B 3 870 747

Digitized by Google

Berkeley
LIBRARY OF THE UNIVERSITY OF CALIFORNIA
Digitized by Google

Berkeley
LIBRARY OF THE UNIVERSITY OF CALIFORNIA
Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

LIBRARY
SEP 25 1981
UNIVERSITY OF CALIFORNIA
BERKELEY

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

6
1981

Digitized by Google

Izdavački savet

Jure Bilić (predsednik), Dušan Bilandžić, Žarko Bulajić, Zdravko Grebo, Aleksandar Grličkov, Trpe Jakovlevski, Slavojka Janković, Neca Jovanov, Bogdan Kavčič, Petar Kostić, Ivan Kristan, Ivan Lavrač, Milan Mali, Milenko Marković, Milan Matić, Augustin Papić, Branko Prnjat, Ivica Račan, Jovan Raičević, Sulejman Redžepagić, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Redakcijski kolegijum

Aleksandar Grličkov (glavni i odgovorni urednik), Jovan Raičević (zamenik glavnog i odgovornog urednika), Dušan Bilandžić, Zdravko Grebo, Neca Jovanov, Ivan Lavrač, Milenko Marković, Boris Nonevski, Sulejman Redžepagić, Ljubiša Ristović, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 400 dinara. Za inostranstvo 800 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780.

Štampa: OOUR Štamparija »Slobodan Jović«, Beograd, Stojana Protića 52.

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XXIV 1981 Broj 6

Studije i članci

Jovan Raičević

U čemu je smisao parole »Kosovo republika« 893

Aleksander Bajt

Privredni sistem i efikasnost socijalističkog samoupravljanja 914

Đuro Kovačević

Samoupravljanje — revolucionarni proces samooslobađanja čoveka 930

Zoran Pjanić

Nova teorijska ekonomija u Americi 948

Ivan Iveković

Društveno-ekonomski temelji procesa dekolonizacije 968

Prilozi

Radivoje Marinković

Marksistički pristup dijalektičnosti samoupravnog razvoja 989

Radoman Božović

Reprodukcija društveno-svojinskih odnosa u socijalističkom samoupravljanju 1000

Nikola Trbojević

Zaštitna funkcija političkog sistema i društvena samozaštita 1009

Svetlana Božinović

Aktuelna pitanja životnog standarda 1026

Eseji

Radovan Pavlovski

Šta može poezija? 1037

Prikazi 1042

Digitized by Google

Содержание

Научные работы и статьи

Иован Раичевич
В чем заключается смысл лозунга „Косово республика" 893

Александр Байт
Хозяйственная система и эффективность социалистического самоуправления 914

Джуро Ковачевич
Самоуправление — революционный процесс самоосвобождения человека 930

Зоран Пьянич
Новая теоретическая экономия в Америке 948

Иван Ивекович
Социально-экономические основы процесса деколонизации 968

Очерки

Радивое Маринкович
Марксистский подход к диалектике самоуправляемого развития 989

Радоман Божович
Воспроизводство общественно-собственнических отношений при социалистическом самоуправлении 1000

Никола Трбоевич
Защитительная функция политической системы й общественная самозащита 1009

Светлана Божинович
Актуальные вопросы жизненного уровня 1026

Эссеи

Радован Павловский
Поэзия — что она может? 1037

Рецензии 1042

Contents

Studies and Articles

Jovan Raičević
What Is the Meaning of the Slogan, »Kosovo — a Republic« 893

Aleksander Bajt
The Economic System and Efficacy of Socialist Self-Management 914

Đuro Kovačević
Self-Management — A Revolutionary Process in the Self-Emancipation of Man 930

Zoran Pjanić
New Theoretical Economics in America 948

Ivan Iveković
The Socio-Economic Foundations of the Process of Decolonization 968

Contributions

Radivoje Marinković
A Marxian Approach to the Dialectics of Self-Management Development 989

Radoman Božović
Reproduction of Social Ownership Relations in Socialist Self-Management 1000

Nikola Trbojević
The Protective Function of the Political System and Social Self-Protection 1009

Svetlana Božinović
Current Matters in the Standard of Living 1026

Essays

Radovan Pavlovski
What Can Poetry Do 1037

Reviews 1042

Digitized by Google

Jovan Raičević

U čemu je smisao parole „Kosovo republika“*

Pre nego što odgovorimo na postavljeno pitanje, pokušaćemo da problematizujemo samo »pitanje«. Zahtev da SAP Kosovo postane republika nije, istina, nikad u zvaničnom i javnom obliku postavljen ni u jednom našem političkom ili delegatsko-samoupravnom telu. Ali, postavilo ga je »javno mnenje« ulice: u demonstracijama 1968. godine i aprilskim kontrarevolucionarnim i iredentističkim akcijama ove godine, i to na krajnje drzak i surov način. Da li je taj zahtev »umotvorina« samo ulice ili je plod smišljene i organizovane aktivnosti? Ako jeste, koje su to snage, unutrašnje i spoljne, kakav je njihov socijalno-klasni i idejni profil, kakvim se motivima i ciljevima rukovode?

I

Perjanice velikoalbanskog hegemonizma i nacionalizma su se odmah samoinicijativno oglasile kao pobornici i zaštitnici demonstra-

* Ovaj tekst predstavlja izvod iz šireg rada *Ideološke osnove albanskog iredentizma i birokratskog nacionalizma* (Povodom događaja na Kosovu i njihove interpretacije u listu »Zeri i populit«). Autor njime ne iscrpljuje temu o paroli »Kosovo republika«, njom se bavi i u drugim delovima svoga rada, ali tekst koji objavljujemo čini jedno celovito poglavlje.

Digitized by Google

nata, a podržale su i njihovu glavnu parolu — »Kosovo republika«. Prethodna analiza je pokazala da takva podrška može imati samo prelazni, taktički karakter, a ne i strategijski, jer je krajnji cilj tog hegemonizma osvajanje Kosova, odnosno njegovo pripajanje Albaniji. Zašto, onda, taj hegemonizam lavira između taktičke i strategijske varijante? Zato što mu je prva, po njegovoj proceni, realnija — najpre, »albanska nacionalna država u okviru Jugoslavije«, a sa takvim državno-pravnim legitimitetom može se postaviti zahtev za odvajanjem od Jugoslavije. I — šta onda? Verovatno, priključenje »mlađe« starijoj, matičnoj državi!

Međutim, je li upravo taj cilj realan? Kao marksisti, razmotrimo celu stvar sa konkretno-istorijskog i klasnog stanovišta. Je li Albanac sa Kosova zaista životno zainteresovan da se priključi Albaniji? Kategorički tvrdimo da više od devet desetina to ne želi, izuzev malog broja zavedenih iredentista. Najveći dokaz za to je da Albanci, kao i svi ostali građani Jugoslavije, koji imaju pasoše i stalno putuju ovim svetom — mogu slobodno da biraju i mesto zaposlenja i mesto življenja, ali, koliko je nama poznato, niko od njih ne emigrira u Albaniju, čak je i relativno vrlo malo posećuju kao turisti. Etnogenetske veze, ilirsko-albanski etnikon, na kome nacionalisti osobito insistiraju u poslednje vreme, nisu dovoljne, ili — kako bi to Lenjin rekao — međusobna »simpatija stanovništva« jeste pretpostavka ujedinjavanja, ali ne i jedina, kako se to ne tako retko pričinjava laičkoj svesti. Da li su opšti uslovi i način života koji Albanci na Kosovu, kao i svi ostali radni ljudi Jugoslavije, imaju zaista takvi da oni rešenje svoje nacionalne egzistencije vide jedino u priključenju SNR Albaniji? Otvoreno govorimo o tome: da li se albanska narodnost, kao nacionalna manjina koja živi u Jugoslaviji, ma na koji način nacionalno ugnjetava, da li se vrši nasilna asimilacija nad njom, da li se onemogućava njen socijalni, materijalni i kulturni razvoj? Da li ma koja narodnost u Jugoslaviji ima neku privilegiju koju albanska nema, da li ma koja nacija u Jugoslaviji ima neku privilegiju koju albanska narodnost nema, osim privilegije nacionalne države, o čemu ćemo kasnije govoriti? Koliko je nama poznato, takve privilegije — nema, izuzev relativnih razlika u ekonomskoj razvijenosti između krajeva u kojima žive Albanci i drugih, ali takve razlike postoje i među čitavim nacionalnim teritorijama, što je rezultat neravnomernog razvoja u prošlosti i istorijskog nasleđa uopšte. Te relativne razlike u nerazvijenosti biće naša posebna tema, ali, imajući i njih u vidu, kao i činjenicu da je Socijalistička Autonomna Pokrajina Kosovo samoupravna autonomija, a ne i država, kao, recimo, SNR Albanija, postavimo obrnuto pitanje: koje su to privilegije koje ima albanski narod u Albaniji, a koje nema albanska narodnost na Kosovu, počev od individualnih, ljudskih prava i sloboda do mogućnosti materijalnog, socijalnog i kulturnog razvoja? Nije, recimo, za potcenjivanje činjenica da samo građani prištinske opštine, na primer, imaju više aparata za domaćinstvo (»bela« tehnika) i automobila nego što ih ima cela država Albanija. (Istina, građanin u toj zemlji ne može posedovati automobil, nego samo država). Uostalom,

Digitized by Google

stanovništvo na Kosovu bolje od nas zna kako se živi u Jugoslaviji, a kako u Albaniji, te su naša objašnjenja te vrste možda i suvišna.

Iako sa statusom pokrajine, u kojoj ogromnu većinu čini albanska narodnost, ta autonomna društveno-politička i samoupravna zajednica ima široka prava i mogućnosti ne samo za sopstveni razvoj, nego i da utiče na ukupan razvoj cele federacije. To je, zapravo, specifična autonomija kakvu ne poznaje dosadašnja pravno-politička teorija i praksa. Pokrajina je sastavni deo Socijalističke Republike Srbije, ali je i sastavni element jugoslovenskog federalizma, ona ima svoju delegaciju u Saveznoj skupštini, u čijem Veću republika i pokrajina može uvek, ravnopravno kao i drugi, zahtevati ponovno usaglašavanje i dogovaranje ako joj se čini da neko zakonsko ili kakvo drugo rešenje ne ide u prilog Kosovu. Svoje delegacije i predstavnike Pokrajina ima u svim državnim i samoupravno-delegatskim telima, u rukovodstvima društveno-političkih organizacija, i to po unapred utvrđenom »ključu«, na osnovu propisa i statuta, odnosno primene principa o kolektivnom radu i odgovornosti. Po našem Ustavu, Albanac sa Kosova može biti šef jugoslovenske države (potpredsednik je već jednom bio), odnosno predsednik Predsedništva SFRJ, što u našim uslovima predstavlja kolektivnog šefa države, i on će to automatski biti kada na njega dođe red. S pravom pitamo: ima li danas uopšte na svetu, i na Istoku i na Zapadu i u takozvanim zemljama u razvoju, takve zemlje u kojoj šef države može biti iz redova nacionalne manjine? Takav primer nije nam poznat. Pored toga, trenutno je Albanac predsednik Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije, najveće, mnogomilionske društveno-političke organizacije; Albanci su delegati Savezne skupštine i članovi SIV-a (jugoslovenske vlade), članovi Centralnog komiteta SKJ i njegovog Predsedništva, ambasadori i generali, visoki funkcioneri savezne uprave, ali oni ne zauzimaju te položaje samo zbog svojih ličnih kvaliteta, odnosno ličnih uspeha u karijeri, nego zbog toga što ustavni sistem Pokrajini Kosovo, kao i drugim republikama i Pokrajini Vojvodini, garantuje i obezbeđuje srazmeran broj funkcija u federativnoj strukturi.

Uzmimo, dalje, obrazovanje, kulturu i umetnost. Budući da čini većinu stanovništva na Kosovu, albanska narodnost, praktično, ima sve atribute jedne nacionalne kulture: njen jezik je, što je i razumljivo, najrasprostranjeniji, sve su škole, od osnovnih do visokih, na maternjem jeziku, ima tri puta više studenata nego Albanija iako ima upola manje stanovnika. Postoji albanska televizija u Prištini, radio-mreža, drama, opera i balet, mnogi listovi i časopisi. Akademija nauka i Univerzitet u Prištini, biblioteka koja u svom velelepnom zdanju ima veći fond knjiga nego nacionalna biblioteka u Holandiji, veliki Albanološki institut, na kome mu i Tirana može pozavideti itd. Postoji, takođe, velika naučna i umetnička produkcija albanskih stvaralaca, čitava plejada talentovanih naučnika iz svih oblasti, pesnika i pisaca, slikara i muzičara.

Digitized by Google

Lične slobode i ljudska prava radnih ljudi i građana na Kosovu, kao sastavnom delu Jugoslavije, položaj radnika i cele radničke klase u produkcionim i političkim odnosima — kvalitativno su različiti od onih odnosa u kojima žive radni slojevi i građani u SNR Albaniji. Te razlike su, zapravo, i istorijski uslovljene bitnim razlikama koje postoje u društveno-ekonomskim i političkim sistemima dveju zemalja: socijalističkog samoupravljanja i nesvrstane međunarodne politike u Jugoslaviji i okoštalog, konzerviranog staljinističkog sistema, sa značajnim crtama takozvanog primitivnog komunizma, zatvorenog i osamljenog društva u Albaniji. Iz različitosti tih dvaju sistema proizlaze i dve potpuno različite nacionalne politike, odnosno dva oprečna pogleda na nacionalno pitanje: politika pune nacionalne ravnopravnosti nacija i narodnosti, neprestano produbljivanje i razvijanje te ravnopravnosti u Jugoslaviji, i politika velikoalbanskog hegemonizma, šovinizma i asimilatorstva u Albaniji. Stoga radnicima albanske narodnosti sa Kosova — posmatrano s njihovog klasnog stanovišta i istorijskog interesa — ne odgovara odvajanje od radničke klase naroda i narodnosti Jugoslavije, a to mahom važi i za seljake, jer bi izgubili svojinu nad zemljom, pravo i mogućnost udruživanja, pravo na lične, građanske i verske slobode. Naposletku, albanska narodnost u Jugoslaviji, koja je tokom revolucije učestvovala u stvaranju nove Jugoslavije, ujedinjena je i zbratimljena s narodima i narodnostima Jugoslavije, od kojih Pokrajina Kosovo, u kojoj ta narodnost pretežno živi, prima i pomoć za ubrzani društveni i ekonomski razvoj, zajedno s njima uključena je u svetsko-istorijske, civilizacijske tokove, borbu za mir i demokratiju, socijalizam kao svetski proces. Razume se, ta narodnost, što ćemo i videti, ima i svojih teškoća i problema, kao i narodi u Jugoslaviji kao celini.

Ako je tako, a sa stanovišta konkretno-istorijske analize prakse i razvojnih tendencija upravo je tako — zašto, onda, vodeći krugovi u Albaniji pojačavaju svoj hegemonističko-iredentistički pritisak na Kosovo, zašto se u tom poslu povezuju s raznim emigrantskim organizacijama, reakcionarnim krugovima i raznim plaćenicima obaveštajnih službi pojedinih stranih sila? Njihov neposredni cilj je, pre svega, destabilizacija jugoslovenske zajednice, što znači ostvarenje taktičke varijante, a preko nje i sondiranje uslova za — strategijsku!

II

Međutim, nedavni događaji na Kosovu su još jednom — i u teorijskom i u praktičnom smislu — potvrdili staru istinu da se, posebno u našim jugoslovenskim uslovima, birokratizam zakonito javlja i kao prerušeni nacionalizam. Već duže vremena u našem društvu jačaju tendencije nacionalnog birokratizma, nacionalne političke birokratije (u čijoj strukturi ima i elemenata sraščivanja republičko-državne i političko-partijske birokratije). Te tendencije su mogle jačati upravo zbog toga što se enormno ispumpavala ekonomska supstanca, odnosno višak rada iz organizacija udruženog

Digitized by Google

rada u materijalnoj proizvodnji, a sve s ciljem povećanog investiranja radi zaokruživanja takozvanih nacionalnih ekonomija. To je imalo za posledicu zatvaranje ekonomskih tokova u republičke i pokrajinske granice, narušavanje jedinstvenog jugoslovenskog tržišta, poništavanje ekonomskih zakonitosti robne proizvodnje, s jedne, i jačanje voluntarističkog subjektivizma u ekonomskom i društvenom životu uopšte, s druge strane. Jačali su nacionalni etatizmi na račun samoupravljanja, pa je i društvena svojina u određenoj meri počela da se ispoljava kao republičko-državna svojina, svojevrsna etatistička »nacionalna« sopstvenost, ali o tome će biti reči u poslednjoj glavi ovog rada.

Te tendencije su došle do izražaja i u Pokrajini Kosovo, a povrh toga ono je najnerazvijenije, u njegovom razvoju su se ispoljile neke (možda u oštrijem vidu) stare i stvorile nove disproporcije. Sve je to pogodovalo ubrzanom jačanju političkog birokratizma i njegove sprege s tehnokratizmom, a budući da je albanska narodnost najbrojnija na Kosovu — može se reći da su birokratija i birokratizam iz redova te narodnosti postali predominantni već pre desetak godina, što ne znači da toga nema i u delovima drugih naroda i narodnosti koji tamo žive.

Nacionalizam u delu albanske narodnosti je počeo da uzima maha upravo s jačanjem birokratizma u strukturi Pokrajine, razvojem i širenjem njenog aparata, stvaranjem mnogih novih i uvećavanjem starih institucija. U to vreme pada i emancipacija nacionalnog birokratizma od tutorstva birokratskog centralizma i unitarizma i njegovih udarnih snaga, poraženih na poznatom Četvrtom plenumu na širem jugoslovenskom planu, ali ta emancipacija ima specifično značenje i svojevrstan put evolucije na Kosovu. Te poražene snage su osobito bile kompromitovane na Kosovu, gde su razne represivne mere i metodi njihovog delovanja bili i najrasprostranjeniji, možda i najdrastičniji, a i najduže su se tu zadržali, upravo zbog toga što se albanski iredentizam uporno i kontinuirano održavao. A mogao se stalno pothranjivati i održavati jer je Albanija ostala na svojim staljinističko-informbirovskim pozicijama u odnosu prema Jugoslaviji. Sa svim zemljama iz »informbirovskog kruga« odnosi su se bitno počeli menjati, naročito posle Dvadesetog kongresa KPSS, ali su sa Albanijom ostali na »mrtvoj tački«, čak i posle ponovnog uspostavljanja diplomatskih odnosa.

Poraz birokratsko-centralističkih i dogmatskih snaga na Kosovu je bio s pravom posebno pozdravljen, slavljen je čak i kao »novo« ili »pravo« oslobođenje, velika tekovina u stvaranju mogućnosti za veću afirmaciju albanske narodnosti. Nastao je opšti polet na Kosovu, investicioni radovi velikih razmera, stvoren je Univerzitet, mnoge nove institucije kulture i umetnosti. Međutim, u kritici tih poraženih rankovićevskih snaga, koja se često obnavljala, bilo je i preterivanja, pričalo se i šta jeste i šta nije[1], postupci

[1] Tako se, na primer, u »Vjesniku u srijedu«, br. 1001, od 7. VII 1971, pojavio dug članak izvesnog Nebila Durakua, pod naslovom *Tko se iseljava s Kosova*, u kome se tvrdi da se od 1953. od Brionskog plenuma CK SKJ, pa čak i jednu godinu posle njega, odnosno do kraja

Digitized by Google

UDB-e su s pravom žigosani, ali se u svemu tome zaboravilo da porazom tih snaga nisu bile dokraja poražene i iredentističke snage na Kosovu, da je UDB-a, u kojoj su bili i pripadnici albanske narodnosti, dala ne tako mali doprinos borbi protiv iredentizma, niti se odnos Albanije prema Jugoslaviji ma u čemu bitno menjao. Sem toga, u toj kritici se birokratski centralizam i unitarizam izjednačavao sa velikosrpskim hegemonizmom i nacionalizmom, što je, razume se, samo u određenoj meri bilo tačno, jer su birokratski centralizam i njegovi razni pojavni oblici ipak bili naš opšti, jugoslovenski fenomen. U nacionalističkoj euforiji s početka sedamdesetih godina, kada je albanski nacionalizam već uveliko počeo da diže glavu — kritika organizovanih socijalističkih snaga na Kosovu opet se usredsredila na birokratski centralizam kao velikosrpski hegemonizam, odnosno kao glavnu opasnost, dok je iredentizam i albanski nacionalizam više načelno, apstraktno i usputno apostrofiran. Otuda će i iseljavanje s Kosova postati »tabu tema«, između ostalog, i zbog opšte klime koja je bila stvorena u društvu. Za sve to vreme iredentizam[2] na Kosovu je tiho tavorio, ali je preživeo tu »nacionalističku krizu« s početka sedamdesetih godina.

Ali, u ovoj analizi se moramo vratiti koju godinu unazad, jer se birokratizam u Pokrajini Kosovo počeo ispoljavati i kao nacionalizam, ipak, nešto ranije.

Tome je, između ostalog, išla na ruku i činjenica što su Albanci sve više bili zastupljeni u celoj političkoj i samoupravnoj strukturi, što je i bio normalan proces ako se ima na umu da su oni u ranijem periodu bili potiskivani u tom pogledu, a i učešće albanske narodnosti u ukupnoj nacionalnoj strukturi stanovništva se rapidno, iz godine u godinu, povećava, bilo velikim natalitetom bilo iseljavanjem pripadnika drugih naroda, a nešto i doseljavanjem iz drugih krajeva. Krivo shvaćena upravo ta činjenica, odnosno isključivo pragmatički pristup u njenom tumačenju, kao i čitav splet drugih okolnosti o kojima je bilo reči, uslovili su da se *albanski nacionalni birokratizam sve više počeo predstavljati kao glavni reprezentant interesâ Pokrajine Kosovo,*

1967. godine iselilo tobože 230.000 stanovnika sa Kosova u Tursku, pa se dodaje da se »ovdje veoma malo ili nimalo radilo o iseljavanju Turaka, nego Albanaca«. Tim člankom, kojim se komentarisala proširena sednica PK SK Kosova, održana u junu 1971, htelo se reći da su se Albanci, pod pritiskom UDB-e, kao »pokršteni« Turci, u stvari, iseljavali s Kosova, a ne Srbi. Međutim, kasnije se ispostavilo da je to dezinformacija, da se brojka od 230.000 ne odnosi na Albance s Kosova, nego na ukupnu emigraciju iz Jugoslavije u periodu od 1953. do 1961. godine (vidi NIN br. 1076, od avgusta 1971). Ali, nije ništa učinjeno da se ta dezinformacija javno demantuje na Kosovu.

[2] Iredentizam je svojevrstan vid nacionalizma u njegovom negativnom značenju. *Iredenta* (od italijanske reči irredento — neoslobođen, koji je pod tuđom vlašću) označava šovinističku politiku svojatanja tuđih teritorija; teritorijalne pretenzije najčešće obrazlagane raznim »istorijskim pravima«, jezičkom, kulturnom i etničkom istovetnošću itd. Drugo značenje izražava težnju nacionalne manjine u nekoj zemlji da se sjedini sa zemljom maticom. Poznata *Italia irredenta* — italijanska šovinistička i fašistička težnja u prošlosti za okupacijom jugoslovenskih krajeva, na osnovu »istorijskih prava«.

Digitized by Google

svih radnih ljudi i građana, naroda i narodnosti koji u njoj žive, i to upravo u ime toga što je albanska narodnost zaista činila pretežan deo kosovskog stanovništva. Na osnovu toga su pravljene razne analogije, razvila se i teza o albanskoj narodnosti kao »vodećem narodu« na Kosovu, pa se u krilu tog birokratizma javio i zahtev za državnim konstituisanjem te narodnosti, odnosno da Kosovo dobije status republike. Parola »Kosovo republika« je, tako, prvi put istaknuta u demonstracijama u Prištini 1968. godine.

Bilo je već tada, istina, različitih ocena o takvoj političkoj tendenciji, ali je preovladalo shvatanje da je ona u prvom redu rezultat negativnih iskustava što ih je Pokrajina imala u prethodnom periodu, posebno u vreme delovanja onih snaga koje su odlučno osuđene na Četvrtom plenumu CK SKJ. Jer, to delovanje je zaista nagomilalo dosta nepoverenja, naročito u redovima albanske narodnosti, stvorilo čak i izvestan strah u pogledu budućeg razvoja politike nacionalne ravnopravnosti. S druge strane, na takvu tendenciju se gledalo i kao na izraz određene idejne zbunjenosti, dezorijentacije, pragmatičko-mehaničkog pristupa ne samo složenim i delikatnim međunacionalnim odnosima, nego i drugim bitnim pitanjima samoupravljanja i društva, čega je tada bilo i u drugim sredinama, jer je to bilo vreme kada se napuštala jedna etapa i ulazilo u novu etapu, odnosno kada se na širokom frontu počeo razgrađivati birokratski centralizam i unitarizam i stvarati pretpostavke za brži razvoj samoupravljanja, a u tom sklopu i za produbljivanje politike i prakse nacionalne ravnopravnosti. Pošlo se, naravno, i od onog poznatog Lenjinovog stava da, kad je reč o nacionalnim manjinama, bolje je ne dosoliti nego presoliti.[3] Ali, nije se išlo ni na idejno-teorijske i političke koncesije, jer zahtev za državnim konstituisanjem narodnosti (nacionalne manjine) nema ničeg zajedničkog sa razvojem našeg društveno-ekonomskog i političkog sistema, na osnovama socijalističkog samoupravljanja, ravnopravnošću naroda i narodnosti i jačanjem njihovog povezivanja i jedinstva, kao ni sa marksističkom teorijom. Drugovi Tito i Kardelj su u nekoliko navrata — istina, u internim raspravama i razgovorima — obrazloženo kritikovali takvu političku tendenciju, a bilo je i nekoliko javnih reagovanja, ali, na žalost, vrlo malo. Ipak, imao se utisak da je »stvar legla«[4], da je u pitanju idejna dezorijentacija o kojoj je već bilo govora.

Razvoj događaja je, međutim, pokazao da je birokratizam iz redova albanske narodnosti, pored izvesne idejne zbunjenosti i dezorijentacije, bio u to vreme još nejak, nedovoljno učvršćen, a iznad svega nedovoljno povezan sa malograđansko-nacionalističkim

[3] Vidi: V. I. Lenjin, *K pitanju o nacionalnostima ili o »autonomizaciji«*, u izboru tekstova Marksa, Engelsa i Lenjina o nacionalnom pitanju, »Svjetlost«, Sarajevo, 1973, str. 188—189. U daljem tekstu: *Nacionalno pitanje*, kao opštecitirani izvor.

[4] Vidi članak Kire Hadži Vasileva: *Samoopredeljenje i samoupravljanje*, »Komunist« (dva nastavka), od 14. XI 1968. i 21. XI 1968, koji je jedna od retkih javnih reakcija na parolu »Kosovo republika« u to vreme, a u kome se iznose i teorijski stavovi zašto Kosovo ne može biti republika.

Digitized by Google

snagama, posebno iz redova još malobrojne inteligencije. Snage iredentizma su se oporavljale od svog dugog »rata« sa UDB-om, ali su parolu »Kosovo republika« dočekale sa izvesnim iznenađenjem, zazorom i nepoverenjem, upravo zbog toga što ona izvorno nije njihova, mada su se priključile demonstracijama 1968. godine, jer njihovoj prirodi, u krajnjoj liniji, odgovara sve što vodi destabilizaciji i zaoštravanju političke napetosti u našoj zemlji. Nacionalni birokratizam[5], iako je bio iznenađen »opštom podrškom« iredentizma, nije težio političkom savezu sa njim, čak se od njega vrlo oštro ograđivao, bar u to vreme, jer postoji razlika u njihovoj prirodi i ciljevima. Iredentizam na Kosovu deluje u svom kompleksnom vidu: i kao pokret za odvajanje od Jugoslavije i sjedinjenje s Albanijom, ali i kao šovinističko-ekspanzionistička akcija države Albanije, kao težnje za aneksijom, teritorijalnim prekrajanjem granica, na osnovu tobožnjih »istorijskih prava«, mentalno-psiholoških međusobnih »simpatija stanovništva«, »čistog etnosa« itd. Razume se, albanski iredentizam se, pored toga, javlja i kao ideološki fenomen koji nudi drugu socijalističku alternativu, to jest državni kolektivizam, s bitnim crtama primitivnog komunizma. Njegova osnovna parola jeste »Velika Albanija«, a birokratsko-etatističkog nacionalizma u albanskoj narodnosti — »Kosovo republika«, a to nisu prosti identiteti ni istovetne ideološke tvorevine, ni po formi ni po sadržaju, bez obzira na to što im je frazeologija i »argumentacija« ponekad slična ili poduđarna.

Pod prvom parolom nastupaju informbirovsko-staljinistički neprijatelji socijalističke samoupravne i nesvrstane Jugoslavije, nama dobro poznati i s lica i s naličja, koji su spremni na udruživanje i s crnim đavolom, raznim emigrantskim krugovima i stranim agenturama, da bi ne samo destabilizovali i dezintegrisali našu zajednicu, nego i da bi komadali i prisvajali pojedine njene delove. Pod drugom parolom — »Kosovo republika« nastupaju birokratsko-etatističke i nacionalističke snage iz redova albanske narodnosti, ujedinjeni birokrati i nacionalisti, koji, svojom idejnom zbunjenošću i tvrdoglavošću, nastoje da mehaničkim državno-pravnim garantijama rešavaju probleme albanske narodnosti na Kosovu, a praktički žele da se, zbog svojih uskih i ličnih interesa, popnu na grbaču te narodnosti i drugih naroda na Kosovu. Reč je, dakle, o idejno-političkoj težnji nosilaca pokrajinskog birokratizma i nacionalizma, sa separatističkim predznakom, ali ne isključivo na iredentističkoj osnovi pripajanja Kosova Albaniji. Birokratski nacionalizam, sa separatističkom težnjom, može — hipotetički govoreći — imati i drugih pretenzija i aspiracija, ali se o njima ne može nagađati bez argumenata. Nije to, dabome, jedini nacionalni birokratizam u ovoj zemlji koji nam je pravio razne teškoće — istina, različite po težini i posledicama, pa smo uspevali da se s njima obra-

[5] U ovom radu koristićemo se i terminima »nacionalni birokratizam« i »birokratski nacionalizam«, mada su neprecizni, strogo uzev i — netačni, jer nije reč o birokratizmu u matičnoj naciji, nego u delu albanske narodnosti (nacionalne manjine), ali usled nedostatka boljeg izraza i racionalnosti izražavanja upotrebljavaćemo oba termina.

Digitized by Google

činamo. Birokratski nacionalizam na Kosovu je otišao najdalje u svojoj eskalaciji. No, bez obzira na to, ne sme se zaboraviti da on, sa svom svojom kontrarevolucionarnom, birokratskom nakaznošću i neprihvatljivošću, ipak dolazi iz redova albanske narodnosti, koja se, na žalost, usled teškog istorijskog nasleđa, još uvek bori s najvećim teškoćama u ovoj zemlji.

Prema tome, u idejno-političkoj diferencijaciji koja se sada odvija na Kosovu, kao i u svim raspravama van Kosova o proteklim događajima na Kosovu, treba praviti razliku između albanskog iredentizma i birokratskog nacionalizma na Kosovu, između nosilaca parole »Velika Albanija« i parole »Kosovo republika«. Razume se, to treba da čine u prvom redu komunisti i radni ljudi na Kosovu, njima su najpotrebnije detaljne analize te vrste. Jer, jedan je oblik diferencijacije, recimo, učestvovanje u demonstracijama, a sasvim drugi — na koji se način ko u njih uključivao, je li koračao pod parolom »Velika Albanija« ili »Kosovo republika«, često i ne znajući šta one znače i kakve bi sve posledice mogle izazvati po našu jugoslovensku zajednicu. Oni van Kosova, koji raspravljaju i pišu o Kosovu, posebno moraju imati na umu tu *differentia specifica* između iredentizma i birokratskog nacionalizma u delu albanske narodnosti, jer, trpajući sve u isti koš, ne mogu pravilno razaznavati prave boje aktera kosovskih događaja. A politički daltonizam, najčešće nezlonameran, može u ovom slučaju poslužiti samo onima koji po svaku cenu insistiraju na »kolektivnom stidu« albanske narodnosti, koji i presoljavaju umesto da ne dosoljavaju! Sa svom svešću o težini stvorene situacije, posebno onom njenom delu koji je prouzrokovala ta nesrećna parola »Kosovo republika«, smatramo da i ovoga puta, kao komunisti i marksisti, treba da se držimo one Lenjinove maksime, to jest da je »u datom slučaju bolje presoliti na stranu popustljivosti i mekoće prema nacionalnim manjinama nego nedosoliti«.

Na drugoj strani, to ni u kom slučaju ne znači da možemo praviti idejno-političke kompromise i koncesije. Kasnije ćemo i pokušati da se razgraničimo i odredimo prema paroli »Kosovo republika«, ali prethodno dovršimo razmatranje odnosa između iredentizma i birokratskog nacionalizma u delu albanske narodnosti.

U razvoju birokratizma iz redova albanske narodnosti, osobito posle 1968. godine, dogodilo se manje-više isto što i sa drugim nacionalnim birokratizmima u našoj zemlji. Emancipujući se od birokratskog centralizma i unitarizma, a težeći da se predstavi kao jedini tumač globalnih interesa »svoje« nacije i »svoje« radničke klase, svaki birokratizam u svakoj našoj republici i pokrajini zakonomerno je težio da se poveže, da napravi intiman politički savez sa malograđanskim nacionalističkim grupama, posebno s grupama u nacionalnoj inteligenciji: nauci, kulturi i umetnosti. Jer, birokratija poseduje institucije i moć, ali ne poseduje u dovoljnoj meri nacionalistički duh; inteligencija uglavnom ne poseduje institucije (čak i u eminentno njenim institucijama birokratija teži da joj nametne »svoje ljude«), ali poseduje svest i znanje o nacionalnom biću, može stvarati nacionalističku ideologiju i nacionalne mitove,

Digitized by Google

pa stoga takvo ujedinjavanje, naravno, ne samo birokratije i nacionalističkog dela inteligencije, već i svih drugih nacionalističkih snaga, i jeste pretpostavka stvaranja i nastupanja nacionalnog birokratizma kao predstavnika globalnih interesa nacije, pa, evo, sada i narodnosti. U borbi Saveza komunista, radničke klase i radnih ljudi za samoupravljanje, posebno za njegov proboj na globalni društveni plan — bilo u okviru nacionalnih kolektiviteta bilo u okviru cele jugoslovenske zajednice — ta sprega nacionalne birokratije i nacionalističke inteligencije pokazala se kao jedan od njihovih najžilavijih protivnika, na kojeg su utrošili dosta vremena i truda, doživljavali čak i privremene poraze, ali i pobede, iako se ne mogu pohvaliti da su toj pojavi došli glave, ona ih kao senka i danas prati.

To se, upravo, dogodilo i na Kosovu. Birokratizam u delu albanske narodnosti mogao je snažnije nastupiti i eskalirati tek onda kada je kao saveznika dobio nacionalistički nastrojenu inteligenciju iz redova sopstvene narodnosti. Mlada i poletna, nadahnuta i srećna što joj se prvi put pružila mogućnost da se, i na naučnom i na kulturnom polju, bori za afirmaciju svoje narodnosti, tačnije — da slobodno stvara svoju nauku, kulturu i umetnost — ta inteligencija je u relativno vrlo kratkom roku zaista ostvarila vanredne rezultate. Nikome nije naročito ni smetalo što se, u zanosu i težnji da što više i što pre stvori, tu i tamo javljao po koji nanos nacionalnog romantizma. Do obrata je, međutim, došlo kada je birokratizam napravio čvrst politički savez s nacionalističkim delom inteligencije, kada je, zbog svojih potreba i uverenja da će sve probleme albanske narodnosti rešiti navodno putem njenog državnog konstituisanja, zahtevao od inteligencije »naučne dokaze« i »istorijsku argumentaciju« za ostvarenje svojih zamisli. A takvi »dokazi« i »argumenti« mogli su se naći i nalazili su se jedino u Tirani, njenim arhivama, istoriografiji, pa čak i u istoriji Partije rada Albanije. Otuda i »potreba« sve intenzivnije naučne i kulturne saradnje Kosova i Albanije, a ona se, ako se izuzmu tiranski predavači u tehničkim naukama, svela uglavnom na istoriografiju, etnografiju i folkloristiku, pa i na nekritičko štampanje u Prištini naučnih i literarnih dela pojedinih autora iz Albanije. Kao rezultat te saradnje nastale su i teze o »ilirsko-albanskom etnikonu« kao »autohtonom«, o »čistom etnosu« na »kompaktnim albanskim teritorijama« — sve ono što budi i stvara nacionalistički duh, što je »opijum za narod«, posebno za mladu generaciju itd. I — ono što je najgore, ti »dokazi« i ti »argumenti«, sadržani u jedinstvenoj nacionalističkoj literaturi, mogli su poslužiti i za jednu i za drugu parolu — i za »Veliku Albaniju« i za »Kosovo republika«. To je i unelo najveću pometnju i ideološku zbrku, ali je dobro poslužilo za indoktrinaciju i manipulaciju, naročito s mladom generacijom. Možda je birokratski nacionalizam i računao s tim, s podrškom iredentizma, ne bi li pritisak u jugoslovenskoj javnosti da se dobije »status republike« bio što snažniji i impresivniji, ali je u svemu tome i iredentizam video svoju šansu, pa je podržao parolu »Kosovo republika« kao svoju prelaznu, taktičku varijantu.

Digitized by Google

Koliko god izgledalo da je uspostavljena »ljubav na distanci« između birokratskog nacionalizma u delu albanske narodnosti i albanskog iredentizma, teško je verovati da je između njih uspostavljen i politički savez.

III

Posle nastojanja da prikažemo kako je tekao negativni politički proces koji je izbacio parolu »Kosovo republika«, pred nama je sada zadatak da pokušamo objasniti i dokazati zašto SAP Kosovo ne može biti republika. Postoji za to više razloga, o njima se vode i javne rasprave, posebno o doslednijoj primeni rešenja koja sadrže Ustav SFRJ i Ustav SR Srbije, pa je, možda, i suvišno celoj stvari prilaziti samo iz tog ugla.

U našem dosadašnjem izlaganju već je ukazano na to da bi pravo nacije na samoopredeljenje predstavljalo puku fikciju ukoliko se politički ne bi izrazilo i kao pravo na formiranje nacionalne države, odnosno kao pravo na samootcepljenje iz sastava višenacionalne države. To je Lenjinov princip, koji je on formulisao i na ovakav način: »To znači da »samoodređenje nacija« u programu marksista *ne može* imati, s istorijsko-ekonomskog gledišta, drugog značenja do političko samoodređenje, državna samostalnost, obrazovanje nacionalne države.«[6]

Istorijski razvoj, po Lenjinu, poznaje dve tendencije u nacionalnom pitanju. Prvu — buđenje i stvaranje nacionalnih pokreta, borbu protiv svakog nacionalnog ugnjetavanja, stvaranje nacionalnih država. Drugu — stalno razvijanje i povezivanje nacija i njihovih država na svim poljima ljudske delatnosti, lomljenje svih nacionalnih pregrada, stvaranje internacionalnog jedinstva kapitala, ekonomskog života uopšte, nauke, politike itd. »Obje tendencije su — kaže Lenjin — svjetski zakon kapitalizma. Prva prevladava u početku njegovog razvoja, druga karakterizira zreli kapitalizam, kapitalizam koji ide svom pretvaranju u socijalističko društvo.«[7]

U tome je i sadržana progresivna, civilizacijska strana nastajanja nacija, kao velikih društvenih grupa, i njihovo konstituisanje u nacionalne države. Tamo gde taj proces nije bio doveden do kraja, gde su ostale višenacionalne države kao što su bile carska Rusija ili stara Jugoslavija — to su bili izuzeci evropske kapitalističke istorije i njenog kašnjenja na ovim prostorima. Nacionalna država je, dakle, »pravilo« kapitalizma, »država sa šarenim nacionalnim sastavom je zaostalost ili izuzetak« (Kaucki), pa su te »zaostalosti« i te »izuzetke« morale da rešavaju socijalističke revolucije.

U tom procesu stvaranja nacionalnih država, međutim, nikad nisu mogle da se povuku državne granice tako da u njihovom sastavu ostane potpuno »čisto« i »homogeno« nacionalno stanovništvo, odnosno da svi pripadnici jedne države budu ujedno i iste nacionalnosti. Zbog toga su, sticajem različitih istorijskih okolnosti, manji

[6] *Nacionalno pitanje*, str. 64.
[7] Isto.

Digitized by Google

ili veći delovi pojedinih nacija morali da ostanu van granica svojih nacionalnih država, to jest da se nađu u svojstvu nacionalne manjine u drugoj nacionalnoj državi. To je posebno bilo karakteristično za proces stvaranja nacionalnih država na Balkanu.

Našavši se kao nacionalna manjina u okviru druge države, za nju je osnovno, vitalno pitanje da se obezbedi od svakog oblika nacionalnog ugnjetavanja i diskriminacije, da ima puna nacionalna prava, upotrebu maternjeg jezika i škola na svome jeziku — jednom rečju, sve nacionalne slobode i punu ravnopravnost sa pripadnicima nacije s kojom živi zajedno i — što je vrlo važno — da se ta ravnopravnost i zakonski garantuje, upravo zbog toga što se kao manjina ne može konstituisati u nekakvu posebnu »državu« u već postojećoj državi. »Ni najmanjeg tlačenja, ni najmanje nepravednosti prema nacionalnoj manjini! — to su principi radničke demokratije.«[8]

Tog principa o nacionalnim manjinskim slobodama, kao sastavnom delu ljudskih sloboda uopšte, malo se ko ili se gotovo niko dosledno ne pridržava na ovom belom svetu, pa ni u dobroj staroj Evropi, u kojoj je najpre istorijski i otpočeo proces formiranja modernih nacija. Te slobode, na ovaj ili onaj način, ograničavaju, zakidaju, krnje ili potpuno poništavaju čak i oni koji se busaju u prsa svojom demokratijom, pa i bore za ljudska prava u drugim zemljama, kao da prava i slobode nacionalnih manjina nisu *par excellence* sastavni deo tih elementarnih čovekovih prava i sloboda. To se čini i na Zapadu i na Istoku; radnički i komunistički pokret, osobito u pojedinim periodima, upravo je na pitanju ravnopravnosti nacionalnih manjina padao na ispitu, a pojedine partije ni dan-danas ne mogu da se oslobode asimilatorskog, pa i šovinističkog odnosa prema nacionalnim manjinama. U vreme staljinizma, recimo to otvoreno, pa i u procesu homogenizacije na osnovu idejnog koncepta o takozvanoj jedinstvenoj »socijalističkoj naciji« — u pojedinim socijalističkim zemljama potpuno su nestale ili polako nestaju ne tako male nacionalne manjine pojedinih jugoslovenskih nacija, dok manjine tih istih nacija koje žive u Jugoslaviji imaju ista nacionalna prava i slobode kao što ih imaju nacije koje se nalaze u sastavu Jugoslavije.

To su opštepoznate i priznate činjenice i one se ne mogu prećutkivati ni zaobilaziti ni sada, kada se u evropskoj štampi, i zapadnoj i istočnoj, piše o takozvanim kosovskim događajima, kada se tu i tamo pokušava krivotvoriti stvarni položaj nacionalnih manjina u našoj zemlji. A potpuno ravnopravan položaj nacionalnih manjina sa nacijama u sastavu Jugoslavije nije pao s neba niti je plod neke demagogije ili privremene taktike, nego kruna delâ trajne politike i strategije jugoslovenske socijalističke revolucije i rezultat upornosti njenih subjektivnih snaga da tu politiku i strategiju stalno i dosledno ostvaruju u praksi. Stvar je u tome što te strategije, kao temeljne marksističke politike i prakse u ostvarivanju ravnopravnosti nacionalnih manjina, gotovo i da nema u mnogim

[8] Isto, str. 55.

Digitized by Google

partijama radničkog i komunističkog pokreta, te otuda i sporovi čak i među pojedinim socijalističkim zemljama. I ne samo sporovi oko asimilacije, nego i padanje na pozicije buržoaskog nacionalizma, s pretenzijom da se prekrajaju državne granice i pripajaju delovi jedne države drugoj, samo zbog toga što na tim delovima, zajedno sa stanovništvom jedne nacije, živi i nacionalna manjina. Tako je samo postojanje nacionalnih manjina, na žalost, postalo izvor sukoba i razdora među narodima, čak i među onima u kojima je otvoren socijalistički proces.

Uprkos tome, Savez komunista i jugoslovenska socijalistička samoupravna zajednica ravnopravnih naroda i narodnosti, pored toga što su svojom revolucijom obezbedili punu ravnopravnost svih nacija i nacionalnih manjina, ističu načelo: nacionalne manjine nisu i ne smeju biti *jabuka razdora, već mostovi koji spajaju narode.* Tog načela su se držali i držaće se uvek, bez obzira na dobre ili loše odnose sa matičnim nacijama čije se nacionalne manjine nalaze u našoj zemlji. Iako je nova Jugoslavija u posleratnom periodu često bila primorana da se brani od spoljnih napada, bilo od kojeg suseda, čak i u periodu kada su manjinama njenih naroda u pojedinim susednim zemljama drastično gažena elementarna prava — razvitak nacionalnih manjina u Jugoslaviji je tekao normalno i bez potresa, jer čitava naša strategija još iz predratnog perioda, narodnooslobodilačkog rata i revolucije i izgradnje socijalizma na osnovama socijalističkog samoupravljanja — počiva na principijelnom, marksistički zasnovanom odnosu prema nacionalnim manjinama.[9]

Otišlo se čak dotle da je stari termin »nacionalna manjina« zamenjen terminom »narodnost«, da bi se i na taj način izrazila njihova puna ravnopravnost s nacijama u sastavu Jugoslavije[10] što, ponekad, stvara i terminološke zabune van naše zemlje. Sve to, bar neke bitne elemente te naše strategije prema nacionalnim manjinama, trebalo je reći da bi se bolje razumeo problem o kojem raspravljamo, to jest zašto se albanska narodnost na Kosovu ne može konstituisati u posebnu državnu organizaciju ili — što je isto — zašto Kosovo u postojećem federativnom uređenju ne može imati status posebne republike. Po našem uverenju, za to postoje mnogi principijelno-teorijski razlozi, koje ćemo ovde pokušati da izložimo.

Prvi razlog. Konstituisanje nacionalnih manjina, odnosno narodnosti u zasebnu državu predstavljalo bi retrogradan, aistorijski proces, a sa stanovišta radničkog pokreta i marksizma vraćanje sitnoburžoaskoj, građanskoj koncepciji društva, nacionalnosti »uop-

[9] Vidi *Zaključke Izvršnog komiteta CK SKJ o pitanjima nacionalnih manjina* od 2. marta 1959. godine, a objavljene u »Komunistu« od 28. juna 1968.

[10] Dokle ide nastojanje da se nacionalne manjine, odnosno narodnosti u Jugoslaviji osećaju potpuno slobodnim i ravnopravnim, pokazuje i to što njihovi pripadnici, u raznim svečanim i drugim sličnim prilikama, ističu i zastave država svojih matičnih nacija. To nekome može izgledati i paradoksalno, jer su zastave simboli država, a ne nacija; karakter država i njihovih režima se menja, a s tim promenama obično se menjaju i zastave, delimično ili u potpunosti, ali to je uobičajena praksa i niko je ne menja.

Digitized by Google

šte« i nacionalističkoj ideologiji, u kojoj bi akcenat bio stavljen samo na etničke faktore i zajednicu jezika, čak više na feudalno-plemenske nego na savremene buržoaske odnose i poglede na nacionalnu organizaciju društva. Stajalište radničke klase, radničko-klasni pristup takvoj organizaciji nacionalnog života bio bi napušten, ne samo zato što bi se rasparčao i razjedinio radnički pokret, što bi principi njegove organizacije kao bitne pretpostavke njegovog jedinstva i delovanja bili onemogućeni, nego što bi se u društveno-ekonomskim i političkim odnosima, odnosima proizvodnje pre svega, razvile tendencije potpuno suprotne svetsko-istorijskim tokovima savremene proizvodnje vrednosti, moderne nauke i tehnologije. Jednostavno, bila bi potkopana ili bitno ugrožena objektivna svekolika društvena osnova borbe za progres, demokratiju i socijalizam, jer polazna osnova takve organizacije društva ne bi bila radnička klasa, nego — nacionalnost!

U društvenoj teoriji je dobro poznato kako je tekao istorijski proces formiranja modernih nacija i njihovih nacionalnih država, kakvi su sve činioci doprineli njihovom konstituisanju. Ovde nije reč o tome, nego o delovima već postojećih nacija, njihovim nacionalnim manjinama koje bi trebalo da se »samoopredele u državu«, ali na teritoriji druge države — države u kojoj žive. Treba, dakle, da se »otvori« nekakav proces koji ne poznaje dosadašnja istorija. Istorijske procese, međutim, pokreću i otvaraju određene klasno-političke snage na osnovu ciljeva i pretpostavki koje otkrivaju u objektivnoj društvenoj stvarnosti i njenim protivrečnostima. Ako je tako, postavimo pitanje: na osnovu kakvih objektivnih svetsko-istorijskih tendencija se postavlja takav zahtev, koji su bitni postulati i kriterijumi njegovog eventualnog ostvarenja? Pre odgovora na to pitanje pogledajmo nacionalnu strukturu stanovništva SR Srbije (na sledećoj strani), jer u njoj, pored srpskog naroda, živi i više nacionalnih manjina, odnosno narodnosti.

Ova tabela pokazuje da, pored Srba i pripadnika svih drugih nacija u sastavu Jugoslavije, u SR Srbiji živi deset narodnosti, mada ih ima još, ali verovatno sa zanemarujuće malim brojem pripadnika. Isto tako, vidi se da se učešće albanske narodnosti u ukupnoj strukturi stanovništva stalno povećava, dok drugih stagnira ili čak opada, na šta utiču mnogi razlozi — od nacionalno mešovitih brakova do povećavanja kategorije Jugoslovena itd.

Ako se zahtev za konstituisanjem albanske narodnosti u zasebnu državu izvodi samo na osnovu njene veličine u SR Srbiji, onda procenat od 13 do 14 odsto (koliko se pretpostavlja da će po ovogodišnjem popisu biti Albanaca) u odnosu na ukupno stanovništvo Srbije — ne mora biti neki imperativni argument, jer albanska narodnost predstavlja jedva jednu sedminu tog stanovništva. Ako se, pak, polazi od veličine albanske narodnosti u odnosu na druge narodnosti u SR Srbiji — onda se, verovatno, sugeriše veličina date narodnosti, odnosno broj njenih pripadnika, kao bitan kriterijum za organizovanje njene »države«. Koji je to, onda, »optimalni« broj koji treba da dostigne svaka narodnost da bi se konstituisala u »državu«, ko bi utvrđivao »pravednost« tog broja ili se, mo-

Digitized by Google

Nacionalni sastav stanovnika SR Srbije

	1948.		1953.		1961.		1971.	
	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%
UKUPNO	6527966	100,0	6979154	100,0	7642227	100,0	8446581	100,0
Crnogorci	74860	1,0	86061	1,2	104753	1,4	125260	1,5
Hrvati	169864	2,6	173246	2,5	196409	2,6	185894	2,2
Makedonci	17917	0,3	27277	0,4	36288	0,5	42675	0,5
Muslimani	17315	0,3	81081	1,2	93467	1,2	154327	1,8
Slovenci	20998	0,3	20117	0,3	19957	0,2	15957	0,2
Srbi	4823730	73,9	5152939	73,8	5704686	74,6	6016811	71,2
Albanci	532011	8,2	565513	8,1	699772	9,1	984760	11,7
Bugari	59472	0,9	60146	0,9	58494	0,8	53800	0,6
Česi	6760	0,1	5948	0,1	5133	0,1	4149	0,0
Italijani	863	0,0	636	0,0	586	0,0	566	0,0
Mađari	433701	6,6	441907	6,3	449587	5,9	430314	5,1
Rumuni	63130	1,0	59705	0,9	59505	0,8	57419	0,7
Rusini*	22667	0,4	23720	0,3	25650	0,3	26251	0,3
Slovaci	73140	1,1	75027	1,1	77837	1,0	76733	0,9
Turci	1914	0,0	54526	0,8	44434	0,6	18220	0,2
Romi	52181	0,8	58800	0,8	9826	0,1	49894	0,5
Ostali	157443	2,4	89911	1,3	30152	0,4	35545	0,4
Nisu se nacionalno izjasnili prema čl. 41. Ustava SFRJ	—	—	—	—	—	—	4486	0,1
Jugosloveni	—	—	—	—	20079	0,3	123824	1,5
Regionalna pripadnost	—	—	—	—	—	—	9428	0,1
Nepoznato	—	—	1994	0,0	5604	0,1	30274	0,4

* Uključeni i Ukrajinci.

Digitized by Google

žda, može poći od »mehaničke analogije«: svaka narodnost, kad dostigne broj pripadnika najmanje nacije u našoj federaciji, »automatski« stiče pravo na »nacionalnu državu«! Takve analogije su se, na žalost, pravile upoređivanjem pripadnika crnogorske nacije, pa i nekih drugih, i pripadnika albanske narodnosti, pa pošto je broj ovih drugih prevazišao broj onih prvih, ta zdravorazumska rezonovanja, polazeći od tog kvantitativnog odnosa brojeva, »smatraju« da je albanska narodnost »stekla pravo« na »državu«, odnosno na »republiku«.

Apstrahujmo za trenutak činjenicu da Crnogorci nemaju drugu nacionalnu državu osim SR Crnu Goru, a da Albanci imaju već jednu — SNR Albaniju, ali je istorijski razvoj, bez obzira na to kakav je bio, na svoj način ipak bio »pravedan« — svaki narod koji je uspeo da se konstituiše u naciju, uspeo je i da obrazuje svoju nacionalnu državu, bez obzira na to kolika ona bila — mala ili velika! Ako se istorija tako »ponašala« prema svim nacijama i njihovom pravu na samoodređenje putem nacionalne države, kako je moguće drugačije prići celoj stvari kad je reč o delovima već postojećih nacija, odnosno o nacionalnim manjinama!? Da li se tu može ići ispod nivoa rečene »istorijske pravednosti«, pa zažmuriti, napraviti izuzetak od pravila, i nekakvom arbitrarnom odlukom »dati« privilegiju albanskoj narodnosti na Kosovu da se organizuje u državu? U ime čega bi bila moguća takva arbitrarnost? Ako je suditi prema zahtevu koji je nastao na Kosovu — u ime »većeg i sigurnijeg« obezbeđenja »principa ravnopravnosti« albanske narodnosti! A kad je reč o »principu ravnopravnosti« — taj princip bi morao da važi za svaku narodnost u SR Srbiji, i u svakoj drugoj republici, nezavisno od njene veličine, to jest od broja njenih pripadnika. Princip i nije princip ako važi samo za jednu, a ne i za sve druge narodnosti, onda bi se »u ime« ravnopravnosti uspostavila faktička neravnopravnost među narodnostima (nacionalnim manjinama) u našoj zemlji: jedne bi imale, a druge ne »pravo« na stvaranje »svoje države«.

Ako bi, opet, to »pravo«, kao izraz principa ravnopravnosti, pripalo svima — onda bi samo u SR Srbiji moglo da nastane desetak državica narodnosti; pored Albanaca, to pravo bi mogli da koriste Mađari, Slovaci, Rumuni i drugi; točak istorije bi počeo da se okreće unazad, ka srednjovekovlju, a takvo veštačko usitnjavanje društvenih i ekonomskih struktura, po principu državica narodnosti, ne samo što bi poništilo dosadašnji progresivni tok integracije i internacionalizacije ljudskog društva, nego bi ga vratilo nazad[11], na »svakojake srednjovekovne starudije«, o kojima je Marks raspravljao još u *Građanskom ratu u Francuskoj.*

[11] »Država Njujork... — kaže Lenjin o procesu asimilacije koju vrši kapitalizam — nalik je na mlin koji melje nacionalne razlike. A to što se u velikim internacionalnim razmjerama događa u Njujorku, događa se i u svakom velikom gradu i fabričkom naselju. Ko nije utonuo u nacionalističke predrasude, taj ne može da u tom procesu asimilacije nacija koju vrši kapitalizam ne vidi golem istorijski progres razbijanja začaurenosti raznih medvjeđih kutova — osobito

Digitized by Google

Eto, do toga bi, u osnovi, dovelo ovu našu Jugoslaviju ostvarenje parole »Kosovo republika«! Izvinjavamo se čitaocu zbog primenjenog načina izlaganja, ali tu ne možemo ništa popraviti; taj način nam je nametnut samim predmetom — »Kosovo republika«, tom apsurdnom i reakcionarnom idejom rođenom u glavi nekog iredentiste ili okorelog upornog birokrate i nacionaliste na Kosovu.

Drugi razlog. Jedna nacija, po Marksovim i Lenjinovim shvatanjima, ne može imati dve nacionalne države. To je samo po sebi razumljivo, jer je bio jedinstven proces formiranja svake nacije, a s one strane granica njene nacionalne države mogli su ostati njeni manji ili veći delovi (gotovo po pravilu su i ostajali), ali oni se u drugim, obično susednim, državama javljaju kao nacionalne manjine. Ako bi se, međutim, prihvatio princip da se nacionalne manjine mogu i državno organizovati, onda bi, po pravilu, došlo do stvaranja dve ili čak više država i državica čiji bi stanovnici bili pripadnici jedne te iste nacije. Ne treba posebno ni naglašavati u kojoj meri bi to opteretilo raznim opasnostima ne samo naciju u kojoj bi takvi procesi bili otvoreni, nego i međunarodne odnose povodom nastajanja dveju paralelnih država jedne te iste nacije. Kako je današnji svet podeljen na vojno-političke blokove, a ta podeljenost je u Evropi izuzetno izražena, lako je pretpostaviti zainteresovanost pojedinih blokova i njihovih sila za sudbinu tih »novonastalih« država, njihovu spoljnopolitičku orijentaciju, idejno-politički karakter njihovih unutrašnjih uređenja itd., a sve to ne bi moglo da »prođe« bez oštrih konfrontacija, pa i sukoba. Na to, uostalom, upućuje i iskustvo s postojanjem »dvojnih« nacionalnih država u jednoj naciji, stvorenih ishodom drugog svetskog rata i »sankcionisanih« kasnijim razvitkom vojno-političkih blokova. Granica koja razdvaja te paralelne nacionalne države u jednoj te istoj naciji jeste, po pravilu, ujedno i granica među vojno-političkim blokovima, što, samo po sebi, govori o tome da te države nisu tvorevine normalnog, prirodnog ekonomskog, kulturno-etničkog razvitka u jednoj naciji, nego njihove veštačke podele koju je doneo jedan veliki rat.[12]

Treći razlog. Ako bi došlo do stvaranja dve ili više nacionalnih država iste nacije, mogućan je dvojak proces u njihovom kasnijem

---

u zaostalim kao što je Rusija« (*Nacionalno pitanje*, str. 66). Lenjin je, dabome, bio za dobrovoljnu asimilaciju, lišenu svakog nasilnog pritiska i ugnjetavanja, a za ravnopravnost nacionalnih manjina. KPJ, odnosno SKJ od dolaska Tita na njeno čelo nije se nikada zalagala ni za kakav oblik nacionalne asimilacije, već, naprotiv, uvek i dosledno samo za nacionalnu ravnopravnost.

[12] Priželjkujući takvo rešenje, »Zeri i populit« III kaže: »Albanci male Albanije, od gotovo tri miliona stanovnika ili velike Albanije... od preko pet miliona, svi su Albanci. Tome nemate šta da prigovorite, gospodo srpski šovinisti. Postoje dve Nemačke, Istočna i Zapadna. kao što postoje i dve Koreje, Severna i Južna, ali niko ne sumnja da postoji jedan narod i jedna nemačka nacija, kao što postoji jedan narod i jedna korejska nacija.« Na osnovu te analogije »Zeri i populit« se zalaže da albanska narodnost na Kosovu, kao deo albanske nacije, dobije još jednu nacionalnu državu.

Digitized by Google

razvoju: prvi, težnja za ujedinjenjem nacionalnih država iste nacije u zajedničku, objedinjenu državu, što bi značilo otcepljenje nacionalne manjine od države u kojoj se nalazila i njeno priključenje matičnoj državi. Time bi se pitanje ravnopravnosti nacionalne manjine *de facto* predstavilo kao teritorijalni problem, kao promena postojećih granica među pojedinim državama, a insistiranje na statusu nacionalne države (»republike«) u okviru ranije države pokazalo bi se kao obična farsa, sticanje državnog legitimiteta da bi se ostvario zamišljeni cilj — priključenje matičnoj državi. Drugi, ako bi na delu bio proces da se nacionalna manjina konstituisana kao nova nacionalna država zadrži u postojećem okviru, recimo u okviru federativne državne strakture, tada bi bila pojačana iredentistička aktivnost u odnosu na tu federativnu zajednicu, posebno na onu nacionalnu državu u čijem je sastavu ranije bila data nacionalna manjina, a bilo bi podele i u samoj nacionalnoj manjini — za i protiv otcepljenja. U oba slučaja pitanje date nacionalne manjine postavilo bi se kao teritorijalni problem — problem promene postojećih granica, a on se, verovatno, ne bi mogao rešiti drugačije nego ratnim sukobima. Mogućne su, naravno, i druge situacije, osobito onda ako su društvena uređenja u dvema državama iste nacije bitno različita; tada bi neminovno došlo do ideoloških sporova o tome čije je uređenje bolje i naprednije, a takvi sporovi se — kako to iskustvo pokazuje — najteže rešavaju ideološkom borbom mišljenja, u nju se unose, a često i ne biraju, svakojaka sredstva — od propagandno-psiholoških do vojnih.

Četvrti razlog. »Najjači« i »glavni argument« protagonista teze o »Kosovu kao republici« jeste »nacionalteritorijalistički« princip (Lenjinov izraz), koji se svodi na kvantitativni odnos u nacionalnom sastavu stanovništva. Ali, i kad se isključivo polazi od njega, taj »princip stanovništva« se ne primenjuje na ukupno stanovništvo SR Srbije, u kojem, na primer, učešće albanske narodnosti iznosi od 13 do 14 odsto, nego samo na nacionalni sastav stanovništva na Kosovu, kao da to Kosovo nije u sastavu SR Srbije, kao nacionalne države i društveno-političke samoupravne zajednice srpske nacije i pripadnika drugih nacija i narodnosti koji u njoj zajedno žive. No, pogledajmo, prethodno, nacionalni sastav stanovništva na Kosovu (tabela na str. 911).

Ova tabela, nesumnjivo, pokazuje da učešće albanske narodnosti u ukupnoj strukturi stanovništva na Kosovu rapidno raste, da već čini tri četvrtine tog stanovništva, ali da na Kosovu, pored albanske narodnosti, žive i pripadnici srpske, crnogorske i drugih nacija i narodnosti. Nema, dakle, »čistog etnosa« albanske narodnosti ni sada niti ga je ikad bilo na Kosovu, inače ne bi ni bilo albanske nacionalne manjine u sastavu Srbije ni u prošlosti ni sada, a prethodno smo videli da je taj brojčani odnos Srba i Albanaca na Kosovu nekada bio sasvim drugačiji. Pitanje nacionalne manjine se, dakle, po pravilu postavlja kao problem zajedničkog života na teritoriji s nacionalno mešovitim stanovništvom. Nije važno kolika je ta teritorija, da li je u pitanju opština, region, pokrajina ili republika, niti koliki je broj pripadnika nacionalne

Digitized by Google

Nacionalni sastav stanovništva Kosova

	Razlika u broju stanovnika 1981. i 1971. (+ ili −)	Popis 1971.	Popis 1981.	Indeks	Nacionalni sastav u %	
					1971.	1981.*
UKUPNO	340867	1243693	1584560	127,4	100,00	100,00
Albanci	+ 311256	916168	1227424	134,0	73,6	77,4
Srbi	− 18472	228264	209792	91,9	18,3	13,2
Crnogorci	− 4680	31555	26875	85,2	2,5	1,7
Turci	+ 331	12244	12575	102,7	1,0	0,8
Muslimani	+ 32591	26357	58948	223,7	2,1	3,7
Ostali	+ 19841	29105	48946	168,2	2,3	3,1

* Izvor: Zavod za statistiku SR Srbije.

manjine; ona je u svakom slučaju uža nacionalna grupa koja je u sastavu nacije, kao velike društvene grupe, pa su obe upućene na zajednički život.

Apstrahujmo za trenutak sva tri rečena razloga, prihvatimo pretpostavku da se nacionalna manjina organizovala kao država na jednom delu teritorije nacionalne države jedne nacije. Nacionalna manjina bi, koristeći »svoju« novonastalu državu, počela da se ponaša kao vodeća nacionalna snaga u toj državi, a u težnji da se emancipuje i, verovatno, da leči svoj »manjinski kompleks« — ona bi težila nacionalnoj homogenizaciji »svoje« teritorije, vršila manje ili više prikriven pritisak na iseljavanje stanovništva drugih nacionalnosti, stvarala veštačke migracije, koje bi imale izrazito nehuman nacionalistički karakter. Ako se i letimično pogleda tabela o nacionalnom sastavu stanovništva na Kosovu, može se zapaziti da se srpsko i crnogorsko stanovništvo, na primer, tamo smanjuje iseljavanjem, a zna se da takav trend dugo traje. I takva veštačka nacionalna razgraničenja, pogotovu kada bi bila praćena nacionalnim trzavicama i sukobima, brzo bi izazvala reakciju na drugoj strani — druge nacije bi se javile u odbranu svog dela stanovništva, a mogle bi i same preduzeti represivne korake za povratak stanovništva na teritoriju na kojoj se nacionalna manjina konstituisala kao država. Prirodno i ekonomski motivisane migracije, kao imperativ u razvoju društvene podele rada, mogle bi na taj način biti obustavljene, a to bi bilo regresivno, pa čak i reakcionarno!

Stoga je Lenjin bio protiv isključivosti da marksisti »staju na tle nacionalteritorijalističkog principa«, a zalagao se za takvo određivanje novih nacionalnih granica kakve odgovaraju savremenoj kapitalističkoj civilizaciji, a »ne birokratizmu i azijaštini«[18].

Peti razlog. Iluzija je misliti da striktno nacionalno razgraničenje, uključujući tu i nacionalne države malih i velikih nacija, čak i nacionalnih manjina, samo po sebi, obezbeđuje stvarni nacionalni suverenitet i ravnopravnost. Ako bi se rešenja za nacio-

[18] *Nacionalno pitanje*, str. 85—86.

Digitized by Google

nalnu ravnopravnost tražila isključivo putem države — onda bi se i odnosi među nacijama i nacionalnim manjinama zasnivali na odnosu snaga: veći i brojniji, u ekonomskom i vojnom smislu jači i razvijeniji, stalno bi nametali svoju volju i interese manjim i slabijim nacijama i narodnostima; neko bi stalno imao avangardnu, a ostali podređenu ulogu, ne samo u federaciji kao saveznoj državi, nego i u Savezu komunista. A u takvom odnosu snaga, po pravilu, u svakom društvu najgore prolaze relativno mali i najnerazvijeniji narodi i narodnosti.

Činjenica da se ravnopravnost užih nacionalnih grupa (narodnosti) traži i posmatra isključivo kroz funkcije države, pa i kroz sopstveno državno organizovanje, sama po sebi znači nepoverenje u sistem socijalističkog samoupravljanja, ali ukazuje i na etatističko-nacionalističku prirodu takvih zahteva. Drugim rečima, protagonisti takvih zahteva rešenje nacionalnih i međunacionalnih problema otkidaju od njihove realne radničko-klasne osnove, poništavaju sve prirodne veze između stvarnih tokova i događanja u društveno-ekonomskim odnosima i nacionalne ravnopravnosti. Stoga izlaz i rešenje »svog nacionalnog položaja« traže u eventualnom sporazumevanju i nagodbi među nacionalnim birokratijama, a kada to ne uspe — onda se koriste i raznim oblicima, posrednih ili neposrednih, pritisaka, uključujući i demonstracije izmanipulisanih i neobaveštenih delova stanovništva. To, razume se, nije nikakva specijalnost birokratskog nacionalizma u narodnosti; svojevrsno fetišiziranje nacionalne države je opštija tendencija poslednjih godina, ali o tome će nešto kasnije biti reči.

Šesti razlog. U sklopu parole »Kosovo republika« pojavila se i teza o takozvanom vertikalnom povezivanju svih pripadnika albanske narodnosti, nezavisno od društveno-političke zajednice u kojoj žive i rade. To bi značilo političko organizovanje po principu nacionalnosti, a ne po teritorijalnom principu, odnosno nacionalno organizovanje takozvanog bundovskog tipa, protiv kojeg se Lenjin energično borio.[14] To isto, po svojoj suštini, znači i takozvano teritorijalno okupljanje albanske narodnosti u Jugoslaviji pod jedan »kišobran«, odnosno priključenje delova Srbije, Makedonije i Crne Gore, navodno »kompaktnih albanskih krajeva«, zamišljenoj »Kosovo republici«, drugoj albanskoj nacionalnoj državi, ali u okviru

[14] Ratujući protiv »bundovaca«, nacional-liberalističkih i buržoaskih shvatanja nacionalnog pitanja, Lenjin je, kritikujući poznati »Austrijski program«, donet na Brnskom kongresu, i njegovu eventualnu primenu u Rusiji, između ostalog, rekao i ovu misao: »Općina njemačkih kolonista u Saratovskoj guberniji plus njemačko radničko predgrađe u Rigi ili Lođu, plus njemačko naselje kraj Petrograda itd. obrazuju »jedinstven nacionalni savez« Nijemaca u Rusiji. Očigledno je da *zahtijevati* takvu stvar, da učvršćivati takav savez socijaldemokrati ne mogu, mada oni niukoliko ne odriču, razumije se, *slobodu* svih saveza, među njima i saveza kojih mu drago općina koje mu drago nacionalnosti u datoj državi. Ali izdvajanjem, po državnom zakonu, Nijemaca itd. iz raznih krajeva i klasa Rusije u jedinstven njemački nacionalni savez mogu se baviti popovi, buržuji, malograđani, ko god hoće — samo ne socijaldemokrati« (vidi Lenjinove poznate *Kritičke bilješke o nacionalnom pitanju*, u: *Nacionalno pitanje*, str. 75).

Digitized by Google

Jugoslavije. Od svih, ta teza nam se čini najreakcionarnijom, jer se zasniva na dva bitna nacionalistička postulata: *nacional-izolacionizmu* i *nacional-šovinizmu*. Prvi bi vodio veštačkom, mehaničkom razbijanju i razgrađivanju složenih višenacionalnih zajednica, kakve su, zapravo, sve naše pomenute socijalističke republike. Pored toga, to bi bila osnova za zatvaranje albanske narodnosti u okvire svoga »etnikona«, uspostavljanje »kineskog zida« između »njene teritorije« i drugih naroda Jugoslavije, što je protivno objektivnim zakonitostima društvene i ekonomske integracije ljudi i naroda, stvaranju i razvijanju socijalističkog zajedništva naroda i narodnosti Jugoslavije. Takvo svojevrsno izolacionističko izopštenje iz života i komunikacija unutar Jugoslavije već bi, samo po sebi i po svojim motivima, predodredilo i položaj i funkciju te »novostvorene« nacionalne države, koja bi opet bila višenacionalna, ali sa većinom albanskog stanovništva. Tendencija bi bila da se apsolutizuju interesi albanske narodnosti, da se ona učvrsti u položaju »vodeće nacije« u novostvorenoj državi, a birokratizam iz njenih redova da se predstavi kao centralizam. Tako bi se pripadnici drugih nacija i narodnosti koji žive na teritoriji »novostvorene« države našli u položaju nacionalnih manjina u odnosu na albansku narodnost, kao osnovnog nosioca državnosti. To bi se odrazilo na međunacionalne odnose, pre svega u toj, u sebe zatvorenoj državnoj zajednici; vodilo bi međusobnim sukobima i raspirivanju šovinizma, čiji bi ishod bio majoriziranje većeg, brojnijeg i jačeg nad manjim i slabijim nacionalnim grupama.

Rešavanje nacionalnih sporova ne bi se, naravno, u tom slučaju moglo završiti u okviru »novostvorene republike« (države); oni bi se neminovno odrazili na ukupne međunacionalne odnose u jugoslovenskoj zajednici. Tada bi se »mogli javiti« mnogo veći i brojniji nego što je albanska narodnost, pa i oni, na osnovu istog, bundovskog i »nacionalteritorijalističkog« principa, postaviti pitanje okupljanja delova svoje nacije koji žive van granica njihove nacionalne države. Albanci čine oko 7 odsto ukupnog stanovništva u Jugoslaviji, Srbi oko 40 odsto, Hrvati oko 22 odsto itd., pa ne treba ni pominjati kakve bi sve opasnosti po nacionalne odnose i nacionalnu ravnopravnost mogao doneti i njihov zahtev za »teritorijalnim okupljanjem« svojih nacija.

Sve u svemu, to su, sa stanovišta marksizma i jugoslovenske revolucije i njene teorije i prakse o nacionalnom pitanju, ukratko izloženi, samo osnovni razlozi zašto SAP Kosovo ne može dobiti status republike u našem federativnom uređenju, odnosno zašto se albanska narodnost na Kosovu, kao nacionalna manjina, ne može konstituisati u nacionalnu državu.

Digitized by Google

Aleksander Bajt

Privredni sistem i efikasnost socijalističkog samoupravljanja

(Uzroci nezadovoljavajućih rezultata naše privrede)

Tokom 1979. godine bilo je očigledno da s našom privredom nešto nije u redu. Deficit platnog bilansa dostigao je obim koji je povećavao zaduženost u inostranstvu iznad naših sposobnosti plaćanja kamata i vraćanja glavnice. Društvo se naviklo da troši znatno iznad proizvedenog proizvoda. Postalo je očigledno da treba nešto preduzeti, i to nešto veoma radikalno. Šta, o tome mišljenja nisu bila jedinstvena.

Zaoštravanje odnosâ u 1979. godini bilo je velikim delom izazvano poskupljenjem nafte na svetskim tržištima u 1973. i krajem 1979. godine. Stoga bi, bar u principu, bila moguća ocena da je nepovoljna privredna situacija posledica spoljnih faktora i da bi bilo potrebno adekvatno prilagođavanje domaće privrede, konkretnije, supstitucija uvozne nafte domaćim energetskim izvorima, i odgovarajuće smanjenje ukupnog trošenja, pa bi se odnosi sredili. Takvih ocena je i bilo. I mi mislimo da bi blagovremenim podizanjem cena naftinih derivata i drugim merama u cilju supstitucije uvozne nafte domaćim izvorima bio sprečen džinovski porast de-

Digitized by Google

ficita, a ujedno i ublaženi neki strukturni problemi (orijentacija na motorizaciju i prebrzi razvoj za motorizaciju vezanih proizvodnji, uključujući investicije u drumove). Međutim, privreda bi, ranije ili kasnije, kao već nekoliko puta u prošlosti, zapala u recesiju i bez povećanja cene nafte. Deficit platnog bilansa porastao bi znatno manje, ali bi ipak dostigao visok nivo. Slično razvoju posle 1956, 1962, a i 1968. godine, brzi privredni razvoj posle 1976. nosio je u sebi sve poznate elemente neizbežne krize, kao što su nabujale investicije, ekspanzija lične potrošnje i, uz nedovoljne *ex ante* uštede, sve teže prigušivana inflacija. To što se on »obogatio« dodatnim destabilizatorom, izuzetnom ekspanzijom neproizvodnog trošenja (kao posledicom ekspanzije administracije, u privredi, a, pre svega, u društvenim službama i državi na svim nivoima) nije menjalo suštinu problema. Porast cena na svetskim tržištima samo je pogoršao ionako tešku situaciju. Da nije bilo toga, recesija u 1980. godini bila bi slična onima iz 1961, 1965, 1966—67, prouzrokovana, u prvom redu, restrikcijama, ograničenom tražnjom, ali ne i prekidanjem reprodukcionih tokova u samoj proizvodnji, to jest u oblasti ponude, što je specifikum 1980. i sledeće godine. Osim toga, recesija bi, slično ranijima, bila i kraća. U ovom času sadašnjoj recesiji se ne može sagledati kraj. On nije opredeljen svođenjem nominalnog trošenja, nego ujedno i realnog trošenja u okvire realnog društvenog proizvoda.

Drugim rečima, kada utvrđujemo da s našom privredom nešto nije u redu, onda se možemo saglasiti u tome da je uzrok nedaća nezadovoljavajući način našeg privređivanja. Čak i da su sadašnji problemi u celini izazvani eksternim činiocima, uzrok naših nedaća bila bi nesposobnost privrede da se adaptira izmenjenim eksternim uslovima privređivanja.

Verujem da u pogledu te konstatacije postoji takav stepen saglasnosti da čini izlišnom svaku dalju argumentaciju njoj u prilog. Saglasnost se bitno smanjuje, pa čak iščezava, kada se pristupa identifikovanju karika u načinu privređivanja koje su zatajile. Dakako, E. Barone, L. Mises, Fr. Hayek i drugi su dokazivali da socijalistički privredni sistem *a priori*, zbog ukidanja privatne svojine, ne može uspešno funkcionisati. Mnogi savremeni ekonomisti, nedovoljno poznati i autoritativni da bismo navodili njihova imena, smatraju da i samoupravni oblik socijalizma, ne samo socijalistička privreda uopšte, ne može dati rezultate koji bi se mogli porediti s onima kapitalističkih privreda. Mada ne delimo mišljenje samoupravnih idealista, kao što je, na primer, J. Vanek, prema kojima je samoupravna privreda, pogotovo ne u manje razvijenoj zemlji, *a priori*, zbog svojih društvenih karakteristika, ekonomski efikasnija od kapitalističkih, ipak smatramo da samoupravna privreda (kao i svaka druga privreda), pod izvesnim uslovima, može uspešno funkcionisati i u povoljnim okolnostima može donositi i najbolje ekonomske rezultate. Zbog toga ne ulazimo u pitanje apriorne sposobnosti ili nesposobnosti funkcionisanja socijalistič-

Digitized by Google

ke, a napose socijalističke samoupravne privrede. Naime, ona je za nas data, i to ne kao model, nego istorijski.

Jedini relevantni sud o tome da li neka istorijski data privreda može funkcionisati na zadovoljavajući način donosi praksa, to jest rezultati njenog privređivanja. Prema nekim svojim rezultatima, naročito prema stopi rasta društvenog proizvoda, a napose industrijske proizvodnje, jugoslovenska privreda, kao jedina istorijski data samoupravna privreda, dugo se godina nalazila na samom vrhu svetske rang-liste privredno uspešnih zemalja. Da li se druga polovina pedesetih godina, s velikom ekspanzijom poljoprivredne proizvodnje, i prva polovina šezdesetih godina, s velikom ekspanzijom industrijske proizvodnje, može smatrati dokazom da je socijalistička samoupravna privreda efikasnija od drugih privreda? Mada su mnogi ekonomisti izvlačili takve zaključke, oni su, u principu, *non sequitur*. Navedene godine dokazuju da je od 1956. pa nadalje uvedeni način privređivanja uspešniji od prethodnog, administrativnog, centralno-planskog rukovođenja privredom, i to čak samo u tadašnjoj, našoj konkretnoj primeni tog rukovođenja i u tadašnjim konkretnim spoljnim uslovima (Informbiro), i ništa više. Razvojem samoupravljanja makrorezultati jugoslovenske privrede postaju sve bolji, ali početkom sedamdesetih godina taj trend je usporeniji. A. Sapir, u uglednom »Economic Journal«, u naslovu svog članka o jugoslovenskoj privredi postavlja pitanje: »What happened to the Yugoslav Miracle?« Kako *post hoc* nije i *propter hoc*, sadašnje niže stope rasta ne mogu se smatrati posledicom razvijanja samoupravljanja, a još manje izrazom principijelne nesposobnosti socijalističke privrede da efikasno funkcioniše. Privredni rast, a i druge karakteristike privrednog i društvenog razvoja, determinisani su mnogobrojnim faktorima, endogenim (o kojima odlučuju subjekti privređivanja sami) i egzogenim (na koje subjekti odlučivanja nemaju uticaj, na primer, prirodni resursi ili svetske cene). Bez poznavanja tih faktora, bez kvantifikacije njihovog doprinosa privrednom razvoju upoređivanje različitih privreda je besmisleno. Da li je zbog činjenice da je povećanjem cene nafte veliki deo našeg društvenog proizvoda prenesen u džepove proizvođačâ nafte, što smanjuje raspoloživi proizvod, način našeg privređivanja manje uspešan? Drugim rečima, praksa, kao kriterijum teorije, u ovom slučaju društveno-ekonomskih modela, ne daje nedvosmislene odgovore. Potrebna je temeljita naučna analiza faktorâ koji opredeljuju rezultate privređivanja.

Poduhvat kao što je analiza faktorâ koji opredeljuju rezultate privređivanja nije ni preduzet, a kamoli ostvaren. Razume se da on ne može biti predmet jednog kratkog članka kakav je ovaj, čija je namera da ukaže na pravce u kojima bi trebalo da se usmere i naučno-ekonomska istraživanja i ekonomsko-politički napori. U tom cilju daćemo pregled dosadašnjih ocena razlogâ nezadovoljavajućem funkcionisanju jugoslovenske privrede, međusobno ćemo ih uporediti, videti šta je u njima racionalno a šta neracionalno, koje su ocene međusobno stvarno, protivrečne, a koje samo

Digitized by Google

prividno, kao posledica nedovoljne preciznosti u izražavanju i nedovoljno razrađene terminologije, a na osnovu toga pokušaćemo dati svoju ocenu pravaca u kojima bi trebalo usredsrediti napore radi poboljšanja našeg načina privređivanja.

Privredni i društveno-ekonomski sistem

Pretežan deo rasprave o uzrocima nezadovoljavajućih privrednih rezultata posvećen je sistemu. Mnogi ekonomisti ocenjuju da naš privredni sistem ne valja, da je upravo on uzrok nezadovoljavajućih rezultata privrede. Ne valja ne zbog nekih nepovoljnih okolnosti eksternog ili internog karaktera, koje bi sprečavale da on pokaže svoju delotvornost, nego zbog svoje imanentne nesposobnosti. U delovanju bilo kakvih eksternih ili internih uslova on suboptimira privredne rezultate, potencijalno odlične rezultate pretvara u prosečne, a potencijalno prosečne u loše, pa i veoma loše. Po mišljenju Branka Horvata, sadašnja nepovoljna privredna situacija »neizbežno je rezultat niza promašaja u našoj sistemskoj izgradnji«[1], a Ljubomir Madžar kaže »da u izgradnji našeg privrednog sistema... mi nismo bili, izgleda, srećne ruke«[2]. Istina, obojica pripadaju istoj kući. Ali se mogu slične poruke čuti i iz sasvim drugih kuća. Prema Aleksandru Vaciću, »naš današnji privredni sistem nije dovoljno obrađen..., nije u potrebnoj meri ekonomski artikulisan«[3]. Takva mišljenja nisu izolovana, izuzetna, pojedinačna. Poruka koju je uputilo veliko savetovanje jugoslovenskih i stranih ekonomista, pod naslovom »Problemi samoupravnog privrednog sistema«, u organizaciji Crnogorske akademije nauka i umjetnosti u septembru prošle godine bila je, u suštini, ista. Mi smo u Privrednoj komori Jugoslavije ponovo ukazivali na taj problem. U stvari, većina naših napisa poslednje dve godine isticala je neadekvatnost sistema i na koji bi se način on mogao poboljšati.

Kada se kritikuje privredni sistem, »promašaji prilikom njegove izgradnje«, onda to ne znači da se polazi od pretpostavke da je predmet kritike potpuno izgrađen sistem koji, zbog »promašaja pri izgradnji«, ne može da obavlja funkcije koje su mu namenjene. U stvari, zaokružen sistem s takvim karakteristikama i ne postoji. Postoje pojedini instrumenti, ali su oni, s obzirom na dejstvo koje bi trebalo da imaju, međusobno nepovezani, a intenzitet im je takav da na privredu u mnogim slučajevima utiču u suprotnom pravcu od očekivanog. Primera radi, navodimo kamate, cenu koju u našem sistemu mora da plaća prodavac, a ne kupac robe. Glavna zamerka sistemu zasniva se na činjenici da on i nije izgrađen, da njegovom uspostavljanju nije bila poklonjena potrebna pažnja i da su upravo propusti takvog tipa suština »promašaja pri izgrad-

[1] »Duga«, VI, br. 191/1980, str. 22.
[2] »Ekonomska politika«, 29, br. 1494/1980, str. 21.
[3] Diskusija na savetovanju u Predsedništvu CK SKJ u Zagrebu 5. i 6. marta 1981.

Digitized by Google

nji« sistema. U obilju drugog posla, zauzeti radom u drugim domenima, mi smo jednostavno propustili da do kraja izgradimo privredni sistem. Ni Zakonom o udruženom radu ni sistemskim zakonima koji bi trebalo da ga konkretizuju taj posao nije još do kraja obavljen. Ukoliko ti zakoni uvode neke instrumente, oni ih uvode u drugom planu, zaokupljeni primarnijim interesima, pa se već i iz tog razloga ne može očekivati njihova sistematičnost. Međutim, posmatrani i pojedinačno i sasvim izolovano, bez obzira na njihovo mesto u sadejstvu sa drugim instrumentima, oni, po pravilu, ne zadovoljavaju. Minimalnu akumulaciju, koju uvodi Zakon o udruženom radu, već sam naveo kao primer u jednom ranijem članku.[4] Stoga je shvatljivo ako predmet kritike postaju i ti zakoni, ako Zoran Pjanić smatra da, »ne osporavajući ono dobro u tzv. sistemskim zakonima, njih treba podvrgnuti ozbiljnoj analizi, i to počev od Zakona o udruženom radu«[5]. Moja ocena Zakona o udruženom radu, još u vreme njegovog donošenja, bila je da u svojim, nazovimo ih, izvršnim odredbama nedovoljno obezbeđuje ekonomsku realizaciju i reprodukciju svojih vlastitih, temeljnih društveno-ekonomskih osnova, društvene svojine u prvom redu. Ivan Maksimović se kritički odnosi prema sistemskim zakonima baš sa tog stanovišta. »Društvena svojina... pretpostavlja u sistemu niz ugrađenih normativnih elemenata.« Međutim, »nijedan od ovih elemenata nije rešen sistemski u odgovarajućoj meri«[6].

Na samom početku sadašnje rasprave o jugoslovenskom privrednom sistemu, naročito one koju su u jesen prošle godine pokrenuli »Duga« i »Ekonomska politika«, došlo je do nekih nesporazuma, koji ne doprinose sređivanju odnosâ u našoj privredi. Po našoj oceni, ti nesporazumi su izbili zbog nedovoljne spremnosti da se uđe u smisao argumentacije, zbog specifičnog prilaza ekonomskim problemima od strane ekonomista, a i zbog nedovoljno izdiferencirane terminologije koja se u našem društveno-ekonomskom životu koristi. Isticanje potrebe za dogradnjom, pa i revizijom našeg privrednog sistema mnogi su shvatili kao pokretanje diskusije o osnovama našeg društveno-ekonomskog sistema, društvenoj svojini i samoupravljanju. Međutim, jedno je privredni sistem, a drugo društveno-ekonomski sistem. Pod privrednim sistemom podrazumeva se mehanizam funkcionisanja društveno-ekonomskog sistema, to jest sistema socijalističkog samoupravljanja, a taj mehanizam uključuje, pored tržišta, i mehanizme društvenog usmeravanja razvoja, kako direktnog (administrativno-planskog) tako i indirektnog (instrumente ekonomske politike). U mnogim slučajevima koncept privrednog sistema ograničava se čak na ovo poslednje, na sistem instrumenata ekonomske politike, čime se želi istaći specifičnost tog načina usmeravanja u odnosu na admi-

[4] A. Bajt, *Društvena svojina u Ustavu i Zakonu o udruženom radu*, »Socijalizam«, br. 2/1977, str. 410—427.

[5] Savetovanje u Zagrebu 5. i 6. marta 1981.

[6] »Duga«, VI, br. 174/1980, str. 24.

Digitized by Google

nistrativno-plansko usmeravanje razvoja, ali i na slobodno delovanje tržišnih snaga.

Ni u jednoj fazi diskusije o jugoslovenskom privrednom sistemu nisu stavljeni na dnevni red osnovi našeg društveno-ekonomskog uređenja. Oni su prihvaćeni kao pretpostavka, kao polazna tačka rasprave, i to *verbis expressis*. Jugoslovenski ekonomisti, i kao celina i svaki ponaosob, u tolikoj se meri identifikuju sa sistemom socijalističkog samoupravljanja da bi to moralo biti jasno i bez izričitog opredeljivanja. Kada se kritikuje sistem, a to znači privredni sistem ili, još određenije, sistem ekonomsko-političkih instrumenata, on se kritikuje pošto svojom neadekvatnošću onemogućava da se društveno najprogresivniji društveno-ekonomski sistem afirmiše kao i ekonomski najefikasniji.

Da bi se izbegli nesporazumi, ekonomisti pokušavaju da preciziraju u čemu je suština privrednog sistema koji valja podvrgnuti reviziji. U tom cilju nastali su termini kao što su: »instrumentalizacija našeg sistema«, njegova »operacionalizacija« i »parametrizacija«. Dakako, to nisu ekvivalentni pojmovi. Sistem, i to društveno-ekonomski, treba učiniti operativnim, to jest sposobnim za efikasno delovanje. To je smisao njegove operacionalizacije. A postiže se uvođenjem ekonomsko-političkih instrumenata kojima se decentralizovano odlučivanje u organizacijama udruženog rada, koje se po svojoj prirodi rukovode individualno-privrednim kriterijumima, kao što je dohodak, usmerava u pravcu postizanja društvenog optimuma, kako na području raspodele (distribucije — društvena svojina) tako i upotrebe (alokacije — rast) društvenog proizvoda. Kada su instrumenti privrednog sistema kvantifikovani, dozirani, to jest kada je opredeljen njihov intenzitet (na primer, visina stope poreza, diskontne stope, konkretan kurs dinara i slično), oni za privredu deluju kao parametri njenog odlučivanja i u tom smislu dopunjuju tržišne parametre kao što su cena, kamatna stopa i drugi. U svom operativnom dejstvu instrumenti su uvek parametrizovani, čak i kada o tome ne odlučuje ekonomska politika, odnosno kada se o njihovoj parametrizaciji niko ne stara. Drugim rečima, ako se zalažemo za parametrizaciju privrednog sistema, onda to znači da želimo da se instrumentima privrednog sistema dâ takav intenzitet da se oni dovedu u takve kvantitativne međusobne odnose koji će osigurati i distribucionu (društvena svojina) i alokacionu efikasnost privrede (brz rast).

U želji da izbegnu nesporazume u pogledu svojih predloga kako usavršiti sistem, neki ekonomisti, u prvom redu France Černe, sve više upotrebljavaju izraz privredni »mehanizam«. Želja je da se istakne mehanizam sistema, a ne sam sistem koji je neophodno dalje usavršavati, pa izvršiti i njegovu reviziju.

Možda bi bilo pravilnije da se pojam »mehanizma« ne ograničava na njegovu normativnu stranu. U stvari, mehanizam sistema opredeljen je mnogim faktorima, uključujući normativni poredak (= sistem ekonomsko-političkih instrumenata). Međutim, za našu argumentaciju to nije bitno.

Digitized by Google

Institucionalizacija privrednog sistema

Operacionalizacija privrednog sistema, koja se, po mišljenju većine ekonomista, sistematski prenebregava, doživela je, međutim, bujan razvoj u drugom pravcu, naime, u pravcu institucionalizacije. Naime, u želji da se sistem socijalističkog samoupravljanja učini sposobnim za efikasno delovanje, normativnim aktima kojima se konkretizuju Ustav i Zakon o udruženom radu, u prvom redu takozvanim sistemskim zakonima, stvaraju se institucije, načini i oblici delovanja sistema, kao i organizacione karakteristike tog delovanja, uključujući organizacije odgovorne za delovanje na pojedinim područjima.

Osnov takvog tipa operacionalizacije, to jest operacionalizacije u smislu institucionalizacije, jeste sistem samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja, kao i dohodovni odnosi između osnovnih i drugih organizacija udruženog rada, utemeljeni na samoupravnim sporazumima i društvenim dogovorima. Taj sistem je primenjen kao jedinstven, sveobuhvatan, univerzalan. Drugim rečima, pojedinim sistemskim zakonima, kao što su Zakon o planiranju, Zakon o cenama, Zakon o proširenoj reprodukciji, konkretizuju se univerzalni principi sistema na osnovnim sektorima privređivanja. Taj sistem je sada, više-manje, »zaokružen«, dograđen, tako da predstavlja konzistentnu celinu.

Mada u svojim pozivima za reviziju privrednog sistema ekonomistima nije pred očima institucionalizacija sistemskih zakona, bar ne u prvom planu, u mnogim reakcijama polazi se baš od te pretpostavke. Osnovni protivargument sastoji se u konstataciji da je novi sistem tek počeo da deluje, da se na mnogim područjima on upravo uvodi, pri čemu neki delovi još i danas nisu dorađeni. Zbog toga se smatra da je kritika, u najmanju ruku, preuranjena i u tom smislu nekorektna. Treba sačekati neko dovoljno dugo vreme da bi se mogla dati objektivna ocena njegovih rezultata.

Prigovor se mora prihvatiti, ali samo delimično. Tačno je da se neke posledice uvođenja neke novine, u ovom slučaju novog privrednog sistema, mogu sagledati tek nakon njegove duže primene. Pogotovo se nakon dužeg vremena može dati tačna kvantitativna procena njegovih pozitivnih i negativnih strana. Bilansi se, po pravilu, prave za minulo razdoblje. S druge strane, međutim, očigledno je da se pre uvođenja neke novine, novog privrednog sistema, mora pokušati da se sagledaju sve njegove moguće dobre i slabe strane, uključujući ocenu njihovih dimenzija, kao i mogućnost njihovog javljanja. To je, bez sumnje, u interesu samog sistema, potvrde njegove valjanosti u praksi. Ako se to nije učinilo pre uvođenja novine, onda se mora učiniti za vreme njenog uvođenja, odmah nakon uvođenja, što pre — to bolje. Kritika novine koja se uvodi mora se smatrati sastavnim delom napora da se ona uvede i da zadovoljavajuće deluje u praksi. Praksu da o sistemu koji se demontira znamo samo sve loše, a o sistemu koji se uvodi samo sve dobro, pri čemu dobre i slabe ocene o istom sistemu slede

Digitized by Google

jedna za drugom u vrlo kratkim rasponima vremena — treba označiti ne samo kao nenaučnu nego i kao politički neodgovornu. Svaka novina, a pogotovo nov privredni sistem, *a priori* može patiti od dva tipa slabih tačaka. Stoga svaku novinu, pogotovo nov privredni sistem, unapred treba testirati u odnosu na dva tipa mogućih uzroka kasnijih razočaranja. Prvo su sporedne, po pravilu negativne, posledice uvođenja novine. Ne može se isključiti mogućnost da sporedne negativne posledice prevagnu u odnosu na direktno pozitivne rezultate. U svakom slučaju, potrebno je napraviti bilans jednih i drugih, uočiti cenu koju u obliku negativnih efekata treba platiti za postizanje pozitivnih efekata novine. Drugo je nekompletnost sistema u odnosu na ciljeve koje treba postići. Sistem može uključivati niz potrebnih uslova za njegovo zadovoljavajuće delovanje, ali mu ipak nedostaje dovoljan uslov. U tom slučaju njegova primena radi postizanja određenih ciljeva može značiti pokušaj s nepodobnim sredstvima. I jedno i drugo je slučaj sistema društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumevanja.

U vezi s prvim treba reći da, slično svakoj pravno-normativnoj institucionalizaciji (ima, dakako, i drugačijih institucionalizacija; u suštini, institucija je, na primer, i tržište), i sistem društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumevanja, uključujući dohodovne odnose kao njegov rezultat, pretpostavlja određenu birokratizaciju procesa privređivanja. Samo dogovaranje i sporazumevanje čini nekakve, u Marksovoj terminologiji, *faux frais* tog sistema privređivanja. Tome treba dodati organizacione napore za obezbeđivanje fizičkih uslova dogovaranja i sporazumevanja, za njihovo održavanje i sprovođenje. Stoga je neizbežno uključivanje administrativnih, za razliku od poslovnih postupaka, a time i administracije. Potrebna je i kontrola. Svaki sporazum je bremenit elementima njegovog kršenja, nepridržavanja dogovorenog ponašanja. Mehanizam kontrole može biti veoma skup, a uz to i neefikasan. Što je više subjekata pojedinih sporazuma i dogovora, verovatnije je njihovo kršenje, kao i neefikasnost kontrole. Po pravilu, obim sporazumevanja u negativnoj je korelaciji s njegovom efikasnošću.

U konkretnom slučaju sistema društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumevanja važnije je pitanje da li sistem koji se uvodi u praksu uključuje i dovoljan uslov za njegovu efikasnost. U vezi s tim potrebno je reći sledeće.

Institucionalizacija sistema, u smislu društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumevanja, opredeljuje postupke i organizacione oblike dogovaranja i sporazumevanja, ali ne i kriterijume privrednog odlučivanja. Normativnim aktima može se usmeravati i opredeliti i samo odlučivanje privrednih subjekata, po pravilu postavljanjem granica u kojima se ono može realizovati. To je slučaj administrativnih privreda, na primer centralno-planskog tipa. Našom institucionalizacijom privrednog sistema ne opredeljuje se privređivanje, kvalitet i kvantitet ekonomskih odluka, nego oblik donošenja tih odluka. Taj oblik je u principu neutralan u

Digitized by Google

odnosu na samu privrednu odluku. Ne samo što on ništa ne prejudicira nego i ne želi da prejudicira. »Privredna odluka je stvar sporazuma, odnosno dogovora.« U tom smislu, institucionalizacija u prikazanom obliku je ekonomski šuplja, neopredeljena, indiferentna. Zakon o planiranju može poslužiti kao veoma pogodan primer. On do detalja predviđa postupke i organizaciju samoupravnog planiranja, ali ni u jednom članu ne pominje metode, kriterijume planiranja, to jest ekonomsku suštinu planiranja. Zakon o cenama je sličan. On, doduše, sadrži neke kriterijume o formiranju cena, zbog čega izgleda kao da ne podleže istoj kritici. Međutim, kriterijumi su sasvim neodređeni, naročito u njihovim međusobnim odnosima, delimično i bez bilo kakvog smisla (na primer, kretanje prosečne produktivnosti rada). Što je daleko važnije, cena je fenomen koji se formira na tržištu pod dejstvom ponude i tražnje, i svako određivanje druge cene, na osnovu nekih kriterijuma ili bez njih, štetiće efikasnosti privrede, i alokacionoj i distribucionoj.

Da bi odlučivanje u obliku samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja bilo ekonomski opredeljeno, institucionalizovane postupke i oblike treba dopuniti parametrima i kriterijumima odlučivanja. U protivnom slučaju odlučivanje je neizbežno arbitrarno, a u razmerama privrede kao celine haotično. U robnoj privredi osnovne parametre privređivanja nudi tržište, delujući na osnovu materijalnih interesa privrednih subjekata (subjekata koji »maksimiraju svoj privatni proizvod«) kao kriterijuma privrednog odlučivanja. Da bi odlučivanje u privrednim jedinicama bilo što efikasnije, ekonomska politika bi morala svim raspoloživim sredstvima, uključujući i normativne akte, sve do čisto administrativnih mera, potpomagati delovanje tržišta u pravcu čiste konkurencije koja osigurava jedinstvenu cenu. Pored toga, da bi ekonomska politika povezala odlučivanje na bazi tržišnih parametara i maksimizacije dohotka u nacionalno-privredno efikasan ekonomski sistem, ona bi morala instrumentima ekonomske politike uticati na individualno-privrednu efikasnost (rentabilnost) u takvom pravcu da ujedno osigura i distribucionu (društvena svojina) i alokacionu efikasnost (rast društvenog proizvoda). Prvo je potrebno da bismo sistem mogli nazivati socijalističkim, da ustavne odredbe o društvenoj svojini ne bi ostale prazna reč, a drugo da bi se maksimirao društveni proizvod. Ne samo drugo nego i prvo poznato je i u mnogim visokorazvijenim kapitalističkim zemljama.

Mada se u svim našim normativnim aktima, od Ustava nadole, mogu naći osnovi za suprotnu argumentaciju, ipak se može zastupati teza da je sistem sporazumevanja i dogovaranja koncipiran i realizovan kao supstitut i tržišta i ekonomskog sistema, u smislu ekonomsko-političkih instrumenata. Rečima Aleksandra Vacića, »u poslednje se vreme sve više javlja svojevrsna zamena teza, *quid pro quo:* umesto ekonomski fundiranih parametara, odnosno, govoreći jezikom Zakona o udruženom radu, osnova i merila, — nude se ili institucije (samoupravne interesne zajednice) ili poje-

Digitized by Google

dini samoupravni akti (samoupravni sporazumi i društveni dogovori)«. Sve što je u tržišnim privredama opredeljeno tržištem i, u savremenim tržišnim privredama, privrednim sistemom, u našoj privredi trebalo bi da opredeljuju sporazumi i dogovori. Time bi se, prema mišljenju nekih ekonomista, stvorilo nekakvo socijalističko tržište koje bi ukinulo anarhiju običnog »tržišnog« tržišta.

Osnovno je pitanje: kako, na koji način? U proces samoupravnog sporazumevanja i dogovaranja privredni subjekti ne ulaze kao anđeli, nego kao subjekti s materijalnim interesima, želeći iz zajedničkog kazana napuniti što bolje i što veću porciju, a uz to subjekti s veoma različitom ekonomskom i političkom snagom. U dogovaranju i sporazumevanju, koje je prema svom karakteru uvek partikularno, parcijalno, jači će bezuslovno dobiti više, a slabiji manje, i to permanentno, i to čak u onim slučajevima u kojima bi takve rezultate sprečilo čak i sasvim slobodno (»tržišno«) tržište, bez ikakvog korigovanja instrumentima privrednog sistema. To što se događalo u prošloj godini, a u znatnoj meri se nastavlja i u ovoj, naime, stvaranje paralelnih, »sivih«, u svakom slučaju parcijalnih tržišta, i to ne samo na sektoru deviza nego, pre svega, u dinarskoj prodaji (pored cene, ugovaraju se participacije u pokrivanju gubitaka, povećanju troškova proizvodnje, finansiranju investicija i čak zajedničke potrošnje, prodaja nepostojećih proizvoda, vezanih proizvoda i slično), mora se smatrati ne rezultatima patološke inovativnosti komercijalnih službi, nego zakonomernim, to jest neizbežnim i predvidljivim rezultatom supstitucije sporazumevanja i dogovaranja za tržište i privredni sistem.

Jedan od izlaza iz takve situacije bio bi da neko izvan sistema sporazumevanja i dogovaranja, to jest izvan udruženog rada, preuzme odgovornost za pravilnost sporazumevanja i dogovaranja, da nastupa, u stvari, kao spoljni dirigent koji individualne muzičare sjedinjuje u jedinstveni koncertni sastav. Jedan od kandidata za takvog dirigenta je država, a drugi — subjektivne snage. Sadašnji sistem velikim delom funkcioniše na toj osnovi, mada je očigledno da to nije rešenje koje bi odgovaralo istinskom samoupravljanju. To bi bilo dirigovano, kontrolisano samoupravljanje, samoupravljanje pod nečijim pokroviteljstvom, u stvari negacija samoupravljanja. Ovo je neprihvatljivo i iz čisto praktičnih razloga. Dirigovanje orkestrom, koji predstavlja savremena nacionalna privreda, iz jednog centra nije moguće. To znači da dirigovanje treba poveriti državi, odnosno političkim organizacijama nižih stepena. Teorija predviđa, a praksa potvrđuje, da se i državni i politički dirigenti nižeg stepena u takvom slučaju u toj meri identifikuju sa onima kojima treba da diriguju da se iz upravnih, odnosno političkih subjekata pretvaraju u privredne subjekte sa sličnim materijalnim interesima kakve ima i njihov sektor udruženog rada. Rasparčavanju tržišta, koje je prouzrokovano parcijalnim dogovaranjem i sporazumevanjem, time se dodaje još i teritorijalna rasparčanost. Patrijarhalni, parohijalni sistem rukovođenja, po-

Digitized by Google

znat iz feudalnog društva, očigledno u svim istorijskim periodima vodi sličnim rezultatima.

Pošto, iz očiglednih razloga, bez posebne argumentacije zaobilazimo supstituciju samoupravnog sistema odlučivanja sistemom državno-administrativnog rukovođenja privredom, kao druga solucija ostaje potčinjavanje dogovaranja i sporazumevanja tržištu, i, ukoliko se, pored individualne, želi obezbediti i društveno-privredna efikasnost, i privrednom sistemu u ranije izloženom užem smislu. Prema toj soluciji, društveno dogovaranje i samoupravno sporazumevanje nije supstitut tržišta i privrednog sistema. Ono je oblik, sredstvo pomoću kojeg se realizuju tržišne zakonitosti, korigovane privrednim sistemom. Stepen u kojem sporazumevanje i dogovaranje realizuje tržišne odnose, korigovane privrednim sistemom, mora se smatrati kriterijumom uspešnosti njegovog delovanja. To je solucija za koju se zalažemo.

Tržište, korigovano instrumentima privrednog sistema, omogućava razvoj istinskog, za razliku od dirigovanog samoupravljanja. Instrumentima privrednog sistema ekonomska politika usmerava privredno odlučivanje samo indirektno, stvarajući uslove u kojima privreda sama, u svom vlastitom interesu, maksimirajući svoj dohodak, donosi odluke kojima se maksimira i društveni proizvod. Na primer, politikom realnog kursa izvoz dovoljno velikog dela domaće proizvodnje donosi veći dohodak nego prodaja na domaćem tržištu, pa se proizvođači sami, u svom vlastitom interesu, bez razrezivanja (»adresiranja« — u terminologiji sovjetskih planova) izvoznih obaveza od strane zajednica za ekonomske odnose sa inostranstvom, opredeljuju za izvoz, ne ispunjavajući time nikakvu patriotsku dužnost, prosto maksimirajući svoj vlastiti, a time, eventualno i ne znajući, i društveni raspoloživi proizvod. Sve neposredne privredne odluke, to jest odluke kojima se prouzrokuju promene u privredi, ne samo one kojima se menja fizički oblik postojanja date vrednosti (tržišna i proizvodna transformacija dobara) nego u prvom redu one kojima nastaje, raspodeljuje se i upotrebljava proizvod, donosi udruženi rad sâm. Niko van udruženog rada ne daje mu instrukcije kako praviti izbor između brojnih alternativa. Svojim instrumentima privredni sistem navodi privredu na donošenje odluka koje maksimiraju društveni proizvod time što te odluke čini efikasnijima i u individualnom smislu, sa stanovišta pojedinih OUR i, u jednom širem aspektu, takođe sa stanovišta pojedinih radnika. To je suština »stvaranja uslova u kojima privreda sama, maksimirajući svoj vlastiti proizvod, maksimira i društveni proizvod«.

Tržište i sistem (planiranje je imanentno uključeno u odlučivanje privrede kako na osnovu tržišnih tako i sistemskih parametara) na taj način postaju dovoljan uslov ne samo privredne efikasnosti nego i istinskog samoupravljanja, i to baš socijalističkog samoupravljanja.[7] U tom smislu treba dati za pravo Branislavu

[7] Vidi: Aleksander Bajt, *Trg in socializem, posebej samoupravni*, »Ekonomska revija«, br. 29/1976, str. 15—26.

Digitized by Google

Šoškiću koji tvrdi da »ukoliko bi naša privreda više bila tržišna, naravno sa elementima ekonomske politike, društvenih dogovora i odgovarajućeg planiranja, utoliko bi ona bila više samoupravna«.[8] Budući da tržište samo po sebi ne maksimira društveni proizvod, a pogotovo ne pogoduje uspostavljanju socijalističkih društvenih odnosa, što znači da to ne može ni nekoordinirano odlučivanje samoupravnih organizacija udruženog rada, kao presudan uslov samoupravnog sistema kako distribuciono i alokaciono efikasnog tako i stvarno samoupravnog, javlja se upravo privredni sistem. Zbog toga, ako u privredi nešto ne valja, kao što je to slučaj s našom privredom poslednjih godina, krivac je, po definiciji, privredni sistem. Ukoliko bismo stali na stanovište da se sistemu ne može prigovarati, nego da se privreda i udruženi rad ponašaju suprotno očekivanjima, to bi bilo identično tezi da udruženi rad nije sposoban da sagledava svoje interese, odnosno da nije sposoban da se ponaša u skladu sa sagledanim interesima. Takva teza značila bi da u načelu poričemo mogućnost funkcionisanja samoupravne privrede, da u samoupravljanju vidimo samo poseban oblik participacije radnikâ u rukovođenju privredom, koje, u suštini, pripada subjektima van udruženog rada.

Takav koncept privrednog sistema pokreće pitanje mesta samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja u donošenju privrednih odluka udruženog rada. Kada se na osnovu tržišnih parametara i parametara privrednog sistema može postići maksimizacija društvenog proizvoda, onda se postavlja pitanje: zašto bi se ona realizovala u formi samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora? Mada u ovom članku ne možemo ući i u taj problem, njegovo rešenje bi, po svemu sudeći, trebalo tražiti u nekoliko pravaca.

Prvo, u svim slučajevima u kojima opredeljivanjem posebnih uslova razmene za uske grupe privrednih subjekata, a time stvaranjem parcijalnih tržišta, sporazumevanje i dogovaranje narušava jedinstvenost tržišta, kao što je slučaj sa sadašnjom »samoupravnom« prodajom deviza, njemu nema mesta u našem sistemu privređivanja. Celokupan udruženi rad, svi kupci i prodavci moraju biti upućeni na isto, jedinstveno tržište, u cilju da se uticaj svakoga od njih na cenu što više smanji. Glavna varijabla dogovora ili sporazuma o razmeni trebalo bi da bude količina, a ne cena. Sporazumi i dogovori o uslovima razmene između prodavaca, s jedne, i kupaca, s druge strane, pošto neizbežno sadrže elemente kartela, u suprotnosti su s Ustavom i Zakonom o udruženom radu, koji zabranjuju svako monopolisanje.

Drugo, pravo područje sporazumevanja i dogovaranja bila bi kooperacija proizvođačâ. Zbog izuzetne složenosti savremenih procesa proizvodnje i proizvoda, mnogi se proizvodi, tačnije njihovi sastavni delovi, proizvode u brojnim preduzećima. Iz tehnološko-

[8] Izlaganje na savetovanju u Zagrebu 5. i 6. marta 1981.

Digitized by Google

-ekonomskih razloga integracija svih međuzavisnih procesa u okvire jedinstvene organizacije udruženog rada često ne predstavlja optimalno rešenje. Koordinacija međuzavisnih samostalnih proizvođača glavno je područje sporazumevanja i dogovaranja, a predmet sporazuma i dogovora sistematska podela rada u cilju optimalnog korišćenja osnovnih sredstava.

Treće, kada je glavni osnov sporazumevanja i dogovaranja tehnološko-organizacione prirode, onda sporazumi i dogovori čija je svrha kapitalske naravi, prikupljanje kapitala za finansiranje investicija, očigledno, nemaju ekonomski racionalnu bazu. U stvari, oni su posledica nepostojanja tržišta kapitala. U principu, sve što smo u prvoj tački rekli u pogledu dogovaranja i sporazumevanja o prodaji i nabavci dobara važi i za „prodaju" i „nabavku" kapitala.

Ekonomska politika i privredni sistem

Ako se pođe sa stanovišta da je institucionalizacijom samoupravnog odlučivanja problem privrednog sistema definitivno skinut s dnevnog reda, i kada se iz ranije navedenih razloga za sadašnje nedaće ne može okriviti udruženi rad (mada ima i takvih slučajeva), onda, očigledno, krivac mora da je neko drugi. U poslednje vreme sve češće se pominje ekonomska politika, njena neefikasnost, nekonzistentnost, sporost, nepravovremeno donošenje mera i tome slično. Kako je SIV glavni nosilac ekonomske politike, krivci se opredeljuju i institucionalno i personalno. Početkom godine bilo je više takvih ocena.

Među ekonomistima, najupornija upozorenja na ekonomsku politiku kao krivca naših nevolja dolaze od Marijana Korošića. „Mislim — kaže on u razgovoru koji je organizovala „Ekonomska politika" krajem prošle godine — da je naš privredni sistem u svojim osnovnim determinantama — spomenuti su (u diskusiji — A. B.) samo društveno vlasništvo i samoupravljanje... kao derivat, ali i kao osnovu, izvodim to decentralizovano odlučivanje — efikasan privredni sistem, privredni sistem koji može dati rezultate...". Međutim, „imamo tako lošu ekonomsku politiku... ona nije u stanju da u potrebnoj meri koordinira te decentralizovane odluke."[9]

Kao pojam, ekonomska politika ima dosta neodređeno značenje. Nju možemo shvatiti veoma široko, kao opštu politiku društvenog i ekonomskog razvoja nekog društva, kada obuhvata i izbor društveno-ekonomskog sistema i razvojnu strategiju, uključujući i dugoročno planiranje. Kada se suprotstave decentralizovano odlučivanje udruženog rada i potreba koordiniranja tog odlučivanja, mogućnosti tumačenja pojma ekonomske politike mnogo su uže. Nema sumnje da se instrumentima, kao što su kurs dinara, direktni i indirektni porezi, osnov oporezivanja, diskontna stopa,

[9] »Ekonomska politika«, 29, br. 1494/1980, str. 26.

Digitized by Google

cena kapitala, kontingentiranje kredita, uslovi otplate kredita, subvencije i kompenzacije, vezivanje ličnih dohodaka za produktivnost rada ili dohodak, indeksiranje potraživanja i obaveza, minimalni lični dohoci i slično, utiče na odlučivanje privrednih jedinica. Zbog toga se i nazivaju instrumentima. „Ekonomska politika" može da koordinira „decentralizovano odlučivanje", očigledno u cilju postizanja distribucionog i alokacionog optimuma, različitim od navedenih instrumenata. Na primer, kod nas se, osim u jednom marginalnom obliku, ne koristi cena kapitala. Osnovni princip raspodele je porast i ličnih dohodaka i akumulacije u slučaju porasta dohotka, a on je u godišnjim rezolucijama konkretizovan vezivanjem ličnih dohodaka za nominalni dohodak. Sa malim izuzecima, indeksiranja nema. Indirektni porezi imaju oblik poreza na promet, a ne poreza na dodatnu vrednost. Kurs dinara, subvencije i kompenzacije i mnogi nepomenuti instrumenti ulaze u instrumentarijum „ekonomske politike".

Očigledno je da o načinu uticanja na privređivanje OUR ne odlučuje samo konkretan izbor instrumenata nego i njihova kvantifikacija, doziranje. Ako se cena kapitala približava nuli ili je negativna, ako je kurs dinara duboko ispod ravnotežnog nivoa, ako indeksacija nije poznata, teško bi se moglo tvrditi da ekonomska politika koristi cenu kapitala, kurs dinara, produktivnost (=indeksiranje) kao svoje instrumente. Drugim rečima, izbor određenog spiska ekonomsko-političkih instrumenata implikuje i izbor nekih užih ili širih granica njihove kvantifikacije. Realnost kursa dinara, pozitivnost realne kamatne stope, zaostajanje ličnih dohodaka za dohotkom ili za produktivnošću implikuju neke granice u kojima se može kretati kvantifikacija instrumenata.

Ekonomsko-politički postoje dve, dosta različite, aktivnosti u vezi s ekonomsko-političkim instrumentarijumom. Prva je izbor, sistem instrumenata, uključujući njihovu predviđenu globalnu kvantifikaciju, a druga manipulisanje njihovom konkretnom kvantifikacijom, prilagođavanje potrebama konkretne privredne situacije. Izbor vrste poreza, njegove osnove i poreskog obveznika stvar je prve navedene aktivnosti. Određivanje konkretnih stopa poreza, važećih za pojedine vremenske periode, spada, međutim, u drugu navedenu aktivnost. Po pravilu, prva aktivnost pripada parlamentima, zakonodavnim organima, a druga izvršnim organima, vladama. Vezivanje rasta ličnih dohodaka za rast dohotka spada u prvu aktivnost, dok određivanje intenziteta zaostajanja rasta dohotka za rastom ličnih dohodaka u drugu. Izbor diskontne stope ili obavezne rezerve kao sredstva uticanja na obim kredita deo je prve, dok je podređivanje visine kamatne stope, odnosno obavezne rezerve područje druge aktivnosti itd.

Predlažem da izbor sistema instrumenata, uključujući njihovu globalnu kvantifikaciju, to jest kvantifikaciju mogućih raspona, nazovemo izborom privrednog sistema, a da za drugu aktivnost zadržimo izraz ekonomska politika. Razgraničavanje između privrednog sistema u smislu sistema instrumenata ekonomske politi-

Digitized by Google

ke, između privrednog sistema u smislu institucionalizacije sporazumevanja i dogovaranja, kao i između privrednog sistema u smislu društveno-ekonomskih osnova privređivanja, izvršili smo u toj meri da nesporazumi više nisu mogući. Dakako, ekonomska politika u tom sklopu ograničava se na tekuću ekonomsku politiku. Međutim, u tom smislu taj se izraz većinom i koristi.

Brzo ćemo se saglasiti s ocenom da tekuća ekonomska politika ne može biti uspešna ako mora delovati u uslovima manjkavih instrumenata, nepostojanja nekih potrebnih instrumenata, nepravilne kombinacije instrumenata i slično. „Politika ne može da pravi čuda, ako je sistem zajedno sa svojim mehanizmom neadekvatan" — kaže France Černe na već navedenom mestu. U našem članku *Efikasnost ekonomske politike*[10] privredni sistem smo prikazali kao granicu efikasnosti ekonomske politike. Tekuća ekonomska politika može manipulisati intenzitetom postojećih instrumenata, ali ne može menjati njihovo postojanje, međusobnu kombinaciju ili uvoditi nove instrumente. Uzmimo, primera radi, princip: veći dohodak — veći i lični dohoci i akumulacija. Takvo vezivanje ličnih dohodaka za dohodak OUR neizbežno ruši nagrađivanje prema radu, a time, i to direktno, doprinosi inflaciji. Bilo kakva kvantifikacija te veze, veće ili manje zaostajanje ličnih dohodaka za dohocima OUR, neminovno povećava lične dohotke iznad porasta produktivnosti rada, a pogotovo u sistemu knjigovodstveno prikazivanog dohotka koji iz više razloga preuveličava stvarni nominalni dohodak (negativna kamatna stopa, nerevalorizovana sredstva). Dakako, tekuća ekonomska politika, tačnije, njeni nosioci, izvršni organi vlasti, mogu svojom inicijativom znatno doprineti poboljšanju sistema instrumenata u zakonodavnim organima, ali oni u tome nisu niti jedini niti odlučujući. Na primer, još pre prošlogodišnje devalvacije Savezni zavod za cene pripremio je detaljno razrađen, zasnovan na međusektorskim odnosima, predlog prenošenja povećanja vrednosti dolara na naše domaće cene. Zbog parcijalnih otpora, u prvom redu republičkih, predlog nije »prošao«, usled čega je prenošenje vrednosti dolara na domaće cene izvršeno anarhično, slično kao i prenošenje eksplozije svetskih cena u 1974, mnogo ubrzanije.

Stoga, kada Marijan Korošić prebacuje ekonomskoj politici nesposobnost da koordinira delovanje decentralizovanog sistema odlučivanja, on pod ekonomskom politikom, prema ovde predloženoj terminologiji, u stvari shvata privredni sistem, to jest sistem ekonomsko-političkih instrumenata, pogotovo što kao najznačajnije elemente privrednog sistema pominje društvenu svojinu i samoupravljanje, decentralizovano privredno odlučivanje, što, prema predloženoj, i sada široko usvojenoj terminologiji, pripada društveno-ekonomskom sistemu, njegovim osnovama. Drugim rečima, i tu su gledišta slična, ako ne i identična.

To, razume se, nikako ne znači da ekonomska politika ne greši. Tokom prošle godine često smo davali pozitivne ocene

[10] Privredna komora Jugoslavije, 79/XII, str. 8. i sledeće.

Digitized by Google

njenom delovanju. Međutim, kada smo se jednom dogovorili o politici realnog kursa, i to aktivnoj, onda tu politiku treba i sprovoditi. Kada cene nafte na svetskom tržištu, kao i cene derivata nafte u susednim zemljama, i(ili) opšti nivo domaćih cena porastu, potrebno je prilagođavanje i domaćih cena naftinih derivata. Kada je zbog oskudnosti ponude očigledno da tržište ne može da deluje, da ono, u stvari, i ne postoji, prepuštanje formiranja cena „uslovima tržišta" je pogrešno. Kada je dinar proglašen zakonskim sredstvom plaćanja, a privreda jedinstvenim monetarnim područjem, onda je zaista neshvatljivo kako ekonomska politika može pratiti kupovanje i plaćanje devizama među domaćim privrednim subjektima kao pasivan posmatrač. Međutim, to nije predmet ovog članka.

Digitized by Google

Đuro Kovačević

Samoupravljanje — revolucionarni proces samooslobađanja čoveka

Otuđenje — bit odnosa čovek — društvo[1]

Oslobođenje čoveka i sloboda kapitala jedno drugo isključuje: nema samoostvarenja čoveka dok se moći koje proizvodi samoostvaruju kao svrha i granica društvenosti čoveka. Moć proizvođenja zarobljena kapitalom ostvaruje se kao proizvođenje čovekove društvene nemoći dokle god se predmetnost koju stvara ostvaruje kao osnova društvene moći kapitala. Sve dotle čovekova društvenost završava u društvenosti kapitala materijalizovanoj u predmetnosti kao cilju same radne delatnosti čoveka.

Međutim, razvoj sveta predmeta, kao osnove društvene moći kapitala, vodi i mogućoj negaciji kapitala time što zavisi od sve većeg ostvarivanja ljudi kao radnikâ. Naime, da bi kapital dosegao globalno značenje u reprodukciji totaliteta društvenog života ljudi,

[1] Vidi: K. Marx, tom 3, *Ekonomsko-filozofski rukopisi*, str. 218, 220, 222, 251; tom 19, *Osnovi kritike političke ekonomije*, str. 175, 179, 190, 296, 298, 304, 305; tom 21, *Kapital*, I, str. 382, 383; tom 23, *Kapital*, III, str. 77, 222, 223, 681, 685, 690 730, 731 Marx — Engels, *Dela*, „Prosveta" — IMRP, Beograd).

Digitized by Google

on mora proširivati ljudske osnove proizvođenja sebe kao kapitala. S jedne strane, on postaje univerzalni oblik i način usmeravanja — podređivanja ljudske radne delatnosti i, s druge strane, sistem moći osporavanja društvene moći čoveka, sadržane u moći da proizvodi bitne uslove i sredstva u reprodukciji društva. Tako, nasuprot sebi, generira čovekova nesloboda kao uslov slobode kapitala, Takvim razvojem klasnog društva sistem društvene moći i čovek kao subjekt društva neprekidno se udaljavaju, iako sistem moći sve više i sve celovitije obuhvata življenje čoveka. Međutim, obuhvatajući ga, on, iako postaje delatno bliskim čoveku, ne postaje podložan aspiracijama čoveka da svoju proizvodnu moć ostvari kao društvenu moć sopstvenog samoostvarivanja kao slobodnog i celovitog ljudskog bića.

Takva čovekova zajednica, projektovana, prožeta i zarobljena sistemom moći kapitala, uspostavlja se kao stvarno isključenje čoveka iz istinske ljudske zajednice, iz mogućnosti njenog ostvarenja kao zajednice slobodnih i celovitih ljudi. Subjekti društva postaju objekti podređeni subjektivitetu predmeta u vidu kapitala kao stvarnog subjekta društva. Ovakav obrat, razvijen i doveden do biti samog klasnog društva, tendira ka univerzalnom značenju subjektnosti kapitala i univerzalnom osporavanju ljudi proizvođenih i društveno priznatih kao radnikâ.

Inherentna težnja kapitala da svoju subjektnost društveno totalizuje dovodi do radikalnog razdvajanja čoveka i sistema društvene moći. Težeći ostvarenju društva kao zajednice kapitala, kapital neumitno osporava i sprečava mogućnost ostvarenja društva kao neposredne zajednice slobodnih i ravnopravnih ljudi.

Redukcija čoveka na radnika i društva na sistem moći kapitala postaju tako bitan okvir i određenje savremene ljudske situacije.[2] Da li će takva situacija čoveka postati i njegova definitivna sudbina, pitanje je na koje nisu dati definitivni odgovori. Istorijska nužnost klasnog društva nije prerasla u prirodnu nužnost, ali ni mogućnost njegove potpune promene nije zadobila status prirodne neizbežnosti. Još uvek moćne snage savremenog društva (partije, organizacije, institucije, država itd.) više, ili gotovo isključivo, slede logiku čovekovog otuđenja i slobode u okviru slobode za otuđene moći rada. Nada čoveka ostaje u mogućnosti prevrata celokupnog društva, u društveno povezanom delovanju otuđenog čoveka na prevladavanju postojećeg društva kao sistema moći i otvaranju prostora za slobodnu ljudsku zajednicu. Može li se ova zajednica ostvariti, druga je strana pitanja o mogućnosti da se radnička klasa ostvari kao istorijski delatnik povezanog sopstvenog i opšteljudskog oslobođenja. Zavisno od toga, potpuna promena postojećeg, koncipirana u revoluciji kao praksi razotuđenja čoveka i njegovog ostvarenja kao celovite stvaralačke individue[3], istorijski je moguća i osvojiva.

[2] Pitanje je koliko je socijalizam u tome izuzetak, s obzirom na do sada ostvarene društvene sadržaje u njegovom razvoju.

[3] Tako shvatam osvajanje „čoveka kao bića slobode" i smatram ovo Kantovo određenje čoveka vrlo bitnim.

Digitized by Google

Mogućnost oslobađanja je u razvijanju čovekove slobode

Konstitutivni cilj socijalističke revolucije je slobodni čovek[4] kao neposredno društveno biće ostvareno i izmireno u potpunosti svoje prirodnosti i društvenosti. Ovaj cilj revolucije antiteza je postojećem društvu, osnova njegove teorijske i praktičke kritike. On podrazumeva proces revolucionarne promene kao istovremenost menjanja okolnosti i samopromene čoveka. Iz toga sledi da ostvarenje čoveka kao bića slobode nije moguće bez promene društveno-istorijskih okolnosti, ali ni da promena ovih okolnosti nije moguća bez istovremene samopromene čoveka u smislu njegovog delovanja u razvijanju — osvajanju slobode. Za delovanje čoveka u osvajanju slobode, iako bitne, nisu dovoljne samo objektivne okolnosti. Neophodan je i njegov misaon i akcijski obrat — od pristajanja na klasnost kao nužnu društvenost ka svesnom delatnom okretanju ka besklasnosti, kao cilju i sadržaju svekolike prakse u prevratu društva.

Oslobođenje i samoostvarenje čoveka u razvijanju — osvajanju nove društvenosti, u kojoj se izmiruje njegova individualnost i njegova ljudska zajednica, zahtevaju takvu praksu revolucije za koju je delatno i konstitutivno razvijanje samopromene čoveka, kao bića koje deluje neposredno na sopstvenom društvenom oslobođenju. Ova neposrednost, međutim, ne znači i društveno nepovezano delovanje individua. Neposrednost delovanja ljudi na sopstvenom oslobođenju je u takvim sadržajima i oblicima delovanja koji samim razvojem nove društvenosti destruiraju oblike i sadržaje funkcionalizacije čovekove proizvodnje i sveukupne delatnosti na proizvođenje njegove društvene nemoći i neslobode, u vidu kapitala ili države.

Istovremeno menjanje okolnosti i samopromena čoveka, kao nužan sadržaj revolucije, ukoliko je socijalistička, znače nužnost jedinstva i povezanosti promene društvenog totaliteta i čoveka kao njegovog subjekta. Neposredna subjektnost čoveka kao delatnika na promeni je nezaobilazan uslov ostvarenja potpune promene. Razvoj subjektnosti čoveka, nasuprot njegovoj objektnosti proizvedenoj i nametnutoj kapitalom ili nekom drugom opštom moći, nužan je uslov revolucije. Već u samom početku revolucija se mora bitno razlikovati po praksi društvenosti čoveka koju razvija i suprotstavlja postojećem društvu, a ne samo po njenom ciljnom određenju. Osnova te razlike je u poziciji čoveka kao sve neposrednijeg subjekta sveukupnog društvenog kretanja u revoluciji.

Oslobođenje čoveka i društva od klasnosti kao cilj revolucije nužno je i njen delotvorni, praktički princip. U stvarnom istorijskom procesu revolucije to zahteva permanentnu destrukciju i prevladavanje ne samo zatečenih, već i onih revolucijom proizvedenih sadržaja i oblikâ društvenog otuđenja i posredovanja čoveka,

[4] Po mom mišljenju, ne može se drugačije ni shvatiti problem razotuđenja.

Digitized by Google

generiranih društvenom proizvodnjom čije su svrhe ispod ostvarenja celovitosti čoveka, reducirane na osvajanje i gospodarenje predmetnosti kao neposrednog cilja čovekove radne i proizvodne delatnosti.

U istorijskom prevratu ka ostvarenju čovekovog prirodnog prava na slobodu najbitnija je neposredna delatnost čoveka samog. Nju ne mogu nadomestiti ili zameniti, bez obzira koliko bili moćni i nužni kao delatnici, ni partija ni država. Štaviše, njihova prevelika moć ne samo da je znak još uvek objektivno premale moći čoveka da neposredno radi na sopstvenom oslobođenju, nego može čak biti i način suzbijanja te moći, pa i negacija mogućnosti revolucije kao procesa ostvarivanja čovekove slobode.[5]

Ako revolucija u prevladavanju postojećeg društva nužno ostvaruje i one sadržaje koji joj po suštini ne pripadaju (sadržaji građanskog društva), tada, i još više, mora nastojati, kao pokret promene, na razvijanju onih sadržaja društva koji je istorijski omogućuju kao razvojnu negaciju i zamenu postojećeg društva. Bitno određenje tih sadržaja je u slobodi čovekovog delovanja na prevladavanju i ukidanju sopstvenog otuđenja prevladavanjem društva kome je otuđenje inherentno. Za takvu slobodu nužna je, naravno, i društvena organizovanost, ali takva koja ne ukida i spontanitet čovekove prakse.

Razvoj radničke klase do savremenosti njene egzistencije u razvijenom građanskom društvu pokazuje da se u njenom društvenom položaju stiče, sve univerzalnije, društvena situacija najvećeg broja ljudi koje razvoj društvene proizvodnje pretvara u radnike. Ovim razvojem opšteg položaja klase kao položaja većine ljudi otvara se i mogućnost objektivnog utemeljenja prakse revolucije kao istovremenog klasnog i čovekovog oslobođenja. Time se subjekt revolucije istorijski otvara za delovanje na čovekovoj slobodi. Dosegnutim i ostvarenim objektivno-subjektivnim sadržajima istorijskog bića klase (univerzalizacija najamnog rada) objektivno se situira njeno oslobođenje kao ljudsko oslobođenje od klasnog i političkog posredovanja i dominacije postvarenosti kao moći kapitala nad aktuelnim životom ljudi. U takvom razvoju je i mogućnost istorijskog otvaranja revolucije kao prakse povezanosti oslobođenja klase i oslobođenja čoveka. Utoliko, i zbog toga, ona može biti istovremena promena okolnosti (klasnog društva) i samopromena čoveka.

Ako razvoj građanskog društva vodi objektivnoj mogućnosti takve negacije, onda ni revolucija u svojim namerama ne može ići ispod tih pretpostavki. Njena moguća objektivna datost mora biti subjektivno osvojena svesnim delovanjem klase i čoveka na osvajanju celovitog subjektiviteta čoveka i ukidanju subjektiviteta kapitala ili neke druge moći nad čovekom i društvom. Ovo osvajanje subjektiviteta čoveka probija se delovanjem na ostvarivanju njegovog prava na preusmeravanje društvenog razvoja prema svrsi

[5] To se posebno do sada iskazalo u praksi staljinizma kao ideologije i poretka neslobode u ime revolucije.

Digitized by Google

potpunog i slobodnog razvoja njegovih prirodnih i društvenih mogućnosti, prava na društvenost kojoj je neposredna i osnovna svrha čovek sam.

Takvo odnošenje čoveka i društva u revoluciji svakako zavisi od zrelosti ukupnih društveno-istorijskih uslova za potpunu promenu građanskog društva. Pri tom najbitnije je pitanje o zrelosti samog subjekta revolucije, to jest pitanje o istorijskoj zrelosti radničke klase za revoluciju. Ako je klasa istorijski nedovoljno zrela za samodelatnost na sopstvenom oslobođenju, tada celina procesa revolucije može završiti novim, a u biti starim sistemom posredovanja, kao sistemom moći u ime revolucije. Po prirodi stvari, ni jedan sistem posredovanja i moći ne teži svom ukidanju iz samog sebe, pa tako ni sistem posredovanja u ime revolucionarne promene. I njemu je suprotan kako neposredan odnos klase tako i neposredan odnos čoveka prema njihovom oslobođenju, jer već samo neposredno odnošenje smanjuje i prevladava moć sistema posredovanja revolucije (partija, država, birokratija).[6]

Revolucije ne nastaju u idealnim, već u nužnim prilikama. Međutim, osporavanje građanskog društva je unutrašnji momenat razvoja građanskog društva i ne počinje najavljivanjem njegove potpune promene. U tom smislu, revolucija ne nastaje bez oslona na proces razvoja unutrašnje i spoljašnje negacije pojedinih tipova i oblikâ građanskog društva. Naprotiv, ovi procesi već sami po sebi su način nastajanja i razvoja revolucionarne promene. Tako gledano, već prethodni rad klase na istorijskom oblikovanju njene moći oslobođenja, nasuprot moći njenog potčinjavanja, kreće sa povezanošću i razvojem povezanosti njene samodelatnosti, spontaniteta i organizovanosti. *Tendencijski se kapitalskim razvojem proizvođena pozicija klase kao stvarnog nosioca i realizatora proizvodnih snaga društva približava mogućoj društveno-istorijskoj realizaciji kao negaciji sistema društvene moći* koji razdvaja njenu sposobnost proizvođenja od njenog prava na upravljanje društvom. Dakle, neposredno odnošenje klase prema sopstvenom oslobođenju je u različitim oblicima i sadržajima prisutno i ostvarivano u njenom usponu do subjekta revolucije. Taj kvalitet u razvoju njenog društvenog bića zasniva mogućnost prakse revolucije kao samooslobodilačke delatnosti klase, kao potisnute univerzalne snage čoveka.

Samodelatnost — uslov i način oslobađanja

Istorijski sadržaj socijalističke revolucije suštinski se utemeljuje, sabira i određuje mogućnošću i napredovanjem samoodređenja, samoostvarenja i samooslobođenja klase i čoveka na putu prevladavaja klasne i osvajanja besklasne ljudske zajednice slobodnih

[6] U zasnivanju i razvoju oslobodilačke uloge politike nije dovoljna samo partija. Pored organizovanosti, nužan je i spontanitet ljudske inicijative klase i čoveka.

Digitized by Google

i celovitih ljudi. Proizvodeće jezgro takvog sadržaja revolucije je samodelatnost radničke klase i čoveka kao stvarnih subjekata negacije i promene onog načina proizvodnje koji društvo proizvodi kao klasni svet otuđenih ljudi. Samodelatnost čini radikalan zaokret u promeni društvenog položaja čoveka, koji, i koncepcijski i praktički, jeste stvarna epohalna kritika i epohalno prevladavanje istorijskih sadržaja i oblika posredovane, klasne društvenosti ljudi. Utoliko i svi sadržaji i oblici političkog i drugih vidova posredovanja za revoluciju mogu biti prihvatljivi samo kao funkcija otvaranja samodelatnosti. Odnosno, samo samodelatnost može biti ona osnova i način koji delotvorno onemogućavaju autonomnu moć posredovanja za revoluciju i nametanje te moći kao okvira i cilja revolucije.

Proces revolucije kao razvoj čovekove slobode bez samodelatnosti klase i čoveka u revoluciji nije moguć. Samodelatnost je ona teorijska i praktička kritika koja revoluciji ne dozvoljava da se zarobi u ostvarenoj političkoj promeni.

Istorijska koalicija revolucije, kako to istorijsko iskustvo pokazuje, bila je uvek šira, u socijalnom smislu, od prostora koji je neposredno zahvatao klasni subjekt revolucije.[7] Međutim, ona se do sada, uglavnom, ostvarivala kao politički savez društvenih grupa i slojeva sa tradicionalnom radničkom klasom. Najčešće, tako je i završavala — kao politička, ostajući podređena revoluciji kao političkoj promeni. Pitanje koje sebi postavljamo je: da li se u razvoju savremenog društva utire put ostvarenju istorijskog subjekta revolucije kao socijalne koalicije utemeljene u razvoju savremene društvene proizvodnje i, ako se utire, da li se time proširuju i osnove za nastajanje i razvoj revolucije kao socijalne promene?[8]

Razvoj najamnosti čovekovog rada u savremenosti obelodanjuje istorijsku tendenciju koja, iako još uvek nije klasno osvojena za revoluciju, trasira socijalne osnove razvoja radničke klase kao subjekta revolucije. Takvom razvoju ne izbegavaju ni društva u procesu savremenih socijalističkih revolucija koje su pod znakom države kao opšte moći nad sredstvima i usmeravanja društvenog razvoja.[9] Razvojem i klasnim ispoljavanjem ove tendencije sve više se gubi razlika između posebnog položaja, čak i usko shvaćene, radničke klase i društvene situacije većine ljudi. Naime, kao što je već ranije istaknuto, razvoj radničke klase se iskazuje upravo kao ukidanje ove razlike, jer ljudi bivaju nivelisani raz-

[7] Istorijske koalicije društvenih snaga u dosadašnjim revolucijama to potvrđuju.

[8] Razvoj proizvodnog povezivanja gotovo svih struktura društvenog rada trebalo bi da otvara i put razvoju njihovih neposrednih socijalnih veza.

[9] Sadržaji i posledice takvog razvoja radničke klase utemeljenog u razvoju sadržaja i oblika društvene proizvodnje i u takozvanim socijalističkim društvima nedovoljno se teorijski promišljaju, a ideološki i politički često ne uvažavaju.

Digitized by Google

vojem najamnosti njihovog rada i njihove otuđenosti od uslovâ i rezultatâ njihove radne i proizvodne delatnosti. Takvo društveno-istorijsko kretanje koje društveni položaj i otuđenje radnika uopštava do zajedničke situacije većine ljudi, savremeno i perspektivno, omogućava i prevladavanje mogućih aktuelnih i istorijskih antinomija u društvenoj strukturi subjektiviteta rada prema ciljevima revolucionarnog preobražaja. Dakle, proširuju se socijalne osnove revolucije tako što se uopštava socijalni kvalitet subjekta revolucije, jer dolazi do razvojne identifikacije ranije posebnog klasnog interesa sa interesima ogromne većine ljudi.

Čovek klasno posredovan prevođenjem u radnika dospeva time do delatnika revolucionarne promene. Na osnovu razvoja takvog klasnog posredovanja objektivno se i omogućava samodelatnost ljudi u revolucionarnoj promeni, koji, iz proširujuće socijalne osnove klasnog subjekta revolucije, delatno proširuju i mogućnosti ostvarenja revolucije kao socijalne, korenite promene.

Samodelatnost je jedini odgovor procesu sistematizacije posredovanja revolucionarne promene u moći države, partije ili birokratije. Samooslobođenje klase i čoveka ostvarivano njihovom samodelatnošću neprekidno legalizuje i razvija društvenu moć subjektivnih snaga revolucije i tako obuzdava i relativizira značaj snaga posredovanja i sprečava prenošenje izvorne, u radu utemeljene, društvene moći klase i čoveka u autonomnu moć sistema posredovanja u revoluciji.

S jedne strane, samodelatnost omogućava da se, razvojno data i sve više ostvarivana, društvena pozicija čoveka kao radnika prevodi u njegovu klasnu poziciju za revoluciju, te da raste svest o nužnoj povezanosti klasnog i opšteljudskog oslobođenja. Time se jačaju i mogućnosti osporavanja i prevladavanja oblika i sadržaja dominacije nad čovekom, bilo da oni izviru iz još neprevladanih ili novoproizvedenih sadržaja građanskog načina društvene proizvodnje.

S druge strane, samodelatnost je permanentna kritika i osporavanje mogućnosti da nužnost posredovanja revolucije u nekim njenim dimenzijama ne preraste u opštu zakonitost revolucije. Revolucija se ne može ostvariti kao pokret slobode nezavisno od načina i sredstava kojima se služi. Po pravilu, rast sistema posredovanja subjekta i revolucije završava njihovim političkim upodobljavanjem. Posledica toga je pre svega konzerviranje društvene pozicije radničke klase kao subjekta revolucije. Ono se iskazuje u razdvajanju društveno-istorijskog sadržaja i potencija revolucionarnog subjekta od njihove realizacije. U toj razdvojenosti je osnova jačanja sistema posredovanja koji društveno podređuje klasu kao snagu u funkciji poretka stvorenog činom političke revolucije. Ovo razdvajanje subjekta od mogućnosti da neposredno artikuliše celinu društvenosti čoveka kao radnika i da je delatno izvodi do svog i opšteg oslobođenja ljudi može trajno da obuzda revoluciju ili da je suzi samo na pokret razvoja proizvodnih snaga i tako na unutrašnju kritiku i komponentu građanskog društva

Digitized by Google

kroz različite vidove njegove modernizacije.[10] Imajući to u vidu, samodelatnost je ono proizvodeće jezgro revolucije koje razvija epohalni socijalno-istorijski smisao revolucije oslonjen na poredak kratkoročne promene.

Sloboda delovanja klase i čoveka je unutrašnji, konstitutivni princip samodelatnosti. Zahvaljujući tome što inherentno razvija delatnu slobodu na ljudskom oslobođenju, ona nije samo način uspešne kritike, osporavanja i prevladavanja građanskih sadržaja klasnosti društva i čoveka, nego i kritička praksa osporavanja i prevladavanja revolucije same, u onom smislu u kome se i ona javlja kao način proizvođenja klasnosti društva i čoveka. Jednom rečju, ona je takav način delovanja koji otklanja završetak revolucije i njeno mirovanje u klasnom i birokratskom omotaču i otvara je ka mogućnosti čovekove slobode. Kao praktička kritika promene stvarnom praksom promene i kao kritička praksa, to jest kao delovanje izloženo kritici mišljenja i kao koncepcija revolucije u konkretno-istorijskim uslovima, samodelatnost je ono u čemu se neposredno dovode u odnos dijalektičkog jedinstva praksa i teorija revolucije. Postizanje takvog jedinstva omogućava kritiku revolucije samom sobom[11] ne dopuštajući joj da se udalji od konkretno-istorijskih uslova promene niti da konkretno-istorijskim uslovima opravdava svoje odustajanje od stvarnog oslobađanja čoveka i radničke klase. Na taj način samodelatnost uspeva da nezrelost uslovâ za revoluciju razvija do zrelosti revolucionarne promene.

Jezgro samodelatnosti čini pre svega samodelatnost klase u razvoju proizvodnih snaga društva. To podrazumeva sadržaje samodelatnosti kao istovremene negacije dominacije kapitala i klasne strukture koju uslovljava kapital, te klasnog principa uopšte kao određujućeg principa u razvoju društvene podele rada i same društvene strukture. Samodelatnošću u razvoju proizvodnih snaga društva otvara se proces unutrašnjeg prevladavanja klasnog karaktera društvene proizvodnje preusmeravanjem razvoja proizvodnih snaga prema svrhama čoveka. U samoostvarivanju subjektnosti klase u razvoju proizvodnih snaga nastaje mogućnost da se one otrgnu od službe moći nad klasom i čovekom razvojem prema svrhama čoveka i oslobođenjem od svrha koje kapital ili neka druga otuđena moć nameću društvenoj proizvodnji.[12] Tek ovakvo utemeljenje samodelatnosti klase, kao određujuće za ciljeve procesa društvene proizvodnje, vodi i promenama društvene proiz-

[10] I to je vrlo bitno, ali u smislu proširivanja, razvoja i osavremenjivanja objektivnih i subjektivnih pretpostavki razvoja procesa socijalističkog revolucionarnog preobražaja.

[11] Imam u vidu značenje Marksovog stava da revolucija samu sebe kritikuje razvijajući se.

[12] U ovome je najbitnije osvajanje sposobnosti razvoja sredstava za proizvodnju. Upravo ta sposobnost je osnova za društvenu hegemoniju svake klase. Zahvaljujući njoj, još je uvek moguća, pa i sve šira, dominacija kapitala, od koga, kao što to savremenost pokazuje, postaju zavisni čak i čitavi narodi.

Digitized by Google

vodnje — od proizvođenja klasne društvenosti ka besklasnoj društvenosti ljudi. Povezanost samodelatnosti u proizvodnji i samodelatnosti u celini društvenog kretanja izvodi subjektivitet čoveka kao radnika do značenja celovitog odnosa prema pretpostavkama, uslovima, sredstvima i ciljevima revolucije. Time što subjekt samodelatnošću zahvata i temelj i celinu društva, dakle, celinu društvenog kretanja, i revolucija se kao praksa otvara prema celini promene klasnog društva. Otvarajući se tako, ona se otvara i za prevladavanje dominacije čoveka nad čovekom, za osvajanje slobode kao konstitutivnog principa ljudske zajednice. Ali, revolucionarni smisao samodelatnosti nije objektivno dat ni nužan. On se mora osvojiti delatno kao smisao revolucije.

Sve dok je društvo, kao stvarni prostor i uslov čovekove otuđenosti i klasnosti, društvo oskudice, revolucije će se pre usmeriti na probleme razvoja i rešavanja oskudice, a samodelatnost će biti odložena zahtevom za organizovanje društva radi materijalnog razvoja.[13] Umesto ideje slobode, na prvo mesto doći će ideja progresa.[14] Ovim prevrednovanjem bitni istorijski cilj revolucije može biti određen napretku društva u materijalnosti, pa utoliko i revolucija i njen istorijski subjekt služi materijalnom progresu. Svodeći se na funkciju materijalnog progresa (koji zahteva žrtve i neslobodu ljudi), revolucija se gubi u svojoj socijalnoj širini i osnovnom društveno-istorijskom značenju. Iako je objašnjivo da stanje oskudice može dati takav smer i sadržaj revolucionarnoj promeni, nije prihvatljivo da je rešavanje oskudice inkompatibilno sa osvajanjem slobode za klasu i čoveka. Naprotiv.

Razvoj samodelatnosti subjekta revolucije u društvenoj proizvodnji koja ga proizvodi kao subjekta i razvoj te samodelatnosti celinom društvenog kretanja, baš zbog toga što oslobađa klasu i čoveka za delovanje, omogućava ubrzavanje i materijalnog razvoja društva kao osnove klasnog i ljudskog oslobođenja. Slédeći takav pristup, dolazi se do toga da je nužna društvena, proizvodna i organizacijska struktura samodelatnosti u »slobodnoj asocijaciji neposrednih proizvođača«, kao sadržaju i obliku društvenosti kojoj revolucija teži i kojom se revolucija u prevladavanju klasnog društva razvija i ostvaruje.

Da bi se cilj revolucije stvarnom praksom revolucije ostvarivao, praksa mora biti primerena, adekvatna njegovom sadržaju. U revoluciji kao pokretu slobode ne može se oslobođenje klase i čoveka ostvariti putem sredstava i načina neslobode. Suštinsko određenje revolucije je u tome da je sloboda osnova osvajanja slobode čoveka. Polazeći od toga, razvoj »slobodne asocijacije ne-

[13] Ostvarivanje materijalnog razvoja je samo jedna od nužnih i bitnih strana revolucije. Međutim, njegov smisao teško da može biti prihvatljiv ukoliko se konfrontira smislu oslobađanja čoveka kao radnika.

[14] Tipično za najveći broj revolucija u savremenosti koje, u slobodnoj interpretaciji rečeno, ponekad ističu devizu — stići i prestići najrazvijenija kapitalistička društva. Međutim, Lenjinov stav je sadržao i pitanje slobode povezano sa pitanjem materijalnog razvoja.

Digitized by Google

posrednih proizvođača« kao delatnog principa i prakse revolucije nužan je uslov ostvarenja ljudske zajednice kao »slobodne asocijacije neposrednih proizvođača«.[15]

Ona nije kategorički imperativ koji mišljenje nameće revoluciji, već je kategorički imperativ konkretno-istorijskog bivanja revolucije da bi se ostvarila kao potpuna promena sveta klasnosti, čovekove osporenosti i otuđenosti. U tom smislu, ona je nužan način društvene samodelatnosti klase i čoveka, takav koji sprečava da se osvojeni nivo revolucionarne promene uspostavi kao nova moć nad klasom i čovekom tako što otvara mogućnost nove društvenosti ljudi kao proizvođača vrednosti putem praktičke negacije postojeće i neprevladane posredovane društvenosti ljudi. Kako se svi vidovi i sadržaji društvene proizvodnje sve više usložnjavaju, dele, ali i povezuju, njihova asocijacijska artikulacija je sve više nužnost da bi se izbegla opasnost od razvoja složenog sistema posredovanja radi postizanja jedinstva procesa društvene reprodukcije. Takođe, ona je ono što po meri svog napredovanja, zavisno od razvoja samodelatnosti klase i čoveka, jedino i istinski može prevladavati i potiskivati politiku kao osnovni vid društvenosti ljudi i odnosa čoveka i društva. Bivajući u nukleusu revolucionarne promene, ona političko organizovanje revolucije svodi na nužnu meru sopstvenog razvoja u datim i razvojno osvojivim konkretno-istorijskim uslovima revolucije.

U prevladavanju klasne dominacije političko može biti osnovom i sredstvom tog prevladavanja. Ali, da bi to bilo, nužno je da »slobodna asocijacija neposrednih proizvođača«, kao istorijski razvijana i osvajana pozicija revolucije i društveno organizovana struktura delatnosti subjekta revolucije, bude određujuća za celinu sadržaja i procesa revolucionarnih promena. U tom smislu, podrazumeva se da princip asocijacijskog nužno mora nadvladati i sebi podrediti princip političkog. Iz toga sledi da asocijacijska društvenost ljudi oslobođenih za delovanje na proizvođenju društva i sopstvenom oslobođenju kriterijumski određuje sva druga nužna sredstva i sve druge nužne načine u revoluciji.

Objektivno se u savremenosti, i tendencijski sve više, otvara prostor prevođenja čoveka u proizvođača, ali mu to ne garantuje slobodu za klasno i ljudsko oslobođenje. U uslovima kapitalizma proizvođač završava u slobodi najamnog radnika, a u takozvanom realnom socijalizmu u slobodi države. Razvojem društvene proizvodnje osvojeno pretvaranje većine ljudi u proizvođače tako biva

---

[15] Pojam asocijacije ističem nasuprot pojmu diktature proletarijata jer, po mom mišljenju, on nedvosmisleno i sasvim direktno insistira na slobodi i samodelatnosti klase i čoveka u osvajanju slobode za čoveka, što je, po mom uverenju, bitan cilj socijalističke revolucije.

Inače, o problemu revolucije u povodu pitanja o diktaturi proletarijata postoji studija Ive Paića: *Diktatura proletarijata i sloboda*, „Radnička štampa", Beograd, 1979. Pored toga, povodom pitanja o diktaturi proletarijata uputno je videti i studije dvojice francuskih autora: Jean-Luc Dalemagne, *Autogestion ou dictature du prolétériat*, Union Générale d'Editions, Paris, 1976. i Etienne Balibar, *Sur la dictature du prolétériat*, François Maspero, Paris, 1976.

Digitized by Google

okrenuto protiv celovitosti čoveka kao proizvođača. Štaviše, razvijeni sistem posredovanja i moći teži tome da ima čoveka kao proizvođača, ali ne i tome da proizvođač zadobije samog sebe kao svrhu i meru njegove radne i proizvodne delatnosti.

Međutim, iz univerzalizacije ljudi kao proizvođačâ moguć je i revolucionarni odgovor putem njihove asocijacije kojom se samodelatno ostvaruje prevođenje njihove moći proizvođenja u društvenu moć njihovog oslobođenja. Samo asocijacija vodi takvoj povezanosti proizvodne i društvene moći u subjektu revolucije kroz koju se ostvaruje uzajamnost ljudi kao radnikâ.

Dakle, slobodna, asocijacijska društvenost ljudi kao cilj zavisi od toga koliko je delatni princip revolucije, konstitutivni način razvoja i ostvarivanja subjekta revolucije, povezanog i razvijanog samodelatnošću klase i čoveka na prevladavanju delimičnosti čoveka u radniku i osvajanju celovitosti u čoveku kao biću slobode.

Samoupravljanje[16] i samodelatnost

Stanovište o presudnom značaju samodelatnosti u ostvarivanju revolucije podrazumeva da se bez neposrednog, samooslobađajućeg delovanja radničke klase i čoveka ne mogu prevladati ni način proizvodnje, a ni osnovni odnosi u kojima se razvijaju i u kojima opstaju klasno društvo i klasni čovek. Ono se temelji na tome da se bitni sadržaji revolucije — ukidanje otuđenja sabranog u političkoj sferi konstituisanoj kao političko društvo i odumiranje države — mogu ostvariti samo prevladavanjem razdvojenosti sfere rada od sfere upravljanja i da se ovo prevladavanje ne može osvojiti i razviti bez samodelatnosti klase i čoveka na ukidanju rascepa između njihove moći proizvođenja i društvene moći vladanja. U tom smislu, samodelatnost je uslov spajanja proizvodne i društvene moći u čoveku kao subjektu revolucionarnog preusmeravanja celokupnog istorijskog kretanja.

Ovako shvaćeno revolucionarno značenje samodelatnosti iskazuje se i ostvaruje u osvajanju i razvijanju neposredne, asocijacijske društvenosti ljudi kao slobodnih proizvođača, kao same prakse razvoja revolucionarne promene, pa utoliko i kao cilja revolucije. Ili, drugačije rečeno, ovo stanovište ishoduje iz shvatanja da praksa revolucije stvarno tvori osporavanje i prevladavanje postojećeg, klasnog društva i da se društvo kao sistem posredovanja koji sankcioniše čovekovo otuđenje ne može prevladati takvom praksom revolucije koja se i sama u biti razvija kao

[16] Ovde se ograničavam na izlaganje sopstvenog shvatanja samoupravljanja bez pretenzija celovitog izlaganja. Samo izlaganje i istraživanje jugoslovenske ideje i prakse samoupravljanja zahtevalo bi višegodišnja, kolektivna, organizovana istraživanja i višetomne studije. A obuhvat geneze celine različitih ideja i koncepcija samoupravljanja, što je i sasvim razumljivo, teško da može ostvariti bilo koji autor sam.

Digitized by Google

sistem posredovanja radničke klase i čoveka, te kao tvorba političkog društva.

Polazeći od toga, zasnivanje i praktičko otvaranje klasnog oslobođenja radnika kao opšteg oslobođenja čoveka zahteva praksu revolucije kao praksu razvoja asocijacijske društvenosti ljudi u konkretno-istorijskim sadržajima i oblicima osporavanja — prevladavanja klasnog, političkog društva. Shodno tome, stanovište o samodelatnosti klase i čoveka, i objektivno i subjektivno, iskazuje se i kao stanovište bitne razlike prema drugim koncepcijama revolucije i kao kritika konkretno-istorijskih praksi revolucija koje pitanje slobode razdvajaju od slobode samooslobođenja čoveka kao radnika na taj način što je teorijsko-ideologijski projektuju kao posledicu, a isključuju kao uslov samog revolucionarnog preobražaja — njegovog razvoja.

Logikom ovakvog pristupa revoluciji otvaraju se i pitanja o samoupravljanju. Istorijski i savremeno, u pitanjima o samoupravljanju je bitna tačka i saglasja i podela u teoriji i praksi nastupanje radničkih pokreta i revolucija pod znakom klasnog oslobođenja radnika i društvene slobode čoveka. U prihvatanju i odbacivanju samoupravljanja iskazuju se u biti različite koncepcije i prakse revolucionarne promene. Ne ulazeći u razmatranje određenih teorijskih shvatanja i koncepcijskih elaboracija same ideje samoupravljanja, ovde se kao osnovno pitanje, između mnogih, postavlja to u kakvom su odnosu samodelatnost i samoupravljanje sa stanovišta razvoja i ostvarivanja socijalističke revolucionarne promene.

Ako se samoupravljanje temelji na ideji i praksi razvijanja i osvajanja asocijacijske društvenosti ljudi nasuprot postojećoj klasnoj i revolucijom proizvedenoj posredovanoj društvenosti, onda ono ne samo da nije zamislivo mimo samodelatnosti radničke klase, odnosno čoveka kao radnika, već je u biti jedino moguće samo kao konkretno-istorijski vid — koncepcija i praksa — samodelatnosti. Kada bi se prevladavanje razdvojenosti društvenog rada ljudi od upravljanja i vladanja društvom moglo ostvariti zaoštravanjem i razvojem razdvojenosti, a ukidanje otuđenja sabranog u političkoj sferi moglo osvojiti i postići njegovim rastom — jačanjem moći političkog aparata revolucije — zahtevanje asocijacijske društvenosti kao cilja i sadržaja klasne prakse revolucije ne bi bilo nužno jer ne bi bilo ni potrebno. Saglasno tome, i insistiranje na samodelatnosti čoveka kao proizvođača bilo bi bespredmetno jer ne bi bilo nužan uslov razvoja i ostvarivanja socijalističkog revolucionarnog preobražaja. Međutim, pošto sredstva i načini revolucionarne prakse bitno opredeljuju mogućnosti ostvarivanja ciljeva revolucije, praksa samodelatnosti je neizbežan uslov bivanja revolucije socijalističkom — toliko koliko ciljevi opredeljuju sredstva, a sredstva ciljeve.

Naravno, zrelost objektivnih i subjektivnih uslova revolucionarne promene, kako je već više puta istaknuto, odlučujuće utiče na mogućnosti, sadržaje, strukturu i karakter samodelatnosti. Ipak,

Digitized by Google

nezrelost ili nedovoljna razvijenost ovih uslova nije opravdanje za izostajanje samodelatnosti u revoluciji koja teži socijalističkoj preobrazbi društva. Ova težnja može se završiti kao ideološka iluzija ako se procesno ne utemelji na samodelatnosti kao praksi samooslobađajućeg delovanja neposredovano udruženih ljudi kao radnikâ i proizvođačâ. Izvan i mimo samodelatnosti, koja se može ostvarivati u različitim sadržajima i oblicima, zavisno od specifičnih društveno-istorijskih uslova svake posebne revolucije, nije moguće samoupravljanje ako ono znači koncepciju i praksu zasnivanja i razvoja nove društvenosti ljudi. Prirodno je da različiti sadržaji, strukture, oblici i stepeni razvijenosti klasne posredovane društvenosti u kojoj pojedine revolucije nastaju — vode i razlikama u sadržajima, strukturi i oblikovanju praksi konkretno-istorijskih revolucija. Međutim, ako se one razlikuju i po tome što se utemeljuju ili ne utemeljuju na samodelatnosti, tada se one razlikuju i kao prakse koje ne pripadaju istorijski istom tipu revolucije. Jer proizvođenje — ostvarivanje neposredne asocijacijske ili posredovane političke društvenosti u društvenoj proizvodnji i ostvarivanju života ljudi je ono što konstituiše tu istorijsku razliku. Zavisno od te razlike, date u istorijski različitim sadržajima prakse revolucija, pojedine od njih se prirodno upućuju na razvoj samoupravljanja i kao koncepcije i kao prakse revolucionarne promene, a pojedine ga prirodno odbacuju s obzirom da *a priori* negiraju praksu koju one razvijaju. Pri tom je potrebno imati u vidu da univerzalno važeći model samoupravljanja nije moguć baš zbog različitosti društveno-istorijskih uslova i specifičnosti istorijskog razvoja pojedinih društava i revolucija, koja utiče, kako je već rečeno, na mogućnosti i na praksu samodelatnosti.

Da li je samoupravljanje istorijski moguća i održiva koncepcija i praksa revolucije, bitno zavisi od toga da li je moguća samodelatnost kao određenje prakse revolucionarnog preobražaja u datim društveno-istorijskim uslovima, odnosno od toga koliko je moguća i ostvariva revolucionarna promena kao socijalistička promena. Ali, samoupravljanje nije samo izraz i posledica zrelosti objektivnih i subjektivnih uslova za ostvarivanje socijalističkih sadržaja promene, nego je i bitan uslov u dostizanju te zrelosti upravo razvojem takvih sadržaja promene koji značenje radničke klase i čoveka izvode do nivoa neposrednog i odlučujućeg uticaja na celinu društvenog kretanja u proizvodnji vrednosti, sistemskom oblikovanju i ostvarivanju društvenog života ljudi. Upravo u tome je i istorijska vrednost i revolucionarno značenje samoupravljanja, jer prevladavanje razdvojenosti čoveka na radnika i građanina, razdvojenosti rada od upravljanja i ukidanje premoći političkog činioca u vidu društvene moći države, partije ili u nekom drugom obliku nad neposrednim proizvodnim moćima ljudi, jednom rečju, ukidanje čovekovog otuđenja nije moguće bez razvoja novih pretpostavki za nove društvene odnose i novu institucionalnost u celini proizvođenja i ostvarivanja društvenog

Digitized by Google

života ljudi, kao biti društva. Nova društvenost kao zamena staroj nije ostvariva bez prakse revolucionarne promene koja novu, asocijacijsku strukturu udruživanja ljudi u proizvodnji i ostvarivanju socijalnog života nosi kao meru sopstvenog razvoja. Razvoj ovih asocijacijskih sadržaja i strukture društvenosti, i kao načina delovanja na promeni društva i kao cilja same promene, pak, nije izvodljiv sa nekih drugih osnova, već samo sa osnova samodelatnosti. Pri tom samodelatnost može biti različito koncepcijski uobličena i praktično razvijena — ostvarivana samoupravljanjem u njegovim različitim istorijskim sadržajima i oblicima i istorijskoj razvojnosti kao koncepcije i prakse revolucionarne promene.

Bitno je da se naglasi da je samoupravljanje, teorijski i praktično, istorijski pronađena i revolucionarno održiva koncepcija i praksa toliko koliko razvija oslobodilačko delovanje ljudi i ako doprinosi mogućnosti ukidanja delimičnosti čoveka svedenog na radnika — ostvarivanju celovitosti, svestranosti ljudskih potencija i potreba u čoveku kao stvarnom subjektu istorijskog kretanja u revoluciji.

Ostvarenje celovitosti čoveka kao slobodnog i svestranog ljudskog bića može biti koncepcija revolucionarne promene, ali stvarno zavisi od razvoja revolucionarnog subjektiviteta radničke klase i čoveka izvedenog iz njihove neposredne, oslobodilačke delatnosti na promeni celokupnog klasnog načina društvene proizvodnje i strukture društvenosti, koji opstaju proizvodeći delimičnog čoveka. U mogućnostima osvajanja takvog revolucionarnog subjektiviteta je i smisao revolucionarnog značenja samoupravljanja kao praktičkog osporavanja — prevladavanja zatečenih i novoproizvedenih sadržaja i oblika društvenosti u revoluciji koji guraju ka apsolutu političkog posredovanja revolucionarne uloge radničke klase otuđivanjem i koncentracijom društvene moći izvan klase i sfere proizvođenja društvenih vrednosti. Za samoupravljanje je čovek subjekt revolucionarnog menjanja istorijskog kretanja u razvoju društvene proizvodnje vrednosti, pa je otuda za razvoj samoupravljanja i nužno ukidanje uloge političkog činioca kao nosioca proizvodne i društvene moći u revoluciji i spajanje ovih moći u čoveku. Međutim, težnja ka svestranom oslobođenju čoveka u odnosima ljudske uzajamnosti i solidarnosti zahteva promenu biti društva, promenu društvene proizvodnje vrednosti — njenih sadržaja i ciljeva.

Reč je o takvoj promeni koja uspostavlja i razvija oslobađanje života ljudi od dominacije postvarenog života. Ukidanje samih pretpostavki dominacije materijalnog — predmetnog sveta, koja se subjektivizira i sabira kao monopolisana društvena moć kapitala, države i birokratije, bitan je sadržaj samoupravljanja kao razvojne, istorijski alternativne društvenosti, koja se probija ukidanjem monopola političke sfere kao apsoluta društvenosti. Međutim, to se ne može postići bez promena u ciljevima i sadržajima razvoja društvene proizvodnje, a ova promena, pak, bez promene ciljeva razvoja proizvodnih snaga društva, pošto one već po svojoj struk-

Digitized by Google

turi sadrže i razvijaju određeni tip društvenih odnosa kao odnosâ delimičnosti i osporavanja celovitosti čoveka. Sve to, naravno, mora početi promenom u posedovanju sredstava za proizvodnju u društvu, ali ni ta promena nije izvodljiva dekretom, već je uslovljena tegobnim procesom razvoja novih proizvodnih snaga društva za koje je inherentno da sredstva za proizvodnju nisu tuđa onima koji na njima rade. Obrat u ciljevima društvene proizvodnje preko obrata u posedovanju proizvodnih snaga društva i razvoja novih proizvodnih snaga kao osnove proizvodnje čovekovog radnog i društvenog oslobođenja bitno je pitanje samoupravljanja.

Samoupravljanje je način vraćanja društvenih proizvodnih snaga, kao istorijskih snaga društvene moći kapitala ili države, čoveku samom. Otuda je njegov inherentni sadržaj prevladavanje i kapitala i države i kao subjekata i kao okvira razvoja društvenog života ljudi, a time i prevladavanje čoveka kao objekta u sistemu subjektnosti egzistencije otuđenih moći proizvedenih njegovim radom, a utemeljenih na svetu predmeta kao istorijski razvijanoj i nametnutoj svrsi i okviru čovekovog bivanja i delovanja. Osvajanjem i razvijanjem društvene i proizvodne moći čoveka i njihovim spajanjem u njemu samom samoupravljanje vodi destrukciji i prevladavanju društva kao sistema moći nad čovekom. Sa tih osnova ono tvori i prevladavanje političkog društva kao društva delimičnosti čoveka razdvojenog na radnika (koga poseduje neka spoljašnja moć) i građanina kao iluzornu moć slobodnog čoveka politike u uslovima društvene proizvodnje koja permanentno proizvodi neslobodu u uslovima i ciljevima društvene proizvodnje vrednosti.

Konkretno-istorijski uslovljeno, samoupravljanje mora i konkretno-istorijski nastupati u menjanju društvene zbilje, koja je jedino moguće uporište i osnova snage ideala o čoveku i etike društvenih ciljeva koji se samoupravljanjem zastupaju. Koliko menja klasnu i politički posredovanu društvenu zbilju čoveka, samoupravljanje i postaje određujuće za sadržaje revolucije. Pošto se izvodi iz samodelatnosti i praktično ostvaruje razvojem samodelatnosti u stvarnim, zbiljskim uslovima društva, ono je nužno proces u okvirima istorijskog raspona odnosa klasne zbilje čovekovog života i ciljeva njegovog oslobođenja. Zato i nije moguće kao ostvareno i dovršeno stanje društva. Kao delatna praksa čovekovog razotuđenja, ono je istorijska praksa u razmerama prevladavanja klasnog društva koje se proteže na celinu revolucionarnog preobražaja napredovanjem samodelatnosti radničke klase i čoveka na putu njihovog samoodređenja kao samooslobođenja. Iz toga sledi da normirane težnje samoupravljanja, legalizovane kroz pravni poredak društva, nužne u otvaranju sadržaja promene putem samodelatnosti — ne mogu biti pouzdan kriterijum za ocenu istorijske validnosti određene koncepcije i prakse samoupravljanja. Kriterijum je u stvarnim promenama u proizvodnji i odnosima zbiljskog života ljudi i njihove zajednice. Ove promene, a ne norme, određuju domete i sadržaje revolucionarnog značenja samoupravljanja. Njegova bit, dakle, nije u normativnom i insti-

Digitized by Google

tucionalnom poretku društva niti u normiranju društvenih odnosa, već u samodelatnosti koja oslobađa i razvija celovitu inicijativu klase — proizvođača radi ubrzanog razvoja celine pretpostavki i sadržaja klasnog i ljudskog oslobođenja. Normativnost i institucionalnost — norme i oblici organizacije društvenih odnosa u društvenoj proizvodnji — imaju smisla samo ako podupiru ovu bit samoupravljanja, to jest ako se ostvaruju kao funkcija razvoja te biti, a ne kao zamena za nju.

Tako gledano, koncepcijsko normiranje samoupravljanja kao novog društvenog odnosa, kao sistema društvenog upravljanja i sistemski celovitog oblikovanja društva, potrebno je samo kao bitan način u legalizaciji samodelatnosti i redistribuciji društvene moći radi razvoja asocijacijskog udruživanja ljudi kao načina povratka društvene moći onome ko je i proizvodi. Međutim, ne treba zaboraviti da je time učinjen tek prvi, iako bitan, korak ka razvoju samodelatnosti klase i čoveka na promeni zbiljskih odnosa društvene proizvodnje i usmeravanja razvoja društva.

Da bi se princip čovekove slobode u samooslobađanju kao bitnom principu samoupravljanja legalizovao i uzdigao do prakse revolucije, a politička moć i vlast osvojile kao funkcija samodelatnosti, samoupravljanje se mora ostvarivati kao stvarna zamena oblicima i sadržajima organizacije društva koji favorizuju i sankcionišu egzistenciju društvene moći u vidu političke vlasti i države. Da bi se to postiglo, međutim, nije dovoljno samo konstituisanje u normativni poredak društvene moći i pravno sankcionisane oblike organizacije društva. Potrebna je stvarna delatnost koja sankcioniše i omogućava zbiljsko značenje normativno institucionalizovanog samoupravljanja.

Sa tog stanovišta je bitno pitanje o odnosu samodelatnosti i političke vlasti u revoluciji, jer se stvarno bivanje i mogućnosti revolucije odvijaju u okvirima klasnog političkog društva, koji nameću političku vlast i kao nužan način organizovanja društva u procesu revolucije. Preuzimanjem političke vlasti, kao bitnog principa u sistematizaciji društvenosti u klasnom društvu, revolucija dolazi i do svog osnovnog problema: kako se sa osnova posredovane društvenosti, sankcionisane političkom vlašću, otvoriti prema besklasnoj ljudskoj zajednici, koja pretpostavlja prevladanost politike kao bitnog istorijskog vida društvenosti? Treba ponoviti: rešavanje ovog problema nije moguće bez demokratije.

Demokratija je nužan uslov i nužna osnova otvaranja oslobodilačke uloge politike jer polazi od slobode političke inicijative ljudi, pa utoliko može biti i politička osnova razvoja njihove celovite inicijative u političkom društvu. Bez demokratije politička vlast je nužno monopolisana, čoveku nedostupna, pa utoliko i osnova upodobljavanja prakse revolucije kao funkcije rasta društvenog značaja i moći države i birokratije. Ako se ne razvija široka ljudska inicijativa u političkom procesu, kao pretpostavka celovite inicijative ljudi u uslovima političkog društva, politička vlast se može nametnuti i kao granica u oslobađanju klase i čoveka. Da bi ova inicijativa kao politička osnova samodelatnosti bila moguća, nužna

Digitized by Google

je demokratija, koja tek sa nastajućom radničkom klasom u savremenosti postaje istorijska osnova i način otvaranja politike za čoveka, pa tako i otvaranja politike za revoluciju. Nasuprot tendenciji monopola u političkom procesu i procesu vladanja, ona ističe i omogućava uticaj i moć uticanja čoveka kao bitnog političkog subjekta u revoluciji.

Međutim, takvo značenje demokratije zahteva njen razvoj kao osnove institucionalnosti, mehanizma, strukture i funkcionisanja političkog procesa i procesa upravljanja kako bi se istinski mogao ostvariti neposredan uticaj čoveka na ciljeve političke vlasti putem kontrole nad sredstvima, osnovama i mehanizmima vladanja. To podrazumeva i decentralizaciju političke vlasti i razvoj demokratske strukture države, kao i permanentne napore za obuzdavanje — sprečavanje pretvaranja njenog objektivno utemeljenog istorijskog značenja u autonomnu moć birokratije kao »duha« države.

Sve dok je društvo političko, a ono to još uvek jeste, samodelatnost klase i čoveka ne može se ostvarivati i osvajati bez sredstava politike, bez osvajanja političkih sredstava kao funkcije samodelatnosti. Zato se i samoupravljanje mora politički odrediti i koncipirati prema sadržajima društvenosti koje teži da prevlada. Da bi se utemeljilo u zbilji klasno-političkog društva, ono se mora zasnivati na pretpostavkama demokratije. Samoupravljanje, dakle, podrazumeva, a ne ukida demokratiju. Naprotiv. Koliko je politička moć bitan vid moći u društvu, toliko je i sloboda delovanja klase i čoveka na reformisanju i usmeravanju te moći bitna pretpostavka razvoja njihove samodelatnosti kao istorijskog puta u prevladavanju političke vlasti i države. Prevladavanje politike kao bitnog istorijskog vida društvenosti koji se oblikuje i završava vladanjem nad ljudima — mora se osvajati i na politički način, ali sredstvima političke moći kao moći klase i čoveka. Da bi politička sredstva bila njihova, a ne sredstva moći koja se otuđuje od njih, nužna je i neophodna demokratija kao osnova i kao proces koji legalizuju praktične mogućnosti osvajanja celovite slobode čoveka sa osnova političke slobode i političkih sredstava tog osvajanja.

U protivnom, ako se u zbiljskim odnosima i strukturi političkog društva ne razvija politička osnova samodelatnosti, neće biti ni mogućnosti za razvoj asocijacijskog principa društvenosti ljudi — proizvođenja novih sadržaja čovekove zajednice. Jer bez političke slobode i inicijativnosti čoveka kao građanina nije ostvarljivo otvaranje društvenog prostora za takvu zajednicu u kojoj se svojstvo radnika i građanina povezuju u razvoju celovitog čoveka.

Da partija radničke klase ne bi zamenila pokret samodelatnosti klase i čoveka u osvajanju slobode delovanja na razvoju slobode i besklasnosti čoveka, da se celokupan pokret ka slobodi ne bi završio problemom političkih sloboda u državi kao granici revolucije i birokratiji kao stvarnom subjektu društvene moći, demokratija je nužna kao osnova takvog delovanja ljudi koje gura razvoj političke vlasti ka funkciji njihove samodelatnosti u osvajanju asocijacijske društvenosti. Otvaranje i razvoj oslobodilačke političke uloge radničke klase i čoveka, kao subjekata revolucije, neophodna

Digitized by Google

je konkretno-istorijska pretpostavka za praksu osvajanja celovite slobode, čiji je razvoj pravi smisao revolucije. Politička sloboda u političkom društvu je tako osnova za slobodu delovanja na ostvarenju nepolitičkih sadržaja i ciljeva čovekovog oslobođenja, pa zbog toga i neophodna kao razvijena, neposredna demokratija.

Za slobodu nije dovoljno da bude samo ideologija promena; potrebno je da bude konstitutivni princip i osnova stvarne prakse razvoja čoveka i revolucije. Težnja ka celovito oslobođenom čoveku, kao pokretački princip samoupravljanja, ostvaruje se samo slobodom delovanja klase i čoveka u otvaranju i razvoju univerzalnih, složenih i raznovrsnih ljudskih potencija na prevladavanju proizvodnje jednoobraznog čoveka kao klasnog čoveka i ukidanju redukcije njegove društvenosti na političku društvenost. Hoće li se *homo politicus* otvoriti delovanjem prema slobodnom čoveku, osnovno je pitanje za revoluciju, na koje ona odgovara samodelatnošću na spajanju razdvojenih i otuđenih mogućnosti čoveka, osvajanjem rada kao osnove celovite društvene moći čoveka da se oslobodi, odnosno ukidanjem rada kao osnove proizvođenja vladanja nad ljudima. To je ono na šta istorijski mora odgovoriti samoupravljanje.

Praktički obrat: zamena vladanja nad ljudima vladanjem ljudi nad celinom proizvodnje i ostvarivanja njihovog društvenog života pravi je smisao revolucije. Da se udruženost ljudi, istorijski data i ostvarivana kao proizvođenje vladanja nad njima, osvoji kao udruženost slobodnog povezivanja u celini proizvodnje i ostvarivanja njihovog društvenog života i tako izrazi kao ukinuće vladanja čoveka nad čovekom, istorijski je smisao samoupravljanja kao koncepcije i prakse samodelatnosti. Ovaj smisao se ne završava u državi. Iako bitno u njoj započinje, on se osvaja samodelatnošću klase, koja razvojno prerasta u samodelatnost čoveka na prevladavanju klasnosti društva i same potrebe za državom.

Digitized by Google

Zoran Pjanić

Nova teorijska ekonomija u Americi

O mestu američke ekonomske misli na Zapadu dovoljno govori podatak da su njeni predstavnici poneli najveći broj Nobelovih nagrada za ovu naučnu oblast. Kako sva priznanja ove vrste nisu sama po sebi dokaz i pravog naučnog ili umetničkog dometa, to ona nisu ni dokaz nadmoćnosti američkih ekonomista nad engleskim ili nekim drugim, ali svakako jesu o njihovom odlučujućem uticaju.

Među brojnim imenima u posleratnom razdoblju tri su bila u središtu pažnje — Friedman, Galbraith i Samuelson. Prvi je bio oličenje konzervativnog pristupa, teorijski oblikovanog u vidu novog monetarizma; drugi je predvodio liberalno krilo, ali u američkom smislu, koje je proisteklo iz Rooseveltovog New Deala i dovelo da krajnjih konsekvenci zamisao o »državi blagostanja«, teorijski se oslanjajući na institucionalizam; o preovlađujućem uticaju trećeg nema nikakve potrebe da se govori, on je keynesijanstvo uklopio u neoklasične koncepcije, stvorio novi teorijski obrazac, nazvan od strane Joan Robinson »neo-neoklasična škola«. Međutim, vreme čini svoje, pa su Friedman i Galbraith penzionisani, a i Samuelson se nalazi pred tim činom.

Već ovo bi bilo dovoljno da se postavi pitanje kakve je teorijske usmerenosti novo pokolenje američkih ekonomista. Među-

Digitized by Google

tim, poslednjih godina zbile su se neke pojave koje ga čine još akutnijim. Tako, 1978. godine vodeći univerzitet Harvard donosi odluku da se više ne koristi čuveni Samuelsonov udžbenik *Economics* (prevođen širom sveta, pa i kod nas pod naslovom *Ekonomija*, Beograd, 1969). Kad se pojavio, 1948. godine, on je odisao ne samo svežinom stila, nego i sastavom, zahvatajući redom institucionalne osnove privrede, makroekonomsku analizu, mikroekonomsku analizu i međunarodne ekonomske probleme. Jedna od velikih novina je bio redosled makro i mikroekonomskih pojava, jer je tradicionalna teorijska ekonomija za polaznu tačku imala pojedinca u ulozi potrošača i proizvođača i njegovo racionalno (maksimirajuće) ponašanje. No, ovo sigurno nije bio uzrok uklanjanja udžbenika, jer je Samuelson još ranije ukazao da se njegov udžbenik može koristiti i na stari način i čak naveo kako bi se uzastopno menjala mesta pojedinih predavanja.

Dakle, u pitanju je nešto drugo, nezadovoljstvo samom teorijskom ekonomijom, bar onako kako je izlaže Samuelson. Ranije sam imao prilike da govorim o stanju zvanične teorijske ekonomije i o reakcijama među ekonomistima. Jedna od njih je bila vrlo oštra i polazila je od Myrdala, pa preko Joan Robinson i njene teze o »drugoj krizi političke ekonomije«, do pripadnika radikalne političke ekonomije, koji su, poput Magdoffa, zamerali »neoklasičnoj teoriji da se bavi tržišnim odnosima, a ne odnosima moći«.[1] Druga se kretala u okvirima akademske vladajuće misli, ali je ukazala na neke slabosti korišćene aparature: (1) stabilnost privrede na nivou agregata nije dovoljna; (2) prognoziranje buduće stope rasta nezavisno og trenutnih fluktuacija unosi optimističke vrednosne sudove; (3) stopa rasta ima veliku informacionu vrednost, ali nije dovoljna, pa se mora uvesti merenje kvaliteta privrednih procesa.

Povodom prvog prigovora čak sam naveo reči nedavno preminulog Arthura Okuna da je »postao ubeđen da makroekonomist mora da dezagregira« i da »makroekonomija neće nikad biti toliko *makro* koliko je bila pre 1973. godine«. Ali nisam predosetio domašaj ovih reči. Kada su Sidney Weitraub i Paul Davidson pokrenuli časopis »The Journal of Post-Keynesian Economics« 1978. godine, postalo je jasno da je na dnevni red došla sama Keynesova paradigma, cela posleratna ekonomska politika vodećih kapitalističkih zemalja, ogromna uloga države u privrednim kretanjima. Mladi ekonomisti izneli su svoje poglede, ocene, pa i nove teorijske konstrukcije. Opšte saglasnosti još nema, što, uz trajno prisustvo privrednih teškoća, doprinosi širenju skepse među ekonomistima o stvarnoj delotvornosti njihove nauke. Ali, granice su dosta očevidno postavljene — pored dve postojeće škole, keynesijanaca i tradicionalnih monetarista, pojavile su se i dve nove, prva gradeći na pretpostavci razumnih reakcija ljudi (Rational Expectations School), a druga prebacujući težište istraživanja na poundu

[1] J. Robinson, *Economic Heresies*, London i Basingstoke, 1971, str. XIV—XV.

Digitized by Google

(Supply Siders). Podela među njima nije nastala u oblastima udaljenim od tekućeg privrednog života, po nekim najapstraktnijim pitanjima (mada osnovna opredeljenja imaju posledica i na neka od njih). Otuda živa rasprava između njih povodom Reaganovog »Novog početka«, sa novim podvajanjem ekonomista na optimiste i pesimiste. O njima, sa posebnim ukazivanjem na pojavu »Nove teorijske ekonomije«, biće reč u ovom prilogu.

I. Keynesijanci i monetaristi

U ekonomskoj sintezi koja je vladala dvadesetih godina našeg veka, pa i kasnije, osnovna ideja je bila o delovanju Smithove »nevidljive ruke«, da samoživo delovanje svakog pojedinca vodi ka društvenom optimumu. Njen opšti okvir je bila logički vrlo elegantna teorija cena, a poseban izraz Sayov zakon tržišta. Ta vera u postizanje automatskog ravnotežnog stanja pune zaposlenosti delovanjem internog efikasnog ekonomskog procesa bila je izlagana ozbiljnim iskušenjima u periodično regularnim pojavama kriza, te su ekonomisti morali da razviju monetarnu teoriju i teoriju privrednih ciklusa, iz kojih je proisticalo, po jednoj jetkoj primedbi, da u stvarnosti »ponešto je dobro, ponešto je rđavo, ali nikad nije bilo u saglasnosti sa njihovom teorijom cena«.

Događaji vezani za veliku ekonomsku krizu 1929—33. uzdrmali su samu, ortodoksnu sintezu. U članku povodom Keynesove smrti u to vreme mladi Samuelson, ali koji je ipak stigao do imena »jednog od vodećih ekonomskih teoretičara«, delimično potcenjuje uticaj samog života na naglo prihvatanje Keynesove teorije navodeći da se »priroda sveta nije naglo izmenila jednog crnog oktobra, tako da se je jedna nova teorija pojavila kao mandator«, odnosno da »velika depresija tridesetih godina nije bila prva u otkrivanju neodrživosti klasične sinteze«, jer se sa prevlašću monopola doista nešto ozbiljno promenilo u dotadašnjem cikličnom kretanju kapitalističke privrede. S druge strane, potpuno je u pravu kad ističe da je sada prvi put ortodoksna sinteza »bila suočena sa jednim suparničkim sistemom — sa dobro smišljenom celinom misli, koja je sadržavala, pored ostalog, onoliko jednačina koliko je bilo nepoznatih. Ukratko, bila je suočena sa jednom sintezom kakva je ona sama bila; i to takvom koja je mogla da proguta klasični sistem kao svoj posebni slučaj«.[1]

Pre nego što se izlože novine koje je doneo Keynes potrebno je istaći da su mnogi pisci odavno utvrdili brojne, vrlo važne spone između njegovog učenja i klasičnog (odnosno neoklasičnog) pristupa. Tako je Tarshis istakao dve tačke »gde klasična doktrina ulazi u Keynesov sistem«.

---

[1] P. Samuelson, *On Keynes* (prilog napisan 1946. godine za julski broj časopisa »Econometrica«; ponovo objavljen u Spiegelovom zborniku *The Development of Economic Thought*, New York, 1952, str. 764—778).

Digitized by Google

Prva se odnosi na uobičajenu funkciju agregatne ponude, po kojoj se cena i ponuda menjaju u istom pravcu. Ovde je Keynes uneo samo manje izmene: »Umesto proizvodnje jedne robe, njega zanima ukupna proizvodnja u privredi; umesto merenja ukupne proizvodnje fizičkim jedinicama, on meri preko ukupne zaposlenosti; i konačno, dok se ranije kao nezavisna varijabla uzimala ponuđena cena, on se radije opredelio za vlastitu varijablu očekivanja poslovnih ljudi o veličini prihoda od prodaja.«

Druga tačka dodira je delimično preuzimanje Sayovog zakona tržišta, svakako ne u izvornom obliku da ponuda stvara sopstvenu tražnju, ali na jedan svojevrstan način: »Ako ponuda ne stvara sopstvenu tražnju, ona bar stvara dohodak, od kojeg jedan deo tražnje potiče.« Štaviše, po Tarshisu, svi glavni delovi Keynesove doktrine razvijani su na ovim klasičnim osnovama.[3]

Same dopune u postavljanju ponude i tražnje otkrivaju u kojem je pravcu išla Keynesova misao. Njegova *Opšta teorija* je, u stvari, analiza narodnog dohotka i veličina koje određuju njegov nivo. Mnogi su ukazali na njenu statičku aparaturu i ograničenje, pošto se u njoj operiše sa datim fizičkim kapitalom, pažnja vezuje za činioce koji utiču na manji ili veći stepen korišćenja postojećih resursa, a svrha je utvrđivanje kratkoročnih ravnoteža. Kod nekih komentatora mogu se naći ocene da je početni model analize narodnog dohotka, sa svojih pet endogenih varijabla (1. narodni dohodak, 2. zaposlenost, 3. potrošnja, 4. investicije, 5. kamatna stopa) i jednom egzogenom (količinom novca, datom kroz delovanje organa vlasti), tako sačinjen da »sadrži jednu osnovnu protivrečnost i neodređenost u sistemu« (naime, da se nivo proizvodnje određuje dvostruko — ponudom i tražnjom rada uz datu proizvodnu funkciju, ali i odnosom između štednje i investiranja, pa »ne postoji neki očiti mehanizam koji bi obezbedio da oba nivoa budu istovetna«).[4] Mogao je najzad Schumpeter u svojoj britkoj kritičkoj oceni da prebaci Keynesu kako pribegava veštačkom rešenju, preko tri dodajne hipoteze, tri *deus ex machina*, tri psihološka zakona, i to »u najgorem stilu proteklih vremena«[5]. Docnije će postulat o srazmernom zaostajanju potrošnje za porastom narodnog dohotka dobiti naziv funkcije potrošnje, povezanost investicija sa odnosom između očekivanog prihoda i troška proizvodnje jedinice kapitalnog dobra naziv funkcije investicija, a preferencija likvidnosti naziv funkcije sklonosti likvidnosti. Samuelson svedoči da se najpre pobunio protiv pretenzija Keynesove knjige, ali, da bi njegovo odbijanje bilo potpuno, nedostajao je jedan potreban sastojak — »neprijatan osećaj da nisam ništa razumeo o čemu se zapravo radi«.

---

[3] L. Tarshis, *A Consideration of the Economic and Monetary Theories of J. M. Keynes*, časopis »American Economic Review«, May, 1948, str. 262.

[4] L. R. Klein, *Theories of Effective Demant and Employment*, časopis »Journal of Political Economy«, April, 1947, str. 110.

[5] J. A. Schumpeter, prikaz Keynesove *General Theory*, časopis »Journal of the American Statistical Association«, December, 1936, str. 793.

Digitized by Google

Stvar je postala jasna kada su se nekoliko meseci kasnije pojavili matematički modeli Meadea, Langea, Hicksa i Harroda, »pa ima dovoljno razloga da do tog trenutka ni sam Keynes nije u potpunosti shvatio sopstvenu analizu«[6].

Ostaje činjenica da je Keynes isticanjem efektivne tražnje u određivanju ravnoteže i ukazivanjem kako se suboptimalan položaj može pomeriti u pravcu pune zaposlenosti otvorio novo poglavlje u istoriji ekonomske misli, pomerio njeno težište od mikroekonomije ka makroekonomiji, snažno uticao na ekonomsku politiku i njen sklop mera. Nema sumnje da je on zadao težak udarac »*laisser-faire*« doktrini, ukazao na ozbiljne teškoće u odvijanju kapitalističke reprodukcije na osnovama samotoka, pa je pre drugog svetskog rata bio dosta prisutan proces »marxifikacije Keynesa«, odnosno »keynesifikacije Marxa«. Ipak, Keynesov vidokrug bio je klasno omeđen, on nije prevazilazio kapitalističke predstave. Ova bitna činjenica doprinela je da je posle 1945. godine Keynesova inovacija poprimila ortodoksno obličje, da je lako bila uključena u stare šeme, da se obrazovala neo-neoklasična škola na jednostavnoj pretpostavci da je u oblasti ekonomske politike neophodno slediti Keynesova uputstva pa će biti obezbeđen neprekidan prosperitet, dobra stopa privrednog rasta, bez većih privrednih poremećaja. Keynes je ušao u klasiku, najčešće svrstavan kao četvrto veliko ekonomsko ime po istorijskom redosledu — naporedo sa Smithom, Cournotom i Walrasom.

Ipak, dugogodišnja vladavina keynesijanstva nije protekla bez osporavanja. »Keynesijansku kontrarevoluciju« po pravilu su pokušavali da izvedu predstavnici različitih monetarnih učenja. Već je rečeno da je Keynes nasledio dihotomiju u teorijskoj ekonomiji — podelu na teoriju cena i na teoriju novca. Prva je tumačila ravnotežu u takozvanom »realnom sektoru«, obrazovanje relativnih cena, dok je druga imala za predmet opšti (ili apsolutni) nivo cena. Polazna tačka analize bila je postavka da je samo jedan nivo cena konzistentan sa ravnotežom, odnosno da ostali nivoi cena izazivaju neravnotežu, pa su stoga neodrživi. Kako su se realni odnosi pretvarali u monetarne, odgovor je tražen u okvirima kvantitativne teorije novca. Naime, što je viši opšti nivo cena, to će narod viš tražiti novac radi prometnih, platežnih i drugih poslovnih transakcija. Pri datoj ponudi novca ovakvo stanje izaziva poremećaj između ponude i tražnje novca, i to u korist ove druge. Posledica je neminovna — da dolazi do opšte preferencije u korist novca, ekonomski subjekti zadržavaju svoju imovinu prvenstveno u novčanom obliku (što znači smanjenje tražnje za drugim dobrima) i opšti nivo cena prinudno pada na ravnotežni nivo. Međutim, ova koncepcija, na izgled vrlo verovatna, imala je jednu skrivenu zamku koja je onemogućavala bilo kakvu promenu u pravcu ravnoteže ili neravnoteže koja bi svoje poreklo imala u monetarnom sektoru. Cela analiza je, bez obzira na svoj dihotomični pristup, imala za osnovu Walrasovu teoriju opšte ravnoteže.

[6] P. Samuelson, op. cit., str. 765.

Digitized by Google

Walras je postavio zakon po kome, kada su sva tržišta u ravnoteži osim jednog, onda i ovo mora uvek biti u ravnoteži, što, primenjeno na novac, znači da, u slučaju ravnoteže između ponude i tražnje svih dobara, preostalo tržište — tržište novca — takođe je po definiciji u ravnoteži.[7]

Jedan broj pisaca bio je sklon da se novac izbaci iz statičke analize pošto je pri vezivanju ekonomskog horizonta za tekući trenutak tražnja za novcem nekonzistentna sa osnovnim načelom ponašanja ekonomskih subjekata — maksimiranjem korisnosti. Keynes je pridavao veliku važnost problemu novca, što se vidi i iz činjenice da je svojoj knjizi dao naslov *Opšta teorija zaposlenosti, kamate i novca*, ne samo u analizi dinamičke ravnoteže, u kojoj novac istupa kao spona između sadašnjosti i budućnosti, nego i u određivanju zavisnosti koja postoji između količine novca i kratkoročne stabilnosti tržišta, odnosno nivoa cena. Međutim, po njemu je kvantitativna teorija novca isuviše pojednostavila problem postavljanjem proporcionalnog uzročnog dejstva količine novca na nivo cena. Veza između ova dva reda pojava je složena i posrednog karaktera — ona se ostvaruje preko tražnje. On je pri tom pošao od pretpostavke da se jedinica najamnine ne menja do stanja pune zaposlenosti (1) i da su sva neuposlena sredstva homogena i međusobno supstituciona (2). U tim uslovima nagrade proizvodnih činilaca kreću se u istoj srazmeri kao najamnina, što znači da porast količine novca sve do stanja pune zaposlenosti povećava efektivnu tražnju. Ova sa svoje strane podiže zaposlenost, pa se ova poslednja menja sa količinom novca. Preko tačke pune zaposlenosti važe tumačenja kvantitativne teorije novca, jer se dalje povećavanje efektivne tražnje ispoljava u skoku cena: »Sada se cene menjaju u istoj srazmeri sa količinom novca.«[8]

Ma koliko ovaj pristup bio suptilniji od stare kvantitativne teorije novca, ipak njim nije bila savladana dihotomija između realnog i monetarnog sektora, što se, uostalom, vidi i iz postavljanja količine novca kao egzogene varijable u Keynesovom sistemu. Stoga prvi napad u ovoj oblasti išao je linijom teorije opšte ravnoteže, linijom integracije teorije cena i monetarnih konsideracija, linijom jednakog tretmana svih roba i novca, linijom »fertilizacije monetarne teorije stavovima marginalizma«. To bi bila jedna opšta teorija izbora kvantitativno odredivih alternativa, koja primenjuje iste analitičke postupke na funkcije tražnje. Najistaknutiji predstavnik ovog pravca bio je Don Patinkin, koji je

[7] O opštoj ravnoteži i teoriji novca pisao je O. Lange *(Say's Law: A Restatement and Criticism*, zbornik *Studies in Mathematical Economics and Econometrics — In Memory of Henry Schultz*, Chicago, 1942; i *Price Flexibility and Employment*, Bloomington, 1944). Kratak pregled diskusije o postulatu homogenosti, dihotomiji u određivanju cena u realnom i monetarnom sektoru i Sayovom identitetu može se naći kod Williama Baumola *(Economic Theory and Operations Analysis*, Englewood Cliffs, 1961, str. 234—238).

[8] U našoj ekonomskoj literaturi postoji jedna vrlo dobra knjiga o ovim pitanjima: Lj. Teslić-Nadlački, *Uticaj kretanja novčane mase na nivo cena*, Beograd, 1973 (navedeno mesto u tekstu nalazi se na str. 86).

Digitized by Google

postavio da se pri ponašanju potrošača u uslovima potpune izvesnosti (to jest kada su anticipirane cene i kamate uvek jednake tekućim), pri neposrednoj korisnosti novca (zbog likvidnosti) i posrednoj korisnosti novca (zbog optimalne redistribucije potrošnje u vremenu), formira funkcija ordinalne korisnosti.[9] Ključni pojam je takozvani Pigouov efekat ili efekat realnog bilansa, koji polazi od uticaja promene u nivou cena na kupovnu moć raspoložive količine novca, od nesumnjivog uticaja pada cena na porast realnog bogatstva posednika novca i obrnuto, od naknadnih varijacija u ponudi i tražnji svih roba prouzrokovanih ovim pomeranjima. Kupovna moć bilansa gotovine, odnosno posledičke promene realnog bogatstva na kupovine i štednje, »bitan je deo mašinerije čije delovanje dovodi do ravnoteže na novčanom tržištu«. Ova neo-walrasijanska analiza ravnoteže, po njenim pristalicama, dokazala je da se Keynes može podvesti kao poseban slučaj Hicks — Lange — Patinkinove teorijske ekonomije (nazvane tako po imenima ekonomista koji su svojim radovima doprineli njenoj zreloj formulaciji).

U ovoj raspravi učestvovala su brojna velika imena zapadne ekonomske teorijske misli, pa ipak nije bila od uticaja niti je ostavila vidljive tragove kod suštinskih opredeljenja u praktičnom životu. U tom pogledu od mnogo većeg značaja je bio otpor tradicionalnih monetarista, okupljenih oko Friedmana i poznatih pod nazivom »čikaška škola«. Keynes je predlagao širok spektar državnih mera u cilju podizanja zaposlenosti. Ipak, već se u njegovom radu zapaža snažan naglasak na mere fiskalne politike, na veliko zahvatanje narodnog dohotka poreskim putem i na njegovo trošenje ili usmeravanje prema diskrecionom pravu same države. To je podstaklo Schumpetera da završi svoj prikaz Keynesove teorije rečima: »Dajte onom koji prihvata poruke izložene u njoj da ponovo napiše istoriju francuskog *ancien régime* približno na ovakav način — Louis XV bio je najprosvećeniji monarh. Osetivši potrebnim da se poveća trošenje, on je sebi pribavio usluge takvih stručnjaka u trošenju kakve su bile madame de Pompadoure i madame du Barry. Ove su pristupile poslu sa neprevaziđenom efikasnošću. Posledica toga trebalo je da bude puna zaposlenost, maksimalno rezultirajuća proizvodnja i opšte blagostanje. Istina, umesto toga, mi nailazimo na bedu, trulež i, konačno, na potoke krvi. Ali, sve je to bila slučajna podudarnost.«[10]

Keynes nije potcenio značaj monetarne ekonomije, on joj je doista izmenio težište svodeći ranije glavne teme o opštem nivou cena i ekonomskim fluktuacijama na minorne i ističući nivo zaposlenosti kao središnji problem, ali mere monetarne politike imale su svoje mesto među instrumentima koje koristi savremena kapitalistička država. Njegovi posleratni sledbenici nisu u ovome sledili njegovu misao. Samuelson je, na primer, pisao da se ne

[9] O funkciji korisnosti — kardinalnoj i ordinalnoj: **Z. Pjanić**, *Savremene buržoaske teorije vrednosti i cena*, Beograd, 1965.

[10] J. A. Shumpeter, op. cit., str. 794.

Digitized by Google

slaže da jedna od novina leži u načinu kako se tumači tražnja za novcem, »jer, sudeći prema nedavnim teorijskim trendovima, kamatna stopa je manje važna nego što je sam Keynes verovao; zato preferencija likvidnosti (koja sama po sebi objašnjava deo nepostojanja važnosti kamatne stope, ali samo deo) ne može biti od presudnog značaja«[11].

Možda je najbolje navesti samog Friedmana, protiv čega on istupa, šta ga iritira u stavovima keynesijanaca. On zamera samom Keynesu što je promenama u količini novca pripisao manju ulogu u vremenima nezaposlenosti i video veći uticaj jedino u vremenima pune zaposlenosti: »Njegovi učenici, kao što to, uostalom, uvek čine učenici, otišli su mnogo dalje od učitelja.« Proširila se ideja da »nije potrebno voditi mnogo brige oko novca«, da je količina novca samo pasivni saučesnik ekonomskih promena, da nema nikakvu nezavisnu ulogu, osim što može uticati na kamatne stope, pa prema tome da je mesto monetarne politike čisto u »držanju kamatnih stopa tako nisko da bi se izbeglo sukobljavanje sa investiranjem, posmatranim kao neophodnim da se prevaziđe sekularna stagnacija«[12]. Duboko ubeđen da postoji tesna povezanost, regularnost i predvidivost odnosa između količine novca, nivoa cena i nivoa proizvodnje, a ocenjujući da je poželjno stanje srazmerno postojanog nivoa cena u jednom dužem razdoblju, on se založio za takvu politiku i mere »koje će voditi ka porastu količine novca po približno nepromenljivoj stopi, približno jednakoj ili malčice većoj nego što je prosečna stopa rasta proizvodnje«.

Više puta vođene su vrlo oštre rasprave između keynesijanaca i monetarista.[13] Na čisto teorijskom polju keynesijanci su podvlačili da je početna Fisherova jednačina kvantitativne teorije novca čisti truizam, to jest ona o jednakosti TP i MV (gde je T količina roba, P njihova cena, M količina novca, a V brzina opticaja novca). Da bi se dovela u uzročnu vezu količina novca i ukupan proizvod, mora se pretpostaviti da je V (brzina opticaja novca) dimenzionalna konstanta. U Friedmanovoj varijanti govori se o stopama promene kako novca tako i ukupnog proizvoda (dM i dT). Upravo u njoj, koja uključuje vremensku dimenziju, vidi se nerealnost pretpostavke o konstantnosti brzine opticaja. Ali u toku višegodišnjeg raspravljanja i mnogi su se keynesijanci vratili na početne položaje svog učitelja, pa njihov ukupan stav najbolje izražava čuveni komentar Tobina povodom Miltona Friedmana. On je na jednoj tabli napisao tri rečenice:

---

[11] P. Samuelson, op. cit., str. 769.

[12] M. Friedman, *Statement on Monetary Theory and Policy*, zbornik *Inflation*, edit. by R. J. Ball and Peter Doyle, Bungay, 1969, str. 137.

[13] Oktobarski broj časopisa »Journal of Political Economy« (godište 1972) doneo je na preko stotinu strana priloge sa simpozijuma »Friedman's Theoretical Framework«, i to od strane pripadnika raznih struja — K. Brunnera i A. Meltzera, P. Davidsona i J. Tobina, Don Patinkina. Više od trećine teksta ispunio je sam Friedman svojim komentarima povodom kritičara (str. 837—950).

Digitized by Google

1. Novac nije važan.
2. Novac je važan.
3. Samo novac je važan.

Friedman pravilno dokazuje netačnost prve rečenice. Ali na osnovu ovog dokaza on izvodi kao zaključak treću rečenicu. Međutim, na osnovu svega iznetog logički ispravna je druga rečenica. Dakle, u tome je suština spora između ove dve škole. Najzad, potrebno je reći da su Friedmanovi stavovi o približno jednakom porastu količine novca i potencijalne proizvodnje, o neželjenim pojavama izazvanim raskorakom u naporednom kretanju ovih veličina — inflaciji (kad novac raste brže od društvenog proizvoda) i nezaposlenosti (kad ponuda novca zaostaje), bili snažno podržavani od konzervativnih društvenih snaga, jer, po ovoj doktrini, državna vlast nije morala da koristi u većem obimu poreski mehanizam ni da se upliće u odluke poslovnih krugova i sindikata o cenama i najamninama. Uprkos svemu ovom, čak je jedan Richard Nixon pri kraju šezdesetih godina, iako »ortodoksni republikanski predsednik«, mirno izjavio: »Danas smo svi keynesijanci.«

II. Novi pogledi ekonomista povodom sadašnjih teškoća kapitalističke privrede (posebno posle takozvanog petrolejskog šoka)

Cela neo-neoklasična doktrina ozbiljno je uzdrmana u toku poslednjih decenija. Ovaj proces može se delimično objasniti na način kako su to činili stari istoričari ekonomske misli Gide i Rist, koji su podvlačili logiku razvitka svake organizovane ideje, da »doktrine i sistemi imaju svoj sopstveni život ... da u njihovoj istoriji, uostalom, kao i u istoriji svih ideja, treba videti borbu za opstanak«. Najpre, pod udar kritike je došla teorija kapitala i raspodele, ono što je u opšti teorijski obrazac unela sama neoklasična škola. Još je 1953. godine Joan Robinson hrabro ukazala na slabosti u teoriji kapitala, u pojmu socijalne proizvodne funkcije kao njene osnove. Između 1960. i 1970. godine u prilozima ekonomista italijanskog porekla — Passinetia, Spavente, Nutia i Garegnania — konačno je odbačena bilo kakva logička ispravnost ove koncepcije. A kada se Sraffa pojavio sa svojom, po obimu malom, ali veoma značajnom knjigom, *Production of Commodities by Means of Commodities* (1960), u kojoj je pružio na ricardijanskim osnovama, na tehničkim koeficijentima i odnosima raspodele, alternativno tumačenje ravnotežnih cena, mnogi mlađi ekonomisti, posebno oni koji su zauzimali napredne pozicije u postojećim društvenim dilemama, ocenili su ovaj deo neo-neoklasičnog učenja čak kao posebnu vrstu »vulgarne ekonomije« u Marxovom smislu.[14]

[14] Sraffa je postao popularan među našim mlađim ekonomistima. On je podstaknuo njihove analize u drugom pravcu, jer su dugo kod nas ekonometrijski radovi bili postavljeni na socijalnoj proizvodnoj funkciji. Časopis »Marksizam u svetu« preveo je početne glave »Proizvodnja roba posredstvom roba«, što je popratio sa nekoliko članaka

Digitized by Google

Zbog čega je dovedena u pitanje i keynesijanska komponenta, dobro nam objašnjava savremena rasprava o metodologiji koja se vodila na Zapadu. Još od pojave marginalizma buržoaski ekonomisti stavili su snažan naglasak na naučnu proceduru i eliminisanje vrednosnih sudova. U prirodnim naukama do nedavno je filozofija Karla Poppera služila za opravdanje pozitivističkog pristupa. U tome ih je sledila i teorijska ekonomija. Slika kako stičemo znanje o svetu u kome živimo izgledala je približno ovako: u nauci se otpočinje sa određenom pretpostavkom, koja je data u obliku postulata; zatim se pristupa njenoj verifikaciji; ukoliko hipoteza izdrži ovaj test, ona stiče određenu pouzdanost, koja posle nekoliko navrata može prerasti u naučni doprinos; u suprotnom slučaju nužne su ispravke, manje ili veće, u postavljanju hipoteze, pa novi niz hipoteza započinje ovaj cirkularni proces. Na ovaj način nauka poprima sasvim neutralan karakter i nalazi se u stanju neprekidne evolucije.[15]

Protiv popperijanaca istupio je Kuhn, po kome se proces »normalne nauke«, prikazan od strane pozitivista kao neprekidan i trajan, povremeno lomi, onda kada nastaju krize i kada se traže novi naučni obrasci. U dugim periodima nauka se sastoji od rešavanja »zagonetaka« pomoću određene paradigme. Ali nailaze vremena kada se nove »zagonetke« pojavljuju kao nerešive pomoću stare naučne paradigme. Tada nastaju naučne revolucije, stvaranje novih pretpostavki, uvođenje nove paradigme. Opet ovome sledi period »normalne nauke«, ispunjen razradom i širenjem teorije, empiričkim radom itd. Kao dobri primeri Kuhnove paradigme mogu poslužiti tri Newtonova zakona pre Einsteinovog doba, ali, isto tako, i Keynesovo učenje danas. Jednostavno, pomoću ovog mi smo u stanju da rešimo tekuće teškoće popularno nazvane stagflacija.

Keynes je mnogo doprineo jačanju državnog kapitalizma. Raspravljajući o promenama u svetskoj privredi, Salant je prošle godine utvrdio da je jedna od najupadljivijih pojava smanjenje uloge tržišne privrede, ne samo zbog opadanja udela stanovništva u svetu koje živi u njenim preovlađujućim uslovima od 91 na 65 postotaka, nego i zbog sužavanja funkcija tržišta u uspostavljanju balansa između ponude i tražnje dobara i resursa igrom njihovih cena.[16] Prvo, ogromno je naraslo neposredno državno regulisanje, bez obzira što su pobude, a i posledice bile društveno korisne (prevazila-

---

o neoklasicizmu, neoricardijanizmu i marxizmu (br. 10/1979). Nedavno je knjiga u celini izdata. — O Sraffi u kontekstu šireg viđenja današnje ekonomske misli na Zapadu: Z. Pjanić, *Savremena teorijska ekonomija između marksizma i neoklasične škole*, časopis »Socijalizam«, br. 5/1980, str. 3—20.

[15] U zborniku *Economics: An Anti-Text* (edit. by Francis Green and Petter Lore, London and Basingstoke, 1977) nalazi se jedan lep prilog o metodološkim problemima: *The Myth of Objectivity in Positive Economics*, pisan od strane Greena, jednog od sastavljača samog zbornika (str. 3—20).

[16] Podaci i analiza uloge tržišta i uticaja državne intervencije na inflaciju dati su prema: W. S. Salant, *How Has the World Economy Changed Since 1929?*, The Brookings Institution, 1981.

Digitized by Google

ženje teške krize 1929—33, moderacija privrednih kretanja u smislu otklanjanja prejakih fluktuacija, obezbeđenje srazmerno velike stope rasta, povećanje društvenog blagostanja). Drugo, čak u okviru privatno-kapitalističkog domena sveden je udeo odluka vezanih prvenstveno za ekonomske lične interese vlasnika. Mada je kod nas mnogo pisano o ovim kretanjima, navešćemo ipak dva podatka Salanta o razmerama trošenja države i oporezivanja u SAD. Za pedeset godina, od 1929. do 1979, učešće kupovina svih državnih jedinica je poraslo od oko 9 postotaka na 20 postotaka bruto društvenog proizvoda. Istovremeno porezi su činili na početku ispod 10 postotaka, da bi 1977. dostigli 33, opet računato na ceo bruto društveni dohodak. U ovome su mnoge kapitalističke zemlje pretekle SAD; Engleska, Francuska i Nemačka su premašile 40 postotaka; na čelu liste je Švedska sa zahvatom od 56 postotaka.

Zbog ovako premoćne uloge države otežano je delovanje tržišnog mehanizma, što je, pored dobrih rezultata, dalo i loše posledice. Tako su progresivno oporezivanje dohotka, naknade za nezaposlene, obezbeđenje kupovne moći širokih društvenih slojeva i ostali takozvani automatski stabilizatori onemogućili punu ulogu cena u različitim privrednim okolnostima. Po mišljenju nekih savremenih ekonomista, u predratno doba upravo se kroz kretanje cena u pojedinim fazama privrednog ciklusa postizala dugoročna stabilnost cena — visoke cene u vreme prosperiteta bile bi zamenjene niskim cenama u toku krize i depresije. Automatski stabilizatori doveli su do kratkoročne stabilnosti cena u smislu da one nisu išle na dole čak ni u periodima opadanja privredne delatnosti. Ovo odsustvovanje pritiska obaranja cena u svetlu savremenog iskustva pojavljuje se kao ozbiljan činilac inflacije. Drugi je srazmerno neelastična tražnja države, koja manje reaguje na porast cena dobara i usluga nego što je to slučaj sa privatno-kapitalističkom privredom. Treći se odnosi na činjenicu da je javni sektor isto malo podložan uticaju kretanja kamatne stope ili objektivne raspoloživosti kredita. Najzad, različitim oporezivanjem firmi, primenom znatno više skale u slučaju podele profita vlasnicima akcija u vidu dividendi i snažnog pritiska na politiku samofinansiranja sopstvenog razvoja država je učinila firme manje zavisnim od spoljnih fondova, pa prema tome i manje podložnim delovanju monetarno-kreditnog mehanizma. Nedavno je Scitovsky, u uglednom predavanju pred American Economic Association, posebno naglasio da je nekada »čudesno fleksibilna struktura (kapitalizma) sve više i više okamenjena i rigidna«, odnosno da se sa gubitkom fleksibilnosti nacionalne ekonomije smanjuje i njena sposobnost prilagođavanja promenama.[17]

Mnogi mladi ekonomisti ispoljavaju sve jaču skepsu u delotvornost državnog intervencionizma, ocenjujući da je tržište bolje opremljeno, naravno pod pretpostavkom da su ekonomski subjekti dobili prave i dobre podsticaje, da služi opštem interesu, nego

[17] T. Scitovsky, *Can Capitalism Survive?*, Ely Lecture, časopis »American Economic Review«, May, 1980.

Digitized by Google

što su to u stanju da čine državne ustanove. Glavnu tačku ove neokonzervativne opredeljenosti čini predlog da treba osloboditi privatna preduzeća i odgovarajuće inicijative od velike državne stege, smanjiti socijalne troškove, tako postaviti poreze da podstiču štednju i investiranje, preneti poreske terete sa bogatih na siromašne, sa onih koji štede na one koji troše. U teoriji je postavljena Laffer-ova kriva, koja je poslužila kao intelektualna osnova Kamp-Rothovog zakona, po kome se traži da američke federalne vlasti smanje poreze za 30%. Politička debata o ovom zahvatu još je bila u toku u prvom polugođu 1981. godine. Ima ekonomista koji zauzimaju još konzervativnije stanovište, koji Laffera i njegovu krivu, ovo veliko smanjenje poreza i slične poglede svrstavaju u keynesijanizam, prikriven, prilagođen i drukčije odeven shodno desnom zaokretu u teoriji i političkoj praksi.

Netačno bi bilo reći da o ulozi države postoji puna saglasnost. Pojedinci, kao, na primer, Lester Thurow, nastavljaju liberalnu tradiciju započetu još sa New Dealom. Thurowu najnoviju knjigu *The Zero-Sum Society* vrlo srdačno je dočekao sam Galbraith. Thurow polazi od činjenice da se SAD ne nalaze na vrhu lestvice prema stepenu državnog obuhvata privrednih kretanja, da se ispred njih nalaze (kao što smo naveli) mnoge zapadne zemlje koje ne pate od tako velikih teškoća, pa izvodi neposredan zaključak da »zajedno naše i strano iskustvo dokazuje da ne postoji sukob između socijalnih troškova ili državne intervenije, s jedne, i privrednog uspeha, s druge strane«[18]. On ne poriče velike probleme s kojima su se sučelile SAD — energetsku krizu, inflaciju, spor privredni rast, ugrožavanje čovekove sredine, siromaštvo mnogih društvenih slojeva. Ali svi su oni rešivi, sa bitnom oznakom da sve varijante rešenja sadrže i značajne ekonomske gubitke, a kad ove treba alocirati, onda »svaka ekonomska odluka sadrži značajan zero-sum elemenat« (to jest da se u igri ovakvog tipa dobici jednih pojavljuju kao gubici drugih). »Ali, upravo ovo naš politički proces je najmanje sposoban da učini. Kad treba alocirati ekonomske dobitke, naš politički proces to čini. Kad treba alocirati ekonomske gubitke, naš politički proces je paralizovan. A sa političkom paralizom dolazi i do ekonomske paralize.«[19] U određivanju tereta koji moraju da ponesu razni slojevi američkog društva Thurow postavlja nekoliko vrednosnih opredeljenja, po njemu van svakog spora: (1) obezbeđenje minimalnog nivoa za svakog pojedinca ili porodicu, na visini polovine prosečnog američkog životnog standarda; (2) raspodela i nagrade zaposlenima prema strukturi koja sada postoji za bela muška lica sa punim zaposlenjem; (3) progresivni sistem oporezivanja u cilju usmeravanja stečenih dohodaka putem raspodela ka željenim ciljevima (pošto tržište ne daje dovoljno dobre rezultate); (4) u slučaju velikih gubitaka izazvanih javnom politikom, kompenzacije su dopustive u odnosu na pojedinca, ali ne i u odnosu na firme.[20]

[18] L. C. Thurow, *The Zero-Sum Society*, New York, 1980, str. 8.
[19] Isto, str. 12.
[20] Isto, str. 211.

Digitized by Google

Mada Thurow spada u najistaknutije mlađe američke ekonomiste, ipak većina među njima pripada drugim teorijskim pravcima. Uporedno prisustvo inflacije i stagnacije, što je tipično za mnoge kapitalističke zemlje, po Keynesovom učenju je protivrečnost, nešto što ne može istovremeno postojati. Samim tim ni njegova aparatura, podešena za sasvim druge prilike, nije bila sposobna da nađe izlaz iz ekonomskih teškoća. U traženju sopstvenog odgovora na izazov stvarnosti mladi su se podelili uglavnom u dve grupe — u »Supply-Siders« i u pristalice »Rational Expectations« škole. Petrolejski šok je odigrao veliku ulogu u skretanju pažnje mnogih ekonomista sa agregatne tražnje na probleme ponude (a samim tim i proizvodnje). Tako je jedan od najistaknutijih predstavnika ovog pravca, William Nordhaus, 1974. godine izradio ekonometrijski model energije, postavljen na troškovima i raspoloživosti alternativnih energetskih izvora, a dat u uslovima slobodne konkurencije. Osnovni zaključak je bio da će energetski troškovi rasti kako privreda bude bila sve zavisnija od rastuće skupljih izvora, ali neće pri tom dobiti alarmantne veličine: »Od 1970. do 2010. godine procenjeni energetski troškovi rašće u odnosu na kretanje opšteg nivoa cena po godišnjoj stopi između 1,1% (za elektriku) do 3,5% (za prenos energije).«[21] Arthur Laffer, Michael Evans (poslednjih godina) i druga poznata imena doprineli su da se pitanja prirodnih resursa, srazmerne stagnacije u porastu produktivnosti, nedovoljnog investiranja, opadanja konkurentnosti američke privrede, pa i neophodnosti »reindustrijalizovanja Amerike« formulišu, pa prema tome i rešavaju na način drukčiji od Keynesovog.

Drugi pravac vezan je prvenstveno za delo Roberta Lucasa, kojem su se pridružili Thomas Sargent, John Rutledge i drugi. Oni su osporili pretpostavke o ponašanju ekonomskih subjekata, sadržane u Keynesovom modelu, naime da proizvođači i potrošači očekuju da će pasti, ili se bar neće mnogo menjati, opšti nivo cena kod postojanja veće nezaposlenosti u društvu. Uopšte, stari modeli su ekonomsku racionalnost ljudi vezivali za duge rokove, za široke prostorne i vremenske horizonte. Razumno reagovanje je mnogo neposrednije, ne na dugoročnu prosečnu stopu inflacije, nego na svakodnevne promene cena u radnjama, ne na vladine konsideracije i vizije budućnosti, nego na tekuće događaje. Na ovaj način očekivanja ljudi moraju se eksplicitno uvesti u makroekonomsku teoriju i politiku, kao nešto što stvarno određuje agregatnu tražnju za proizvodima.

Na kraju, ono što je zajedničko obema školama jeste masivna upotreba ekonometrije. U jednom popularnom komentaru o novim ekonomistima podvučeno je da »tamo gde je jedan Galbraith ili jedan Fiedman rušio svog oponenta sarkazmom, ovim novim je mnogo bliža regresiona analiza ili upotreba kompjutera«. To ne znači da je uvek sve tačno u njihovim analizama. Navodi se primer Mar-

[21] Nordhausov ekonometrijski model energije prokomentarisao je »Brookings Papers on Economic Activity« (February, 1974).

Digitized by Google

tina Feldsteina, danas predsednika National Bureau of Economic Research — jedne doista velike istraživačke ustanove, koji je sam mnogo radio na porezima i njihovom uticaju na investicije i koji je dokazivao da je socijalno osiguranje ozbiljno umanjilo ličnu štednju u Americi, pa tako doprinelo sužavanju izvora investicionih fondova. Administracija socijalnog osiguranja je odgovorila preko priloga Leimera i Lesnoya, koji su otkrili jednu prostu grešku pri programiranju u originalnom Feldsteinovom ekonometrijskom radu, zbog koje je negativna posledica socijalnog osiguranja po štednju poprimila dramatične obrise. No, nesumnjivo je ekonometrija postala glavno oruđe pomoću kojeg se testiraju opšte teorijske ideje, na empirički način i u kvantitativnim izrazima.

III. Teorijske koncepcije novih škola

Osnovno razilaženje »Supply Side« analize i keynesijanstva može se prikazati na sledeći način. U tradicionalnoj mikroekonomskoj teoriji Marshallovog tipa preduzeće je u širenju svoje proizvodnje nailazilo na tehnološke prepreke izražene u sve većim troškovima. Pri datoj tehnici troškovi imaju kretanje oblika slova U, odnosno u prvom delu oni opadaju pri svakoj dodajnoj jedinici proizvodnje, potom nastaje faza konstantnih troškova, da bi joj sledila faza rastućih troškova. U Keynesovom tumačenju, kako je to već izneto, sve do stanja pune zaposlenosti porast proizvodnje, izazvan većom agregatnom tražnjom, ne pomera troškove na gore, odnosno sa ekonomske slike ukupne stvarnosti iščezava faza rastućih (graničnih) troškova. Štaviše, mnogi pripadnici »Supply Side« analize tvrde da se tako i mogao prikazati svet u godinama 1948—67. Ceo problem uspešne ekonomske politike u krajnjoj liniji se svodio na takvo povećavanje agregatne tražnje koja neće preći kritičnu tačku pune zaposlenosti i okrenuti privredu u pravcu inflacije.

Međutim, iskustvo u toku poslednje decenije kazuje da se mora uključiti rastuća kriva troškova, da izazivanje porasta proizvodnje prati njeno srazmerno vrlo brzo poskupljenje. Dovoljno je navesti energetske troškove, iscrpljivanje mnogih prirodnih resursa, urbanizaciju i porast gradske rente itd. Implikacije ove činjenice su brojne: (1) sadržina napretka se menja, to nije više jednoobrazan proces, donoseći dobitke svima, to je sada protivrečan proces, koji nanosi štete nekim, pa je teško postaviti opštu prihvatljivu ekonomsku politiku; (2) sama teorijska ekonomija postaje tehnički vrlo složena disciplina; (3) male promene u stvarnosti mogu iznenaditi ozbiljnim posledicama u oblasti cena.

Jedna polemika, koju je vodio Sten Thore sa Samuelsonom, tačno otkriva suštinu »Supply Side« pristupa. Govoreći o Americi kao zemlji nedovoljnog investiranja i male podrške naučnim i tehnološkim inovacijama, potpuno u skladu sa svojom doktrinom o socijalnoj proizvodnoj funkciji, Samuelson je dodao da su »kapital i znanje primarni izvori rasta produktivnosti«. Po Thoreu, ovo sta-

Digitized by Google

novište je isuviše usko: »Ekonomska ponuda opisuje celokupan logistički proces koji se može obeležiti počev od korišćenja primarnih resursa (kao što su rad, prirodni resursi i znanje) u pravcu posrednih dobara do isporuka konačnih dobara za potrošnju, investicije ili izvoz. Ovaj proces treba posmatrati kao jednu mrežu povezanih delatnosti transportovanja, uskladištenja, proizvodnje i marketinga. Komunikacija između različitih proizvođača uspostavlja se posredstvom ekonomskih tržišta.«[22] Zbog toga nedovoljna ponuda ne mora biti posledica jedino malih investicija ili niskih izdataka za naučno-tehnološke razvojne programe, već i nepotpunog korišćenja tehnološkog potencijala ili izostanka potrebnih tržišnih informacija. Ponuda nije prosto materija tehnoloških mogućnosti, odnosno tehnološki proizvodni potencijali u savremenom društvu ne mogu se posmatrati apstraktno, kao da deluju *in vacuo*. Shodno ovom, analiza bi trebalo da obuhvati dva kompleksa: (1) mogućnosti i stanje u pojedinim privrednim oblastima i tržištima; i (2) društvene pritiske i ograničavanja koja određuju moguće kombinacije inputa i outputa, skupa nazvane »regulisanjem«.

Koji deo vladajuće doktrine, »ponovo napisanog Keynesovog sistema u neoklasičnim terminima«, osporava ova grupa ekonomista? Na čisto teorijskom planu, »Supply Siders« zahvataju prvenstveno mikroekonomiju, jer istražuju pojedine proizvodne komplekse i tržišta. Polazeći od inače dosta raširenog stava da postoji »ogroman jaz između neoklasičnog sveta iz ekonomskih udžbenika i stvarnog sveta«, oni napadaju bastione, glavne postulate neoklasične škole. Na prvom mestu se našla proizvodna funkcija, da se proizvodne opcije neke firme (ili grupe firmi) mogu predstaviti pomoću matematičkog odnosa između nekoliko varijabla, koji je stabilan i tehnološki određen. Zamerka ovom načelu glasi da su u savremenoj privrednoj stvarnosti opcije isto toliko postavljene od strane društva posredstvom državnog regulisanja ili delovanjem raznovrsnih interesnih grupa. Drugi postulat o maksimiranju profita kao glavnoj pobudi kapitalističke firme odavno je bio na udaru raznih struja ekonomista na Zapadu. Nova škola ponavlja činjenicu da su firme suočeljene sa mnoštvom ciljeva, koji nisu svi međusobno konsistentni, pa se ne mogu istovremeno ispuniti. Zato su firme prinuđene da ih odmeravaju i da nekima od njih daju prvenstvo. No, važno je imati na umu da neki ciljevi proističu iz unutrašnjih operacionalnih potreba same firme, dok su drugi nametnuti spolja. Koliko daleko se ide u ovom drugom pravcu, govori vrlo rasprostranjeno mišljenje da firme moraju ispoljiti u svom poslovanju i »društvenu odgovornost«. Treći postulat o konkurentnim tržištima i ravnotežnim cenama (pri kojim postoji jednakost između ponude i tražnje) nema osnove u savremenoj privredi čim država koristi maksimiranje cena srazmerno oskudnih dobara i usluga, odnosno obezbeđivanje minimalnih cena u slu-

[22] S. Thore, *Supply-Side Programming — A Survey*, The Institute for Constructive Capitalism, Austin, 1981, str. 3.

Digitized by Google

čaju preobilnih dobara i usluga. Pošto iz ovakve politike nastaje nesklad između ponude i tražnje, to je logičan sledeći korak da se država umeša u alociranje resursa: »Jedno regulisanje podstiče drugo«, pa tako »kontrola cena podriva konkurentni duh«[23].

Ako se pažljivo ispita ovaj teorijski napad na neoklasičnu mikroekonomiju, ubrzo se otkriva da on u suštini nije uperen na nju, nego na odstupanja stvarnog sveta, svega onog što je započeto u praktičnim naporima da se savlada velika kriza 1929—33. i u Keynesovim teorijskim inovacijama, od tipične neoklasične paradigme. Pa kada je Thore pristupio izlaganju svoje varijante »Supply Side« programiranja, nasuprot prethodnim izjavama o »krhotinama neoklasične teorijske ekonomije«, o »razbijanju u paramparčad njenih bastiona«, sasvim krotko je izjavio da mu namera nije da se njih odrekne, nego, naprotiv, da njenu ravnotežu uzima kao polaznu tačku, da hoće da gradi na njoj i da je samo proširi. U modelu sa tri tržišta (potrošna dobra, rad i kapital) uvodi tri standardna rezultata — maksimiranje korisnosti pri optimumu od strane potrošnog sektora (1), maksimiranje profita pri optimumu od strane proizvodnog sektora (2) i postojanje ravnoteže na svakom tržištu (3). Naravno, u izvođenju ima i novina kao što su izračunavanje funkcije korisnosti integrisanjem funkcija posredne tražnje (i ponude), zamena maksimiranja profita jednim hijerarhijskim sistemom ciljeva u proizvodnom sektoru, obuhvatanje prisustva kontrole cena i rigidnosti cena, modeliranje obrazovanja kapitala u slučaju nedovoljnog funkcionisanja tržišta za postojeći stvarni kapital.

Same pristalice »Supply Side« teorije kažu za nju da se još uvek nalazi »u dečjim pelenama«, da, izvesno, još uvek ne sačinjava »jednu opšteprihvaćenu ili potpunu celinu znanja«. Prema tome, Thoreovo razmišljanje je jedan od pokušaja, ali ipak dovoljno očigledan o tipičnim stremljenjima na teorijskom nivou. Za razliku od njih, »Rational Expectations« škola ima jasno oblikovan teorijski korpus, ona ima i svog priznatog vođu — Roberta Lucasa.[24] Polazne postavke su prilično jednostavne. Kada nastaju promene, ljudi na njih reaguju racionalno zbog sopstvenih interesa. Država teži da vrlo razuđenom politikom postigne određene efekte u privredi, ali je ovakvo ponašanje ljudi u tome sprečava. Zbog toga intervencije treba svesti na nekoliko jasnih pravila. Tako postavljena ekonomska politika mora posedovati obeležje postojanosti, ne sme se menjati zbog kratkoročnih konsideracija, da bi javnost imala vremena da dâ svoj odgovor na nju.

Na prvi pogled čini se da je ova teorijska osnova dosta malog dometa. Nasuprot keynesijancima koji su sa velikim ambicijama koristili monetarnu i fiskalnu politiku, Thomas Sargent, jedan od istaknutih pripadnika ove škole, podvlači da još »nemamo onu vrstu detaljnog znanja koje je potrebno za fino podešavanje pri-

[23] Isto, str. 9.

[24] O ovoj školi na našem jeziku: Walter Guzzardi Jr., *Naučna osnova ekonomije zdravog razuma*, časopis »Pregled«, br. 210/1980, str. 29—33.

Digitized by Google

vrede. Čak smo dalje od ovog cilja nego što smo bili pre deset godina«. Ipak, nekoliko gore iznetih stavova bilo je dovoljno kako za kritiku američke prakse u toku poslednjih godina sedme decenije tako i za dokazivanje istorijske ograničenosti Keynesovog modela. Čuven je Lucasov primer o povećavanju količine novca u uslovima stabilnih cena da bi se dao podsticaj proizvodnji. Veća količina novca daje privid nastupajućeg prosperiteta, ljudi se prihvataju novih privrednih akcija, ali su signali bili lažni. Kada se to otkrije, prestaje stimulativno dejstvo na proizvodnju, pa se »očekivana ekspanzija pretvara u inflaciju i ništa više«. Slično, smanjenje poreza radi širenja prostora preduzetništva bez smanjenja same državne potrošnje ne može da zavara javnost, jer ona zna da se porezi kad-tad zbog velikih rashoda moraju povećati.

Keynesova funkcija potrošnje, o zaostajanju potrošnje za porastom dohotka, nije primenljiva u vreme inflacije. Ljudi se drukčije ponašaju, jer uzimaju u obzir buduću kupovnu moć novca. Slično otkazuje i ostali deo teorijske aparature — o korišćenju kamatne stope kao egzogene varijable u ravnotežnom podešavanju štednje i investicija radi postizanja željenog društvenog proizvoda, o jednačini likvidnosti u regulisanju količine novca i tražnje itd. Cela teorijska aparatura počiva na pretpostavci stabilnih cena u privredi, odnosno prisustva male, čak hotimično izazivane inflacije. Pritisnuti ovim prigovorom, keynesijanci su pokušali da uključe u svoje modele očekivanja ekonomskih subjekata, ali su pristupili statički, uzimajući da će se oni ponašati na isti način. Ovim smo se približili jednom velikom priznanju Lucasu i njegovim istomišljenicima, izrečenom od strane Meltzera, da su dali pravu, makar u početnim crtama, teoriju dinamičke opšte ravnoteže.

Tvorcem teorije opšte ravnoteže u buržoaskoj teorijskoj ekonomiji smatra se Walras. Neki pisci nisu bili mnogo poneti njegovom teorijskom konstrukcijom, zamerali su joj da je primena racionalne mehanike, da je sistematski ispustila razmatranja psihološke, socijalne i istorijske prirode, ali joj priznaju kao veliku zaslugu prikaz »sintetičke šeme svakog ekonomskog života«[25]. Walras je »mnogo više nego ostali pisci«[26] teorijski postavio i praktično identifikovao različna tržišta preko kojih dejstvuje ekonomski mehanizam, odnosno čije međusobno delovanje sačinjava njegov »analitički organon«. Cela privreda se kreće u okviru tri međuzavisna tržišta: (1) tržište proizvoda (opšta ravnoteža razmene); (2) tržište proizvodnih usluga (opšta ravnoteža proizvodnje); i (3) tržište kapitala (teorija kapitala). Objašnjenje se odlikuje strogim »metodološkim individualizmom«, vezivanjem svakog ekonomskog fenome-

[25] Na primer, A. Piettre, *Pensée économique et Théories contemporaines*, Paris, 1977, str. 122.

[26] Najbolji opis Walrasove teorije opšte ravnoteže na našem jeziku imamo u prevodu Schumpeterove čuvene *Povijesti ekonomske analize* (Zagreb, 1975, str. 835—858). Od jednog drugog velikog poštovaoca Walrasovog dela, J. R. Hicksa, možda je potekla najsažetija i najlucidnija ocena, kojoj se doista može dodati malo novog (časopis »Econometrica«, October, 1934).

Digitized by Google

na u krajnjoj liniji sa pojedinačnim činovima izbora, pri čemu se opšte jedinstvo pojedinačnih ciljeva ostvaruje tržišnim mehanizmom. Svaki potrošač maksimira korisnost, a svaki proizvođač maksimira profit. Ponuda i tražnja na svakom tržištu međusobno se potiru, jer se odstupanje od ravnotežnog stanja otklanja suprotnim kretanjem tražnje i cene, pa se ponovo uspostavlja položaj ravnoteže. Opšta ravnoteža između sva tri tržišta obrazuje se zahvaljujući delatnosti preduzetnika, koji, s jedne strane, kupuje proizvodne usluge, a, s druge, prodaje proizvode. Mada se nalazi u središtu ekonomskih zbivanja, on se nalazi, po rečima jednog istoričara ekonomske misli, »u očiglednom paradoksu, osuđen da ne stvara »nikakav profit«, jer konkurencija svodi njegovu prodajnu cenu na nivo njegovih troškova«. Prema tome, dolazimo do poslednjeg uslova dugoročne multiple ravnoteže — da je profit svakog proizvođača ravan nuli.

Walrasova teorija je tipičan izdanak statičke analize, koja uspostavlja odnose između elemenata ekonomskog sistema u jednoj vremenskoj tački. Po Schumpeterovoj oceni, ona predstavlja vrlo visok nivo apstrakcije. Približavanje stvarnosti zahteva da se uzmu u obzir prošle i buduće vrednosti obuhvaćenih varijabla, vremenske raskorake, sekvence, stope promena, kumulativne veličine, pa čak i predviđanja. Posle drugog svetskog rata teorijska ekonomija je raspolagala sa nekoliko korisnih pojmova, koji su davali rezultate u dinamičkoj analizi, među kojima se ističu posebno akcelerator (koji u tumačenju J. M. Clarcka označava da porast tražnje sredstava za potrošnju neposredno izaziva akcelerisanu, umnoženu, više nego proporcionalnu tražnju za sredstvima za proizvodnju) i multiplikator (Kahnov i Keynesov izum o merenju efekta koji ima promena u jednoj od komponenti agregatne tražnje na celinu narodnog dohotka).

U našoj literaturi mogu se sresti ocene da je Samuelson »zacelo veliki začetnik analize dinamičke stabilnosti ravnoteže«[27]. On je tvrdio da tako različita polja ekonomske teorije kao što je pitanje trivijalnog ponašanja u slučaju jedne robe, ili fluktuacije u cikličnom kretanju, ili veliki problemi privrednog razvoja, ispoljavaju upadljivu formalnu istovrsnost. Ovo ga je ubedilo da postoji jedna opšta teorija koja se nalazi u osnovi posebnih teorija i koja ih sjedinjava. Ujedno ovo je značilo da u svim oblastima moraju postojati identične teoreme, koje se u suštini izvode analognim metodom. Njih izvesti bez pribegavanja aprioristićkim propozicijama od opšte istine i važnosti Samuelson je postavio kao glavnu svrhu svojeg rada. U takvom sklopu, u oblasti čiste teorije »važan problem stabilnosti ravnoteže u potpunosti je pitanje dinamike«[28]. Otuda njegova teorija ide od maksimirajućeg ponašanja, preko određivanja troškova, proizvodnje i uslova ravnoteže, sve do analize dinamičkog ponašanja sistema. Iz ovog je potekla obimna litera-

[27] Lj. Teslić-Nadlački, op. cit., str. 33.

[28] P. Samuelson, *Dynamic Process Analysis*, zbornik *A Survey of Contemporary Economics*, edit. by H. S. Ellis, Philadelphia — Toronto, 1949, str. 375.

Digitized by Google

tura koja je razrađivala iste ili slične probleme, koristeći istu osnovnu tehniku. Pri tome, po zapažanju jednog ekonomiste, ove priloge je inspirisala više fascinirajuća matematička aparatura nego interes za samu ekonomsku teoriju.

Ali, osnovno je da početna mehanička crta Walrasovog sistema nije bila prevaziđena. Mogao je kasnije Debreu da dâ u drugim uslovima opštu ravnotežu, da zameni pretpostavku o savršenom predviđanju ili izvesnosti novom o nesavršenom predviđanju, da, umesto racionalnog čoveka, u neoklasičnim učenjima uvede »*homo stochasticusa*«, ali prave sredine ekonomskih subjekata, njihove međusobne reakcije, na osnovu iskustva izmenjenog ponašanja nije bilo u ovom »Debreu-svetu«. Sada se pojavljuje Lucas, koji sam kaže za svoje ideje da mogu izgledati »obeshrabrujuće skromne«, da »teorijski nisu otmene«, no koje sadrže više istine nego mnogi tehnički savršeno izvedeni modeli. Da zaključimo, po mišljenju mnogih, Lucas je najčistiji akademski ekonomist svoje generacije, ali njegova teorija značajno utiče kako na opšte koncepcije tako i u pragmatskim okvirima na ekonomsku politiku.

IV. Završne ocene o novim školama

Nova teorijska ekonomija je danas predmet popularnih priloga u američkim časopisima i glasilima. U jednom od njih se može pročitati ova slikovita rečenica: »Dok su profesori stalno putovali između Vašingtona i svojih učionica, trudeći se da svoje teorije pretoče u praksu u toku šezdesetih godina i uočavajući kako se njihova očekivanja preokreću u visoku inflaciju i veliku nezaposlenost u toku sedamdesetih, njihovi studenti ekonomije učili su sasvim drugojačiju lekciju od one koja se nalazila u udžbenicima.« Nju ne smemo doslovno primiti jer ima dosta mladih ekonomista koji se drže ranijih učenja, bar njihovih osnova.

Ako se kao test opredeljenja uzme Reaganova politika, koja doista predstavlja veliki izazov, onda se može reći da je većina ekonomista sa univerziteta ispoljila duboko neslaganje i zamerila novoj administraciji da se upušta u eksperiment ogromnih razmera, bez ikakvog prethodnog iskustva ili delimične provere. Jedan od mladih keynesijanaca, Larry Kimbell, podelio je sve ekonomiste u dve grupe: u optimiste, u kojoj su se našli pripadnici »Supply Side« teorije (smanjenje progresivnog oporezivanja ojačaće štednju, proizvodne investicije i zaposlenost; brz rast je moguć uz smanjivanje inflacije; inflacija se može okončati bez velikih teškoća; smanjenje državnih rashoda nema veliki značaj) i pripadnici »Rational Expectations« škole (dopustivost naglog pada inflacije; hiperinflacije završavaju se bez trauma; zahtevi najamnih radnika moraju se svesti naglo i brzo), i u pesimiste, koji se sastoje od nekada dve ljuto zaraćene strane — od monetarista tradicionalnog kova i keynesijanaca, koji se i dalje razlikuju (tako se prvi i dalje brinu kako da se obezbedi porast društvenog proizvoda sa skromnim monetarnim zahvatima, dok drugi vezuju svoju pažnju za ka-

Digitized by Google

matne stope), ali daju jednake ocene o mnogim pitanjima (manja inflacija stvoriće velike tegobe; nemogućnost brzog smanjivanja inflacije; smanjenje državnih rashoda biće po svoj prilici jednako smanjenju poreskih prihoda, pa čak možda i veće).[29] Trebalo bi neprekidno pratiti američku ekonomsku literaturu, pa odgovoriti da li je Kimbellovo viđenje tačno. Tako, naša štampa je nedavno zabeležila da su se ponovo oglasila dva stara protivnika, Friedman i Samuelson, prvi pružajući podršku Reaganovoj politici, a drugi predviđajući katastrofalne rezultate.

U celini, nove škole jače od keynesijanaca naglašavaju ulogu kapitalizma kao pozitivne snage u jednom slobodnom i demokratskom društvu, veruju u tržišne alternative njegovog budućeg delovanja i trude se da očuvaju i razviju dinamičnost sistema privatnog preduzeća. Ali ako se odstrani ovaj ideološki, inače veoma značajan momenat, u čisto teorijskom domenu otvorile su neke pravce čiji razvoj treba pažljivo pratiti. Zar, *mutatis mutandis*, i naša teorijska misao ne kritikuje preterano državno prisustvo u privredi, ne samo sa društvenog stanovišta, nego i sa stanovišta ekonomskog racionaliteta?

[29] Prilog L. J. Kimbella, D. Shulmana i R. M. Williamsa *A Perspective on Reagan's New Beginning* (»The UCLA National Business Forecast 1981—83«, Los Angeles, 1981).

Digitized by Google

Ivan Iveković

Društveno-ekonomski temelji procesa dekolonizacije

(Slučaj portugalskih kolonija u Africi)

Svođenje antikolonijalne revolucije koja je zahvatila »crni« kontinent na njenu površinsku političku dimenziju redovno dovodi do pogrešnog zaključivanja o pravoj prirodi tih istih političkih procesa. Veoma je teško, ako ne i nemoguće, objasniti ono što se događalo i što se danas događa u nekoj afričkoj zemlji isključivo slobodnom voljom nekog političkog lidera, voluntarizmom pojedinih vlada ili političkih organizacija, vojno-strateškim konsideracijama kojima se rukovode velike sile ili blokovi. Osjeća se nedostajanje suštinskog proučavanja kolonijalnog fenomena, istraživanja dubljih društveno-ekonomskih uzroka krize kolonijalnog sistema i razvoja antikolonijalnog otpora i borbe. Takvo je nedostajanje jedan od osnovnih razloga nerazumijevanja suvremenih afričkih političkih tokova.

U ovoj smo studiji, čije je težište na (bivšim) portugalskim kolonijama — Angoli, Mozambiku i Gvineji-Bisao — pokušali sažeto izložiti: (1) kako se u tim zemljama oblikovao kapitalističko-kolonijalni način proizvodnje i kako je evoluirao; (2) kako su se na toj

Digitized by Google

osnovi vršile klasno-slojevne diferencijacije; (3) kako je postepeno sazrijevala nova društvena svijest koja je dovela do formiranja širokih antikolonijalnih saveza u kojima su sudjelovali svi slojevi afričkog stanovništva.

Kada se pristupa ovoj materiji, valja podsjetiti da je riječ o nerazvijenim i donedavno zavisnim zemljama u kojima je politička nezavisnost zatekla razne društvene grupe, pa i cijele etničke zajednice koje žive u okvirima istih državnih granica na različitim razinama historijskog, društveno-ekonomskog, političkog i kulturnog razvoja. Iako je započeti proces društveno-ekonomskih preobražaja još u toku antikolonijalnog rata izazvao mnoge promjene u svijesti širokih slojeva stanovništva, utisak je da i dalje paralelno postoje, da koegzistiraju društvene skupine od kojih neke pripadaju komunalističkim rodovsko-plemenskim zajednicama, druge rodovsko-feudalnim ili feudalnim društvima, dok su treće izrasle iz kolonijalno-kapitalističkih sistema. U uvjetima takve parcelizacije društva i društvene svijesti evropski modeli ponašanja i djelovanja društvenih grupa, klasa i slojeva, političkog organiziranja i razvoja, oblikovanja ideologije i ideoloških sistema ne mogu biti ključ za razumijevanje onoga što se ovdje događalo i što se još događa. Ipak, činjenice govore da i u ovakvim heterogenim i nerazvijenim društvenim zajednicama u svakoj etapi njihova historijskog razvoja postoji jedan ili više integrativnih faktora koji su, prvo, omogućili funkcioniranje kolonijalnog sistema, zatim pokretanje borbe protiv njega i, najzad, iniciranje procesa radikalnih društveno-ekonomskih i političkih transformacija.

Odgovor na pitanje o putovima sazrijevanja nove društvene svijesti u tim zemljama zahtijeva objašnjenje o tomu kako su se u doba kolonijalizma formirali proizvodni i na njima zasnovani društveni odnosi, kako su se, polazeći od toga, vršile društvene i klasne diferencijacije, političke i klasne svijesti, različite ideologije i, najzad, kako su se u takvim uvjetima sukcesivno pronalazili zajednički nazivnici za političku akciju kojom su se razarali stari i postepeno gradili novi odnosi i na jednom višem nivou ostvarivale nove sinteze i vršile nove diferencijacije.

Kolonijalno-kapitalistički način proizvodnje

Rečeno je već da u nerazvijenim zemljama kakve su Angola, Gvineja ili Mozambik, na prvi pogled postoje dva pola razvoja, dva društvena sektora — jedan je *tradicionalni*, pretkapitalistički, rodovsko-plemenski ili rodovsko-feudalni, i u njegovoj orbiti još živi veći dio afričkog sela, a drugi je *kolonijalni*, kapitalistički i on uključuje stanovništvo gradova, evropeizirani dio agrara i rudarske centre. Između ta dva pola, čije međusobne granice nisu jasno naznačene, postoji niz međusituacija, niz posredničkih grupa, sitnorobnih proizvođača ili čak neproizvođača koji su na marginama ovog ili onog sektora ili više njih istovremeno. I u takvim

Digitized by Google

složenim društvenim formacijama, mada je ipak riječ o jednoj a ne više formacija, postojali su i postoje faktori jedinstva, među kojima je najznačajniji — dominantan način proizvodnje — nazvat ćemo ga *kolonijalno-kapitalistički* ili *periferno-kapitalistički*[1], koji je determinirao određenu epohu historijskog razvoja portugalskih »afričkih provincija« i koji se, i sam evoluirajući i prilagođavajući se, različito artikulirao u različitim sektorima i na različitim nivoima dotičnih formacija. On je bio matrica prema kojoj su se oblikovali i kojoj su bili podređeni specifični načini proizvodnje rodovsko-plemenskih i rodovsko-feudalnih segmenata društva koji su prividno sačuvali svoju autonomnost. U stvari, *nerazvijenost tradicionalnog sektora je ovdje bila u neposrednoj funkciji razvoja kolonijalnog sektora.* Neposredan zadatak tradicionalnog sektora je bio da kapitalizmu kakav se oblikovao u kolonijama neposredno osigurava jeftinu radnu snagu i posredstvom tržišta određene vrste vegetalnih ili mineralnih sirovina čija bi proizvodna cijena u kolonijalnom sektoru bila viša. Drugim riječima, na koloniziranoj periferiji svjetskog kapitalističkog sistema nema »čistog« kapitalističkog načina proizvodnje kakav u relativno pročišćenom obliku postoji u njegovom centru, već se on isprepliće sa pretkapitalističkim i sitnorobnim proizvodnim odnosima koji također nigdje nisu »čisti«. Njihova ukupnost čini *kolonijalno-kapitalistički* ili *neokolonijalno-kapitalistički način proizvodnje.*

Ipak, da bi se stekla predstava o cjelini, moraju se analizirati njeni različiti segmenti u njihovom, koliko je to moguće pročišćenom obliku. Zato ćemo ukratko opisati tri osnovna tipa društvenih zajednica koji izrastaju iz specifičnih načina proizvodnje.

Počet ćemo od dominantnog proizvodnog odnosa — kapitalističkog — koji, prisiljeni smo to ponoviti, u stvarnosti ovih zemalja izolirano ne postoji. Riječ je o kapitalističkim proizvodnim odnosima u užem smislu koji su direktno obilježili život ljudi u urbanim i rudarskim centrima, te u oblastima evropskog naseljavanja i agrara.

U razvoju tih proizvodnih odnosa bilježimo dvije faze: u *prvoj*, koja se proteže od uspostavljanja kolonijalnog sistema početkom stoljeća i koja traje negdje do 1967. godine — administrativna pri-

[1] Nije nam namjera ovdje otvarati raspravu o načinu proizvodnje, što je uži i apstraktni pojam koji se često nepravilno izjednačava sa društvenom formacijom. Citiramo: »Kapitalistički, feudalni, robovlasnički načini proizvodnje (također) predstavljaju apstraktno-formalne predmete jer oni ne postoje realno. Historijski određena društvena formacija jedino je što stvarno postoji, to jest jedna društvena cjelina — u najširem smislu — u jednom određenom trenutku historijskog postojanja... Sama društvena formacija čini kompleksno jedinstvo s dominiranjem izvjesnog načina proizvodnje koji ga sačinjavaju... Historijski određena društvena forma je obilježena posebnom artikulacijom — indeksom dominacije i nadređenosti — svojih raznih ekonomskih, političkih, ideoloških i teorijskih nivoa i instanci, indeksom koji je uglavnom, ako vodimo računa o odstupanjima na koja nailazimo, ravan indeksu dominantnog načina proizvodnje« (N. Poulantzas, *Politička vlast i društvene klase* (IC »Komunist«, Beograd, 1978, str. 7).

Digitized by Google

sila kolonijalne države u vidu neposredne eksproprijacije, prinudnog rada, obaveznog gajenja određenih poljoprivrednih kultura, obaveznog otkupa po fiksiranim niskim cijenama i monopola komercijalizacije — njihovo je bitno obilježje; u *drugoj fazi*, koja se poklapa sa smjenom na čelu lisabonske vlade, portugalski kapitalizam koji je osnažen udruživanjem s međunarodnim monopolima omogućuje slobodnije djelovanje »čistijih« ekonomskih zakona u kolonijama; karakteristika te etape razvoja su unutrašnji sukobi između snaga klasičnog kolonijalizma (trgovački i agrarni kapital koji su ostaci merkantilističkog perioda) i neokolonijalizma (financijski i industrijski kapital). Dakle, dominantnost kapitalističkih proizvodnih odnosa u kolonijama se osiguravala na *dva načina:* (1) monopolom nasilja kojim se obilato koristila država u »siromašnoj« fazi razvoja portugalskog kapitalizma i koja sve do kraja nije u potpunosti apsolvirana u Gvineji-Bisao ili na Svetom Tomi; (2) djelovanjem tržišnih mehanizama ponude i potražnje rada i roba, kada je lokalni razvoj proizvodnih snaga — a ovdje je riječ, prije svega, o Angoli i Mozambiku — dostigao viši nivo, kada je administrativna prisila postajala sve skuplja i sve kontraproduktivnija. Ipak, ni ovdje nikad nije bilo klasičnog »laisser fairea«, jer je državni intervencionizam bio i dalje veoma izražen.

Tako opisani kapitalistički proizvodni odnosi su prodrli u sve pore afričkog društvenog bića, razarajući izvana i iznutra rodovsko-plemenske i rodovsko-feudalne društvene zajednice, podvrgavajući njihove specifične načine proizvodnje svojim interesima i potrebama. Taj se prodor vršio: (1) *neposredno* — direktnim prisvajanjem viška vrijednosti proizvedenog u užem kolonijalnom sektoru; (2) *posredno* — putem tržišta kojim se vršila eksploatacija tradicionalnog afričkog sektora koji je interno, više ili manje, sačuvao stare oblike organizacije rada i proizvodnje i koji je kao cjelina bio izrabljivan od kapitalizma. U osnovi, žrtve neposredne eksploatacije su bili stanovnici gradova, poljoprivredni radnici na evropskim plantažama i rudari, dok je seosko stanovništvo, bilo da je riječ o sitnorobnim proizvođačima (manjina) ili o poljoprivrednicima koji su i dalje privređivali u svojim rodovsko-plemenskim ili rodovsko-feudalnim zajednicama (većina), bilo izloženo posrednim oblicima eksploatacije.

Amilcar Cabral detaljno opisuje besklasnu zajednicu Balantesa u Gvineji, koju karakterizira *primitivno-komunitarni način proizvodnje.*[2] Kod Balantesa, kao i kod Mbunda na istoku Angole ili kod Makondea na sjeveru Mozambika, nema privatnog vlasništva na sredstvima za proizvodnju i nema privatnog prisvajanja proizvoda tuđeg rada. Zemlja i stoka su zajedničko dobro roda, sela ili plemena. Seoska zajednica živi zatvorena u sebe bez bližih kontakata sa vanjskim svijetom, pa čak ni s neposrednim susjedima. Međutim, i takva kakva se održala do današnjih dana, ona je kao cjelina eksploatirana i prisiljena je da kolektivno proizveden bijedan višak proizvoda ustupa nadređenom joj državnom aparatu,

[2] A. Cabral, *Unité et lutte*, tom I, Maspero, Paris, 1975, str. 140, 161, i 174.

Digitized by Google

bilo *neposredno* — plaćajući danak ili porez, bilo *posredno* — prodajući svoje proizvode na tržištu, najčešće upravo zato da bi mogla izmiriti tu svoju novčanu ili naturalnu obavezu.

Isti autor zatim opisuje društvenu zajednicu gvinejskih Fula[3] koja je već upoznala prve oblike klasne diferencijacije i koju karakterizira, da upotrijebimo formulaciju Samira Amina, tributarni način proizvodnje.[4] U društvenoj organizaciji Fula, na čije izblijedjele pseudofeudalne elemente se može naići i kod mnogih etničkih skupina u Africi, u bazi se još održao primitivno-komunitarni način proizvodnje, o čemu smo govorili prethodno, ali se posredstvom tributa (danka) koji se plaća rodovsko-feudalnoj oligarhiji pojavljuju elementi grupnog i privatnog prisvajanja i monopola koji postaju nasljedni. Naime, zemlja i stoka se još uvijek smatraju zajedničkim vlasništvom roda ili sela, ali njima u ime boga raspolaže poglavica. Pored nasljedne plemenske aristokracije, postoje i kaste — kasta trgovaca (djula) i kasta kovača. Poljoprivrednici su formalno slobodni ljudi, dakle nisu kmetovi. Kolonijalizam je u mnogim slučajevima, a tako je bilo i sa pseudofeudalnom organizacijom Fula, cijeli ovaj sistem stavio u vlastitu službu, ne dirajući u njegovu unutrašnju strukturu. Oslanjao se na poglavice Fula u periodu vojne okupacije Gvineje i služio se njima u borbi protiv nacionalnooslobodilačkog pokreta. Zbog svega toga se ovaj sistem teško može identificirati sa klasičnim feudalizmom, a ne uklapa se ni u model »azijskog načina proizvodnje«.

U praksi je, dakle, često postojala *hijerarhija oblika prisvajanja viška proizvoda ili vrijednosti:* poljoprivrednik i stočar najčešće radi i živi u svojoj seoskoj komunalističkoj zajednici — ta zajednica plaća danak (tribut) rodovsko-feudalnoj oligarhiji, odnosno njenom državnom aparatu, a ovaj služi kolonijalnom sistemu u čije ime vrši posredničku funkciju i od kojeg ima koristi i sa njim se sve više identificira. To je shema koja se u različitim varijacijama ponavljala širom Afrike, ali ne u svim zemljama, niti u svim regijama u okviru istih državnih granica. Dvije otočke zemlje — Zeleni Rt i Sveti Toma — na primjer, spadale su u izuzetke, jer je, pored više ili manje pročišćenog kapitalističkog, postojao još jedino krajnje marginalizirani sitnorobni način proizvodnje.[5]

---

[3] Ta etnička grupa naseljava široka prostranstva zapadne i centralne Afrike i, zavisno od zemlje, označava se kao Fula (Gvineja-Bisao), Peul (Senegal, Gvineja i Mali), Fulani (Nigerija) i Fulba.

[4] U djelu *Imperialisme et sous développement en Afrique*, Anthropos, Paris, str. 46 S. Amin razlikuje »rani« tributarni način proizvodnje, karakterističan za afričke pretkapitalističke klasne formacije, i »evoluirani«, koji se pojavljuje sa klasičnim feudalizmom.

[5] Nemamo mogućnosti da ovdje detaljnije raspravljamo o tim izuzecima, tim više što Zeleni Rt i Sveti Toma nisu upoznali oružanu borbu za oslobođenje kao ostale portugalske kolonije u Africi. Ukratko, na selu u Cabo Verdeu postoje tri društvena sloja: (1) veleposjednici, uglavnom stranci, (2) sitni zemljišni vlasnici koji raspolažu parcelama veličine 1—3 ha, (3) sitni zakupci (rendeiros) i napoličari

Digitized by Google

Kolonijalno-kapitalistički način proizvodnje[6] kakav je, zahvaljujući državnoj prisili, funkcionirao u portugalskim »afričkim provincijama«, a vidjeli smo da je on sam bio posljedica nerazvijenosti i slabosti portugalskog kapitalizma — nije omogućio brži razvoj lokalnih proizvodnih snaga u kolonijama. U trenutku kada su druge kolonijalne sile već izvršile ili su pristupale dekolonizaciji, između ostalog i zbog toga što su na licu mjesta izgradile materijalnu infrastrukturu vlastite neokolonijalne dominacije, portugalska se buržoazija grčevito držala klasične kolonijalne sheme, jedine koja joj je omogućavala prisvajanje viška vrijednosti iz njenih kolonija. To je bio osnovni razlog što Lisabon nije mogao provesti dekolonizaciju neokolonizacijom bez lokalne prisile u kolonijama i državnog protekcionizma u odnosu na treće zemlje. To je ujedno bio i razlog što su se nacionalnooslobodilački pokreti morali u portugalskim kolonijama opredijeliti za oružanu borbu. Da bi se ipak nekako održala u sve oštrijoj konkurenciji s međunarodnim kapitalizmom, portugalska je buržoazija stalno povećavala stupanj eksploatacije kolonija, što je imalo katastrofalne posljedice po njihovo stanovništvo (epidemije gladi i bolesti, pothranjenost i smanjene radne sposobnosti, visoka stopa smrtnosti, masovno iseljavanje u susjedne zemlje i tome slično)[7] i što je postajalo sve kontraproduktivnije. *U nemogućnosti da se prestroji, postojeći način proizvodnje u portugalskim kolonijama zapada u sve veću krizu.* U tim uvjetima u Angoli, zatim u Gvineji i, najzad, u Mozambiku izbijaju antikolonijalni ustanci. »Na izvjesnom stupnju svog razvitka — ponovit ćemo ovdje poznatu Marxovu rečenicu — dolaze materijalne proizvodne snage društva u protivurječje s postojećim odnosima proizvodnje, ili, što je samo pravni izraz za to, sa odnosima vlasništva u čijem su se okviru dotle kretale. Iz oblika razvijanja proizvodnih snaga ti se odnosi pretvaraju u njihove okove. Tada nastupa epoha socijalne revolucije«.[8]

U procesu koji je uslijedio Portugal je prisiljen da se postepeno otvara prema međunarodnom kapitalu koji počinje prodirati u privredu metropole i kolonija.

(parceiros). O tome kako se u tim uvjetima vršila neposredna i posredna eksploatacija vidjeti navedeno djelo A. Cabrala *Unité et lutte*, str. 150—154. Slična je situacija bila i na Svetom Tomi i Principu, o čemu detaljnije vidi u: *Esboco Historico das Ilhas de s. Tome i Principe*, Imprensa Nacional, S. Tome, 1975, str. 17. Pretkapitalističke afričke društvene strukture, zajedno sa njima svojstvenim načinima proizvodnje (primitivno-komunitarnim ili tributarnim, kakve smo opisali) ovdje ne postoje.

[6] Neki autori govore o »periferno-kapitalističkom načinu proizvodnje«, karakterističnom za organizaciju svjetskog kapitalističkog sistema na njegovoj periferiji, dakle, u nerazvijenim koloniziranim (kolonijalno-kapitalistički način proizvodnje) ili neokoloniziranim (neokolonijalno-kapitalističkim) zemljama.

[7] Te je posljedice detaljno opisao H. Galvao u svom izvještaju od 22. I 1947. Vidjeti odjeljak: »Bespoštedna eksploatacija« u II poglavlju.

[8] K. Marx — F. Engls, *Izabrana djela*, I, »Kultura«, Zagreb, 1949, str. 319.

Digitized by Google

Osnovni zadatak ratova što ih je vodila portugalska buržoazija, u svoje ime i u ime međunarodnog kapitala, bio je da se dobije u vremenu kako bi razvoj proizvodnih snaga u kolonijama dostigao nivo koji bi omogućio neokolonijalna rješenja. Bio je to proturječan proces u kojem su se, s jedne strane, sukobljavale snage klasičnog kolonijalizma i neokolonijalizma u usponu, a, s druge, vršila unutrašnja diferencijacija u redovima nacionalnooslobodilačkih pokreta. »S promjenom ekonomske osnove vrši se sporije ili brže prevrat čitave ogromne nadgradnje«.[9] Mijenjaju se ekonomski uvjeti proizvodnje, ali se sa njima mijenja i svijest ljudi koji su uvučeni u taj proces, i to kako na strani kolonizatora tako i na strani koloniziranih. Problem je, međutim, bio u tomu što se ekonomska osnova nije dovoljno brzo prilagođavala novim potrebama, na što je neposredno ukazano u jednom tajnom izvještaju Angolskog instituta za rad iz 1970. godine.[10] Novi proizvodni odnosi koji su se pod okriljem neokolonijalnih snaga nastojali afirmirati još uvijek su bili duboko obilježeni starom kolonijalnom praksom, dok je svijest potlačenih masa uključenih u borbu mnogo brže napredovala izazivajući radikalizaciju nacionalnooslobodilačkih pokreta.

Društvene diferencijacije

Različiti tipovi proizvodnih odnosa koji su bili potčinjeni kolonijalno-kapitalističkoj matrici rađali su specifične društvene i klasne diferencije. Amilcar Cabral govori o dva osnovna tipa društvenih struktura koje slikovito odražavaju dualizam afričkih društava: (1) o *horizontalnim* — koje odgovaraju poljoprivrednim i stočarskim komunalističkim zajednicama sa veoma niskom razinom razvoja proizvodnih snaga, u kojima nema privatnog prisvajanja sredstava za proizvodnju, te prema tomu nema ni klasnih diferencijacija i borbi; (2) o *vertikalnim* — koje odgovaraju agrarnim feudalnim i sličnim društvima, odnosno agroindustrijskom buržoaskom društvu, u kojima dolazi do porasta proizvodnih snaga, do privatiziranog ili privatnog prisvajanja sredstava za proizvodnju, kada se društvo sve više raslojava i kada se javljaju klasni antagonizmi i prisilni aparat države kao instrument dominacije vladajuće klase. Svaka društvena zajednica u svom historijskom razvoju prolazi kroz ove dvije faze.[11] Na pretpostavljenoj skali tog historijskog procesa neke se društvene grupe u koloniziranim zemljama nalaze negdje na početku (rodovsko-plemenske), druge na sredini (rodovsko-feudalne ili feudalne), a treće već pri vrhu

[9] Isto.

[10] A. Mendes, *Aspetos Relevantes da Contra Subvesao*, Instituto do Trabalho, prema izdanju: Angola Committee, Amsterdam, 1972. Vidjeti odeljak: »Ofanziva neokolonijalnih snaga 1968—74« u III poglavlju.

[11] A. Cabral, *Unité et lutte*, I, str. 287—291.

Digitized by Google

(društvene grupe koje su proizvod kapitalističkih proizvodnih odnosa u užem smislu). No, pošto se proizvodni odnosi isprepliću oko jedne matrice — isto se događa i sa društvenim odnosima, te su linije razgraničenja između različitih društvenih grupa često fluidne, što narušava klasične evropske modele prema kojima se, s jedne strane, nalazi buržoazija, a, s druge, proletarijat koji su angažirani u bespoštednom klasnom sukobu koji je Marx opisao u Manifestu komunističke partije. Iz daljeg izlaganja ćemo vidjeti da *afrički proletarijat nije proletarijat u evropskom smislu te riječi, da je autohtona buržoazija tek pseudoburžoazija,* jer se pravi vlasnici sredstava za proizvodnju nalaze u inozemstvu, *da seljaštvo nije »klasično« seljaštvo.* Situaciju kompliciraju i drugi fenomeni svojstveni nerazvijenim zemljama: plemenske i etničke podjele u uvjetima kada se historijski još nisu oblikovale nacije, marginalizacija širokih slojeva stanovništva koji životare na granicama kolonijalno-kapitalističkog tržišta, ogromni disponitet u razvijenosti proizvodnih snaga u različitim regijama istih teritorija, postojanje raznih posredničkih društvenih grupa, kao što su to bili »asimilirani« (asimilados) do 1961, meleza u Angoli, Indusa u Mozambiku i Kaboverđana u Gvineji-Bisao, Kreolaca na Svetom Tomi itd.

Kao i prethodno, ovdje ćemo se ukratko osvrnuti na društvene diferencijacije koje su se vršile u tradicionalnom afričkom, a zatim u kolonijalnom sektoru.

Društva u kojima nije bilo privatnog prisvajanja sredstava za proizvodnju i klasnih podjela nisu bila, kao što naivno vjeruju pristalice »afričkog« socijalizma, društva apsolutne jednakosti. Već je i sama prirodna podjela rada prema spolnoj pripadnosti, čak i u matrilinearnim društvenim zajednicama kakva se donekle sačuvala u gvinejskih Balantesa, izazivala krupne nejednakosti između muškaraca i žena.[12] U autoritarnoj patrijarhalnoj zajednici, kakva je postojala kod angolskih Mbunda ili mozambičkih Makondea, položaj žene je bio još teži, jer je ona svedena na radnu snagu za čije se ustupanje njenim roditeljima plaća nadoknada (lobola). Dobne skupine su također bile izvor nejednakosti, jer pripadnost »mlađoj« ili »starijoj« povlači ne samo odgovarajuće radne obaveze već i određene tabue, odnosno privilegije materijalne (»pravo« na određeni dio ljetine, plijena ili zalogaj) ili duhovne naravi (društveni status). Slično je i s pripadnošću pojedinim rodbinskim grupama, među kojima nerijetko postoji hijerarhija, ne na osnovu vlasništva, već na temelju bliže ili dalje povezanosti s nekim zajedničkim mitskim pretkom. No, i pored toga, unutrašnja organizacija ovih društvenih skupina je kolektivistička i, koliko je to moguće, demokratska, bez vlastite državne organizacije.

Položaj poljoprivrednika u rodovsko-feudalnoj zajednici Fula i njima sličnih naroda je dakako teži. Ovdje je još teži položaj žena i djece koji se smatraju privatnim vlasništvom muža: što čovjek ima više žena (poligamija je razvijena kod plemenske aristokracije) i djece — to ima brojniju radnu snagu i veće mogućnosti

[12] Isto, str. 141. i 174.

Digitized by Google

za bogaćenje. Ipak, i u takvoj zajednici poljoprivrednik je formalno slobodan čovek koji kuluči za »zajedničko dobro« kojim raspolažu poglavica i njegova svita, odnosno državni aparat koji je nadređen seoskoj komunalističkoj zajednici. Ovdje, kao što smo već spomenuli, postoji i izvjesna specijalizacija rada po kastama kojima u rodovsko-feudalnim zajednicama pripada poseban privilegiran status i u kojima se zanat nasljeđuje. Kaste su povezane sa plemenskom aristokracijom od koje zavise i kojoj, kao i seoske zajednice, plaćaju određen danak. Dakle, riječ je o hijerarhiziranim društvima, gdje, pored običnih poljoprivrednika, postoji nasljedno plemstvo, postoje poglavice i postoje kaste, gdje postoji eksploatacija.

Afričko selo većinom živi u jednom ili u drugom tipu gore opisanih društvenih zajednica, koje spontano reproduciraju vlastite sisteme vrijednosti, norme ponašanja i vjerovanja, vlastite ideologije. U tim je uvjetima, i pored raslojavanja koje je zahvatilo rodovsko-feudalna društva, teško govoriti o seljaštvu, što je pojam koji ima druge konotacije. Ispravnije bi bilo govoriti o zemljoradnicima, ili o stočarima ili o pseudoseljaštvu. Dodajmo ovome da na »crnom kontinentu«, koji je, osim izuzetaka[13], rijetko naseljen, ne postoji problem zemlje koje ima napretek, i stvar je tehničkih mogućnosti i organizacije rada da se ona valorizira. *Nema, dakle, evropskog odnosa seljak — zemlja i nema »agrarnog«, pa, prema tome, ni klasičnog seljačkog pitanja.*

Ipak, i u ovaj su sektor počeli prodirati kapitalistički i sitnorobni proizvodni odnosi, koji su izazvali nova raslojavanja i društvene diferencijacije. To je bio slučaj u oblastima velikih plantaža i evropskog naseljavanja, gdje se zemlja oduzimala tradicionalnim seoskim zajednicama, čime se istovremeno na licu mjesta osiguravala neophodna radna snaga. Kako je u mnogim slučajevima nije bilo dovoljno, ona se posredstvom kolonijalne države ili tržišta regrutirala u udaljenim oblastima, a ponekad i u drugim portugalskim »provincijama«. Portugal je, osim toga, i sam izvozio radnu snagu u Južnoafričku Republiku, Rodeziju i Namibiju. Dalje, mnogi su stanovnici njegovih kolonija sami prelazili granice, što bježeći pred represijom, što u potrazi za boljim životom. Velike promjene na selu su izazvale i masovna »pregrupiranja« stanovništva iz zona ugroženih ratom. No sve su to bile privremene promjene, jer se afrički poljoprivrednik poslije određene obaveze na kolonovoj plantaži ili u rodezijskom rudniku vraćao svojoj seoskoj zajednici i tradicionalnom načinu života i privređivanja. Pri tomu je iz »vanjskog svijeta« donosio skromne materijalne i izvjesne duhovne vrjednosti koje su nagrizale te zajednice iznutra. Tako su mnogi afrički poljoprivrednici zapravo bili dvojne ili trojne ličnosti, kao posljedica slojevitosti eksploatacije kojoj su bili izloženi.

[13] U te izuzetke, opet, spadaju Zeleni Rt i Sveti Toma, gdje je širenje latifundija izazvalo ne samo glad za zemljom već i izgladnjivanje stanovništva, koje je spas često tražilo u emigraciji.

Digitized by Google

Poljoprivredni radnici sa stalnim zaposlenjem, s obzirom na sezonski karakter poljskih radova, bili su više izuzetak nego pravilo. Pa čak su se i oni, pošto bi izvršili svoju radnu obavezu prema bijelom gospodaru, morali dohranjivati obradom specijalno im dodijeljenih parcela, čije su plodove često dijelili kolektivno.

Istovremeno je kolonijalizam, što korupcijom rodovsko-plemenske aristokracije, što bankovnim kreditima i drugim olakšicama, nastojao razviti sloj seoskih posrednika — *sitnorobnih proizvođača* — koji su tržištu osiguravali izvjesne poljoprivredne artikle čiju neposrednu proizvodnju krupni kapital nije smatrao dovoljno rentabilnom. Negdje više, a negdje manje stvoren je tako sloj sitne seoske buržoazije koja se često identificirala sa plemenskom aristokracijom.

Socijalne diferencijacije među urbanim stanovništvom su samo na prvi pogled bile jasnije. Postojao je, naime, s jedne strane — *evropski društveni sektor* koji je u kolonije prenosio klasne diferencijacije iz metropole i koji nas ovdje samo uzgred zanima, i s druge strane — *afrički društveni sektor* koji je bio neadekvatna kopija prvog. Granica između prvog i drugog je bila veoma uočljiva: ona se nalazila tamo gdje je prestajao moderni grad od betona i stakla, grad bungalowa, i gdje je počinjao improvizirani grad od trske, lima i drugih građevinskih otpadaka.

Krupna i srednja buržoazija su gotovo isključivo bile evropskog porijekla, dok su u nižim ešelonima u većoj ili manjoj mjeri bile zastupljene sve rasne grupe. Kvalificirana radnička zanimanja su, na primjer, većinom bila rezervirana za Portugalce (Angola i Mozambik), eventualno za meleze (Angola) ili Kaboverđane (Gvineja). U Angoli je, osim toga, postojala dosta brojna kategorija »siromašnih bijelaca« koja je sputavala promociju autohtonog industrijskog proletarijata. Slična je bila zastupljenost u redovima sitne buržoazije, što je praktično bilo najviše dokle se mogao izdići »asimilirani« Afrikanac. U Mozambiku su sitnom trgovinom dominirali Indusi porijeklom iz Goe. Međutim, masa marginaliziranog stanovništva iz sirotinjskih predgrađa, ta velika rezervna armija rada, bila je afrička.

Posebno nas zanima domaće radništvo i sitna buržoazija o kojima će ovdje biti više riječi.

Razvoj urbanog proletarijata je neposredno povezan sa razvojem industrije, transporta, građevinarstva, rudarstva i tercijarnih djelatnosti. U tom su pogledu portugalske kolonije još pedesetih godina stajale veoma slabo. Tek se sredinom šeste decenije odlijepila Angola, koja od tada bilježi pravi privredni »boom«, a od početka sedamdesetih godina postižu se i prvi rezultati u novom razvoju Mozambika. Ostale »afričke provincije« su i dalje živjele od nerazvijenog agrara. Jasno je da u takvim uvjetima malobrojno, većinom nekvalificirano i međusobno nepovezano afričko radništvo nije moglo imati tradiciju klasnih i političkih borbi, niti je raspolagalo vlastitim organizacijama sindikalnog ili političkog karaktera. Doduše, bilo je štrajkova u lukama, na željeznicama i u fabrikama,

Digitized by Google

a angolski su radnici u Leopoldvillu 1960. organizirali svoju Nacionalnu uniju (UNTA). Protesti radnika su često završavani masakrima, kao što je to bio slučaj sa štrajkom dokera u Bisaou u augustu 1959. No i takvim su malobrojnim proletarijatom, zbog svojih kvalifikacija, dominirali strani elementi. Ako se uopće može govoriti o postojanju *autohtone radničke klase*, onda su za nju bili rezervirani nekvalificirani, pomoćni i sezonski poslovi. Izuzetak je, ponavljamo, donekle bila Angola, gdje se 1970. od 1,800.000 aktivnih stanovnika (ukupno stanovništvo 5,6 milijuna) njih 210—245.000 moglo svrstati u kategoriju urbanog proletarijata (35.000 rudara, 5—10.000 ribara, 50—60.000 u transportu, 20—40.000 u građevinarstvu i 100.000 u industriji) i još 50—100.000 u poljoprivredne radnike.[14] Cifre za Mozambik su daleko skromnije, a za ostale zemlje gotovo beznačajne. To je radništvo nedavno nastalo, a ponekad i neposredno regrutirano na selu (rudari, na primjer), s poluseljačkim mentalitetom, vezano za tradiciju, rodovsko-plemenske ili plemensko-feudalne odnose, koje se još nije konstituiralo u zasebnu klasu.

Brojčano je snažniji gradski poluproletarijat sastavljen od brojnih rođaka i suplemenika, većinom mlađih ljudi nedavno pristiglih sa sela, koji žive zahvaljujući rodovskoj ili plemenskoj solidarnosti. Riječ je o neproizvođačima i slabim potrošačima, kojih ima i u radničkim i buržoaskim porodicama, koji se eventualno školuju i predstavljaju rezervnu armiju rada koja vrši stalni pritisak na prihode i na nadnice zaposlenih. To je tipično afrički fenomen koji se u političkoj literaturi često naziva »porodičnim parazitizmom«. Dosta sličnosti sa tom kategorijom ima i klasični lumpenproletarijat — nezaposleni, prosjaci, prostitutke, sitni lopovi i krijumčari — što sve zajedno ulazi u ogromnu masu marginaliziranog stanovništva grada i sela gurnutog na periferiju kapitalističkog sistema kakav se oformio u mnogim nerazvijenim zemljama.

Ostaje da se nešto kaže o afričkoj sitnoj buržoaziji koja se može podijeliti na dvije grupe: prvu bi činila agrarna sitna buržoazija, dakle sitni robni proizvođači od kojih su neki već raspolagali većim parcelama i zapošljavali tuđu radnu snagu, a drugu grupu bi činila urbana sitna buržoazija — većinom sitni službenici administracije i privatni namještenici, pripadnici slobodnih profesija i manji broj domaćih trgovaca i zanatlija. Koordinate o brojčanom značaju ovih grupa opet nam može pružiti najrazvijenija od portugalskih kolonija — Angola, gdje je 1970. bilo približno 150.000 seoskih sitnorobnih proizvođača koji su raspolagali parcelama veličine 2 — 10 ha, 5.000 gradskih zanatlija i trgovaca i oko 10 — 15.000 činovnika i pripadnika slobodnih profesija. Po materijalnom statusu veoma bliski su im bili radnici zaposleni u sektoru usluga — daktilografi, telefonisti, trgovački pomoćnici, predradnici — kojih je bilo oko 80.000.[15] Sve u svemu, veoma malo i

[14] H. Guerra, *Angola: Estrutura Economica e Classes Socialis*, Maiaka, Luanda, 1975.

[15] Isto.

Digitized by Google

skromno. Dodajmo da je riječ o prelaznoj kategoriji stanovništva u kojoj su granice između tradicionalnog poljoprivrednika i sitnorobnog seoskog proizvođača, zatim između gradskog poluproletera, radnika i sitnog buržuja nedovoljno izoštrene i često manje nego što su socijalne razlike unutar rodovsko-feudalne društvene strukture. Dakle, ni ovdje, kao ni u prethodnim slučajevima, nije moguće govoriti o postojanju neke klasične buržoazije, konstituirane u klasu za sebe, već jedino o polu ili pseudoburžoaziji. I pored toga, to je u historijskom smislu bio u ovim zemljama najrazvijeniji društveni sloj. Nastao u krilu kapitalističkog ili sitnorobnog načina proizvodnje, relativno detribaliziran i školovan, politiziran u godinama nakon drugog svjetskog rata — bio je nosilac novih oblika društvene svijesti. Iz njega su proistekli malobrojni intelektualci koji će odigrati ključnu ulogu u konstituiranju nacionalnooslobodilačkih pokreta i formuliranju njihovih programa.

Rezimirajući, mogli bismo reći da svaka klasa u vlastitom razvoju prolazi kroz dvije faze: prva je embrionalna — *faza klase »po sebi«* — u kojoj još nije sazrela kolektivna svijest o postojanju odvojenih ekonomskih i političkih interesa koji bi dotični društveni sloj suprotstavili drugim društvenim grupama, ali, kada već postoje sva objektivna obilježja klasa; na jednom višem nivou razvoja proizvodnih snaga druga je *faza klase »za sebe«*, u kojoj su ekonomski, politički i društveni interesi različitih grupa stanovništva već sasvim izdiferencirani, kada se razvija subjektivna svijest o klasnoj pripadnosti i kada se klasa radi svojih posebnih interesa politički organizira za obranu ili afirmaciju.[16] Antikolonijalna revolucija je u portugalskim »afričkim provincijama« zatekla društveno raslojavanje u početnoj fazi: ni jedan se društveni sloj još nije bio konstituirao u klasu »za sebe«, iako je sitna domaća buržoazija bila najbliža tom stadiju svijesti i organiziranosti.

Razvoj nove društvene svijesti

Iz realnog odnosa ljudi u datoj društvenoj strukturi spontano se rađa njihova društvena, odnosno ideološka svijest u njenim različitim pojavnim oblicima — religijskom, plemenskom ili nacionalnom, političkom i klasnom, umjetničkom i kreativnom i slično — čiji im se elementi zatim vraćaju obrađeni, sistematizirani i racionalizirani od strane različitih organiziranih društvenih faktora. U heterogenim društvenim formacijama nerazvijenih zemalja kakve su već opisane, u kojima se isprepliću različiti društveno-ekonomski odnosi, svaka društvena grupa, svaki društveni sloj, na svoj način, promatra i vrednuje ukupnost društvenih odnosa, shvaća i

[16] »Ne određuje svijest ljudi njihovo biće, već, obrnuto, njihovo društveno biće određuje njihovu svijest« (Marx, *Izabrana djela*, I, str. 319). Vidjeti također: Comandante Jika, *Reflexoes sobre a Luta de Libertacao nacional*, MPLA, DOP, Luanda, str. 43.

Digitized by Google

definira interese društva, izražava svoje potrebe i ciljeve. Ipak, i u takvom stanju fragmentiranosti svijesti je postojao *faktor jedinstva*, a to je dominantna ideologija kolonijalne buržoazije koja se nametnula svojom materijalnom silom, mehanizmima kolonijalno-kapitalističkog načina proizvodnje i prisilnim aparatom kolonijalne države, prema kojoj su se, u krajnjoj liniji, morali negativno ili pozitivno odrediti svi društveni slojevi, sve grupe i svi pojedinci.

U nastavku ćemo vidjeti kakve su oblike svijesti izvorno reproducirale pojedine grupe i slojevi i kakve su transformacije doživljavali u srazu sa kolonijalnim fenomenom[17] i nacionalnooslobodilačkim ratom.

Besklasne zajednice su spontano izlučivale duh rodovsko-plemenskog egalitarizma i solidarnosti, ali i začahurenosti i nepovjerenja u vanjski svijet, dok su rodovsko-feudalne skupine koje su se već počele raslojavati, pored toga, reproducirale vlastite hijerarhizirane društvene odnose. I u jednom i u drugom slučaju, oživljavanje tradicija, plemenskih rituala, kao i iznenadne i međusobno izolirane pobune pod rukovodstvom tradicionalnih poglavara, predstavljali su bjekstvo od kolonijalne stvarnosti, iluzorni pokušaj povratka na historijski preživjele društvene odnose.

Kada su se, pod utjecajem sitnorobnog i kapitalističkog načina proizvodnje, te društvene grupe počele raspadati, došlo je do neposrednog susreta njihove tradicionalne društvene svijesti i ideoloških sistema kolonizatora. Tada se u mnogim slučajevima rađaju specifične sinteze — na primjer, razne afrikanizirane verzije kršćanstva u obliku sekti i mesijanskih pokreta koji prvi put prelaze granice užih plemenskih skupina i međusobno povezuju ljude različitog etničkog porijekla. Uporedo s tim, nedavno urbanizirani i djelomično detribalizirani elementi proizašli iz tih skupina pokušavaju u tuđim sredinama oživjeti i novelirati pokidane veze etničke solidarnosti i ponekad, pod rukovodstvom utjecajnijih i situiranijih sunarodnjaka, osnivati vlastita potporna udruženja koja kasnijim razvojem prerastaju u političke organizacije. U uvjetima kada se još nisu konstituirale odvojene nacije — rađa se »*tribalizam*«, kao obrađena ideologija koja se oslanja na ostatke izvorne plemenske svijesti, ali čiji se društveni i politički ciljevi, ma koliko još ograničeni, nalaze na jednoj višoj razini povijesnog razvoja.

Dodajmo, radi objašnjenja, da su u ideološkoj svijesti ljudi česte »pogrešne« reakcije[18], u ovom slučaju na kolonijalni fenomen,

---

[17] Za detaljniji opis raznovrsnih oblika otpora kolonijalnoj eksploataciji prije stvaranja nacionalnooslobodilačkih pokreta i početka antikolonijalnog rata vidjeti odjeljak »Oblici otpora kolonijalnoj dominaciji« u III poglavlju.

[18] Svakidašnja svijest ljudi se, kako kaže G. Lukács, »pojavljuje, s jedne strane, kao nešto što je polazeći od društveno-povijesnog položaja subjektivno opravdano, razumljivo i što treba razumjeti, dakle kao »»tačna svijest«, i istovremeno kao nešto što objektivno ide mimo biti društvenog razvitka, što taj razvitak ne pogađa i ne izražava, dakle kao »kriva svijest«« (*Povijest i klasna svijest*, »Naprijed«, Zagreb, 1970, str. 110—111).

Digitized by Google

reakcije izražene oživljavanjem izvorne plemenske svijesti, pojavom mesijanskih pokreta ili afirmacijom izvedenog tribalizma, o čemu smo već govorili. Nije, naime, rijetka pojava, čak i u daleko razvijenijim zemljama, da se, i pored izmijenjenih proizvodnih i društvenih odnosa, ljudi i cijele društvene skupine nastavljaju ponašati i djelovati kao da i dalje žive u prethodnom razdoblju. Pošto im to ipak u potpunosti ne uspijeva, oni grade ili prihvaćaju ideološke sisteme koji su, kako im se čini, bliži mogućnostima njihovog razumijevanja stvarnosti.

Među »pogrešne« reakcije na kolonijalnu eksploataciju spadaju i pokušaji integracije u sistem čiji su nosioci bili »asimilirani« Afrikanci, dakle, elita afričkog stanovništva koja nije htjela biti izjednačena sa »necivilizirani urođenicima«, već je za sebe tražila isti status i privilegije koji su pripadali kolonizatorima. Ovakvih je reakcija bilo ne samo u redovima alijenirane sitne domaće buržoazije, naročito u vrijeme liberalizma kratkotrajne portugalske republike, već i u redovima radništva, čiji su se mnogi protesti svodili isključivo na zahtjev: »za jednak rad — jednake nadnice«. Pošto im klasični kolonijalni sistem, kakav je bio portugalski, nije bio u mogućnosti to osigurati po cijenu vlastite negacije — mnogi su od ovih frustriranih elemenata tražili izlaz na suprotnoj strani: u *crnom rasizmu*, još jednoj »pogrešnoj« reakciji, sa zahtjevom da odu bijelci, što će im omogućiti da preuzmu njihove privilegirane pozicije. Crni rasizam se u praksi često kombinirao sa tribalizmom, koji je još restriktivniji, jer svojom netrpeljivošću pogađa pripadnike svih drugih etničkih i plemenskih skupina, dakle i druge Afrikance. U stvari, integrativni protest od zahtjeva za rasnom separacijom dijeli samo jedan korak. Kasniji će razvoj događaja pokazati, naročito u završnoj fazi dekolonizacije, da crni rasizam nije inkompatibilan s neokolonijalizmom, već da se oni veoma dobro dopunjavaju, da su u mnogim slučajevima komplementarni.

Iako je polazio od istih osnova, različit je bio karakter okupljanja koja su omogućila evropeiziranim intelektualcima proizašlim iz sitne buržoazije da se ponovo »*afrikaniziraju*«, da otkriju vlastiti identitet i identitet društva kojem pripadaju. Njihovi legalni kružoci, kulturna udruženja i časopisi su se ubrzo našli na udaru policijske represije, što je mnoge pokolebalo i zaplašilo, ali druge prisililo da traže nove oblike i sadržaje djelovanja, bilo u vlastitim zemljama ili metropoli, bilo u političkom izbjeglištvu. Zanimljiv je bio put tih intelektualaca, od kojih su mnogi, poput Nkrumaha ili Senghora, prvo otkrili svoju »afričnost«, odnosno zajedničku pripadnost kontinentu, a tek kasnije, u sukobu sa specifičnostima vlastitih zemalja, da su Angolci, Gvinejci ili Mozambikanci. Pored toga, oni su bili osnovni kanal kojim su se prenosile razne evropske ideje i ideološki modeli.

Dakle, i njihove su reakcije, koje su ponegdje već dobijale konture političkih programa, često bile neprimjerene društvenoj stvarnosti vlastitih zemalja koju su nedovoljno poznavali.

Digitized by Google

Sve bi ovo vodilo daljoj fragmentiranosti ukupne društvene svijesti da se kroz ovako opisane reakcije nije postepeno afirmirala *jedinstvena kontraideologija koloniziranih* koja se u početku svodila na puku negaciju kolonijalnog fenomena. Ta je negacija, bez obzira na to što su joj različite društvene grupe i slojevi pripisivali različite sadržaje, postala integrativnim faktorom u novoj i višoj fazi društveno-historijskog razvoja, koji ih je zbližio i potisnuo u drugi plan sve ostale društvene, ekonomske, klasne i političke antagonizme. Za nacionalnooslobodilačke pokrete koji su bili organizacioni izraz te nove ideološke sinteze bilo je zato veoma važno razlikovati primarne od sekundarnih proturječnosti, što im je omogućavalo da se u datoj etapi razvoja uspješno suprotstave »pogrešnim« manifestacijama društvene svijesti. Međutim, u samom početku, kada su budući nacionalnooslobodilački pokreti bili jedva nešto više od malih zavjereničkih grupa, svi su oblici negacije kolonijalnog fenomena mogli korisno poslužiti za pokretanje oružane borbe.

Uzgred je rečeno da se u ovim zemljama *nacije još nisu konstituirale*, što znači da nema ni jedinstvene nacionalne svijesti. Naime, slojevitost društveno-ekonomskih odnosa, uz postojanje veoma ograničenog kapitalističkog tržišta, različitih kultura i tradicija, nije omogućila integraciju heterogenih etničkih i društvenih grupa koje su naseljavale iste zavisne teritorije, tako da se nije mogla razviti opća svijest o zajedništvu. Osim toga, evropski je kolonijalizam arbitrarno podijelio crni kontinent ne vodeći računa o teritoriju koji su zauzimale pojedine etničke grupe, o njihovim tradicionalnim osjećajima zajedništva ili o granicama njihovih pretkolonijalnih državnih struktura. Kultura koju im je pokušao nametnuti bila je njegova kultura, a isto tako je bilo s religijom i sistemom vrijednosti. Najzad, eksploatacija je najčešće bila indirektna i prividno je konzervirala zatečene proizvodne i društvene odnose. Razumije se da u tim uvjetima nije moglo biti nacije u evropskom smislu te riječi, iako su određeni društveni slojevi, a u pitanju je prvenstveno sitna domaća buržoazija, objektivno, ako ne i nužno subjektivno, već dostigli taj nivo razvoja svijesti (nivo klase »po sebi«).

Kako su reagirale pojedine društvene grupe i slojevi na početak antikolonijalne borbe?

Osim Angole, gdje je ustanak 1961. zahvatio široka prostranstva sjevernog dijela zemlje i svojom spontanom masovnošću iznenadio ne samo kolonijalne vlasti već i pokretače ustanka, prevazišavši slabe organizacione i materijalne mogućnosti tadašnjih političkih formacija, borba se u svim ostalim slučajevima, pa i u slučaju same Angole nakon poraza ovog ustanka, širila veoma sporo, mukotrpno se probijajući iz rijetko naseljenih nerazvijenih graničnih oblasti (u susjednim zemljama su se nalazile logističke baze gerilaca) prema zonama veće koncentracije stanovništva i većih privrednih potencijala. Rat je, dakle, napredovao od nerazvijenih ka razvijenim oblastima i u tom redosljedu masovnije uključivao

Digitized by Google

društvene grupe koje su ih naseljavale, i to uprkos činjenici što su početni koraci nacionalnooslobodilačkih pokreta bili vezani za gradske sredine.

Besklasne su društvene zajednice, kao što potvrđuju slučajevi gvinejskih Balantesa, angolskih Mbunda ili mozambičkih Makondea, u pravilu, povoljno reagirale na fenomen nacionalnooslobodilačkog rata koji se stjecajem geografskih okolnosti (blizina baza u inozemstvu) širio njihovim oblastima. Razloge za takav odaziv treba tražiti, prije svega, u općem osiromašenju komunalističkih zajednica, što je bilo posljedica sve intenzivnije njihove vanjske eksploatacije, koja je mnoge od njih dovela do ivice egzistencijalnih mogućnosti. Dakle, kao što pravilno upozorava Amilcar Cabral, *klasna borba nije kod ovih društvenih skupina bila »motor historije«, već je to bio način proizvodnje*[19], u ovom slučaju nametnuti kolonijalno-kapitalistički, koji je došao u sukob s komunitarno-primitivnim. To je bio objektivni okvir unutar kojeg su postojali brojni grupni i pojedinačni subjektivni motivi. Vidjeli smo da su tradicionalne nejednakosti ovih društava najviše pogađale mlade ljude i žene: već je samo uključivanje u borbu omogućavalo njihovu kolektivnu emancipaciju i statusnu promociju. Početak je, doduše, bio težak i ova se masa poljoprivrednika veoma sporo pokretala, o čemu svjedoči i Cabral.[20] Apstraktne parole, kao što su »nezavisnost« ili »sloboda«, imale su slabog odjeka. Međutim, u onom trenutku kada su ti poljoprivrednici shvatili da im *borba donosi opipljive prednosti* — neposredno poboljšavanje materijalnih uvjeta života, ako ništa drugo a ono zato što su prestali plaćati porez i danak nadređenom kolonijalnom ili rodovsko-feudalnom aparatu, što više nisu bili prisiljavani odlaziti na rad, što su im neposredno postale dostupne neke materijalne i duhovne vrijednosti koje su ranije bile izvan njihovog dometa (riječ je o veoma jednostavnim stvarima, kao što su vakcina, sapun, osnovno obrazovanje, tranzistor u selu, nove tehnike obrade zemlje, što je sve dolazilo s gerilcima i borbom) — oni su se i masovno počeli uključivati u nju.[21] Bilo je i izuzetaka, o kojima svjedoči iskustvo MPLA u sjevernoj Kabindi, gdje je lokalno stanovništvo pružalo otpor, iz jednostavnog razloga što nije bilo uvučeno u ciklus vanjske eksploatacije. No kod većine rodovsko-plemenskih grupa bilo je suprotno. S obzirom na izuzetno nizak razvoj pro-

---

[19] A. Cabral, *Unité et lutte*, str. 289.

[20] Isto, str. 142—143. — »Osnovni je zadatak svesne avangarde — pisao je Lenjin — umeti privesti široke (sada još u većini slučajeva snene, apatične, začmale, nepokretne, neprobuđene) mase tom novom njihovom položaju, ili, tačnije, umeti rukovoditi ne samo svojom partijom nego i tim masama u toku njihovog prilaženja, prelaženja na novu poziciju« *(Dečja bolest »levičarstva« u komunizmu*, »Kultura«, Beograd, 1948, str. 79).

[21] Između ostalih, o tom procesu uključivanja i prilaženja nacionalnooslobodilačkom pokretu piše B. Davidson u: *O. Camponeses Africanos e a Revolucao*, Sa da Costa, Lisboa.

Digitized by Google

izvodnih snaga, ove zajednice zaista nisu imale što izgubiti i svaka je promjena praktično značila napredak.

Na višoj razini razvoja proizvodnih snaga, u pseudofeudalnim zajednicama, prednosti što ih je donosila borba bile su problematičnije i trebalo je da sami nacionalnooslobodilački pokreti dostignu takav nivo vlastite organiziranosti i materijalnih mogućnosti da i pripadnicima tih skupina pruže nešto više od onoga što su ranije imali. Razumije se, prethodno je trebalo lomiti ideološke barijere koje su u strogo hijerarhiziranim pseudofeudalnim i patrijarhalnim društvenim zajednicama bile mnogo čvršće nego u rodovsko-plemenskim. Poluzavisni poljoprivrednik Fula, tvrdio je Cabral, imao je tendenciju da slijedi svog poglavicu, a poglavica je često, zbog vlastitih interesa, surađivao s neprijateljem. Trebalo je, dakle, razgovarati sa poglavicom, što su činili svi nacionalnooslobodilački pokreti, i ponekad sklapati privremene ili trajnije sporazume, u stvari kompromise, kojima bi se osigurala njihova neutralnost, tranzit boraca ili eventualno suradnja. Kompromisi, ukoliko nisu bili taktičke prirode, kao i nepotrebne konfrontacije koje su u pojedinim slučajevima antagonizirale cijele plemenske skupine — mogli su imati katastrofalne posljedice po dalji tok borbe, o čemu svjedoče negativna iskustva svih nacionalnooslobodilačkih pokreta. Trebalo je, dakle, pronaći neku sredinu koja bi odgovarala realnim odnosima snaga i dostignutom nivou društvene svijesti dotičnih skupina u svakoj etapi razvoja borbe. Sitnorobni proizvođači koji su već postojali u ovim donekle raslojenim društvima, na primjer, putujući trgovci — »đule« u Gvineji, tako su bez većih problema pristajali na suradnju, ukoliko im je to moglo koristiti, i PAIGC im je za učinjene usluge plaćala naknadu.

U daljem prodoru prema vitalnijim centrima kolonijalne privrede i gušće naseljenosti nacionalnooslobodilački su se pokreti suočili s problemima koje su teško savladavali. Dok je Partija afričke nezavisnosti Gvineje i Zelenog Rta (PAIGC) pred kraj rata praktično zagospodarila cijelim teritorijem Gvineje s izuzetkom urbanih centara (na Zelenortskim otocima oružana borba nikad nije pokrenuta), Fronta oslobođenja Mozambika (FRELIMO) tek je bilježila prve značajnije rezultate u distriktu Tete, usporavajući samo donekle izgradnju brane Cabora Bassa, a Narodni pokret za oslobođenje Angole (MPLA) je, zahvaćen unutrašnjom krizom, tavorio na ivici »korisnog« dijela Angole. Značajnu ulogu u toj relativnoj stagnaciji su svakako imale rastegnute linije snabdijevanja, žilava portugalska obrana i razni međunarodni pritisci, ali i izostajanje masovnijeg odaziva stanovništva, koje je neposrednije bilo povezano s kapitalističkim načinom proizvodnje. Dodajmo da je MPLA plaćao ceh za nepripremljeni i nepromišljeni ustanak iz 1961, kada je brutalnom represijom bilo pogođeno gotovo cjelokupno stanovništvo sjevernog dijela zemlje. Poslije »pacifikacije« tih oblasti, kolonijalizam je proveo neke »reforme« — ukinut je pri-

Digitized by Google

silan rad, obavezno gajenje nekih poljoprivrednih kultura, formalno-zakonska diskriminacija između »urođenika« i »civiliziranih« itd. — što je, ma koliko nedostatno, vratilo jedan veći dio seljaštva ovih oblasti u orbitu »portugalskog načina života«. Situaciju je još više kompliciralo prisustvo elemenata Unije stanovništva Angole — Fronte nacionalnog oslobođenja Angole (UPA/FNLA) na sjeveru zemlje, koji su, pozivajući se na etničko-plemensku solidarnost, za sebe vezali dio kongoanskih poljoprivrednika i sitnih robnih proizvođača. No, bez obzira na konkretnu situaciju u nekim dijelovima Angole, činjenica je da je seljaštvo — koje je u okvirima kapitalističkog sistema dostiglo nešto višu razinu razvoja proizvodnih snaga — oklijevalo i s nepovjerenjem primalo izaslanike nacionalno-oslobodilačkih pokreta. Oklijevalo je zato što je postojao realan rizik (u što se na vlastitoj koži uvjerilo stanovništvo sjeverne Angole) da će u ratu sve (ponovo) izgubiti, ma koliko sve to bilo skromno, nedovoljno i jadno. Tek kad se u završnoj fazi procesa dekolonizacije raspao sistem u kojem su živjeli, dakle tek u onom trenutku kada je seljaštvo egzistencijalno bilo ugroženo, ono se opredijelilo i, kao što je pokazao »drugi rat« za angolsku nezavisnost, to je opredjeljenje ponekad bilo pogrešno, jer je slijedilo etničko-plemensku, a ne klasnu logiku.

Kada je riječ o gradskom stanovništvu, onda treba razlikovati tri različite situacije: *početnu* — prije izbijanja rata, kad su se iz njegovih redova regrutirali prvi kadrovi ilegalnih organizacija; *fazu rata* — kad su u urbanim centrima uglavnom uništene sve ćelije ilegalnog otpora, a gradski se živalj našao fizički odvojen od žive sile nacionalnooslobodilačkog pokreta i kad je njegov doprinos mogao najviše biti pojedinačan; *završnu fazu* dekolonizacije — kad je nacionalnooslobodilački pokret legalizirao svoje prisustvo u gradovima i kad je njihovo stanovništvo masovno počelo puniti njegove redove. U Angoli se, na primjer, ispostavilo da je u toj trećoj fazi gradski živalj, naročito razvijenijih industrijskih centara, gotovo listom bio za MPLA, dok su se FNLA i UNITA oslanjale na određene seoske regije. No do toga je došlo tek kad se raspao represivni aparat kolonijalne države i kad su već zaustavljeni njeni privredni mehanizmi, u trenutku kad je već počeo građanski rat i kad se trebalo opredijeliti. Za razliku od poljoprivrednika koji se, suočen sa istom situacijom, često pogrešno opredjeljivao, gradski je stanovnik mnogo češće slijedio izvjesnu klasnu logiku: *urbana masa se opredijelila za pravi nacionalnooslobodilački pokret, a manjina privilegiranih i korumpiranih elemenata za kvislinške formacije.*

Ali da vidimo kako su se ponašale pojedine grupe ovog već raslojenog stanovništva.

Malobrojni radnici, uprkos tome što su nacionalnooslobodilački pokreti u samom početku gajili iluziju da će upravo oni povesti revoluciju, ponašali su se kao onaj dio seljaštva iz čijih su redova regrutirani — dakle, krajnje suzdržano i nepovjerljivo, ču-

Digitized by Google

vajući svoja bijedna zaposlenja i stalne (i jedine) izvore prihoda, zahvaljujući kojima su se nekako uzdigli iznad poluproleterske i marginalizirane mase. Na to su ih silile i obiteljske ili plemenske obaveze prema brojnim siromašnim rođacima ili suplemenicima koji su u potpunosti zavisili od tog njihovog prihoda. Opredijeliti se u tim uvjetima za otpor, naročito u surovim ratnim prilikama, značilo je automatski sve žrtvovati. To je bila dilema koja se mogla razriješiti tek kad bi čovjek bio dotjeran uza zid. Poslije prvobitnog razočaranja u sposobnosti i svijest te radničke klase, pojedini su nacionalnooslobodilački pokreti, što je najizraženije u nekim dokumentima FRELIMO, prema njoj pokazali nepovjerenje.[22] Cabral je tu bio mnogo realniji kad je iskreno rekao: »Tražili smo radničku klasu Gvineje i nismo je našli«, te objašnjavao da se u uvjetima njegove zemlje takva klasa nije ni oformila.[23]

Odaziv gradskog *poluproletarijata* (marginalizirano stanovništvo) bio je daleko povoljniji i masovniji, iz jednostavnog razloga što ovi ljudi nisu imali što izgubiti. Uostalom, kad su se raspali okviri kolonijalno-kapitalističkog sistema i kad je radnik bio ponovo sveden na položaj poluproletera, i on je u najvećem broju slučajeva pozitivno reagirao. Suprotno ovoj masi, klasični je *lumpenproleter* najčešće stupao u službu neprijatelja[24] ili domaćih izdajnika, koji su mu za takvo njegovo opredjeljivanje plaćali.

Po svojim se reakcijama na fenomen nacionalnooslobodilačke borbe *sitna domaća buržoazija* podijelila: (1) na one koji su otvoreno stali na stranu kolonizatora i time vezali svoju sudbinu za sudbinu neprijatelja; (2) na malobrojnu »pobunjeničku« buržoaziju čiji su pripadnici, većinom intelektualci, osnovali prve ilegalne organizacije i formulirali prve platforme akcije; (3) na ćutljivu većinu koja je zauzela neutralan stav i koja je »čekala da bi vidjela«. U osnovi, i ovaj se društveni sloj ravnao prema shvaćanju vlastitih materijalnih interesa (u jednom se dokumentu MPLA izričito kaže da je borbu za nacionalno oslobođenje pokrenula »nezadovoljna sitna buržoazija, čiji su se mnogi elementi borili za očuvanje vlastitih klasnih privilegija«)[25]; međutim, dok je pristupanje seoske sitne buržoazije nacionalnooslobodilačkom pokretu u većini slučajeva bilo emocionalno, gradska »pobunjenička« buržoazija je to najčešće činila racionalno. Ali i jedni i drugi su bili uvučeni u rat spontano, ponekad protiv svoje volje: represija koja je uslijedila nakon angolskog ustanka 1961. bila je u prvom trenutku neselektivna i pogodila gotovo sve »asimilirane«, ne samo u Angoli nego i u drugim kolonijama. Uplašeni primitivni kolonijalizam je,

[22] Vidjeti, na primjer, općepolitičku rezoluciju CK FRELIMO-a u časopisu »Tempo«, Maputo, br. 286/1976, str. 31—32.

[23] A. Cabral, *Revolution in Guinea*, 1, London, 1969, str. 54.

[24] Isto, str. 57.

[25] A. Neto, *Relatorio do Comite Central do MPLA ao 1° Congresso*, Luanda, 1977, str. 10.

Digitized by Google

naime, u školovanim Afrikancima vidio glavne izvore »subverzije« i »komunističke opasnosti«. Spasavajući se kako su znali i umjeli, mnogi su pripadnici te »pobunjeničke« buržoazije našli tada utočište u izbjeglištvu i u redovima nacionalnooslobodilačkih pokreta.

»Revolucionarno« opredjeljivanje sitne buržoazije, inače, nije izuzetak ni u praksi daleko razvijenijih zemalja. Nusprodukt kapitalističkog načina proizvodnje, nalazeći se na marginama glavnih tokova prakse, ona se sa svojim sitnorobnim načinom proizvodnje nikako nije mogla nametnuti kao »avangardna« snaga, kao dominantan faktor historijskih zbivanja, već je uvijek i svuda služila interesima drugih klasa i slojeva, posuđujući i interpretirajući njihovu ideologiju.[88] Ona je tako preskakala iz jedne tuđe prakse u drugu, u ovom slučaju — iz službe kolonijalnoj buržoaziji u službu koloniziranim masama, a sve s izvornim porivom da osigura vlastitu društvenu, političku i ekonomsku promociju, da se nekako uzdigne iznad vlastitog statusa. Osjećajući poslije drugog svjetskog rata, upravo zbog svog marginalnog i potčinjenog položaja, nadolazeći val antikolonijalnih revolucija koje su već počele zapljuskivati široke oblasti Azije i Afrike, ona je i u dekolonizaciji portugalskih teritorija vidjela svoju »historijsku šansu« da iz sitne preraste u pravu buržoaziju. Kao i u svim ostalim slučajevima, ubrzo se ispostavilo da ona to ne može ostvariti vlastitim snagama i sa svojim sitnovlasničkim mentalitetom, te se, izvršivši *salto mortale, opredijelila za onu stranu gdje su se nalazili — fizička snaga* (seljaštvo) i *ideologija* (ideologija radničke klase), *koji su bili u stanju da ruše kolonijalni sistem i kojima su trebale njene intelektualne i organizacione sposobnosti.*

Oružana borba, međutim, izaziva »revolucioniranje« svih društvenih grupa i slojeva koji su u nju uključeni. Ni jedan od njih ne ostaje statično na svojim ranijim shvaćanjima i stavovima. Pod utjecajem revolucionarne prakse, negdje sporije a negdje brže, sazrijevaju novi oblici svijesti, a njih pokušavaju usmjeriti u ovom ili onom pravcu organizirane društvene snage. Svaki viši oblik borbe izaziva nove diferencijacije, ali i nove sinteze. To je dijalektički proces u kojem se stalno prožimaju staro i novo, nazadno i napredno, »pogrešno« i »ispravno«. Vidjet ćemo da ni »pobunjenička« sitna buržoazija nije i ne može biti imuna na te promjene, te da se i u njoj vrše intenzivne diferencijacije. Iz njenih će se redova izdvojiti grupa intelektualaca — *profesionalnih revolucionara*, koji će svjesno ili silom prilika više ili manje raskinuti veze sa sredinom iz koje su ponikli.

*

Iznijeli smo samo neke od elemenata kojima se mogu tumačiti dalji procesi razvoja i ideološko-politička opredjeljenja nacionalno-

[88] O tome raspravlja L. Marković, u: *Klasne borbe i koncepcije razvoja*, »Naprijed«, Zagreb, 1978, str. 143—155.

Digitized by Google

oslobodilačkih pokreta portugalskih kolonija. Do dodatnih objašnjenja bi se moglo doći proučavanjem djelovanja organiziranih subjektivnih snaga u svakoj od tih zemalja, a naročito analizom revolucionarne prakse u oslobođenim oblastima kojom su uvjetovani današnji »radikalni« pravci razvoja u oslobođenoj Angoli i Mozambiku, što sve prelazi okvire ovog rada. Ali i ono što je prethodno izloženo sasvim je dovoljno da bi se zaključilo, suprotno tvrdnjama nekih marksističkih dogmatika, da su i u ovim nerazvijenim i koloniziranim zemljama postojali objektivni i subjektivni preduvjeti za ostvarenje socijalnog prevrata koji je koincidirao s antikolonijalnom revolucijom. Možemo se, dakle, složiti s poznatim martinikanskim pjesnikom Aimé Cesairom, koji je jednom izjavio da su kolonije kao voće; kad jednom sazriju, one padnu — postanu samostalne. Ovdje smo, nadamo se, barem djelomično, objasnili zašto i kako sazrijevaju.

Digitized by Google

Radivoje Marinković

Marksistički pristup dijalektičnosti samoupravnog razvoja

1. Za Marksov analitički postupak

Pri svakom pokušaju kritičko-teorijskog promišljanja društva nužno je dosledno primeniti Marksov analitički postupak. Za razumevanje suštine tog postupka bitno je ono Marksovo saznanje koje mu je, prema sopstvenom iskazu, poslužilo kao *putokaz*. To svoje saznanje je formulisao u sledećem stavu: »U društvenoj proizvodnji svoga života ljudi stupaju u određene, nužne odnose, nezavisne od njihove volje, odnose proizvodnje, koji odgovaraju određenom stupnju razvitka njihovih materijalnih proizvodnih snaga. Celokupnost tih odnosa proizvodnje sačinjava ekonomsku strukturu društva, realnu osnovu na kojoj se diže pravna i politička nadgradnja i kojoj odgovaraju određeni oblici društvene svesti. Način proizvodnje materijalnog života uslovljava proces socijalnog, političkog i duhovnog života uopšte.«[1]

Nije potrebno tumačiti smisao ovog glasovitog stava, ali se on ne sme prevideti u našem pristupu u pokušaju kritičkog pro-

[1] K. Marks, *Prilog kritici političke ekonomije.*

Digitized by Google

mišljanja samoupravljanja. Preciznije, ne sme se prevideti da su odnosi proizvodnje u koje ljudi stupaju *nužni*, da ti odnosi *odgovaraju* određenom stepenu razvitka materijalnih proizvodnih snaga, da *celokupnost* tih odnosa *sačinjava ekonomsku strukturu* našeg društva, da je ta *struktura realna osnova* na kojoj se diže pravna i politička nadgradnja. Zato, da bismo kritički sudili o toj političkoj nadgradnji, moramo znati kakva nam je ta ekonomska struktura. Bez tih spoznaja naše će rasprave o samoupravljanju, delegatskom sistemu, ukratko, o sveukupnosti političkih oblika, poprimiti karakter doktrinarnog leporečja ili skliznuti na nesigurno tle pojednostavljenog empirizma. Marksistički pristup će nam omogućiti da u promišljanju razlikujemo socijalizam, samoupravljanje ili delegatstvo kao *revolucionarni* koncept i program od onog što se javlja kao *konkretni* oblik i sadržaj. To će nas osloboditi manira fetišiziranja formi, u našoj teoriji dosta rasprostranjenog, koji doprinosi širenju zablude da se uspostavljanjem neke forme automatski menja i sama sadržina, ali će nas istovremeno poštedeti razočarenja pri saznanju da se uspostavljanjem određene forme odmah i u celosti ne realizuje onaj krajnji cilj. Prezicno rečeno, dosledno sproveden marksistički pristup će nam omogućiti da *razlikujemo* »materijalni prevrat u ekonomskim uslovima proizvodnje, koji se dade konstatovati sa tačnošću prirodnih nauka«, od političkih, pravnih, »ukratko, ideoloških oblika u kojima ljudi postaju svesni tog sukoba i borbom ga rešavaju«[5]. Tek tada će nam se samoupravljanje kao koncept pokazati kao naše svesno opredeljenje, kao *istinski prevrat* u mišljenju i dugoročnom klasno-revolucionarnom usmerenju menjanja društva. U tom svom aspektu ono ostaje kao neosporna i neosporiva revolucionarna alternativa. Ali nas to istovremeno obavezuje da ono što samoupravljanje stvarno jeste, kao oblik i kao sadržaj, u svakoj ćeliji društva i u celini, sada i ovde, kao i u svakom narednom trenutku i etapi, dijalektički promišljamo u sklopu postojećih protivurečnosti materijalnog života i antagonizma koji »potiče iz društvenih životnih uslova individua«[6].

Da bismo pouzdano procenili koliki i kakav prevrat samoupravljanje jeste u samoj stvarnosti, da bismo razumeli suštinu tog prevrata, moramo znati kakav se prevrat odigrao ili se odigrava u ekonomskim uslovima proizvodnje, u životnim uslovima pojedinaca i društvenih grupa. Bez toga će za nas kao nerazrešiva zagonetka i dalje ostati činjenica da imamo, na jednoj strani, institucionalno uspostavljene i organizaciono rasprostranjene oblike samoupravljanja, da te oblike ljudi u ogromnoj većini, sudeći prema njihovim iskazima, prihvataju kao najbolju alternativu, ali istovremeno, na drugoj, stvarne odnose i ponašanja koji su po svom stvarnom sadržaju neuporedivo siromašniji, a često i suprotni samoupravnim oblicima. Već sama ta nelogičnost, ukoliko se to tako može nazvati, upozorava na postojanje nekih dubljih

[5] Ibid.
[6] Ibid.

Digitized by Google

determinacija čiji je koren u samom biću društva. Za nauku je to siguran znak koji upućuje na temeljito preispitivanje dijalektičke veze *baza — nadgradnja, društveni odnos — politički oblik, sadržina — forma*. Ukoliko tako ne postupi, nauka se izlaže riziku da političke oblike tumači njima samim, da o njima sudi po onome što oni misle o sebi da jesu, a ne po onome šta oni stvarno jesu.[4]

2. Neke karakteristične protivurečnosti prelazne faze

U kritičkom promišljanju naše aktuelne situacije treba uvek imati na umu da se radi o *prelaznom* periodu iz klasnog u besklasno društvo. Ta dramatičnost procesa je pojačana našom potrebom i nastojanjem da obezbedimo što brži ekonomski rast i razvoj. Ta prelaznost, pored neminovnosti sukoba starog i novog, uslovljava svojevrsnu *dvojnost* i dvostrukost svake društvene čestice. Tako, u jednom te istom društvu, svakom njegovom atomu, istovremeno egzistira staro i novo. Sve je podvostručeno, u samom biću podeljeno. Evo nekih karakterističnih proturečja kojima je prožeta sama ekonomska struktura i politička nadgradnja:

— društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju je temelj socijalističkih produkcionih odnosa, ali uz nju istovremeno egzistiraju privatna i neki prikriveni oblici državne i grupne;

— ne postoje dve suprotstavljene klase, već samo radnička klasa i ostali socijalni slojevi, ali postoje klasne protivurečnosti;

— rad i rezultati rada sredstvima u društvenoj svojini osnova su društveno-ekonomskog položaja čoveka, ali ne postoje mogućnosti da svako za rad sposoban ostvari to pravo;

— raspodela prema radu i rezultatima rada je osnovni princip, ali pojedinci i grupe rade u nejednakim uslovima privređivanja, uz značajno posredovanje države i tržišta;

— postoje dugoročni interesi radničke klase, ali i posebni trenutni interesi radno-proizvodnih celina kao robnih proizvođača, interesi republika, pokrajina, opština, birokratskog sloja;

— društveno i samoupravno planiranje, dogovaranje i sporazumevanje, ali i tržište sa svojim karakterističnim zakonitostima;

— sukobljenost interesâ proizvođačâ i potrošačâ;

— sukob fizičkog i umnog rada;

— dihotomija selo — grad, urbano — ruralno, sa karakterističnim protivurečnostima;

— država sa svojim klasičnim funkcijama, ali i samoupravljanje;

— klasično pravno, ali i samoupravno normiranje odnosâ;

— pluralizam samoupravnih i drugih interesa, ali bez političkog pluralizma;

— vodeća uloga SKJ, uz delovanje drugih društveno-političkih i društvenih organizacija, ali bez klasičnih oblika višepartijskog i jednopartijskog sistema;

[4] Ibid.

Digitized by Google

— ateizam, ali i religioznost, uz postojanje više konfesionalnih zajednica itd.

Sve se to međusobno prepliće, prožima, uslovljava u svakodnevnim procesima, determinišući položaj, ponašanje i svest. Šta iz tog sklopa proizlazi kao rezultat, može se utvrditi samo putem naučne spoznaje koja bi rezultirala iz autentičnog marksističkog kritičko-analitičkog pristupa i postupka. Takvo stanje je najteža zadata situacija za promišljanje, ali je samo promišljanje takve situacije nužno. Ta samosvest je nerazlučiv deo klasnog bića same revolucije, jer upravo u ovoj prelaznoj fazi je ona izložena najvećem riziku, a ta faza je i za nju samu presudna. U toj fazi revolucija, suočena sa tim protivurečnostima, može sasvim hotimično da popusti pod teretom porođajnih muka; međutim, mnogo je verovatnija situacija da, pod pritiskom svakodnevnih problema, postepeno slabi njen kritičko-revolucionarni refleks i sposobnost da u spletu proturečja i mnogoznačnosti razlikuje bitno i sporedno, da u novim formama, u egzistentnim oblicima i odnosima prepoznaje staru i novu, socijalističku suštinu.

3. Promišljanje političke nadgradnje

Napred skicirana dijalektičnost naše konkretno-istorijske situacije je ključna šifra za promišljanje i kritičko preispitivanje političke nadgradnje. Konkretno, kada je reč o samoupravljanju, delegatskom sistemu, konceptu udruženog rada i svim formalno-organizacionim oblicima u kojima se oni javljaju u nas, moramo posebno promišljati sam koncept, njegovu klasno-revolucionarnu i ljudsku usmerenost, od onoga šta oni jesu. Da bismo spoznali šta oni stvarno jesu kao revolucionarni prevrat, moramo od oblika ići prema sadržini i utvrditi kakva se energija generira iz samog bića društva, iz društveno-ekonomske strukture, iz položaja pojedinaca i grupa, kojom se napajaju i pokreću naši politički oblici. U tom pogledu je bitno spoznati kako snagu te energije tako i njena socijalna svojstva, jer od toga zavisi kakvi će se odnosi po svom socijalističkom sadržaju realizovati unutar i putem tih oblika. Bez spoznaje okolnosti uzaludna će ostati naša nastojanja da proverimo koliko su nam dobri sami koncepti. Bez toga će se naši pokušaji promišljanja političkih oblika neminovno svoditi na apriornu kritiku ili puku apologiju. U promišljanju političkih oblika se ne radi samo o tome da se utvrdi koliko su oni loši ili dobri uopšte, koliko su međusobno konzistentni i logični, mada je i to neodvojiv momenat njihove provere, već pre svega o tome u kojoj meri su oni proistekli iz *spoznaje* samih okolnosti i, uzimajući to u obzir, koncipirani kao faktor željenih promena. Ukoliko se analizom same stvarnosti utvrdi da se unutar takvih oblika održavaju ili u nešto izmenjenom formalnom aranžmanu obnavljaju stari odnosi, kao samo po sebi razumljivo

Digitized by Google

će se postaviti i pitanje preispitivanja polaznih pretpostavki na kojima su zasnovani. Uporedo sa tim se nameće i potreba provere naše doslednosti u realizaciji koncepata. Primera radi, kada se ovde izriču tvrdnje da se unutar samoupravnih oblika održava tehnobirokratska dominacija, da je delegacija, kao onaj karakteristični momenat koji delegatski sistem suštinski razlikuje od predstavničkog, faktički nedelujuća, da udruženi rad svoje najvitalnije interese ne ispoljava i ne razrešava kroz delegatski sistem, ili tvrdnje na drugim mestima, kao ona druga Bakarića, da se osnovna organizacija udruženog rada, kao temelj celokupnog koncepta udruženog rada, ne realizuje[5], mi se moramo zapitati zašto je to tako. Odgovor na ovo pitanje nećemo dobiti pukim preispitivanjem samih pojavnosti ili institucionalnih formi, već pre svega okolnosti koje posreduju da se unutar tih formi kristališu određeni sadržaji kao dejstvujući odnos. Tek će nam se tu pokazati istinitost Marksovog stava da je politička nadgradnja utemeljena na društveno-ekonomskoj strukturi i da ta nadgradnja po svom sadržaju kao stvarni odnos ne može biti nešto suštinski različito od svoje osnove.

U vezi s tim se javlja pitanje da li smo mi, u teoriji i u praksi, dobro i do kraja protumačili odgovarajuće Marksove stavove, a među njima i onaj da je komuna »bila najzad pronađeni politički oblik pod kojim se moglo izvršiti ekonomsko oslobođenje rada«[6]. Marks ovde sasvim hotimično nije rekao da je komuna politički oblik putem kojeg se moglo izvršiti ekonomsko oslobođenje rada. Zašto? Zato da samom političkom obliku ne bi pripisao ključnu ulogu. On je samoj političkoj sferi, političkom obliku dodelio značajnu posredujuću ulogu, ali ključni prevrat na planu oslobođenja treba da se zbiva u samoj osnovi društva. Ukoliko se to ne zbiva, i sami će politički oblici po sadržini poprimati karakteristike bazičnih odnosa. To nas upućuje na promišljanje dijalektičke veze odnosa — oblika, a ne samo političko-normativnih projekcija. Kada ovde izričemo sudove o delegatskom sistemu, udruženom radu i slično i konstatujemo raskorak između normativnog i stvarnog, moramo se istovremeno zapitati da li smo ih konstituisali pretežno preko političke sfere. Preciznije, da li se promena odigrava pretežno u normativno-institucionalnoj sferi, a bazični odnosi ostaju suštinski nepromenjeni. Pošto iz tog bazičnog odnosa, iz društveno-ekonomske strukture, iz položaja stvarnih subjekata, dolaze najsnažniji impulsi i motivacije koje determinišu njihovo ponašanje, to se i efekti političkih oblika svode na tu stvarnu meru, daleko skromniju od zamišljene i željene. Zbog toga se često dobija utisak, ali ne samo utisak, da mnoge promene ništa suštinski ne menjaju.

---

[5] Vidi prilog dr Ivana Šibera na naučnom skupu: „Samoupravljanje — put oslobođenja rada", održanom u Ljubljani januara 1981. i izlaganje dr Vladimira Bakarića na savetovanju održanom u Zagrebu 5. i 6. marta 1981. godine.

[6] K. Marks, *Građanski rat u Francuskoj.*

Digitized by Google

Prva pouka koja odatle proizlazi jeste da se pukim formalnim promenama, promenama kostima i šminke, ne mogu nadomestiti suštinske promene. Drugo, da se ove promene često mogu jaljati kao posebna vrsta lukavstva birokratsko-manipulatorskog uma, kako bi se njima zamaglile neke protivurečnosti ili bar privremeno odložio trenutak stvarnog suočavanja sa tim protivurečnostima. Ukratko, reč je o neophodnosti da se mnogo dublje, sistematskije, uz odgovarajući kritičko-kreativni pristup, promišlja dijalektička veza baza — nadgradnja, odnos — oblik, sadržina — forma. To je posebno značajno kada pokušavamo da izgradimo koncept samoupravljanja kao politički oblik pod kojim je moguće izvršiti oslobođenje rada i da razvijemo odgovarajuće institucionalno-organizacione oblike i celovit sistem pod kojim će se taj proces oslobađanja realizovati. Sasvim određeno, pored promišljanja samog oblika, nužno je stalno proveravati u kojoj se meri samoupravljanje kao društveni odnos realizuje kao postepeno, ali kontinuirano oslobađanje rada i radničke klase u Marksovom značenju tog pojma.

Da ovaj stav ne bi ostao na nivou pukog apstraktnog umovanja, ja ću postaviti jedno konkretno pitanje, koje, bar se meni tako čini, u sebi sublimira sve osnovne probleme dijalektičnosti naše situacije. Ta dijalektičnost je naša, a, koliko je meni poznato, i istorijska specifičnost. Naime, prvi put se jedno društvo, a to je naše, našlo u situaciji da se razvija i menja, pored delovanja napred skiciranog sklopa činilaca, uz presudno delovanje tri značajna faktora: *države — samoupravljanja — tržišta*. U dijalektičnom odnosu i prožimanju ta tri faktora zgušnjava se ukupna problematika sadašnje faze prelaza našeg društva od klasnog ka besklasnom, a posebno problematika odnosa baza — nadgradnja, odnos — oblik i sadržina — forma.

Sámo istovremeno postojanje ova tri oblika odraz je protivurečnosti prelaznog perioda u kojem se društvo nalazi, pa u tom smislu ništa nije čudno. Međutim, ono što nas mora interesovati jeste rezultat koji iz te sprege proizlazi. Naime, pod uslovom da je moja pretpostavka tačna, u okolnostima kakve jesu, delovanjem ova tri faktora su determinisani osnovni odnosi i procesi u našem društvu: njegova ukupna organizacija, položaj, funkcije i ponašanje svih delatnih subjekata, njihovi interesi, kao i pluralizam svih samoupravnih, ali i nesamoupravnih interesa. U vezi s tim za nas ostaje nedovoljno poznato šta kao rezultat proizlazi iz dijalektične sprege ta tri faktora-regulatora, pa čak i to da li oni sami u toj sprezi menjaju sopstveni identitet, postajući nešto drugo od onoga što smo pretpostavili ili želeli da budu. Takođe ostaje nedovoljno znano da li ova tri faktora adekvatno pokrivaju željeni prostor društvenog zbivanja ili se na prelazu jednog u drugi obrazuju neka prazna polja. Ta polja su prazna samo uslovno, to jest utoliko ukoliko ih ne pokriva jedan od spomenutih faktora, inače stvarno takva praznina u društvu ne može da postoji. Ima dosta indikatora koji ukazuju da ta prazna polja po-

Digitized by Google

stoje, ali se ispunjavaju drugom vrstom energije. Ta nekontrolisana energija, čija su nam socijalna svojstva još uvek nepoznata, nije mrtvo more, već supstanca koja stalno radi i različitim, nama još nepoznatim putevima, probija se u sve ćelije društvenog tkiva. Za sada tu nekontrolisanu energiju ne možemo označiti drugačije već kao stihiju. Samim tim se ona, bili mi toga svesni ili ne, javlja kao četvrti činilac koji determiniše krajnji rezultat. Ali, vratimo se ulozi tri spomenuta faktora-regulatora.

a) *Država* je, svakako, prvi. Ona je zasnovana na dominaciji interesâ radničke klase i na njenoj vladajućoj poziciji. Takvim utemeljenjem država je postavljena kao činilac koji postepeno treba da bude prevladavan, da odumire. Iz takvih premisa se izvode njen položaj i funkcije. Za ovu raspravu su posebno značajne regulativne i zaštitne funkcije. Za ovu raspravu su posebno značajne regulativne i zaštitne funkcije. Najopštije rečeno, preko tih funkcija se obezbeđuje sistem samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa i jedinstvene osnove društveno-političkog sistema. Nosioci funkcija vlasti su društveno-političke zajednice (njihova tela i organi). Ove zajednice nisu vlasnik sredstava za proizvodnju, ali one utvrđuju osnovna prava i obaveze organizacija udruženog rada i drugih radnih i samoupravnih subjekata u pogledu sredstava u društvenoj svojini. Ove zajednice nisu nosioci proširene reprodukcije, ali one svojom politikom i merama bitno utiču na položaj samih nosilaca, utvrđuju opšte i posebne uslove privređivanja. Društveno-političke zajednice ne raspolažu ukupnim dohotkom, ali jedan njegov deo zahvataju putem poreza i doprinosa, a na drugi značajno utiču određivanjem kako će se on raspodeljivati i za koje namene trošiti. Značajna je uloga organa ovih zajednica u kontroli cena i mehanizma tržišta, zatim u normiranju uslovâ i kriterijâ za konstituisanje i organizovanje organizacija udruženog rada, SIZ-ova i slično. Organi ovih zajednica su ovlašteni da kontrolišu zakonitost rada i poslovanja organizacija udruženog rada i drugih samoupravnih subjekata.

Kada se ova i mnoga druga ovlaštenja u praksi pretvore u propise, mere, instrumente, onda se pokaže u kojoj je meri samoupravljanje, u bitnim, opštim i posebnim pretpostavkama, determinisano državom. Teško je bez posebnih analiza utvrditi u kojoj se meri država u realizovanju svojih funkcija javlja kao faktor obezbeđivanja uslovâ za razvoj samoupravljanja, a kada i koliko kao otuđena sila koja ga usmerava, dimenzionira i sputava. Tu se, kao samo po sebi razumljivo, nameće pitanje: *u kojoj je meri onda samoupravljanje, sami udruženi proizvođači, udruženi rad, u poziciji da razvija i kontroliše neke ključne pretpostavke sopstvenog ostvarivanja?*

b) Drugi bitan faktor-regulator je *samoupravljanje.* Ono je skoro u svim institucionalno-organizacionim elementima determinisano propisima, a kao odnos-proces je zasnovano na društvenoj svojini nad sredstvima za proizvodnju. To znači da se ono kao odnos može realizovati u onoj meri u kojoj je izvršeno suštinsko

Digitized by Google

podruštvljavanje sredstava za proizvodnju.[7] Sadržinski se to podruštvljavanje ogleda u tome da svako ima jednako pravo na rad sredstvima za proizvodnju u društvenoj svojini, da svaki zaposleni zajedno sa drugim radnicima upravljanja radom i poslovanjem organizacije udruženog rada, te poslovima i sredstvima u celini odnosâ društvene reprodukcije, da radnici u organizacijama udruženog rada odlučuju o celokupnom dohotku.

Na takvoj društveno-ekonomskoj osnovi je utemeljena vlast radničke klase i radnih ljudi, koju ostvaruju organizovani u organizacije udruženog rada i integralni sistem udruženog rada. Ona se realizuje njihovim odlučivanjem putem oblikâ neposrednog izjašnjavanja, samoupravnim sporazumevanjem i društvenim dogovaranjem, kroz organe samoupravljanja konstituisane na delegatskom principu, odlučivanjem u skupštinama samoupravnih interesnih i društveno-političkih zajednica putem delegacija i delegatâ.

Za punu realizaciju samoupravljanja, po obimu i sadržini, pored već naznačenih kompetencija države, neki ograničavajući faktori su sadržani već u samoj objektivnoj situaciji, a pre svega u činjenici da sva sredstva za proizvodnju nisu u društvenoj svojini[8] i nemogućnošću da svako ko je sposoban da radi, ako to želi, može realizovati svoje pravo na rad, preciznije, može na društvenim sredstvima za proizvodnju udružiti svoj rad sa drugim radnicima. Time je značajno suženo polje delovanja samoupravljanja. Njegova dalja ograničenja kao stvarnog odnosa-procesa, pored dimenzioniranja od strane države, determinisana su tržištem, kao i stvarnim odnosima unutar samoupravnih organizacija, a pre svega stepenom stvarne moći i uticaja nosilaca određenih uloga. U prožimanju svih tih faktora svojina, koja slovi kao društvena, kao stvarni odnos poprima neke karakteristike grupne svojine, što se ogleda naročito u raspodeli i raspolaganju. Usled toga je istinsko *podruštvljavanje* kao odnos daleko siromašnije od formalnog. Kada se zna da je samo istinsko podruštvljavanje autentična osnova samoupravljanja, onda postaje jasnije zbog čega se iz te relativno oskudne, a po mnogim karakteristikama i hibridne osnove ne reprodukuje socijalna energija po svojstvima i snazi dovoljna da samoupravljanje učini snažnijim faktorom regulisanja i usmeravanja ukupnih odnosa.

Postoji još jedna naša specifičnost, a to je da se u skupštinama društveno-političkih zajednica samoupravljanje i vlast *spajaju*. Tim spojem se želi postići da se vlast po svom socijalnom nosiocu i autoru ne uspostavlja i reprodukuje kao otuđena socijalna sila. Međutim, za nas je ovde mnogo značajnije pitanje šta se u tom formalnom spajanju i dijalektičkom prožimanju događa. Da li se u tom spoju, koliko i kako, menja i sámo društveno biće svakog

[7] Suštinsko podruštvljavanje razlikujemo od formalnog.

[8] Na primer, samo je oko 15% obradivog zemljišta u društvenoj svojini.

Digitized by Google

od ovih elemenata? U svakom slučaju, taj spoj je bremenit nizom proturečja koja se moraju kritički promišljati.

No, bilo kako bilo, evidentno je preplitanje i prožimanje državne vlasti i samoupravljanja u svim bitnim sferama društvenog rada i života. *Naša je pretpostavka da se upravo na tim spojevima javljaju ona prazna polja.* Kako se to događa? Najčešće biva tako da određene odnose i interese do izvesnog stepena ili neku njihovu stranu uređuju, regulišu i kontrolišu državni organi, a sledeći stepen ili stranu tih istih odnosa — organi samoupravljanja. I upravo tu gde završava ovlaštenje prvih, a otpočinje ovlaštenje i delovanje drugih, mada je i to često nejasno, dolazi do *napetosti.* Ova napetost može biti izazvana teškoćama da se sa jednog načina uređivanja odnosâ pređe na drugi. Ovaj način, pored različitosti samog pristupa, mogu da otežaju i različiti interesi. Pored toga, moguća je, a u praksi već i uočena situacija da država u regulisanju odnosâ pređe određenu granicu i time, automatski, suzi prostor za samoupravno regulisanje, kao i obrnuto, da te odnose ne uredi na način i do onog nivoa odakle bi moglo da se nastavi samoupravno uređivanje. U svakom slučaju, sam taj momenat prelaza je kritičan, pun dramatike i nejasnoća. To često rađa potrebu naknadnih intervencija, razrada i dopunjavanja, što slabi efekat delovanja oba ova faktora u njihovim autentičnim ulogama, a povećava značaj i moć izvršne vlasti, organâ rukovođenja u samoupravnim organizacijama i posebne vrste stručnjaka. Pošto je ovaj proces kontinuiran, na toj liniji prelaza dolazi do rasplinjavanja mnogih, na izgled, ili u polaznim pretpostavkama, jasnih principa, opredeljenja i normi. Ono što je izgledalo jasno u opredeljenju, postaje mnogo nejasnije u pokušaju realizacije. Izgleda da se oko te granične linije, između projektanata i neposrednih realizatora, javlja sloj *medijatora,* čiji je uticaj presudan, a odgovornost sasvim nedefinisana. Taj sloj i ta medijatorska uloga je jedna od onih specifičnih posledica koje rezultiraju iz spoja vlasti i samoupravljanja. Ova skoro nekontrolisana moć, kako po svojoj socijalnoj osnovi tako i po svojstvima, za nas ostaje nepoznata. Da li je posredi neki novi kvalitet koji proizlazi iz sudara dve ideo-logike — samoupravne i državne, pitanje je koje traži odgovor. Posebno je značajno kakva su svojstva tog novog kvaliteta, kako on i u kojoj meri determiniše revolucionarni preobražaj. Teško je bez dubljih istraživanja reći da li je to jedan od onih prelaznih i prolaznih momenata u hodu same socijalističke revolucije ili njeno antitelo koje se razvija i reprodukuje u naznačenom praznom prostoru.

c) Treći faktor-regulator jeste *tržište.* Delovanjem ovog faktora trebalo bi da se obezbedi: slobodna cirkulacija sredstava i roba, motivacija proizvodnih subjekata da, uz porast produktivnosti, bolji kvalitet, bolju organizaciju proizvodnje, udruživanje i dohodovno povezivanje, realizuju što veći dohodak.

Ovaj treći faktor je tako zamišljen da bude pod kontrolom dva prva. Time bi trebalo da se obezbede njegova povoljna, a neutralizuju ona nepovoljna dejstva. Lepo zamišljeno, ali neizvesno u po-

Digitized by Google

gledu realizacije. Kao prvo, pitanje je u kojoj meri i po koju cenu se tržište može kontrolisati na taj način. A kada se i kontroliše, da li se tom kontrolom menjaju neka njegova bitna svojstva, a samim tim i ona poželjna dejstva. Drugim rečima, šta biva sa tržištem u situaciji kada država ili neki drugi organi kontrolišu cene ili kada se »samoupravno« formiranje cena prepušta dogovoru kolektivâ jedne proizvodne grupacije ili grane. Ovo pitanje ima poseban značaj kada se zna da se preko cena roba i usluga ostvaruje manji ili veći dohodak. To uslovljava da se proizvođači bore za što veću cenu, bez obzira na kvalitet i produktivnost. Oni svoju energiju onda usmeravaju na to da ubede državne organe u opravdanost svojih zahteva ili se unutar određene grupacije lako »sporazumevaju« o ceni. Tako cena poprima karakteristike abitrarnosti ili uskog grupnog interesa. Time se, *de facto*, redukuje zakon ponude i tražnje. Cela situacija se još više komplikuje ukoliko su cene određenih vrsta proizvoda, pa i grana, strogo kontrolisane, a drugih slobodne, ili ukoliko na njih posredno utiču različite vrste obaveza (poreza, doprinosa, taksa) koje utvrđuju različiti organi od Federacije do opštine, samoupravne interesne zajednice itd. U takvom kontekstu se onda zbiva i formiranje zatvorenih lokalnih tržišta, gransko-grupacijskih monopola i slično. Sve to izaziva lančane poremećaje i potrebu stalnih intervencija države. Tako se ovo »kontrolisano« tržište javlja, na jednoj strani, kao stalni generator potrebe intervencija države i njene moći, a na drugoj — kao faktor koji samoupravljače-robne proizvođače usmerava na postizanje što povoljnijih cena, čak mimo i nasuprot samoupravnog konteksta. To se za pojedinačne slučajeve čini trenutno korisnim, ali dugoročno ne. Jer time što poremećaji izazivaju stalnu potrebu intervencija države, ili odluke jednih da cene svojih proizvoda i usluga povećaju, izaziva iste takve odluke drugih, dolazi do faktičkog ograničavanja samoupravljanja i smanjivanja njegove sposobnosti da stavi pod svoju kontrolu sve uslove i procese proizvodnje, raspodele i razmene. Između ostalog, tu leži odgovor i na pitanje zašto udruženi rad nedovoljno teži razrešavanju svojih problema kroz delegatski sistem i autentične mehanizme samoupravljanja.

Uzgred da napomenem, kada je već o ovom problemu reč, da se ne slažem sa tvrdnjom koja je sadržana u sledećem stavu dr D. Bilandžića: »A robna proizvodnja je stalno, »od prvog dana« uvođenja samoupravljanja, bila i ostala *conditio sine qua non* razvitka i opstanka samoupravljanja, borbe protiv etatizma...« Ako je tako, onda se ozbiljno moramo zapitati da li takvo samoupravljanje predstavlja put oslobođenja rada. To pitamo imajući na umu Marksove analize o fetišizmu robe i otuđenju proizvoda od proizvođačâ preko prometne vrednosti koja se formira posredstvom tržišta. Dalje, zar se socijalistička revolucija može odupreti etatizmu samo robnom proizvodnjom?

Na kraju želim da zaključim jednim pitanjem u vezi sa napred rečenim, a ono glasi: da li smo spojem tri napred navedena faktora stvorili neku vrstu eklektičkog sistema koji se, usled toga,

Digitized by Google

ponaša na sebi svojstven način? I dalje, da li su nam poznati rezultati takve situacije s obzirom na to da u njenom promišljanju koristimo uobičajene klasične pristupe?

Ako ovo pitanje ima opravdanja, onda pred nama stoji zadatak da tu novu situaciju, tu supstanciju koja determiniše sámo društveno biće (ne forme i pojavne oblike) društveno-ekonomske strukture i političke nadgradnje našeg društva, dešifrujemo i dalje promišljamo doslednom primenom Marksovog analitičkog postupka.

Digitized by Google

Radoman Božović

Reprodukcija društveno-svojinskih odnosa u socijalističkom samoupravljanju

Društvena svojina — teorijsko određenje

Kritičko određenje svojinskog odnosa je moguće ostvariti kroz kritičko sagledavanje realnih ekonomskih odnosa u proizvodnji, razmeni, raspodeli i potrošnji materijalnih vrednosti, »koje obuhvata celinu onih svojinskih odnosa ne u njihovom izrazu kao voljnih odnosa, već u njihovoj realnoj formi, tj. kao proizvodnih odnosa«[1].

Društvenu svojinu u ekonomskom izrazu možemo pojmiti samo kao sistem odnosâ prisvajanja po osnovu rada, živog i minulog, tako da svako prisvajanje po bilo kom monopolskom osnovu narušava određenje ekonomske integralnosti društvene svojine.

Društvenu svojinu, zakonitosti njenog ispoljavanja moramo istorijski vezati za date uslove reprodukcije celine društvenog sistema. Istorijska transformacija odnosâ posedovanja, upravljanja, raspolaganja i prisvajanja u procesu društvene reprodukcije od-

[1] Marksovo pismo Švajceru iz 1865, *Izabrana dela*, Beograd, 1949, str. 19.

Digitized by Google

vija se u okvirima zakonâ robne proizvodnje. Sam razvoj kapitalističke robne proizvodnje, istorijski posmatrano, počinje, zapravo, otuđivanjem radne snage kao robe, to jest ispoljavanjem svojine nad radnom snagom, da bi se završio kapitalom kao totalnim »svojinskim fetišom«, sa tendencijom udruživanja kapitala. Dakle, privatnom proizvodnjom »bez kontrole privatne svojine«.

Društveni (opšti) uslov transformacije kapitalističke privatne svojine u društvenu (najpre u društveno-državnu) jeste pre svega izraz istorijski nužnog sukoba proizvodnih snaga i dinamike integralnosti razvoja proizvodnih odnosa. Privatna kapital-svojina i borba za sopstveno reprodukovanje eksploatatorskog svojinskog odnosa sve se više ostvaruje kao kolektivno-grupna, akcionarska svojina, što, uključujući značajnu ulogu kapitalističke države, transformiše prostu »privatnu« svojinu u državno-kapitalističku svojinu.

Socijalizam afirmiše rad kao uslov i kao kriterijum prisvajanja, odnosno kao određujući faktor karaktera ispoljavanja društveno-svojinskog odnosa. U radu, shvaćenom kao proces i kao društveni odnos, sadržana je osnovna objektivna protivurečnost razvitka svojinskog odnosa. Podruštvljavanje *rada* predstavlja osnovu ukidanja bilo kog monopola nad sredstvima za proizvodnju, u kom procesu se ostvaruje »ponovno pretvaranje kapitala u vlasništvo proizvođača, ali ne više kao privatno vlasništvo izdvojenih proizvođača, nego kao vlasništvo njih kao udruženih, kao neposredno društveno vlasništvo«[2]. Odnosi proizvodnje, a samim tim i svojinski odnosi biće izraz slobode i jednakosti asocijacije proizvođačâ, »biće udruživanje u kome je slobodan razvitak svakog pojedinca uslov slobodnog razvika za sve«[3].

Polazeći od saznanja da društvenu svojinu treba teorijski pojmiti kao relativno celovit i integralan društveni odnos među subjektima povodom celine materijalnog (vrednosnog) okruženja, s pravom treba postaviti pitanje stepena njene integralnosti. Ono što samoupravnu društvenu svojinu čini realnim svojinskim (i šire društvenim) odnosom jeste:

1) Samoupravna društvena svojina je negacija svakog oblika monopola (vlasti), bilo da je on državni, politički, grupni, kolektivni itd. Osnovu (realnu) sistema socijalističkog samoupravljanja »predstavlja ekonomska suština ekonomske svojine »sredstava za proizvodnju«, koja isključuje bilo kakav sistem potčinjavanja čoveka i eksploatacije tuđeg rada«[4].

2) Samoupravna svojina, pojmljena kao istorijska faza integracije društvene svojine, prevazilazi odnose klasne (supklasne i »kvaziklasne«) sadržine i forme. Tako shvaćena, ona se ispoljava kao osnova relativiziranja konfliktnosti i prevazilaženja protivurečnosti

---

[2] K. Marks, *Kapital*, tom III, »Kultura«, Beograd, 1948, str. 193.

[3] K. Marks — F. Engels, *Izabrana dela*, tom I, *Manifest komunističke partije*, »Kultura«, Beograd, 1950, str. 359.

[4] Dr B. Šoškić, *Neki teorijski osnovi ekonomske sadržine društvene svojine u Nacrtu zakona o udruženom radu*, »Anali Pravnog fakulteta«, Beograd, 1976, str. 309.

Digitized by Google

svojinskih i šireg društvenog odnosa. »Označava negaciju svakog i ma čijeg svojinskog prava, odnosno monopola vlasti u odnosu na sredstva za proizvodnju i proizvod rada ljudi.«[5]

Ovakvo ispoljavanje ekonomske biti društveno-samoupravne svojine čini je osnovom ukidanja protivurečnosti između rada i kapitala, to jest suprotnosti nevlasništva i vlasništva. Eksploatatorski svojinski odnosi su se smenjivali sa istom sadržinom, oni su se kao koncept menjali, ali se nisu negirali, *dok društveno-samoupravna svojina negira otuđene svojinske izraze.*

3) Reprodukcija samoupravnih odnosa svojine se temelji na borbi protiv podele rada na proizvodni i neproizvodni, na fizički i intelektualni itd., ali samo pojma rada kao otuđenosti, što afirmiše rad ne kao nužnost, sa stanovišta društvenog odnosa, već kao prirodan (stvaran) odnos čoveka prema prirodi. Znači, društvena — samoupravna svojina podrazumeva odnose u kojima svi članovi društva prisvajaju po osnovu sopstvenog (i integralno društvenog) rada, isključujući svojinu kao pravo prisvajanja. To obezbeđuje ekonomsku motivisanost samoupravnog, ekonomski racionalnog upravljanja društvenom reprodukcijom, što ne znači da su radnici postali, parcijalno shvaćeno, vlasnici uslovâ svog rada, oni su samo namenski korisnici (ciljno određeni prirodom procesa rada) tih sredstava.[6]

4) Ekonomska realnost društveno-samoupravne svojine zasniva se na organskom udruživanju rada i društvenih sredstava, koja se ostvaruje »putem neposredne kontrole radnika nad objektivnim uslovima njegovog rada, tj. u društveno-ekonomskom jedinstvu živog i minulog rada koji se opredmećuje u sredstvima za proizvodnju i u društvenom kapitalu uopšte«[7]. Taj sistem ekonomskih odnosa karakteriše izgradnja jedinstva funkcije upravljanja reprodukcijom i samog procesa rada kao društvenog odnosa.[8] Sve to čini političke odnose izrazom stepena integralnosti društvenih (i uže svojinskih) odnosa s tendencijom prevazilaženja suprotnosti pojedinca i njegovog političkog okruženja, gde se političko okruženje ispoljava kao sastavni deo integralnog društvenog odnosa u celini, »iz čega proizilazi društvena kontrola kao nova funkcija usmeravanja, razvitka i garancije odgovornosti kao no-

---

[5] Dr J. Đorđević, *O samoupravnom i odgovornom društvu*, »Službeni list SFRJ«, 1971, str. 36.

[6] Ovladavanje radnikâ društvenom reprodukcijom »ne bi ni u čemu značilo njihovo vlasništvo nad akumulacijom kao što ni njihovo upravljanje fabrikama ne znači njihovo vlasništvo nad fabrikama« (B. Kidrič, »Borba komunista Jugoslavije za socijalističku demokratiju«, VI *kongres KPJ*, »Kultura«, Beograd, 1958, str. 191).

[7] E. Kardelj, *Samoupravljanje i društvena svojina*, BIGZ, 1973, str. 41.

[8] »Obličje procesa društvenog života, tj. procesa materijalne proizvodnje, skinuće sa sebe mistični magleni veo samo kad kao proizvod slobodno udruženih ljudi bude stajao pod njihovom svesnom planskom kontrolom. Ali, ovo zahteva takvu materijalnu osnovu društva ili takav niz materijalnih uslova koji su i sami opet samoniklo proizvod duge i bolne istorije razvitka« (K. Marks, *Kapital*, Beograd, 1974, str. 43).

Digitized by Google

vog principa ličnog i kolektivnog samoupravljanja pojedinaca, kolektiva i cele društvene zajednice«[9].

5) Društveno-samoupravna svojina (no, i šire — sistem socijalističkog samoupravljanja) je sistem odnosa u kome »zakone svoje vlastite društvene aktivnosti, koji su do tada prema njima stajali kao tuđi zakoni, kao prirodni zakoni koji nad njima vladaju, ljudi sad primenjuju s potpunim poznavanjem stvari i time ih stavljaju pod svoju vlast. Oblik u kome se ljudi organizuju u društvo, oblik koji je dosad, tako reći, nametala priroda i historija. Historija bit će odsad čin njegove slobodne inicijative«[10]. Tu, zapravo, počinje carstvo slobode.

Zbog razumevanja same sadržine društvene svojine nužno je razgraničiti pojam svojine od pojma monopola. Društvena i uže društveno-samoupravna svojina sama po sebi nije izraz monopola, ona to u zaplitanju u sopstvene konfliktnosti i protivurečnosti može postati, i to je ono što je sa stanovišta ekonomskog sadržaja razlikuje od onih svojinskih oblika koji se u svom konceptu temelje na monopolu.

Ovakvo određenje društvene samoupravne svojine nije u suprotnosti sa intencijom prevazilaženja svake vrste svojinskog monopola prisvajanja, odnosno sa ekonomskom afirmacijom rada kao isključivog kriterijuma upravljanja i prisvajanja prema rezultatima rada.[11]

Imajući u vidu kontinuitet razvoja samoupravne svojine, treba naglasiti da je »sada društvena svojina nejednakog tempa razvitka i stepena podruštvljenosti (npr. zadružna, privatna, državna-društvena i mi bi dodali grupna i kolektivna), tako da se ekonomska veza ovih različitih oblika proizvodnje ostvaruje razmenom njihovih proizvoda, a racionalni princip te razmene je novčani ekvivalent — odnosno vrednost«[12].

Reprodukcija društveno-svojinskog odnosa

Društvena svojina se poimlje kao realna društveno-ekonomska osnova ukidanja svakog oblika monopola nad sredstvima i rezultatima rada. Realnost izraza društveno-svojinskog odnosa ističe ekonomsku sadržinu društvene svojine kao protivurečnost odnosa na

---

[9] Dr J. Đorđević, *O konceptu svojine i društvenoj svojini*, SANU, Beograd, 1956, str. 11.

[10] K. Marx — F. Engels, *Izabrana djela*, tom IV, *Razvitak socijalizma od utopije do nauke*, »Naprijed«, Zagreb, 1963, str. 334.

[11] Sistem udruženog rada se nužno temelji na udruživanju podruštvljenog rada i društvenih sredstava u funkciji reprodukovanja te podruštvljenosti, shvatajući uslove rada, gde se radnici »prema njima odnose kao ono što *in natura* jesu, kao prema svojim vlastitim proizvodima i predmetima, elementima svoje vlastite djelatnosti« (K. Marx, *Teorije o višku vrijednosti*, »Kultura«, Zagreb, 1951, str. 288).

[12] Dr I. Maksimović, *O socijalističkom društveno-ekonomskom sistemu*, str. 27.

Digitized by Google

datom stupnju razvoja proizvodnih snaga i odnosâ. Postavljamo pitanje: zbog čega?

Prvo, rad kao odnos, to jest rad kao radni odnos nije svakom sposobnom članu društvene zajednice dostupan, što u određenom smislu sam rad kao *radni odnos* čini često pojavnom sadržinom svojinskog monopola nad odgovarajućim radnim mestom.

Statistički podaci (apsolutni pokazatelji), indeksi i prosečne stope rasta broja lica koja traže zaposlenje u SFRJ (i po republikama i pokrajinama) ukazuju na protivurečnost i složenost te suštinski i formalno prve karike u reprodukciji rada kao kriterijuma vrednosti, kako sa stanovišta stanja i strukture tako i sa stanovišta tendencije.

Indeksi i prosečne stope rasta broja lica koja traže zaposlenje*

	Indeksi 1977/67	Prosečne stope rasta
SFRJ	245,84	9,4
Bosna i Hercegovina	346,64	13,2
Crna Gora	358,11	13,6
Hrvatska	132,66	2,9
Makedonija	169,45	6,6
Slovenija	62,87	—4,5
Srbija — svega	331,74	12,7
Srbija — uža teritorija	377,60	14,2
Kosovo	221,75	8,3
Vojvodina	316,26	12,2

* Izvor: SGJ, 1978, str. 431—432.

Drugo, zasnovan radni odnos u različitim privrednim i društvenim delatnostima i regionima, uz pretpostavku istog uloženog rada (od kvalifikacije do radnog iskustva), ne obezbeđuje relativno isti materijalni status (lični dohodak) radnika.

Analiza podataka mesečnog ličnog dohotka po radniku za privredne delatnosti ukupno i po delatnostima ukazuje na reprodukciju razlika među delatnostima u mesečnom ličnom dohotku po radniku. Nivo čistog ličnog dohotka po radniku, ako je SFRJ = 100, u 1970. godini za Bosnu i Hercegovinu iznosi 96, za Crnu Goru 90, za Hrvatsku 107, za Makedoniju 84, za Kosovo 82, za Sloveniju 117, a u 1977. godini taj nivo iznosi za Bosnu i Hercegovinu 91, za Crnu Goru 87, za Hrvatsku 107, za Makedoniju 83, za Kosovo 83, za Sloveniju 115.**

Ova analiza ukazuje:

1) Iako radni odnos ne čini osnovni i isključivi činilac reprodukcije rada kao kriterijuma društvene svojine u našim uslovima, prisutna je potencijalna opasnost ispoljavanja radnog odnosa, samim tim i rada, kao monopola jednog (apsolutno većeg) dela radno sposobnog stanovništva.

** Izvor: SGJ, 1978, str. 433.

Digitized by Google

2) Nelogično je izvesti zaključak o nužnosti apsolutnog ujednačavanja uslovâ sticanja dohotka, ali ne i o nejednakosti ostvarenih ličnih primanja po radniku prema radu (živom i minulom)[13], što u sadašnjim uslovima razvoja integracije sistema dohotka i ličnog dohotka čini izuzetno bitnim prisustvo društvene konvencije u tim odnosima (od sporazuma i dogovora do zakonskog regulisanja). »Ukoliko bi se u našem sistemu i nadalje održavale bitne razlike između prosečnih i (po uslovno kvalifikovanom radniku) ličnih dohodaka zavisno od vrste i grane poslovanja, to bi označavalo da nisu prevaziđeni ostaci robnosti koji ne potiču iz socijalističkih samoupravnih odnosa. Ovi ostaci bi izražavali institucionalni monopol grupnih i drugih nesamoupravnih oblika i odnosa svojine, monopol faktičkog korišćenja sredstava kao osnove za povećanje ličnih dohodaka (tj. opet reintegrirane neke oblike privatne i grupne svojine) i, sledstveno tome, davanje radnoj snazi karaktera neke specifične »najamne« robe koja se formalno približava tipu robnog oblika kapitala.«[14]

Analizom dostignutog stepena integralnosti i podruštvljenosti društveno-svojinskog odnosa, posmatrano kroz odnose udruženosti rada i sredstava, može se uočiti:

1) Neujednačenost ekonomskih kriterijuma za ocenu interesa udruživanja kako sa nivoa ekonomske tako i sa nivoa društveno-ekonomske optimalnosti.

2) Protivurečnost (i ne retko konfliktnost) proizlazi pre svega iz izuzetno divergentne osnove, materijalne i društvene, pojedinih subjekata u sistemu, posmatrano kako sa nivoa privrednih delatnosti tako i sa nivoa regiona.[15]

---

[13] »Nije, dakle, reč samo o ujednačavanju uslovâ sticanja dohotka, već u istoj ili čak većoj meri o ujednačavanju ekonomskih prava, odgovornosti i obaveza radnika u raspolaganju dohotkom« (E. Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, IC »Komunist», Beograd, 1978, str. 92).

[14] Dr I. Maksimović, *Neka pitanja teorijskih osnova robnosti u jugoslovenskom modelu i sistemu privređivanja*, »Ekonomska misao«, br. 3/1976, str. 27.

[15] Ta veličina udruženih sredstava varira od 9,2% u Sloveniji do 2,8% na Kosovu —— kao udeo u sumi osiguranih sredstava, uključujući i zakonom obavezna udruživanja (M. Prica, *Karakteristike investicijske aktivnosti*, zbornik *Aktuelni problemi privrednih kretanja i ekonomske politike Jugoslavije*, »Informator«, Zagreb, 1979, str. 24).

Udruživanje po privrednim delatnostima takođe je izrazito divergentno: u energetici 32,7% (elektroprivreda 30,2%, proizvodnja uglja 2,5%), sirovinske delatnosti 16,2% (crna metalurgija 5,8%, obojeni metali 3,4%), bazna hemija 7%, mašinogradnja i brodogradnja 1,1%, agroindustrijski kompleks 2,0% itd., uključujući i zakonom obavezno udruživanje (isti izvor, str. 31).

»Tako oni delovi udruženog rada koji imaju iznadparitetni položaj u sistemu društvene reprodukcije preferiraju kratkoročnije kupoprodajne i kreditne odnose, a ne dugoročnije dohodovne odnose udruživanjem rada i sredstava sa »siromašnim« partnerima, odnosno OUR koje imaju ispodparitetni položaj u sistemu sticanja i raspodele dohotka« (Dr R. Lang, dr D. Vojnić, *Aktuelni problemi sistema proširene društvene reprodukcije*, citirani zbornik, str. 106).

Digitized by Google

3) Takvi odnosi uslovljavaju, polazeći strogo od dohotka (OOUR-a ili regije) kao kriterijuma udruživanja, granska, a pre svega regionalna zatvaranja i parcelizaciju razvoja, pozivajući se na ekonomsku, parcijalno shvaćenu, ali ne i društveno-ekonomsku optimalizaciju dohotka.[16]

4) Visok stepen stihijnosti u odnosima udruživanja, bez realnog oslonca na sistem samoupravnog planiranja, u uslovima konstantne reprodukcije inflatornih odnosa, čini odnose u primarnoj raspodeli često kolektivno i regionalno monopolskim odnosima, što podriva stabilnost realne akumulacije kao motiva (i okvirnog kriterijuma) udruživanja rada i sredstava, s ciljem ostvarivanja na osnovama rada što veće lične, opšte i zajedničke potrošnje.

5) Nužno je na definisanju sistema potreba tražiti okosnicu razvoja integralnosti udruživanja, gde kriterijum zadovoljenja potreba kako za investicijama tako i za svim vidovima potrošnje predstavlja osnovni kriterijum udruživanja. Naime, nužno je subjekte odnosâ jasno definisanim motivima i kriterijumima dovesti u položaj da su lično zainteresovani za udruživanje.

6) Protivurečnost i stihijnost razvoja moguće je relativizirati izgradnjom realnih mehanizama zaštite realne akumulacije, na osnovama racionalnosti definisanog vrednosnog sistema.

7) Sistem udruživanja ne sme biti u (konfliktu) koliziji sa strateškim društvenim ciljem — sa slobodno udruženim radom koji ga tek u tendenciji prepoznaje, to jest sa njime se poistovećuje.[17]

Uzroci protivurečnosti reprodukcije društvene svojine

Osnovni uzroci protivurečnosti sistema reprodukcije društveno-svojinskog odnosa proističu iz nedograđenosti sistema ekonomskih odnosa socijalističkog samoupravljanja na osnovama tržišta i plana

---

Zajednički prihod u 1978. godini čini 8,1% ukupnog prihoda prema 3,2% u 1979. godini, dok su prihodi na osnovu udela u zajedničkom dohotku u 1978. godini iznosili svega 0,23% ukupno raspoređenog dohotka (isti izvor).

[16] »Privredno razvijene republike i pokrajina Vojvodina investiraju u manje razvijene republike i Kosovo svega 0,28%, a ova ulaganja čine manje od 1% (0,71%) ukupnih ulaganja na teritoriji privredno nedovoljno razvijenih republika i na Kosovu.« »Do sada su registrovana samo tri sporazuma o udruživanju sredstava za zajednička ulaganja iz fonda za nerazvijene, čija vrednost iznosi 239 mil. din., a u čijoj realizaciji razvijene republike sudeluju sa svega 47 mil. din. ili 20% (prema informacijama o investicijama u toku i njihovom pokriću, stanje 31. 03. 1979. i *Udruženi rad i politika podsticanja bržeg razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i pokrajina*, jun 1979, po citiranom radu M. Price).

[17] »Neravnomernost, u stvari, počinje tamo gde prvi kolektiv koji raspolaže većom akumulacijom prisvaja veći deo iz te akumulacije, odnosno dohotka za ličnu i zajedničku potrošnju, nego što to priznaju zajednički utvrđena merila rada u samoupravno udruženom radu u celini i u pojedinim njegovim delovima« (E. Kardelj, *Osnovni uzroci i pravci ustavnih promena*, IC »Komunist«, Beograd, 1973, str. 55).

Digitized by Google

i njegovog parcijalnog reprodukovanja. Ta nedefinisanost (jedinstvena) sistema ekonomskih odnosa socijalističkog samoupravljanja uzrokuje sledeće pojavne oblike ispoljavanja protivurečnosti proširene reprodukcije društvene svojine[18]:

1) Visok stepen neujednačenosti uslova rada na jugoslovenskom tržištu reprodukuje visok stepen neujednačenosti (i često konfliktnosti) pre svega: (a) motivâ proizvodnje i ciljnosti razvoja, (b) kriterijuma ostvarivanja definisane ciljnosti, (c) to logično uzrokuje različit društveno-ekonomski (socijalni) položaj radnika, nezavisno od njegovog doprinosa, iskazanog u radu, što u osnovi reprodukcije odnosa derogira društvenu svojinu.[19]

2) Visok stepen ciljno-dohodovne *(sa stanovišta društveno-ekonomske optimalnosti)* dezintegrisanosti sistema udruženog rada sa stanovišta regiona (i privrednih, odnosno reprodukcionih delatnosti) reprodukuje kolektivno-regionalni monopolski svojinski odnos kroz izgradnju dohotka kao parcijalnog (autarkičnog) motiva.[20]

3) Nedefinisanost sistema realnih razvojnih potreba, sistema kao celine i njegovih integralno vezanih subjekata, što sistem i *odnose* razvoja često transformiše u sistem konfliktnih (i protivurečnih) odnosa među subjektima. To je nužna posledica neizgrađenosti sistema samoupravnog planiranja kao sastavnog (integralnog) dela sistema društvene reprodukcije.

4) Visok stepen neujednačenosti (i nedoslednosti) u odnosima raspodele dohotka i čistog dohotka[21], što svoj oslonac (svoju verifikaciju) nalazi u visokom stepenu parcijalizacije i ne retko autarkije interesâ OUR-a i regije, sve do kolektivnog ili regionalnog monopola, a što društveno-svojinski odnos pretvara u monopolski odnos na osnovama postojeće, društvene (tehničke i regionalne), podele rada i resursâ.

---

[18] »U biti je borba na tržištu za dohodak i akumulaciju posljedica neriješenog konflikta u težnji za razvoj i zopslenost, kao i neizvjesnost za vlastito mjesto u globalnom razvoju« (Dr D. Gorupić, *Aktuelni problemi izgradnje udruženog rada*, »Ekonomski pregled«, br. 3—4/1979, str. 19).

[19] No, ove protivurečnosti nisu u osnovi klasni izraz antagonističkih interesa, već izraz sopstvenih (unutrašnjih) protivurečnosti nedorečene sopstvene integralnosti.

[20] »Pojedine naše republike, ili autonomne pokrajine, ili zajednice opština, i same opštine koriste svoju političku vlast da promijene teritorijalnu raspodjelu proizvodnih snaga i kroz to raspodjelu ukupnog nacionalnog dohotka (najčešće danas kroz izgradnju novih proizvodnih kapaciteta).« »Jer nema ni najmanje sumnje da su najčešći inspiratori i pokrovitelji zatvaranja tržišta svojih područja odgovorni društveno-politički organi opština, regionalnih zajednica, republika i pokrajina« (Dr D. Čalić, *Integracija politike i ekonomije u izgradnji samoupravnog socijalističkog društva SFRJ*, zbornik *Ekonomska teorija i praksa privrednog razvoja Jugoslavije*, Zagreb, 1978, str. 11).

[21] »Naime, u našem socijalističkom društvu nedopustivo je da svako sam za sebe utvrđuje merila raspodele« (E. Kardelj, *Društveno-ekonomski odnosi u samoupravno udruženom radu*, Škola samoupravljača »Milentije Popović«, Beograd, 1974, str. 101).

Digitized by Google

5) Nedefinisanost sistema zadovoljavanja opštih i zajedničkih potreba u skladu sa definisanim razvojem sistema kao celine. Finansiranje tih potreba u osnovi ima intenciju *zahvatanja* prema radu proizvodnih organizacija, što se ne može poistovetiti sa sistemom *raspodele* prema radu i rezultatima rada.

6) Gro finansiranja sistema proširene reprodukcije zasniva se na potcenjenoj »ceni« društvene akumulacije, negativnoj realnoj kamatnoj stopi, što stimuliše neracionalnost odnosa upravljanja tom akumulacijom, stimulišući sve vidove potrošnje, uključujući često i društveno-ekonomski neracionalnu investicionu potrošnju.

Takav sistem odnosa finansiranja proširene reprodukcije čini realnu akumulaciju proizvodnih subjekata ekonomski sa nivoa OOUR-a neracionalnim izvorom finansiranja proširene reprodukcije. To nužno ima za posledicu tendenciju pada mase viška proizvoda (i njene stope), s jedne strane, a s druge — relativno brži rast opšte i zajedničke potrošnje u odnosu na realnu akumulaciju, što multiplikativno deluje na pad realne akumulacije.

7) Raspodela ekstradohotka se reprodukuje kao visoko autonomno pravo subjekta (OOUR-a, odnosno društveno-političke zajednice), verifikujući rentu kao kolektivno regionalno svojinsko monopolski kriterijum prisvajanja.

8) Sistem samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja često biva shvaćen ne kao izraz svesnog usmeravanja objektivnih ekonomskih zakonitosti i rešavanja konfliktnosti njihovog ispoljavanja, *već kao prosta zamena za opšte — ekonomske zakonitosti, što nasilno prigušuje ispoljavanje njihove ekonomske nužnosti* — u odnosima reprodukcije društveno-svojinskog odnosa sistema socijalističkog samoupravljanja.[22]

9) Ekonomska nedefinisanost konkretne odgovornosti svakog robnog subjekta u raspolaganju, namenskom korišćenju, izražena kroz »resocijalizaciju« visokog obima gubitaka, a kolektivizaciju, regionalizaciju pozitivnih poslovnih rezultata.[23]

---

[22] »Nužno je definisati instrumente koji bi omogućili da se proces samoupravnog sporazumevanja i društveno reguliše, institucionalizira kao izraz *slobode udruživanja.* U tom smislu, međusobni odnosi udruženih radnika u radu i po osnovu rada čine osnov novog načina organizovanosti društva. To je samoupravna organizovanost utemeljena na čoveku i njegovom položaju u radu i društvu« (Dr A. Frimerman, *Društvena svojina i samoupravljanje u udruženom radu,* Beograd, 1979, str. 3). Videti: Dr Z. Vidaković, *Razvojne tendencije i perspektive strukturalnih promena jugoslovenskog društva,* u knjizi *Marksizam i samoupravljanje,* tom drugi, Beograd, 1977, str. 721.

[23] Gubici u tekućem poslovanju OUR-a u privredi u % od ukupnog dohotka sektora privrede iznose: 1973. godine 1,8%, 1974. godine 1,8%, 1975. godine 3,5%, 1976. godine 5,7% (1976. godine 4.259 organizacija su poslovale sa gubitkom). Odnosno od ukupno 19.990 OUR-a u 1977. godini 2.972 organizacije, ili 15%, poslovalo bez akumulacije, 21% imalo je stopu interne akumulacije 0,01% — 2%, 22% imalo je stopu interne akumulacije 2,01% — 5% itd. (Dr D. Vojnić, *Opadajuća akumulativnost OUR-a i rastuća akumulativnost privrede,* »Ekonomist«, br. 4/1978, str. 590).

Digitized by Google

Nikola Trbojević

Zaštitna funkcija političkog sistema i društvena samozaštita

Društvena samozaštita izaziva sve veće interesovanje u našoj teoriji i publicistici. Kao što se, međutim, ni jedan društveni proces ne odvija bez razlika u pogledima na pojedine njegove elemente, pa i propratnih devijacija, tako i u shvatanjima društvene samozaštite još ima izvesnih razlika. Ima ih čak i u poimanju njene društveno-političke suštine, a pogotovo u shvatanjima nekih njenih komponenti. Jedno od krupnijih pitanja koje se u tom smislu u različitim prilikama postavljalo i, po mom mišljenju, ne uvek i adekvatno razrađivalo (na savetovanjima o društvenoj samozaštiti, u različitim knjigama i napisima itd.) jeste, svakako, i pitanje odnosa, razlika i jedinstva zaštitne funkcije koju društvo ostvaruje preko države i društvene samozaštite, posebno između krivično-pravne zaštite, kriminalne politike i društvene samozaštite.

Ne ulazeći u postavljanje i razradu svih problema koji bi se, inače, mogla smestiti u ovako širok i teorijski i praktično složen kontekst, pokušaću da iz već sasvim jasnog i u osnovi celovito

Digitized by Google

postavljenog koncepta društvene samozaštite izdvojim samo neka pitanja.

1. Koreni društvene samozaštite u marksističkom učenju i njeno mesto u našoj teoriji i praksi

Postavljajući ovo pitanje, ograničićemo se samo na neke njegove aspekte, uglavnom teorijske. Iz Marksovog, Engelsovog i Lenjinovog učenja o karakteru države kao klasne tvorevine i instrumenta klasne vlasti, zatim o proleterskoj državi i diktaturi proletarijata, jasno proizlazi i njihova misao o istorijskoj sudbini organizovane političke sile koju država koncentriše i ostvaruje preko svoga aparata javne vlasti.

Iako nije šire razrađivao organizaciju i ulogu proleterske države, Marks je i pre Pariske komune dokazivao da zakoniti ishod klasne borbe koju vodi proletarijat i oblik države u prelaznom periodu od kapitalizma u komunizam može biti samo u revolucionarnoj diktaturi proletarijata. Proučavajući, zatim, Parisku komunu, kao prvo konkretno istorijsko iskustvo te vrste, i Marks i Engels su u poznatom dekretu Komune o ukidanju stajaće vojske i njenom zamenjivanju naoružanim narodom videli formalni čin ukidanja starog aparata klasnog nasilja i put mobilizacije ogromne potencijalne snage narodnih masa za zaštitu nove države.

Marksistički koncept diktature proletarijata potpunije je razradio Lenjin u poznatom delu *Država i revolucija*. Razbijajući stari državni aparat i zamenjujući ga novim, proletarijat mora, po Lenjinu, zameniti i vojsku i policiju opštenaoružanim narodom i definitivno i potpuno uništiti državu kao oblik organizovanog nasilja. Taj proces on izražava u jednom od svojih suštinskih određenja diktature proletarijata, to jest da je ona organizacioni i politički okvir u kome odmah počinje da se odvija proces odumiranja države.

Iz ovog kratkog i najopštijeg podsećanja na, inače, dobro poznato marksističko učenje o državi prelaznog perioda i diktaturi proletarijata proizlaze dva osnovna zaključka sa gledišta klasne suštine diktature proletarijata i u njoj sadržane zaštitne funkcije kojom radnička klasa obezbeđuje svoju vlast: prvo, diktatura proletarijata može, u pogledu formi, da bude različita u raznim zemljama, ali ona svugde mora da izražava klasni sadržaj vlasti proletarijata; i drugo, da bi zaista bila oruđe radničke klase na putu potpunog ekonomskog oslobođenja rada i opšte dezalijenacije, država prelaznog perioda ni u jednoj sferi društvenog života ne može potpuno i trajno da zadrži monopol svoje političke vlasti.

Stav naše Komunističke partije, odnosno Saveza komunista Jugoslavije o ulozi države u socijalizmu i diktaturi proletarijata bio je oduvek jasan. To dokazuju i stavovi Programa SKJ, gde se o diktaturi proletarijata, između ostalog, kaže: »Pod diktaturom proletarijata ne podrazumevamo ovakvu ili onakvu spoljnu formu države, niti određeni metod ili organizaciju političkog sistema

Digitized by Google

doba prelaza iz kapitalizma u socijalizam, odnosno komunizam, već njenu društvenu, odnosno klasno-političku sadržinu. Diktatura proletarijata jeste društveni sistem takve vlasti i takvog političkog sistema u kome neposredno rukovodeću ulogu ima radnička klasa. A pod neposrednom rukovodećom ulogom radničke klase u tome smislu ne može se podrazumevati prosto prisustvo neke radničke partije u vladi, već takvi odnosi klasnih i političkih snaga u jednoj zemlji u okviru kojih su radnička klasa i njene vodeće socijalističke snage, u savezu sa ostalim radnim ljudima, u mogućnosti da menjaju društvene odnose u skladu sa njihovim društveno-ekonomskim interesima i stvarno ih menjaju.«[1]

Program SKJ je dao i kritiku dva ekstremna shvatanja o izgradnji države, kako onog po kome se ona može odmah raspustiti pošto proletarijat osvoji vlast, tako i onog koje vodi ovekovečenju funkcija države kao organizatora celokupne proizvodnje, odnosno ustaljivanju državno-svojinskog monopola.

Polazeći od ovih stavova Programa, u čemu je suština uloge države u našem samoupravnom društvu i diktature proletarijata sa gledišta ostvarivanja zaštitne funkcije društveno-ekonomskog i političkog sistema? Može se reći da tu ulogu države — i kao njenu funkciju i u pogledu obima i sadržine mera — u datim istorijskim uslovima određuju uglavnom dva faktora: prvo, obim, metode i stepen društvene opasnosti ugrožavanja nezavisnosti i bezbednosti društva; lične sigurnosti građana, njihovih sloboda i prava i društvene imovine od različitih spoljnih i unutrašnjih izvora; i drugo, unutrašnje protivrečnosti koje nastaju kao posledica individualnog prisvajanja iz društvenog proizvoda i različitih propratnih teškoća koje objektivno nastaju u razvoju društveno-ekonomskih odnosa i samoupravljanja.

U odnosu na potencijalne opasnosti, ispoljavane delatnosti, konflikte i negativne tendencije koje uslovljavaju pomenuti izvori ugrožavanja društva i socijalne protivrečnosti, država se pojavljuje kao oruđe radničke klase preko koga ona i *prinudom* zaštićuje svoje osnovne klasne interese. Drukčije rečeno, država u tome nastupa i deluje kao organizovani i institucionalizovani oblik diktature proletarijata. Obim i sadržina zaštitne funkcije države i prinude kojom ona u određenom delu tu funkciju ostvaruje ni u sadašnjoj fazi razvoja društva nema uticaja na promenu suštine diktature proletarijata. Iako, naime, diktatura proletarijata odavno nije primarno usredsređena na onemogućavanje restauratorskih i kontrarevolucionarnih tendencija svrgnute buržoazije, ona nije izgubila od svoje klasne sadržine, jer je i dalje kao faktor prinude izraz i potreba klasnih interesa radničke klase kao celine, bilo da ih štiti od novoeksponiranog klasnog neprijatelja, raznovrsnih tendencija kršenja i uzurpiranja samoupravnih prava ili od pojava privatizacije i monopola u raspolaganju društvenim sredstvima za proizvodnju i društvenom imovinom uopšte.

[1] *Program SKJ*, »Kultura«, Beograd, 1958, str. 117.

Digitized by Google

Iako se ovim ne iscrpljuju svi elementi diktature proletarijata, ipak nam se čini da su oni suštinski. Najopštije rečeno, na sve ono što je usmereno na ugrožavanje društveno-političkog sistema i interesâ radničke klase kao nosioca vlasti i ekonomske i političke kontrole u društvu, što je, dakle, i protivustavno, a time i antisamoupravno, radnička klasa odgovara i svojom diktaturom koju, posredstvom države kao svoga oruđa, ostvaruje po potrebi i prinudom.

Kakve sve opasnosti nose u sebi tendencije skretanja diktature proletarijata sa njene klasne sadržine i slabljenja instrumenata preko kojih je radnička klasa ostvaruje, ili, pak, osamostaljivanje tih instrumenata u obliku otuđene političke moći, o tome imamo sasvim konkretna i veoma poučna iskustva iz sukobljavanja sa različitim antisamoupravnim i antisocijalističkim tendencijama u pojedinim periodima razvoja socijalističkog samoupravnog društva.

Svim pobornicima političkog pluralizma i demokratije buržoaskog tipa — već od prvih začetaka anarholiberalističkih shvatanja pojedinaca početkom 50-tih godina, preko kasnijeg pojavljivanja pristalica i tumačâ »nove levice« u licu određenih grupa iz pojedinih slojeva inteligencije, pa do izrazitijeg prodora liberalizma u drugoj polovini 60-tih godina — bilo je zajedničko da se upravo diktatura proletarijata skrene sa svoga osnovnog istorijskog zadatka. Poznato je, na primer, da su se protagonisti tih shvatanja zalagali, a i danas se zalažu za spontani razvitak društva, potiskivanje radničke klase na periferiju društvenog razvitka i da su vrlo rano iz naše teorije i društvene stvarnosti izbrisali i pojam i postojanje klasnog neprijatelja.

Upravo i u tom smislu imaju poseban istorijski značaj ocene i upozorenja druga Tita izrečene na III plenumu CK SKJ (januara 1954. godine), na kojem je raspravljan slučaj Milovana Đilasa. Drug Tito je tada, pored ostalog, rekao: »Vrlo je upadljivo u člancima druga Đilasa i uopšte u čitavom njegovom gledanju, što on ni jednom riječju ne pominje radničku klasu, kao da je nema... Jedna pozitivna stvar koja je u čitavom tom slučaju sa člancima druga Đilasa izbila na javu jeste u tome što nam je prilično otvorilo oči i lupilo po glavi nas, pa i mnoge naše ljude, to u što mi nikad nismo sumnjali, ali nismo ni vjerovali da u tolikoj mjeri ima onih koji su mislili (a naročito drug Đilas) da je kod nas već *likvidiran klasni neprijatelj (kurziv* — N. T.). Klasni neprijatelj postoji, i to se jasno vidi poslije Đilasovih članaka; njega ima i u Savezu komunista, on se u raznim oblicima ispoljava...«[2]

Liberalizam je, s obzirom i na političku moć pojedinaca u kojima je našao svoje predstavnike, najdalje i otišao u takvim svojim pokušajima. U okviru poznate i već pomenute teze liberalizma o spontanosti društvenog razvitka i njegovih pojavnih oblika kao što su slabljenje demokratskog centralizma, potiskivanje Saveza komunista kao vodeće i usmeravajuće idejno-političke sna-

[2] Tito, *Govori i članci*, knj. IX, »Naprijed«, Zagreb, 1959, str. 25. i 26.

Digitized by Google

ge društva i zalaganje za ideološku koegzistenciju »svih snaga« itd., liberalizam je sasvim normalno morao da dovede i do ograničavanja uloge organâ bezbednosti, što se ozbiljno negativno odrazilo i na njihovu efikasnost u suzbijanju pojava izrazitije društvene opasnosti.

U sklopu opšte političke klime i idejne dezorijentacije koju je pothranjivao liberalizam, i ovakav položaj i orijentisanje organâ bezbednosti pogodovalo je razmahu poznatih društveno negativnih pojava, među kojima i kriminalu.

I ideje o birokratsko-etatističkom razvoju društva vode, isto tako, monopolu manjine, dakle, likvidaciji diktature proletarijata. Razlika je samo u socijalnoj strukturi tih vladajućih manjina — za liberale i anarholiberale to je intelektualna elita, a za pristalice birokratsko-etatističkog uređenja — državno-partijska birokratija. O tome E. Kardelj ima jasnu i potpunu misao: »Zato nije nimalo slučajno što su se u našem društvu svi klasni, društveni i politički konflikti koncentrisali, u stvari, u jedan osnovni konflikt, to jest u uporno nastojanje antisocijalističkih i antisamoupravnih snaga da — uz intenzivnu podršku iz inostranstva — nametnu našem društvu stranački pluralizam ili jednopartijski sistem. Pri tome te snage nastupaju u ime slobode i demokratije. Tu se, svakako, radi o slobodi, ali ne o slobodi za ogromnu većinu naroda, to jest za radne ljude koji su stekli takva samoupravna i demokratska prava o kojima radnicima u kapitalističkim zemljama nije dozvoljeno ni da sanjaju, nego o slobodi za onu manjinu u našem društvu koja hoće upravo tu slobodu radnih ljudi da ukine i da nametne vladavinu političkog monopola manjine, iza koje su se poređale snage koje nose restauraciju kapitalističke svojine ili tehnobirokratski monopol na upravljanje društvom. Pri tome se u odbrani tog monopola na istoj liniji nalaze kako staljinistički dogmatičari koji takav monopol nameću u ime ideologije o rukovodećoj ulozi državnog aparata tako i oni tehnokratski liberali koji takav monopol nameću u ime ideologije o vodećoj ulozi inteligencije u društvu.«[3]

Nakon prethodnog pokušaja da se odredi suština uloge države kao oruđa radničke klase u odbrani njenih klasnih interesa, preostala su još dva pitanja koja se sama po sebi nameću i koja u načelu treba razjasniti. Mora se, naime, u sadašnjim uslovima dimenzionirati prinuda u skladu sa demokratskim i samoupravnim karakterom društva i, opet u skladu sa razvojnom linijom društva na tim osnovama, okvirno odrediti perspektive prinudnih mera države. Suština odgovora i na ovo pitanje može se tražiti samo u suštini odnosa države i samoupravljanja i u prevazilaženju protivrečnosti između njih. Ta suština je u sledećem:

Prvo, država i samoupravljanje ne stoje samo u odnosu međusobne protivrečnosti, već i u odnosu međusobne uslovljenosti. Govoreći o tome da samoupravljanje ne može ostvariti zaštitnu

[3] E. Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, Izd. centar »Komunist«, Beograd, 1977, str. 83.

Digitized by Google

funkciju neposrednim dejstvom samoupravnog mehanizma, već i uz pomoć organizovane državne prinude, prof. Aleksandar Fira kaže: »Sa tog stanovišta, međutim, nikada ne smemo zaboraviti da ta organizovana državna prinuda nije, u stvari, nikakvo strano telo, niti nešto što se krije iza samoupravljanja i što postoji nasuprot samoupravljanju.«[4] Samoupravljanje, međutim, u isto vreme određuje i meru državne prinude. Ona može da se kreće samo u granicama nužnim za obezbeđenje nesmetanog razvoja samoupravljanja, što samo po sebi isključuje svako ograničavanje samoupravnih prava primenom mera državne prinude.

Drugo, država nema ni sada, a u budućnosti će sve manje imati monopol u zaštiti društveno-ekonomskog i političkog sistema preko svoga aparata. Uporedo sa razvijanjem normi autonomnog samoupravnog prava, kao prava koje u skladu sa Ustavom i zakonom samostalno reguliše određene društvene odnose, zatim jačanjem drugih mehanizama u zaštiti ustavnosti i zakonitosti, kao i prevazilaženjem različitih suprotnosti koje se u današnjim uslovima pojavljuju kao smetnje samoupravnom sporazumevanju i dogovaranju o određenim pitanjima, automatski će prestajati i potreba za određenim oblicima organizovane državne prinude.

Može se, prema tome, zaključiti da je izloženi koncept društvene samozaštite organizacioni i materijalni okvir odumiranja zaštitne funkcije države. Društvena samozaštita je u isto vreme sastavni deo diktature proletarijata u okviru koje se radnička klasa, kao nosilac vlasti i opšte kontrole u društvu, stara i na demokratskoj i samoupravnoj osnovi izgrađuje i vlastitu zaštitu svojih klasnih interesa.

2. Osnovne političko-pravne pretpostavke ostvarivanja zaštitne funkcije političkog sistema u samoupravnom društvu

Za odnos između vlasti — kao još uvek, u određenoj meri, monopola države — i društvene samozaštite pre se može reći da se to pitanje ponegde nedovoljno shvata nego što je složeno. Iako se u najširem smislu problem može i tako postaviti, to jest kao problem suprotnosti i jedinstva između vlasti i društvene samozaštite, ispravnije je, u stvari, razmatrati proces demonopolizacije u sferi vlasti i odnos između podruštvljenih i nepodruštvljenih njenih oblika, to jest onih oblika u pojedinim funkcijama države u kojima ona odumire i onih koji još imaju atribute »državnih«. Pošto smo to pitanje ranije samo u načelu dodirnuli, pokušaćemo da ga nešto konkretnije objasnimo, makar i uz izvesna, ali korisna ponavljanja.

---

[4] Prof. dr A. Fira, *Zaštitna funkcija društveno-političkog sistema*, u zborniku predavanja *Društveno-politički sistem socijalističkog samoupravljanja*, Izd. centar »Komunist«, Beograd, 1977, str. 63—84.

Digitized by Google

Svaka vlast ima i funkciju zaštite vrednosti društva kojem služi i u tome se ona najneposrednije i izražava kao prava vlast, odnosno monopol države. Pre svega, vlast koncentriše različite administrativne mere, uključujući i represivne, i njihovom primenom ostvaruje zaštitnu funkciju u datom sistemu. I u našem političkom sistemu, iako čine jedinstvo, treba praviti razliku između zaštitne funkcije društva i društvene samozaštite. Pod zaštitnom funkcijom treba podrazumevati onaj deo aktivnosti i mera kojim društvo (država) — u ime i za račun radničke klase i svih radnih ljudi i građana, a preko organa ovlašćenih za intervenisanje u slučajevima kada se prekrše opšteobavezne zakonske i druge norme — štiti ustavni poredak, socijalističke samoupravne odnose, slobode i prava čoveka i građanina, javni red i mir, društvenu i ličnu imovinu i druge vrednosti.

Takva zaštitna funkcija je, prema tome, objektivna nužnost i biće to sve dotle dok ne budu radikalnije prevaziđeni uzroci i suprotnosti u međunarodnim odnosima i unutrašnjem razvoju koji uslovljavaju i različita izvorišta ugrožavanja bezbednosti društva i njegovih osnovnih vrednosti. U tome je, na jednoj strani, protivrečnost između zaštitne funkcije u ovom smislu i društvene samozaštite, a na drugoj strani, njihova komplementarnost. Jer razvoj samoupravnih i demokratskih odnosa u društvu na utvrđenim osnovama obezbeđuje uslove za samoupravno i demokratsko razrešavanje još uvek postojećih konflikata, a time omogućuje i zahteva odumiranje i te funkcije države. U meri u kojoj bude dalje jačala stabilnost društveno-ekonomskih i političkih odnosa, smanjivaće se i potreba za primenom različitih administrativnih mera. To je put ka »slabljenju« nekih oblika zaštitne funkcije društva jačanjem društvene samozaštite, mada će u isto vreme neki od pomenutih faktora uslovljavati i jačanje pojedinih elemenata te iste funkcije.

To je, po našem mišljenju, ključno pitanje u razjašnjenju odnosa između zaštitne funkcije društva i društvene samozaštite, a u okviru toga i položaja i uloge organâ vlasti i uprave u društvenoj samozaštiti. Odumiranje zaštitne funkcije političkog sistema u njenom etatističkom značenju nadomešta se samozaštitnim organizovanjem društva i u skladu s tim transformiše i prilagođava i rad svih organa i službi preko kojih društvo ostvaruje tu svoju funkciju. To je nužan i prirodan deo celokune samoupravne transformacije društva.

Međutim, ponovo podvlačimo, to ne znači da društvo u isto vreme neće i dalje imati potrebu za jačanjem nekih elemenata svoje zaštitne funkcije, a da to jačanje ne protivreči društvenoj samozaštiti. Ono ne znači zadržavanje, a još manje proširivanje monopola državnih organa na određene uslove. Ti organi ne vrše svoju funkciju kao isključivo svoje pravo, kao svoj monopol, već kao društvenu funkciju u kojoj oni imaju *stručnu ulogu* i za koju im je društvo poverilo *posebna ovlašćenja*. Upravo u vršenju tog stručnog dela poslova neki od tih organa moraju i jačati radi uspešnije zaštite čoveka od različitih oblika ugrožavanja njegovog fizičkog

Digitized by Google

integriteta i direktnih napada. Prema tome, u okviru društvene samozaštite kao najšire osnove za ostvarivanje zaštitne funkcije društva otklanjaju se uzroci i uslovi za raznovrsne društveno negativne i štetne pojave i ponašanja i onemogućavaju njihovi nosioci samozaštitnim organizovanjem i aktivnošću svih subjekata društva, a stručni organi rešavaju one probleme za koje su nužne posebne organizovane snage, stručnost i ovlašćenja. U tome oni nastupaju kao *specijalizovani delovi* društvene samozaštite i snose pred društvom nesmanjenu *odgovornost* za svoj deo poslova.

Svi ovi organi su, dakle, unutar sistema društvene samozaštite, ni van ni iznad njega. Svoju ulogu u tom sistemu ostvaruju u okvirima nekoliko osnovnih društveno-političkih pretpostavki koje određuju njihovu osnovnu orijentaciju i svakodnevni rad. To su naročito sledeće pretpostavke: prvo, moraju biti otvoreni prema društvu; drugo, celokupan njihov rad mora biti usmeravan od društva i u funkciji zaštite samoupravnih interesa radnih ljudi i građana i zaštite interesâ radničke klase, odnosno u funkciji delegatskog sistema; treće, svoj deo zadataka moraju izvršavati na najefikasniji i zakonit način i za to snose političku i stručnu odgovornost; i četvrto, u granicama svoga delokruga i nadležnosti moraju pružati stručnu i drugu pomoć ostalim subjektima društvene samozaštite i doprinositi jačanju opštedruštvene prevencije društveno opasnih i štetnih delatnosti.

1) Otvorenost državnih i drugih stručnih organa i službi prema društvu podrazumeva takvu njihovu organizaciju, metode rada i povezivanje sa organizacijama udruženog rada, društveno-političkim organizacijama i drugim faktorima da društvo, na jednoj strani, tim putem ostvaruje potpun *uvid* u njihov rad i, na drugoj, da *utiče* na što potpunije saobražavanje tog rada stvarnim potrebama i interesima razvoja celokupnih samoupravnih i demokratskih odnosa. Svako zatvaranje bilo kog od tih organa i odbijanje neophodne saradnje i konsultacije sa odgovarajućim strukturama društva sužava prostor društvenoj kontroli nad njihovim radom, a samim tim vodi i njihovoj birokratizaciji i otuđivanju od stvarnih interesa društva, odnosno, u krajnjoj liniji, preuzimanju i političke moći. To važi za sve, a naročito za izvršne organe i organe državne uprave, uključujući i organe bezbednosti. Iskustva iz prošlosti dovoljno jasno ukazuju na to da je osamostaljivanje nekih od tih organa prema društvu predstavljalo ozbiljnu kočnicu razvoju ukupnih društvenih odnosa.

2) Državni aparat nije glavni nosilac akcije u razvoju društva, već je to njegova samoupravna struktura. On ne utvrđuje politiku, već je samo sprovodi, niti sme da koncentriše političku snagu koja pripada delegatskoj skupštini i u njoj se stiče na osnovama njenog položaja u političkom sistemu i povezivanja sa celokupnom društvenom strukturom. U tome je smisao i značaj *usmeravanja* državnih i drugih organa od strane društva — dakle, da sprovode politiku utvrđenu od skupštine društveno-političke zajednice i da ukazuju na stanje i probleme od značaja za ostvarivanje te politike. Razume se, oni i sami doprinose utvrđivanju poli-

Digitized by Google

tike i moraju da se ponašaju u skladu sa njenim intencijama pri izvršavanju svojih zadataka, ali ne mogu da prisvajaju političku moć u smislu uticanja na određena stanja i odnose u društvu kao samostalni faktori mimo uticaja samoupravnih struktura i vodećih idejnih i političkih snaga društva.

3) Odnosi između državnih i drugih stručnih organa i službi sa ostalim subjektima društvene samozaštite su dvosmisleni i bazirani na obostranim potrebama, interesima i odgovornosti. Ni jedan od tih organa ne može sa punim uspehom izvršavati svoje poslove bez tesne komunikacije sa samoupravnim i društveno-političkim strukturama, pa ni one koji su u najneposrednijoj vezi sa društvenom samozaštitom. Ti organi ne mogu sagledavati probleme u celovitosti njihove društvene uslovljenosti i značaja ukoliko ne sarađuju sa društveno-političkim organizacijama, samoupravnim i drugim faktorima. Oni, dakle, ni svoja uža stručna pitanja ne mogu posmatrati i rešavati van opšteg stanja i procesâ u društvu ma kako izgledalo da se radi o pitanjima koja se jednostavno i rutinski rešavaju primenom odgovarajućeg propisa. Bez toga se, dakle, ne može zamisliti društveno potrebna efikasnost u njihovom radu, a to je jedan od suštinskih elemenata i njihove uloge u društvenoj samozaštiti. U isto vreme to je i osnova za što potpunije ostvarivanje drugog dela njihovih zadataka u društvenoj samozaštiti, to jest da, na jednoj strani, kao stručni organi pružaju odgovarajuću stručnu pomoć ostalim subjektima društva u organizovanju i funkcionisanju društvene samozaštite i da se, na drugoj strani, uključuju u opštu i najširu prevenciju društva protiv delatnosti opasnih i štetnih po njegov ustavni poredak, odnose i vrednosti.

4) Posebno treba podvući da ovakvo mesto i uloga državnih i drugih organa u društvenoj samozaštiti ne znači umanjivanje njihove odgovornosti, ograničavanje samostalnosti i slabljenje autoriteta njihovih rešenja i odluka. Naprotiv, u interesu je društvene samozaštite da oni, u skladu sa svojim delokrugom i nadležnošću, budu sa svojim merama blagovremeni i efikasni u svim slučajevima kada su te mere društveno nužne i celishodne. U suštini, to i jeste njihov osnovni zadatak u društvenoj samozaštiti. U primeni mera i donošenju odluka za koje su zakonom ovlašćeni oni su samostalni i za njih snose punu odgovornost. Stvar je svih subjekata društvene samozaštite da se te mere i odluke poštuju i izvršavaju, posebno sudske, i u tome se ogleda jedinstvo zaštitne funkcije društva i društvene samozaštite. U tom smislu je još Program Saveza komunista pitanje zakonitosti postavio na širu, iz sadašnje perspektive gledano — samozaštitnu osnovu. Taj deo u Programu glasi: »Zakonitost se ne obezbeđuje samo, pa ni prvenstveno, postojanjem objektivnog pravnog poretka i organa pravosuđa, iako su ovi faktori uvek imali i danas imaju svoje posebno mesto u društveno-političkom razvitku Jugoslavije. Zakonitost mora sve više da se zasniva na društvenoj solidarnosti, na socijalističkom usaglašavanju, na zajedničkim i ličnim interesima i na svesti socijalističkog čoveka. Zakonitost sve više treba da bude unutrašnja potreba kolektiva i pojedinaca, kao i osećanje nužnog ličnog ponašanja koje se javlja u

Digitized by Google

procesu likvidacije društvenih suprotnosti i subjektivnog egoizma.« Nastojanja pojedinaca, koja u praksi još uvek nisu retka, da u ime »odbrane« samoupravljanja izigraju izvršavanje sudskih odluka i odluka drugih nadležnih organa upravo su izraz težnji ka birokratskom monopolu i, prema tome, direktno suprotna i samoupravljanju i društvenoj samozaštiti.

Kao što odumiranje određenih elemenata zaštitne funkcije države ne znači umanjivanje odgovornosti državnih organa za deo zadataka koji im u tom procesu preostaje, isto tako ni nadzor koji ti organi po zakonu vrše prema organizacijama udruženog rada i drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama u pojedinim oblastima (takozvani inspekcijski i upravni nadzor) ne umanjuje ni prava, obaveze i odgovornosti tih organizacija i zajednica da se, u okviru svojih nadležnosti i prema specifičnim potrebama, staraju o stanju u tim istim oblastima, podrazumevajući i njihovo pravo na regulisanje svojim opštim samoupravnim aktima određenih pitanja i dužnost samoupravnog nadzora nad sprovođenjem tih akata. Prema tome, nadzor i kontrola koju društveno-političke zajednice vrše preko odgovarajućih organa i unutrašnja samoupravna kontrola i nadzor ne protivreče jedno drugome niti se isključuju, već imaju istovetan cilj — otklanjanje uzrokâ i posledica štetnih po razvoj samoupravnih odnosa, sredstva u društvenoj svojini i druga dobra.

U ovim okvirima ćemo nešto bliže razmotriti i krivično-pravnu zaštitu i kriminalnu politiku, takođe kao prethodno pitanje od značaja za potpunije sagledavanje uloge organâ vlasti i državne uprave preko kojih se ta politika uglavnom sprovodi i kao okvir za konkretnije razmatranje mesta i uloge tih organa u društvenoj samozaštiti, posebno pravosudnih organa, kontrolno-inspekcijskih službi i organâ unutrašnjih poslova.

3. Krivično-pravna zaštita, kriminalna politika i društvena samozaštita

Prethodna razrada ovih pitanja od suštinskog je značaja za potpunije postavljanje i razradu položaja i uloge organâ državne vlasti i uprave u društvenoj samozaštiti. U stvari, putevi koje ti organi nalaze u demokratizaciji svoga rada, otvaranju prema društvu i komunikaciji i saradnji sa ostalim subjektima društvene samozaštite u ostvarivanju krivično-pravne zaštite i kriminalne politike čine bitne elemente sveukupne transformacije njihovog rada u skladu sa opštom demokratizacijom odnosâ u društvu i razvojem samoupravljanja. Pri tome demokratizaciju treba shvatiti u značenju i sadržajima kojima mora biti ispunjena socijalistička demokratija, to jest ne svoditi je samo na političku demokratiju, već je, pored ostalog, uzimati kao osnovu ponašanja svih struktura u društvu, pa i organâ državne vlasti i uprave.

1) *Krivično-pravna zaštita.* — U širem sociološko-političkom smislu, pod ovom zaštitom podrazumevamo skup vrednosti čiju

Digitized by Google

povredu jedno društvo zabranjuje i u isto vreme ih organizovano štiti na taj način što sankcijom predupređuje te povrede, a ukoliko do njih dođe, vinovnike krivično kažnjava. Obim, sredstva i ciljevi te zaštite određeni su karakterom datog političkog sistema, koji se u konkretnim istorijskim uslovima štiti od ponašanja i delatnosti kojima se ugrožavaju njegovi osnovni, u krajnjoj liniji, vitalni interesi vladajuće klase.

Jugoslovensko krivično zakonodavstvo je u funkciji zaštite osnovnih vrednosti socijalističkog samoupravnog društva i položaja, pravâ i sigurnosti čoveka i građanina. Zaštita tih vrednosti — u meri u kojoj je to u pojedinim istorijskim periodima nužno i opravdano radi zaštite klasnih interesa radničke klase — predstavlja osnov i granice za utvrđivanje društveno opasnih (krivičnih) dela i propisivanje krivičnih sankcija. Krivično-pravna zaštita je, prema tome, jedan od tipičnijih i znatnijih ostataka monopola vlasti koju koncentriše i ostvaruje društvo preko države i njenih posebnih organa.

Krivičnim zakonima Federacije, republika i autonomnih pokrajina određeno je koja su društveno opasna dela krivična dela, propisane su za njih sankcije i one se u zakonom utvrđenom postupku izriču učiniocima takvih dela.

Naše krivično zakonodavstvo imalo je u svim etapama razvoja društva značajnu revolucionarno-klasnu ulogu. Ono će tu ulogu i nadalje imati sve dotle dok pod uticajem određenih spoljnih napada i unutrašnjih protivrečnosti budu ugrožavane njegove osnovne vrednosti. U ostvarivanju te uloge ono se menjalo u oba pravca — na jednoj strani su iščezavala pojedina delovanja kao društveno opasna, a na drugoj je razvoj određenih oblasti, vrednosti i dobara u društvu, kao i nastanak ili proširivanje nekih pojavnih oblika kriminala u međunarodnim okvirima nužno nametao utvrđivanje i novih krivičnih dela protiv pojedinih društvenih vrednosti i dobara.[5]

Slično je i sa ostalim merama kao oblikom administrativne intervencije države u pitanjima ostvarivanja pravâ i obaveza građana. Brojne su ublažavane ili sasvim nestajale u procesu demokra-

[5] Tako je, na primer, 1959. godine ukinuto 17 krivičnih dela, među kojima i dela proizvodnje neupotrebljivih proizvoda, štetnog trgovinskog poslovanja, uskraćivanja ili zakidanja obezbeđenog snabdevanja, neizvršenja obaveznih isporuka poljoprivrednih proizvoda i drugo, ali su u isto vreme utvrđena i nova za radnje koje su u ranijim uslovima bile neznatne društvene opasnosti ili su bile sasvim nepoznate, kao što je oduzimanje motornog vozila, nepružanje pomoći licu povređenom u saobraćajnom udesu, služenje alkoholnih pića maloletnicima itd. Krivičnim zakonikom od 1973, a naročito noveliranim krivičnim zakonodavstvom od 1977. godine, učinjen je dalji korak u zaštiti samoupravljanja i samoupravnih odnosa, sigurnosti i prava ljudi i drugih vrednosti i dobara koje se u sadašnjim uslovima izrazitije napadaju. Pored ostalog, utvrđena su nova krivična dela protiv osnova socijalističkog samoupravnog društvenog uređenja i bezbednosti (na primer, terorizam), protiv slobode i pravâ građana (kao što je neovlašćeno prisluškivanje i tonsko snimanje itd.), zatim protiv samoupravljanja, radnih odnosa, bezbednosti vazdušnog i drugog javnog saobraćaja itd.

Digitized by Google

tizacije i razvoja samoupravljanja, a izvesne je objektivno nametala sama dinamika i sadržina razvoja u pojedinim oblastima društvenog života ili, pak, pojave zloupotrebe demokratije i samoupravljanja od strane pojedinaca. Jugoslavija, na primer, i po liberalizaciji vizno-pasoškog režima spada među najotvorenije zemlje. Svi građani, po pravilu, mogu bez viza putovati u brojne zemlje. Zakon je učinio izuzetak samo za one pojedince kojima se iz razloga bezbednosti zemlje može uskratiti izdavanje putne isprave, što je, u odnosu na širinu liberalizacije, neznatna mera.

Prema tome, krivično-pravna i drugi oblici kazneno-pravne i prinudne intervencije države, kao deo zaštitne funkcije političkog sistema, i dalje će se menjati u izloženom smislu, to jest jedni će biti prevazilaženi (odumiraće) nestankom uzroka koji su uslovljavali inkriminisana ponašanja i jačanjem društvene svesti, odgovornosti i discipline, a neki će se usavršavati ili iznova uspostavljati u zavisnosti od opštih i posebnih interesa društva da u određenim periodima i tim putem zaštiti svoje osnovne interese.

U okviru tog procesa ključno je i političko i pravno pitanje u kojoj meri i oblicima je moguća dalja deetatizacija krivično-pravne zaštite u društvu. Načelno uzevši, van svake je sumnje da je i to nužan deo opšte deetatizacije državnih zaštitno-kontrolnih mehanizama, deo demonopolizacije zaštitne funkcije u pravcu stvaranja prostora za razvoj autonomnog samoupravnog prava i samoupravne prakse i u toj oblasti.

Iako se problem u načelu može jasno postaviti u gornjem smislu, on je, međutim, u svojim konkretnim političko-pravnim aspektima veoma složen. Ne zbog toga što deetatizacija krivičnog zakonodavstva radikalno zaseca i u neke temeljne principe tog zakonodavstva, jer je u samoupravnom sistemu već potvrđena prednost njegovih mehanizama i nad drugim tradicionalnim pravima i mehanizmima države, već zbog toga što taj problem, ako se posmatra u širim relacijama, po samoj svojoj prirodi iziskuje takvu regulativu i društvenu svest koja bi otklonila opasnosti od »lokalnog« etatizma i zloupotrebe demokratizacije na štetu sloboda i prava čoveka i građanina. Taj rizik, međutim, ne navodimo kao nepremostivu smetnju, već samo kao faktor koji se mora uzimati u obzir pri razmatranju ovog pitanja.

Jedan od temeljnih principa našeg krivičnog prava je taj da nema ni krivičnog dela ni kazne bez zakona (takozvani princip legaliteta, to jest da se samo zakonom mogu utvrđivati krivična dela i krivične sankcije). Deetatizacija krivičnog zakonodavstva ne bi mogla u dužoj perspektivi da dira u osnove tog principa. Razlozi za to mogu se obrazložiti kako nekim životnim realnostima tako i psihološkim potrebama i osećanjima građana. Deo životne realnosti je i klasični opšti kriminalitet (ubistva, krađe itd.), zatim napadi na ustavni poredak i drugi oblici ugrožavanja ljudi i materijalnih dobara koji su do određene granice propratne pojave društvenog razvoja. Društvo se mora organizovano štititi od tih napada utvrđivanjem na jedinstvenim osnovama delatnosti i ponašanja koja su opasna po celinu društvenih odnosa i opšta prava i

Digitized by Google

slobode građana i upravo to i jeste funkcija jugoslovenskog krivičnog zakonodavstva da štiti jedinstven sistem vrednosti samoupravnog društva. Sociopsihološka komponenta životne realnosti jeste u tome što ljudi u našem samoupravnom sistemu moraju imati i povećan i stabilan osećaj pravne i lične sigurnosti, a to im se obezbeđuje i organizovanom primenom kazni za učinioce krivičnih dela, odnosno zaštitom na jedinstvenim osnovama vrednosti koje sami stvaraju.

Pod pretpostavkom da će, dakle, društvo trajnije morati da ima sistem propisa koje utvrđuju šire društveno-političke zajednice i posebno organizovane snage za suprotstavljanje tom relativno konstantnom subverzivnom delovanju i drugom delikventnom ponašanju, postavlja se pitanje gde treba tražiti prostor za, inače, nužan širi uticaj radnih ljudi i građana na sadržinu i domašaj krivično-pravne zaštite.

Mišljenja smo, pre svega, da je normativno konstituisanje te zaštite do sad vršeno uglavnom bez ozbiljnijeg uticaja subjekata društvene samozaštite, naročito iz baze društva. Delegatski sistem sada i institucionalno pruža za to znatno šire mogućnosti. Putem ovog sistema, a i neposredno, uticaj subjekata društvene samozaštite treba više da dođe do izražaja i u stvaranju krivično-pravnih normi. Samo tim putem može se postići potpunost i veća ujednačenost krivično-pravne zaštite u društveno potrebnoj meri, to jest obezbediti da se raznolikosti, specifičnosti i frekvencija određenih delikventnih i devijantnih ponašanja u određenim sredinama utvrde i kao krivično delo ako pomenuti subjekti ocene da im se tim ponašanjima u društveno opasnom stepenu ugrožavaju vrednosti koje stvaraju. To naročito važi za samoupravljanje, za čiju zaštitu su radnička klasa i svi radni ljudi i građani posebno zainteresovani i koje se u procesu svoga razvoja suočava i sa različitim oblicima povreda, otpora i ugrožavanja. Novo jugoslovensko krivično zakonodavstvo pruža za to i jednostavniji formalni postupak, s obzirom na to da najveći deo propisa iz te oblasti donose republike i autonomne pokrajine.

U isto vreme od subjekata društvene samozaštite trebalo bi da potiču i inicijative i predlozi da se određena ponašanja i dekriminalizuju, to jest da se, umesto kao krivična dela, kvalifikuju kao prekršaji ili da se neka i sasvim isključe. To, razume se, opet u zavisnosti od toga da li konkretna, po sadašnjim propisima delikventna ponašanja zaslužuju takav tretman s obzirom na stepen njihove stvarne društvene opasnosti, raširenost, najčešće motive i slično.

Obe izložene situacije dodiruju se već sa kriminalnom politikom i, pretpostavljajući veći uticaj subjekata društvene samozaštite u gornjem smislu, upućuju na to da u poimanje kriminaliteta treba unositi ne samo i isključivo pravne, već i sociološke elemente. Drugim rečima, kao kriminalna mogu se smatrati određena asocijalna ponašanja koja su to po svojoj stvarnoj društvenoj opasnosti, a ne samo ona kojima se krše norme krivičnog zakona i obr-

Digitized by Google

nuto, pojedine od tih normi gube razlog svog postojanja nestankom kriminogenih faktora i aktivnosti zbog kojih su ustanovljene.

2) *Kriminalna politika.* — Za razliku od krivičnog zakonodavstva, kriminalna politika je praktična aktivnost u suzbijanju kriminaliteta. Ne upuštajući se u šire razmatranje te politike kao naučne discipline, za razumevanje odnosa između nje i društvene samozaštite dovoljno je istaći da i sadržinu i ciljeve kriminalne politike određuje opšta politika društva i da ona obuhvata sve oblike aktivnosti na suzbijanju kriminalnih i drugih devijantnih ponašanja; dakle, pored konkretne primene i izučavanja efekata normi krivičnog zakonodavstva, i sve oblike odbrane društva od takvih ponašanja organizovanim preventivnim merama i aktivnostima.

Iz prednje konstatacije mogao bi se izvući dvojak zaključak — da je kriminalna politika nešto odvojeno i samostalno u odnosu na društvenu samozaštitu ili, pak, da se, uzimajući u obzir predmet i sadržaj društvene samozaštite, može s njom poistovetiti. Takve nedoumice su moguće, ali ne i neotklonjive. Kriminalna politika je, naime, samostalna samo utoliko ukoliko se posmatra kao naučna disciplina koja probleme iz svoga predmeta ispituje i naučnim metodama i sredstvima, s tim što ni tada nije izvan društvene samozaštite, već svim svojim praktičnim rezultatima može da bude samo u njenoj funkciji, njeno sredstvo. Upravo zbog toga razmatranje te politike i zaslužuje pažnju, a naročito sa stanovišta mogućeg još šireg i neposrednijeg uticanja subjekata društvene samozaštite na njeno ostvarivanje.

Podsećajući na to da je čovek najviša vrednost samoupravnog društva i da je suštinski cilj razvoja društva na toj osnovi potpuno oslobađanje ljudske ličnosti, od te maksime treba polaziti i pri određivanju suštinskih elemenata naše kriminalne politike. A to znači pri određivanju osnovnih načela na kojima se ona zasniva, glavnih polazišta u suzbijanju kriminaliteta i granica represije.

Osnovna načela na kojima se zasniva naša kriminalna politika jesu zakonitost, humanizam i prevencija. Kao opšte rukovodno načelo svih organa koji sprovode kriminalnu politiku, naročito organâ represije, zakonitost im nalaže da i pri primeni sredstava te politike u središtu njihove pažnje i aktivnosti bude zaštita čovekovih prava i sloboda. Što se humanizacije kriminalne politike tiče, ona ima za osnovnu pretpostavku suzbijanje devijantnih ponašanja prvenstveno vanpravnim i vanprinudnim metodama i sredstvima i primenu takvih metoda i sredstava prema delikventima tamo gde se oceni da se time postiže svrha, kao i omogućavanje učiniocima krivičnih dela da se po izdržanoj kazni uključe u normalne i društveno korisne aktivnosti (resocijalizacija). Prevencija i humanizam se međusobno prožimaju. Prevencija obuhvata planske, kombinovane i trajne aktivnosti društva na otklanjanju uzroka i uslova koji pogoduju asocijalnim ponašanjima. Iz ovih osnovnih načela mogu se izvesti i društveni kriterijumi o obimu i svrsi represije, kao i značaj, oblici i domašaj uticanja subjekata društvene samozaštite na kriminalnu politiku.

Digitized by Google

Govoreći o državi i njenoj ulozi u samoupravnom društvu, naglasili smo da ona, kao institucionalizovani oblik diktature proletarijata, preko svog aparata sprovodi i represiju u onoj meri u kojoj je to nužno za zaštitu interesâ radničke klase. U okviru opštih uslova u kojima se naše društvo razvija, koji su takođe sa gledišta bezbednosti i društvene samozaštite u osnovi objašnjeni, van svake je sumnje da mu je nužna i određena mera represivne intervencije. Koja je to mera, o tome Kardelj kaže: »Sredstva državne prinude, odnosno represivne mere, treba primenjivati samo onda kada je to zaista neophodno sa gledišta odbrane socijalističkog i samoupravnog društvenog poretka.«[6]

Uzimajući u obzir sadržinu i ciljeve daljeg razvoja samoupravljanja i društvene samozaštite kao jedne od njegovih funkcija, iz ove Kardeljeve konstatacije, kao prvi zaključak, proizlazi da će državna intervencija u procesu sve više ustupati mesto vanprinudnim (preventivnim) aktivnostima, to jest upravo aktivnostima subjekata društvene samozaštite u najširem smislu uzetim. Drugi zaključak može se svesti na to da u sadašnjim uslovima strože krivične sankcije treba primenjivati samo onda kada se drugim sredstvima ne mogu otkloniti po samoupravni sistem i njegove vrednosti opasne delatnosti.

U kom pravcu se ova konstatacija može razvijati i potkrepljivati sa gledišta praktičnog usmeravanja krivičnog gonjenja i kriminalne politike uopšte, kao i uloge subjekata društvene samozaštite u tome? Uopšte uzevši, društvo usmerava krivično gonjenje prema vlastitoj oceni društvene opasnosti određenih pojavnih oblika kriminaliteta u datom periodu svoga razvoja. Odlučniji krivični progon, na primer, učinilaca krivičnih dela u privredi i određenih oblika političkog kriminaliteta između 1972. i 1976. godine bio je nužan i opravdan upravo radi zaštite ustavnog poretka i materijalne osnovice društva. Sa nosiocima takve delatnosti društvo će se, u manjoj ili većoj meri, i dalje suočavati. Poznati su pojedinci kojima je društvo obezbedilo natprosečan standard pa ipak rade na njegovom podrivanju, zatim takvi koji kradu ne zato što su socijalno nezbrinuti (mada, razume se, ni to ne opravdava takva ponašanja), već ih na to motiviše sitnosopstvenički mentalitet i želja za bogaćenjem itd. Da ne nabrajamo brojne druge slučajeve u kojima je represivna mera nužna samim faktom izvršenja krivičnog dela veće društvene opasnosti, ove primere navodimo kao tipičnije za objašnjenje da će u društvu i nadalje biti destruktivnih i asocijalnih ponašanja koja će ostajati van domašaja njegove opšte preventive ili ona neće imati svojih efekata na pojedince i grupe jednostavno zbog toga što ne prihvataju moralne i društvene norme socijalističkog samoupravnog društva i što su njegovi neprijatelji.

To su, prema tome, i slučajevi u kojima je represivna mera jedino i opravdano sredstvo, a osnovne kriterijume njene društvene svrsishodnosti određuje celokupna naša samoupravna i de-

[6] E. Kardelj, op. cit., str. 132.

Digitized by Google

mokratska javnost. Nepobitna je, naime, činjenica da sve vrste zloupotreba i špekulacija na štetu društvene imovine i svakovrsno neprijateljsko delovanje nailazi na oštre reakcije ogromne većine samoupravno opredeljenih građana. Prema tome, raspoloženje i podrška građana u krivičnom progonu nosilaca takvog delovanja određuje, u krajnjoj liniji, i opštu meru represivne intervencije državnog aparata.

Upravo tako određena mera represije imala je i imaće svoje pravo mesto i puno opravdanje u okviru opšte borbe društva protiv kriminaliteta i drugih devijantnih pojava. Razumljivo je, međutim, da će se, u meri u kojoj to bude zavisilo od našeg opšteg unutrašnjeg razvoja (apstrahujemo, dakle, spoljne faktore), od usavršavanja delegatskog sistema i dalje demokratizacije društvenih odnosa, represija smanjivati uporedo sa usavršavanjem samozaštitnih mehanizama u okviru toga razvoja, uticanja subjekata društvene samozaštite na kaznenu politiku i sveopšte preventivne aktivnosti. To dokazuju i neka iskustva iz nekoliko poslednjih godina. Mada se, naravno, još ni izdaleka ne može govoriti o mogućim i željenim dometima u tom pogledu, ipak je neosporna činjenica da su pojačanom unutrašnjom i spoljnom kontrolom smanjeni uslovi i prostor za kriminalnu delatnost u pojedinim sredinama, da su preventivom u vidu pojačane političke budnosti i aktivnosti pojedinci i grupe onemogućeni u nastojanju da osvoje pozicije u pojedinim samoupravnim i drugim institucijama da bi ih koristili u svoje neprijateljske svrhe i da je uopšte porasla svest i osetljivost u društvu prema ugrožavanju i zaštiti njegovih vrednosti.

Upravo to i jeste osnovni dalji razvojni put naše kriminalne politike. Šta sve subjekti sistema društvene samozaštite mogu i treba da čine u prevenciji sveopšteg kriminaliteta, to je stvar za razradu uloge u tom sistemu svakog od njih; dakle, na mestu i na način kako se, u stvari, i treba da organizuje prevencija. Ostaje, međutim, još nedovoljno razrađeno pitanje uticaja subjekata društvene samozaštite na kaznenu politiku i rad organa koji tu politiku provode.

Krivično gonjenje izvršilaca kažnjivih dela i presuđivanje za ta dela u rukama je državnih organa — javnih tužilaštava i sudova. Kad se za to steknu zakonom predviđeni uslovi, ovi organi su samostalni i nezavisni u odlučivanju, jer stabilan pravni poredak se drukčije ne može ni zamisliti. Međutim, to ne znači da se ne može razvijati još šira praksa davanja određenih mišljenja, predlogâ i inicijativa od strane subjekata društvene samozaštite koje bi imale uticaja na rad tih organa samo utoliko što bi im omogućavale svestranije sagledavanje okolnosti pod kojima je krivično delo izvršeno i ličnosti njegovog izvršioca. Ne dirajući u samostalnost tih organa i princip da su dužni postupati po zakonu, mišljenja koja bi davali radni ljudi i građani preko svojih organizacija i asocijacija (u mesnim zajednicama, organizacijama udruženog rada i drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama) mogla bi da se kreću i do davanja sugestija za vrstu kazne, odnosno mere bezbednosti. Okolnosti pod kojima je jedna kažnjiva radnja izvršena,

Digitized by Google

a pogotovo ličnost često se mogu najbolje proceniti u sredini u kojoj je ona živela i radila, a na osnovu toga predložiti i vrsta i visina kaznene mere kojom se postiže prava svrha.

To je, razume se, samo jedan od mogućih puteva prenošenja pravâ i odgovornosti na subjekte društvene samozaštite i u ostvarivanju kaznene politike, odnosno puteva ka njenoj daljoj deetatizaciji. To je u isto vreme, pored ostalog, jedan od oblika u kojem društvena samozaštita prevazilazi okvire samo društvene preventive, utičući preko svojih subjekata i na izgradnju i na funkcionisanje zaštitnih mehanizama političkog sistema.

Subjekti društvene samozaštite, prvenstveno Savez komunista i druge društveno-političke organizacije, mogu da odigraju još veću ulogu u vezi sa sagledavanjem okolnosti i ličnosti izvršilaca krivičnih dela manje ili neznatne društvene opasnosti. To se posebno odnosi na širu takozvanu političku delikvenciju. Prema postojećim statističkim podacima, na verbalne delikte političkog kriminala otpada preko 90% (u nekim periodima i do 97%) od ukupne mase tog kriminala, najčešće u vidu širenja lažnih vesti, izazivanja nacionalne, verske i rasne mržnje i razdora i slično. Za ova krivična dela se u visokom procentu izriču blage kazne (uslovne osude, novčane kazne ili kazne zatvora od 1—2 meseca). Isto tako su daleko brojnija od krivičnih dela takozvana javna neprijateljska istupanja koja se, zbog manje društvene opasnosti, kvalifikuju kao prekršaji.

Šta pokazuju ovi statistički podaci? Prvenstveno to da takozvana politička delikvencija, posmatrana kroz sudsku statistiku, iskazuje i dosta velik broj onih koji počine određena krivična dela ili prekršaje bez ikakvih ili bar bez izrazitijih političkih motiva. Iako i ta delikvencija može biti indikator prisustva i uticaja neprijatelja, odnosno raspoloženja i stanja u određenoj užoj sredini, ona, po pravilu, nije deo organizovanog neprijateljskog delovanja. Iz motivâ i okolnosti pod kojima se čine proizlazi da su takvi istupi u znatnom procentu posledica trenutačne ozlojeđenosti, alkoholisanosti i drugog nekontrolisanog ponašanja pojedinaca. Praksa pokazuje da se u dosta brojnim slučajevima običnim razgovorom i upozorenjem takvih prestupnika postizala svrha, čak potpunija nego što bi se to postiglo administrativnom merom. To otvara još širi i društveno veoma koristan prostor za aktivnost subjekata društvene samozaštite, naročito društveno-političkih organizacija.

Digitized by Google

Svetlana Božinović

Aktuelna pitanja životnog standarda

1. Opšti pogled na razvoj osnovnih elemenata životnog standarda u periodu 1976. do 1980. godine

U proteklom srednjoročnom planskom razdoblju došlo je, kao posledica usporavanja opšteg privrednog razvoja, do izvesnog slabljenja tendencije rasta životnog standarda. I pored toga, može se oceniti da je u razvoju životnog standarda u tom periodu ostvaren znatan napredak. Uz rast društvenog proizvoda od 5,7% prosečno godišnje u poslednjih pet godina, životni standard je rastao po stopi od 5,3%, što je za 0,6 poena sporije od rasta u periodu 1971—1975. godine.[1]

Usporavanje rasta životnog standarda posebno je izraženo u 1980. godini. Slabljenje dinamike opšte privredne aktivnosti u toj godini, izraženo stopom rasta društvenog proizvoda od samo 3,1%, što je za poslednjih deset godina najniži godišnji porast, znatno je suzilo materijalni okvir razvoja životnog standarda.[2]

[1] Prema podacima Saveznog zavoda za društveno planiranje („Osnovni indikatori razvoja od 1971. do 1980. godine, sa ocenom razvojnih mogućnosti u 1981. godini", SZDP, D-350/80, Beograd, decembar 1980).

[2] Isto.

Digitized by Google

Mere tekuće ekonomske politike usmerene na smanjivanje rasta svih oblika potrošnje u cilju uspostavljanja usklađenih odnosa u raspodeli uticale su na znatnije usporavanje rasta životnog standarda, a posebno lične potrošnje. Tako je u 1980. godini, u odnosu na 1979. godinu, ostvaren simboličan rast životnog standarda od 0,7%, i to: lična potrošnja je porasla samo za 0,3%, a društveni standard za 1,8%.[3]

U proteklih pet godina, u celini posmatrano, brže je rasla društvena proizvodnja od sredstava za životni standard, a u okviru životnog standarda ostvarivan je brži rast društvenog standarda.

Učešće životnog standarda i, posebno, njegovih osnovnih elemenata i akumulacije u društvenom proizvodu značajan je pokazatelj stabilizacionih kretanja i ostvarivanja osnovnih ciljeva razvojne politike. U nas se poslednjih godina, sa manjim godišnjim oscilacijama, uspešno ostvaruje planirani udeo lične potrošnje i društvenog standarda u društvenom proizvodu, dok je učešće privrednih investicija izuzetno visoko, dostižući u 1980. godini 28% ukupnog društvenog proizvoda.[4] Održavanje investicione potrošnje na ovako visokom nivou, koje je van materijalnih mogućnosti, istovremeno je praćeno neracionalnim ulaganjima, sporim efektuiranjem, strukturnom neusklađenošću i drugim negativnim pojavama.[5]

Kako pregrejanost naše privrede investicijama nije fenomen novijeg datuma, mada se on posebno ispoljio u poslednjem petogodištu, kada je skoro 40% društvenog proizvoda odvajano za investicije, to bi trebalo istraživanju uzroka koji do njega dovode posvetiti punu pažnju. Ima mišljenja da u samoj prirodi našeg sistema, posebno sistema proširene reprodukcije, vlada jaka, spontana sila koja neprekidno vrši pritisak na stalno povećanje investi-

---

[3] Prosečan godišnji rast sredstava za ličnu potrošnju u periodu 1976—1980. godine iznosio je 4,5%, a društvenog standarda 6,6% (prema: „Osnovni indikator razvoja od 1971. do 1980. godine, sa ocenom razvojnih mogućnosti u 1981. godini", SZDP).

[4] Udeo životnog standarda (ukupno) u društvenom proizvodu u tri poslednje godine opada: iznosio je u 1978. godini 71,1%, u 1979. godini 70,8%, a u 1980. godini 68,5%.

Posebno opada udeo lične potrošnje u društvenom proizvodu: u 1978. godini iznosio je 54,0%, u 1979. godini 53,4%, a u 1980. godini 51,9%.

U istim godinama učešće društvenog standarda u društvenom proizvodu manje-više stagnira: u 1978. godini iznosilo je 17,1%, u 1979. godini 17,4%, a 1980. godini 16,5% (prema podacima SZDP).

[5] Razlika između društvenog proizvoda i društvene potrošnje porasla je od —3,2 u 1978. godini na —3,9 poena u 1980. godini. Uzrok tome je, u najvećoj meri, u brzom rastu privrednih investicija. Takva ocena zasnovana je na činjenici da se u nekim drugim zemljama približno istog nivoa razvijenosti i različitih političkih sistema lična potrošnja nalazi na višem nivou nego u nas. Na primer, u Italiji iznosi 65%, Francuskoj 60%, Danskoj 61%, Grčkoj 69%, Mađarskoj, Poljskoj i Rumuniji oko 54% itd. Slično je i sa udelom društvenog standarda, za koji je, iz metodoloških razloga, teško izvršiti tačna upoređenja (prema: „Aktuelni problemi životnog standarda sa stanovišta sprovođenja politike stabilizacije", Savezni komitet za rad, zdravstvo i socijalnu zaštitu, Savezni zavod za društveno planiranje, Savezna zajednica za poslove cena, Beograd, mart 1981).

Digitized by Google

cija, često iznad nacionalnog dohotka. Otuda bi trebalo detaljnije analizirati ponašanje svih subjekata, od osnovne organizacije udruženog rada do Federacije, koji, bilo neposredno bilo posredno, donose investicione odluke. I bez dublje analize može se zaključiti da su, po pravilu, svi investiciono orijentisani: počev od radnog kolektiva koji smatra da će akutne probleme najsigurnije rešiti putem novih investicija i njima obezbediti veći dohodak, lične dohotke i viši životni standard, a ne porastom produktivnosti rada, udruživanjem ili uvođenjem više smena, preko opštine i regije, koje svoj razvitak vide u novim kapacitetima, do republike i pokrajine, kod kojih je ista težnja posebno pojačana njihovom novom pozicijom krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina.

2. Lični dohoci

Učešće ličnih dohodaka u strukturi ukupnih primanja stanovništva u poslednjim godinama stalno opada, što znači da se smanjuje njihov uticaj na formiranje ukupne kupovne moći stanovništva.[6] Tome treba dodati činjenicu da su se u poslednje vreme lični dohoci uvećavali mahom po osnovu nove zaposlenosti, da ih karakteriše visok stepen inflacioniranosti i da u realnom izrazu u poslednjih pet godina uglavnom stagniraju.

U celom prethodnom petogodištu ostvaren je simboličan prosečan godišnji porast realnih ličnih dohodaka (0,7%), što se nepovoljno odrazilo na životni standard radnikâ, posebno onih koji žive isključivo od ličnog dohotka iz redovnog radnog odnosa. U prvim mesecima 1981. godine nastavljena je tendencija opadanja realnih ličnih dohodaka, karakteristična za 1980. godinu.[7]

U periodu od 1976. do 1980. godine ostvarena su različita kretanja realnih ličnih dohodaka i produktivnosti rada, koja pokazuju da nije postignut ni očekivani porast niti potreban stepen međusobne usklađenosti ova dva indikatora. Dok je bilo planirano da realni lični dohoci rastu po prosečnoj godišnjoj stopi od

[6] Na osnovu podataka Službe društvenog knjigovodstva o novčanim primanjima i davanjima stanovništva koji su objavljivani do 1979. godine proizlazi gornja konstatacija. Za 1980. godinu, s obzirom da se ovi podaci više ne objavljuju, ne mogu se dati uporedivi podaci, ali neki drugi indikatori (udeo sredstava po izvorima u finalnoj tražnji stanovništva) koje je objavio Savezni zavod za društveno planiranje posredno ukazuju na nastavak pomenute tendencije i u 1980. godini.

[7] Ako se posmatra mesečna dinamika kretanja ličnih dohodaka, vidi se da u poslednjem kvartalu 1980. godine dolazi do zaustavljanja pada realnih ličnih dohodaka, jer tada rast troškova života, koji je u prethodnim kvartalima znatno premašao rast nominalnih ličnih dohodaka, zaostaje u prvim mesecima ove godine — mesečni rast nominalnih ličnih dohodaka brži je od rasta troškova života (videti detaljnije: „Privredna kretanja Jugoslavije", EIPF, Ljubljana, april 1981).

Digitized by Google

3,5%, oni su porasli za manje od 1%, a produktivnost rada, umesto prosečnog godišnjeg rasta od 3,9%, ostvarila je rast od samo 2,2%.[8]

Dalji ubrzani rast cena proizvođača i cena na malo, kao i znatno povećanje troškova poslovanja, izaziva različite posledice po sve domene ekonomske aktivnosti, a to je neminovno moralo nepovoljno uticati i na politiku stabilnog rasta životnog standarda.[9] Tome treba dodati da je u jednom broju organizacija udruženog rada zbog iskazanih gubitaka otežana redovna isplata ličnih dohodaka.[10] Isto tako, stanovništvo je često prezaduženo otplatama potrošačkih kredita ,a ima i pojava da se, u nedostatku potrebnih sredstava, raspisuju razni samodoprinosi kako bi se investicione ambicije u nekim sredinama po svaku cenu ostvarile.[11] Sve to zajedno govori o znatnijem padu realne kupovne moći ličnih dohodaka od onog koji je objektivno u stanju da iskaže zvanična statistika.

Dok se u periodu od 1976. do 1980. godine ostvarivao brži rast nominalnih ličnih dohodaka u vanprivredi, dotle je ostvaren rast ličnih dohodaka u poslednje dve godine brži u privredi. U 1980. godini, uz prosečan pad realnih ličnih dohodaka od 8%, koliko je iznosio i pad u privredi, lični dohoci u vanprivredi su realno opali nešto više (za 9%).

Podaci o razlikama u nivoima nominalnih ličnih dohodaka po oblastima govore da je u poslednjih pet godina raspon između najnižeg i najvišeg nivoa, u odnosu na prosečan, bio vrlo širok. Kretao se od +30% (finansijske i druge usluge) do —16% (ugostiteljstvo i turizam).[12]

O istoj tendenciji govore i podaci o međugranskom rasponu između najnižeg i najvišeg ličnog dohotka po zaposlenom. Naime, od 1971. do 1975. godine postojala je tendencija sužavanja raspona u ličnim dohocima između grane s najnižim (tekstilna industrija) i grane s najvišim prosečnim ličnim dohotkom (projektovanje i

---

[8] Prema podacima Saveznog zavoda za društveno planiranje.

[9] Prema podacima Službe društvenog knjigovodstva („Finansijski rezultati poslovanja OOUR iz oblasti privrede — prema završnim računima", Beograd, april 1981), ukupno utrošena sredstva su 1980. u odnosu na 1979. godinu porasla za 39%, u okviru čega je rast sirovina, repromaterijala i energije iznosio čak 43,8%.

[10] Od ukupnog broja radnih organizacija iz oblasti privrede koje su podnele završne račune za 1980. godinu 5,5% je iskazalo gubitke sa preko 300 hiljada zaposlenih. Ukupni gubici u privredi viši su u 1980. u odnosu na 1979. godinu za 9%. U društvenim delatnostima gubici su porasli za 16,2%, a broj zaposlenih u organizacijama sa gubicima iznosi oko 48 hiljada ili 6,6% od ukupnog broja zaposlenih u tim delatnostima (prema podacima SDK).

[11] Samodoprinosi su, na primer, u 1980. godini iznosili 11.048 mil. dinara ili 4% od ukupnog mesečnog fonda ličnih dohodaka iz redovnog odnosa u društvenom sektoru. Inače, oni su se u 1980. godini u odnosu na prethodnu godinu povećali za 45%, a u nekim republikama i pokrajinama čak i do 91% (Kosovo) i 66% (Hrvatska) (prema analizi „Aktuelni problemi životnog standarda sa stanovišta sprovođenja stabilizacije", str. 8).

[12] U periodu 1971. do 1975. godine raspon se kretao od +23% do —13%.

Digitized by Google

privredne komore), kada je ovaj raspon iznosio 1:1,90, dok se u sledeće tri godine stalno širio i u 1978. godini dostigao 1:2,60 (proizvodnja gotovih tekstilnih proizvoda i cevovodni transport), od kada se postepeno sužava. U 1978. godini je iznosio 1:2,45, a u 1979. godini 1:2,35. Mada sužen, postojeći raspon je i dalje, za naše uslove, izrazito visok.[13]

Još uvek relativno velik broj zaposlenih prima niske lične dohotke, koji često, ukoliko su jedini izvor prihodâ i kada je niska zaposlenost u porodici, nisu u stanju da u uslovima sadašnjih kretanja cena i troškova života podmire potrebe minimalnog životnog standarda takvih porodica. U septembru 1980. godine 6,8% od ukupnog broja zaposlenih ili oko 350 hiljada radnika primilo je lični dohodak ispod 4.000 dinara.[14] Najveći broj ovih radnika zaposlen je u granama industrije u kojima su teški uslovi rada: tekstilnoj, proizvodnji nemetala, kožne obuće i galanterije, zatim u poljoprivrednoj proizvodnji, građevinarstvu i nekim vrstama ličnih usluga u zanatstvu.

Velike razlike u ličnim dohocima između grana i grupacija, međutim, nisu proizašle iz razlika u rezultatima rada, doprinosa i kreativnosti, već se u prvom redu radi o povoljnijim uslovima u primarnoj raspodeli, monopolskom položaju i drugim faktorima spoljne prirode koji dovode određene grane u privilegovan položaj.[15]

Nasuprot tendenciji širenja rasponâ ličnih dohodaka između grana, grupacija i delatnosti, jača proces koncentracije ličnih dohodaka u takozvanim srednjim intervalnim grupama. Tako je u septembru 1980. godine ličnih dohodaka između 5.000 i 8.000 dinara primilo oko 45,3% od ukupnog broja zaposlenih.[16] Na istu pojavu ukazuje i takozvani agregatni koeficijent koncentracije, koji se od 1964. godine do danas stalno smanjuje. Dok je 1964. godine iznosio 19,7, 1969. godine 17,4, 1974. godine 16,2 i 1978. godine 15,6, dotle u 1980. godini iznosi samo 14,7.[17]

Do izraženije koncentracije zaposlenih oko prosečnih ličnih dohodaka došlo je u prošloj godini u granama sa višim prosečnim nivoom ostvarenih ličnih dohodaka, što je posledica politike ograničavanja rasta ličnih dohodaka u tim delatnostima. U granama sa nižim prosečnim nivoom ličnih dohodaka agregatni koeficijenti ne-

---

[13] Odnos zarada u tekstilnoj industriji i preradi nafte, na primer, u 1978. godini u Italiji iznosio je 1 : 1,57, u Velikoj Britaniji 1 : 1,46, u Švedskoj 1 : 1,23.

[14] Prema podacima Saveznog zavoda za statistiku.

[15] Videćemo kasnije da su, po pravilu, u onim granama gde radnici ostvaruju visoke lične dohotke, visoka izdvajanja za zajedničku potrošnju po radniku pre svega rezultat delovanja pomenutih činilaca.

[16] „Saopštenje" SZS, 1981.

[17] Ovaj koeficijent pokazuje koliko bi procenata od ukupnog fonda ličnih dohodaka moglo da se rasporedi da bi svi zaposleni ostvarili isti prosečni lični dohodak. Tako, što je ovaj koeficijent niži, to su tendencije ujednačavanja ličnih dohodaka sve izraženije (podaci iz analize „Aktuelni problemi životnog standarda sa stanovišta ostvarivanja politike stabilizacije", str. 23).

Digitized by Google

jednakosti ostali su skoro nepromenjeni u odnosu na raniji period i već godinama se kreću između 14. i 15.

O tendenciji jačanja uravnilovke u ličnim dohocima svedoče i podaci o rasporedu organizacija udruženog rada prema rasponu između najnižeg i najvišeg ličnog dohotka. U 1980. godini skoro u dve trećine od ukupnog broja organizacija udruženog rada raspon između najnižeg i najvišeg ličnog dohotka kretao se od 1 do 3, a u više od jedne četvrtine od 1 do 2.[18]

U proteklih pet godina ostvarena su neujednačena kretanja kako nominalnih tako i realnih ličnih dohodaka po republikama i pokrajinama, što je jače izraženo u poslednje dve godine, kada je razlika između najnižeg i najvišeg porasta nominalnih ličnih dohodaka iznosila 8 indeksnih poena.[19]

Kod realnih ličnih dohodaka ove razlike su nešto niže nego kod nominalnih, s ozbirom na različit odnos rasta između nominalnih ličnih dohodaka i troškova života po republikama i pokrajinama. Razlika se u proteklih pet godina načešće formirala na nivou od 6 poena. Najmanja je bila 1979. godine, kada je iznosila svega 3 poena. U 1980. godini najviše su opali realni lični dohoci u Sloveniji i na užem području Srbije (za 9%), a najmanje u Crnoj Gori (za 3%).[20]

3. Cene na malo i troškovi života

U 1980. godini izrazito je ubrzan rast cena i troškova života. Cene su u toj godini rasle skoro dvostruko brže nego što je iznosio prosečan godišnji rast u periodu 1976. do 1980. godine.[21]

Čitava poslednja decenija u nas obeležena je intenzivnim rastom cena i troškova života. U proteklih deset godina, naime, prosečna godišnja stopa rasta cena i troškova života približavala se ili

---

[18] „Saopštenje" SZS br. 28 od 30. januara 1981.

[19] Godine 1976, na primer, iznosila je upola manje, to jest 4 poena.

[20] Regionalne razlike realnih ličnih dohodaka i lične potrošnje blaže su, međutim, od razlika u razvijenosti i efikasnosti proizvodnih snaga po republikama i pokrajinama. Tako, na primer, dok je u 1979. godini razlika u realnim ličnim dohocima po uslovnom radnika između republika i pokrajina iznosila 32 poena (Kosovo i Slovenija), dotle je razlika u društvenom proizvodu po stanovniku iznosila čak 269 poena (prema analizi „Aktuelna pitanja životnog standarda sa stanovišta sprovođenja politike stabilizacije", str. 19).

[21] Cene proizvođača industrijskih proizvoda u 1980. u odnosu na 1979. godinu porasle su za 27,3%, a u periodu 1976. do 1980. godine prosečan godišnji rast je iznosio 12,6%; cene proizvođača poljoprivrednih proizvoda porasle su u 1980. godini za 34,2%, a u poslednjih pet godina prosečan godišnji rast je iznosio 19,2%; usluge su u 1980. godini porasle za 22,7%, dok je prosečan godišnji rast u celom poslednjem petogodištu bio 16,9%; cene na malo su u 1980. godini bile više za 30,4%, dok je u celom periodu 1976. do 1980. godine prosečan godišnji rast iznosio 17,4%, a troškovi života u 1980. godini porasli su za 30,3% prema prosečnom godišnjem rastu u poslednjem petogodištu od 18,1% (prema podacima SZS).

Digitized by Google

premašivala iznos od 20%.[22] Inflacija, tako, ne samo da je visoka, već predstavlja i dugotrajno obeležje našeg privrednog razvoja.[23]

Vrlo izražen i regionalno neujednačen rast cena i troškova života izraz je višegodišnjih kumuliranih problema s kojima se suočava naša ekonomija. On proizlazi pre svega iz strukturne neusklađenosti naše privrede i njene visoke uvozne zavisnosti. Stalni izvori inflatornih kretanja nalaze se i u nedovoljnoj ponudi na pojedinim sektorima, visokom rastu uvoznih cena i nedostatku sirovina, repromaterijala i opreme. Mada su mere tekuće ekonomske politike, koje su imale za cilj zaustavljanje prekomerne potrošnje, vođene relativno uspešno (prvenstveno na sektoru ličnih dohodaka), ipak se delovalo na »kratak dah«, odnosno uspelo se samo sa privremenim zaustavljanjem negativnih trendova. Uravnoteženje ponude i tražnje vršeno je na visokom nivou cena, ali ni tako visok porast cena nije na nekim sektorima stvorio očekivane pretpostavke za buduća stabilnija kretanja.

Izostanak razrade kriterijuma i politike strogo selektivnog pomeranja cena po izvršenoj devalvaciji dinara samo je dao nov impuls i onako pojačanom rastu cena. Prisustvo elemenata takozvane »troškovne inflacije« od tada do danas već je potpuno neutralisalo pozitivne efekte devalvacije. Jačanje činilaca takve inflacije vidi se kroz podatak o bržem rastu cena proizvođačâ od cena na malo koje je bilo karakteristično u 1980. i na početku 1981. godine.

Poremećaji u funkcionisanju deviznog sistema doveli su do kidanja dugogodišnjih poslovnih kontakta, neizvesnosti već zaključenih poslova i promene pozicija pojedinih proizvođača »preko noći«. U takvim uslovima elemenat cena stalno igra presudnu ulogu u rastu dohotka, a potiskuje se značaj kvalitativnih elemenata privređivanja. U cene se ugrađuju razvojne komponente i nerealne investicione ambicije, što sve zajedno dalje pokreće novi lanac cena.

U sve ove i neke druge nepovoljne okolnosti, među kojima je i dobar deo objektivnih, izostala je društveno organizovana akcija za prelazak na pravovremenu primenu Zakona o osnovama sistema i društvenoj kontroli cena.

Cene i troškovi života doživljavaju pravu »eksploziju« u prvim mesecima 1981. godine. U prva tri meseca 1981. godine, u poređenju s istim periodom prethodne godine, cene proizvođačâ industrijskih proizvoda porasle su za 47,7%.[24] U isto vreme cene na malo su porasle za 47,2%, a troškovi života za 40,7%.[25]

---

[22] U periodu od 1975. do 1979. godine od zemalja zapadne Evrope troškovi su brže rasli jedino u Španiji, a u Italiji i Grčkoj su bili na približno istom nivou kao i u nas. U 1980. godini (za šest meseci) porast troškova života je najizraženiji u Jugoslaviji („Bulletin of Labour Statistics" — ILO, Geneve, 1980).

[23] Od 1960. godine do danas stopa inflacije, s manjim ili većim godišnjim oscilacijama, nije se spustila ispod nivoa od 15%.

[24] „Saopštenje" SZS br. 80 od 2. aprila 1981.

[25] „Saopštenje" SZS br. 78 od 2. aprila 1981.

Digitized by Google

U martu 1981, u odnosu na decembar 1980. godine, cene proizvođačâ industrijskih proizvoda bile su više za 16,1%, cene na malo za 15,8%, a troškovi života za 13,8%.[26]

Povećanje cena i troškova života, vremenski i regionalno neujednačeno i izuzetno visoko, nepovoljno se odražava na životni standard, posebno radnika koji ostvaruju niske lične dohotke, porodica sa većim brojem članova i malim brojem zaposlenih, a koje žive isključivo od ličnog dohotka. Visok rast troškova ishrane, koji su dominantna stavka u ukupnim troškovima života, posebno kod porodica s niskim primanjima, još više otežava stanje kod ovih kategorija stanovništva.[27]

U 1980. godini visoko su porasli i troškovi za ogrev i osvetljenje (za 47,5% u odnosu na prethodnu godinu), što, imajući u vidu i visok rast troškova ishrane, govori da su najbrže rasli troškovi za podmirivanje egzistencijalnih potreba.

Brz rast cena proizvoda namenjenih ishrani dovodi do konstantnog porasta udela ove grupe troškova u formiranju ukupnog indeksa troškova života. Dok je u 1976. godini taj udeo iznosio 51%, u 1980. čini skoro 59%. Raste i relativan udeo troškova za ogrev i osvetljenje, pokućstvo, a opada učešće troškova za duvan i piće, dok ostali (odeća i obuća, stan, higijena i zdravlje, kultura i razonoda) zadržavaju isti odnos prema ukupnom porastu troškova života.

Pomenutim nepovoljnim kretanjima troškova života treba dodati i pojave neredovnog snabdevanja tržišta robom široke potrošnje, pre svega prehrambenim artiklima, koje se ispoljavaju u čestim nestašicama pojedinih vitalnih poljoprivredno-prehrambenih i nekih drugih proizvoda (šećer, ulje, meso, maslac, kafa, južno voće, prašak za pranje rublja i slično), što vrši dodatni nepovoljni uticaj na životni standard i dovodi do poremećaja u porodičnom budžetu.

Već je konstatovano da se visok rast troškova života, posebno onih grupa koje ulaze u red egzistencijalnih i, po pravilu, neelastičnih posebno nepovoljno odražava na životni standard porodica i domaćinstava s niskim prihodima. Ova domaćinstva, koja su najčešće bez uštedevina, a opterećena zajmovima i kreditima, teško mogu pokriti stalna poskupljenja ili eventualno promeniti i ovako nerazvijenu strukturu svoje potrošnje. Neke računice za prošlu godinu, na primer, pokazale su da ova domaćinstva nisu bila u stanju da, po osnovu prošlogodišnjeg porasta ličnih dohodaka, kao osnovnog izvora svojih prihoda, nadoknade rast troškova života

[26] „Saopštenje" SZS br. 78/1981.

[27] Kod anketiranih četvoročlanih radničkih porodica u prvoj polovini 1980. godine, kod onih s „niskim" prihodima (do 7.000 dinara) ishrana je u strukturi ukupnih rashoda učestvovala skoro sa 48%, kod „srednjih" (od 10.000 do 13.000) sa 36%, a kod „visokih" (preko 25.000 dinara) sa svega 23% („Saopštenje" SZS br. 354 od 23. decembra 1980).

Digitized by Google

proizvoda koji čine njihovu strukturu potrošnje. Uspeli su da ukupne narasle troškove života kompenzuju sa samo 40%.[28]

4. Lična potrošnja

Ukupna društveno-ekonomska zbivanja i mere preduzete u proteklom periodu odrazile su se kako na formiranje tako i na upotrebu sredstava namenjenih ličnoj potrošnji.

U poslednjih pet godina prosečni mesečni prihodi četvoročlanih radničkih porodica realno su se povećavali godišnje za oko 1,9%.[29] U prvoj polovini 1980. godine raspoloživa sredstva domaćinstava, koja čine prihodi, uštede, krediti i zajmovi, nominalno su bila viša za 16% ili realno niža za 8% u odnosu na isti period 1979. godine.

U prihodima radničkih porodica dominiraju lični dohoci, i to oni iz redovnog radnog odnosa (udeo ove vrste prihodâ u odnosu na ukupna raspoloživa sredstva iznosi 88%). U 1980. godini smanjen je udeo prihodâ od ušteda, kreditâ i zajmova.

Najveću stavku u upotrebljenim sredstvima čine izdaci za nabavku roba i usluga lične potrošnje, koji su u prvom polugodištu 1980. godine iznosili 73%. U ovoj godini oni su bili na relativno najnižem nivou u strukturi ukupno upotrebljenih sredstava za svih pet posmatranih godina.[30] Porastao je udeo rashoda namenjenih otplati kredita (na 12,4%).[31]

U okviru ukupnih rashoda najveći izdaci su za ishranu, koji u posmatranom periodu čine oko 40% ukupnih rashoda. U periodu 1971—1975. godine nalazili su se na znatno nižem nivou: njihov udeo je, u odnosu na ukupne rashode, iznosio od 30,0% do najviše 32,5%. Ovako visok porast udela sredstava za ishranu u ukupnim rashodima u 1980. godini prouzrokovan je izrazito visokim porastom cena prehrambenih proizvoda. Porast udela troškova ishrane u strukturi ukupnih troškova života ujedno ukazuje da dolazi do pada kvaliteta životnog standarda, jer, što je veće učešće ovih izdataka u ukupnim izdacima, to je »kvalitet života« na nižem stepenu. Relativno veće učešće u posmatranih pet godina, u odnosu na prethodno petogodište, imali su i izdaci za stanovanje (sa 12% porasli su na preko 16%), što takođe ide u prilog oceni da je manevarski prostor u trošenju sredstava, sem za one najvitalnije potrebe, u ovom periodu bitno sužen.

Za analizu lične potrošnje i životnog standarda od posebnog su značaja i podaci o potrošnji domaćinstava prema visini mesečnih prihoda. Ovi podaci, u stvari, ukazuju na razlike u strukturi potrošnje zavisno od ekonomske snage pojedinih grupa do-

[28] Prema analizi „Aktuelni problemi životnog standarda sa stanovišta sprovođenja politike stabilizacije", str. 30.
[29] Prema podacima SZS.
[30] Prema podacima SZS o prihodima i rashodima četvoročlanih radničkih domaćinstava.
[31] Isto.

Digitized by Google

maćinstava. Kada se uporede nivoi prihodâ i rashodâ domaćinstava s najnižim i najvišim prihodima, dobijaju se znatne razlike, koje se globalno kreću u odnosu 1:4,7. Te su razlike najniže za ishranu, a najveće kod takozvanih ostalih rashoda (izdaci za obrazovanje, kulturu, razonodu).

Kod domaćinstava s najnižim prihodima izdaci za ishranu čine blizu 50% svih rashoda, a kod domaćinstava s najvišim prihodima na ove potrebe odlazi manje od 29%. Bez obzira na visinu prihoda najujednačeniji su izdaci za stanovanje — skoro za sve grupe prihoda iznose oko 16 ili 17%, s tim što su kod domaćinstava s nižim prihodima po članu čak nešto i viši. Na takozvane ostale rashode najmanje troše domaćinstva s najnižim prihodima, a sa porastom prihoda po članu domaćinstva raste i udeo rashoda za ove svrhe.

5. Zajednička potrošnja u organizacijama udruženog rada

Sredstva zajedničke potrošnje imaju veliki značaj za materijalni položaj i životni standard radnikâ.

U poslednjih pet godina, uz dinamičan i relativno neujednačen rast čistog dohotka, sporiji rast ličnih dohodaka u odnosu na čist dohodak u svim godinama, osim 1976. godine, sredstva za zajedničku potrošnju su različito rasla: u 1976. u odnosu na 1975. godinu su stagnirala; u 1977. i 1978. godini ostvarila su vrlo dinamičan rast (od 53% i 45%), da bi se rast u 1979. i 1980. godini nešto smirio (iznosio je 37%, odnosno 35%).[32] Pri tome u periodu 1977. do 1979. godine ova sredstva su rasla brže od sredstava za lične dohotke, dok je u 1980. godini rast bio skoro ujednačen. U raspoređivanju čistog dohotka najveći porast beleže sredstva izdvojena za proširenje materijalne osnove rada i rezervi. Tako su u 1980. u odnosu na 1979. godinu porasla čak za 77% (u 1977. i 1979. godini rast je iznosio 44%, a u 1978. godini 24%).

Iz podataka se vidi da se znatan deo čistog dohotka usmerava za podmirivanje zajedničkih potreba. Naime, u periodu od 1976. do 1980. godine konstantno opada udeo ličnih dohodaka u čistom dohotku, a raste udeo sredstava za zajedničku potrošnju. Najdinamičnije, međutim, u posmatranom periodu raste udeo sredstava za materijalnu osnovu rada i rezerve, koji je 1980. godine došao na nivo od 20%, što je za 5 poena više nego u 1979. godini.[33]

Od ukupno izdvojenih sredstava za zajedničku potrošnju u 1980. godini, sredstva za stambene potrebe su rasla daleko brže od sredstava za druge namene. Naime, dok je u periodu 1977—1979.

---

[32] Prema podacima SDK o finansijskim rezultatima poslovanja OOUR-a iz oblasti privrede po završnim računima.

[33] Finansijski rezultati poslovanja OOUR-a iz oblasti privrede u 1980. godini — prema podacima iz završnih računa SDK, Beograd, april 1981.

Digitized by Google

godine taj odnos bio relativno ujednačen, u 1980. godini sredstva za stambenu izgradnju porasla su za 44%, što je za 12,4 indeksnih poena više od rasta predviđenog Rezolucijom za 1980. godinu, dok je rast sredstava za ostale namene iznosio 26,4%.[34]

Postoje znatne razlike u visini izdvojenih sredstava zajedničke potrošnje po zaposlenom između pojedinih oblasti i grana privrede i one su znatno veće od razlika u ličnim dohocima. U 1979. godini razlike između grane sa najvišim i grane sa najnižim iznosom kretale su se u rasponu od 1,00 prema 4,83. U pojedinim granama izdvojeni mesečni iznos sredstava za zajedničku potrošnju bio je jednak prosečnom mesečnom ličnom dohotku drugih grana.

Ukupno utrošena sredstva zajedničke potrošnje u 1979. godini veća su za 32% od utrošenih sredstava za ove namene u prethodnoj godini.[35] Sredstva za stambenu izgradnju, koja čine najveći udeo u ukupno izdvojenim sredstvima zajedničke potrošnje (53,6%), imaju i najvišu stopu rasta: 40,4%.[36] U okviru ovih sredstava izrazito visok rast beleže sredstva za stambenu izgradnju u svojini građana: 50,2%.[37] Najveći deo sredstava zajedničke potrošnje utrošen je zatim na takozvane ostale potrebe (19,9%), za regres za godišnji odmor (13,2%) i za ishranu radnika (9,9%).[38]

Podaci o ukupno utrošenim sredstvima zajedničke potrošnje po zaposlenom i za pojedine namene, izuzev sredstava za stambenu izgradnju i takozvane ostale namene, pokazuju da je privreda bila u nepovoljnijem položaju i da su razlike između privrede i vanprivrede izraženije u 1979. nego u 1978. godini. Imajući u vidu i razlike u ličnim dohocima između ove dve oblasti, očigledno je da je nivo zadovoljavanja ličnih i zajedničkih potreba radnikâ zaposlenih u većini privrednih delatnosti niži od zaposlenih u vanprivredi.

[34] Isto.
[35] Prema podacima SDK.
[36] Isto.
[37] Isto.
[38] Isto.

Digitized by Google

Radovan Pavlovski

Sta može poezija?

Šta može poezija? — lepo pitanje ove lepe zemlje i naroda. Poezija je ovde imala i imaće večnu moć: kako priroda i čovek, kao deo prirode, da budu deo večnosti, deo poezije, a Struga da bude grad poezije sa svojim kosmopolitskim stanovnicima, pesnicima iz svih zemalja sveta; da sunce bude na zemlji. To je, eto, jedna od magičnih moći poezije. Pitanje je to srca i uma, ruku i kreacije. I vredi da se ceo život posveti poeziji, da bi pesnik mogao da dâ stvaralački odgovor kroz svoje delo: *šta može poezija?* Poezija odgovara jednom od najdubljih ljudskih istina — svojim postojanjem i, čini mi se, u raznim vremenima na raznim raskrsnicama, ne samo što je razmnožavala svoje forme i oblike, već ima moć da svetli kao žiža Duha, da izvire kao večni nepresušni izvor, da sija kao zvezda i u najtamnijim noćima. Znamo šta može poezija: da podigne visoko glas slobode, borbe i pravde, da pokrene sve instrumente kulture, da probudi energiju naroda u borbi protiv tiranije, kao pesma Lorke, Racina, Kovačića, Nerude...

Na raskrsnici sveta, sa četiri strane sveta, pesnik je u centru, zrači, emanira svetlost reči. Poezija je velika snaga. Ona često može da uradi ono što ne može njen porobljeni narod, da bude slobodna i moćna pesma. Ona sadrži, nosi i omogućava prirodno pravo svakom slobodnom čoveku — da živi u sebi, sa svetom, kao

Digitized by Google

ravnopravni građanin. Za koga poezija može da bude nemoćna? Poezija je nemoćna i nejaka kao dete pred grubim destruktivnim snagama, koje, kao takve, egzistiraju u svesti neprijateljâ poezije. Ali, taj nejaki momak ili devojka rastu, pevaju svoju pesmu, kojom natkriljuju predrasude, zablude njihove statične svesti. Pomenuh reč »neprijatelji poezije«. Da. Njih je bilo i biće u svakom društvu, u svakoj društveno-ekonomskoj formaciji, u svakoj idejno-ekonomsko-političkoj konfrontaciji. U svakoj nacionalnoj literaturi na svetu, čini mi se, i danas, egzistira otvoreni ili prikriveni Dantes. Takve pogibeljne trougaonike odisejski i mudro prevazilazi poezija: od vremena papirusa pa sve do elektronike i laserskog svetla, najpreglednije je vidno polje poezije. Zašto? Zato što su u mozaiku svetske kulture, sa svakog područja, iz svakog naroda, preko njegovih tradicija i duhovnih transponovanja u vreme i prostor, umetnosti uvek zračile najdubljom istinom naroda. I odatle dolazi velika potreba narodâ da opšte među sobom, da obogaćuju duhovni metabolizam kroz svoju najdublju istinu — kroz umetnosti, u kojima se poezija, koja je po svojoj prirodi jedna od najvećih sinteza, javlja kao kraljica, a i kao velika učiteljica života, zato što dolazi iz najskrivenijih i najtajanstvenijih pora života. Poezija otkriva tajne, ali, isto tako, svojom privlačnom tajanstvenošću, stvara i nove.

Poezija je dijalektička pojava i u sklopu dijalektičkih protivurečnosti kreće se od evolucije ka revoluciji, ali njena funkcija i sudbina njenih nosilaca bitno se ne menja. Na zemlji podjednako uspevaju i krompir i atomske bombe. Večna su traganja. Genetski odgovor o moći ili nemoći poezije sadrži sama poezija. Poezija ima svoja iskustva, svoje žrtve i hodočasnike. I politika ima svoja iskustva. Politika ima svoje sankcije. Poezija nema svojih sankcija. Pravi pesnik, kao, na primer, Bodler, nije hteo ni da brani svoju poeziju; Rembo je ostavio zagonetku; pesnik bi, sa svojom biološkom neotpornošću i smrtnošću, čak i sam napao poeziju. Poezija nosi na svojim plećima i one krize sveta koje nisu njene krize. Poezija opšti sa večnošću, u poeziju su utkane milenijumske kulture i civilizacije. Večnost ne sadrži konačnost i ne daje konačni odgovor. Isto je i sa poezijom. Učinak poezije dosiže u budućnost. Poezija i sloboda imaju i svoje neprijatelje. Poezija i sloboda ne podnose mrak. I zato su često, iz mračnih busija, bile uzimane na nišan. Pesnik i poezija znaju da je nosilac večnosti narod. Poezija otkriva skrivene duhovne snage naroda. To može poezija. I da se pobuni protiv sudbine, protiv sebičnih i mračnih bogova, protiv škrtosti materijalizovanog vremena i da iz pepela, kao Feniks, vaskrsne vatrenu pticu poezije, da uspostavi vezu i komunikaciju između vidljivog i nevidljivog, da ima sva vremena, a da nema ni jedno vreme za sebe, već samo ključ zvezde večnosti. Eto, to može poezija.

Uslovi za javljanje i cvetanje poezije u svetu i danas nisu podjednaki: ni ekonomski, ni politički ni ideološki. Da ne zaboravimo jednu staru istinu. Poezija je delo jedinke bilo kog naroda. Njegov unutrašnji život je tako genetski organizovan da često,

Digitized by Google

i bez istorijskih uslova, pesnik emanira, otkriva snage naroda, njihovu lepotu, koja je i mera opstanka. Prava poezija je udar munje, grom, večna selidba, energija slobodnog atoma nevidljivog, osvojen i opevan prostor, ona je čin večnog stvaranja, ona je ljubav i velika plodnost. Reč u pesmi je oslobođena energija. Mikelanđelov rob samo što se nije raspukao od energije. Ona je zarobljena energija. Takvu oslobodilačku energiju reči pokazuju svi narodi u svojoj borbi za prirodno mesto pod suncem. Pozitivna poezija (ne ona destruktivna, otcrtana i beživotna poezija) i politika (ne ona nenarodna i zaglupljujuća, tiranska politika) imaju dva svoja vidna polja i susreću se u dvema zajedničkim misijama međusobnog dopunjavanja, održavanja i opstanka za zajedničko dobro napretka. U takvom međusobnom dosluhu uvek vidim nadrastanje anahronizama. Velika podrška Nerude Aljendeu i njihovom narodu nije bila čin politike Nerude niti izdaja poezije. Ne. To je bila potvrda pesnikovog duga slobodi, slobodoljubivom narodu pred tragičnim činom režiranim od hunte. Istorija se često ponavlja — recidiv, kao u republikanskoj Španiji, i veliki grč: Lorka i Španija, Alberti i Španija, Neruda i Čile. Nikakvi hici, nikakvi tirani ne mogu da ućutkaju pesmu, njenu moć. *Šta može poezija?* Poezija Makedonije u XX veku ruši zablude i laži koje su se vekovima nagomilavale na njenom nacionalnom biću, a to je prvi element poezije — da bude slobodna i odmah prepoznatljiva u svetu. A kao takva, ta poezija je i u najtežim istorijskim uslovima postojala: slobodna. Svaka ispevana pesma je izvojevana sloboda.

Hteo bih nešto da kažem o nemoći vremena da živi sa poezijom. Mislim da je to aktualno danas. Svet poezije komplikuju i mistifikuju oni društveni slojevi koji su se otuđili od sebe i koji su se našli u raskoraku između materijalnih i duhovnih bogatstava; između prostora koji iskri frustracijom, agresijom, i pojave nihilističkog odnosa prema potrebi za poezijom. Tehnološki napredak nosi i proces alijenacije, otuđivanja od sopstvenog tla do neprepoznavanja sebe, a isto se i prema poeziji, koja je organski usađena kao oblik energije u život svakoga, javlja proces u ime poezije, potreba antipoezije, kao što se slično, u ime revolucije, javljaju antirevolucionarne regresivne snage. Smatram da su to dve tendencije, konstantno opasne, jer pothranjuju destruktivne snage, snage koje u latentnim okolnostima mogu da poprime fašiziranje kulture, da pothranjuju procese raščovečenja, dok, pak, istinska poezija, umetnost uopšte, nosi energiju i procese očovečenja. Diogen je sa fenjerom danju tražio čoveka. Važno je znati kakvog čoveka; danas možemo laserskom svetlošću da pronađemo i zvezdu u najudaljenijoj galaksiji; problem pronalaženja igle u stogu sena odavno je rešen.

Želeo sam da kažem da istinska poezija mora da proizlazi iz dobrog tla, da potiče od pravog čoveka. Istina je, kao i sama poezija, ekstatična, ona je u kretanju i funkcionalna je. Reč iz bilo kog nacionalnog rečnika je samo mrtav znak, ali u pesmi veoma živ član u velikoj kući poezije sveta. Pravi pesnici to znaju. Poezija

Digitized by Google

otkriva i nepravdu prema sebi, ali se ne žali. Za nju je irelevantna i beznačajna korelacija: »veliki« i »mali« narodi i, isto tako, kulture, poezije... Kada je reč o jednom takvom neizbežnom komparativnom sagledavanju, saplićemo se o isti kamen. A taj se kamen teško odstranjuje sa puta, nekako se preskače. Ali ja mislim da kamenje raste. Taj kamen simbolizuje ekonomski potencijal moćnih i pravo takvih na ekspanziju i eksploataciju i želju da se asimiliraju prostori kao svoji. Poezija, za veliko čudo, razbija takve istorijske okamenjenosti i pravi korak: da se poezija i kultura malih naroda otkrivaju i da budu bliske velikim kulturama i narodima. Kultura i poezija istorijski osiromašivanih naroda bila je nepoznata, bila je eliminirana iz kolektivne svesti čovečanstva, zato što se naturao neprirodni status i hegemonija velikih imperijskih kultura, sve je išlo ka mičurinskom kalemljenju na svoju sortu, koja na taj način i samu sebe potkopava i postaje erozivna. Moćna je ona poezija koja ujedinjuje svet, koja integriše čovekove vrednosti i u svom večnom prostiranju ostavlja otvoreni prostor u tablicama elemenata, kao Mendeljejev: za nova otkrića, za nove pojave, nove zvezde.

Ekstremno je glorifikovati norme: »snažna pesma«, »slaba pesma«. Pesma, kao unutrašnji otisak duha, nosi svoj senzibilitet, ima — neka mi bude dozvoljeno malo šale — i slabih i jakih mesta; ona čak, kao takva, prerađuje kao što to radi večnost, a ona druga iluzija, o jakoj, natprirodnoj pesmi, vodi fikciji i eroziji. Poezija je moćna jer je nešto više od samog pojma »jaka«, »slaba«, »dobra«, »loša«, jer je nešto više od života, nešto više od ružne realnosti — ona je umetnost, nova realnost; ona je živa u barometru ižvota, koja se diže i spušta zavisno od strujâ, strasti i stvaralačke temperature. Ona je delo snažne strane Duha. Ima vremena za sve. Ima vremena da isteku i velike iluzije. Jedna od njih može da bude, na primer, da se misli da je reč istrošena, da su poznate, književno-istorijski proučene i pročitane sve poetike. To nije tako. Evo zašto. I najrečitija reč, reč i sa najvećom društvenom podrškom i sa naduvavanjem veštačkog kiseonika, ta reč, ukoliko nema autentične umetničke snage, izduvaće se, prsnuće kao mehur. Tu ne može da pomogne nikakva muza, nikakvo književno priznanje. Bodler, od koga Rembo, vremenski veoma blizu, realizuje jednu poetiku za sva vremena, otkrio je da u pesniku treba da peva »rečnik prirode«. Želeo sam da kažem da bi i veliki rečnici velikih, razvijenih svetskih jezika, bez poezije, koja otkriva duhovnu veličinu tih jezika, bili za svet poezije mali: trgovački, diplomatski, militaristički.

Neke tendencije u savremenoj svetskoj poeziji najverovatnije su slične i inkliniraju istim anahronizmima, istim zastarelim i odživelim anahronizmima, koji se brinu da se obogate standardom fraze, pronalaženjem modelâ i modusâ, fobičnim odnosom prema svetu i pesmi, zaboravljajući da zemlje i narodi ovog našeg jedinstvenog zajedničkog vremena i ljubavi traže i velike, snažne, beskompromisne tragalačke ličnosti, za koje je ovo vreme samo fragment vezan kao uzica za skitačku obuću pesnika-skitnice kroz mo-

Digitized by Google

derna vremena. Budućnost nema šta da pokaže; svaki od nas živi u sadašnjosti, budućnost je uvek prostor onih koji dolaze za nama i koji će nas prepoznati ili ne kao svoje savremenike isključivo po pesmi, po onom delu kojim život pobeđuje smrt zato što omogućuje pesmu, zato što je pesma, poezija uvek razumljiva i nosi jednu novu upravo otkrivenu, oslobođenu realnost Duha.

Kod mnogih istorijski unesrećenih naroda i danas se stvara i širom sveta odjekuje moć njihove poezije. Velika bi nesreća bila kada bi se poezija čuvala u trezoru za sebe ili za povlašćene, ili za neke visoke slojeve, za visoke sfere duha sa atrofiranim čulima. Moć poezije proizlazi iz sinhronizovanog rada čulâ, iz zajedničkog stvaralačkog učinka, iz njene slobode da se prostire kao svetlost i da svakom podjednako pripada, i to onako kako će ona dospeti u život i kakve će impulse izazvati. Dokaz za to je Struga i njen praznični život sa svetom poezije, sa rečju koja opeva i čoveka vraća elementarnim vrednostima i najuzvišenijim mestima Duha. Doživljena i zavoljena kao sopstveni sok i vatra, poezija obično ima moć da, u izgubljenosti sveta, bude pronađena i čovekom potvrđena. Poezija, a sa njom i pesnici, prave ono što su zaboravili da učine bogovi: pri nastanku sveta nisu pobegli, već su ostali u njemu da ga opevaju i ponovo stvaraju.

(S makedonskog *K. T.*)

Digitized by Google

Dr Milan Krsmanović: Borba SKJ za marksistički koncept kulture

(„Vuk Karadžić", Beograd, 1980)

Dok se čita studija dr Milana Krsmanoviću: *Borba SKJ za marksistički koncept kulture,* neodoljivo se nameću pitanja: prvo, kako se desilo da tek sada, prvi put, dobijamo knjigu koja kompleksno i celovito razmatra koncepciju kulture koju je razradio SKJ i, drugo, kako ova studija nije izazvala veću pažnju naše političke i kulturne javnosti.

Na samom početku stiče se utisak da je autor ove knjige uložio golem napor da složen i težak istraživački predmet prezentira javnosti sa osetljivošću za specifičnosti kulture i karakter političke organizacije, organizacije kao što je SKJ. Pošto se radi o prvoj studiji ove vrste u nas, pionirskom poduhvatu, autoru je pričinjavalo posebne teškoće to što je trebalo SKJ slediti na relaciji koncepcijska opredeljenja u kulturi — društvena praksa. Zato o stvarnoj vrednosti ovog istraživanja rečito govori sámo suočavanje sa ovde prisutnim, izuzetno važnim, tematskim celinama i njihovom problematizacijom.

U prvom delu studije (»Marksističko shvatanje kulture«) dr Milan Krsmanović — polazeći od stava da je u naučnoj misli i praktičnoj čovekovoj akciji retko koja oblast ljudske delatnosti pobuđivala toliko interesovanje kao što je to oblast ljudske kulture shvaćene u najširem smislu — detaljno obrazlaže kulturu kao društveno-istorijsku realnost i praksu. Shvaćena na marksistički način, kultura je jedina u stanju, smatra autor, da čoveka i društvo iskaže u njihovom generičkom smislu, da pokaže njihovu evoluciju i revoluciju, da ih emocionalno i etički obeleži. Kao univerzalna pojava, ona sve bitne elemente objedinjuje u njihovoj punoj različitosti i tako stiže do opštečovečanske razine. Razvoj ljudske prakse stalno obogaćuje takvu kulturu, te ona postaje sve sadržajnija, ali i složenija. Iz tih razloga, po autoru, ljudska misao ispoljava poseban interes za kulturu. Otuda —

Digitized by Google

zbog različitosti ljudske prakse — i postoji mnoštvo pristupa u »viđenju« i određenju smisla i karaktera ljudske kulture.

Kad određuje pojam kulture, autor, najpre, navodi shvatanja najpoznatijih građanskih i marksističkih mislilaca. Na taj način se jasno identifikuju idealistički i marksistički pogled na svet, sa svim obeležjima koja ih čine osobenim. U tom delu daje se i pregled shvatanjâ jugoslovenskih autora, među kojima postoji uočljiva nesaglasnost. Nakon ovih uvida dr Milan Krsmanović je pokušao da oblikuje svoje shvatanje kulture. U tom shvatanju u prvi plan su stavljene materijalne i duhovne tvorevine ljudske prakse, društveni odnosi, da bi definisanje bilo zaključeno bitnim osobenostima društvenih grupacija: narodâ, nacija, klasa, partija, profesija i slično.

Pošto su u dosadašnjoj istoriji ljudskog drušva klase bile osnovni nosioci društvenog progresa, autor ističe specifičnosti klasnog obeležja svake dosadašnje kulture. Ističući moguće viđenje budućih društveno-kulturnih procesa, posebno onih koji su zasnovani na marksističkoj naučnoj misli i socijalističkoj društvenoj praksi, dr Milan Krsmanović pokazuje da je klasno oslobođenje radničke klase, sjedinjenje klasno podeljenog i otuđenog ljudskog rada, uslov i put za stvaranje besklasne humanističke kulture. Socijalističke društveno-istorijske situacije, posebno one zasnovane na socijalističkom samoupravljanju, po autorovom mišljenju, prve su realnosti za ostvarivanje istinskog progresa i humanizma u kulturi.

Kad razmatra ulogu kulture u razvoju ličnosti, autor polazi od stanovišta da se čovek ostvaruje kao jedinstveno fizičko, psihološko i intelektualno biće, kao totalan čovek u Marksovom smislu. Zanimljivo je Krsmanovićevo viđenje odnosa ideologije, politike i kulture. On ističe da je ideologija (i politika) jednog društva uvek bila i sastavni deo njegove kulture, pa ukoliko je društvo bilo progresivnije, utoliko je i njegova kultura imala naglašenije atribute progresa i humanizma. Po autorovom mišljenju, to čini stalnu sponu između ideologije, politike i kulture. U tom smislu je naglašeno marksističko shvatanje da je ideologija iskrivljena svest onda kad je građanski obeležena, pa je, zato, i kultura građanskog društva otuđena i represivna.

U delu studije pod naslovom »Marksizam i kultura« dr Milan Krsmanović ponavlja dobro poznato mišljenje o marksizmu kao epohalnoj misli o društvu i kulturi, a zatim predstavlja najbitnija Marksova i Engelsova stanovišta o kulturi, posebno o slobodi naučnog i umetničkog stvaralaštva, kao i o karakteru kritike. Potom je sažeto data još uvek aktuelna Lenjinova misao o kulturi. Ovo je jedan od minucioznih pregleda Lenjinovih stavova o najrazličitijim aspektima kulture.

U drugom delu studije dr Milan Krsmanović razmatra odnos socijalističke revolucije i kulture. Tu se pošlo jednim logičkim redom. Prvo je prezentirano zasnivanje koncepta kulture buržoaskog društva, tako što su dati naglasci i na njegove savremene tendencije, potom su kao pandan njemu data bitna obeležja socijalističke revolucije kao stvaralačkog čina radničke klase. Nakon toga data su, za kulturu relevantna, iskustva Pariske komune i tokovi kulture u prvim godinama Oktobarske revolucije. Razmatranje birokratsko-etatističkog, staljinističkog, koncepta kulture kao ograničavajućeg, neslobodnog, dogmatskog, zatvorenog i otuđenog pokazuje suštinsku regresiju kulture u socijalizmu. Nakon toga autor opširno razmatra iskustva jugoslovenske socijalističke revolucije kao istovremeno i kulturne revolucije. U tom delu studije data je suština odnosa KPJ prema kulturi. Za ocenu ovog istorijskog procesa autor uzima osnovno polazište KPJ o revoluciji i kulturi, po kome je ukupan revolucionarni preporod jugoslovenskih naroda i narodnosti neodvojiv od njihovog sveopšteg kulturnog preobražaja.

U nastavku studije dr Milan Krsmanović komentariše smisao kulturnih tokova u prvim godinama izgradnje socijalizma u nas. Protivrečnosti našeg društva, društvene odnose i kulturu u celini

Digitized by Google

prati opredeljenje KPJ ka procesima slobode stvaranja u ukupnoj društvenoj demokratizaciji.

Koncept kulture socijalističkog samoupravnog društva nalazi se u trećem delu studije. Dr Milan Krsmanović na početku analizira prisustvo socijalističkog samoupravljanja kao novog idejno-teorijskog, društveno-političkog, društveno-ekonomskog i kulturnog odnosa. U tom okrilju naglašava se sloboda stvaralaštva kao jedinstven čin demokratizacije društva i kulture. Potom su prezentirani samoupravni tokovi razvoja kulture, povezanost rada i stvaralaštva, podizanje kulturnog nivoa, očuvanje kulturnog nasleđa, ravnopravnost i socijalističko zajedništvo kultura jugoslovenskih naroda i narodnosti, afirmacija kulture socijalističke samoupravne zajednice. Analitički je prikazana uloga radničke klase, SKJ i države u razvoju društva i kulture. U svim tim tokovima uočava se dramatika stalne bitke SKJ za slobodu naučnog i umetničkog stvaralaštva, istorijska povezanost radničke klase i inteligencije kao neodvojivog dela radničke klase, politika SKJ na razvijanju koncepta vaspitno-obrazovne delatnosti te društvena uloga nauke kao dela kulture u socijalističkom samoupravljanju.

Raspravljajući o stavovima SKJ o naučno-tehnološkoj revoluciji, autor ističe suštinski značaj promene društvenih odnosa, u kojima naučno-tehnološka revolucija doprinosi uspešnim procesima razvoja kulture i njenog stvaralaštva. Tu su i stavovi SKJ o potrebi stalnog razvijanja kulturnih potreba radnog čoveka. Autor ističe stanovište SKJ o jedinstvu slobode rada i življenja, koje onda, kao konkretna praksa i autentičan slobodan i sadržajan život, stalno uvećava kulturne potrebe radnih ljudi.

Autor komentariše i smisao različitih otpora koji se, nekad slabije, nekad jače, manifestuju nasuprot tokovima razvoja kulture socijalističkog samoupravnog društva. Takvi otpori se — kao derivati građanskog ili etatističkog koncepta — javljaju u različitim sferama društvenog života i kroz najrazličitije forme pokušavaju realizovati akcije otuđenih društvenih snaga. Nekada su to grupe, nekada pojedinci u različitim sferama kulturnog stvaralaštva. Te snage su, smatra Krsmanović, po svojim osobinama vrlo šarolike: anarholiberalističke, tehnokratske, elitističke, birokratsko-etatističke, dogmatske, nacionalističke, a u osnovi usmerene protiv slobode stvaralaštva i društvenog samoupravljanja i integrisanja kulture u sve oblike rada i življenja.

U četvrtom delu studije predstavljena su nova društveno-kulturna ostvarenja koja su, u stvari, rezultat razvoja socijalističke revolucije i samoupravne prakse. U tom delu autor posebno analizuje procese demetropolizacije kulture. Kultura rada je, po njemu, podsistem koji doprinosi humanizaciji svakog oblika rada. Isto tako, kao rezultat uspešnog razvoja socijalističkog samoupravljanja javila se kultura međuljudskih odnosa i samoupravnog društvenog ponašanja. Ovaj deo studije u sadašnjim procesima razvoja našeg društva ima vrlo naglašenu aktuelnu notu. Jer je očigledno da, na jednoj strani, neostvarena realizacija načela Ustava i ZUR-a a, na drugoj, usporeno razvijanje socijalističkog samoupravljanja — ne doprinosi razvoju kulture samoupravnog ponašanja.

U završnom, petom, delu studije dr Milana Krsmanovića (»Borba SKJ za marksistički koncept kulture«) razmatra se odnos socijalizma i kulture, njihovih zajedničkih i osobenih perspektiva. Misao Josipa Broza Tita o kulturi data je na početku ovog dela. Autor prezentira u sintetičkom obliku Titovu misao o kulturi. Krsmanović, ne bez razloga, ističe da je ta misao suštinski povezana sa odnosom KPJ (SKJ) prema kulturi. Na temelju Titove misli dr Milan Krsmanović razmatra ulogu i položaj kulture u socijalizmu. On zaključuje da je budućnost kulture i socijalizma zajednička. Po njegovom mišljenju, sudbina i socijalizma i kulture zavisi od toga koliko će se uspešno ostvarivati procesi ukupnog oslobađanja rada, bez tutorstva i posredništva.

Kao početak istraživanja ove složene i nadasve aktuelne problematike, studija Milana Krsmanovića dobro je došla. Međutim, sva-

Digitized by Google

ko istraživanje ove vrste mora ići i dalje od ovoga, naročito u kritičkoj problematizaciji koja bi otkrila raskorak između programsko-normativnih opredeljenja i stvarnosti. Tada bi se i neposrednije otkrile opasnosti od političkog voluntarizma i pragmatizma, postao bi očigledniji duh paternalizma i ispraznosti verbalnih opredeljenja. Istinske promene u kulturi, razume se, nisu moguće bez jasnih uvida i jasnih pojmova. Krsmanovićeva knjiga nagovestila je urgentnost te potrebe.

Ratko Božović

Adolf Bibič: Interesi i politika...*

(„Delavska enotnost", Ljubljana, 1981, strana 452)

Svoje razmišljanje bih počeo autorovom konstatacijom da »pluralizam samoupravnih interesa nije koncepcija koja bi davala prednost parcijalnim interesima nasuprot zajedničkim i opštim« (str. 318). Što se tiče same koncepcije, rekao bih da je shvatam prvenstveno kao zasnivanje celokupnog samoupravnog i političkog sistema na masi samoupravnih asocijacija, odnosno na radnim ljudima i građanima koji su samoupravno organizovani u tim asocijacijama, pre svega u asocijacijama udruženog rada. Mada se ne bi moglo govoriti o tome da koncepcija daje prednost parcijalnim interesima, ipak je ona izgrađena ili utemeljena na interesima u osnovnim asocijacijama, za koje bi ipak teško bilo reći da su parcijalni. Mislim da koncepcija pretpostavlja da su svi konkretni, stvarni interesi koje ljudi izražavaju u samoupravnim asocijacijama od samog začetka povezani s nekim drugim kvalitetom koji ih povezuje sa širim, zajedničkim ili opštim interesima. I pri takozvanim parcijalnim interesima treba imati u vidu interese drugih, opšte interese već oblikovane bilo u pravnim normama, bilo u dokumentima kao što su društveni planovi bilo u društveno-političkim dokumentima. Pored toga, sastavni deo pluralizma samoupravnih interesa je i koncepcija o ulozi subjektivnog faktora, posebno društveno-političkih organizacija.

Čini mi se da poseban značaj ima autorova konstatacija i upozorenje da se otvorena pitanja u političkom sistemu socijalizma, ako priznajemo dijalektiku između države i društva, »ne mogu rešavati bez svesnog usmeravanja koje se vrši ili bi bar trebalo da se vrši sve više na nivou samog društva ili uz njegovo suštinsko učestvovanje« (str. 274). Reč je, dakle, o svojevrsnom dualizmu učešća subjektivnog faktora u institucijama političkog sistema kao takvim i u društvu, rekao bih, u društvenoj bazi, u osnovnim samoupravnim asocijacijama, posebno u osnovnim organizacijama udruženog rada, na kojima se zasniva politički sistem. Drugim rečima, radi se o problemu organskog učešća subjektivnog faktora, o radu među ljudima, a ne samo o radu u institucijama, o radu u masama, o učešću u javnom mnenju, o oblikovanju političke kulture itd. Čini mi se da je za današnju situaciju karakteristično pre svega učešće subjektivnog faktora u institucijama političkog sistema — misli se na forumski rad, rad u raznim političkim aktivima, koordinacijama i slično. A time društveno-politički faktor vrši samo deo svoje uloge, i to onaj deo koji je karakterističan za odnose kad država još dominira nad društvom.

Međutim, centralni problem je, nesumnjivo, integracija interesâ. Autor kaže: »Ako je u praksi u nekoj fazi prvenstveno naglašena sfera *artikulacije* parcijalnih interesa, sve intenzivniji postaju i moraju postati napori za racionalnu

* Redigovana reč u diskusiji u Marksističkom centru Univerziteta »Edvard Kardelj« (zajedno s Marksističkim centrom pri CK SK Slovenije i Marksističkim centrom pri Gradskoj konferenciji SK Ljubljane) 14. maja 1981. o knjizi A. Bibiča: *Interesi in politika, od kritike politične države k samoupravnemu pluralizmu.*

Digitized by Google

selekiju, agregaciju i *integraciju* interesâ«. Problem integracije interesâ se, dakako, povezuje s jednom od osnovnih protivrečnosti u društvu prelaznog perioda koje gradi socijalizam, naime, s protivrečnošću između rada i odlučivanja. Jedan vid te protivrečnosti je protivrečnost između radnika kao radnika i kao gospodara, protivrečnost u položaju onih koji rade i upravljaju, protivrečnost između rada i upravljanja, između čoveka kao sebičnog pojedinca i čoveka kao društvenog bića. Drugi vid te protivrečnosti je protivrečnost u položaju onih koji vrše društvene funkcije u najširem smislu reči u interesu sveg društva u situaciji, objektivno i subjektivno uslovljenoj, kad se pri nedovoljnom samoupravnom protoku iz društvene baze posebni interesi nameću kao društveni ili opšti interesi, već prema tome kako to definišemo.

Na integraciju interesâ utiče i uslovljava je niz elemenata, od kojih mi se posebno značajnim čine tri sadržajna kompleksa, tri sadržajna područja: društveno-ekonomsko područje, područje samoupravnog odlučivanja i područje društveno-političkog faktora.

Na društveno-ekonomskom području bih pošao od osnovne konstatacije da smo tek na početku samoupravnog konstituisanja društveno-ekonomskih odnosa. Tek smo na početku ovladavanja robnim odnosima, na početku samoupravnog udruživanja sredstava, na početku uvođenja samoupravnog planiranja, na početku s mnogim problemima pri ostvarivanju i učvršćivanju jedinstvenog tržišta. Neki čak zaključuju da u postojećim društveno-ekonomskim odnosima parcijalni interesi privrednih subjekata onemogućavaju integraciju u okviru postojećeg sistema ili čak da su parcijalni interesi inherentni samoupravnim subjektima u tom smislu da sami uopšte nisu sposobni da ih prevladaju i razrešavaju u oblikovanju zajedničkih društvenih interesa i opšteg društvenog interesa. Naravno, ovo poslednje mišljenje je neprihvatljivo jer samoupravnim asocijacijama odriče sposobnost, a time i funkciju integrativnog faktora.

Na području samoupravnog odlučivanja pošao bih od autorove konstatacije (str. 319) da neki »u ime profesionalizacije društvenog i političkog upravljanja negiraju mogućnost razvoja samoupravljanja kao *masovnog* i *neposrednog* odlučivanja o društvenim poslovima« (*kurziv* — M. R.). Pri tom je autor otvorio bar dva velika problema, problem »neposrednog« odlučivanja i problem profesionalizacije, stručnosti, nauke. Što se tiče neposrednog odlučivanja u praksi i po samom normativnom sistemu treba kritički analizirati konkretno uređenje sa stanovišta da li pojedine normativne odredbe obavezivanjem na lično izjašnjavanje ne ometaju radnike da istinski odlučuju o svojim stvarnim potrebama i interesima. Naime, prihvatanjem mase samoupravnih akata samo preko takozvanog ličnog izjašnjavanja još nije obezbeđeno stvarno, već, možda, samo formalno neposredno odlučivanje radnikâ. Očigledno je da treba zadržati i učvrstiti prihvatanje osnovnih odluka samo ličnim izjašnjavanjem.

U pogledu profesionalizacije društvenog i političkog upravljanja moramo opet konstatovati da sadašnje funkcionisanje sistema označava baš profesionalni pristup, materijale priprema profesionalni aparat, oni su pripremljeni baš za takav aparat, a s tim je povezan i problem dominantne uloge izvršnih i upravnih organa itd. Za dalje proučavanje svakako ostaje problem odnosa između takozvanih stručnih podloga, na primer za donošenje investicionih odluka, i osnovnih odluka, odnosno između stručnosti i odlučivanja.

Kad je reč o društveno-političkom faktoru, treba, pored svega onog što je u početku rečeno, upozoriti i na problem sopstvenog identiteta koji mora imati društveno-politički faktor ako neće da se suviše identifikuje sa državnim aparatom, odnosno ako hoće da vrši svoju vodeću ulogu kao organski sastavni deo društva koje se zasniva na sve većoj ulozi radnih ljudi organizovanih u samoupravnim asocijacijama i u celokupnom društvu i državi. Reč je o protivrečnom položaju društveno-političkog faktora, naročito Save-

Digitized by Google

za komunista, kao faktora vlasti i faktora društva, kao dela društva i države koji svoju specifičnu funkciju može da vrši u zamišljenom pravcu samo kao faktor koji je, perspektivno gledano, sve manje državno, a sve više društveno opredeljen. Razrešavanje navedene protivrečnosti je neraskidivo povezano s učvršćivanjem samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa i političkog sistema zasnovanog na njima.

Delo profesora Adolfa Bibiča se može oceniti kao izuzetno značajan doprinos, na polju političke nauke, teorijskom saznavanju i praktičnom ostvarivanju koncepta pluralizma samoupravnih interesa u jugoslovenskom društvenom prostoru.

Miha Ribarič

Bahrudin Bijedić: Marksistički teorijski koncept društvene samozaštite

(Marksistički studijski centar GK SKBiH Sarajevo, Sarajevo, 1980)

Sistem društvene samozaštite u jugoslovenskom društvu po mnogo čemu je osoben. Njegovo izvorište je u koncepciji opštenarodne odbrane, čiji je »kamen temeljac« aplikacija ideje o naoružanom narodu kao najdemokratskijem i najboljem sistemu odbrane vrijednosti jednog društva. Ideja o naoružanom narodu marksističkog je porijekla, barem prema saznanjima kojima sada raspolažemo, i sasvim je razumljivo što je njena primjena u praktičkom životu najprije utemeljena u jednoj socijalističkoj, samoupravnoj zajednici kao što je jugoslovenska.

Sistem društvene samozaštite za koji se opredijelilo naše društvo pokazao se izuzetno funkcionalnim i višestruko je opravdao svoje uvođenje i realizaciju. Razumljivo je da u praktičkom, organizacionom smislu još uvijek ima nekih manjkavosti, nedorečenosti, dilema ili, pak, nerazumijevanja temeljnih funkcija ovako organizovane samozaštite i njenih mehanizama, jer riječ je o načinu samoorganizovanja i funkcionisanja koji nema uzora u istoriji i koji iza sebe ima svega nekoliko godina postojanja, što je u globalnim istorijskim razmjerama gotovo zanemarljivo vrijeme. Međutim, uvid u »teorijsku«, naučnu elaboraciju fenomena društvene samozaštite primjerene samoupravnom konceptu jugoslovenskog društva rezultira saznanjem da na tom području naše marksističke misli vlada siromaštvo, teorijska površnost i neutemeljenost iskazanih »misli«, metodološki eklekticizam, jednoobraznost itd.

Slično je i sa radom koji ovdje želimo predstaviti. Riječ je o studiji Bahrudina Bijedića: *Marksistički teorijski koncept društvene samozaštite.* Ovaj rad pretenduje da bude teorijska eksplikacija marksističkog koncepta društvene samozaštite. Međutim, izložena »materija« prilično je neubjedljiva, argumenti pretežno ideološki obojeni, naučna analiza gotovo sasvim prenebregnuta. Onaj kao u naslov svoga rada stavlja izraz »teorijski« morao bi tekstom opravdati ambiciju koja se nadaje samom percepcijom naslova. Naslov nas upućuje da je u središtu Bijedićevog interesovanja »marksistički koncept« društvene samozaštite. Dakle, u pitanju je zamisao, teorija, doktrina, učenje klasika marksizma o jednom relevantnom segmentu društvene zbilje. Kako vjerovati »teoriji« koja se zadovoljava time da ustvrdi da su ideju o naoružanom narodu anticipirali još Marks i Engels u svojim radovima, da su i drugi marksistički teoretičari, Lenjin u prvom redu, dali doprinos daljoj afirmaciji ove ideje, a pri tome se ni jednom ne pozvati i ne citirati izvorni tekst ili pasus koji eksplicitno govori o pitanjima koja autor studije na koju se osvrćemo tretira? Gdje je i kojim povodom Marks dotakao pitanje naoružanog naroda, da li ga je i kako kasnije pominjao i analizirao, kakav je značaj Engelsovog stvaralaštva na području teorije o naoružanom narodu i organizovanju društva u

Digitized by Google

postrevolucionarnom periodu, kakav je Lenjinov stav spram učenja klasikâ marksizma i po čemu je prepoznatljiv njegov doprinos teoriji naoružanog naroda, teoriji koju nam je smjerao predstaviti i sadržajno obogatiti Bahrudin Bijedić, — samo su neka od pitanja koja je odveć teško eskivirati hoće li se promišljati tema ovakvim nazivom naviještena i omeđena. Ova pitanja Bijedić, naravno, ne postavlja, pa otuda i nemamo odgovora, kompletnije i kompleksnije obrade problemâ koje smo uočili. Bijedić gotovo da i ne pominje naše autore i teoretičare i njihove stavove koji se odnose na pitanja koncepcije naoružanog naroda i društvene samozaštite, a malo pažnje posvećuje i temi koja problematizuje »susret« modernih promišljanja i doktrina odbrambenih sistema i onoga što nude konkretna rješenja svakodnevnog praktičkog života, političkog prije svega.

Bilo bi netačno i nepravedno ne istaći da ništa bolja situacija nije ni kod drugih autora koji pišu o ovim problemima. Dapače, mnogo je takozvanih teorijskih traktata, studija i članaka u kojima je teorijski nivo razmatranja problema potpuno isključen, najčešće zbog neznanja i nesposobnosti autora da teorijski i naučno elaboriraju samozadatu temu istraživanja.

Kada govori o subjektima društvene samozaštite, Bijedić u prvi plan, što je sasvim razumljivo, stavlja društveno-političke organizacije, akcentirajući, posebno, značaj i ulogu SKJ kao najodgovornijeg političkog subjekta društvenih zbivanja, a ne samo onoga što je u domenu društvene samozaštite. Takva uloga i odgovornost SKJ zacrtane su našim Ustavom, za čija načelna opredjeljenja politički sistem ima široku lepezu mogućnosti aplikacije i ugradnje u poslove vezane za razvijanje i jačanje sistema društvene samozaštite, koja je u funkciji razvoja i demokratizacije samoupravljanja kao kvalitativno novog društvenog odnosa. Pa ipak, teško se oteti utisku da je više prostora trebala dobiti analiza uloge ostalih društveno-političkih organizacija, SSRN i SSOJ, prije svih, jer to su organizacije na kojima praktično i počiva cjelokupna realizacija onoga za što se SKJ opredijeli i izbori u oblasti društvene samozaštite.

Nama i nije prvotna namjera da ističemo ono što je loše, što je nedovoljno ili nestručno obrađeno i prezentirano u ovoj raspravi, već, prije svega, da u kritičkom osvrtu ukažemo na potrebu temeljitijeg i studioznijeg odnosa spram onoga što baštinimo od klasikâ marksizma i što smatramo svojim i idejnim i naučnim ishodištem. Ideološka obojenost i »diktat« dnevno-političkih potreba odveć često daju smisao i validnost tekstovima koji tematiziraju koncepciju opštenarodne odbrane i društvene samozaštite.

Bijedićev rad značajan je najviše po tome što se u njemu reziminiraju iskustva i rezultati postignuti u organizovanju društvene samozaštite u našim uslovima i apostrofiranjem određenih teškoća na koje se nailazi u praktičkom realizovanju koncepta društvene samozaštite. Nesumnjivo je autorovo marksističko stajalište u pristupu ovoj temi, neadekvatno naslovljenoj, ali je diskutabilan krajnji rezultat do koga je on došao promišljajući ovaj fenomen. Za teoriju društvene samozaštite ovaj rad sasvim sigurno neće biti nezaobilazan, neće biti od naročitog značaja. On neće anticipirati nove koncepte i stvaralačka rješenja jer je, kao i toliko drugih, došao »post skriptum«, on samo »izvještava« o stanju, činjenicama, a ne zagovara preinaku postojećih modela organizovanosti, odnosno nekih elemenata sistema, jer ih kritički i ne istražuje. Iz autorovog rada teško je »izvući« po(r)uku.

Ovim nipošto nismo htjeli umanjiti značaj Bijedićevog napora da prezentira neke aspekte vlastitog promišljanja društvene samozaštite u nas u svjetlu marksističkih uputa i pristupa društvenim pojavama, tim prije što je i nama stalo da imamo što bolji odbrambeni mehanizam i uslove za stvaralaštvo oslobođeno svih oblika represije, indoktrinacije, ideoloških obola i opšte društvene nesigurnosti. Tim uslovima teorija mora dati doprinos, mora ih anticipirati, osmisliti.

Slobodan Nagradić

Digitized by Google

Jovan Mirić: Interesne gupe i politička moć

(Centar za kulturnu djelatnost SSO Zagreb, Zagreb, 1980)

U materijalnom kao i u duhovnom proizvođenju svojeg života pojedinci slijede svoje interese. Da bi ih ozbiljili, oni se udružuju, grupiraju. Najčešći oblici grupiranja su primarno i sekundarno. U primarno se ubraja klasno grupiranje, kao rezultat klasne podjele društva uvjetovane protivurječnim interesima, a u sekundarno interesno grupiranje — grupiranje u interesne grupe.

Utvrđivanjem spomenutih oblika autoru je stalo do odnosa među postojećim teorijama koje se bave problemom interesnih grupa i klasa. Teorija koja se bavi interesnim grupama ne može pretendirati na to da bude alternativna teoriji klasa. No, ona je »može nadopuniti«. Ako se teorija klasa odnosi s negatorstvom i prezirom spram teorije interesnih grupa, onda ona nije u stanju odgovoriti i razjasniti relaciju »između socijalne strukture i političkog sistema« (str. 14). Jedna drugu ne mogu potisnuti, već moraju koegzistirati i nadopunjavati se.

U praktičnom smislu relacija između interesnih grupa i klasa jest sljedeća. Klase, klasnom borbom, kao krajnji cilj imaju zauzeće vlasti i revolucionarno mijenjanje odnosâ u društvu, ukoliko se radi o klasi koja reprezentira interese proletarijata, interese većine. Građanske klase u usponu trebale su većinu kao instrument realizacije vlastitih interesa, da bi po osvajanju vlasti sprovodile interese manjine, a postojeće odnose neznatno menjale. Borba interesnih grupa nema za cilj osvajanje vlasti, već utjecanje na vlast, a kada je riječ o društvenim odnosima, interesne grupe ih nastoje korektirati, dotjerati, uljepšati, ali ne i mijenjati.

Pošto je kod interesnih grupa, kao i kod klasa, posrijedi središnje mjesto njihove integracije, *interes*, autor pojmovnom analizom hoće pokazati značenje ovog pojma. Ne ulazeći u etimologijsko značenje pojma, skrećemo pažnju na njegovo shvaćanje interesa kao društvenog *odnosa*.

Interes kao odnos uvijek se zbiva u društvu među članovima društva ili, sasvim konkretnije, u procesu proizvodnje materijalnog i duhovnog života. Zbog protivurječja koje objektivno postoji, zbog suprotnih interesa akterâ proizvodnje, potrebna je jedna djelatnost koja će posredovati, biti medij, u odnošenju proizvođača, koje je odnošenje interesno. Ta djelatnost jest *politika*, koja posreduje između akterâ proizvodnje, koji se pojavljuju kao vlasnici svojih fizičkih i psihičkih sposobnosti ili kao vlasnici sredstava za proizvodnju. Zapravo, u pozadini odnosa uvijek se skriva interes. Što je bit posredovanja politike među suprotnim interesima? To je *moć*. Tek uz moć, uz posjedovanje i primjenu moći može se ozbiljiti posrednička uloga politike. Moć se javlja kao sposobnost utjecaja na druge, kao sila, prisila itd. U ostvarivanju svoje posredničke uloge politika može podržati neke interese koji su po svom karakteru posebni, ali ih ističe i podiže na razinu »općih interesa«. Autor je u pravu kad kaže: »Nikada nema nekog »općeg« interesa koji istovremeno ne bi bio nečiji posebni interes« (str. 38), ali i obrnuto.

Postojanje privatnog vlasništva determinira postojanje države, koja pomoću prava posreduje u odnosima između privatnih vlasnika. Ona preko pravnih normi i institucija potvrđuje pravo privatnosti, pravo privatnog vlasništva. Politika, država, pravo, uz masovne medije i partije, instrumenti su posredovanja u građanskom društvu, koje je, u totalitetu odnosâ, posredovano društvo. Oni se javljaju i kao »način opstojanja zajednice« (str. 56).

Kao propedeutiku u podrobniju analizu interesnih grupa, autor daje prikaz teorije interesnih grupa, njihov nastanak i razvoj s posebnim osvrtom na Bentleyjevo shvaćanje interesnih grupa i pojam interesne grupe. Za Bentleyja sva-

Digitized by Google

ka grupa koja je prožeta interesom (a po njemu je svaka) jest interesna grupa, a njeno bitno obilježje jest *akcija*.

Središnji, to jest interes uopće osnovni je element povezivanja društvene u interesnu grupu. Kao drugi integracijski činitelj jest zajedničko djelovanje — akcija, kojoj je svrha realizacija i zaštita interesâ. Interesne grupe postoje tek ukoliko se zajedničkom akcijom pojavljuju u području političkog odlučivanja i različitim kanalima nastoje utjecati na ostvarenje interesa. U političkoj praksi primjetno je koncentriranje interesnih grupa oko centara vlasti, i to oko njene egzekutive. One se ne moraju oko nje koncentrirati. Moguća je njihova koncentracija unutar same vlasti. U nekim slučajevima interesne grupe imaju obilježja »grupe za pritisak«, grupe koja pritiskom iznuđuje političke odluke, ali ovo ne znači i njihovo izjednačavanje. »Grupa za pritisak«, jednostavno rečeno, nije ništa drugo do negativni oblik očitovanja interesne grupe, koja nelegitimnim sredstvima želi postići sebi postavljeni cilj.

Uz interesne grupe autor analizira i djelovanje partija, te pri tome ističe razliku između interesnih grupa i partija. No, pošto je ta razlika implicite istaknuta u usporedbi odnosa klasnog i interesno grupnog grupiranja, to je ovde nećemo izvoditi, jer smatramo da svako klasno grupiranje podrazumijeva političku organizaciju, to jest postojanje partija. Stalo nam je do sljedećeg. Partije imaju dugoročnije interese, dok interesne grupe mogu nastati naprečac, zbog nekog interesa, a po njegovoj realizaciji mogu se raspršiti, što nije pravilo, ali je mogućnost.

Teorijsko problematiziranje interesnih grupa autor produbljuje osvrtom na njihovu prisutnost u konkretnom, jugoslavenskom političkom sistemu. Prethodno analizira osnove političkog sistema. Autor smatra da je sistem prožet mnoštvom interesa koji se po svom sadržaju međusobno razlikuju. Prisutnost mnoštva interesa u političkom sistemu čini sistem konfliktnim, što se ne smatra kao »devijantno ponašanje ili stanje, već zakonitost političkog sistema« (str. 113). Mnoštvo interesa (interesni pluralizam), a ne jednog (interesni monizam), pretpostavka je postojanja interesnih grupa u našem političkom sistemu. Analizom razvoja etapa političkog sistema primjetno je da interesne grupe nisu mogle djelovati u vrijeme državnog socijalizma, u kojem je država »jedini centar moći«, u kojem vlada interesni monizam.

Država se temeljila na *dominativnom* obliku moći, dok se *kooperativni* oblik javlja procesom razdržavljenja i utemeljivanja samoupravljanja. S kooperativnim oblikom moći javljaju se interesne grupe, odnosno s utemeljivanjem samoupravljanja.

Postojanje interesnih grupa u samoupravnoj socijalističkoj demokraciji znak je otvorenosti i širine naše demokracije koja uvažava interese ljudi. Djelovanje impulsâ iz demokratske »baze« čini sistem otvorenim, za razliku od totalitarnih ustrojstava gdje tih impulsa skoro da i nema. Ovo se može vrlo lako uočiti ako se analizira politička komunikacija u demokratskom i totalitarnom modelu.

Autor konkretizira interesne grupe u našem političkom sistemu i kaže: »Temeljno obilježje i specifičnost jugoslavenskog pluralizma predstavljaju *institucionalne interesne grupe*« (str. 151). Radna organizacija i skupština dva su osnovna tipa institucionalnih interesnih grupa koje autor opširno analizira.

Posljednje stranice knjige posvećene su pluralizmu interesa i djelovanju interesnih grupa u delegatskom sistemu, što je potkrepljeno empirijskim podacima. Pluralizam interesa u političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja artikulira se preko postojećih društveno-političkih organizacija (SK, SSRNJ, SSJ, SSOJ). Ova kategorija naročito je aktualizirana pojavom knjige E. Kardelja: *Pravci razvoja*... i doprinijela je pojašnjenju potonje.

Knjiga profesora Mirića značajan je doprinos jugoslavenskoj politologijskoj misli i literaturi. Prvo izdanje knjige pojavilo se prije se-

Digitized by Google

dam godina. U nešto dopunjenom obliku knjiga doživljava drugo izdanje, što je znak potrebe za ovakvom literaturom, promjena u našem društvu i, konačno, njene kvalitete.

Anđelko Milardović

Hronologija radničkog pokreta i SKJ 1919 — 1979, tom I — III

(»Narodna knjiga«, Beograd, 1980, strana 1238)

Istorija naprednog radničkog i socijalističkog pokreta, posebno istorija Saveza komunista Jugoslavije, iz godine u godinu dobija, po obimu objavljenih radova i po njihovom naučnom kvalitetu, sve veći značaj. Sistematska ulaganja u brojne naučne institute doprinela su da se pojavi veći broj naučnih radnika i saradnika širom naše zemlje. Tako organizovan rad uslovio je i pojavu veoma obimne *Hronologije* (na 1.238 strana i sa 12.783 odrednice). Prva odrednica (od 1. juna 1842) obradila je štrajk tipografskih radnika Državne štamparije u Beogradu, a treći tom se završava odrednicom o eksploataciji rudnika bakra u Boru s kraja aprila 1979. godine.

Hronologija je posvećena obeležavanju 60-godišnjice ujedinjenja radničkog pokreta naše zemlje i stvaranja jedinstvene partije i sindikata. Poenta izdanja je razvoj Saveza komunista Jugoslavije i sve aktivnosti Partije na idejnom, političkom i organizacionom planu. Odrednice koje prethode ovom periodu daju bliža obaveštenja o socijaldemokratskom periodu i o istaknutim pojedincima. Ovakvim tekstom čitaoci i korisnici dobijaju potpuniju i sadržajniju sliku razvoja revolucionarne partije i njene uloge u toku rata i revolucije 1941—1945. godine.

Ova tri obimna toma su rezultat rada istorijskih instituta svih republika i pokrajina, kao i Instituta za savremenu istoriju iz Beograda, uz angažovanje izdavačke radne organizacije »Narodna knjiga« iz Beograda. Hronologija, kao posebna vrsta istorijske radnje, neosporan je dokaz značaja kolektivnog angažovanja institutâ i pojedinaca. Zahvaljujući u prvom redu brojnim naučnim istraživačkim radovima, koji su prethodili ovakvom izdanju, bilo je moguće izdati hronologiju ovakvog obima. Pisana je lakim stilom i razumljivim jezikom, ali je fundirana na najnovijim naučnim dostignućima. Brojne odrednice izvršile su stručnu i naučnu korekciju nekih dosadašnjih gledanja.

Članovi Izdavačkog odbora (njih šesnaest) su iz redova istaknutih političara i istoričara, sa predsednikom Marinom Cetinićem na čelu. Redakciju čine trinaest stručnjaka koji se pretežno bave izučavanjem istorije radničkog pokreta kod nas i u svetu. Preko sto saradnika uzelo je učešća u pisanju brojnih odrednica, u čemu su bile zastupljene sve naše republike i pokrajine.

Najveći deo teksta *Hronologije* posvećen je jugoslovenskom revolucionarnom radničkom pokretu, ali nije zapostavljen ni međunarodni aspekt. Neke odrednice obuhvatile su i opšta politička zbivanja u našoj zemlji i van nje. Brojne su odrednice koje daju iscrpne informacije o partijskim i sindikalnim listovima, marksistički orijentisanim publikacijama i brojnim ličnostima. O zbivanjima u ratu i revoluciji date su veoma iscrpne informacije, kao i o posleratnom periodu sa nizom novih podataka.

U svakom tomu na kraju osnovnog teksta dat je veoma koristan registar: imenski, geografski i predmetni, kao i spisak skraćenica. Uz pomoć registra u mnogome je olakšano snalaženje u ovom obimnom delu. Sva tri toma su ilustrovana brojnim fotosima, bilo pojedinih istaknutih ličnosti ili značajnih događaja, koji nas vizuelno vraćaju u ne tako davnu prošlost.

Ne želimo da o svakom tomu detaljno pišemo jer bi to bio, verujemo, nezahvalan i neuspešan posao zbog obilja odrednica i veoma

Digitized by Google

zgusnutog teksta. Daćemo samo osnovne hronološke okvire za svaki tom posebno i njegove bitne karakteristike.

Prvi tom obuhvata najduži period (od preko devedeset godina na 344 strane i sa 3.612 odrednica). On počinje sa 1841. godinom, a završava se početkom aprila 1941. godine. Poenta odrednica je istorija SKJ od njegovog osnivanja 1919. godine. Brojne su odrednice o ličnostima i zbivanjima vezanim za istoriju Partije. Iz njih se lako i veoma detaljno može rekonstruisati istorija SKJ. Vidljiva je sposobnost Partije da uspešno prebrodi brojne i ne tako male teškoće u tom periodu. Ona je uspela da pripremi i organizuje članstvo i radničku klasu za događaje koji su ubrzano dolazili. Aprilski slom 1941. godine Partija je spremno dočekala.

Drugi tom ima 410 strana i 4.251 odrednicu, a obradio je vremenski najkraći period (od 1941. do 1945. godine). Najveći deo prostora posvećen je narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji u našoj zemlji. Date su brojne i sadržajne odrednice (neke se javljaju prvi put), što je tekst učinilo veoma vrednim i interesantnim kako za stručnjake tako i za druge čitaoce. Skoro ništa o ratu i revoluciji nije ispušteno. Vidljiva je natčovečanska borba i ogromne žrtve, kako ljudske tako i materijalne, da se rat i revolucija pobedonosno završe. Uloga SKJ je posebno istaknuta i naglašena, kao i uloga brojnih heroja. Istaknuta je i uloga omladine i njen doprinos toj borbi. Ni ostali društveni slojevi nisu zapostavljeni. Ličnost Josipa Broza Tita data je u punoj svetlosti i sa dužnom pažnjom koju takva ličnost zaslužuje. Stav antifašističke koalicije prema našem ratu i revoluciji dat je u razvoju i svestrano je osvetljen. I rat u svetu našao je dosta mesta, jer je i naša borba bila sastavni i značajan deo Drugog svetskog rata.

Treći tom (484 strane i 4.920 odrednica) obrađuje period od maja 1945. do sredine 1979. godine (nešto više od tri decenije). Vremenska distanca nije smetala autorima da daju objektivnu sliku tih zbivanja. To je posleratni svet sa brojnim i dubokim ranama koje je trebalo lečiti ili bar zalečiti. Tu je i naša zemlja, opljačkana i popaljena, sa skoro dva miliona ljudskih gubitaka i brojnim invalidima itd. Obnova porušene zemlje je bila novi problem sa kojim se uspešno uhvatio u koštac SKJ. Borba za međunarodno priznanje nove Jugoslavije uspešno je okončana. Tu je i početak planske izgradnje te izvlačenja zemlje iz privredne zaostalosti. Godina 1948. bila je nova provera snage naroda i KPJ, koju oni zajednički, predvođeni Titom, pobedonosno završavaju. Titova ogromna energija i dalekovidost dolazi do punog izražaja u politici nesvrstavanja, koja brzo okuplja najveći deo čovečanstva. Brojne odrednice su to veoma detaljno i sadržajno obradile. Titova vizija da je svet nedeljiva celina i njegova borba da se premosti jaz između razvijenih i nerazvijenih zemalja ujedinile su brojne države i narode. Uloga KPJ u uvođenju samoupravljanja potvrdila je Titovu viziju novog društva, koju veliki broj zemalja i naroda uspešno slede. Brojni novi privredni objekti izmenili su lice naše zemlje, svrstavajući je u red srednje razvijenih zemalja.

Na kraju ovog toma dat je kraći istorijski pregled značajnijih privrednih objekata izgrađenih posle 1945. godine.

Redakcija je u toku rada imala i brojne teškoće kako zbog obimnosti izdanja tako i zbog brojnih saradnika. Sve je to trebalo ujednačavati i uskladiti, što je u najvećoj meri i ostvareno. Možda ima malo nesklada u broju odrednica u pojedinim tomovima, a posebno s obzirom na vremenske raspone, koji su neujednačeni. *Hronologija* će biti izvanredno štivo za brojne naučne i druge radnike, a posebno za školsku i studentsku omladinu, kao i omladinu uopšte. Škole i fakulteti bi trebalo da preporuče *Hronologiju* kao dopunsku, a često i kao osnovnu literaturu.

Đorđe Knežević

Digitized by Google

Dr Mirjana Petković: Proizvodnja i trgovina — saradnja i povezivanje

(„Savremena administracija", Beograd, 1980, strana 210)

Knjiga je podeljena u pet glava, i to: I. Teorijski aspekti odnosa trgovine i proizvodnje, II. Procesi koncentracije, povezivanja i rasta privrednih subjekata u svetu i kod nas, III. Društveno-ekonomska sadržina i osnovi saradnje proizvodnih i trgovinskih organizacija udruženog rada, IV. Organizacioni aspekti ostvarivanja saradnje proizvodnih i trgovinskih organizacija udruženog rada, V. Društveno-ekonomski značaj procesa povezivanja proizvodnje i trgovine.

S obzirom da je knjiga u osnovi doktorska disertacija, odbranjena 1978. godine na Ekonomskom fakultetu u Beogradu, u prvoj glavi se nalaze i čisto teorijski aspekti odnosa trgovine i proizvodnje sa mestom i ulogom trgovine u procesu reprodukcije i odnosom prema proizvodnji; funkcije trgovine u procesu reprodukcije kao osnova povezivanja sa proizvodnjom i teorijske osnove društveno-ekonomskog položaja proizvodnje i trgovine u sistemu samoupravne socijalističke društvene reprodukcije.

U drugoj glavi autor je dao klasične oblike koncentracije i povezivanja privrednih subjekata u kapitalizmu i ukazao na suštinske promene u strukturi kapitalističke privrede koje je izazvao proces koncentracije proizvodnje i kapitala. Koncentracija proizvodnje i kapitala rađa krupna kombinovana preduzeća. Ona se odvija ne samo u industriji, već i u trgovini i bankarstvu, kao i između ovih oblasti. Polazeći od dijalektičkog materijalizma i od Lenjinovih ideja o koncentraciji i centralizaciji u proizvodnji, trgovini i bankarstvu, autor zaključuje da su ovi procesi prešli okvire nacionalnih ekonomija i poprimili obeležje internacionalnog povezivanja.* U bankarstvu ovaj proces sve više tendira ka internacionalizaciji, što je prihvaćeno u zapadnoj literaturi. Centralna institucija savremene privrede jeste multinacionalno preduzeće, koje, zahvaljujući ogromnom kapitalu i izmenjenoj organizaciji poslovanja, refleksno deluje i na društveno-ekonomske uslove bitisanja kapitalizma kao društveno-ekonomske formacije. Može se reći da ona pospešuju proces podržavljenja kapitalizma, a to je najsolidnija platforma za sveopšti prelaz na socijalizam u svetu. Državna svojina se sve više širi u kapitalističkim zemljama, tako da je dostigla u SAD 13%, Belgiji 18%, Kanadi 15%, Holandiji 18%, SR Nemačkoj 20%, Japanu 22%, Australiji 30% i Francuskoj 42%.

Dr Mirjana Petković je prikazala povezivanje proizvodnje i trgovine u razvijenim kapitalističkim zemljama, kao i u SSSR-u i drugim socijalističkim zemljama istočne Evrope. Autor se posebno zadržao na aktuelnim karakteristikama odnosa proizvodnih i trgovinskih organizacija u našim uslovima.

Treći deo knjige posvećen je samoupravnoj praksi jugoslovenskih radnih organizacija. Za razliku od državnog kapitalizma i državnog socijalizma, u samoupravnom socijalizmu proces koncentracije proizvodnje i centralizacije sredstava vrši se preko integracije rada i sredstava pod neposrednom kontrolom samih radnika. Znači, i ciljevi i motivi samoupravnog socijalističkog preduzeća su drugačiji i naročito se insistira na ukidanju klasičnih kupoprodajnih odnosa i na prelasku na trajnu poslovnu saradnju proizvodnih i trgovinskih organizacija udruženog rada. Razvoj samoupravnih socijalističkih odnosa u privredi sasvim prirodno rađa i određene ekonomske probleme i između proizvodnje i trgovine. Jedan od izlaza iz konfliktnih odnosa u sistemu proširene reprodukcije predstavlja zajedničko formiranje cena i sticanje dohotka učešćem u zajedničkom prihodu, što je autor veoma dobro obradio.

U četvrtoj glavi autor je pošao od transformacije organizacionih oblika udruživanja rada i sredsta-

* Internacionalizacija privrednih procesa kao tendencija koja je danas prisutna otkriće je marksističke nauke pre sto godina i više.

Digitized by Google

va proizvodnih i trgovinskih organizacija udruženog rada, oblika reprodukcionog povezivanja proizvodnih i trgovinskih organizacija udruženog rada. Tu su dati organizacioni instrumenti poslovnog povezivanja proizvodnje i trgovine. Sa stanovišta povezivanja i trajne poslovne saradnje proizvođačâ i trgovine, samoupravni sporazum omogućuje da se to povezivanje ostvari i bez formiranja novih organizacionih oblika. Zapravo je to prema Zakonu o udruženom radu i jedini obavezni oblik povezivanja trgovinskih organizacija na veliko i spoljnotrgovinskih organizacija sa proizvođačima. Svi ostali oblici saradnje koje je autor obradio stvar su slobodnog izbora organizacija udruženog rada proizvođačâ i trgovine.

Peti deo naslovljen je: »Društveno-ekonomski značaj procesa povezivanja proizvodnje i trgovine«. Možda bi bilo bolje da je autor ovu glavu povezao sa prvom glavom ili je stavio odmah posle nje. Ova glava obuhvata područje saradnje proizvodnih i trgovinskih organizacija, samoupravno povezivanje proizvodnje i trgovine kao instrument jedinstva jugoslovenskog tržišta, neke pokazatelje i ocene ekonomskog položaja proizvodnje i trgovine u postustavnom periodu razvoja naše privrede i teškoće koje se javljaju u povezivanju proizvodnje i trgovine i značaj društvenog usmeravanja ovih procesa. Autor se zalaže za stvaranje sistemskih uslova za ostvarivanje saradnje između proizvođačâ i trgovine, ali na samoupravnim osnovama, što je viši kvalitet u razvoju čitavog procesa društvene reprodukcije.

Knjiga dr Mirjane Petković predstavlja vidan korak napred u teorijskoj razradi procesa društvene reprodukcije u uslovima socijalističkog samoupravljanja. U knjizi je razrađen teorijski koncept (po Ustavu iz 1974. godine) jedinstvenosti proizvodne, prometne i finansijske oblasti društvene reprodukcije. Pri tome autor nije zanemario ni iskustva drugih zemalja, bez čega se naš koncept ne bi toliko uočavao. Isto tako, u savremenim uslovima širih integracionih procesa i njihovog preplitanja, saradnje socijalističkih preduzeća sa kapitalističkim (što je novi fenomen, koji nema ništa zajedničko sa konvergencijom koja se lansira na Zapadu), preduzeće se nalazi u mreži najrazličitijih ekonomskih, društvenih i političkih odnosa. Kroz celu knjigu kao crvena nit provlači se društveno-ekonomska sadržina kao sublimiran odnos razvijenih socijalističkih proizvodnih odnosa i njen refleks na proizvodnju, trgovinu i finansije.

Obrad Đurđević

Claudio Napoleoni: Ekonomska misao dvadesetog stoljeća

(Centar za kulturnu djelatnost SSO Zagreb, 1981, strana 176)

Razvoju ekonomske misli, a naročito novije ekonomske teorije, posvećena je knjiga Klaudija Napoleonija. Uz knjige naših istoričara ekonomske misli (Šoškić, Blagojević, Pjanić, Sabolović, Nešić i drugi) i prevedene knjige Šumpetera i Rola, ova knjiga upotpunjava naše poznavanje razvoja ekonomskih doktrina.

Danas je uglavnom prihvaćen stav da se ekonomska misao razvijala u četiri velike etape: klasična politička ekonomija, Marksova i marksistička ekonomska misao, mikroekonomska marginalistička i makroekonomska kejnzijanska analiza. Takva periodizacija omogućava da se kontinuirano prati razvoj ekonomske teorije, da se obuhvati sve ono što je značajno, ocene doprinosi pojedinih pisaca i škola i da se dalje u sistem ekonomske analize uključuje sve ono što je naučno, a odbaci ono što je nenaučno.

Za razliku od nekih drugih radova iz ove oblasti koji najčešće slede ovakvu ili nešto izmenjenu

Digitized by Google

podelu na etape, škole i pisce, u Napoleonijevoj knjizi se takva periodizacija ne otkriva. S jedne strane, to je rezultat autorovog stava da se analizira doprinos pojedinih pisaca čiji radovi predstavljaju krupan doprinos ekonomskoj teoriji, a, s druge, to je rezultat činjenice da je ekonomsku misao dvadesetog veka teško uklopiti u jednu ovako opštu periodizaciju i pored toga što manje-više svi pisci odražavaju koncepcije jedne od četiri ranije pomenute etape. Sve to, kako ističe i pisac pogovora Svetislav Polovina, otežava i onemogućava stvaranje jedne opšteprihvaćene sheme razvoja. U osnovi, za misao dvadesetog veka važi ocena da je i dalje izuzetno snažan uticaj pojedinih predstavnika jedne od četiri velike etape u razvoju ekonomskih ideja. Te stalne promene u orijentacijama na probleme otežavaju stvaranje jedne stalnije periodizacije, sheme razvoja, koju će biti moguće stvoriti tek kada se temeljito ocene doprinosi pojedinih pisaca, a zatim oni objedine u pravce i škole. Taj prvi korak — ocene doprinosa pojedinih pisaca — učinio je Napoleoni i, ma koliko da se, možda, taj izbor pisaca može dovesti u pitanje, sigurno je da knjiga zaslužuje pažnju.

Svoju analizu Napoleoni započinje razmatranjem situacije na planu ekonomske teorije na početku ovog veka. To vreme je obeleženo takozvanom Dževonsovom revolucijom, koja je u odnosu na klasičnu političku ekonomiju i Marksov sistem ekonomske teorije zaokret i u domenu analize (od makroproblematike u prvi plan dolazi mikroproblematika) i u teoriji vrednosti (od teorije radne vrednosti ili teorije troškova proizvodnje ka teoriji granične korisnosti). Kao najznačajnijeg predstavnika marginalističkog pravca Napoleoni izdvaja Valrasa i ističe njegovu analizu i sistem opšte ravnoteže koja se obezbeđuje ravnotežom na tržištu proizvodnih usluga i potrošnih dobara. Pri tom ta ravnoteža odražava stalnu borbu i nastojanje preduzetnika da ostvari optimalnu alokaciju resursa koji su ograničeni i mogu se alternativno koristiti. Ta teorija, po Napoleonijevom mišljenju, »veličanstvena« je kako zbog velikog broja sastavnih elemenata i složenih međusobnih odnosa (str. 20), koji se izražavaju sistemom jednačina, tako i zbog primene matematičke aparature. Taj sistem jednačina je, zatim, razvio Barone, čiji će radovi, naročito u diskusiji o efikasnosti socijalističke privrede, imati veliku važnost.

Napoleoni zatim analizira Maršalov doprinos ekonomskoj nauci i njegove doprinose izučavanju tražnje, savršene konkurencije i analize troškova. Doprinos parcijalnoj tržišnoj ravnoteži dao je i Fišer, čija je definicija vremenske preferencije na psihološkoj osnovici već klasična.

Zaključujući ovu uvodnu glavu, Napoleoni ističe da teorija ravnoteže ipak nije odgovorila na probleme: teorije kapitala (ako je kapital vrednost, tada zavisi od cena faktora proizvodnje, a te cene se mogu odrediti samo ako se već zna vrednost kapitala, a to tek treba odrediti); drugi problem je pretpostavka savršene konkurencije, a treći problematika rasta koja je zanemarena time što se pretpostavljaju neizmenjene preferencije potrošača i tehnologija proizvodnje.

To je osnovica sa koje počinje da se razvija ekonomska misao dvadesetog veka, obeležena marginalističkom mikroekonomskom orijentacijom.

U sledećoj glavi Napoleoni analizira Robinsove doprinose. Problem korišćenja limitiranih resursa koji se alternativno mogu koristiti nameće potrebu određenja ekonomskog ponašanja koje će racionalno koristiti resurse. Po Robinsu, to ponašanje zavisi od četiri uslova: prva dva se odnose na ciljeve (više ciljeva i prioriteti), a druga dva na sredstva (ograničena sredstva, mogu se alternativno koristiti). Tehnološka aktivnost, po Robinsu, odnosi se na različite ciljeve i različita sredstva, a ekonomska na vremenski prioritet ciljeva i ograničenost sredstava (str. 31—32). Na osnovu ovakvog određenja ekonomske aktivnosti i Paretovog definisanja optimuma (Pareto optimum: stru-

Digitized by Google

ktura je optimalna ukoliko se ne može povećati jedna komponenta sistema a da se druge ne smanje) nikla je ekonomika blagostanja, a na njenim osnovama i koncepcija o državi blagostanja. Po Napoleoniju, dva krupna doprinosa ekonomike blagostanja su: prvo, prelazak u jedno povoljnije stanje, optimalnu strukturu ne znači da nekome nije gore i, drugo, samo je slobodna konkurencija optimalna jer u svim drugim situacijama prelazak u optimalno stanje znači da je nekima bolje, ali drugima nije gore, što je u suprotnosti sa Pareto optimumom (str. 37—38).

Jednostavno opisivanje složenih doprinosa ekonomike blagostanja je svojevrstan naučni doprinos Napoleonijev, koji je uspeo da na taj način približi ovu složenu problematiku.

U sledećem poglavlju Napoleoni posebno analizira Šumpeterov doprinos. Pored toga što je iza sebe ostavio jednu od najčuvenijih istorija ekonomskih doktrina (kod nas „objavljena kao *Povijest ekonomske analize*), Šumpeter je svojom dinamičkom teorijom privrednog razvoja predstavljao veliko osveženje u odnosu na statički shvaćenu teoriju privredne ravnoteže. Po njemu, osnovni pokretač dinamičkog razvoja kapitalizma je preduzetnik koji svojim duhom, inovacijama stalno menja do tada (u teoriji) nepromenljive elemente: preferencije potrošača i tehnologiju. Svoju ulogu preduzetnik ispunjava inovacijama koje su, po Šumpeteru: novi proizvod, novi metod proizvodnje, novi izvor sirovina, novo tržište i izmena organizacije. Sve to dovodi do stalnih promena, dinamičkog razvoja, bez koga nema ni profita. Napoleoni, međutim, izvanredno uočava da ovakvo shvatanje procesa kapitalističkog razvoja nije sprečilo Šumpetera da istakne da kapitalizam mora da ustupi mesto socijalizmu, a to je zasnovano pre svega na »neekonomskim razmišljanjima« (str. 47). Veliki Šumpeterov doprinos je i shvatanje ciklusâ, koji su po njemu rezultat različite dinamike inovacija, što ga svrstava u teoretičare koji zastupaju »eksterne« teorije privrednih ciklusa.

Sledeće poglavlje posvećeno je analizi konkurencije, koja je i do tada bila u centru pažnje mikroekonomske analize, ali na jedan nov način. Tvorci tih teorija su Džoan Robinson (teorija nesavršene konkurencije) i Ričard Čembrlen (teorija monopolističke konkurencije). Na potpuno nov način ovi autori pristupaju problematici tržišta. Po njima, kapitalizam više ne karakteriše slobodna konkurencija, već monopolska, nesavršena, nepotpuna, ograničena konkurencija. Skoro istovremeno oba autora su izneli svoje teorije koje se razlikuju u polaznoj osnovi, ali ne toliko i u zaključcima. Dok Džoan Robinson polazi od tražnje, dotle Čembrlen polazi od ponude. U osnovi, stav im je isti: nema više slobodne konkurencije, tržište je monopolizirano, nema ravnoteže ponude i tražnje i cenovne konkurencije. I proizvođači i kupci nastoje da utiču na cenu, i to na veoma različite načine, što razara polaznu osnovicu slobodne konkurencije koja se zasniva na pretpostavci da niko pojedinačno, ni na strani ponude ni na strani tražnje, ne može uticati na cene. Taj uticaj se sada ostvaruje na veoma različite načine, a sve više se uzimaju u obzir i mnogi drugi faktori (na strani ponude kvalitet, pakovanje, zaštitno ime, a na strani tražnje lokacija, efekat reklame, uslužnost). Jednom rečju, ovi autori su već 1933. konstatovali nesavršenost kapitalističkog tržišta i istakli brojne načine kojima se može sticati profit.

Pojava Kejnza označila je početak nove velike epohe u razvoju ekonomskih ideja, koja i danas traje i koja je u slavu svog inicijatora nazvana »kejnzijanska revolucija«. O samom Kejnzu i značaju njegovog celokupnog dela toliko je mnogo pisano da je teško reći nešto novo. Po Napoleoniju, Kejnzova analiza je izgrađena na kritici teorije ekonomske ravnoteže i osnovni Kejnzov cilj je bio da pokaže kako je ravnoteža moguća i kad nema pune zaposlenosti. Napoleoni zatim analizira klasičnu teoriju zaposlenosti i Kejnzovu kritiku, teoriju privred-

Digitized by Google

nih ciklusa, monetarnu teoriju. U nekim našim radovima iz oblasti razvoja ekonomske misli (*Ekonomske doktrine* profesora Šoškića) Kejnzovi doprinosi se u najkraćem svode na: odbacivanje Sejovog zakona tržišta, tretiranje zaposlenosti, intervencionizam nasuprot liberalizmu, makroanaliza nasuprot mikroanalizi. Pojava Kejnza je, prema tome, označila zaokret u pogledu domena analize, mera ekonomske politike, metoda analize. Po Napoleoniju, veliki značaj Kejnzovih ideja je u tome što se one mogu povezati međusobno i sa mnogim starijim idejama i dostignućima i tako one »oblikuju jedinstvenu shemu, dovoljno sveobuhvatnu da objasni što se dešava u stvarnom životu« (str. 68). U tekstu koji sledi Napoleoni analizira doprinose postkejnzijanske analize na planu fiskalne politike, multiplikatora, spoljnotrgovinske politike i monetarne teorije i politike.

Posebno poglavlje je posvećeno teorijama o stagnaciji privrede. I te teorije su karakteristične za misao dvadesetog veka. Pored mikroekonomskih statičkih i dinamičkih koncepata i makromodela, pojedini teoretičari su pisali o stagnaciji kapitalističke privrede i o stanju »zrele privrede« u kojem su iscrpene dalje mogućnosti razvoja. Među prvim teoretičarima koji su na taj način gledali na perspektive kapitalizma je Rikardo, koji je na osnovu zakona o opadajućim prinosima i stalnom padu profita i nadnica proricao propast kapitalizma. U novije vreme najistaknutiji zastupnik ovakve koncepcije je Alvin Hansen, koji dokazuje da kapitalizam stagnira jer stanovništvo raste, tehnološke inovacije se sporije uvode, a više nema geografskih otkrića, te da stoga opadaju mogućnosti štednje, akumuliranja i investiranja, što uzrokuje nezaposlenost.

Sledeća poglavlja posvećena su novim oblastima — input-output analizi, analizi aktivnosti, teoriji igara, a glava čiji je naslov »Teorija privrednog rasta« i čiji autor nije Napoleoni, već Alesandro Cinjo, analizira ekonometrijske modele Harod-Domara, Kaldora.

Glava čiji je naslov »Teorija privrednog planiranja« bavi se analizom diskusije koja je 20-ih godina vođena o racionalnosti i uopšte mogućnosti postojanja socijalističke privrede. Mizes je u to vreme dokazivao da ni jedan ekonomski sistem, osim tržišnog, ne može da obezbedi optimalnu alokaciju privrednih resursa, jer se jedino na tržištu mogu odrediti cene koje će biti pokazatelj njihove relativne oskudnosti. U odgovoru na Mizesovu kritiku Hajek i Robins su, polazeći od Baroneovih zaključaka, istakli da je teorijski moguć planski sistem, ali da čitav niz jednačina kojima se simulira tržišno određivanje cena onemogućava donošenje odluka na vreme i da je nemoguće pribaviti toliki broj podataka U diskusiju su se zatim uključili Lange, koji je dokazivao da su problemi koje ističe Mizes stvarno prisutni, ali da ih je moguće rešiti tako što bi se socijalistička privreda približila jednom tržišnom modelu, dok Dob, s druge strane, ističe da je jedini racionalan model planski model socijalističke privrede. Ukazujući na savremenu diskusiju o modelu socijalističke privrede, Napoleoni ističe da se od sovjetskih planera nije ni moglo očekivati da se opredele za neki neplanski model privređivanja, s obzirom na to da, po Napoleonijevom mišljenju, pravih alternativa nije ni bilo (raspodela na akumulaciju i potrošnju, izvori akumulacije, oblici potrošnje). Iako je veoma jednostavno i pristupačno prikazao diskusiju o modelu socijalističke privrede, Napoleoni je propustio da ukaže na pisce koji su analizirali jugoslovensku praksu, jugoslovenski »tržišni model privređivanja« (na primer, stavovi Vorda, Vaneka i drugih).

Poslednje glave knjige posvećene su problematici zemalja u razvoju (definicija nerazvijenosti, karakteristike ovih privreda, putevi razvoja); u glavi »Suvremeni problemi svjetske privrede« analiziraju se neka obeležja kapitalističkih zemalja (blagostanje, društvo izobilja), a poslednja glava (»Novi pravci ekonomskih istraživanja«) posvećena je teorijskom doprinosu

Digitized by Google

Pjera Srafe, njegovom pristupu problemu vrednosti koji se zasniva na Rikardovim doprinosima i uvođenju pojma »standardne robe« pomoću koje se sameravaju vrednosti roba.

Knjiga Klaudija Napoleonija analizira veoma složenu problematiku koja je veoma dinamična, stalno se upotpunjuje novim otkrićima, a to se uvek nadovezuje na ono što je već ranije otkriveno. U obilju pisaca i škola Napoleoni se opredelio za one koji su, po njegovom mišljenju, izuzetno značajni, što ipak ne znači da je obuhvaćeno sve. Izbor koji nam je Napoleoni ponudio je jedan mogući pristup razvoju ekonomske misli u dvadesetom veku. Knjiga *Ekonomska misao dvadesetog stoljeća*, uz druge objavljene ili najavljene knjige u ediciji »Ekonomska biblioteka« Centra za kulturnu djelatnost Saveza socijalističke omladine Zagreb, upotpunjuje literaturu koja razmatra ekonomske teorije i teorijske probleme ekonomske nauke.

Miomir Jakšić

Digitized by Google

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

MAIN/UC-B

LIBRARY
NOV 10
UNIVERSITY OF CALIFORNIA
BERKELEY

7-8
1981

Digitized by Google

Izdavački savet

Jure Bilić (predsednik), Dušan Bilandžić, Žarko Bulajić, Zdravko Grebo, Aleksandar Grličkov, Trpe Jakovlevski, Slavojka Janković, Neca Jovanov, Bogdan Kavčič, Petar Kostić, Ivan Kristan, Ivan Lavrač, Milan Mali, Milenko Marković, Milan Matić, Augustin Papić, Branko Prnjat, Ivica Račan, Jovan Raičević, Sulejman Redžepagić, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Redakcijski kolegijum

Aleksandar Grličkov (glavni i odgovorni urednik), Jovan Raičević (zamenik glavnog i odgovornog urednika), Dušan Bilandžić, Zdravko Grebo, Neca Jovanov, Ivan Lavrač, Milenko Marković, Boris Nonevski, Sulejman Redžepagić, Ljubiša Ristović, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 400 dinara. Za inostranstvo 800 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780.

Štampa: OOUR Štamparija »Slobodan Jović«, Beograd, Stojana Protića 52.

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XXIV 1981 Broj 7—8

Studije i članci

Aleksandar Grličkov
Međunarodni uslovi i borba za socijalizam u svetu 1061

Živojin Rakočević
Prilog kritičkoj istoriji tehnologije 1075

Dušan Pirec
Azijski način proizvodnje i ekonomske determinante kulturne revolucije 1107

Stojan Babić
Ekonomski položaj privrednih subjekata i determinante nivoa ličnih dohodaka 1133

Augustin Papić
Energija i ekonomski razvoj 1152

Vučina Vasović
Političke nauke i savremeni politički sistemi — procesi 1176

Prilozi

Dragan Veselinov
Seljak i kooperacija u Jugoslaviji 1186

Miran Potrč
Raspodela prema radu i rezultatima rada 1203

Darko Marinković
Praksa sudova udruženog rada 1220

Milan Mali
Istorijski razvoj i teorijski aspekti koncepcije opštenarodne odbrane 1229

Slobodan Bosiljčić
Društvene organizacije i udruženja građana 1245

Osvrti

Sreten Sokić
Socijalistička samoupravna ekonomija 1256

Dragoljub Dragišić — Milovan Pavlović
Zakonitosti robne proizvodnje u socijalističkom samoupravnom načinu proizvodnje 1270

Boris Nonevski
Autorstvo i politika u pozorištu 1283

Prikazi 1301

Digitized by Google

Содержание

НАУЧНЫЕ РАБОТЫ И СТАТЬИ

Александар Гличков

Международные обстоятельства и борьба за социализм в мире 1061

Живоин Ракочевич

К критической истории технологии 1075

Душан Пирец

Азиатский способ производства и экономическая обусловленность культурной революции 1107

Стоян Бабич

Экономическое положение хозяйственных субъектов и условия, влияющие на уровень личного дохода 1133

Августин Папич

Энергия и экономическое развитие 1152

Вучина Васович

Политические науки и современные политические системы — процессы 1176

ОЧЕРКИ

Драган Веселинов

Крестьянин и кооперация в Югославии 1186

Миран Потрч

Распределение по труду и по результатам труда 1203

Дарко Маринкович

Опыт судов объединенного труда 1220

Милан Мали

Историческое развитие и теоретические аспекты концепции всенародной обороны 1229

Слободан Босильчич

Общественные организации и общества граждан 1245

ОБЗОРЫ

Сретен Сокич

Социалистическая самоуправляемая экономия 1256

Драголюб Драгишич — Милован Павлович

Закономерности товарного производства при социалистическом самоуправляемом способе производства 1270

Борис Ноневаский

Авторство и политика в театре 1283

РЕЦЕНЗИИ 1301

Contents

STUDIES AND ARTICLES

Aleksandar Grličkov

International Conditions and the Struggle for Socialism in the World 1061

Živojin Rakočević

A Contribution to the Critical History of Technology 1075

Dušan Pirec

The Asian Method of Production and Economic Determinants in the Cultural Revolution 1107

Stojan Babić

The Economic Position of Industrial Principals and Determinants of the Level of Personal Incomes 1133

Augustin Papić

Energy and Economic Development 1152

Vučina Vasović

Political Sciences and Contemporary Political Systems — Processes 1176

CONTRIBUTIONS

Dragan Veselinov

The Farmer and Cooperation in Yugoslavia 1186

Miran Potrč

Distribution According to Labour and Labour Results 1203

Darko Marinković

Procedures in the Associated Labour Courts 1220

Milan Mali

The Historical Development and Theoretical Aspects of the Concept of Total National Defence 1229

Slobodan Bosiljčić

The Social Organizations and Associations of Citizens 1245

SURVEYS

Sreten Sokić

Socialist Self-Management Economics 1256

Dragoljub Dragišić — Milovan Pavlović

The Laws of Commodity Production in the Socialist Self-Managed Method of Production 1270

Boris Nonevski

Authorship and Politics in the Theatre 1283

REVIEWS 1301

Digitized by Google

Aleksandar Grličkov

Međunarodni uslovi i borba za socijalizam u svetu

Epoha u kojoj živimo nema ravnih u istoriji — po snazi, dubini i širini, po tempu ekonomskih, socijalnih i revolucionarnih promena. Ona je, zapravo, epoha velikog prelaska od kapitalizma ka socijalizmu. Izvanredna je dinamika savremenog materijalnog i društvenog razvoja, neobično su raznovrsni ekonomski, socijalni, vojni i ideološki faktori i tendencije. Međunarodna zbivanja izražavaju složeni splet oštrih ekonomskih, socijalnih, ideoloških i drugih suprotnosti. U takvim uslovima stalno proveravanje i stalno sagledavanje istorijskih i konkretnih uslova u kojima se vodi borba za socijalizam danas, stalno primeravanje ideološke vizije i revolucionarne akcije društvenoj stvarnosti u unutrašnjim i međunarodnim dimenzijama sa ciljem progresivnog menjanja te stvarnosti — sastavni je deo borbe za socijalizam u savremenom svetu.

Nije, razume se, moguće da se u dozvoljivom prostoru dublje pronikne u sadržaj osnovnih zakonitosti koje određuju međunarodne društveno-političke, ekonomske, vojne i druge procese savremenog sveta. Međutim, moguće su neke osnovne naznake koje ukazuju na opšte revolucionarne uslove i karakteristike borbe za revolucionarne promene u savremenom svetu, borbe za društvene strukturne promene i razvoj socijalizma kao svetskog procesa.

Digitized by Google

I

Na putu ka novom svetu svedoci smo i učesnici fenomena i procesa kakve istorija još nije zabeležila. Tri istovremene revolucije karakterišu danas opšte revolucionarne uslove u svetu: socijalistička, nacionalnooslobodilačka i naučno-tehnološka revolucija. Jaz između razvijenih i nerazvijenih zemalja prvi put dovodi u pitanje celinu svetske ekonomske reprodukcije, a time i društveni progres, uprkos do sad nezabeleženom razvoju materijalnih proizvodnih snaga. Nerazvijenost je postala egzistencijalni problem razvijenog dela sveta, takođe prvi put, jer se u prošlosti razvijenost jednih hranila upravo na nerazvijenosti drugih. Prvi put se pojavljuju problemi — kao što su, na primer, ekološki — koje svet može rešiti samo kao celina i koje mora rešavati ukoliko neće da dovede u pitanje svoj opstanak, a, istovremeno, ni jedno svetsko rešenje ne može biti prihvatljivo ni delotvorno ako ujedno ne predstavlja i nacionalno rešenje za svaku pojedinu zemlju. Nikada čovečanstvo u svojoj istoriji nije bilo tako duboko podeljeno i u isto vreme tako duboko međuzavisno.

Objektivni procesi i krupne strukturne promene u savremenom svetu pružaju nove istorijske mogućnosti za ostvarenje socijalnih i nacionalnih aspiracija čovečanstva. Međutim, te promene i procesi ostvaruju se kroz protivurečnosti i nose sobom i velike opasnosti. Tehnološkom i ekonomskom prevlašću nastoje se često zadržati stari ili uspostaviti novi oblici dominacije, koji koče ili sprečavaju kako socijalnu tako i nacionalnu emancipaciju naroda. Interesi klasne emancipacije nekad se veštački suprotstavljaju borbi za nacionalnu emancipaciju i za ravnopravnost i individualnost naroda. U istorijskoj perspektivi neostvarljivi su ideali socijalističkog društva ako se u punoj meri ne apsorbuju revolucionarna dostignuća nauke i tehnike i ako se ne stave u službu humanističkih ciljeva, to jest interesa radnog čoveka i naroda, njihovog mirnog razvoja i blagostanja. Istinskog nacionalnog oslobođenja naroda, opet, ne može biti bez njihove socijalne i ekonomske emancipacije.

Osnovno teorijsko saznanje marksizma, još iz onog vremena kada se formirao kao nauka, ukazuje na to da radnička klasa ne može postići vlastito oslobođenje ako ne postane nosilac borbe za svestrano oslobođenje čoveka od svih oblika neravnopravnosti. Za radnički pokret, za sve progresivne snage, presudno je da u svakom od savremenih revolucionarnih procesa identifikuju ideju oslobođenja čoveka, klase, nacije, naroda, i da nju uzimaju za osnovu svoje strategije. Zbog toga za radnički pokret, za revolucionarne i druge progresivne snage oslobođenje radnog čoveka i nacije predstavlja i glavni istorijski cilj i osnovni izvor snage u borbi za njegovo ostvarenje.

Među bitnim karakteristikama savremenih istorijskih uslova revolucionarne borbe treba ukazati pre svega na globalne promene u odnosu društvenih snaga u svetu. Pozicije savremenog kapitalizma značajno su sužene i njegova kriza se dalje produbljuje i

Digitized by Google

zaoštrava. Naučno-tehnička revolucija nastala je na velikim tekovinama nauke i razvoja ljudskog uma uopšte, ali je njene rezultate monopolistički koristio pre svega razvijeni svet. Ona je, s jedne strane, jačala reprodukcionu sposobnost kapitala. Činilo se da kapitalizam, zahvaljujući tehnološkoj revoluciji i određenim društvenim promenama, može da produži svoj vek. Čak su i neke radničke partije u jednom trenutku krenule da se suprotstave razvoju tehnologije. Pokazalo se, međutim, da je neviđen rast materijalnih proizvodnih snaga, na novom nivou, zaoštrio stare i otvorio nove protivurečnosti kapitalističkog sistema. Razume se, duboka društvena kriza kapitalizma ne znači i njegovo nestajanje sa svetske pozornice. Političke prognoze takve vrste negativno su se odražavale na politiku radničkog pokreta u prošlosti. Kapitalizam još raspolaže značajnim i materijalnim i društvenim snagama. On je još sposoban za materijalnu reprodukciju, ali je sve manje sposoban da reprodukuje proizvodne odnose na kojima je izrastao. Tehnološka revolucija otvara tako i šire, društveno-ekonomske revolucionarne perspektive. Potvrđuje se da otkriće novih vidova energije i novih proizvodnih procesa redovno prethodi rađanju novog društva i omogućuje njegovu pobedu. Pokazuje se da kapitalizam iz krize — koja se danas više ne ispoljava samo u granicama cikličnog ekonomskog toka, nego poprima i osobine društvene, moralne i psihološke krize, zahvatajući celinu sistema — izlaz nalazi sve teže. U stvari, iz te krize nema izlaza starim putevima i sredstvima, pogotovu ne onim koje nude reakcionarne snage. Smisao kapitalističkog reformizma danas poprima i nov kvalitet: kapitalizam se već decenijama prilagođava čak i na račun sopstvene supstance. Najvidljiviji izraz tih promena je pojava i stalan rast etatizma u savremenom kapitalističkom društvu, koji, pored ekonomske, sve više zahvata i druge oblasti društva.

Kriza kapitalizma nije se zaustavila u okvirima pojedinih kapitalističkih zemalja, nego je zahvatila celinu sistema i mehanizma međunarodnih političkih i ekonomskih odnosa zasnovanih na kapitalističkim odnosima. Svetski sistem i mehanizam trgovine, finansija, monetarni sistem, sve manje odgovaraju naraslim materijalnim proizvodnim snagama i aspiracijama naroda koji stupaju na istorijsku pozornicu tražeći na njoj ravnopravno mesto. Postojeći svetski sistem međunarodnih političkih i ekonomskih odnosa, zasnovan na neravnopravnosti i raznim oblicima neokolonijalističke dominacije i eksploatacije, sukobljava se sve više sa novim rasporedom političkih snaga, ne odgovara novoj političkoj karti sveta.

U takvim društvenim i ekonomskim prestrojavanjima kapitalističkog društva otvaraju se novi prostori za rast snaga progresivnih društvenih preobražaja i socijalizma. U jednoj novoj političkoj dijalektici objektivno se proširuje i jača društvena uloga radničke klase. Rastu mogućnosti demokratskih i socijalističkih snaga da legitimno nude svoju alternativu izlaska iz krize kapitalističkog društva, svoje programe društvenog preobražaja, koji

Digitized by Google

prevazilaze okvire klasičnih ekonomskih revandikacija radničke klase i drugih radnih ljudi i postaju, naročito u visokorazvijenim industrijskim zemljama, sredstvo za mnogo dublje društvene transformacije. U tome je i smisao radničkih borbi u tim zemljama, kao što su borba za industrijsku demokratizaciju, za participaciju, saodlučivanje, za samoupravljanje. Time se otvara sve šira perspektiva za jačanje društvene uloge radničke klase, njenog uticaja u definisanju politike svoje zemlje, unutrašnjih i spoljnopolitičkih ciljeva.

Razume se, bilo bi pogrešno potcenjivati delovanje reakcionanih i konzervativnih snaga. U oblasti političkih odnosa savremenog razvijenog kapitalističkog društva produbljuje se konfrontacija između tendencija ka jačanju izvršnih organa vlasti i vanparlamentarnih otuđenih centara društvene moći, s jedne, i borbe za očuvanje i razvoj demokratije, s druge strane. U konfliktu između rada i kapitala demokratija je na strani rada i njeno očuvanje je preduslov za zaštitu prava i interesa radnih ljudi. Ne sme se dozvoliti vraćanje nazad i dovođenje u pitanje tekovina društvenog razvoja izvojevanih u teškim bitkama radnih masa i naprednih pokreta. Zbog toga, kada u globalnoj proceni, uprkos svim protivurečnostima, konstatujemo da su uslovi za revolucionarni i progresivni pokret u celini povoljniji, istovremeno treba reći da je za savremene uslove, uporedo sa širenjem socijalističkih tendencija, karakteristična i određena kontraofanziva desnice. Uzroke tome treba tražiti pre svega u tome što u buržoaskoj klasi više razvijenih zemalja očigledno raste nezadovoljstvo zbog toga što politika državne intervencije u ekonomiji i društvu uopšte ne donosi očekivane rezultate, jer se kriza produbljuje. Pored toga, uzroke treba tražiti i u razjedinjenosti levice i u nedograđenosti strategije njene političke borbe, kao i u činjenici da se zaoštravanje međunarodnih odnosa redovno negativno odražava kako na jedinstvo tako i na ukupan položaj naprednih i drugih demokratskih snaga u društvu. Sadašnje stanje nalaže neophodnost obuzdavanja reakcionarnih tendencija i povećava potrebu progresivne društvene akcije i promena u pravcu demokratije.

II

Posebno mesto u spektru međunarodnih uslova od značaja za razvoj socijalizma u svetu ima pojava socijalističkih zemalja. Nastankom socijalističkih zemalja kao i drugim krupnim revolucionarnim promenama otpočela je istorijska epoha prelaska od kapitalizma ka socijalizmu i komunizmu. Naše istorijsko iskustvo, kao i iskustvo drugih socijalističkih zemalja, ukazuje nam da se kao jedan od osnovnih problema savremenog socijalizma pojavljuje ostvarivanje, u realnim društvenim odnosima, osnovne Marksove ideje o socijalizmu kao procesu istorijskog društveno-ekonomskog oslobađanja rada. Taj problem se ne postavlja kao neka apstraktna, teorijska obaveza komunističkih partija na vlasti, nego

Digitized by Google

se nameće kao uslov bržeg razvoja materijalnih proizvodnih snaga, nauke i socijalističkih demokratskih društvenih odnosa zasnovanih na ljudskim individualnim i kolektivnim slobodama, što je bitna pretpostavka i uslov političke stabilnosti savremenog socijalističkog društva. Ostvarenje tog istorijskog zadatka u praksi se postavlja kao problem — kako na demokratski način rešiti pitanje odnosa radničke klase i njene vlasti? U dosadašnjoj teoriji i praksi preovlađuje tendencija da se to pitanje rešava kao odnos socijalizma i političkog sistema države kao oblika predstavljanja i posredovanja između radničke klase i njene vlasti. Presudno pitanje upravo i jeste u tome — kako prevazići to predstavljanje i posredovanje, odnosno kako upravljanje u ime klase zameniti upravljanjem same klase? U velike probleme i dileme savremenog socijalizma spadaju i pitanja međusobnih odnosa socijalističkih snaga, a posebno međusobnih odnosa komunističkih i radničkih partija, kao i socijalističkih zemalja.

Celokupno dosadašnje iskustvo potvrđuje da pitanje socijalizma nije isključivo pitanje političke vlasti, već i pitanje karaktera proizvodnje, proizvodnih odnosa, karaktera raspodele i potrošnje. Revolucionarni proces ukidanja klasa, prelaska od klasnog u besklasno društvo, pretpostavlja potpuno ovladavanje proizvodnjom, uslovima proizvodnje od strane radničke klase. S obzirom na to da je socijalizam prelazni revolucionarni proces od kapitalizma ka komunizmu, a ne posebna društveno-ekonomska formacija u istorijskom razvoju ljudskog društva, reprodukcija socijalizma se ostvaruje u permanentnoj borbi starog i novog. Socijalistička revolucija može se doista razvijati kao revolucija koja, tokom jedne čitave istorijske epohe, razgrađuje klasno društvo i uspostavlja besklasnu komunističku zajednicu, jedino ukoliko ostvarivanje svojih konačnih, istorijskih ciljeva ne ostavlja za neku daleku budućnost. Ti konačni, istorijski ciljevi moraju biti — da tako kažem — na njenom putu, u samom njenom toku, jer bez postepenog i neprekidnog ostvarivanja tih ciljeva put može postati bespuće, pa se do tih ciljeva teško može i stići.

Iz dijalektike nastajanja novog i starog i posredstvom starog, a takođe iz dijalektičkih suprotnosti samog novog, socijalističkog, proizlazi i dijalektička protivurečnost između istorijskih ciljeva socijalizma, s jedne strane, i socijalizma kao društva koje u svakoj etapi svoga razvoja mora, kao svako društvo, da relativno trajnije strukturira svoje biće, da izgrađuje konkretne sisteme društvenih odnosa i institucija, s druge strane. Zato se stalno i uporno mora tragati za takvim konkretnim oblicima ekonomske i političke organizacije društva koji će, na svakoj etapi razvoja, omogućiti brži hod ka komunističkim idealima.

Dinamični razvoj socijalizma, a time i konsolidacija njegovih tekovina — dosadašnje iskustvo to potvrđuje — ima dve jednako važne i međusobno uslovljene komponente: kako nema društvenog rasta bez materijalnog, tako nema ni materijalnog rasta bez društvenog, bez novih društveno-ekonomskih odnosa. Niko do sada nije znao ni uspeo da označi granicu do koje može da se upravlja

Digitized by Google

u ime radničke klase, a da to ne postane i upravljanje nad radničkom klasom. Od prvog trenutka osvajanja vlasti i prvih koraka ka socijalizmu postavlja se, kao suštinski problem koji opredeljuje karakter novog društva, pitanje: kako da radnička klasa neposredno vrši vlast, kako da se organizuje tako da upravlja društvom? U istoriji razvoja socijalizma zabeleženo je, sve do danas, dovoljno primera o tome kako problem nerešenog odnosa tih dveju komponenata razvoja, materijalne i društvene, postaje problem bez alternative. Razne deformacije i krizne situacije u razvoju socijalizma dovoljno su rečite same za sebe.

Istina, razvoj socijalističke demokratije nije samo stvar volje i mudrosti progresivnih snaga, nego je i objektivno uslovljen proces, određen celokupnošću unutrašnjih i spoljnih uslova u kojima egzistira dato društvo. U spletu savremenih svetskih protivurečnosti i realnosti, u uslovima blokovske podeljenosti i trke u naoružavanju, u velikoj meri je, i objektivno, otežan i usporen razvoj socijalističke društvene prakse u skladu sa zahtevima i uslovima vremena. To, sa svoje strane, pothranjuje reprodukovanje konzervativnih tendencija i snaga koje puteve za rešavanje društvenih protivurečnosti savremenog socijalizma vide u prevaziđenim „oprobanim" metodama.

Međutim, u slučajevima kada i ukoliko vodeće subjektivne snage socijalističkog društva ne sagledavaju u dovoljnoj meri stvarne uzroke gomilanja i zaoštravanja društvenih protivurečnosti, niti iznalaze puteve i metode njihovog razrešavanja, adekvatne datom nivou naraslih materijalnih snaga društva, takođe se te protivurečnosti mogu izraziti u raznim vidovima stagnacije i krize. Dosadašnje iskustvo borbe za socijalizam pokazuje da takve opasnosti nisu samo teorijski mogućne i potencijalne. Snažna posrednička uloga etatističkih i tehnobirokratskih snaga u odlučivanju i raspolaganju viškom rada, težnja za strogom kontrolom unutrašnjeg fronta borbe za socijalistički preobražaj društva, razne dogmatske i liberalističke i slične sitnoburžoaske, kao što su nacionalističke i hegemonističke tendencije, na primer, usporavaju uspostavljanje istorijski razvijenijih i slobodnijih oblika socijalističkog društva.

Socijalističko društvo ne može dalje da odugovlači sa razvojem socijalističke demokratije, sa razvojem uslova koji, i u ekonomskoj i u političkoj sferi, proširuju mogućnosti za stvaralačku društvenu inicijativu i aktivnost svih radnih ljudi u svim sektorima društvene delatnosti, a da pri tom ne ugrozi svoje napredovanje, svoj hod ka komunističkom društvu. Međuzavisnost razvoja socijalističke demokratije i materijalnog i duhovnog razvoja socijalističkog društva u celini predstavlja imperativ toga kretanja, značajan faktor u borbi socijalističkih snaga za socijalizam u svetu.

Socijalističke zemlje su činilac od velikog uticaja na razvoj savremenog sveta. U vreme u koje socijalizam kao svetski proces, kao humanistička ideja, politički pokret i društvena praksa vrši dominantan uticaj na progresivne društvene preobražaje u savremenom svetu, sve je veća uloga i odgovornost socijalističkih snaga kako za razvoj socijalističkih društvenih odnosa u sopstvenom

Digitized by Google

društvu, za oslobađanje rada i humanizaciju ljudskih odnosa, tako i za jačanje i afirmaciju onih demokratskih tendencija i sadržaja u međunarodnim odnosima, zasnovanih na suverenoj nezavisnosti i ravnopravnosti naroda, koji podstiču progresivne preobražaje u društvenom životu sveta u celini.

Međutim, ne mogu se niti smeju zatvarati oči pred problemima i protivurečnostima koje nastaju iz procesa razvoja socijalističkih društvenih odnosa i u međusobnim odnosima socijalističkih zemalja. Jer te protivurečnosti, objektivnog i subjektivnog karaktera, vrše ogroman uticaj na opšte svetske uslove klasne borbe i karakter svetskih i političkih i ekonomskih odnosa. Uostalom, kako je s pravom govorio Kardelj, „protivrečnosti samog socijalizma postaju sve dominantnije protivrečnosti savremene istorije". U onoj meri u kojoj socijalizam raste kao svetski proces, i osnovni problemi, kako istorijski nerešeni tako i savremeni, javljaju se, na određen način, kao problemi savremenog socijalizma i kao protivurečnosti njegovog razvoja.

Oružane intervencije i sukobi između zemalja u kojima su na vlasti komunističke partije moraju se posmatrati ne samo sa stanovišta međunarodnih odnosa, nego i sa stanovišta komunističkog i radničkog pokreta. Razume se, uzroke takvim pojavama ne treba tražiti u ideološkim razlikama, nego u konkretnim interesima i shvatanjima koja imaju duboke korene u društveno-istorijskim uslovima, u podeljenosti, blokovskoj i drugoj, savremenog sveta, u postojanju sfera interesa i uticaja, blokovskog nadmetanja, u dubokom konfliktu unutar komunističkog pokreta i socijalističkih zemalja, u različitim deformacijama. Bez obzira na kompleks stvarnih uzroka, suočeni smo sa činjenicom, na primer, da jedna komunistička partija na vlasti svoju vojnu intervenciju protiv druge komunističke partije na vlasti pokušava opravdati ideološkim razlozima. Međutim, takvi postupci se ne mogu pravdati nikakvim razlozima, a pogotovu ne ideološkim. Taj fenomen ratova između socijalističkih zemalja veoma je zabrinjavajući, a i opasan, bremenit je teškim posledicama i nanosi ogromne štete stvari socijalizma u svetu. To, razume se, slabi ukupan potencijal u borbi za mir, demokratiju i društveni napredak u svetu.

Kada postavljamo ovu tvrdnju, polazimo od toga da socijalizam nije determinističko ostvarivanje istorijske nužnosti, već, u prvom redu, rezultat svesne klasne borbe u različitim unutrašnjim i međunarodnim uslovima. U tome su, pored ostalog, sadržani i osnovni uzroci toga što se socijalizam u svetu razvija mukotrpno, kroz lutanja i stranputice, što povremeno, u pojedinim zemljama i u njihovim međusobnim odnosima, preživljava dramatične potrese. Dosadašnji razvoj socijalizma u socijalističkim zemljama potvrđuje da, kao ni sva društva koja su mu prethodila, ni socijalističko društvo neće moći lako i beskonfliktno da rešava sopstvene protivurečnosti.

Protivurečna, konfliktna kretanja i tendencije u odnosima među socijalističkim zemljama nisu, naravno, rezultat samo različitih shvatanja. Ona su, pre svega, objektivno uslovljena ostacima

Digitized by Google

starog u sistemu odnosa između komunističkih i radničkih partija nasleđem istorije, a i logikom blokovske konfrontacije. Ali, revolucionarni preobražaj sveta se ne završava, nego tek počinje rušenjem eksploatatorskog poretka. Socijalizam se rađa u teškim mukama borbe i traganja po neispitanim putevima. Da li socijalizam kao prelazni period mora vući sa sobom sve nazadnosti starog, uključiv i ratove, ili će ih se osloboditi da bi obezbedio mir kao uslov za rešavanje protivurečnosti u svetu, a time i protivurečnosti između samih socijalističkih zemalja? U svakom slučaju, socijalističke i progresivne snage u svetu moraju tragati za uzrocima međusobnih ratova kako bi uticali na njihovo uklanjanje.

III

Za razvoj socijalizma u svetu epohalan značaj u savremenim istorijskim uslovima ima nacionalnooslobodilačka, antikolonijalna revolucija kao osobena istorijska pojava naše epohe. Zato se o njoj ne može suditi samo na osnovi tradicionalnih merila evropske civilizacije, a još manje procenjivati njen karakter i njeni rezultati na osnovi kriterijuma i načela neke »kanonizovane socijalne nauke«, koja ima sebi svojstvene sisteme pojmova i kategorija, bilo da se oni odnose na građansku bilo na socijalističku revoluciju.

Pitanje vlasti, na primer, bitno je pitanje svake revolucije, odnosno i samo pitanje jeste u tome koja će klasa osvojiti političku vlast. U slučaju antikolonijalne revolucije najmanje se ili se uopšte nije radilo o klasičnoj borbi klasa za vlast, nego o širokim socijalnim savezima koji su se ispoljavali kao opštenarodni. U tim revolucijama su čitavi narodi osvajali vlast od kolonizatora i imperijalista, čime je subjektivitet naroda, kao pokretačke snage istorije, dobio jedno novo i do sad nepoznato značenje u velikim menama koje su pratile i razvijale ljudsko društvo, čime je obogaćena dosadašnja teorija i praksa socijalnih revolucija i velikih društvenih prevrata uopšte. Te revolucije nisu zakonomerno uspostavljale diktaturu proletarijata kao vlast radničke klase i njenih saveznika, kao što je to bio slučaj u socijalističkim revolucijama (mada i u njima na specifičan način), jer su čitave nacije — kako se jednom figurativno izrazio Seku Ture — bile proleteri.

Razvoj i iskustva antikolonijalnih revolucija potvrdili su ponovo da je suštinsko pitanje teorije i prakse revolucije: šta biva kad se već jednom osvoji politička vlast? Nova vlast, nastala u tim revolucijama, prolazi ili pada na ispitu kod sopstvenih naroda zavisno od stvarnog odnosa koji ima prema onim osnovnim idealima i ciljevima u ime kojih su te revolucije i pobedile. Ukoliko ta nova vlast osigurava nacionalnu slobodu i nezavisnost, ukoliko je nepomirljiva prema raznovrsnim pritiscima neokolonijalizma ili prema kakvim drugim oblicima hegemonizma, potčinjenosti i zavisnosti, ukoliko obezbeđuje postepeno ostvarivanje

Digitized by Google

socijalnih aspiracija revolucije — ona je kadra da se ukorenjuje u vlastitom narodu, da ga okuplja oko sebe i mobiliše na programu unutrašnjeg razvoja i nezavisne spoljnopolitičke orijentacije. Nacionalna emancipacija stavlja na dnevni red i pitanje socijalne emancipacije, a ponegde i klasne diferencijacije, u blažoj ili oštrijoj formi, zavisno od stepena materijalne razvijenosti, odnosa političkih snaga, od razvijenosti i izdiferenciranosti same socijalne strukture. Produbljivanje socijalnog sadržaja nacionalnooslobodilačke revolucije, karakteristično za poslednju deceniju, uslovljava jačanje socijalne, idejne i političke diferencijacije u oslobođenim zemljama, a neravnomernost razvoja podstiče i jačanje međusobnih protivurečnosti.

Zemlje antikolonijalne revolucije, dakle, tragaju za »putanjom prirodnih zakona svog kretanja« (Marks). Oko pedeset tih zemalja obelodanilo je, u svojim ustavima i političkim programima, odnosno izabrale su socijalizam kao put svog razvitka. Neke nemaju takvih deklaracija, ali se, u osnovi, kreću tim pravcem, dok druge rešenje traže u drugim tipovima društvene organizacije. One, takođe, tragaju za oblicima političkog organizovanja subjektivnih snaga društva: negde postoje oslobodilački pokreti kao širi oblici organizovanja narodnih masa, negde jednopartijski sistemi, negde više partija predstavljaju oblike političkog organizovanja. Etatizam im je, međutim, zajednička karakteristika, jer su uglavnom sve novooslobođene zemlje, na ovaj ili onaj način, prihvatile državne forme akumulacije, nacionalizacije i koncentracije proizvodnih sredstava i planskih napora da bi obezbedile što brži materijalni i društveni razvoj. Društvena priroda tog etatizma nije identična drugim poznatim etatističkim sistemima, ni po poreklu ni po načinu rešavanja ciljeva i zadataka. Činjenica je da su, u traganju za »sopstvenom putanjom« razvitka, antikolonijalne i nacionalnooslobodilačke revolucije — istina, različitim društvenim oblicima i različitim tempom — otvorile proces izgradnje novog društva na osnovama socijalističkih ideala, čime i same razvijaju i produbljuju svoj istorijski smisao i suštinu. No, ni unutar njih ne postoji »jedinstven model« niti »uzorna revolucija« na koju bi se ugledale sve ostale, mada ima pokušaja u pojedinim područjima da se neke revolucije takvima predstave i nametnu.

Tito je tom revolucionarnom procesu, otvorenom antikolonijalnim i narodnooslobodilačkim revolucijama i samim njihovim razvitkom na ogromnim prostorima Azije, Afrike i Latinske Amerike, poklanjao izuzetnu pažnju. Analizom tog procesa i njegovih protivurečnosti SKJ je izvlačio dalekosežne zaključke za svoju strategiju u međunarodnim odnosima, čime je obogaćena i razvijena teorija i praksa revolucije u savremenim uslovima. Na osnovu tih analiza jugoslovenska teorijska misao sagledava progresivna društvena kretanja u tim zemljama i kao sastavni deo socijalizma kao svetskog procesa.

Digitized by Google

IV

U red međunarodnih faktora koji bitno utiču na društvene preobražaje u svetu spada i politika i pokret nesvrstavanja. Izražavajući interese ogromne većine čovečanstva, nesvrstanost je izrasla iz istorijskog procesa emancipacije naroda, koji stvara nove neophodne uslove za veću međusobnu povezanost čovečanstva na novim, demokratskim osnovama. Zato je politika nesvrstanosti, po svojim principima i ciljevima, trajna orijentacija ogromne većine zemalja i naroda, a blokovi su prolazni.

Nesvrstanost je autentična revolucionarna međunarodna politička teorija i praksa današnjice, jer je sva usmerena na temeljno menjanje postojećih svetskih ekonomskih i političkih odnosa. Može li biti revolucionarnije politike od one koja negira sve vidove političke i ekonomske dominacije i eksploatacije, sve — stare i nove — oblike zavisnosti i potčinjavanja u odnosima među državama? Nesvrstanost je stoga, da upotrebim Titove reči, „jedan od temeljnih faktora progresivnog društvenog preobražaja svijeta u naše vrijeme".

Politika nesvrstanosti ima univerzalno, svetsko značenje. Ona ne označava samo suprotstavljanje globalnoj blokovskoj podeljenosti sveta. U njoj je sadržan zahtev za unapređivanje saradnje i razumevanja u svim zemljama, na osnovama principa miroljubive koegzistencije, političke i ekonomske ravnopravnosti. Ona je, zato, najradikalnija međunarodno-politička teorija i praksa mogućnog i istorijski neizbežnog procesa prevazilaženja blokovske podeljenosti, izraz težnji naroda da ostvare nacionalnu slobodu i pravo na društveni razvoj prema sopstvenom izboru i vizija integracije čovečanstva na novim, demokratskim i humanim osnovama.

U svom akcionom izražavanju nesvrstanost predstavlja konzistentan program menjanja postojećeg stanja i izgradnje novih međunarodnih odnosa u svetu. U tom smislu politika nesvrstanosti je sinteza i plod najširih demokratskih i progresivnih težnji ljudi i naroda. Iako pokret nesvrstanosti nije homogen ideološki pokret niti će to ikada biti, on je svojevrsna ideologija koja negira ideologizovanu podelu sveta na dva blokovska sistema. Prema tome, politika i pokret nesvrstanosti su svetsko-istorijska pojava koja izražava novo viđenje svetske zajednice. Time je ona i činilac sveukupnih progresivnih promena u savremenom svetu.

U građenju i ostvarivanju zajedničkog interesa nesvrstane zemlje nalaze mnogo podudarnosti sa svojim posebnim nacionalnim interesima. Ne retko dolazi i do kolizije između nacionalnih interesa pojedinih nesvrstanih zemalja sa principima i ciljevima politike i pokreta nesvrstanosti. Praksa je pokazala koliko su velika tolerancija i uzajamno razumevanje potrebni da bi se prevazišle tačke sukobljavanja i da bi se uneo sklad među njih.

Izlaze iz takvih i sličnih teškoća treba tražiti u produbljivanju demokratskih odnosa u pokretu nesvrstanosti, uz striktno uvažavanje prava svake zemlje da određuje i ostvaruje svoje nacionalne interese. Ma koliko međusobno usklađivanje gledišta i interesa o

Digitized by Google

problemima koji po svom biću iziskuju akciju nesvrstanih bilo složeno i dugotrajno, ono se ne može shvatiti ni kao izraz nesposobnosti pokreta da ostvaruje svoje jedinstvo ni kao nekorisno rasipanje energije, već kao jedno od najvažnijih područja traženja stvarnih rešenja za probleme i kao značajan vid neposrednog ostvarivanja principa i ciljeva politike nesvrstanosti. U politici nesvrstanosti i akciji pokreta nesvrstanih zemalja izuzetno mesto pripada pitanjima ekonomskog razvoja. To je osnova na kojoj se može stalno jačati akciona sposobnost i jedinstvo pokreta nesvrstanosti. Boreći se za svoje ciljeve, za mir i aktivnu miroljubivu koegzistenciju, politika i pokret nesvrstanosti je postao bitan činilac ukupnih revolucionarnih uslova u svetu i razvoja socijalizma kao svetskog procesa.

V

Ako se konstatuje da čovečanstvo u celoj svojoj istoriji nikada nije bilo toliko podeljeno, može se reći da ono istovremeno nikada nije bilo ni tako duboko međuzavisno. Ne samo zato što poseduje sredstva za sopstveno uništenje i što je mir nedeljiv, nego i zato što burni razvoj proizvodnih snaga nameće, sam po sebi, razne procese integracije i internacionalizacije proizvodnje i raspodele. Ti procesi se mogu ostvarivati na različitim društvenim osnovama. Oni daju istorijsku šansu i zadatak progresivnim snagama da se bore za to da se ti procesi internacionalizacije ostvaruju na što demokratskijim i humanijim osnovama. Opšti, materijalni kao i društveni razvoj danas je podjednako stvar i razvijenih i nerazvijenih. Razume se, globalna međuzavisnost ne otklanja sama po sebi sukobe, jednako kao što zaoštravanje suprotnosti ne vodi *u priori* ka progresu. Istorija je puna i obrnutih slučajeva: zastoja u razvoju, pa čak i nazadovanja. Međutim, objektivni rast međuzavisnosti sveta dramatično upozorava sve političke snage: da je sudbina čovečanstva jedinstvena, prema tome i potreba očuvanja mira; da se jaz između razvijenih i nerazvijenih mora premošćivati; da se društveni odnosi neće moći još dugo temeljiti na klasnom i nacionalnom ugnjetavanju i eksploataciji. Sve u svemu, svest o rastućoj međuzavisnosti sveta, o rastućoj odgovornosti subjektivnih snaga za njegovu sudbinu, bitan je činilac revolucionarnih uslova i revolucionarne akcije u naše vreme.

Politika mira, politika aktivne miroljubive koegzistencije između zemalja nezavisno od društvenog uređenja, politika popuštanja zategnutosti je jedan od bitnih međunarodnih uslova u borbi za razvoj socijalizma u svetu. Detant je nedeljiv i predstavlja činioca stabilnosti međunarodnih odnosa, pa prema tome i činioca od bitnog značaja za razvoj socijalizma kao svetskog procesa, za prirodu strategija socijalističkih snaga u pojedinim zemljama.

Svet današnjice živi u veoma složenoj međunarodnoj situaciji. Došlo je do pogoršavanja u nekim ključnim oblastima međunarodnih odnosa. Opasno jača uloga vojnog faktora u politici

Digitized by Google

najvećih sila i blokova, čime stalno raste rizik po mir i bezbednost u svetu. Svet se suočava ne samo sa međunarodnom zategnutošću i pojačanim blokovskim naoružavanjem i nadmetanjem, nego i s tendencijom da se vojnim sredstvima pomeraju granice sfera interesa i uticaja. Sve to ide na štetu najpresudnijih interesa čovečanstva, kao što su svetski mir i bezbednost, kao i procesa progresivnih društvenih preobražaja socijalizma i nacionalne nezavisnosti. Zato jačanje borbe za popuštanje zategnutosti, za menjanje postojećih međunarodnih odnosa u pravcu jačanja nezavisnosti i ravnopravnosti naroda je bez alternative, a u toj borbi je i nužno angažovanje svih miroljubivih, demokratskih i progresivnih socijalističkih snaga.

Kada se kaže da je detant danas u krizi, to ne znači da je on kao ideja i potreba doveden u pitanje. Detant je u krizi jer su u krizu zapali odnosi njegovih osnovnih nosilaca, najvećih i najjačih sila. Ali, detant se ne sme svoditi samo na uređivanje odnosa među velikim silama i blokovima, jer se time ne mogu obezbediti trajna i opšteprihvatljiva rešenja za međunarodne probleme. Izlaz iz teškoća u koje je zapao takozvani bipolarni detant neki traže u uvođenju takozvanog višepolarnog detanta, to jest u uključivanju još nekih velikih sila u pregovaranje i sporazumevanje. Međutim, i tako »prošireni« detant pokazao bi veoma brzo svoju ograničenost. U takvom procesu bi se izražavalo i, možda, usklađivalo više interesa, osnova bi bila šira, ali opet se ništa bitno ne bi promenilo. Ako iz sadašnje krize detant i izađe sa jednom novom formacijom »velikih pregovarača«, onda ponovo neće biti ostvarena perspektiva stabilnog i trajnog mira i ravnopravne međunarodne saradnje.

Bilo bi, naravno, nerealno kada se ne bi sagledavala, naročito, odgovornost velikih sila, ali bi bilo još nerealnije kada bi se stvarna rešenja za probleme više nego ikad pluralizovanog, a istovremeno i sudbinskim pitanjima ujedinjenog sveta nastojala da dovedu u vizije i ograničene mogućnosti blokovske podeljenosti sveta. Prvo, zato što blokovi ograničavaju ispoljavanje nacionalnog interesa; drugo, zato što se dokazalo da blokovi ne garantuju mir niti obezbeđuju rešavanje međunarodnih problema. Naprotiv! Blokovska politika, kao politika uniformnosti i iznuđene solidarnosti jednog kruga zemalja, iza kojeg kao »garant« stoji vojna i ekonomska moć velike sile, specifičan je vid koncentracije otuđene moći. U praksi međunarodnih odnosa nedvosmisleno se pokazalo da svako popuštanje pod pritiscima neokolonijalizma, dominacije i hegemonije otuđuje i udaljava od autentičnih nacionalnih interesa. Nesvrstanost je negacija blokovskog detanta, koji ogromnu većinu sveta isključuje iz procesa izgradnje mira. Nesvrstanost je nosilac univerzalnog detanta, univerzalnosti principa miroljubive koegzistencije, aktivne ravnopravne međunarodne saradnje.

VI

U red međunarodnih uslova od značaja za borbu za socijalizam u svetu spada, svakako, i produbljivanje jaza između razvijenih i

Digitized by Google

nerazvijenih zemalja. To produbljivanje nije samo faktor koji onemogućava »normalnu« ekonomsku reprodukciju u svetu, već je, pored potencijalno moguće nuklearne katastrofe u jednom svetskom ratu, i bitan faktor egzistencije savremenog čovečanstva. Pitanje zaustavljanja toga procesa, i s obzirom na njegovu akutnost i aktuelnost, nesumnjivo je jedno od osnovnih pitanja savremenog svetskog razvoja i strategije socijalističkih snaga u borbi za socijalizam u svetu.

Nekoliko podataka može da ukaže na značaj tog problema. Sadašnje industrijski nerazvijene zemlje, zemlje u razvoju, 1850. godine učestvovale su u svetskom dohotku sa 63%, a nešto više od sto godina kasnije, u 1978. godini, samo sa 17%. Društveni bruto proizvod SAD, Zapadne Evrope, Japana i SSSR u 1973. godini učestvovao je u svetskom društvenom proizvodu sa 81%, iako ove zemlje učestvuju u svetskom stanovništvu samo sa 29%. Obrnuto — zemlje Azije, Afrike i Latinske Amerike u svetskom stanovništvu učestvuju sa 71%, a u svetskom društvenom proizvodu sa 19,3%. Hronično produbljivanje jaza pokazuje i poslednja dekada. Dohodak po stanovniku u periodu 1965—1975. godine povećao se u industrijski razvijenim zemljama za 1.300 dolara, dok u industrijski nerazvijenim zemljama samo za 20 dolara. U tri četvrtine zemalja u razvoju povećanje dohotka po stanovniku za pomenutih 10 godina iznosi samo jedan dolar. Razlika u stepenu razvijenosti između industrijski razvijenih i najnerazvijenijih zemalja u 1960. godini bila je 29 puta veća u korist razvijenih, a u 1970. godini 34 puta.

Tih nekoliko podataka sami za sebe govore o tome da su tendencije u ekonomskoj reprodukciji savremenog sveta, u sistemu i mehanizmu njenog funkcionisanja, sve nepovoljnije i nepovoljnije i da svetske protivurečnosti poprimaju novi kvalitet time što se svojim ukupnim sadržajem sve više javljaju ne samo kao ekonomske, već i kao duboke društvene protivurečnosti. U pitanju je mogućnost ostvarivanja svetske ekonomske reprodukcije sa svim društvenim posledicama po svet. Međutim, više je nego nedvosmisleno da se ona ne može ostvarivati u okviru postojećeg sistema i strukture međunarodnih odnosa. Sadašnje stanje u svetskim ekonomskim odnosima ne samo što sprečava razvoj nerazvijenih, nego dovodi u opasnost i razvoj industrijski razvijenih zemalja. To se već počinje postepeno uviđati kod nekih političkih snaga progresivne orijentacije i u razvijenim kapitalističkim zemljama.

Odnosi između industrijski razvijenih i nerazvijenih zemalja su jedna od osnovnih protivurečnosti savremenog sveta. Ta protivurečnost ometa normalan progres i reprodukciju svetske privrede, a u tome i industrijski razvijenih zemalja. U svetu koji se rađa nema daljeg razvoja razvijenih, visokoindustrijalizovanih, bez brzog i savremenog razvoja nerazvijenih. To je jednako ekonomska koliko i društvena nužnost. U tom sklopu, takođe treba više insistirati na većem razumevanju tog problema od strane radničke klase i njenih političkih partija u industrijski razvijenim zemljama, nezavisno od socijalnih sistema. Ovaj problem, raz-

Digitized by Google

matran i sa pozicija radničke klase, ukazuje na to da ga ne bi trebalo tretirati kao problem njenog odricanja, već kao dalekovido sagledavanje pravih rešenja za sopstvenu privredu i zemlju, pa i za perspektivu društvenog razvoja u njoj.

•

Kada se ocenjuju osnovne tendencije svetskog razvoja i ističe povoljnost revolucionarnih uslova, moraju se sagledavati stvarne mogućnosti, videti, pored pozitivnih, i ograničavajuće faktore, jednom rečju, ono što je mogućno postići u svakoj konkretnoj deonici istorijskog toka. Moraju se, naime, imati stalno na umu i objektivne zakonitosti i stvarni odnos klasnih i nacionalnih snaga, njihovi interesi, aspiracije i ciljevi.

Složenost savremenih kretanja, raznovrsnost društvenih pojava i procesa, nove mogućnosti, ali i nove opasnosti, zahtevaju da socijalističke snage u svetu stalno izgrađuju i prilagođavaju svoj teorijski kompas, to jest da razvijaju naučno marksističko sagledavanje suštine i novih pojavnih oblika kretanja u savremenom svetu.

U globalnoj proceni svetskih kretanja i odnosa može se konstatovati da su uslovi za revolucionarni pokret, za progresivne snage, u celini povoljni: socijalistički proces se pojavljuje kao istorijsko rešenje gotovo za sve krize koje potresaju svet, iako se on još ne može u svemu i u potpunosti izraziti na njemu svojstven način. U tome i dolazi do raskoraka između socijalizma kao opšteg cilja i načina i mogućnosti njegovog ostvarivanja.

Razume se, sve što je do sada rečeno ne pretenduje na iscrpnost i neophodnu temeljitost koja bi bila na nivou savremenih potreba. Potrebno je da se ulažu dalji napori da se dođe do jedne fundamentalne teorijske analize socijalizma kao svetskog procesa danas, posebno međunarodnih uslova i u tome ekonomske realnosti savremenog sveta. Samo na osnovu nje je i jedino moguće izgrađivati i prilagođavati strategije socijalističkih snaga u pojedinim zemljama u borbi za socijalizam u svojim zemljama, a time i u borbi za razvoj socijalizma kao svetskog procesa. Ovakav prilaz je ujedno i jedini na trasi istorijskog hoda u kojem različiti uslovi i međunarodni položaj pojedinih zemalja zahtevaju različite strategije, različite puteve u borbi za socijalizam u svetu.

Digitized by Google

Živojin Rakočević

Prilog kritičkoj istoriji tehnologije

Prethodne napomene

Marks je u *Kapitalu* ukazao na potrebu stvaranja *kritičke istorije tehnologije.*

U izvesnom smislu, Marks je položio temelje savremenoj kritičkoj istoriji tehnologije. Izgradio je specifičan metod i dao niz bitnih elemenata za ovu i danas veoma perspektivnu nauku.

Kao uzor za takvu istoriju »proizvodnih organa društvenog čoveka« poslužilo mu je veliko delo Čarlsa Darvina — usredsređeno na »istoriju prirodne tehnologije«, to jest na procese »stvaranja biljnih i životinjskih organa kao instrumenata za proizvodnju u životu bilja i životinja«.

Zar kritička istorija tehnologije materijalne proizvodnje »pojedinih društvenih organizacija« ne zaslužuje pažnju ljudi — jednaku, ako ne i veću od one što ju je izazvalo epohalno delo Čarlsa Darvina?! »I zar ne bi ovu bilo lakše napisati, jer, kako Viko kaže, istorija ljudi razlikuje se od istorije prirode po tome što smo onu pravili mi, a ovu nismo?«

Ova pitanja postavio je Marks u *Kapitalu* — u kontekstu svojih kritičkih razmatranja razvitka mašinerije i krupne (serijske i visoko centralizovane, odnosno masovne) industrije i specifičnih metoda proizvođenja relativnog viška vrednosti.

Digitized by Google

Ta i mnoga izvedena pitanja razvitka tehnologije postavljaju se i danas na bezbrojnim empirijskim tačkama svetskog ekonomskog i tehnološkog prostora — nesravnjivo dramatičnije i društveno relevantno.

Najpregnantnije i najdalekovidije naučno upućivanje u samu srž problema materijalne tehnologije nalazimo u ovom Marksovom stavu: »Tehnologija otkriva aktivni stav čovekov prema prirodi, neposredni proces proizvodnje njegova života, a s time i društvene prilike u kojima živi i duhovne predstave koje iz njih izviru.«[1]

Još u *Ekonomsko-filozofskim rukopisima* iz 1844. Marks ukazuje na »golemu delatnost prirodnih nauka«. I na činjenicu da ove nauke prisvajaju stalno rastući empirijski materijal. Kritikuje istoriografiju koja se na prirodnu nauku osvrće samo usput, sporadično. Prvenstveno, kao na momenat *prosvećenosti* i izvesne korisnosti pojedinih velikih otkrića u prirodnim naukama.

Još tada Marks formuliše fascinantne misli o odnosu prirodne nauke i industrije, dakle, o *tehnologiji materijalne proizvodnje*, koje i danas treba da uvažavamo i kritički razvijamo.

»Ali prirodna nauka je pomoću industrije utoliko *praktičnije* zahvatila u čovječji život, preoblikovala ga i pripremila čovjekovu emancipaciju, koliko god je neposredno morala dopuniti onečovječenje. *Industrija je stvaran* historijski odnos prirode i stoga odnos prirodne nauke prema čovjeku; ako se, stoga, ona shvati kao *egzoteričko* otkriće čovjekovih *suštinskih snaga*, onda se može shvatiti *ljudska* suština prirode ili *prirodna* suština čovjeka, stoga prirodna nauka gubi apstraktno materijalni, ili štoviše idealistički pravac i postaje baza *ljudske* nauke, kao što je sad već postala — iako u otuđenom obliku — baza stvarnog ljudskog života; *druga* baza za život, a druga za *nauku*, to je od početka laž.«[2]

U takvom kontekstu Marks raspravlja o međusobnoj uslovljenosti tehničkih i društvenih usavršavanja proizvodnog rada. Propraća razvitak različitih metoda i oblika tehnološkog rada. Postavlja i tezu o krupnoj industriji kao empirijskoj bazi »potpuno moderne *nauke tehnologije*«.

Živimo u doba kada su nove društvene tendencije i oblici stvorili nova, »sasvim drukčija polja rada« za mašine alatljike, mašinske sisteme i materijalnu tehnologiju uopšte. Revolucionisanje metodâ i oblikâ tehnološkog rada, tih nužnih proizvoda unutrašnjih preobražajnih procesa na strateškoj relaciji: prirodne nauke — materijalna proizvodnja savremenih društava, vrši se danas u naglašenije »šarenoj mešavini prelaznih oblika«.

Nije reč samo o prelaznim oblicima između takozvanih osnovnih i »ključnih« tehnologija i različitih specifičnih momenata (stupnjeva) u naučnoistraživačkom procesu, već i o vladajućim društvenim tendencijama: državnom kapitalizmu i ultraetatističkim odnosima proizvodnje i distribucije društvenog bogatstva,

[1] K. Marks, *Kapital*, I, str. 298, fusnota 89.

[2] K. Marx — F. Engels, *Rani radovi*, »Naprijed«, Zagreb, 1961, str. 249, *kurziv* u tekstu.

Digitized by Google

koji, međutim, ne isključuju postojanje niza prelaznih oblika — od takozvanog azijskog načina proizvodnje ka nekoj formi državnog socijalizma ili, pak, ka državnom kapitalizmu, — sve do tendencija socijalističkog samoupravljanja, procesa udruživanja rada itd.

Da li u takvom društvenom kontekstu »drže vodu« pomenute Marksove teze i razmatranja? Da li možda, umesto Marksa, treba da »na uvid uzmemo« Hermana Kana, Žan-Žaka Servan-Šrajbera ili Alvina Toflera? Posebno, Toflerov »Treći talas«?!

Da li u delima savremenih teoretičara i istoričara tehnologije možemo naći srazmerno pouzdana uputstva i rešenja — specijalno za pitanja izgrađivanja društvene strategije naučno-tehnološkog razvitka?

Ako i kada dođemo do zaključka da u tim delima nema razmatranja osnovne relacije: dâti »realitet produkcionih odnosa« — tehnološke strukture i oblici savremenih društava (a možda je neko već dospeo do toga saznanja?), neće li trud da se ta dela podrobno kritički razmotre biti odveć velik, a delimično i uzaludan? Neće li se dosledno marksistički orijentisanim pregaocima na tome planu prigovoriti već zbog njihovog traganja za »hlebom preko pogače«, koju zapravo mnogi među njima još nisu dobro »okusili«, ispitali?

Elementi za kritičku istoriju tehnologije
(teze i refleksije)

Da li naš radni čovek — samoupravljač može nalaziti rešenja za sva važna ekonomska i tehnološka pitanja koja ga svakodnevno muče a da se u postavljanju i rešavanju tih pitanja ne služi radnim hipotezama koje se zovu »robna vrednost«, »udvostručavanje robe u robu i novac« = proces »monetarizacije«, »proizvodno primenjivanje nauke«, »transfer tehnologije« itd.?

Neki cinik, ili sušti realist, mogao bi primetiti: »sve ide i bez toga« ... ali, uzvraćamo, — kako bi tek išlo s tim, to jest s naukom političke ekonomije i naukom tehnologije; i to na svim razinama i u svim konkretnim oblicima materijalnog života našeg društva?

Istraživanja problema tehnologije i danas su pretežno empirijskog karaktera. To u prvom redu važi za zemlje poznog industrijskog razvitka. Paradoks: teže ka takozvanom postindustrijskom društvu, ka decentralizaciji i »demasifikaciji« industrijske proizvodnje, kao i daljim tehnološkim usavršavanjima u »sektorima budućnosti« (elektronici, industriji komunikacijskih uređaja, hemijskoj industriji, »genetskom inženjeringu« u poljoprivredi itd.), a neprestano ratuju sa stalno rastućim brojem naoko »nesvodljivih« ili »bezuslovnih« činjenica prakse tehnološkog rada.

Takva istraživanja su dragocena, neizostavna, neukidiva. Međutim, ne smemo ostati sputani takvim činjenicama i takvom praksom naučnih istraživanja niti, pak, i dalje podnositi metafizičke lance različitih dogmi, — uveliko prisutnih u ideološko-po-

Digitized by Google

litičkoj sferi našeg društvenog života. Ovo bi mogla biti jedna od osnovnih ideja (nit-vodilja) naučnog istraživanja i razmatranja datih problema, pretežno teorijsko-metodološkog karaktera.

Razmatranje problema »konstituisanja« *nauke* tehnologije i tehnološkog razvitka materijalne proizvodnje imaće ovde oblik teza, opštih kritičkih refleksija i reminiscencija.

Prvo, treba ispitati pojmovni prioritet i istorijsko-kauzalni sled u razvitku (a) tehnologije materijalne proizvodnje i (b) ekonomskih struktura i oblika savremenih društava. Prioritet, izgleda nam, i dalje pripada onome pod (b). U kapitalizmu — profitu, u zemljama SEV-a — ostvarivanju visokih stopa privrednog rasta, izmeni privrednih struktura, podizanju životnog standarda i slično, u zemljama u razvoju — promeni (praktičkom prevazilaženju) jednostavnih proizvodnih organizama zasnovanih na ručnome radu (zanatskoj osnovici), osvajanju elementarne industrijske tehnologije kao neizostavnog uslova vlastitog ekonomskog i političkog opstanka, u Jugoslaviji — ostvarivanju društvenog dohotka i ekstradohotka, smanjivanju ekonomskih razlika između razvijenih i nerazvijenih republika, odnosno SAP Kosovo, a u okviru ovoga problema — smanjivanju razlika između regiona, unutar pojedinih republika, podizanju životnog standarda itd.

Nigde nema »autentičnih zapisa«, odnosno materijalnih potvrda da se naučno-tehnološki razvitak »stavlja u službu« procesa oslobađanja rada, razmicanja međa za slobodno stvaralaštvo ljudi, kultiviranje i humanizaciju dokolice, ozbiljenje »carstva slobode« — koje ne može doći kao dar elita ili kao »poklon sudbine«, već jedino kao delo milionâ ljudi uvučenih u vrtlog naučno-tehnološke prakse rada, bitnih promena u postojećim ekonomskim strukturama i oblicima zajedništva.

Drugo, relativna deficitarnost (neobnovljivih) sirovina i traganje za alternativnim izvorima energije — karakteristike su ovoga »stoleća supstitucije«. Verovatno će tako biti i posle 2000-te godine.

Razlikujemo tri faze tehnološkog razvitka, — s obzirom na predmete rada (sirovine) i energiju:

a) Vreme korišćenja *obnovljivih* energetskih izvora i sirovina (prvobitna ekstraktivna industrija: lov, ribolov, šumarstvo, stočarstvo itd., hidroenergija, vetar itd.), — do prve industrijske revolucije u drugoj polovini 18-tog stoleća;

b) Razdoblje industrijske eksploatacije *neobnovljivih* energetskih resursa — od industrijske revolucije do danas; i

c) Ponovni prelaz — strateška preorijentacija mnogih zemalja na *obnovljive* sirovine i energetske potencijale, — ali na kvalitativno novoj tehnološkoj i ekonomskoj osnovici i višoj društvenoj potenciji. Reč je o proizvodnji biomasa, fisiji i fuziji u oblasti nuklearne energije, solarnoj energiji, geotermičkim izvorima energije i slično.

Treće, »supstitucija novim sirovinama — uslovljena je kretanjem cena«, kaže se u nedavnoj Manhajmskoj poslanici s kontraapokaliptičkim naslovom: »Svet neće propasti«. Međutim, šta »uslovljava«, odnosno reguliše kretanje cena sirovina i proizvoda

Digitized by Google

visoke tehničke strukture? Zacelo, zakon robne vrednosti u njegovoj međunarodnoj dimenziji, odnosno primeni, a zatim i kolosalni monopol zapadnih transnacionalnih industrijskih korporacija, apsolutna dominacija zemalja »Kluba desetorice« nad savremenim svetskim novcem, ekonomski odnosi između zemalja OECD-a i grupacija zemalja SEV-a, OPEC-a itd.

Takozvane teorije resursa »Rimskog kluba«, Geoffrey Heala, Jana Tinbergena i drugih padaju u vodu već zbog problema dispariteta cena sirovina i proizvodâ visoke tehničke strukture (mašina alatljika, industrijske opreme, elektronskih računara, radara, automobila itd.).

Jedino su zemlje OPEC-a, među zemljama u razvoju, uspele da delimično nametnu vlastita pravila igre u vezi s neprestanim pogoršavanjem takozvanih *terms of trade* na svetskom planu. Naravno, zahvaljujući brojnim okolnostima koje su im u protekloj deceniji išle na ruku. Usled i usred takozvane energetske krize i »eksplozije« cena nafte na svetskom tržištu.

Zemlje OPEC-a razrađuju uveliko vlastitu strategiju tehnološkog i uopšte privrednog razvitka oslanjajući se na »scenario za politiku cena nafte« koji su pronašle u apstraktno-stohastičkim modelima proračunavanja kretanja cena i troškova u različitim grupacijama zemalja sa kojima trguju i industrijski sarađuju.

Četvrto, Marks je »spevao odu kapitalizmu« ističući njegove zasluge i doprinos »opštem planetarnom hodu« tehnologije materijalne proizvodnje. Novi metodi organizovanja proizvodnog rada (danas: industrijski tehnološki menadžment), džinovska izgradnja tehnike (»mehanička industrija« plus savremena »kibernetska« industrija ili moderna automatizovana industrijska proizvodnja koja je najdublje korene pustila u SAD, Japanu i Zapadnoj Nemačkoj), revolucionisanje ekonomske strukture društava plus »sistem virtuelnih transformacija društva« (Žan Pijaže) itd. Po svemu tome kapitalizam uveliko natkriljuje sve ranije epohe, odnosno istorijske načine proizvodnje.

Šta su u tom pogledu učinila savremena socijalistička društva i naše društvo, posebno? Da li su ona još u fazi svojevrsnog otimanja monopola nad novom tehnologijom od najrazvijenijih kapitalističkih zemalja ili već i sama nešto čine u smislu iznalaženja i razvijanja sebi primerene tehnologije materijalne proizvodnje?

Peto, tehnička i društvena usavršavanja metodâ i oblikâ rada idu ruku pod ruku. Naravno, reč je o *dijalektici* prakse proizvodnog i neproizvodnog rada i nastanku sve složenijih i delotvornijih oruđa rada koja čovekov rad pretvaraju u m e h a n i č a n ili jednostrano »apstraktan« — specijalizovan rad (Hegel). Tek je pojava *mašine alatljike* (ne pogonske mašine niti mašine radilice, koje »proizvode kretanje«) *revolucionisala* sam način proizvodnje u krupnoj industriji. »Industrijska revolucija 18-tog stoleća polazi od ovog dela mašinerije, od mašine alatljike.«[3]

Šesto, u pogonskoj mašini, mašini radilici i alatnoj mašini »postaju kretanje i radna delatnost sredstava za rad nezavisni

[3] K. Marks, *Kapital*, I, str. 299.

Digitized by Google

prema radniku« (Marks). Pojava elektronskih računara, robota i takozvane veštačke inteligencije u nekim industrijama, ili, pak, u okviru pojedinih proizvodnih linija, čini tu nezavisnost oruđa gotovo potpunom. Društvene implikacije toga momenta su vrlo značajne, nedogledne i danas već dramatične. Naročito na strani proizvodnih radnika.

O mogućnosti potpuno automatizovanog procesa i mogućnosti neke vrste »veštačke inteligencije« snevao je još Aristotel: »Kad bi svaki alat mogao da vrši svoj posao na zapovest ili čak slutećí našu želju, kao što su se Dedalova umetnička dela sama kretala ili kao što su Hefestovi tronošci iz vlastite pobude išli na sveti rad, kad bi tako čunkovi sami od sebe tkali, tada ne bi trebalo ni majstoru pomoćnika, ni gospodaru robova.«

Ovaj, po Marksovom mišljenju, »najveći mislilac staroga veka« obrazložio je i smisao dokolice (slobodnog vremena). U *Politici* (VIII, 1337 B i 1338 A) Aristotel izlaže opšte shvatanje da je dokolica za čoveka bolja od (direktnog proizvodnog) rada, pa makar koliko ovaj rad, sam po sebi, bio složen i zahtevao izuzetnu umešnost i inteligenciju, te da »postoje grane nauke i obrazovanja koje moramo izučavati samo s obzirom na to da slobodno vreme utrošimo u intelektualnoj aktivnosti, i treba ih ceniti radi njih samih...«

Sedmo, »kad alatljika pređe na mašinu, prelazi s radnika na nju i veština rukovanja alatom. Radna sposobnost alata oslobađa se ličnih granica ljudske radne snage.«[4] U savremenim automatizovanim procesima razmaknute su i lične granice kontrole rada mašina alatljika. Preostaje kontrola na višoj društvenoj potenciji, to jest kontrola složenih procesa proizvodnje i specifične funkcije, odnosno poslovi u vezi s otklanjanjem zastoja i grešaka u proizvodnji, održavanje vrlo složene i skupe proizvodne opreme i slično — što sve zahteva i izvesne »socijalne kontakte i horizontalno komuniciranje, rešavanje problema u grupi«[5]. Proizvodnom radu se, već zbog toga, uveliko »vraća intelektualna dimenzija« (Antonio Gramši). Namesto »razmrvljenog«, usko specijalizovanog i rutinskog (repetitivnog) proizvodnog rada i monotonije rada pored beskrajne trake, na scenu stupa složeni i kreativni proizvodni rad u grupi, odnosno radnom timu. Uz ovaj rad razvijaju se i takozvane grupne radne norme, postavljaju vrlo složeni proizvodni zadaci, unapređuje timski rad i ostvaruje bolja tržišna valorizacija proizvodnog rada.

Osmo, periodične mene velikih industrijskih ili poslovnih ciklusa i kolebanja svetskog tržišta vrše veliki uticaj na razvitak tehnologije materijalne proizvodnje. Reč je i o takozvanim revolucijama vrednosti, — čim ti uticaji izazovu određene promene u industrijskoj tehnologiji. Svet upravo prolazi kroz jednu takvu revoluciju izazvanu karakterističnim »rastom kapitalizma u dubinu«.

---

[4] K. Marks, *Kapital*, I, str. 339.

[5] Bogdan Kavčič, saopštenje za naučni skup »Samoupravljanje — put oslobađanja rada«, Ljubljana, 27. i 28. januara 1981, str. 27.

Digitized by Google

Usavršavanje postojećih mašina, odnosno tehnoloških postupaka, vrši se prvenstveno radi porasta produktivnosti rada, smanjivanja troškova proizvodnje po jedinici proizvoda, dakle, neprestano u funkciji profita i ostvarivanja specifične tehnološke rente.

Deveto, ekonomska isplativost nove tehnologije implicira tri osnovna ekonomska parametra:

a) troškove proizvodnje — usled nagona kapitala za reduciranjem cene koštanja;

b) prosečan (regulativan) profit; i

c) takozvane uporedne ekonomske prednosti kroz relativne cene na svetskom tržištu.

Poslednji parametar dopunjuju, odnosno modifikuju:

a) respektivne stope inflacije u konkurentskim zemljama;

b) kolebanja kurseva razmene ključnih valuta; i

c) takozvana reciklaža petrodolara i specifičan monetarni ekstraprofit, — kao novi momenat u pomenutim *terms of trade.*

Pomenuti ekstraprofit ubiru zapadne zemlje posredstvom specijalnih bankarskih transakcija i spekulativne delatnosti na najvažnijim svetskim tržištima novca i kreditnog kapitala. To je »đavolski mlin« koji neprestano melje reproduktivna preduzeća i čitave ekonomije zemalja u razvoju.

Deseto, tehnološke stagnacije u okviru starih jednostavnih privrednih organizama (ovi organizmi karakterišu mnoge zemlje u razvoju) i napredak u industrijskoj tehnologiji i organizaciji proizvodnog rada (pretežno u industrijski razvijenim zemljama sveta) jesu dva pola u svetskoj slici tehnologije materijalne proizvodnje. Ti tehnološki polovi, a ne geofizički ili geopolitički, leže u samoj osnovi takozvanog tehnološkog i ekonomskog jaza koji razdire savremeni svet.

»*Moderna industrija* nikad ne posmatra i ne tretira dati oblik procesa proizvodnje kao konačan. Zato je njena tehnička osnovica *revolucionarna,* dok je kod svih ranijih procesa proizvodnje bila u suštini *konzervativna.*«[6]

Ova misao sadrži se još u *Komunističkom manifestu.* Postavlja se, međutim, kardinalno pitanje: kakva je tehnička osnovica savremenih socijalističkih društava, a posebno našega društva? Da li su produkcioni odnosi u našem društvu otišli nešto ispred njegove naučno-tehnološke osnovice u pogledu pokretljivosti, delotvornosti, originalnosti i revolucionarnosti osnovnih oblika ili je ta prednost odnosâ proizvodnje prividna, odnosno, u najboljem slučaju, latentna?

Jedanaesto, u pomenutom prilogu kritičkoj istoriji tehnologije Marks utvrđuje da »kapitalizam niče na takvom ekonomskom tlu koje je proizvod dugog procesa razvitka. Zatečena produktivnost rada od koje on polazi nije dar prirode, već istorije, istorijskog razvitka čiji periodi obuhvataju ne stoleća, već hiljade stoleća«[7].

[6] K. Marks, *Kapital,* I, str. 397.
[7] Ibidem, str. 419.

Digitized by Google

Šta u takvoj istorijskoj perspektivi znači tehnološka osnovica savremenih socijalističkih društava? Da li su, koliko i kako ova društva uhvatila korak s »opštim planetarnim hodom« industrijske tehnologije zapadnih zemalja (uvrštavajući u tu kategoriju i Japan)?

Dvanaesto, na polju nauke, tehnike i umetnosti Grci su u mnogom pogledu bili učenici Istoka i to nikada nisu smetnuli s uma — tvrdi Mihail Rostovcev u svojoj fascinantnoj *Istoriji staroga sveta*. Njihov genije nije priznavao nikakvu tradiciju. Bili su neumorni posmatrači, istraživači i analitičari spoljašnje prirode, različitih društvenih odnosa i oblika; uopšte, različitih kultura, odnosno civilizacija.

Svemu tome išla su na ruku i specifična proširenja saobraćaja sa istočnim narodima. U prvom redu razvitak trgovačkih i finansijskih odnosa.

Uopšte, tehnički pronalasci i tehnički procesi zahtevaju neprestano ta »nevidljiva živčana vlakna« koja prožimaju sve ono što uobičajeno nazivamo svetskim transferom tehnologije i znanjâ. Bez tih odnosa i takvih vlakana tehnička osnovica ni jedne ljudske zajednice ne bi mogla biti revolucionarna; štaviše, ne bi bila sigurna ni od opasnosti kakvog većeg razaranja ili čak potpunog uništenja.

Saslušajmo i u ovoj stvari Karla Marksa. Ovoga puta iz njegovog ranog pariskog perioda: »U prvobitnoj istoriji morao se svaki pronalazak dnevno ponovo izrađivati u svakom kraju posebno. Kako su stvorene proizvodne snage i same bile malo sigurne od potpune propasti kod relativno *vrlo raširene trgovine*, dokazuju Feničani, čiji su *pronalasci* najvećim delom nestali za dugo vremena *istiskivanjem te nacije iz trgovine*, Aleksandrovim osvajanjem i opadanjem koje iza toga sledi.«

»Tek kad saobraćaj postane *svetski saobraćaj*, kad se osniva na *krupnoj industriji* i kad sve nacije budu uvučene u konkurentsku borbu, tek tada se *osigurava trajanje postignutih proizvodnih snaga*.«

Proizvodna baza i tehnološki bilans našeg društva

Tragamo za novim dimenzijama i bitnim poboljšicama takozvanih uporednih prednosti *vis à vis* nama konkurentskih nacionalnih ekonomija. Nismo u prilici da na *zaštićenom* domaćem tržištu najpre razvijemo vlastitu proizvodnu bazu i osnovne tehnologije, a tek potom osvajamo važna inostrana tržišta. Naprotiv, prinuđeni smo da u hodu menjamo postojeće tehnološke i privredne strukture i činimo izuzetno velike napore i žrtve kako bismo nastavili trend strateškog izvlačenja iz »čeljusti autarkije«. Eventualna potpuna tehnološka i ekonomska izolovanost od sveta — čak i u smislu takozvane alternativne tehnologije i striktnog »oslanjanja na vlastite snage« — značile bi nazadovanje socijalističkog

Digitized by Google

samoupravljanja i udruživanja rada u našem društvu, ako ne i njihov definitivni kraj.

Problem se može izložiti u nekoliko osnovnih tačaka.

1) Stvarni (bivstvujući) *pluralizam* tehnologijâ i metodâ tehnološkog rada u našem društvu (nove tehnologije u takozvanim propulzivnim industrijama, velikom saobraćaju, u ustanovama javnog informisanja i komuniciranja, u zdravstvu i u nekim segmentima procesa obrazovanja itd. koegzistiraju s delimično zastarelim *mehaničkim* tehnologijama i sociotehničkim sistemima; dakle, sa sistemima mašina alatljika i beskrajnim trakama, ali i s još starijim načinima proizvodnje: manufakturama i umetničkim zanatima u kućnoj — narodnoj radinosti itd.) ima svoje korene i skrivene mehanizme koji sežu vrlo duboko u prošlost naše društvene zajednice i u tradicije i tekovine, odnosno kulturne baštine narodâ i narodnosti koji je empirijski tvore i pravno-politički konstituišu.

2) Ako u kritičkom ispitivanju naše sadašnje vrlo složene i nadasve teške ekonomske situacije učinimo pokušaj da razotkrijemo osnovne ekonomske i tehnološke strukture društva; da, dakle, misaono prodremo do samih njegovih pokretnih i ponešto *pomerenih* temelja, tad ćemo morati reći, sebi i drugima dokazati, da je naš radni čovek — samoupravljač, prvi put u svojoj razmerno dugoj i tegobnoj istoriji, ozbiljno suočen sa samim sobom, s vlastitim *produkcionim odnosima* i s tako karakterističnom i čak »nezgodnom« *procesualnošću* predmetnih formi robe, novca, društvenog dohotka, tehnološke rente itd.

3) Zbog svih tih istorijskih okolnosti i društvenih uslova procesa ekonomskog oslobađanja rada i procesa stvaranja novih konkretnih istorijskih individuuma, — predmet istraživanja nije, niti može da to postane, nekakva *tehnologija per se*, niti nekakvo apsolutno nepristrasno i matematički egzaktno ispitivanje i proračunavanje troškova stvaranja, prenosa i primene nove tehnologije, izračunavanja tehnološke rente i drugih ekonomskih efekata naučno-tehnološkog razvitka i slično, već takva tehnologija i ekonomija koje su neprestano *okrenute ka ljudima — samoupravljačima* i koje su zato izložene njihovom kritičkom propitivanju i sasvim konkretnim zahtevima i potrebama.

4) Ovde, međutim, dospevamo do krucijalne društvene tačke na kojoj se (možda prividno ili, pak, samo privremeno) razilaze naučno-tehnološki razvitak i izvesna konkretna društvena sinteza: (a) elemenata teleološkog postavljanja problema razvitka naučne proizvodnje i materijalne tehnologije; (b) specifične tehnološke prognostike; i (c) operativnog društvenog planiranja i ekonomske, odnosno društvene politike u oblastima naučnoistraživačkog rada, procesa obrazovanja i tehnologije materijalne proizvodnje.

Uz sve to ide i činjenica *neravnomernosti* i oscilacija u razvitku nauke, tehnologije itd.

5) U *Teorijama o višku vrednosti* Marks je teorijski zastupao — »podupirao« Rikardovu ključnu tezu o »proizvodnji radi proizvodnje«, — ali u onom njenom određenju koje nužno uključuje (logički podrazumeva) »razvitak *ljudskih proizvodnih snaga*, od-

Digitized by Google

nosno *razvoj bogatstva ljudske prirode kao cilj za sebe«; dakle,* svesrdno se zalagao za razvitak tehnologije materijalne proizvodnje i razvitak ljudskog proizvodnog stvaralaštva i »kognitivne« tehnologije uopšte. To se i danas može pokazati, i sve se više pokazuje, kao neizostavan uslov za pomenuto oslobađanje rada, za samodelatnost radničke klase i za samorealizaciju čoveka.

6) Lenjinovi »trepćući obrasci« iz doba NEP-a: »sovjeti plus elektrifikacija = socijalizam« i »specifični državni kapitalizam« kao generalna linija nastupanja i povremenih odstupanja tog i takvog empirijskog socijalizma, a zatim i naši, jugoslovenski obrasci radničkog i društvenog samoupravljanja, takozvane socijalističke robne proizvodnje, »udruživanja rada i sredstava« itd. — jesu specifične »primene« i dalja razvijanja Marksovih (pretežno apstraktno postavljenih) naučnih anticipacija socijalizma i, posebno, njegovih anticipacija ekonomike prelaznog razdoblja.

7) U specifičnom društvenom kontekstu socijalističkog samoupravljanja i robne ekonomije relativno udruženog rada ne mogu se, posmatrano na dugi rok, održati fabrike sa »depresivnim montažnim trakama« niti se mogu uvesti potpuno automatske fabrike sa specijaliziranim mašinama alatljikama, laserskim i drugim savremenim obradama materijala, totalnim angažovanjem »veštačke inteligencije« (robota — robotike). Ne sme se, dakle, težiti isključenju proizvodnih radnika iz sve složenijih i finijih funkcija i operacija.

Isto tako, ne mogu opstati ni danas već odviše kruta i neinventivna državno-kapitalistička preduzeća i država kao »samohodna monstruozna mašina«, koja proizvodne radnike, samostalne robne producente u oblasti agrara i zanatstva, umetnike i ostale kulturne stvaraoce vlastitom »džinovskom kašikom diže u vis i baca ih u prazan ledeni prostor« onog svog »administrativnog vođenja privrede« i onih svojih odnosa dominacije i subordinacije u celokupnom društvenom reprodukcionom procesu.

8) Mašine alatljike, montažne (beskrajne) trake, elektronski računari i »veštačka inteligencija« nisu ekonomske kategorije; njihova proizvodna, odnosno ekonomska primena i komercijalna eksploatacija to, svakako, jesu. Samo u toj povezanosti i određenosti te su stvari bivstvena (procesualna) materijalizacija društvenih (= produkcionih) odnosa; i samo u toj svojoj dimenziji tehnologija i transfer nove tehnologije nisu niti mogu biti društveno neutralni procesi.[8]

---

[8] Ekonomska propaganda, sadašnja ideologijska »dezideologizacija«, ekonomistička apologetika i takozvana »publicity« mašinerija, rafinirane manipulacije takozvanim javnim mnenjem i ličnim opredeljivanjem, neprestano »melje«, praktički slama svaki otpor prema kapitalističkoj i državno-kapitalističkoj primeni nove tehnologije, proizvodnih i ostalih znanja.

Tek zbiljski procesi ekonomskog oslobađanja rada i verodostojni i delotvorni obrasci »udruživanja rada i sredstava« mogu u nas i danas stvoriti kakvu-takvu protivtežu tom i takvom manipulisanju i takvoj primeni — društvenoj »funkcionalizaciji« nove tehnologije i naučnih

Digitized by Google

9) Tehnološke inovacije su »starteri« materijalnog života i jedan od najbitnijih faktora privrednog razvoja društva. Pa bilo da je reč o vlastitim tehnološkim inovacijama ili ključnim tehnologijama i elementima *know-howa* kupljenim u inostranstvu.

Međutim, nije sve u tome da se stvaraju ili kupuju nove tehnologije i proizvodna znanja. Ovima je potrebno *osigurati kontinuiran razvitak i ekonomski život.* A to i jeste *punctum saliens* i stvarno težište ovde razmatranog problema razvitka i transfera nove tehnologije.

10 Moderne proizvodne snage, a osobito tehnički pronalasci i otkrića u prirodnim naukama, — primenjena u industriji i agraru, zahtevaju još složenije moduse i oblike društvenog komuniciranja od onih za koje je znao Marks. Važne komponente i elemente takvog komuniciranja nalazimo u (a) savremenim informacionim sistemima, u procesu »informatizacije« društvenog života; (b) specifičnom finansijskom planiranju, to jest respektivnoj ulozi poslovnih i centralnih banaka; (c) tehnološkoj prognostici i takozvanom vrednovanju tehnološkog procesa; (d) empirijskim modusima i oblicima prenosa nove tehnologije i proizvodnih znanja; i (e) celokupnom spletu tržišnih igara i procesa itd. A te igre, za razliku od nama tako dragih igara u dokolici, ne mogu biti »zaključene«, niti ih može da likvidira savremena nauka o društvenom planiranju niti, pak, državna administracija.

11) Konkurencija na savremenom svetskom tržištu pretpostavlja nacionalne formule troškova proizvodnje i specifične (relativne) cene proizvodnje. I što je napred istaknuto — podrazumeva obnavljanje nepisanih pravila uporednih prednosti. Ove se prednosti postižu specifičnom ekonomskom primenom novih metoda tehnološkog rada, transferom i razvijanjem proizvodnih znanja i stalnim porastom proizvodne i ekonomske moći reproduktivnih preduzeća i »propulzivnih« industrija. U svemu tome najveće prednosti imaju takozvane transnacionalne industrijske korporacije. Njihove »matice« stacionirane su uglavnom u SAD, Japanu, SR Nemačkoj, Engleskoj i Francuskoj. A ta činjenica osigurava ovim zemljama ekstraprivilegovanu poziciju na svetskom tržištu.

12) Poodavno je utvrđeno da razvitak ključnih tehnologija u nekim slučajevima košta više nego što staje stvaranje celokupnog bruto društvenog proizvoda u nizu nerazvijenih ili čak srednje razvijenih zemalja. Da li su takve i čak znatno jeftinije tehnologije vredne troškova i enormno velikih ulaganja društvenog živog i minulog rada? Mogu li se ti troškovi u nas pokrivati iz, kako vidimo, tendencijski »razmrvljene« društvene akumulacije? Dakle, i bez posredovanja specifičnih finansijskih asocijacija i otvorenih tržišta investicionog novca i kredita, — u okviru načina proizvodnje relativno udruženog rada?

---

znanja. Taj proces je otvoren, idejno usmeren, ali i bremenit izvesnim nesamoupravnim, nesocijalističkim alternativama, potencijalnim opasnostima.

Digitized by Google

U praksi nisu pronađeni odgovori na ova dva pitanja. Bar ne verodostojni i srazmerno konzistentni odgovori.

13) Robna proizvodnja i tehnologija materijalne proizvodnje ne daju se obmanjivati. U nekoliko velikih oblika kretanja svaka od njih rezimira svoje specifične zakonitosti i žestoko kažnjava sve one subjekte koji se, svesno ili nesvesno, o njih ogreše. Robna proizvodnja ili zakon vrednosti u međunarodnoj primeni neprestano pritiskuju naše reproduktivne organizacije udruženog rada da vrše stalnu redukciju svojih troškova proizvodnje i smanjuju čiste prometne troškove. Nauka i tehnologija su u tim povezanostima veoma značajne potencije proizvodnog i neproizvodnog rada, ali, isto tako, i potencije za širenje aktivnog društvenog minulog rada, nezavisno od njegove date veličine u svakom posmatranom trenutku.

14) Proces akumulacije u novčanom obliku prethodi i stalno posreduje prilikom izbora, odnosno kupovine inostrane tehnologije, licenci, *know-how* i slično, kao i prilikom procesa stvaranja vlastite tehnologije. Ali, specifično bankarsko posredovanje i neočekivana proizvodna moć savremenog novčano-kreditnog sistema mogu da deluju tek na osnovici konvertibilnog dinara, opšteg deviznog tržišta i jedinstvenog deviznog kursa. U ovom pogledu, međutim, nismo učinili neki ozbiljniji korak napred, uprkos reformama u 1961. 1965. godini i opetovanim stabilizacionim programima društvenog reprodukcionog procesa.

15) Dinar nije valuta svetskog tržišta. Dinar ne postoji niti je ikad u poratnoj istoriji postojao za tržišta valutarnog ili investicionog novca. Osim sporadično, u situacijama kada smo imali uravnotežen platni bilans, i gotovo zanemarljivo. To je jedno od najozbiljnijih ograničenja za naše ekonomske odnose s inostranstvom i za (reverzibilni) prenos tehnologije i proizvodnih znanja, posebno.

Međutim, dinar bi na neki način trebalo da izguramo do nivoa transferabilne ili čak tečno razmenljive (konvertibilne) valute; i to sa srazmerno razvijenijim funkcijama i nesravnjivo većim poljem delovanja na domaćem i inostranim tržištima, — ukoliko uopšte hoćemo da ostvarimo ozbiljniji napredak na planu doslednijeg povezivanja domaćih relativnih cena sa svetskim cenama proizvodnje, te tako stvorimo čvršću i trajniju finansijsku i uopšte ekonomsku osnovu za transfer tehnologije, za takozvana zajednička ulaganja i ostale više i složenije oblike saradnje s različitim inostranim partnerima.

Tek konvertibilni dinar može značajnije da upotpuni mrežu komunikacija sa svetom, a kretanju tehnoloških inovacija dâ nove impulse, pravce i značajnije ubrzanje.

16) Naš tehnološki bilans ima nezgodne praznine. Prenaglašeno je i možda neopravdano toliko negativan. Delimo u tom pogledu sudbinu većine zemalja u razvoju.

Prekomerni uvoz licenci novih metoda tehnološkog rada, *know-howa*, modelâ, žigova itd. Stalno rastući iznosi licencnih naknada i specifičnog tributa transnacionalnim korporacijama u obliku ta-

Digitized by Google

kozvanih *royalties*, a plaćamo ih prilikom svakog izvoza roba i proizvodnih usluga po *inostranim licencama*.[9]

Uz sve to ide i uvoz svakovrsne opreme i materijala za reprodukciju — iz istih izvora. Za gotov novac i — još češće — na kredit. Jer naše poslovne banke retko ili nikako ne refinansiraju, odnosno ne kreditiraju takav uvoz.

Rokovi otplate inostranih robnih kredita srazmerno su kratki, a kamate na donjem pragu onih horendnih.

Sve je to stvorilo i neprestano produbljuje opasne »seizmičke pukotine u slojevima ekonomske kore« u robnoj razmeni i industrijskoj saradnji između naše zemlje i zemalja Evropske ekonomske zajednice.

17) Iz uvezene, enormno skupe i neoplemenjene inostrane tehnologije i proizvodnih znanja »iskiva se težak život« naših proizvodnih radnika.

Međutim, društvene protivurečnosti toga »iskivanja« imaju dublji koren u svojevrsnom materijalnom procesu društvene svojine. Ova je to samo po unutrašnjoj tendenciji. Samo uz neizostavni uslov da supsumira kretanje celine odnosá u proizvodnji i raspodeli i da materijalni uslovi živog rada, dakle, proizvodne snage rada i tehnologija materijalne proizvodnje, pripadaju radniku kao tendencijski udruženom radniku. A upravo u tom »zemaljskom jezgru« empirijskih odnosa udruženog rada osetljivi teorijski »seizmografi« neprestano beleže specifična ekonomska kretanja i promene u njihovom ritmu.

18) Intenziviranje i rasprostiranje nove tehnologije i proizvodnih znanja nužno pretpostavlja:

a) Dalje razvijanje i učvršćivanje ekonomskih funkcija proizvođačkih organizacija udruženog rada. Posebno, razvijanje i učvršćivanje elementarnih funkcija novca i srazmeran porast rezervnih finansijskih sredstava (likvidnog novčanog oblika društvenog dohotka i takozvanih osnovnih sredstava) u reproduktivnim OUR i njihovim poslovnim asocijacijama.

b) Kurs ka konvertibilnom dinaru, još od reproduktivne OUR, te empirijske i »surove« društvene baze jugoslovenskog bankarstva. Uporedo s tim, razvijanje unutrašnjeg finansijskog tržišta (uključiv i tržišta inostranih valuta i komercijalnih vrednosnica, odnosno veoma razvijeno i relativno slobodno devizno tržište). Obe te stvari uključuju sasvim konkretan način povezivanja s ključnim valutama i svetskim tržištima »investicionog novca«.

c) Ukidanje, postepeno poništavanje svih preostalih oblika takozvanog državnog kapitala, kao pretežno iluzornog bogatstva društva (=procesa nagomilavanja papirnih duplikata neproizvodno utrošenog društvenog kapitala i kvazinovčanih pretenzija državne administracije na budući dohodak i buduću proizvodnju reproduktivnih OUR i samostalnih individualnih proizvodnih radnika).

[9] Te takozvane kraljevske takse kreću se između 300 i 400 miliona dolara godišnje. To je značajna negativna stavka u našem bilansu plaćanja s inostranstvom.

Digitized by Google

d) Bitne promene u načinu i pravcima formiranja i upotrebe novčane akumulacije elemenata minulog rada relativno udružene radničke klase, — s obzirom na krucijalnu ekonomsku činjenicu da ni država ni banke nisu u nas »gospodari robne mase« i ustanove za slobodnu fabrikaciju novčanica i fiktivnih depozita.

e) Tendenciju »samofinansiranja« u okviru složenih OUR i takozvanih reprodukcionih celina, uz bitno ograničavanje kreditnih odnosa proisteklih iz stvarne egzistencije ultraetatističkih odnosa, zaostalih kapital-odnosa, inkonvertibilnog dinara i prenaglašeno metafizičke, odnosno voluntarističke primarne emisije centralnog bankarstva — tih naših šlemilovskih senki koje država i banke po volji skraćuju i produžuju.

f) Formiranje specifičnih društvenih formula troškova proizvodnje i *faux frais*. Kažemo *specifičnih* jer bi te »formule« ili redovi ekonomskih veličina u našem, »jugoslovenskom slučaju« morale logički proisteći iz delovanja zakona vrednosti i procesa ekonomskog udruživanja rada.

g) Naposletku, iskorenjivanje inflacije — prekomernog bujanja, neobuzdanog čikljanja tobožnjeg novca, fiktivnih troškova, fiktivnog dohotka i sličnog. Ne bismo više smeli sebi priuštiti *luksuz inflacije* kvazinovca. Jer, prvo, inflacija *iznutra*, to jest po svim vitalnim linijama i empirijskim tačkama, nagriza sistem robne ekonomije udruženog rada i, drugo, takav luksuz mogu sebi da dopuste samo najrazvijenije industrijske zemlje Zapada i Japan. Prvenstveno zato što »nose šnur« u pogledu ključnih tehnologija i privrednog »rasta u dubinu«. A i to — takvo izravnavanje negativnih učinaka inflacije može ići do srazmerno uskih i pragmatski utvrđenih granica.

Ako se u tom pogledu uglédamo na te zemlje, a mnoštvo indicija i čak materijalnih dokaza u našoj novčano-kreditnoj praksi upućuju na takav opšti zaključak, ne smemo prenebregnuti činjenicu da ekonomsko jezgro — »unutrašnja fiziologija« tih društava nesravnjivo lakše i, tako reći, prirodno podnosi taj »praktični kejnzijanizam« nego što će to ikad moći da podnese ekonomsko jezgro — »unutrašnja fiziologija« procesa »udruživanja rada i sredstava«.

Troškovi i rentabilnost investiranja u novu tehnologiju

Problem ekonomske isplativosti nove tehnologije spada u krug pitanja kontinuiranog razvitka i ekonomskog života tehnologije materijalne proizvodnje.

Ovaj problem implicira nizove empirijskih veza između ona tri napred razjašnjena ekonomska parametra: (a) troškova proizvodnje, (b) regulativnog ili »ravnotežnog« dohotka i (c) »uporednih prednosti«.

Naravno, uz sve modifikacije i poboljšanja tih elemenata na svetskom tržištu, podrazumeva se tu i specifični položaj i uloga tih elemenata u sistemu robne ekonomije relativno udruženog rada.

Digitized by Google

Kad je reč o troškovima, bitno je *diferenciranje* troškova proizvodnje i elemenata *faux frais* — posredstvom sve složenijeg prometnog procesa. Dakle, tržište i njegovi »nemilosrdni eliminatorni mehanizmi« i nepisana pravila ponašanja za *sve* učesnike u igri razmene. Uz to dolazi u obzir i tendencija *smanjivanja* troškova po jedinici proizvoda. (A ti proizvodi — tendencijski — imaju sve višu tehničku strukturu i funkcionalnu, socijalnu i estetsku prilagođenost pojedinačnim potrošačima.) Na smanjivanje troškova prisiljava konkurencija na domaćem i naročito svetskom tržištu. A to i jeste stvarno (materijalno) rešenje »amortizacije troškova«, što ih iziskuju naučna proizvodnja i proizvodno primenjivanje tehničkih pronalazaka i naučnih otkrića.

Formiranje regulativnog dohotka treba da »uvaži« robnu vrednost kao ekonomsko jezgro različitih empirijskih dohodaka i stvarnu logiku (delovanje) niza srednjih momenata u procesu preobražavanja »prave linije« proizvodnje vrednosti u neku empirijski datu »krivu liniju« normalnog, odnosno ravnotežnog dohotka reproduktivnih OUR.

U ekonomskoj politici i praksi to, između ostalog, znači priznanje i dosledno uvažavanje ekonomske amortizacije fiksnih fondova, egzistenciju *nezavisno promenljive* specifične cene rada (u nas — bruto ličnog dohotka) i *zavisno promenljive* akumulacije dela viška rada — u izvesnim ekonomskim oblicima primerenim odnosima relativno udruženog rada, ali i znatno više reda i mere u fiskusu i samoupravnom doprinosiranju.

O »uporednim prednostima« dovoljno je na ovom mestu reći još to da doživljuju izvesnu revitalizaciju i više, složenije forme, — upravo zahvaljujući savremenim trendovima u tehnologiji materijalne proizvodnje.

Troškovi naučne proizvodnje i razvojno-tehnoloških istraživanja i aplikacija (u smislu tehnologije materijalne proizvodnje ili materijalne tehnologije), to jest svi oni efektivni izdaci u »društvenom kapitalu«, i proizvodno angažovanom društvenom dohotku, što činimo u vezi s plaćanjem nekog naučnog otkrića, tehničkog pronalaska, licenci na patent, znak, model itd., —znače uvek jedan neizbežan ekonomski minus, odnosno odbitak od ekstraproizvodnosti datih tehnoloških poboljšica i inovacija. Oni su realan odbitak od mogućih ili već ostvarenih tržišnih vrednosti robâ i proizvodnih usluga, koje se pomoću njih prave, a na tržištu ekonomski realizuju.

Naravno, sve se ovo događa u nekoj funkciji vremena, u vremenu kao empirijskom prostoru za naučnu proizvodnju i industriju. Dakle, u vremenskom međuprostoru od trenutka kada počinje proizvodna i ekonomska funkcija ovih naročitih društvenih stvari — do izvesne kritične tačke njihovog »moralnog zastarevanja« i realnog potiskivanja. A to će izvršiti novi i delotvorniji metodi tehnološkog rada, nova usmerena naučna otkrića, tehnički pronalasci, savršeniji modeli, prototipovi proizvodâ itd.

Digitized by Google

Tu pretežno *besplatnu uslugu* čine trajno nauka i materijalna tehnologija, ali samo onome ko *zna* da ih proizvodno primenjuje i ekonomski eksploatiše.

Pomenuti ekonomski minus proizvodno primenjene nove tehnologije u praksi je stalno promenljiva ekonomska veličina. Taj se »minus« može izraziti i kao obrnuto proporcionalan odnos između veličine troškova naučnoistraživačkog rada (uvećanih za troškove tehnološke primene kakvog originalnog naučnog otkrića ili kupljene licence na *know-how*, odnosno uvezene materijalne tehnologije itd.) i mase vrednosti, to jest novčanog iznosa tehnološke rente (=neto vrednosnog prinosa u izrazu $\Sigma R'$ date reproduktivne OUR), — koju periodički odbacuje proces ekonomske eksploatacije nauke i nove tehnologije.

Reč je, dakle, o specifičnom koeficijentu = ekonomskom parametru s veoma izraženim vremenskim i prostornim varijacijama.

Međutim, naše društvo, naši radni ljudi — samoupravljači još nisu kritički proniknuli u dublje značenje ovog parametra. Oni, možda, stoje na samome pragu rešenja ove važne ekonomske zagonetke.

Eventualno pozitivno rešenje ovoga problema — do kojeg može dospeti samo udružena i znalački koordinirana akcija mnogobrojnih individualnih i kolektivnih subjekata našega društva — imaće presudnu ulogu u raspetljavanju Gordijevog čvora takozvanog integralnog (društvenog) dohotka i različitih empirijskih oblika »normalnog« i ekstradohotka, — uključiv i ovde razmatranu tehnološku rentu.

Naime, pomenuti koeficijent (parametar) i pokazatelj ekonomske isplativosti transfera i proizvodne primene nove tehnologije izgleda različito kad se posmatra (a) s gledišta neke reproduktivne OOUR (mikroaspekt ili ćelijska razina), (b) sa stanovišta složene organizacije udruženog rada (takozvane mezoekonomije) i (c) u »kontekstu« *celine* društvene reprodukcije (takozvanog makroaspekta). Tad nužno dolazi do inverzija različitih odredaba toga parametra, ali i svih ostalih odredaba društvenog dohotka i društvenog »minulog rada«, odnosno »društvenog kapitala«.

Pored toga, pokazuju se velike razlike u pomenutim troškovima i koeficijentima (odnosno stopama preduzetne i društvene rentabilnosti) procesa stvaranja, transfera i proizvodne primene nove tehnologije kad te kategorije i empirijska ekonomska kvanta posmatramo u srazmerno samostalnim oblastima (a) originalnih naučno-tehnoloških inovacija, (b) procesa »imitacije«, oplemenjivanja i »asimilacije« inostranih proizvodnih znanja, veština, metoda tehnološkog rada itd. i (c) svih kasnijih (opetovanih) procesa reprodukcije datog tehnološkog otkrića, znanja, metoda tehnološkog rada itd.

Ovo razlikovanje jeste »probni kamen« u kritičkom ispitivanju zajedničkih crta i različitih puteva (empirijskih modusa) naučno-tehnološkog razvitka različitih grupacija zemalja: (a) SAD, Engleske, Francuske, SR Nemačke i drugih zemalja poznog kapitalističkog razvitka, (b) Japana i Italije, (c) SSSR-a i ostalih »lagerskih«

Digitized by Google

zemalja i (d) »zemalja u razvoju«. Posebno, u kritičkom razotkrivanju specifičnosti tehnološkog i ekonomskog razvitka u našem društvu, što za nas ima prvorazredan značaj i neukidiv aktualitet.

Robna proizvodnja i tržišna igra razmene ne postavljaju granice radnom danu niti vrše podelu rada na potrebni rad i višak rada. Sve to zavisi od produkcionih odnosa i razvitka proizvodnih snaga rada. Dakle, i od proizvodne tehnologije u užem smislu.

Isto tako, ni opšta teorija robne vrednosti nema posla s tim granicama i deobama. Ona nema pretenziju da »utvrđuje«, matematički dokazuje apsolutne i relativne veličine pominjanih troškova, ravnotežnog dohotka, tehnološke rente i ostalih empirijskih ekonomskih kvanta, s kojima se, inače, u praksi svakodnevno susrećemo.

Međutim, bez robne proizvodnje i tržišta *nema* ni elementarnog postavljanja i rešavanja problema isplativosti »ulaganja u pamet« i tehnologiju materijalne proizvodnje, a bez teorije vrednosti nemoguće je proniknuti u »teorijske cifre« i skrivene matrice društvene reprodukcije. Ove obitavaju u najdubljim slojevima savremenog ekonomskog života i sačinjavaju jedinstvenu racionalnu osnovu u nauci političke ekonomije i jedinu pouzdanu crvenu nit pomoću koje se — poput Arijadnine niti — možemo kretati kroz beskrajno zamršen lavirint toga života. Naposletku, bez njih nije moguće društveno planiranje koje operiše s *minimumom* ekonomskih i tehnoloških varijabli.

Ekonomsko udruživanje rada kao pozitivno i dosledno rešenje problema isplativosti nove tehnologije

Uprkos činjenici da udruživanje privatnih kapitala u danas vladajućim empirijskim ekonomskim oblicima (akcionarska društva, koncerni, »zrele industrijske korporacije«, konglomerati i drugi) još nije iscrplo sve svoje stvarne i potencijalne mogućnosti u odnosu na tehnološki razvitak, ili tome što, s druge strane posmatrano, svetska ekonomska praksa nije apsolutno osporila »civilizatorsku misiju« tog najpokretljivijeg i najvažnijeg elementa sadašnje »mešovite ekonomije«, postoje brojne indicije i čak neoborivi materijalni dokazi o izvesnoj malaksalosti i relativnoj nemoći udruženog kapitala i takozvane tehnostrukture da otklone ili, kao nekad, relativno lakše podnesu neku veću krizu hiperprodukcije i novu svetsku revoluciju u odnosima vrednosti i *terms of trade*.[10]

[10] Nedavno je Pol Samjuelson (u intervjuu listu »World Science Monitor«) izložio kritičku refleksiju o relativnom istorijskom zaostajanju SAD. Prvenstveno na tehnološkom i ekonomskom planu. Uprkos činjenici što njegov »veliki kontinentalni narod i danas ima najmoćniju privredu u svetu«. Samjuelson uverava: američka privreda više ne potresa svet onako kao ranije. (Možda to danas upravo čini Japan?!)

Žan-Žak Servan-Šrajber u glasovitoj i gotovo senzacionalnoj knjizi *Svetski izazov* (Le defi mondial) »utvrđuje« sumrak teorema i metoda »Kejnzovog razdoblja«, takozvanog »praktičnog kejnzijanizma«.

Digitized by Google

Nedavni veliki finansijski slom »Rols-Rojsa«, ozbiljno poljuljana finansijska pozicija »Lokida« i nekih drugih velikih korporacija u avionskoj industriji, odista dramatična i vrlo složena kriza »Krajzlera«, stagnacija i čak ozbiljna kriza u celoj američkoj, italijanskoj itd. automobilskoj industriji, osim, naravno, u japanskoj automobilskoj industriji koja upravo doživljuje puni rascvat zahvaljujući primeni mikroelektronike i drugih metoda tehnološkog rada, a zatim praktično još nerešen problem »kompjuteri za profit« i slično, govore u prilog tezi da je unutrašnji preobražaj »privatne ekonomije« u takozvanu tehnostrukturu i »postindustrijsko društvo« naišao na gotovo nepremostive prepreke, koje se, u krajnjem rezultatu analize, svode na sledeće:

— Tendencijski rastuće proizvodno plasiranje *stalnog* kapitala, — koje leži u osnovi društveno regulativne *cene proizvodnje*, a znači i presudan faktor u unutrašnjem preobražaju profitne stope u opštu profitnu stopu, pre ili kasnije dolazi u stvarni sukob s potrebom normalne amortizacije troškova stalnog kapitala, to jest s njegovim ekonomskim i tehnološkim obnavljanjem. Naime, u svakom datom preduzeću stalni kapital treba da *istraje* u nekom prosečnom veku, to jest da u nekoj datoj vremenskoj funkciji, — kao proizvodno fungirajuća mašina alatljika, elektronski računar i slično, dâ pune (očekivane) ekonomske efekte; u kom međuvre-

---

Utvrđuje, dakle, ono što je Jozef Šumpeter naučno predvideo nekih tridesetak godina ranije! Šrajber ukazuje na stratešku vezu između ekonomske moći i naučno-tehnološkog razvitka. Posebno raspravlja o »tehnološkom kvalitetu« zapadnih industrijskih snaga u poređenju s japanskim. Ukazuje na stvarne i mentalne uzroke relativnog zaostajanja onih prvih. Preporučuje *panaceju:* »informatizaciju« društvenog života na temelju mikroelektronike — svestranog i doslednog razvijanja i proizvodnog primenjivanja *mikroprocesora*, »tih živčanih ćelija svake industrije u budućnosti«. Japan je u tom pogledu — *paradigma!* Upozorava na »imperative suparništva u informatici«. Obara se kritički na patologiju »inflatornih tendencija«, tih privrednih i privremenih *olakšica* (skrivenih subvencija) za zapadne zemlje, koje ih, međutim, donekle demobilišu u pogledu tehnoloških unapređivanja sopstvenih industrija. U tim činjenicama leži koren interferencija — »zgrušavanja« motiva i metoda u onim »komparativnim prednostima« na svetskom tržištu.

Pre Šrajbera, Hakan Hedberg u knjizi *Japanski izazov* (1969) i Herman Kan u svojim futurološkim radovima (1970) najavljuju novo poglavlje u razvitku industrijskih supersila — otvoreno rađanjem japanske »totalne industrijske države«.

Mudri i skeptični Šumpeter video je rastrojavanje i propadanje kapitalizma zbog »zastarevanja i sušenja preduzetničke funkcije«, zbog činjenice da tehnološke inovacije bivaju *depersonalizovane*, a i u okolnosti što kapitalistička privatna svojina gubi vitalnu formu i pretvara se u svojinu »bez utiska, bez privrženosti«, bez individualne refleksije.

Suprotno nekim savremenim »marksistima«, koji se tvrdoglavo drže metafizike pravno-političkih određenja i formi privatne i društvene svojine — Šumpeter argumentovano raspravlja o stvarnim ekonomskim sadržajima (kako kaže: »materijalnoj supstanci«) savremenih oblika svojine. Ne smeta mu što u tom pogledu postupa isto kao i Marks.

Čovek odista ne mora da bude »marksist« da bi u naučnom razmatranju pitanja epohe dosegao razinu i opštu usmerenost Marksovog učenja.

Digitized by Google

menu se — po idealnoj pretpostavci — ne bi mogla uvesti nova mašina, odnosno tehnološka inovacija. Ova apsolutno relevantna funkcija stalnog kapitala, u kojoj Kejnz otkriva važnu »sponu budućnosti sa sadašnjošću«, ima ovde sasvim uslovan karakter. Ona može da znači, a u praksi se to pokazuje u nebrojeno mnogo slučajeva, sasvim ozbiljnu kočnicu tehnološkog razvitka, pa prema tome i svojevrsno »odlaganje budućnosti«.

— Udruženi kapital i »tehnostruktura« teže da relativiziraju unutrašnji antagonizam, objektivnu protivurečnost cene rada (najamnine) i profita. Oni to delimično i postižu takozvanom *politikom dohotka*, — koja strogo vodi računa o »nepovredivosti« *donje* granice cene rada, što znači da se tom politikom dopušta da ta specifična cena stalno raste do izvesne »nacionalne programatske granice«, — do koje takav porast najamnine ne može da ozbiljnije ugrozi profit.

Ako se i kad se u praksi ta granica najamnine ozbiljnije prekorači, stupa u dejstvo mehanizam veštačkog »pojeftinjavanja« novca, to jest nastupa *inflacija* troškova i cena — s određenim negativnim posledicama i na svetskom monetarnom, odnosno ekonomskom planu.[11]

Sve ono što je ranije bilo postignuto na planu fundamentalnog reverzibilnog odnosa: cena rada — profit; i čak na planu odnosa takozvane participacije u upravljanju i raspodeli bruto profita u akcionarskim društvima i korporacijama, u takvim se prilikama praktički poništava i, tako reći, vraća na svoje polazne tačke.

— U onakvom »neelastičnom« kretanju cene rada krije se i težnja radnika da »udare porez na tehnološki progres«, — kojem i sami, sasvim prirodno, znatno doprinose. Toj težnji, u određenim prilikama, »izlaze u susret« reproduktivni kapitalisti, ali ne i njihovi krupni finansijeri, bankari. Suprotnost cene rada i profita dobija zato *izveden* i veoma otuđen karakter, te se na izvestan način prenosi i *izvan* reproduktivne oblasti.

Budući da se ova protivurečnost »unutrašnje fiziologije« savremenih građanskih društava ni u jednom konkretnom slučaju ne može razrešiti u »veliko ništa«, ne može prosto nestati, makar i za trenutak iščeznuti, to se u prostor te protivurečnosti danas ubacuje državna vlast, — svojim metodima i instrumentima kontrole dohodaka, fiskusom i promenom bazične eskontne stope. Naravno, samo imperfektno i na srazmerno kraće rokove.

No, sve te međuzavisnosti i suprotnosti interesâ u vezi s prisvajanjem tehnološke rente, te postojeći načini razrešavanja klasnih sukoba, odnosno suprotnih ekonomskih interesa, u najvećoj

[11] Veza između unutrašnjeg mehanizma odnosa cene rada i profita i pariteta svetskih valuta danas je službeno priznata. Promene u pomenutom mehanizmu ozbiljno remete paritete valuta, što može da izazove takozvanu fundamentalnu neravnotežu u platnom bilansu i da dovede do devalvacije, odnosno revalvacije respektivnih valuta. Naravno, taj odnos je međusobno povratan, te svaka ozbiljna monetarna promena deluje na kretanje najamnina i profita.

Digitized by Google

meri otežavaju normalno funkcionisanje onih »otvorenih« svetskih novčanih tržišta i remete kretanje odnosnih »nacionalnih kreditnih kapitala«. Konvulzije i paroksizmi na tim tržištima, povremene velike kontrakcije kreditnog kapitala i slabljenje njegove proizvodne moći znatno usporavaju opšti tehnološki razvitak i praktično dovode u pitanje ili samo relativiziraju onu tehnološku funkciju akcionarskih preduzeća ili korporacija.

Prihvate li se prethodne konstatacije kao relativno tačne, a ranije izložene kritičke teze o privatnom preduzeću, udruženjima kapitala, »mešovitoj privredi« i »tehnostrukturi« kao verodostojne, — u tom slučaju ostaje još da se raspravi glavno pitanje: šta u praksi *stvarno* i dosledno rešava problem isplativosti nove tehnologije?

Dosledno razvijena »tehnostruktura« i ultraetatizam danas su samo jedna mogućnost i tako reći negativno postavljena alternativa socijalizmu kao svetskom procesu, odnosno tendenciji. Premda krajnje iracionalni i otuđeni, takvi odnosi mogli bi da egzistiraju jedino pod uslovom da se potpuno ugase zakoni *robne* proizvodnje, a da u isto vreme neka kolosalna supranacionalna državna vlast uspostavi trajnu i totalnu kontrolu nad tehnološkim razvitkom i nad modernim proizvodnim snagama najrazvijenijeg dela čovečanstva.

Praktično uzev, takva alternativa nije realna. Ona pretežno spada u svet fantazmagorije. Nasuprot takvom (hipotetičnom) kretanju, u svetskoj praksi već deluje *udruživanje rada* ili bar takozvana participacija i žive klice asocijacije rada koje tek »uče svoju lekciju« i koje će — uporedo s procesom negacije privatne kapitalističke svojine kroz akcionarska društva i transnacionalne korporacije — omogućiti kvalitativne društvene skokove o kojima je ovde i u društvenoj nauci uopšte bilo reči.

Samonikli i originalni karakter postojećih ekonomskih oblika udruženog rada ogleda se u tome što sadašnja »udruženja radnikâ« nipošto ne dovode u pitanje *robnu proizvodnju* niti, pak, neke entitete i momente reproduktivnog preduzeća. I to zato što je reč o relevantnim i društveno merodavnim ekonomskim formama zajednički uređene, regulisane i društvenom naukom kontrolisane proizvodnje vrednosti i tehnologije materijalne proizvodnje. Naprotiv, udruženi rad »prihvata« i dalje razvija robnu proizvodnju i tržišne mehanizme, a posredstvom nje i specifičnih tržišnih mehanizama, instrumenata, parametara i odnosâ razvija i same materijalne i duhovne proizvodne snage društva, to jest nauku i tehnologiju.

Nasuprot udruženim kapitalima i »tehnostrukturi«, čiji se učinci u pogledu razvitka tehnologije i nauke danas relativno smanjuju, — ekonomsko udruživanje rada postaje sve elastičniji društveni okvir za tehnološki i naučni razvitak.

Reč je ovde, naravno, o istinskom udruživanju rada i o takvom društvenom angažmanu njegovih konkretnih subjektivnih nosilaca, što za ukupan rezultat ima onu *samorealizaciju* radnog čoveka i kvalitativne promene u živoj praksi rada. U tom i takvom druš-

Digitized by Google

tvenom kontekstu i sama robna proizvodnja ima relativan karakter i tranzitoran oblik, a ne tendenciju prožimanja društvenog života po svim njegovim linijama i kroz sve njegove egzistencijalne i funkcionalne oblike.

Kritičko ispitivanje različitih modusa i oblika razmene rada i »finansiranja« naučne proizvodnje nužno se u praksi sreće s bitno različitim »realitetom produkcionih odnosa«. U praksi nailazimo na različite ekonomske oblike, nove institucije i tehničke instrumente u kojima ta razmena i ti odnosi realno egzistiraju.

Biće zato potrebno da se razjasni unutrašnja logika različitih »mehanizama finansiranja« materijalne i nematerijalne proizvodnje, a u prvom redu njihova ekonomska (robna) i »samoupravna« logika.

U praksi, međutim, deluju i stari, etatistički (budžetski) odnosi i metodi finansiranja nauke, transfera tehnologije itd., a i niz takozvanih prelaznih oblika i »hibridnih« odnosa.

Pod izvesnim pretpostavkama i polaznim tačkama analize, trebalo bi da se pokaže da troškovi izrade kakvog naučnog dela ili usluge, a zatim i troškovi naučnog istraživanja i obrazovanja itd., neposredno ne izražavaju nikakav vrednosni, odnosno *robni* odnos. Isto tako, da ni izrazi: »nauka kao roba«, »tržišna vrednost« ili »cena« kakvog naučnog otkrića i tehničkog pronalaska, a zatim ni »cena obrazovanja« itd. ne iskazuju bilo kakvu *samerljivost* nauke, obrazovanja ili umetnosti s *prometnom vrednošću*, odnosno *novcem*, — u kojem se, inače, zakonito predstavlja ljudski proizvodni rad, — čim ovaj za svoju *društvenu osnovu* ima robnu proizvodnju, a za specifičan društveni okvir: najamni rad i kapital, etatizovane privatno-kapitalističke odnose ili relativno udruženi rad — dat kao ansambl određujućih produkcionih odnosa, i u istorijskoj relaciji prema »slobodnoj asocijaciji rada«.

U stvarnosti, svi ti »troškovi«, »cene« i kvazirobe jesu samo *iracionalni* i veoma *otuđeni* vrednosni (ekonomski) odnosi našega društva. Oni su svojevrstan način i oblici komuniciranja između različitih društvenih subjekata, oni su njihova »nevidljiva živčana vlakna« i sasvim realni izrazi njihove relativne ekonomske moći, ali ni na koji način ne mogu biti samerljivi s njihovim ljudskim talentima, stvaralačkom maštom, ingeniozношću ili, pak, običnom proizvodnom i kulturnom aktivnošću. Oni su i ponešto zagonetni jezik društvene prakse, u čijem su stvaranju mnogi učestvovali, ali čije odgonetanje — »dešifrovanje« jeste zadatak i jedan od glavnih poslova nauke političke ekonomije.

Premda nauka, tehnologija, umetnost itd. same po sebi nemaju vrednost u ekonomskom smislu, — njihovo proizvođenje (reprodukcija) iziskuje troškove (pozitivne utroške u živom i minulom radu), a izvesni njihovi rezultati i oblici kretanja mogu se naći u prometnom (tržišnom) procesu kao i sve ostale profane robe.

Inverzno posmatrano, u izvesnim granama naučne proizvodnje i tehnološkog rada (shvaćenog u širem smislu) »proizvodi se vrednost«, to jest stvara dohodak. Zavisno od njihovog mesta i funkci-

Digitized by Google

je u društvenom reprodukcionom procesu. I, po pravilu, na *indirektan*, ponešto zaobilazan način.

Naime, ovi radovi (delatnosti) takođe imaju specifične predmetne forme i mogu se — u onoj svojoj opštoj društvenoj određenosti (dimenziji) *rada in abstracto* — izraziti (relativno samostalno) kao »razmenska vrednost«, »troškovi«, bruto i neto (novčani) dohodak, specifična cena, takozvana samoupravna naknada i slično.

Međutim, za najpretežniji deo nematerijalne proizvodnje važi ekonomsko pravilo: odnosni radovi i rezultati rada »prošli« su kroz zakon vrednosti i eliminatorne tržišne procese samo u slučaju da su to »prolaženje«, to jest specifičnu društvenu verifikaciju, imali *zajedno* ili u okviru procesa tržišne realizacije pravih roba i proizvodnih usluga u čijem su stvaranju, na ovaj ili onaj način, efektivno učestvovali.[12]

Završne napomene i preliminarna uopštavanja

U ovom radu nismo se bavili egzaktnim utvrđivanjem empirijskih činjenica, tendencija i zakonitosti tehnološkog razvitka. To je stvar — neizmerno veliki posao za timove naučnika u oblasti nauke tehnologije i teorije privrednog rasta. Ovaj rad ima samo tu pretenziju da ukaže na one »teorijske cifre« i skrivene matrice ekonomskog života što leže u strateškom društvenom pozadu pomenutih empirijskih ekonomskih i tehnoloških činjenica.

Dakle, interesovale su nas i interesuju unutrašnje povezanosti između različitih »redova ekonomskih veličina«, opšte i nužne tendencije u oblastima proizvodnje materijalnog života društva koje ovde razmatramo.

Što se našeg društva tiče, pretenzije rada idu do granice do koje može ići jedan individualni doprinos zajedničkom radu na kritičkom naučnom rasvetljavanju niza goruće spornih pitanja u vezi s razvitkom, transferom i proizvodnim primenjivanjem nove tehnologije.

Iz svega toga bi *mogao* proisteći i odgovarajući opšti pristup pomenutoj problematici. Što znači, i primereno teorijsko-metodološko postavljanje problema izgrađivanja specifične strategije i taktike tehnološkog razvitka.

Nastojali smo da izvesne *izolovane* podatke iz našeg minulog iskustva u vezi s transferom i delovanjem tehnologije materijalne proizvodnje na izvestan način ponovo prikupimo, sa-beremo (re-collect), organizujemo, kritički sintetizujemo; i to tako što bi prikupljene informacije i rezultate fragmentarnih analiza dovodili u »jedinstveno polje« nauke političke ekonomije.

---

[12] Izuzetak su, naravno, one naučne aktivnosti i elementi tehnološkog rada koji imaju samostalnu ekonomsku egzistenciju i pravno-politički status ustanova sa samostalnim finansiranjem. Oni svoje naučne usluge, tehnološki *consulting*, samostalno »stvaranje tehničkih dostignuća« (Ž.-Ž. S.-Šrajber) i slično »iznose na tržišta« i tako ih ekonomski valorizuju i realizuju.

Digitized by Google

Činimo pokušaj u tom pravcu i smislu, — svesni da su nam drobljenje društvene akumulacije i nedovoljna međusobna tehnološka i ekonomska povezanost reproduktivnih OOUR naša Ahilova peta i, možda, presudan uzrok i činilac onog pragmatičnog, iracionalnog, autarkijskog — regionalističkog i nadasve vrlo skupog i besperspektivnog petljanja i neprestanog zaplitanja s transnacionalnim industrijskim korporacijama.

Ako ova refleksija i teza o delovanju multinacionalnih kompanija u jugoslovenskom ekonomskom prostoru »ne drže vodu«, kako tad možemo razumeti i čak uvažiti da izvesna naša industrijska preduzeća — pored starog zahteva za što većim i trajnijim »zaštitnim« carinama — neprestano posežu i za takvim metodima namicanja ekstradohotka, a posebno tehnološke rente, koje nalaze u odviše bogatom arsenalu pomenutih korporacija?! Nisu li ti specifični finansijski i pravni metodi i manevri samo »elegantne« preinake i pojačanja onog starog (fridrihlistovskog) načina da se ekonomski »eksploatišu *zemljaci*«?!

Nismo ovde izložili ni rezultate neke »čiste« ekonomske analize troškova i »ekonomskih viškova« = specifičnih novčanih dohodaka i tehnološke rente u ovoj strateški važnoj i vrlo perspektivnoj oblasti društvene reprodukcije. Naravno, ako takva analiza uopšte negde postoji, ako je ona moguća i ako njeni rezultati i saznanja imaju rang i status »golih« društvenih istina.

O svemu tome bilo je ovde samo nagoveštaja, usputnih (prećutnih i izričnih) kritičkih zapažanja. Izvesne cifre, statistički podaci, imaju ovde značenje ilustracija i marginalan značaj.

Kad je reč o tehnološkoj prognostici i o utvrđivanju strategije naučno-tehnološkog razvitka u našem društvu — važna su sledeća pitanja:

a) U kakvoj su vezi takozvani realitet produkcionih odnosa, proizvodnja vrednosti i naučno-tehnološki razvitak?

b) Ko i kako ulaže u nauku, proizvodna znanja i u metode i oblike tehnološkog rada? — Ko sve i na koji način učestvuje u razdeobi zajednički ostvarene tehnološke rente, ali i realno snosi rizik u vezi s tom naročitom i teško predvidivom vrstom društvene proizvodnje?

c) Kakva je uloga banaka i specijalnih fondova u procesu finansiranja naučne proizvodnje, transfera nove tehnologije, obrazovanja itd. — s obzirom na notorne činjenice da te oblasti zahtevaju, po pravilu, srazmerno velika ulaganja i duge rokove reprodukcije?

d) Ko i kako odlučuje o izboru nove tehnologije, njenoj proizvodnoj primeni i komercijalnom iskorišćavanju — s obzirom na stvarni *pluralizam* tehnologijâ, promene u društvenoj podeli rada i sve veću lepezu tehnoloških mogućnosti?

e) Na koji način i u kojim sve konkretnim oblicima možemo »asimilovati« tehnološka postignuća drugih naroda i drugih civilizacija a da to ne bude plaćeno enormnim novčanim iznosima i neprestanim podređivanjem transnacionalnim industrijskim korporacijama?

Digitized by Google

f) Da li u nas, u našem »međuoourovskom« transferu tehnologije i znanjâ, igraju kakvu značajniju ulogu takozvana horizontalna i vertikalna pokretljivost visokokvalifikovanih radnika, tehničara, inženjera i naučnih radnika? — Da li tim kretanjima (društvenoj mobilnosti na takozvanom kadrovskom planu) stoje na putu administrativne, političke, socijalne ili ekonomske prepreke? — Nisu li i one (već službeno priznate) uske granice valorizacije proizvodnog rada, racionalizatorstva, novatorstva i pravog organizatorskog — rukovodilačkog rada u industriji, poljoprivredi itd. — jedna od presudnih društvenih prepreka na tom putu?

g) Da li se i kako prilagođavamo inostranim cenama i troškovima kada je reč o tržišnoj realizaciji robâ i proizvodnih usluga s »ugrađenom« inostranom tehnologijom i znanjem? — Odakle i koliko isplaćujemo one *royalties* na sve izvezene industrijske proizvode napravljene pomoću inostrane tehnologije?

h) Ako su tehnološke inovacije »starteri ekonomskih događanja« (teza Jozefa Šumpetera), — šta na ekonomskom i političkom planu stavlja u pokret same te »startere«? — Imamo li takve pokretače? — Da li komercijalni, bankarski i javni (državni) kredit otvaraju i potpomažu delovanje tih »startera«; jesu li oni nekakav naš »*deux ex machina*«, — uvek kada se istanje amortizacija i akumulacija u okviru naučne proizvodnje, transfera tehnologije i njene proizvodne primene, ili su kredit i bankarska ekonomija samo skromni pomagači u tim velikim društvenim poslovima?

Naravno, lista respektivnih i goruće spornih pitanja finansiranja i društvene »isplativosti« (nove) tehnologije ovim nije ni približno iscrpena.

Međutim, i ovde važi jedan Hajdegerov filozofski stav: »Promišljanje je hrabrost da se istina vlastitih pretpostavki i prostor vlastitih ciljeva učine *dostojnim pitanja*.« *Problematizacija* ove teme je nalagala da se iz ovih i napred postavljenih pitanja naučno-tehnološkog razvitka prethodno odstrane mnoge ideologijske natruhe, mistifikacije i čak »falange dogmi«.

Sadašnji programi privredne stabilizacije uključuju i neka od pitanja o kojima je ovde bilo reči. Ti programi nisu stvar samo stručnjaka ili, pak, izvršno-političkih tela, poslovodnih odbora banaka i reproduktivnih OOUR itd. Sasvim isto kao što ni tehnologija materijalne proizvodnje i sva sila ekonomskih odnosa i oblika koji nužno prolaze i moraju proći kroz glave miliona radnih ljudi — samoupravljača nisu stvar samo ovih »posebnih« društvenih subjekata, a najmanje nekakvih naših »osoba nad osobama«. U svemu tome na kreativan način učestvuju i proizvodni radnici, naučnici i organizatori — rukovodioci materijalne i duhovne proizvodnje.

Ovu veliku istinu našeg društvenog života ne bismo smeli ni ovde zaobići niti ignorisati.

Pored pitanja takozvanog globalnog društva (problem deetatizacije, odnosi između takozvanih republičkih ekonomija i različitih nacionalnih kultura, pitanje unutrašnje i spoljne bezbednosti društva, problem ekonomskog i političkog položaja Jugoslavije u svetu

Digitized by Google

itd.), naše radne ljude živo interesuju i »detalji« iz kompleksa naših tehnoloških i finansijskih odnosa s transnacionalnim korporacijama. (Poznato je, posredstvom ovih preduzeća, u pretežnom smislu, dolazimo do inostrane tehnologije, znanjâ i proizvodnog iskustva, a naše povremeno značajnije »dopunjavanje« vlastite novčane akumulacije i opetovane urgentne pozajmice u svetskom novcu — pristižu uglavnom sa te strane.)

Ekonomski i tehnološki položaj naše zemlje u svetskoj podeli rada i u kretanju svetske privrede uveliko zavisi od našeg stava prema savremenoj naučno-tehnološkoj revoluciji, transferu tehnologije i razvitku tehnologije materijalne proizvodnje. A taj stav i stvarni odnos opredeljeni su, između ostalog, dostignutim stupnjem proizvodne i druge obrazovanosti naših radnih ljudi.

Mi se, razume se, ne možemo niti smemo zanositi da ćemo u pogledu nauke, opšteg i stručnog obrazovanja, razvitka materijalne tehnologije i sličnog u nekoj doglednoj perspektivi stići i prestići takve zemlje kao što su Japan, Švedska ili SR Nemačka. Ne smemo dopustiti da nam neko u uho stavi bubu kako postajemo nova velika »pijavica« — po ugledu na Japan i njegovo tehnološko i ekonomsko povezivanje sa Zapadom. Ali zato s razlogom možemo očekivati bitne promene u našim produkcionim odnosima, u ekonomskim oblicima udruživanja rada, u kulturi proizvodnog i ostalog društvenog rada; ukratko, u opštem »*stanju duha*«, — ukoliko ovo podrazumeva i značajno unakrsno povezivanje i oplođavanje naših brojnih nacionalnih kultura. Naravno, mnogo toga na tom planu treba zbiljski uraditi, unaprediti, stvoriti.

Društvena praksa uveliko pokazuje da delovanje robne proizvodnje, zakona vrednosti i specifičnih zakona tržišta ne vodi automatski ostvarivanju socijalizma i postepenoj realizaciji one strateške vizije našeg društva. Neophodni su, naime, odnosi i oblici samoupravnog društvenog planiranja i neprestano idejno-političko angažovanje svesnih socijalističkih snaga; u prvom redu, idejno-političko delovanje Saveza komunista Jugoslavije, a i države (državne administracije), — u svim onim njenim i danas neizostavnim ekonomskim funkcijama i — za naše društvene prilike — specifičnom »administrativnom vođenju privrede«.

Međutim, delovanje ekonomskih zakona prelaznog razdoblja ostaje i dalje kao relativno objektivan način postavljanja i razrešavanja različitih protivurečnosti našeg društva, te kao sasvim realna i, tako reći, materijalna društvena protivuteža brahijalnim metodima i oblicima državnog »ekonomskog intervencionizma«, te »ćoškastom« i, štaviše, zloćudnom administrativno-centralističkom planiranju.

Bez robne proizvodnje, bez relativno objektivnog delovanja njenih tržišnih zakonitosti i »mehanizama«, ne može se zamisliti relativna ekonomska i društvena samostalnost reproduktivnih organizacija udruženog rada niti, pak, njihovo trajno međusobno povezivanje (i u smislu društveno važeće formule »udruživanja rada i sredstava«). Bez robne proizvodnje, zakona vrednosti i specifičnih društvenih »formula« troškova proizvodnje, »ravnotežnog« dohotka

Digitized by Google

i »ekonomskog viška« ne bi bilo moguće kontinuirano i uspešno uključivanje osnovnih ćelijskih oblika društvene proizvodnje u savremene vrlo složene svetske ekonomske procese, u dinamično kretanje svetske podele rada i u veliki svetski transfer tehnologije i tehnoloških znanja.

Rezime

1. Kritička istorija tehnologije, ili dijalektika nauke tehnologije, bitno je posredovana praksom proizvodnog rada, razvitkom ljudskih proizvodnih snaga, genezom emprijskih metoda i oblika tehnološkog rada. Otud »*ekonomija* tehnoloških promena«.

Marks je još u *Bedi filozofije* (1846—1847) pokazao na koji način iz *koncentracije* zanatskih oruđa rada (akumulacije prostih i složenih alata) i *podele rada*, a u *funkciji kapitala*, izrasta mašinski način proizvodnje s fabrikom kao njegovim bivstvenim ekonomsko-tehnološkim oblikom.

»Kad se u Engleskoj tržište toliko razvilo da ga ručni rad nije više mogao podmiriti, osjetila se potreba za mašinama. Tada se počelo misliti na primjenu mehaničke nauke koja je već u 18. vijeku bila izgrađena.«[13]

2. Prosta kooperacija — organska i heterogena manufaktura = manufakturna industrija »koja još nije moderna krupna industrija s mašinama, ali koja već nije ni zanatska industrija srednjeg vijeka, ni kućna industrija«[14] — »radionica za proizvodnju samih oruđa za rad, a osobito komplikovanih mehaničkih aparata«, kao »jedna od najsavršenijih tvorevina« kapitalističke manufakture[15] — mašine *alatljike* i složen mašinski sistem s različitim *delimičnim* (specijaliziranim) mašinama — tekuće trake i ostali (savremeni) komunikacijski uređaji kao kombinacija tehnologije i elemenata organizacije rada — potpuno automatizovana fabrika (mašine alatljike, hemijska, laserska itd. obrada materijala plus mikroprocesori plus savremeni metodi i oblici organizacije i upravljanja materijalnom proizvodnjom) itd. — jesu najvažniji momenti u razvitku proizvodne tehnologije i glavne »crte ontogeneze« velikog svetskog »tehnološkog jajeta«.

3. Takozvana prvobitna akumulacija kapitala (»olaškana otkrićem Amerike i uvozom njenih plemenitih metala«), »povećanje sredstava za razmjenu«, »obescjenjenje najamnine i zemljišnih renti« i povećanje industrijskih profita — prava »vrtoglavica za pravljenjem profita« i tehnološke rente, umnožavanje roba u kolonijalnoj trgovini, kolonijalni sistem kao način fabrikovanja naajmnih radnika u kolonijama i »protekcionistički sistem nastao radi fa-

[13] K. Marx, *Bijeda filozofije, Dela*, tom 7. Institut za međunarodni radnički pokret i »Prosveta«, Beograd, 1974, str. 132.
[14] Ibidem, str. 121.
[15] Uporedi *Kapital*, I, str. 296.

Digitized by Google

brikovanja kapitalista u matici zemlji«, stalno širenje svetskog tržišta, pojava radničkih štrajkova itd. — imali su velikog uticaja na razvitak tehnologije, a napose na pojavu mašina alatljika i njihovo neprestano usavršavanje.[16]

4. Tek u takvom odnosu prema tehnološkoj i ekonomskoj praksi ljudi moderna nauka tehnologije neće zabrazditi u pravcu veličanja »kibernetske« tehnologije, »veštačke inteligencije« i procesa »informatizacije«. Neće se izvrgnuti u »apoteozu Moderne«. Neće nekritički istrajavati na tehnokratskoj poziciji i izvesnim krutim shemama i tobožnjim »apsolutnim« definicijama i »scenarijima« u tumačenju tehnologije i postuliranju različitih strategija i taktika tehnološkog razvitka.

5. Ni u pogledu pravih (glavnih) nosilaca tehnološkog procesa ne bi danas trebalo da bude većih nedoumica.

U tu kategoriju svakako ne spada država, odnosno politička birokratija. Ne čak ni industrijski menadžeri, profesionalni upravljači i zastupnici kapitala, — osim u njihovoj funkciji organizatora i realizatora »udruživanja faktora proizvodnje«.

Ta vrsta udruživanja treba da dovede do »neprestanog obnavljanja industrijskog stvaralaštva« (Ž.-Ž. S.-Šrajber). Tu funkciju na Zapadu nazivaju »cross-fertilization« — unakrsno oplođivanje.[17]

---

[16] Uporedi o tome poglavlje »Podjela rada i mašine« u *Bijedi filozofije* i glavu 13 (tačka 5), glavu 24. i 25. prvog toma *Kapitala*.

[17] Za »cross-fertilization« Šrajber u *Američkom izazovu* (1967) tvrdi da proističe iz »*zajedničkih odluka* administracije, velikih preduzeća i univerziteta«. Po ovom lucidnom i kompetentnom zastupniku »tehnostrukture« i *tehnokratije*, »tehnološki napredak je posledica izvanredne veštine u upravljanju«. To je, štaviše, sušta »*originalnost* ove istinske revolucije« u materijalnoj tehnologiji.

Međutim, samo tendencija »tehnostrukture« i odnosi i oblici ultraetatizma mogu stvoriti takav lažni privid »asocijacije jednog odnosa udruživanja«. Ta asocijacija treba da »važi« — *mutatis mutandis* — i za takozvane »faktore ekonomske ekspanzije« ili »opštu stopu rasta«, o čemu ovde valja učiniti kritičku napomenu. Utoliko pre što i ta stvar s »cross-fertilization« ima svoju predistoriju i kritičko naučno razjašnjenje.

Osmotrimo problem podrobnije.

U poznatom izveštaju Edvarda F. Denisona iz 1964. (koga citira Šrajber u *Američkom izazovu*) položeni su temelji za jednu relativno novu statistiku. Pretenzija ove statistike se iscrpljuje u tome da pruži egzaktnu, računsku sliku o učešću pojedinih »faktora ekspanzije« u stvaranju bruto i neto nacionalnog prinosa (dohotka). Po toj statistici, »Denisonovoj teoriji«, »ljudski rad ima *sporednu ulogu* (!?) u održavanju savremene američke ekonomske ekspanzije«, što se, navodno, vidi iz činjenice da je »fond časova ljudskog rada« rastao u periodu 1900—1929. po stopi od 1,1 posto godišnje, a od 1929. do 1957. svega 0,2 posto. »Investiranom kapitalu« pripisuje se učešće u pomenutoj ekspanziji od 23 posto u periodu od 1912. do 1929. i svega 15 posto u periodu 1929—1957. godine. Ljudski rad i investirani kapital povlače se, navodno, sve više ispred silovitog napredovanja »nauke«, »obrazovanja«, »menadžmenta« i drugih »faktora budućnosti«.

Apologetski karakter »Denisonove teorije« i statistike; *apologetski* u smislu nekritičkog teorijskog izražavanja i zastupanja interesa državnog kapitalizma (i tendencije ka ultraetatizmu), donekle je i providan

Digitized by Google

»Što se države tiče, ona je oduvek bila zainteresovana kada se radilo o progresu u *tehnici naoružanja*, jer se ovde radi o njenom opstanku u konkurenciji sila«, — kaže Wolfram Fischer u izvrs-

---

ako se poredi s nekim drugim »teorijama« koje su logiku »faktora« i »stopa rasta« dovele do njenih krajnjih konsekvenci i, tako reći, do potpunog apsurda.

Taj koliko neobičan i »moderan«, toliko i dogmatski metod izračunavanja relativnog učešća »faktora proizvodnje« u ostvarivanju bruto i neto nacionalnog proizvoda, »normalnog« profita i ekstraprofita itd. jeste oprobano sredstvo buržoazije, a danas, pretežno, i *države*, odnosno političke birokratije kao njene »spirituelne suštine«, da sakrije *klasnu suštinu* ekonomskih kategorija i odnosa, te da izbriše svaki trag onim unutrašnjim ekonomskim protivurečnostima i sukobima koji potresaju savremena građanska i prenaglašeno birokratizovana socijalistička društva.

U ovoj tački biće potrebno da se teorijski revalorizuje jedno izuzetno važno mesto iz Marksovog *Kapitala*, koje glasi: »Prikazivati višak vrednosti i vrednost radne snage kao *razlomke* proizvedene vrednosti — što je uostalom metod koji proističe iz samog kapitalističkog načina proizvodnje, i na čiju ćemo se važnost docnije vratiti — znači *prikrivati specifičan karakter kapitalističkog sistema*, naime, razmenu promenljivog kapitala za živu radnu snagu i odgovarajuće *isključenje radnikovo iz prava na proizvod*. Namesto toga dobijamo *lažnu prividnost asocijacije jednog odnosa udruživanja u kome radnik i kapitalista dele proizvod prema odnosu raznih činilaca njegovog stvaranja*« (*Kapital*, I, str. 436, *kurziv* — Z. R.).

U novije doba rasplamsala se žestoka konkurentska borba za ekstraprofit. I to u svetskim razmerama. U toj bespoštednoj utakmici ne stoje samo kapitalisti jedan nasuprot drugih, već i celokupne nacionalne ekonomije, *države*, pa i takozvani supranacionalni regionalni ekonomski savezi država. *Svetske revolucije vrednosti* i »ekonomija tehnološke promene« jesu stvarno pozađe i najdublji socijalni uzrok te pomamne bitke za što veći ekstraprofit, na jednom polu, ili za što je moguće manji negativni ekstraprofit, to jest što manji stvarni gubitak u stvorenoj »supstanci«, na drugom. »Nauka« i »obrazovanje« igraju u toj utakmici prvorazrednu ulogu. Ali i jedno i drugo *košta* i daje, odnosno čini *besplatnu uslugu* datoj nacionalnoj ekonomiji, monopolu, akcionarskom društvu, transnacionalnoj korporaciji, a u nas reproduktivnoj OUR itd. I sve to stalno s promenljivim intenzitetom, s karakterističnim kolebanjima u pogledu ekonomskih efekata.

Taj kritični momenat u vezi s primenom nauke i obrazovanja u ekonomiji stvara realnu podlogu za ona »izračunavanja« raznoraznih faktora i za one ideološke mušice i fetiško prikazivanje nauke, obrazovanja, menadžmenta itd. I uvek kad se radi o tome da se sakrije pravo poreklo tehnološke rente i drugih oblika ekstraprofita, odnosno ekstradohotka, te kad se teži k tome da se postavi nečije »prirodno pravo« u prisvajanju i raspolaganju tim enormno otuđenim i iracionalnim oblikom viška rada.

Ako ne bi postojala i delovala logika *ekstraprofita* u svetskim ekonomskim odnosima, te ako ne bi delovala logika tehnološke rente i ekstradohotka u našim međurepubličkim i unutarrepubličkim ekonomskim odnosima, kako bi uopšte bilo moguće objasniti sve upadljiviju neravnomernost u ekonomskom razvitku čovečanstva i brojne goruće sporne probleme bržeg razvijanja nedovoljno razvijenih republika i Pokrajine Kosovo, odnosno nerazvijenih područja u nekim republikama, — uprkos srazmerno velikoj ekonomskoj i tehničkoj pomoći koju najrazvijenije zemlje pružaju zemljama u razvoju, odnosno uprkos voluminoznim fondovima za nerazvijena područja, tehničkoj i ostaloj pomoći, novim modusima i oblicima takozvanih zajedničkih ulaganja koji imaju ovu specijalnu društvenu svrhu u našoj zemlji?!

Digitized by Google

nom eseju pod odrešitim naslovom *Država nije bila nosilac progresa*, nedavno objavljenom u listu »Frankfurter Allgemeine Zeitung«.

Pronalazak uzengije za borbu na konjima, otkriće bacača u Kini, gotovo istovremena ratna upotreba baruta u Kini i Evropi u 14-tom stoleću, artiljerijska tehnika u kombinaciji s ratnim brodovima Portugalaca, Španaca, Holanđana i Engleza, angažovanje najvećih matematičara 16-tog i 17-tog stoleća na poboljšanju konstrukcije i kvaliteta fortifikacijskih sistema, na proračunavanju balističkih putanja kugle i na usavršavanju navigacione tehnike — u ratne svrhe, proizvodnja čeličnih ploča (za oklopna vozila i ratno brodovlje), radari i rakete, ratna avijacija, atomsko oružje itd. — eto, čime je sve država »zadužila« čovečanstvo.

»Veći deo pionirskih tehničkih pronalazaka ranog perioda industrijalizacije u svim zemljama *delo je ljudi i prakse* koji se zalažu na rešavanju konkretnih, najčešće usko postavljenih ciljeva«, — kaže profesor Wolfram Fischer u pomenutom eseju. U dlaku isto što i Marks u *Kapitalu*.

Konsultujmo ponovo Marksa. »Bilo je mule (*selfacting mule*, automatska predilica — prim. Ž. R.), parnih mašina itd. pre no što je bilo radnika kojima je isključivi posao bio da prave parne mašine, mule itd., baš kao što su ljudi nosili odelo i pre no što je bilo krojača. Ali su pronalasci Vokansona, Arkrajta, Vata i drugih mogli biti izvedeni samo zato što je svaki pronalazak nalazio gotov i znatan broj veštih mehaničkih radnika koje je dao manufakturni period. Jedan deo ovih radnika sastojao se iz samostalnih zanatlija raznih profesija, drugi je bio okupljen u manufakturama gde je, kao što je ranije rečeno, vladala osobito stroga podela rada. Što su se pronalasci više množili i što je jača bivala tražnja mašina novoga izuma, to se sve više i više razvijalo s jedne strane podvajanje fabrikacije mašina u raznolike samostalne grane, a s druge strane podela rada u unutrašnjosti manufaktura koje su gradile mašine.«[18]

»Rapidni razvitak mašinerije pod pritiskom skraćenog radnog dana pokazao je izvanrednu elastičnost mašinstva, koja je posledica

---

Vratimo se još jednom Šrajberu. »Ono što prijeti da nas (»jadne« Evropljane — prim. Ž. R.) *smrvi*, to nije bujica dolara, već nadmoćna inteligencija u primjeni sposobnosti« (*Američki izazov*, »Epoha« Zagreb, 1968, str. 34).

U *Le defi mondial* (1980), međutim, Šrajber se odriče vlastite teze o izazovu američke »menadžerske« inteligencije i počinje da lamentira i nad sudbinom Amerikanaca. Ne napušta ga jedino vera u moć organizacije i upravljanja.

»*Informatizacija*« — ne samo u materijalnom i organizacionom određenju — trebalo bi da bude »obrazac« i ključ nesmetanog tehnološkog razvitka za *sve*. Citira fascinantnu i gotovo neverovatnu misao iz zaključka »*referata Mitsubishi*« (1980), te »povelje Japana«:

»Ako bismo na tom golemom polju svih industrijskih djelatnosti, koje će bez iznimke biti informatizirane, ako bismo na tom području *softwarea*, koji će hraniti mikroprocesore i robote, zaposlili svih pet milijardi stanovnika planete, ni tada ne bismo imali dovoljno ljudi« (*Svjetski izazov*, »Globus«, Zagreb, 1981, str. 178, *kurziv* u tekstu).

[18] *Kapital*, I, str. 306.

Digitized by Google

nagomilavanog praktičnog iskustva, već zatečenog obima mehaničkih sredstava i stalnog napretka tehnike.«[19]

Kad vrsni »kibernetičari« i zastupnici »tehnostrukture«, »informatizacije« i drugih elemenata moderne tehnologije uporno insistiraju na tezi da je tehnološki razvitak delo *odluka* o onom »unakrsnom oplođivanju«, a da te odluke i »unakrsno oplođivanje« zavise od minijaturizirane elektronike i »veštačke inteligencije«, onda oni čine istu grešku kao i matematičari i teoretičari mehanike u prošlom stoleću koji su alat proglašavali za prostu mašinu, a mašinu za složen alat.[20] Naime, i jednima i drugima »nedostaje *istorijski element*«, to jest tačno razumevanje *ekonomskih* i ostalih društvenih momenata i aspekata tehnološkog razvitka.

U »mysteries« kibernetike, »veštačke inteligencije«, teleinformatike, *tehnologije inovacija* i novatorskog marketinga itd. mogu proniknuti samo oni delatni subjekti koji su u to već delimično »*empirički i profesionalno upućeni*« (Marks). Istovetno nekadašnjem prodiranju u *tajne* srednjovekovnih naročitih zanata, — nazvanih mysteries, mystères itd.

Na sreću, takvih delatnih individuuma imamo znatno više nego što ih imaju na uvidu profesionalni političari na položajima gde se pripremaju i donose važne odluke u pogledu daljeg tehnološko-ekonomskog razvitka našeg društva.

6. Naravno, fizika, hemija i ostale prirodne nauke igrale su i igraju veliku ulogu u razvitku proizvodne tehnologije.

»Svesno plansko primenjivanje prirodnih nauka« leži u samoj osnovici prividno nepovezanih i nepromenljivih oblika društvenog procesa proizvodnje, kaže Marks.

Mašinerija, hemijski procesi, laserska tehnika, genetski inženjering itd. — u funkciji industrije i moderne poljoprivrede, — stalno revolucionišu tehničku osnovicu društvene proizvodnje.

Menja se *motorni pogon* u sve složenijim mašinskim sistemima: parne mašine bivaju potiskivane i zamenjivane pneumatskim, elektromagnetskim, električnim, hidrauličnim itd. motornim pogonima, a mašina alatljika — taj najdelotvorniji element mašinerije od kojeg »*polazi* industrijska revolucija 18. stoleća« (Marks) — doživljuje neprestani razvitak, suštinsku evoluciju.

Presudni su ovi faktori:

a) razvitak fizike, a u njenom okviru, osobito, razvoj mehanike, elektriciteta, optike, akustike, laserske tehnike i atomistike;

b) pojava »analitičkih mašina« prilagođenih novom *binarnom pismu* (Paskal i njegova računska mašina — nazvana »pascaline«, Lajbnicov »množiteljski zupčanik« i binarna aritmetika, Englez Charles Babbage i njegova sprava za računanje, ali i ingeniozna razmatranja tehnoloških i ekonomskih aspekata mašinerije, — što pominju Šrajber u *Svetskom izazovu* i Marks u *Bedi filozofije*, »bušene kartice« Francuza Jacquarda, kalkulatori Mađara Von Neu-

[19] Ibidem, str. 351.
[20] Uporedi *Kapital*, I, str. 297.

Digitized by Google

manna itd. i revolucionarna pojava elektronskih računara — na istom matematičkom principu, dovele su do automatske obrade podataka i omogućile proces automatizacije proizvodnih linija; i

c) razvitak svetskog tržišta u funkciji vladajućih produkcionih odnosa i tendencije povezivanja takozvanih nacionalnih odnosa ili nacionalnih kapitala.

Pored »klasičnih« mašina alatljika (s ugrađenim reznim i drugim alatima), na tehnološku scenu stupaju mašine za obradu materijala na principu ultrazvuka, termičke obrade, visokofrekventnog zagrevanja, erozije elektronskim snopovima, lasera itd.

Mašina alatljika doživela je bitnu promenu u jednom novom, ranije neslućenom pravcu. Zahvaljujući savremenom *informatičkom* »hardwareu« i »softwareu« — ona je postala veoma složen informaciono-proizvodni organon čoveka u procesu rada.

Reč je o novom, revolucionarno izmenjenom načinu saobraćanja između čoveka i mašine alatljike. A posredstvom toga povratnog odnosa — i u njegovim svakidašnjim materijalnim dodirima s prirodom.

Prvi korak učinjen je s kompjuterski izvedenim algoritmom kretanja specijaliziranih alata u datoj mašini alatljici, a sledeći koraci su bili: automatske proizvodne linije, razvijeni računarski sistemi i mikroprocesori, to jest roboti.

Automatskom (digitalno-računskom) obradom *simbola*, u koje se pretvaraju informacije (= »poruke« u smislu moderne tehnologije), čovek uveliko upotpunjuje »simbolički svemir« u kome odavno živi. Podiže na još viši stepen svoju »simboličku imaginaciju i inteligenciju« (Ernst Cassirer).

Problem energije i rešavanje tog problema tehnološkim, ekonomskim itd. sredstvima — ne spada u okvire ovoga rada. Energija je, međutim, pominjana, ne samo u vezi s različitim tipovima pogonske mašine, pa bilo da te mašine »same proizvode svoju pogonsku snagu« ili »dobijaju podstrek od koje već gotove prirodne sile izvan njih«[21] već i u smislu novih oblika energije bez kojih se napredak čovečanstva ne bi mogao ni zamisliti.

7. Odavno je uočeno da postoji velika razlika u troškovima kad se neka nova mašina ili novi metod tehnološkog rada prvi put gradi, odnosno uvodi u proizvodnju i kada se *reprodukuje*. O tome kompetentno Andrew Ure, pomenuti Babbage i Marks.

Stvar je složenija i ekonomski teža kod primene novih tehnoloških pronalazaka. Preduzeća podignuta na tim pronalascima obično bankrotiraju, dok sva docnija preduzeća na *istoj* tehnologiji uglavnom postižu ekonomski uspeh i nesmetani razvitak. Ničiji, tako reći, na ruševinama onih prvih zlehudih preduzeća.[22]

Danas se tako nešto ne događa. Ne bar transnacionalnim korporacijama koje početne, enormno velike, troškove naučnoistraživačkog rada i tehnološke primene njegovih rezultata po pravilu

[21] Uporedi *Kapital*, I, str. 298.
[22] Uporedi *Kapital*, III, str. 77.

Digitized by Google

prevaljuju na kupce. Vrlo često na zemlje u razvoju, u koje izvoze opremu, tehnološke postupke itd. Na ruku im ide i monopol zapadnih zemalja nad savremenim apstraktno-računskim novcem i pretežnim delom svetske novčane akumulacije.

8. Procenjeno je, od 3,5 miliona patenata u svetu 99 posto poseduju razvijene zemlje. Pretežno one na Zapadu i Japan. Takozvane *royalties* takođe pripadaju njima.

Monopol nad novom tehnologijom i takozvane ključne valute u rukama zapadnih zemalja — osiguravaju ovim zemljama trajnu ekstraprivilegovanu poziciju i stratešku inicijativu u svetskim odnosima razmene i kretanju materijalnog i kreditnog kapitala.

9. Tehnološki progres u svetu i neprestano produbljivanje tehnološkog i ekonomskog jaza između visokoindustrijalizovanih zemalja i zemalja u razvoju nalaze se u najtešnjoj međusobnoj povezanosti i uslovljenosti. Zemlje su raspoređene na dva »ontološka pola«, u onome što uobičajeno nazivamo »svetska privreda«, »međunarodni ekonomski odnosi« i slično.

10. Naša zemlja, mada prema uobičajenim aršinima »srednje razvijena«, realno je i danas bliža polu nerazvijenih nego polu najrazvijenijih zemalja.

S obzirom na svetske trendove, a osobito na ozbiljne znake *zgušnjavanja* ekonomskih protivurečnosti na *velikoj promeni* u naučno-tehnološkoj osnovici društvene proizvodnje, moguće su još teže i složenije krize nego što je ova kroz koju svet prolazi. Naša zemlja, zajedno s većinom zemalja u razvoju, pre će doći u poziciju da se bori za *opstanak* nego što će imati realne izglede da se pomakne prema polu razvijenih zemalja.

Naravno, sve zavisi od toga kakve ćemo pouke izvući iz sadašnje krize. To, svakako, podrazumeva *promenu* u našem pristupu datim problemima i u našem načinu mišljenja.

Žestoka konkurencija na svetskom tržištu i savremeni naučno-tehnološki razvitak uveliko otežavaju našu kontrolu i vladanje *celinom* društvene reprodukcije. Pokatkad »dezavuišu« naše privredne planove.

Međutim, »tajnu« istoriju našeg ekonomsko-tehnološkog razvitka i naših neprilika sa svetskim tržištem saznajemo, ili ćemo saznati, ako i ukoliko mislimo »preko i protiv svoga vremena«. A tu su Marksov metod i njegovi naučni teoremi neizostavni, mada ne i jedini elementi.

Digitized by Google

Dušan Pirec

Azijski način proizvodnje i ekonomske determinante kulturne revolucije

»Marks i Engels su nemilosrdno kritikovali sve što postoji i nisu se bojali rezultata svoje vlastite kritike. Učenici Marksa i Engelsa ne smeju se bojati da kritikuju rezultate do kojih su došli njihovi učitelji.«

G. V. Plehanov

Kineska revolucija je zadala (ne samo) u Aziji odlučujući udarac imperijalizmu klasičnog tipa. Posle pobede socijalističke revolucije, velika, ali i zaostala zemlja suočila se sa teškim ekonomskim i političkim problemima. Njihovo rešavanje je uticalo, rekao bih, i na unutrašnju i na spoljnu politiku Kine. Tako, na planu ekonomskog razvitka Kina je vodila malo neobičnu politiku, opterećenu neodoslednostima i voluntarizmom (politika »velikog skoka«, »kulturna revolucija« itd.). Pa i burni događaji poslednjih godina (uoči i posle Maove smrti) oblikovani su (u velikoj meri) kroz najoštriju kritiku merilâ iz ne tako davne prošlosti. Taj proces izgradnje novih vrednosti se još uvek odvija u vrlo složenim okolnostima. Ono što je nekada bilo samo uzgredna pojava, danas stupa u prvi plan, i obrnuto.

Upravo imajući u vidu najnovija zbivanja, osvrnućemo se pre svega na azijski način proizvodnje i samo na jedno pitanje koje je potezano u toku »kulturne revolucije«. Pretpostavljamo da će ta-

Digitized by Google

kav pristup baciti nešto više svetlosti na problematiku Kine, te nas približiti (možda) i odgovoru na neke nepoznanice socijalizma kao svetskog procesa.

I

1. Ideja socijalizma kao negacije kapitalizma nikla je i razvijala se (pa i naučno utemeljivala) naporedo sa razvitkom kapitalizma, da bi vremenom prerasla u zbilju socijalizma kao svetskog procesa. Ovaj proces se uvek odvija na zatečenoj osnovi, čak nezavisno od toga da li su, unutar ovog ili onog dela celine, promenjeni društveni odnosi (revolucionarnim putem ili na neki drugi način).[1] Kako se, pak, taj proces odvija u različitim okolnostima (i unutar sebe i oko sebe), on nosi sobom obeležja različitosti u procesu rastakanja zatečenih odnosa. Stoga se i ta protivrečnost različito manifestuje, ne samo u nerazvijenim zemljama u odnosu na razvijene, već i unutar grupe nerazvijenih i razvijenih zemalja. Ali, dok je ta protivrečna bit kapitala bila potiskivana u razvijenim zemljama (i još je uvek) zahvaljujući prerogativama države (nezavisno od toga u kojoj su meri one predmet kritike, pa i modifikacija), saglasno snazi odnosâ kapitala (u datim uslovima), dotle se u nerazvijenim zemljama ti odnosi kapitala, nezavisno od toga da li se manifestuju u relativno čistom ili u izokrenutom vidu (što je slučaj sa zemljama koje su pošle takozvanim nekapitalističkim putem razvoja), istovremeno i izgrađuju i dokidaju upravo usled celine okolnosti u kojima su situirane nerazvijene zemlje (pogotovo ako je to nametnuto odozgo, a ne i organicistički nastalo saglasno skali vrednosti date ili datih zemalja). S obzirom na različitost uslovâ, ovi odnosi se manifestuju na ambivalentan način, ali i sadržavajući u sebi još uvek i svu protivrečnost tih obeležja međuuslovljenosti. Jer, ako instituti i institucije unutar prerogativa države još uvek igraju veliku ulogu u razvijenim kapitalističkim zemljama u procesu dokidanja buržoaske hegemonije, dotle su ti instituti i institucije došli na uzavrelo tle promena i unutar sebe i između sebe (a time i u samoj celini). U tome treba tražiti, rekao bih, izvorišta onog što se događa u nerazvijenim zemljama (pučevi, smenjivanje jednih nosilaca vlasti drugima, dugotrajnost vojnih režima itd.), kao što se moraju (usled toga) razlikovati i revolucionarni procesi u nerazvijenim zemljama od onih u razvijenim i nosioci tih preobražaja (revolucionarni i evolutivni).[2] Otuda ni

[1] Veliki broj nerazvijenih zemalja izjašnjava se za socijalizam. Očigledno, ta reč sadrži u sebi magičnu moć mobilizirajućeg i privlačnog. Njome se, po svemu sudeći, iskazuje težnja za nacionalnom samostalnošću i preobražajem društveno-ekonomskih odnosa.

[2] Lenjin je 1919. godine isticao da će se komunističke, odnosno socijalističke revolucije u nerazvijenim zemljama (dakle, i u Aziji) odvijati u »specifičnim uslovima kakvih nema u evropskim zemljama«, koristeći pri tom »specifične oblike« revolucionarne borbe. »... socijalistička revolucija neće biti samo i uglavnom borba revolucionarnih proletera u svakoj zemlji protiv sopstvene buržoazije. No, ona će biti borba

Digitized by Google

morfologija društvenih odnosa ni njihova evolucija nije, sama po sebi, jednostavna ni jednoznačna, pa ni sinhrona usled kulturnih i socijalnih razlika među zemljama. Stoga i društvene promene (iako podsticane materijalnim razvitkom), budući da imaju svoju unutrašnju logiku, razlikuju se (manje ili više) od zemlje do zemlje (ili šire), i po svojim pravcima i po svom intenzitetu.[3]

Ako je tako, onda se mora odbaciti i shvatanje (u suštini, suprotno marksizmu) da nema razlika u nekim bitnim obeležjima između društva Istoka i onih na Zapadu. Otuda teza o polivalentnom razvoju mora da bude polazna hipoteza u istraživanju povesti ljudskog društva.[4] U protivnom, bićemo paralisani fikcijom o nužno pravolinijskom razvoju, zasnovanom na ovim ili onim ideološkim premisama. To, opet, znači da i razmatranja o azijskom načinu proizvodnje mogu biti od značaja (otvaraju mogućnosti dubljeg poniranja u problematiku novog međunarodnog ekonomskog poretka, raznolikosti socijalizma kao svetskog procesa i, najzad, stavlja se pod znak pitanja evrocentrički pristup problemima).

2. Problematika azijskog načina proizvodnje zaokuplja, nekako u talasima, teorijsku misao od XVII veka. Naime, sa jezuitom Riccijem (1582) počela je postepena penetracija jezuita u Kinu, ali i upoznavanje evropskog duha sa Kinom, njenom istorijom i njenim uređenjem. Tamo je, naravno, sledio prodor trgovaca i vojnika. Već krajem XVII veka brojna je literatura o Kini. Ta literatura je ukazala Evropi na jednu civilizaciju stariju i razvijeniju od evropske, ali i podstakla kako rasprave o prirodi tog društva (pre svega, unutar katoličke crkve) tako i promišljanje nekih filozofskih problema. To promišljanje bilo je, opet, uslovljeno manjom rigidnošću i većom univerzalnošću teološke misli. Trebalo je, zapravo, dati filozofske osnove promenama koje su se već zbile ili koje su se tek nazirale.[5]

---

svih kolonija i zemalja koje ugnjetava imperijalizam, svih zavisnih zemalja protiv međunarodnog imperijalizma... građanski rat trudbenika protiv imperijalista i eksploatatora u svim naprednim zemljama počinje (se) spajati sa nacionalnim ratom protiv međunarodnog imperijalizma« (*Referat na II kongresu kom. organizacija Istoka*, 18. XI 1919, *Dela*, 31, »Jugoslaviapublic«, Beograd, 1976, str. 215—216).

[3] »Mora da smo Marks i ja delomice i sami za to krivi što mladi marksisti ponekad pridaju ekonomskoj strani veću važnost nego što joj pripada. Mi smo prema protivnicima morali isticati glavni princip koji su oni osporavali i tu nije uvek bilo vremena, mesta i prilike da se u dovoljnoj meri uzmu u obzir i ostali momenti koji imaju udela u uzajamnom delovanju« (F. Engels — J. Blohu u: K. Marks i F. Engels, *Izabrana dela*, II, »Kultura«, Beograd, 1950, str. 477; sl. F. Engels — Štarkenbergu, str. 487; F. Engels — K. Šmitu, str. 483. i dr.).

[4] »Nužnost postojanja različitih puteva prelaska i neophodnost primenjivanja specifičnih metoda u izgradnji socijalizma u svakom pojedinom narodu proističe iz različitih uslova u kojima treba graditi socijalizam« (R. Garaudy, *Marksizam na novim putevima*, »Socijalizam«, br. 9/1976, str. 1154).

[5] Vidi Leibnitzova dela *Novissima sinica* iz 1697. i *Lettre a Remond sur la philosophie chinois* iz 1715. (O. Roy, *Leibnitz et la Chine*, Vrinted, Paris, 1973).

Digitized by Google

I u marksističkoj teorijskoj misli mogla bi se uočiti određena korelacija između njenog interesovanja za teorijske probleme Istoka i bujanja antiimperijalističkih i antikolonijalnih pokreta u nerazvijenim zemljama. Istina, još je Marks isticao (u više navrata) kako je »azijski način proizvodnje« bitno različit od feudalnog. Na Lenjingradskoj konferenciji o azijskom načinu proizvodnje (1931), međutim, usvojen je zaključak da ne postoji neki poseban način proizvodnje koji bi se, u osnovi, razlikovao od feudalnog. Čak i neki eminentni istraživači istorije starog Egipta i Sumeraca (Struve, A. Tiomenov, J. Djakonov) odbijali su da uopšte prihvate termin »azijski način proizvodnje«. Više su voleli da se koriste pojmom »patrijarhalno ropstvo«. Time su, u stvari, sačuvani Staljinovi stavovi o uniformnosti društvenog razvitka. I u radovima koji su posle pobede revolucije objavljeni u Kini odbacuje se pojam »azijski način proizvodnje« (Tiang Chang-vu). Sredinom šezdesetih godina ponovo je oživela diskusija među naučnim poslenicima marksističke orijentacije o azijskom načinu proizvodnje. Jedni su se pri tom ograničili na manje ili više uspelu interpretaciju klasika marksizma, dok su drugi pokušali da dublje uđu u probleme (F. Tokei, D. Kosambi, Ngyen Lon-Bich, J. Amer i drugi). Od tada ta diskusija nije prestala.

Ali, zbog čega, uopšte, ima mesta izučavanju azijskog načina proizvodnje? Da se (možda) tu ne bi mogao naći odgovor na mnoga pitanja, na nepoznanice današnjice? Da to nije razlog što se obraćamo prošlosti ?

Istorija, naravno, nije bekstvo u prošlost, kao što ni njen zadatak nije istraživanje promena koje su se zbile u prošlosti. Ona nije ni samo nizanje događaja, ma kako bili oni značajni sami po sebi. Naprotiv, istorija nam omogućuje da bolje upoznamo nas same, našu sadašnjicu i našu budućnost. Stoga ona mora da omogući dijalog između sadašnjosti i prošlosti sa stanovišta zbilje, a ne da se ograniči samo na prikupljanje građe iz proteklih vremena.[6] Prema tome, istorijska istraživanja i povesne refleksije su neophodne ne zbog proučavanja prošlosti kao takve, već da bismo mogli izvući neke zakonitosti iz hoda istorije. I upravo kineska revolucija je, rekao bih, primer ove korespondencije između prošlosti i savremenosti. Jer, sve govori da za uspeh kineske revolucije treba zahvaliti pre svega tome što je komunistička partija privukla na svoju stranu seljačke mase. Štaviše, rekli bismo da su one udarile i pečat toj revoluciji.[7] Ali, to nameće potrebu za promišljanjem povesti saglasno brojnim pitanjima o kojima se do tada nije (ili bar ne dovoljno) razmišljalo (Gde su koreni ovog, u suštini, seljačkog

[6] »No iskustvo i povijest uče to, da narodi i vlade nikada ništa nisu naučili iz povijesti i da nikada nisu postupali prema poukama koje su se iz njih mogle izvući. Svako vrijeme ima svoje tako osebujne prilike, ono je takvo individualno stanje, da se u njemu mora i jedino može odlučivati na osnovu njega samoga« (Hegel, *Filozofija povijesti*, »Kultura«, Zagreb, 1951, str. 25).

[7] J. Chesneaux, *Le mouvement paysan chinois, 1890—1949*, Ed. du Seuil, Paris, 1976, str. 7.

Digitized by Google

pokreta? Kakvo je, u stvari, njihovo mesto u kineskoj istoriji? Da, možda, sve to ne traži da se preispita istorija? Da to ne zahteva njeno ponovno pisanje?).

E. Hobstown podvlači aktuelnost izučavanja problematike »azijskog načina proizvodnje« sledećim rečima: »Kakova je priroda te diskusije danas? Naravno, ona se kreće oko primjenljivosti marksističke analize na današnji svijet... A pod današnjim svijetom valja razumjeti i socijalistički i nesocijalistički svijet, tj. stvarnost koju je marksistička analiza do sada veoma malo razmatrala. Govoreći politički, to znači proučavati perspektive pobjede socijalizma u nesocijalističkim zemljama i njegov daljnji razvoj u socijalističkim zemljama. To uključuje i diskusiju, iako je ne iscrpljuje, o izvjesnom broju pitanja koja nisu samo teorijska... Na primjer, ako dođemo do zaključka da se povijest Kine, u određenom momentu njene prošlosti, može ili ne može analizirati u skladu sa Marxovim shvaćanjem azijskog načina proizvodnje, naša analiza neće moći dospjeti ni do kakve razlike za sadašnju ili buduću politiku Komunističke partije Kine... Još od vremena oktobarske revolucije tendencija je da se misli kako postoji u biti uvijek samo jedan put, iako ima lokalne varijante. Centralizirana organizacija svjetskog komunističkog pokreta, a zatim prevlast Komunističke partije Sovjetskog Saveza u tom pokretu, samo su još zaoštrile tu tezu, koja i danas pritišće kinesko-sovjetske diskusije. S tim u vezi nameću se dvije napomene: prva je, da put u socijalizam... ne može biti isti, recimo, u Engleskoj i u Brazilu, ili da postoje jedne sjajne ili loše perspektive u Švicarskoj i u Kolumbiji... Sva ta pitanja uključuju teorijsku diskusiju.«[8] Otuda bismo, možda, mogli reći da se izučavanje azijskog načina proizvodnje i određivanje njegovog mesta u povesti ljudskog društva nalazi, na neki način, u korespondenciji sa dva velika, a možda još uvek bitna problema povesti: kakav je politički značaj seljakâ u predindustrijskom društvu? Koliki je njihov doprinos u savremenim revolucijama? Dok nas odgovor na prvo pitanje može približiti poznavanju tih društava, dotle je odgovor na drugo pitanje od bitnog značaja za budućnost zemalja u razvoju u savremenoj epohi.[9]

II

1. Skoro dvadeset godina vodi se, i na Istoku i na Zapadu, rasprava među marksistima o azijskom načinu proizvodnje. Učesnici u tim diskusijama povezuju taj problem, na ovaj ili onaj način, sa (ne)utemeljenošću petočlane periodizacije istorije ljudskog društva (prvobitna zajednica, robovlasništvo, feudalizam, kapitalizam, socijalizam), pa i sa odgovorom na neke žive probleme sa kojima se post-

[8] Cit. prema: V. Mikecin, *Rušenje dogme*, »Školska knjiga«, Zagreb, 1976, str. 133.

[9] Teorija Mao Cetunga o ulozi seljačke klase u revoluciji je, svakako, uticala i na formiranje revolucionarnog mišljenja u nerazvijenim zemljama sveta.

Digitized by Google

marksovska misao (već decenijama) hvata u koštac.[10] Naime, negde početkom šezdesetih godina jedna grupa marksista (etnologa, ekonomista, orijentalista, istoričara) objavila je, na stranicama »Rinascita« i »La Pensée«, seriju članaka kojima se dovodi u pitanje shema razvitka čovečanstva važeća za sve sredine i za sva vremena.[11] Po nekim autorima, ta je teza, u stvari, zatvorila marksističkoj misli mogućnosti daljeg poniranja u istoriju ljudskog društva, pa i uticala na rešavanje aktuelnih političkih problema.[12] Prema tome,

---

[10] U tu raspravu su se uključili u poslednje vreme i marksisti iz zemalja u razvoju.

[11] Ettore di Robbio (*A proposito del'modo di produzione asiatico e regimi despotico communitori nelle civitla americane*, »Rinascita«, 23. XI 1963) smatra da je ovaj pojam adekvatan i u prekolumbovskim carstvima Amerike. Zemljom vlada autoritarna i centralizovana moć u rukama vladalaca. Po njemu, seoske komune (ayllu kod Inka, a calpulli kod Acteka), što je drugo bitno obeležje azijskog načina proizvodnje, mogle bi biti oblik (osnova) formiranja kooperacija. Jedan drugi autor, Aziaticus (*Una questione di teoria da riesaminare il modo di produzione asiatico*, »Rinascita«, 5. X 1963), ističe potrebu, posle kratkog osvrta na Marksove tekstove, da se obnovi i produbi diskusija o azijskom načinu proizvodnje. M. Godelier (*La notion de mode de production asiatique resumé*, Centre d'études et de recherches marxistes, Paris, 1963, reneotype), ukazujući na potčinjenost zajedničke seoske svojine manjini (str. 9), razlikuje dva vida azijskog načina proizvodnje, u zavisnosti od toga da li manjina rukovodi ili ne rukovodi izgradnjom velikih infrastrukturnih objekata. Vidi i *La notion de mode de production asiatique et les schemas marxistes d'évolution des societes*, Centre d'études de recherches marxistes, Paris, 1965; rezime tog rada dao je autor u članku *La notion de mode de production asiatique*, »La Pensée«, maj 1965, str. 2002—2027. Nguyen Long-Bich (*Phrong Kuo San xuat chau A-la-gi* — »Šta je to azijski način proizvodnje«, Nghien Cun Lich-su — Istorijske studije, Hanoj, br. 53 i 54, avgust i septembar 1963) odbacuje identifikovanje azijskog načina proizvodnje sa robovlasničkim, odnosno feudalnim, budući da sistem poljoprivrednih komuna postoji u Aziji do XIX, pa čak i do XX veka. T. Pokora (*Existierte in China eine Sklavenhaltergesellschaft*, »Archivi orientali«, Praha, vol. 31, 1963) ukazuje na razlike u bitnim obeležjima orijentalnog i azijskog načina proizvodnje prema grčko-romanskom načinu proizvodnje; rad F. Tokei (*Les conditions de la propriété foncière dans la Chine d'epoque Tchou*, »Acta antiqua Academia scientiarum hungaricae«, Budapest, tom VI, fase 3—4, 1958, str. 245—299) predstavlja prvi pokušaj posle rata sistematizovanja Marksovog koncepta o azijskom načinu proizvodnje sa njegovim osnovnim obeležjima da je zemlja zajedničko dobro. Po R. Garaudy (*Le problème chinois*, Paris, 1967, str. 15—19), azijski način proizvodnje je za Marksa prvobitna društveno-ekonomska formacija u nezapadnim zemljama. Stoga se shema robovlasništvo—feudalizam—kapitalizam odnosi samo na Zapad, što znači da su se društveni odnosi na Istoku razvijali različito od ovih na Zapadu. (Vidi i: R. Garaudy, *Marksizam na novim putevima*, »Socijalizam«, br. 9/1967, str. 1159—1160.) V. J. Chesneaux, *Ou en est la discussion sur le mode de production asiatique?*, »La Pensée«, avgust 1965, str. 40—60. E. Varga, *Očerki po problemah politekonomii kapitalizma*, Moskva, 1964, str. 358—382.

[12] Nemarksistički naučni poslenici gledali su na te rasprave kao isključivo na skolastičke prepirke o problemima iz daleke prošlosti. Naravno, njihova relacija naspram te diskusije rezultat je njihovog nerazumevanja prirode kompleksnosti odnosa ideologije i naučnog promišljanja. No, to ne znači da oni nisu posvećivali pažnju problemima neevropskih naroda. Da navedemo samo neke. Tako, E. Ch. Wiesskopf

Digitized by Google

neki marksisti su u to vreme postavljali problem na neuobičajen način.[13]

Dvadesetih godina bilo je u Sovjetskom Savezu pokušaja osmišljavanja (i teorijskog i povesnog) azijskog stadijuma u razvitku ljudskog društva. No, te rasprave bile su opterećene ili ideologijom u pristupu problemima ili neposrednim političkim preokupacijama.[14] Lenjingradskom diskusijom (1931), međutim, odbačena je kategorija azijskog načina proizvodnje kao nemarksistička.[15] No,

---

(*Probleme des Periodisierung der Altengeschichte: die Einordnung des Alten Orients und Alt-Amerikas in der Weltgeschichtlichen Entwicklung*, »Zeitschrift für Geschichte«, 1957, str. 296—313) polemiše sa nekim istočnonemačkim istoričarima (Guenther i Schrodt) koji su društvo stare Kine izjednačili sa grčko-romanskim društvom. E. M. S. Namboodiripad (*The National Question in Kerala*, Bombay, 1952) smatra, analizirajući staro društvo Kerale, da je feudalizam nastao oko VIII veka naše ere, prepariran tradicionalnom azijskom superstrukturom. D. D. Kosambi (*An Interduction to the Study of Indian History*, »Popular Books«, Bombay, 1958) je svoj rad posvetio istraživanju seoskih komuna. On smatra da razvoj privatne eksploatacije unutar nekih komuna (»feodalism from below«) nije razorio potčinjenost svih komuna despotskoj moći (»feodalism from above«). D. K. Bedekar (*Marxism and Ancient India*, »India Today«, Bombay, vol. I, br. 3, jul 1951) se kritički osvrće na knjigu Danga (*India from Primitive Communism to Slavery*, Bombay, 1949), smatrajući je dogmatskom i inkompatibilnom sa istorijom Indije. Po Bedekaru, naime, seoska komuna je onemogućavala pojavu i razvoj ropstva u Indiji. D. D. Kosambi (*Marxism and ancient India*, »India Today«, Bombay, vol. I, br. 2, jun 1951) kritikuje Danga i njegova nastojanja da indijsku istoriju podvede pod stadijume razvitka kako ih je definisao Engels. J. Amer (*Al-Ard wal-Fallah, el Masala al Ziaraiyja fi uisr* — »Zemlja i felah, agrarni problemi u Egiptu«, Kairo, 1958) je izvršio analizu nepostojanja privatne svojine na zemlji od faraonâ pa negde do XIX veka. Država je bila vlasnik zemlje. Preneto je samo pravo njenog korišćenja. Privatna svojina na zemlji, *stricto sensu*, uvedena je tek za vreme Mehmeda Alija (XIX vek).

[13] Mi se, ipak, u našoj zemlji ne možemo pohvaliti brojnošću tekstova o toj temi. (L. Čarni, *Marx in azijski produkcijski način*, »Rasprave«, 1976, str. 41260; M. Jakšić, *Azijski način proizvodnje i etatizam*, »Gledišta«, br. 11—12/1977, str. 1082—1093; N. Mesihović, (*Marks o azijskom načinu proizvodnje*, »Pregled«, br. 9/1977, str. 1061—1072; L. Čarni, *Diskusija o azijskom produkcijskom načinu*, »Sodobnost«, br. 3/1968; »Marksizam u svetu«, br. 4/1976; V. Puljiz, *Diskusija o azijskom načinu proizvodnje*, »Naše teme«, br. 8—9/1976, str. 1746—1754). Stoga bi bilo korisno da se i u okviru naše teorijske misli pokrene rasprava o »azijskom načinu proizvodnje«. Verujem da se ona neće ograničiti samo na teorijsko-istorijsko razmatranje problema, već će obuhvatiti i jedan pravac neomarksističke misli današnjice (na primer, onaj koji zastupa tezu o simultanom egzistiranju u jednom društvu kapitalističkog i pretkapitalističkog društvenog poretka sa embrionima novog — postkapitalističkog).

[14] Kineska revolucija, mogućnost njenog izbijanja i putevi kojima će krenuti, bila je jedna od osnovnih preokupacija Kominterne.

[15] Wittfogel je pokušao da objasni (po meni, ne i dovoljno ubedljivo) i razloge zbog čega je marksistička misao napustila kategoriju »azijski način proizvodnje«. On je, naime, postavio pitanje da centralistički koncept socijalizma ne sadrži (možda) obeležja azijskog odnosa proizvodnje. Da li se neko društvo čijom privredom *neposredno* rukovodi država, a ne privatni vlasnici, može uopšte izvući iz despotizma? Doista, ova dedukcija bi mogla biti logična pod pretpostavkom da se nije ništa promenilo ni unutar zemlje ni van nje. Pošto to nije slučaj,

Digitized by Google

K.A. Wittfogel, sinolog i u to vreme nemački marksista, i pored toga je i dalje dokazivao povesnu i teorijsku zasnovanost kategorije »azijski način proizvodnje«. On je, naime, ukazao na razliku, od samih početaka neolitske ere, između grčkog, germanskog, romanskog i despotskih društava.[16]

Šezdesetih godina se marksistička misao nanovo vratila na razmatranje problema azijskog načina proizvodnje, podstaknuta objavljivanjem (1953) Marksove skice iz 1857—1858. godine o pretkapitalističkim načinima proizvodnje i omekšavanjem ideološke rigidnosti.[17] Naime, Marks, govoreći o poljoprivrednim komunama u Indiji, pravi razliku između azijskog i antičkog (rimski, grčki, hebrejski), odnosno germanskog načina proizvodnje (koji se karakteriše privatnom svojinom na zemlji). Stoga se i evolucija društva u zemljama gde je dominirao azijski način proizvodnje odvijala na nešto drugačiji način, budući da to društvo nije nužno moralo da prođe kroz one stadijume razvitka kroz koje su prolazile zemlje (na primer) germanskog načina proizvodnje.[18] Neki istoričari (pre svega mađarski), osvetlivši različite pasaže u delu Marksa, Engelsa i Lenjina (oni se ne podudaraju uvek sa shemom o pet stadijuma u razvoju), nastojali su da tu shemu učine elastičnijom, postavivši određen broj pitanja, kao: da li se uopšte može objasniti propast rimskog društva ako se prenebregava proces njegovog samorastvaranja, odnosno proces rađanja i ekspanzije feudalizma unutar robovlasničkog odnosa proizvodnje (por.: A. Tojnbi, *Istraživanje istorije)?* Da li se može reći da kinesko društvo nužno nije moralo poznavati robovlasnički stadijum u razvitku? Itd.[19] Ti napisi su

---

svako mehaničko poređenje može pre da zavede nego da ukaže na put kojim bi trebalo ići tragajući dublje za povesnim uslovljavanjem. Drugo je, naravno, pitanje što je marksistička misao prenebregla tu stranu problema.

[16] U knjizi *Oriental Despotism* (1957) K. A. Wittfogel je izložio uzroke i manifestacije (tokom istorije) totalne moći i specifičnih odstupanja u Kini, Mongoliji, Persiji, Vizantiji.

[17] Prva redakcija *Grundrisse* objavljena je u Moskvi 1939—1941. godine. Njeno objavljivanje je prošlo neopaženo zbog ratnih okolnosti. Ta skica je objavljena 1953. godine u Istočnom Berlinu pod naslovom *Grundrisse der Kritik der politishen Oekonomie, Rohenwurf* (Dietz Verlag). U našoj zemlji je 1977. godine objavljen deo tog rada pod naslovom *Temelji slobode. Osnovi kritike političke ekonomije* (»Naprijed«, Zagreb), a 1979. godine potpuno izdanje u dva toma: *Osnovi kritike političke ekonomije* (»Prosveta«, Beograd). Vidi i: K. Marx, *Precapitalist Economic Formations*, Lawrence and Wishart, London, 1964. (predgovor Eric Hobsbawn); *Karl Marx on Colonialism and Modernization*«, ed sa predgovorom Sklomo Avineri, Anchor Books, New York, 1969.

[18] I neka antropološka i arheološka istraživanja *ne* govore u prilog jednoznačne, linearne evolucije (na primer, B. Boas).

[19] »Plemstvo nije nasljedno, a jedina razlika, koja postoji među ljudima, proizlazi iz dužnosti koje vrše, tako da — uz jedini izuzetak Konfucijeve porodice — samo sucima i stražarskim časnicima pripadaju određene počasti na području čitavog carstva... Kad carski namjesnik ili pokrajinski poglavar umre, pa ako nije naslijedio očeve vrline i darovitost, ime koje nosi, ma kako slavno bilo, neće mu biti ni od kakve koristi« (O. Lecompte, *O politici i vladi Kine*, obj. u XVIII

Digitized by Google

neposredno podstakli polemiku u marksističkim naučnim krugovima o samom problemu i njegovim povesnim posledicama. Bilo je tu različitih gledišta. Tako, većina naučnih poslenika iz istočnoevropskih socijalističkih zemalja smatrala je da bi ponovno pokretanje tog problema značilo samo obnavljanje pokušaja da se pod znak pitanja stavi stara shema i tako otvori put jednom drugačijem pristupu istorijskom materijalizmu; drugi su, opet, isticali kako je konačno nađen ključ za razumevanje divergencija u razvoju društva.[20] Otuda i pitanje: da li određene okolnosti u kojima je vekovima bilo situirano neko društvo utiču *per se* na pravac (pa i tempo) društvenih preobražaja? Stoga je, po svemu sudeći, i celishodan kratak osvrt na poimanje azijskog načina proizvodnje.[21] Da idemo redom.

a) Montesquieu se 1748. godine osvrnuo na pitanje orijentalnog despotizma. J. S. Mill je 1848. izložio svoju tezu o orijentalnom društvu, odbacivši analogiju tog društva sa evropskim feudalizmom. Upoređujući, pak, azijsko društvo sa drugim društvima, on je istakao (1850) da je budućnost Kine uslovljena njenom prošlošću (to jest specifičnošću njenog načina proizvodnje).[22]

Marks je (uglavnom) usvojio poglede R. Jonesa i I. S. Milla (oni su, u stvari, razradili ideje A. Smitha i S. Milla), pišući u više navrata o azijskom načinu proizvodnje.[23] Ne bi se, međutim, moglo reći da je analizu doveo do kraja. Otuda i različita tumačenja Marksovog poimanja azijskog načina proizvodnje. Ta tumačenja idu od osporavanja da uopšte ima mesta pozivanju na Engelsove i Marksove tekstove u interpretiranju azijskog načina proizvodnje i da-

---

veku, cit. prema: Panikar, *Azija i zapadna dominacija. Od XV stoljeća do naših dana*, »Naprijed«, Zagreb, 1958, str. 375; por.: R. Luxemburg, *Akumulacija kapitala*, »Kultura«, Beograd, 1955, str. 241; K. Kautsky, *Materialistyczne pojmowanie dziejow*, 2 szesc 1, »Ksianzka i Wiedza«, Warszawa, 1963, str. 791. i dalje).

[20] N. Mesihović (*Marks o azijskom načinu proizvodnje*, »Pregled«, br. 9/1977, str. 1067) smatra da »koncept azijskog načina proizvodnje u Marksovoj i Engelsovoj generalnoj teoriji društva poprima centralni sociološki značaj u marksističkoj sociologiji sa stanovišta istraživanja klasne strukture savremenih društava«. M. Godelier je, opet, pokušao da objasni, pošavši od Marksovog razlikovanja feudalnog načina proizvodnje od azijskog, evoluciju ljudskog društva na zapadnu varijantu (ona se od starogrčkih vremena konstituiše privatnom svojinom kao svojim osnovnim obeležjem) i na istočnu (zajednička svojina na zemlji je bitno obeležje ove varijante).

[21] Sam pojam »azijska proizvodnja« je upotrebljen prvi put u britanskim dokumentima, gde je opisana struktura seoskih komuna i država indijskog društva.

[22] J. S. Mill, *The Principles of Political Economy*, London, 1909, str. 12. i dalje; S. Mill, *The History of British India*, II vol., London, 1820, str. 175. i dalje, str. 182. Vidi i: R. Jones *(An Essay on the Distribution of Wealth and in the Sources of Taxation*, London, 1871, str. 7. i dalje, str. 109), koji je dao opštu sliku azijskog društva.

[23] A. Smith je ukazivao na sličnost hidrauličnih preduzeća u Kini i nekim drugim zemljama Azije, te se osvrnuo na moć vladaoca u Kini, starom Egiptu i Indiji (A. Smit, *Istraživanje prirode i bogatstva naroda*, »Kultura«, Beograd, 1970, str. 930. i dalje, 1007. i dalje, 1149. i dalje).

Digitized by Google

vanju nekog posebnog mesta tom odnosu proizvodnje u procesu društvenog razvitka pa do teza u kojima se Marksovom i Engelsovom konceptu azijskog načina proizvodnje daje »centralni sociološki značaj u marksističkoj sociologiji sa stanovišta istraživanja klasne strukture savremenih društava« (N. Mesihović). Ali, da pogledamo šta je rekao Marks o azijskom načinu proizvodnje.[24]

Marks je prvi put *explicite* pomenuo azijski način proizvodnje u pismu Engelsu 2. juna 1853, kada je, pročitavši *Putovanja* Berniera (lekar velikog mogula 1660. godine), rekao da Bernier ima pravo kada objašnjenje svim društvenim pojavama na Istoku nalazi u odsustvu privatne svojine na zemlji. (»Eto pravog ključa za orijentalno nebo!«)[25] Nekoliko dana kasnije (16. juna 1853) Engels se u pismu Marksu saglasio sa tom Marksovom konstatacijom, podvlačeći da uzrok tome i treba tražiti (pre svega) u klimatskim uslovima i prirodi zemljišta.[26] Jer, kao što je veštačko navodnjavanje prvi uslov poljoprivredne proizvodnje, tako je i odsustvo privatnog vlasništva na zemlji preduslov irigacionih radova. Tome je podređena i organizacija države.[27] Marks nije, međutim, u potpunosti pri-

[24] Po svemu sudeći, tačnije bi bilo kada bismo govorili o Marksovom i Engelsovom poimanju azijskog načina proizvodnje (L. Čarni, *Marx in azijski produkcijski način*, cit. izd., str. 41).

[25] Ističući specifičnosti, Marks i Engels su, doduše, još ranije govorili o azijskom razvoju (K. Marx i F. Engels, *Njemačka ideologija*, u: *Rani radovi*, »Naprijed«, Zagreb, 1961, str. 342. i dalje; K. Marks, *Beda filozofije*, »Kultura«, Beograd, 1946, str. 118. i dalje). Oni su, naime, isticali da oblici svojine zavise od razvitka podele rada. U jednom svom članku (9. februara 1853), pak, Marks je upoređivao škotski klan, ruski mir i stare azijske zajednice. Vidi i Marksove članke od 18. aprila i 15. maja 1853. objavljene u »New York Herald Tribune«.

[26] »... u Aziji su bile od pamtiveka samo tri grane uprave: finansije ili pljačkanje sopstvenoga naroda, rat ili pljačkanje drugih naroda i, naposletku, javni radovi. Klima i osobenosti tla, naročito prostrane oblasti pustinje, koje se prostiru od Sahare preko Arabije, Persije, Indije i Tatarske do najviših azijskih planinskih predela, bile su razlog za stvaranje veštačkog navodnjavanja, pomoću kanala i hidrotehničkih uređaja, ove osnovne poljoprivrede na Istoku... Ova primarna potreba privrednog i zajedničkog korišćenja vode, koja je na Zapadu nagnala pojedinačne proizvođače da se udružuju dobrovoljno, kao što je slučaj u Flandriji i Italiji, iziskivala je na Istoku, gde je civilizacija bila na odveć niskom stepenu i gde su teritorije odveć prostrane da bi se mogla pojaviti dobrovoljna udruživanja, intervenciju centralne vlade. Otuda ta ekonomska funkcija koju treba da obavljaju sve azijske vlade, funkcija organizovanja javnih radova« (K. Marks, *Britanska vladavina u Indiji*, u: K. Marks — F. Engels, *Izabrana dela*, I, »Kultura«, Beograd, 1949, str. 321).

[27] »Na čitavom Orijentu, gdje je općina ili država vlasnik zemljišta, u jezicima ne postoji čak ni riječ zemljovlasnik« (F. Engels, *Anti-Dühring*, »Naprijed«, Zagreb, str. 182); »Ma koliki bio broj despotija koje su nastajale i propadale u Perziji i Indiji, svaka od njih je sasvim točno znala da je ona prije svega bila glavni preduzimač za navodnjavanje riječnih dolina, bez čega je tamo zemljoradnja nemoguća« (isto, str. 186); »Takvo potpuno izolovanje pojedinih opština jedne od druge, koje u celoj zemlji stvaraju, doduše, iste, ali zajedničkim interesima upravo suprotne interese, jeste prirodna osnovica *orijentalnog despotizma*, i od Indije do Rusije je ovaj oblik društvenog života, gde god je dominirao, stalno stvarao taj despotizam, stalno nalazio u njemu svoju dopunu« (F. Engels, *O društvenim odnosima u Rusiji*, u:

Digitized by Google

hvatio Engelsove stavove, ukazujući u svom pismu Engelsu od 14. juna 1853. na bitna određenja tog odnosa proizvodnje (javni radovi i podela Indijskog carstva na međusobno nepovezane komune). U članku *Britanska vladavina u Indiji* (25. jun 1853) Marks ponavlja (gotovo doslovce) neke stavove iz Engelsovog pisma. Prema tome, Marks je od 1853. godine upotrebljavao pojam »azijski način proizvodnje«, »azijska proizvodnja«, podrazumevajući pod tim zajedničko posedovanje i korišćenje zemlje. Pri tom je ukazao na veštačko navodnjavanje kao bazu orijentalne poljoprivrede i tome saglasnu organizaciju države (centralizacija vlasti).[28] Analizirajući, pak, institucionalne razlike između antičkog, germanskog i azijskog oblika svojine, Marks nalazi da se tu radi o tri različita tipa klasnog društva koja su nastala raspadanjem prvobitne zajednice.[29] U osnovi tih razlika ležao je odnos prema zemljišnoj svojini.[30] Jer, dok se azijski način proizvodnje karakteriše zajedničkom svojinom, to jest komunom kao zajednicom svojine (*Einheit*) gde pojedinci stiču pravo korišćenja zemlje na osnovu pripadnosti komuni, dotle se antički i germanski način bazira i na pripadnosti komuni (*ager publicus)* i na razvoju privatne svojine nad sredstvima za proizvodnju[31], naročito nad robovima (kod antičkog načina — privatna

---

K. Marks — F. Engels, *Izabrana dela*, II, »Kultura«, Beograd, 1950, str. 50). I K. A. Wittfogel (*Le despotisme oriental*, sa predgovorom P. Vidal-Naquet, Les Edit. de Minuit, Paris, 1964) podvlači da su prirodne okolnosti uslovile organizaciju vlasti u orijentalnim društvima Istoka i njihov poseban istorijski razvitak.

[28] »Orijentalni despotizam i naizmjenična vladavina osvajačkih nomadskih naroda nisu mogli kroz hiljadu godina ništa da učine tim starim zajednicama; postepeno razaranje njihove primitivne kućne industrije konkurencijom proizvoda krupne industrije vodi ih sve više u rasulo« (F. Engels, *Anti-Dühring*, »Naprijed«, Zagreb, 1945, str. 167); »Jedinstveni proizvodni organizam ovih zajednica koje su dovoljne same sebi, koje se stalno reprodukuju u istom obliku i koje se, kad slučajno budu razorene, opet podižu na istom mestu i pod istim imenom, daju nam ključ za rešenje tajne nepromenljivosti azijskih društava, prema kojoj stalno raspadanje i ponovno obrazovanje azijskih država i neprekidno menjanje dinastije čine tako upadljivu suprotnost. Struktura osnovnih ekonomskih elemenata društva ostaje izvan uticaja političkih oluja« (K. Marks, *Kapital*, I, »Kultura«, Beograd, str. 287); vidi i: G. Plehanov, *Osnovna*..., str. 930.

[29] »...istorija pokazuje da je zajednička svojina (na primer, kod Indijaca, Slovena, starih Kelta itd.) bila prvobitni oblik, koji pod vidom opštinske svojine još dugo igra značajnu ulogu« (K. Marks, *Prilog kritici političke ekonomije*, »Kultura«, Beograd, 1956, str. 178); »Smešna je predrasuda... da je oblik p r v o b i t n e zajedničke svojine specifično slovenski ili čak isključivo ruski oblik. To je pre oblik koji možemo naći kod Rimljana, Germana, Kelta; čitava kolekcija njenih raznovrsnih uzoraka, iako delimično u ostacima, nalazi se još uvek kod Indijanaca... Tako se, na primer, razni originalni tipovi rimske i germanske privatne svojine mogu da izvedu iz raznih oblika indijske zajedničke svojine« (isto, str. 22).

[30] V. Chesnaux, *Le mode production asiatique: quelques perspectives de recherche*, »La Pensée«, april 1964, str. 33—35.

[31] »U Indiji postoji, i dandanas, ceo niz oblika zajedničke svojine... U zapadnoj Evropi... postala je ova zajednička svojina na izvesnom stepenu društvenog razvitka prepreka, kočnica agrarne proizvodnje, i sve je više iščezavala. Međutim, u Velikoj Rusiji... ona se odr-

Digitized by Google

svojina je uslovljena opštinskom, a kod germanskog — opštinska svojina je izvedena iz privatne).[32] Prema tome, Marks (a donekle i Engels) stajao je na stanovištu da je specifičnost azijskog načina proizvodnje u svojinskim odnosima koji su nadživeli primitivno društvo.[33]

»U općim linijama — kaže Marks — mogu se azijatski, antički, feudalni i moderni buržoaski način proizvodnje označiti kao progresivne epohe ekonomske društvene formacije[34] ... pretpostavka po kojoj oni što vrše razmjenu proizvode razmjenske vrijednosti ne predstavlja samo podjelu rada općenito, već i jedan specifičan razvijeni oblik te podjele. Npr. i u Peruu je rad bio podijeljen; također u autarkičnim (selfsupporting) indijskim državicama. Ali to je podjela rada koja ne samo što ne pretpostavlja proizvodnju zasnovanu na razmjenskoj vrijednosti, već, naprotiv, pretpostavlja više ili manje direktno zajedničku proizvodnju. Osnovna pretpostavka da su subjekti prometa proizveli razmjenske vrijednosti, proizvodi koji su neposredno postavljeni u društvenoj određenosti razmjenske vrijednosti, dakle također podređeni podjeli rada određenog historijskog oblika, uključuje masu pretpostavki koje ne proizlaze ni iz volje individuuma ni iz njegove neposredne prirode, nego iz povijesnih uslova odnosa uslijed kojih se individuum već nalazi kao društveni, društveno određeni individuum.[35] Razmjena ne počinje između individuuma unutar jedne zajednice, već tamo gdje zajednice prestaju — na njihovoj granici, na točki dodira različitih zajednica. Zajedničko vlasništvo je nedavno ponovno otkriveno kao neki poseban slavenski kuriozitet. Ali, u stvari Indija

---

žala do danas, što u prvom redu dokazuje da se agrarna proizvodnja i njoj odgovarajući agrarni društveni odnosi tu još nalaze na veoma nerazvijenom stupnju. Ruski seljak živi i radi samo u svojoj opštini« (F. Engels, *O društvenim odnosima u Rusiji*, u knjizi: K. Marks — F. Engels, *Izabrana dela*, II, cit. izd., str. 49—50).

[32] K. Marx, *Osnovi kritike* ..., I, str. 312—320.

[33] »Prepreke koje unutrašnja čvrstina i sklop prekapitalističkih nacionalnih načina proizvodnje suprotstavljaju razornom dejstvu trgovine, pokazuju se potpuno jasno u saobraćaju Engleza s Indijom i Kinom. Široku osnovicu načina proizvodnje sačinjava ovde jedinstvo sitne zemljoradnje i kućne industrije, uz to u Indiji pridolazi još i oblik seoskih opština koje počivaju na zajedničkoj svojini zemlje, koja je, uostalom, i u Kini bila prvobitni oblik. U Indiji su Englezi ujedno primenili neposrednu političku i ekonomsku vlast, kao vladari i zemljišni rentijeri, da bi razbucali ove male ekonomske zajednice. Ovde njihova trgovina deluje revolucionarno na način proizvodnje samo utoliko ukoliko niskom cenom svojih roba uništava predenje i tkanje, koji sačinjavaju prastari sastavni deo ovog jedinstva industrijsko-poljoprivredne proizvodnje i tako razbijanja zajednice. Čak i ovde im ovaj posao razaranja samo veoma postupno polazi za rukom. Još manje u Kini, gde im neposredna politička vlast ne dolazi u pomoć. Velika ekonomija i ušteda vremena, koje proizlaze iz neposredne povezanosti zemljoradnje i manufakture, pružaju ovde najžilaviji otpor proizvodima krupne industrije... Nasuprot engleskoj, ruska trgovina, međutim, ostavlja ekonomsku osnovicu azijske proizvodnje netaknutom« (K. Marks, *Kapital*, BIGZ, Beograd, 1973, str. 1413).

[34] K. Marx, *Osnovi kritike* ..., II, str. 333; *Prilog kritici političke ekonomije*, »Kultura«, Beograd, 1956, str. 9.

[35] K. Marx, *Osnovi* ..., II, str. 268.

Digitized by Google

nam pruža niz uzoraka najraznolikijih oblika takvih ekonomskih zajednica, više ili manje razloženih, ali još potpuno primjetnih, a jedno temeljitije povijesno istraživanje ponovno će ih naći kao polaznu točku kod svih kulturnih naroda. Ipak, cijeli niz ekonomskih sistema leži opet između modernog svijeta u kojem razmjenska vrijednost gospodari proizvodnjom u njenoj cijeloj dubini i širini i društvenih formacija čiji temelj čini zajedničko vlasništvo koje se, doduše, već raspalo...[36] Trgovina razlaže stare odnose. Time ona povećava promet novca. Isprva preuzima samo suvišak proizvodnje; malo po malo je obuhvaća cijelu. Međutim, razlažuće djelovanje trgovine zavisi mnogo od prirode proizvođačkih zajednica; ona jedva da je uzdrmala staroindijske zajednice i općenito azijske odnose.[37]

...Klasična stara povijest je gradska povijest, ali povijest gradova zasnovanih na zemljišnom vlasništvu poljoprivrede, azijska povijest je svojevrsno indiferentno jedinstvo grada i sela (doista, veliki gradovi se ovdje mogu promatrati samo kao kneževski logori, kao suerfetacija nad doista ekonomskom konstrukcijom); srednji vijek (germansko vrijeme) polazi od sela ka povijesti, čiji daljnji razvoj zatim protječe u suprotnosti između grada i sela; moderna povijest je urbanizacija, sela, a ne kao u antici ruralizacija grada.[38]

U prvom obliku tog (azijatskog) zemljišnog vlasništva, kao njegova prva pretpostavka, pojavljuje se najprije prirodno nastala zajednica, porodica i porodica proširena u pleme (Stamm) ili međusobnim ženidbama povezana porodica ili kombinacija plemena. Kako možemo pretpostaviti *pastirstvo*, kao i uopće *nomadstvo*, prvi oblik ljudskog načina života, da se pleme ne nastanjuje na određenom mjestu, nego da koristi pašnjake koje nalazi... to se *plemenska zajednica*, prirodna zajednica, ne pojavljuje *kao rezultat*, nego kao *pretpostavka zajedničkog prisvajanja* (privremenog) i *korišćenja zemlje*.

Ako se ljudi konačno negdje nastane, onda će od raznih vanjskih, klimatskih, geografskih, fizičkih itd. uslova, kao i od njihove posebne prirodne sklonosti (od njihovog plemenskog karaktera) itd., zavisiti da li će ta prvobitna zajednica biti više ili manje modificirana. Prirodno nastala plemenska zajednica... prva je pretpostavka *prisvajanja objektivnih uslova* njihovog života i životne djelatnosti koja se reproducira i opredmećuje (njihove djelatnosti kao pastira, lovaca, ratara itd.).

Zemlja je velika laboratorija, arsenal koji pruža kako sredstva rada i materijal za rad, tako i boravište, *bazu* zajednice. Ljudi se odnose naivno prema njoj kao prema *vlasništvu zajednice*, i to zajednice koja se u živom radu producira i reproducira. Svaki pojedinac može samo kao član... te zajednice biti *vlasnik* ili *posjednik*.

Zbiljsko *prisvajanje* procesom rada zbiva se pod *pretpostavkama* koje same nisu *proizvod* rada, nego se pokazuju kao njegove

[36] Isto, str. 216.
[37] Isto, str. 197.
[38] Isto, I, str. 318.

Digitized by Google

prirodne ili *božanske* pretpostavke. Taj oblik, u čijoj osnovi leži taj isti osnovni odnos, može se sam realizirati vrlo različito. Njemu npr. nimalo ne protivurječi što se, kao u većini odnosnih *azijskih* oblika, *obuhvatno jedinstvo*, koje stoji iznad svih tih malih zajednica, pojavljuje kao *viši vlasnik*, kao *jedini vlasnik*, a zajednice stoga samo kao *nasljedni* posjednici. Budući da je to *jedinstvo* zbiljski vlasnik i zbiljska pretpostavka zajedničkog vlasništva — to se ono samo može pojaviti kao nešto posebno nad mnogim zbiljskim posebnim zajednicama, u kojima je pojedinac tada lišen vlasništva ili se vlasništvo (tj. odnos pojedinca prema prirodnim uslovima rada i reprodukcije kao prema njemu pripadajućem, kao prema objektivnim uslovima, kao prema tijelu njegove subjektivnosti nađene u obliku anorganske prirode) pokazuje kao posredovano ustupanjem ukupnog jedinstva koje je realizirano u despotu kao ocu mnogih zajednica, pojedincu posredstvom posebne općine. Višak proizvoda — koji se, uostalom, legalno određuje kao posljedica zbiljskog prisvajanja putem rada — time sam po sebi pripada tom najvišem jedinstvu.

To plemensko ili općinsko vlasništvo, nastalo većinom kombinacijom manufakture i agrikulture unutar male općine (koja tako postaje posve selft-sustaining i u sebi sadrži sve uvjete reprodukcije i proširene produkcije), stoga postoji u stvari kao temelj posred orijentalnog despotizma i bezvlasničkog stanja koje, kako izgleda, juristički postoji u njemu. Dio viška rada općine pripada višoj zajednici, koja konačno postoji kao osoba, a taj višak rada postaje opipljiv kako u tributu itd., tako i u zajedničkim radovima za veličanje jedinstva, djelomično zbiljskog despota, a dijelom imaginarnog bića, boga.

Općinsko vlasništvo te vrste, ukoliko se sad dosta realizira u radu, može se ispoljavati tako da male općine vegetiraju nezavisno jedna pored druge, a da pojedinac sa svojom porodicom radi nezavisno sam za sebe na dodijeljenoj parceli (obrađeni rad za zajedničku zalihu..., s jedne strane, a za pokrivanje troškova zajednice kao takve, dakle za rat, bogosluženje itd., s druge strane; zemljišni dominium (posjed) nalazi se ovdje prvi put npr. u slavenskim općinama, u rumunjskim itd. U tome je sadržan prijelaz na kuluk itd.); ili se jedinstvo može protezati i na zajedništvo i u samom radu, koje može postati formalan sistem, kao u Meksiku, naročito u Peruu, zatim kod starih Kelta, kod nekih plemena u Indiji.

Zajedništvo unutar plemenske zajednice može se, nadalje, ispoljiti i tako da jedinstvo bude reprezentirano glavom najstarije porodice ili kao međusobna povezanost otaca porodice. Prema ovome će oblik te zajednice biti ili više despotski ili više demokratski. Zajednički uslovi zbiljskog prisvajanja radom, vodovodi, koji su jako važni kod azijskih naroda, sredstva saobraćaja itd., pokazuju se tako kao djelo višeg jedinstva — despotske vlade koja lebdi iznad malih općina. Pravi gradovi se ovdje obrazuju pored tih samo tamo gdje je posebno povoljan položaj za vanjsku trgo-

Digitized by Google

vinu; ili tamo gdje poglavar države i njegovi satrapi razmjenjuju svoj dohodak (višak proizvoda) za rad, troše ga kao radni fond[39]... Osnovni uslov vlasništva koje počiva na plemenskom poretku (na koji se zajednica prvobitno svodi) — da se bude član plemena — ima za posljedicu da od plemena odvojeno, tuđe pleme, ono pokoreno, ostaje bez v l a s n i š t v a i samo postaje jednim od a n o r g a n s k i h u s l o v a reprodukcije osvajačkog plemena prema kojima se ovo odnosi kao prema vlastitima. Ropstvo i kmetstvo stoga su samo daljnji razvoji vlasništva koje počiva na plemenskoj zajednici. Oni nužno modificiraju sve oblike ovoga. U tome najmanje postižu u azijskom obliku. U autarkičnom jedinstvu manufakture i agrikulture, na kojem počiva taj oblik, osvajanje nije tako nužan uslov kao tamo gdje isključivo dominira z e m l j i š n o v l a s n i š t v o, a g r i k u l t u r a. S druge strane, budući da pojedinac u tom obliku nikad ne postaje vlasnik, nego samo posjednik, on je u biti sam vlasništvo, rob onoga u kojem postoji jedinstvo općine, a ropstvo ovdje ne ukida uslove rada niti modificira bit odnosa.[40]

Jedan drugi oblik vlasništva individua koji rade, članova zajednice koji se samo izdržavaju nad prirodnim uslovima njihovog rada predstavlja g e r m a n s k o vlasništvo. Ovdje nije, kao u specifično-orijentalnom obliku, član općine kao takav su-posjednik zajedničkog vlasništva. Tamo gdje vlasništvo postoji s a m o kao općinsko vlasništvo, pojedini član kao takav samo je nasljedni ili nenasljedni p o s j e d n i k takvog jednog posebnog dijela, jer nijedan dio vlasništva ne pripada nekom članu za sebe, nego mu pripada kao neposrednom članu općine, dakle kao nekom tko je direktno u jedinstvu s njom, a ne u razlici prema njoj. Taj pojedinac je, dakle, samo posjednik. Postoji samo z a j e d n i č k o vlasništvo i samo p r i v a t a n p o s j e d, nije, kao u rimskom, grčkom obliku (ukratko, klasično-antičkom), zemljište posjednuto od općine — rimsko zemljište, *a g e r p u b l i c u s* u različitim oblicima; drugi dio se dijeli i svaka parcela zemljišta je rimska zahvaljujući tome što je ona privatno vlasništvo, domena jednog Rimljanina, njemu pripadajući dio u laboratoriju; ali i on je Rimljanin samo ukoliko posjeduje suvereno pravo nad jednim dijelom rimske zemlje.[41]

b) Lenjin je, idući sledom Marksa, nazivao (u prvo vreme) Rusiju poluazijskom, carističku vladavinu — orijentalni despotizam, a rusko društvo — azijskim.[42] U radu *Razvitak kapitalizma u Rusiji* Lenjin je pravio razliku između evropskih i azijskih institucija, a u polemici sa R. Luxemburg (1914) azijski despotizam definisao je kao ukupnost specifičnih ekonomskih, političkih i sociooloških obeležja. Moglo bi se stoga reći da je Lenjin prihvatao (u razdoblju 1894—1914) Marksovo poimanje azijskog društva, azijskog načina proizvodnje i orijentalnog despotizma. Doduše, on je pro-

[39] Isto, str. 312—314.
[40] Isto, str. 327.
[41] Isto, str. 317.
[42] *Sočinenia*, II, str. 312; IV, str. 351; VI, str. 13, IX, str. 43; XIII, str. 300; XVII, str. 31; XVIII, str. 144; XX, str. 375; XXI, str. 40; XXXII, str. 329, 423, 430. i 445.

Digitized by Google

blemu prišao na nešto drugačiji način nego Marks. Jer, dok je Marksov komentar o azijskom načinu proizvodnje bio saglasan sa njegovim poniranjem u uzroke nastajanja i evolucije klasnog društva, dotle se Lenjin mnogo manje interesovao povesnim paralelama. I pred kraj života Lenjin je (po svemu sudeći) ukazivao da se rusko društvo još nije oslobodilo poluazijskog nasledstva, zbog čega ruski seljak ide ka evropskom azijskim putem.[43]

Ne bi se, međutim, moglo reći da je on u tome bio i dosledan. Tako, u radu *O državi* Lenjin je stajao na stanovištu petočlane sheme. Kada je, pak, bilo reči o Rusiji, on je stalno isticao da je Rusija ušla u kapitalistički stadijum razvitka posle vladavine Petra Velikog. Poznata je polemika koju je vodio sa Plehanovom na IV kongresu Ruske socijaldemokratske partije u Stokholmu (1906). Plehanov je tom prilikom kritikovao boljševički program nacionalizacije zemlje kao »azijsku restauraciju«, budući da se na taj način *via facti* daju društvene osnove etatizmu.[44] Lenjin je, međutim, stajao na stanovištu da Plehanov brka nacionalizaciju koja se bazira na azijskom načinu proizvodnje sa nacionalizacijom koja za osnovu ima kapitalistički način proizvodnje.[45] Po Lenjinu, naime, ne može se ozbiljno govoriti o nacionalizaciji zemlje u dopetrovskoj Rusiji. Čak, ako se i dopusti da je u dopetrovskoj Rusiji stvarno postojala nacionalizacija zemlje, »onda je njena ekonomska osnova bio *primitivan* način proizvodnje«, dok se u drugoj polovini XIX veka učvrstio, »a u XX veku postao apsolutno dominantan *kapitalistički način proizvodnje*«. »Znači, *nijedna* restauracija koju je Plehanov upleo u pitanje nacionalizacije, ni restauracija *azijskog načina proizvodnje* (restauracija moskovske Rusije), ni restauracija XIX veka u Francuskoj apsolutno se ne odnosi na stvari.«[46] Lenjin postavlja pitanje: »Kakvi su Plehanovljevi argumenti u prilog municipalizacije? On je u oba svoja govora isticao iznad svega pitanja *garantije od restauracije*. Ovaj originalni argument sastojao se u sledećem. Nacionalizacija zemlje bila je ekonomska osnova moskovske Rusije od Petrove epohe. Naša sadašnja revolucija, kao i svaka druga revolucija, ne sadrži u sebi garantije od restauracije. Zato u cilju izbegavanja restauracije (tj. uspostavljanja starog, dorevolucionarnog poretka) treba se naročito čuvati upravo nacionalizacije.« Suština municipalizacije je, po Lenjinu, u predaji spahijske zemlje »u ruke zemstava ili opštih organa mesne samouprave. Seljačka dodeljena zemlja i zemlja sitnih

[43] Isto, XXXIII, str. 425. i 430.

[44] »Agrarna istorija Rusije mnogo je bliže istoriji Indije, Egipta, Kine i drugih istočnih despotija nego istoriji zapadne Evrope... Ako hoćemo slomiti despotizam, neophodno je da se ukloni njegova ekonomska osnova. Zato sam ja sada protiv nacionalizacije« (G. V. Plehanov, *Sodoklad po agrarnom voprosu*, u: *Četvertij sjezd RSDRP*, Moskva, 1959, str. 59); Plehanov *(O agrarnom voprosu v Rosii*, u: G. V. Plehanov, *Sočinenia*, tom XV, Moskva — Lenjingrad, 1926, str. 30—31) ističe prednosti podele zemlje pred nacionalizacijom.

[45] V. I. Lenjin, *Dela*, tom X, »Jugoslaviapublic«, Beograd, 1973, str. 89. i 219—220.

[46] Isto, str. 219—220.

Digitized by Google

sopstvenika treba da ostane u njihovom vlasništvu. Prostije rečeno, seljačka zemlja neka bude seljačko vlasništvo, a spahijsku zemlju neka seljaci uzimaju pod zakup od zemstava, samo demokratskih zemstava.[47]

Azijski način proizvodnje je ponovo postao predmet diskusije 1920—1925. godine.[48] Ovu diskusiju je prekinuo poraz kineske revolucije 1925—1927. i sukob Staljina sa opozicijom.[49] Tek februara 1931. godine je u Lenjingradu otvorena diskusija (više političkog nego naučnog karaktera) o azijskom načinu proizvodnje. Jedni su smatrali da se Azija još nalazi u feudalnom stadijumu društvenog razvoja, a drugi da je Kina (uglavnom) već zagazila u kapitalizam.[50] Protagonisti feudalne interpretacije su se nalazili u povoljnijem položaju pošto je Staljin još 1926. godine (iako nije poznavao, kako izgleda, ni kinesku ekonomiku ni društvo, kao ni stavove klasikâ o azijskom načinu proizvodnje) definisao kinesko društvo kao feudalno. U toku diskusije je usvojeno: prvo, da se kao nemarksistička odbaci teza o birokratskoj klasi kao vladajućoj; drugo, da se odbaci azijsko-birokratska interpretacija kineskog plemstva i, najzad, da teorija o azijskom načinu proizvodnje ugrožava rad Kominterne u kolonijalnim i polukolonijalnim zemljama Azije. Na kraju je zaključeno da azijski način proizvodnje nije ništa drugo do jedna varijanta feudalizma. Odbačena je, dakle, teza o nekom posebnom putu Azije.[51] Odbacivanje, pak, teorije o azijskom načinu proizvodnje neizbežno je koincidiralo sa odgovarajućom aktivnošću na političkom planu. Posle toga je svaka diskusija ili usahla ili se ograničila na teorijska obrazloženja usvojenih stanovišta. Čak se više ne ističu ni specifičnosti Istoka.[52] Sličan zaključak je usvojen 1954. godine na sastanku sovjetskih istoričara klasične istorije i na Međunarodnom kongresu etnografa održanom u Moskvi 1964. godine.[53]

---

[47] *Izveštaj o Kongresu ujedinjenja RSDRP*, isto, str. 217.

[48] Vidi predgovor Rjazanova uz Marksove izabrane tekstove o Indiji i Kini (*Unter dem Banner des Marxismus*, tom I, str. 370—378); delo Magyara (1922) objavljeno u kineskom prevodu u Šangaju (1930); i K. A. Wittfogel *(Wirtschaft und Gesellschaft Chinas, Versuch der wissenschaftlichen Analyse einer grossen asiatischen Agrargesellschaft*, Leipzig, 1931) je zauzeo stav identičan Magyarovom.

[49] E. Varga je tridesetih godina isticao da je baza kineskog društva bilo upravljanje i rukovođenje vodenim snagama. Zbog toga su administratori bili vladajuća klasa, a ne privatni vlasnici. On je ukazivao da su u tom sistemu i seljaci imali položaj različit od onog u feudalnom.

[50] *Diskusija do aziatskom sposobe proizvodstva*, Komuničeskaja akademia, Lenjingrad, 1931, str. 2. i dalje, 14. i dalje, 34. i dalje, 66. i dalje, 181. i dalje.

[51] Kineski komunisti su odbacili još pre Lenjingradske konferencije pojam azijskog načina proizvodnje (na VI nacionalnom kongresu 1928. godine, održanom u Moskvi). Tada su odbačeni i stavovi Trockog o kapitalističkim odnosima na kineskom selu i interpretacija kineskog društva kao azijskog društva (B. Schwarz, *Chinese Communism and the Rise of Mao*, Cambridge, Mass, 1951, str. 122. i dalje).

[52] Struve je odbacio svaku diskusiju o azijskom načinu proizvodnje *(Marksovo opredelenie rane klasovogo obščestva*, »Sovjetska etnografija«, sv. III, 1940, str. 1—22).

[53] »Vesnik drevne istorije«, 1952, str. 2.

Digitized by Google

Kineski istoričari su posle 1949. godine zauzeli identične stavove. Među njima, međutim, nije bilo saglasnosti u pogledu periodizacije. Ni do pre petnaestak godina postmarksistička teorijska misao nije razmatrala problematiku azijskog načina proizvodnje. Valja napomenuti da su neki sovjetski autori i posle toga nastojali da Marksov pojam »azijski način proizvodnje« objasne saglasno zaključcima Lenjingradske diskusije.[54]

Tako se vremenom shematizovalo Marksovo učenje o ekonomskim formacijama. Izgledalo je kao da se ljudsko društvo razvija pravolinijski, po nekim, u ljudskoj glavi, izgrađenim zakonitostima. Teza o pet društvenih formacija prihvaćena je u postmarksovskoj misli kao nesporna (gotovo po pravilu). Trebalo je samo nizati »dokaze« koji tome govore u prilog. Ukoliko neki od naučnih poslenika (bio marksističke ili nemarksističke usmerenosti) odstupi od te sheme, dokazujući (primera radi) da postoje ili da su mogli postojati odnosi proizvodnje različiti od onih koji su dati u toj shemi, bio bi podvrgnut ne argumentisanom pobijanju te teze, već ideološkoj ekskomunikaciji.

c) Razmatranje azijskog načina proizvodnje ponovo je aktualizirano posle 1964. godine. Tako F. Tokei[55] smatra, pozivajući se na Marksa, da se Indija u periodu kolonizacije nalazila negde na granici klasnog društva.[56] Jer, »najtvrdokornije i najduže se drži nužno azijski oblik. To je sadržano u njegovoj pretpostavci, tj. u tome što pojedinac ne postaje samostalan u odnosu na općinu, što je autarkičan krug proizvodnje, što su stopljene agrikultura i ručna manufaktura«[57]. Ako je tako, onda se i prodor kapitalizma u Indiju poklapa sa njenim prelaskom u klasno društvo. Azijski način proizvodnje karakteriše odsustvo privatne svojine na zemlji i despotski način upravljanja (dominantna uloga klase odvojene od proizvodnog rada). Otuda bitna razlika između azijskog načina proizvodnje i onog u zapadnoj Evropi.[58] U prvom slučaju — zemlja kao najvažnije sredstvo za proizvodnju bila je u rukama države, a u drugom — feudalaca; kod prvih — mnogo ljudi, a malo zemlje, a kod drugih — obrnuto; bitna je razlika u ulozi države (u prvom slučaju — centralizovana vlast radi velikih irigacionih radova, a u drugom — feudalna rasparčanost). Stoga nema osnove da se azijski način proizvodnje svede na jednu varijantu feudalizma.

---

[54] Na primer, Origozhin (1934), Grinewitch, Struve i drugi.

[55] F. Tokei, *Sur la mode de production asiatique*, Akademia Kiado, Budapest, 1966, str. 23, 49. i 69—70.

[56] K. Marks, *Britanska vladavina u Indiji*, u: K. Marks — F. Engels, *Izabrana dela*, I, cit. izd., str. 319—326.

[57] K. Marx, *Osnovi*..., I, str. 322; K. Marks, *Britanska*..., str. 322; *Budući rezultati britanske vladavine u Indiji*, u: K. Marks — F. Engels, *Izabrana dela*, I, »Kultura«, Beograd, 1949, str. 326—332; K. Marks, *Kapital*, BIGZ, Beograd, 1973, str. 1640.

[58] O načinu rada na zemlji i upravljanja zemljom vidi i *Le histoire de l'utilisation des terres des régions arides*, UNESCO, 1961.

Digitized by Google

Da rezimiramo. Pojam »azijski način proizvodnje« je upotrebio Marks[59], a zvanično je bio odbačen na Lenjingradskoj konferenciji o azijskom načinu proizvodnje (1931). Međutim, neki naučni poslenici su i dalje upotrebljavali taj pojam.[60] Ovaj pojam su šezdesetih godina ponovo počeli da koriste etnolozi i istoričari.[61] Prema tome, sam pojam nije u potpunosti nikada bio ni usvojen ni odbačen.

2. Kao što smo videli, ne bi se moglo reći da je marksistička misao jedinstvena u pogledu tretiranja društvenog razvoja. Štaviše, ni Marks ni Engels nisu o tome uvek imali identično stanovište. Marks je, doduše, prihvatao (na teorijskoj ravni), za razliku od Engelsa koji tu nije bio dosledan, postojanje razlike između azijskog i germanskog načina proizvodnje. Ne može se, međutim, reći da je bio dosledan i u izvođenju. Jer, i on je išao jednoznačnom logikom u artikulaciji procesa dokidanja odnosa kapitala. Hteo bih, zapravo, da kažem da Marks u svojoj analizi društvenog razvoja nije razmatrao mogućnost nekog alternativnog razvoja u slučaju odstupanja bitnih obeležja od onih od kojih je pošao u toj analizi. No, kako bilo da bilo, tek činjenica je da se marksistička misao od svog početka (uglavnom) kreće između tradicionalne unilateralne i bilateralne sheme. Dok su prvi (Struve, ponekad Engels i Plehanov, Varga, Staljin i drugi) stajali na stanovištu uniformnog društvenog razvoja, dotle su protagonisti bilateralnog razvoja (Wittfogel, delom Plehanov i Varga, M. Godelier, J. Chesneaux, J. Suret-Canel, F. Tokei, D. Thorner i drugi) smatrali da je azijsko društvo prvi oblik klasnog društva.[62]

III

1. Kulturna revolucija kao nastojanje da se prekine sa prošlošću prva je revolucija u istoriji koju je izazvala vlast protiv same sebe (ili protiv svojih vlastitih organizama), protiv svoje dosadašnje politike, protiv svojih pristalica, protiv svojih saveznika.[63] Brojna su objašnjenja o njenim uzrocima: jedni tvrde da je ona izraz borbe za vlast; drugi, opet, smatraju da je ona nužna kako bi se

[59] M. Godelier, *Les Ecrits de Marx et Engels sur le mode de production asiatique*, »La Pensée«, br. 114/1964; *La motion de mode de production asiatique*, »Cahier GERM«, mart 1964; Riazanow, *K. Marx über China und Indien*, 1925.

[60] J. Sellnow, *Grundprinzipe einiger Periodisierung der »Urgeschichte«*, Berlin, 1960.

[61] J. Pocirka, *Die sovietischer Diskussione über das Verhaltniss von Antike und Orient im Rahmen der Sklavenhalteformation, in Eirene*, Praha, 1964.

[62] Naravno, svi oni nisu apstrahovali mogućnost određenih specifičnosti u razvoju, zavisno od opštih uslova u kojima je situirana data zemlja ili date zemlje. Ali, to ne utiče, po njima, na bitne pravce razvoja društva.

[63] To je bilo bez presedana posle epohe imperatora Če Huang Tija (III vek pre nove ere), koji je naredio da se spale sva dela u kojima je bilo ideja sa kojima se nije slagao.

Digitized by Google

politički i ekonomski razvoj odvijao u onom smeru koji najbolje odgovara datim ekonomskim i političkim uslovima na širem i užem planu; treći, pak, stoje na stanovištu da je kulturna revolucija refleks unutrašnjih problema sa kojima se suočila Kina na svom putu ekonomske emancipacije i političke afirmacije; najzad, ima ih koji smatraju da uzrok treba tražiti u vijetnamskom ratu i neraščišćenom odnosu Kine prema Jugoistočnoj Aziji, kao i u kinesko-sovjetskim odnosima itd.[64]

Čini se da su svi pomalo u pravu. Naravno, teško je ceniti argumentaciju. Pogotovo što interpretacije datih događaja imaju određeni prizvuk subjektivizma. Stoga ne bi bio na odmet jedan bliži pogled na istoriju, ekonomiku, pa i filozofiju Kine. Možda bi to dalo odgovor na mnoge nepoznanice sa kojima se danas suočavamo u nastojanju da shvatimo unutrašnji smisao savremenih zbivanja.

2. Ocenjujući protekla zbivanja u Kini, izgleda da je jedan od uzroka izbijanja »kulturne revolucije« ipak pitanje izbora pravaca i tempa razvitka privrede.[65] Zapravo, oštrica kritike protagonista »kulturne revolucije« bila je usmerena protiv ekonomizma, odnosno protiv onih koncepcija koje su u suprotnosti sa koncepcijama Mao Ce Tunga.[66] Po tim koncepcijama, suština ekonomizma sastoji se u prenaglašavanju materijalne strane socijalističke izgradnje (mašine, mehanizacija i materijalni stimulansi), a »prenebregava se davanje prvenstva proleterskoj politici, ignoriše klasna borba i negira diktatura proletarijata«[67]. Doduše, nije jednostavno ulaziti u bližu kritičku analizu ovih međusobno protivrečnih stavova, s obzirom na to da se ne raspolaže tekstovima protagonista ekonomizma, već samo tekstovima u kojima se, manje ili više, napada ekonomizam.[68] No, da pređemo na stvar.

Branioce ekonomizma u Kini su napadali, uglavnom, zbog sledećeg[69]:

---

[64] Ako je to tačno, onda to znači da u najvišim organima partije i vlasti Kine nije bilo jedinstvenog stava u pogledu strategijskih, a time ni taktičkih koncepcija, kako na planu međudržavnih tako i na planu međupartijskih odnosa.

[65] Ni danas još nije — po mnogim indicijama — presahla ta dilema, nezavisno od toga što je ona poprimala i poprima (za naša shvatanja) alegoričan prizvuk.

[66] Vidi: D. Šolajić, *Kineske kritike ekonomizma*, »Socijalizam«, br. 7—8/1969, str. 852.

[67] *Two Diametrically Opposed Lines in Building the Economy*, »Peking Review«, septembar 1967.

[68] Dok se Staljinov voluntarizam »temelji na tezi o zaostajanju čovekove svesti za stvarnim istorijskim tokovima koje je proisteklo iz ontološkog primata materije i sekundarnosti svesti i koje, u krajnjoj konsekvenci, vodi do stava da je čovek igračka u rukama svemoćne države, kao oličenje volje svemoćne birokratije, kod Mao Cedunga... voluntarizam počiva na pretpostavci identiteta boga i čoveka. Čovek može što i bog, jer je tvorac sveta i sopstveni stvoritelj. On je apsolutna mogućnost« (Miloje Petrović, *Staljin i Mao*, »Gledišta«, br. 3—4/1980, str. 81).

[69] D. Pirec, *Tumačenje azijskog načina proizvodnje i neke ekonomske determinante kulturne revolucije*, u: *Strategije socijalizma*, CDI i »Komunist«, Beograd, 1976, str. 186—189.

Digitized by Google

— U pogledu karaktera planiranja zastupano je stanovište da planiranje mora biti elastičnije i bogatije oblicima. Ovi stavovi su osuđeni tvrdnjom da se na taj način, u stvari, negira zakonitost planskog i proporcionalnog razvoja privrede, a time napušta socijalistički sistem planske privrede. To nužno dovodi do slabljenja diktature proletarijata, a u krajnjoj konsekvenci — i do restauracije kapitalizma.[70]

— Oštro je napadan i stav nekih ekonomista što se tiče zakona vrednosti. Naime, zastupnici objektivnog delovanja zakona vrednosti smatrali su da je to najvažniji zakon u regulisanju proizvodnje, da on određuje raspodelu između sektorâ i da neprestano deluje na unapređivanje razvoja proizvodnje, i to na taj način što omogućuje da slabo razvijeni dostignu razvijenije, uz istovremeni razvoj razvijenih. Po kritičarima objektivnog, a time i nužnog delovanja zakona vrednosti u socijalističkom društvenom sistemu, nije zakon vrednosti odlučujući faktor, već su partija i država oni činioci koji regulišu, putem jedinstvenog plana proizvodnje, raspodelu na sve sektore kako bi se privreda razvijala planski, proporcionalno i ubrzano. Dalje, po njima, zakon vrednosti dovodi do konkurencije, a time i do kriza, sa svim implikacijama. Zbog toga oni zakon vrednosti supstituišu socijalističkom svešću, aktivnošću i stvaralaštvom narodnih masa. Znači, svest i plan, po njima, predstavljaju osnovne determinante ekonomskog, a time i društvenog razvoja.

— Pod oštar udar su došle i teze o poštovanju principa dobiti u privredi, stavovi o relativnoj autonomiji preduzeća, priznavanju relativne uloge tržišta i o garantovanju prava seoskim domaćinstvima na deo individualne proizvodnje. Najoštrije je napadan stav da dobit treba da bude onaj element koji će uticati na pravce i obim ulaganja. Po Mao Ce Tungu, odlučujuće merilo u raspodeli akumulacije su politički zadaci, to jest raspodela se mora vršiti u skladu sa politikom partije, kao i u skladu sa razvitkom nacionalne privrede i životnog standarda naroda. No, čini se da tako formulisani zadaci privrednog razvitka sadrže u sebi određenu protivrečnost između političkih ciljeva i uslovâ razvitka nacionalne privrede i standarda.

U stvari, sve ovo govori da osnovne razlike između protagonista ekonomizma u privredi i njihovih kritičara proizlaze iz poimanja uloge partije i države u privredi. Naime, dok su prvi, poučeni iskustvom »velikog skoka« i rezultatima nasilnog stvaranja komuna, nastojali da svedu ulogu i jednog i drugog činioca na racionalni nivo, dotle su drugi smatrali da će to (kad-tad) dovesti do restauracije kapitalizma.

— Najzad, na udaru je bila i teza u nužnosti razlika u platama u zavisnosti od poslova koji se obavljaju. Toj tezi je suprotstavljena teza o egalitarnosti. U protivnom, nužno mora doći do ispoljavanja buržoaskih shvatanja, a time i do rehabilitacije klasne

[70] Ovi stavovi podsećaju, umnogome, na polemiku u Sovjetskom Savezu između 1922. i 1928. godine.

Digitized by Google

svesti, sa svim implikacijama na kraći i duži rok, na unutrašnjem i na međunarodnom planu.

3. Očigledno, ovde je reč o savremenom aspektu jedne davnašnje kontroverze. Svakako, bilo bi površno objašnjenje ako bi se ono ograničilo samo na motivacije protagonista jednog ili drugog koncepta. Štaviše, time bi se proces proizvodnje života sveo isključivo na ulogu subjektivnog faktora. Ne sporeći, naravno, značaj tog elementa za hod istorije, ipak za to moraju postojati mnogo dublji i jači razlozi. Drugim rečima, samo analiza spleta doista relevantnih društvenih činilaca može da dâ odgovor na to pitanje (koristeći, svakako, i istorijska iskustva drugih zemalja). Ne ulazeći, ovom prilikom, u srž problema, mislim da se možemo podsetiti na Marksove reči iz predgovora *Kapitalu*. Po njemu, naime, »čak i ako je neko društvo uspelo da uđe u trag prirodnog zakona svog kretanja... ne može ono ni preskočiti, niti naredbama ukinuti faze prirodnog razvitka. Ali porođajne bolove može i da skrati i da ublaži«. S obzirom na to da je reč o zemlji sa nerazvijenom društveno-ekonomskom osnovom, u kojoj je tradicija (zbog brojnih razloga) izrazito razvijena, postavlja se ipak pitanje da li ovde nije reč pre svega o obeležjima političke revolucije koja ima zadatak da ublaži i skrati »porođajne bolove«.[71] Ako je to tačno, razumljivo je onda zašto je u toku revolucionarnog preobrata u baznom tkivu društveno-ekonomskih odnosa, shvaćenom kao proces, stalno prisutna dilema o načinu delovanja zakona vrednosti i mogućnosti ovladavanja njime. Jer, »visok stepen razvitka proizvodnih snaga je — kako Marks ističe u *Nemačkoj ideologiji* — neophodna praktična pretpostavka ukidanja klasnih razlika. U protivnom, oskudica bi bila opšta, što bi izrodilo samo svađe oko najnužnijih stvari«.

No, postavlja se, ipak, pitanje: da li (ili u kojoj meri) odabrani put nudi realne mogućnosti relativno brze modernizacije Kine i poboljšanja materijalnog položaja određenih slojeva stanovništva (poljoprivrednog — putem povećanja otkupnih cena pšenice; naučnih i kulturnih radnika — davanjem više prostora njihovom stvaralačkom radu; radnikâ u neposrednoj proizvodnji — pružanjem mogućnosti za sticanje većih dohodaka putem porasta proizvodnosti rada)? Da li je to dovoljno za izvlačenje Kine iz zaostalosti? Pogotovo što se oskudica podnosi teže tamo gde su aksiološke premise: porast produktivnosti i, po tom osnovu, sticanje većih dohodaka, nego u društvu u kome su društveni preobražaji i revolucionarni ideali (nezavisno od toga da li su, objektivno posmatrano, i ostvarljivi) prezentirani kao vrednosti koje

[71] Upravo to nas podseća na potrebu za određenom istorijskom paralelom, ma koliko svako istorijsko upoređivanje bilo nezahvalno. Ovde je, naime, reč o tome da se kapitalizam rodio u oblasti nadgradnje, i to pre nego što su sazreli novi uslovi za njegovu afirmaciju u baznom tkivu. Zapravo, embrione kapitalizma treba tražiti još u protestantskoj revoluciji. Njegov razvoj odvijao se preko renesanse, engleske revolucije i sticanja nezavisnosti Sjedinjenih Država pre nego što je dobio svoju punu potvrdu u francuskoj revoluciji i čedu tog razvoja — zakonu radne vrednosti.

Digitized by Google

treba da izvedu iz nemaštine.[72] Posmatrano sa gledišta ekonomije, perspektive Kine posle pada »četvorke« nisu (pored svega) nimalo jednostavne, i to ne toliko zbog težine zadataka, a time i realnih mogućnosti njihovog ostvarenja, koliko zbog celine uslova u kojima treba da se ostvare te perspektive (brojnost stanovništva pre svega). No, ipak je bolje ako se tom problemu vratimo kada budemo raspolagali odgovarajućim statističkim pokazateljima, koji treba da nam omoguće iscrpniju analizu.

4. Sve u svemu, teško se može danas reći da je Kina ostvarila u toku tridesetogodišnjeg razdoblja izgradnje socijalizma onaj materijalni i društveni preobražaj koji su mnogi konstatovali poneseni entuzijazmom masa (radničke klase i omladine). Štaviše, pitanje je da li bi kineske opcije mogle uopšte da reše probleme gladi i oskudice u zemljama u razvoju, s obzirom na celinu uslova u kojima se odvija sam proces socijalističkog razvitka. Još uvek je, naime, problematično regulisanje poljoprivrede samo (ili pretežno) putem njene mehanizacije, kako zbog rasipanja sredstava i tromosti glomaznog administrativnog aparata, tako i zbog brojnosti stanovništva na selu i ograničenih mogućnosti njegovog transfera u nepoljoprivredne delatnosti. Pogotovo ako se ima u vidu i niska produktivnost u poljoprivredi (iako produktivnost po jedinici poljoprivredne površine nije mala), kada se ona izračunava na osnovu rada utrošenog u industriji (industrijska preduzeća u Kini zapošljavaju srazmerno više radnika nego u kapitalističkim, pa i u socijalističkim zemljama). Očigledno, Kina nije ni htela ni mogla da ide Staljinovim putem industrijalizacije na teret besomučne eksploatacije poljoprivrednog stanovništva. Kineska poljoprivreda funkcioniše na tradicionalan način (mada nešto usavršen), budući da počiva na ulaganju ljudskog rada, na mehanizmu koji do sad (da li iz objektivnih ili iz subjektivnih razloga) nije napravio onaj skok koji bi poljoprivredu osposobio da na svojim plećima ponese izgradnju savremene industrijske strukture i da apsorbuje proizvode te industrije, naporedo sa apsolutnim smanjivanjem seoskog stanovništva.

---

[72] »Najgore što može da se desi vođi jedne ekstremne partije jeste to da bude prisiljen da preuzme vlast u jednoj eposi kada pokret još nije zreo za vladavinu klase koju on zastupa i za sprovođenje mera koje iziskuje vladavina te klase. Šta on *može* da čini, ne zavisi od njegove volje, nego od nivoa do kog se popela suprotnost raznih klasa i od stepena razvitka materijalnih uslova života, produkcionih i prometnih odnosa... Šta on *treba* da čini, šta od njega zahteva njegova sopstvena stranka, opet ne zavisi od njega... on je vezan svojim dotadašnjim doktrinama i zahtevima, koji opet ne proizlaze iz trenutnog međusobnog položaja društvenih klasa... Tako se on neizbežno nalazi u nerešivoj dilemi: ono što *može* da čini — protivreči čitavom njegovom dotadašnjem nastupu, njegovim principima i neposrednim interesima njegove stranke; ono što *treba* da čini — ne može se sprovesti. Jednom rečju, on je prisiljen da zastupa ne svoju stranku, svoju klasu, nego onu klasu za čiju je vlast pokret upravo zreo. On mora, u interesu samog pokreta, da sprovodi interese njemu tuđe klase, a da svoju sopstvenu klasu otaljava frazama i obećanjima, uveravanjem da su interesi one tuđe klase njeni sopstveni interesi« (F. Engels, *Nemački seljački rat*, »Kultura«, Beograd, 1950, str. 123).

Digitized by Google

IV

1. U razdoblju ne mnogo dužem od jednog veka socijalizam kao svetski proces prešao je put od teorijskih postulata do bogatstva ostvarenja u praksi. Stoga se i proces dokidanja kapitala ostvaruje u različitim oblicima i raznim metodima društvene akcije i organizacije, sa osloncem na razne društvene snage, posredstvom različitih tipova političkog organizovanja i uz znatnu raznolikost ideoloških motivacija i interpretacija. Usled toga se neizbežno širi i dijapazon njegovog sastava, ustrojstva i praktične aktivnosti. To je, nema sumnje, izraz saobražavanja opštih principa i zakonitosti datim uslovima i mogućnostima (i unutar zemlje i u oblasti međunarodnih odnosa), ali i postojanja protivrečnosti unutar samog socijalizma, i kao teorijskog poimanja i kao prakse. To, opet, vodi novim perspektivama socijalističkog preobražaja sveta. Ali, dok marksistička misao ne uspostavi jasne veze između prošlosti i današnjice, pa i budućnosti, teško može ta misao naći svoje mesto u procesu kontinualnog i diskontinualnog menjanja. Jer, sadašnjost nam nikada nije svrha, prošlost i sadašnjost su nam sredstva, jedino nam je budućnost svrha (Pascale). Razmišljajući, međutim, o budućnosti, ono mišljenje koje ne može spoznati buduće mogućnosti nema izgleda da se ukoreni, kao što to nema ni ono koje nema hrabrosti da se suoči sa svojom budućnošću i različitim mogućnostima njenog ostvarivanja, odnosno koje nije u stanju da dâ razložan program akcija u ostvarivanju onog što već klija u samom tkivu društvenog bića. Ali, ako nauka (možda) može da otkrije te mogućnosti (što je, uostalom, njen zadatak), njihovo ostvarivanje je moguće samo putem društvene akcije.

No, socijalizam kao svetski proces, čiji je nedeljivi deo i proces pune afirmacije nacionalnog suvereniteta, još uvek se odvija na tlu svetske »proizvodnje vrednosti«. Budući, pak, da se socijalizam kao svetski proces još uvek odvija na zatečenoj osnovi (dakle, na odnosima kapitala), ali i u različitim okolnostima i unutar sebe i oko sebe, razumljivo je zašto se ta bit kapitala ponegde manifestuje u izvrnutom vidu. Unutar tog procesa, posebni ekonomski sistem, odnosno politički i kulturni kompleksi pojedinih društava, prožeti tim procesom proizvodnje vrednosti, učestvuju (na određen način) kao činioci u zasnivanju, promenama i reprodukciji međunarodnih odnosa kapitala i radne snage, bilo unutar sebe bilo u međunarodnim odnosima (alternativno ili simultano). Svetska proizvodnja vrednosti, zahvatajući društva različitih svojstava, menja ih i stvara nove podele unutar njih i uobličava time svu složenost društvenog sklopa, menjajući je saglasno razlikama u nivou ekonomske, političke i kulturne razvijenosti, rasporedu socijalnih snaga, potrebama i idejnom i kulturnom nasleđu.

2. Celina tog procesa je (ipak) još uvek (uglavnom) neosmišljena. Možda je tome razlog što je misao sapeta tradicionalnim načinom promišljanja, tradicionalnim pristupom celini i delovima celine. Bogatstvo i snaga, pa i akcelerirajuće tendencije revolucionarnih i progresivnih promena zbivaju se, međutim, van evropski

Digitized by Google

poimanih istorijskih, civilizacijskih i misaonih okvira, van ovog ili onog kategorijalnog sistema. Stoga se ni sva složenost zbivanja u svetu ne može ukalupiti doktrinarnim kalemljenjem apriornih principa na istorijski uzavrelo tlo niti se zbivanja mogu potčinjavati proklamovanom, željenom ukoliko to odudara od razuđenosti zbiljskog. To, pak, pretpostavlja i takvo promišljanje koje će biti saglasno zbilji povesti, jer »i mi izgrađujemo nove principe iz principa sveta« (Marks). Pred marksističkom misli upravo stoji otvaranje novim kulturnim i društvenim realnostima (i unutar sebe i van sebe), budući da stvarnost otkriva ne samo različite mogućnosti revolucionarnog oslobođenja, različite subjekte političkih socijalnih revolucija, već i razlike u tumačenjima socijalizma. Jer, u protivnom, um neće osmisliti ono što se danas događa u svetu, u samom tkivu njegovog društvenog bića, već će se zatvarati u sebe, sužavajući sebi time prostor uzleta. Otuda je i nužno da se objasni »kako se proizvode sami ovi odnosi, tj. istorijsko kretanje koje ih rađa« (Marks). Stoga bih i rekao da od nalaženja pravog odgovora na nepoznanice današnjice zavisi (u dobroj meri) i usmeravanje naprednih snaga u borbi za društveni progres. To, opet, pretpostavlja takav *teorijski* poduhvat koji bi bio izraz zbilje, a ne da li je ili nije u skladu sa relevantnim tezama klasika. Jer, ako bi to bio marksizam, onda se marksizam okamenjuje, dogmatizira, čime se *via facti* ukida njegova revolucionarnost.[73]

3. No, bilo kako bilo, tek rekao bih da se zbog svega s pravom može govoriti o jednom drugojačijem pristupu filozofiji socijalizma. Jer, ako se socijalizam manifestuje na različit način i posredstvom raznih socijalnih snaga, saglasno zbiljskim mogućnostima unutar sebe i oko sebe, onda to znači da još nije sve rečeno u filozofiji socijalizma. Stoga i filozofija socijalizma zahteva, nastupajući saglasno samoj zbilji, formiranje tome odgovarajućeg teorijskog i povesnog koncepta, upravo radi daljeg razvitka prakse povesti. To pretpostavlja, istovremeno, preispitivanje tradicionalne filozofije socijalizma i njeno dijalektičko razgrađivanje saglasno svetsko-istorijskoj zbilji prirode kulture savremenih društvenih i povesnih subjekata, sve većoj međuzavisnosti sveta, ali i protivrečnostima koje ta međuzavisnost sadrži (egzistenciji raznovrsnosti kultura i povesti), pa i njihovim nepravolinijskim tendencijama prožimanja.[74] Kad se, pak, jedinstvu sveta ide preko višeznačnih i

[73] Jer, »...čim neko ne prati istorijsko kretanje odnosa proizvodnje — a kategorije su samo njihov teorijski izraz; čim u tim kategorijama hoće da vidi samo ideje, misli, samonikle i nezavisne od stvarnih odnosa, onda je, hteo ne hteo, primoran da poreklo tih misli izvodi iz kretanja čistog uma. Sve što postoji... živi samo posredstvom kakvog bilo kretanja... ko u logičnim kategorijama nalazi supstancu svih stvari, taj uobražava da je logičnoj formuli kretanja našao apsolutni metod, koji ne samo što objašnjava sve stvari, nego obuhvata i kretanje stvari« (K. Marks, *Beda filozofije*, »Kultura«, Beograd, 1945).

[74] Te protivrečnosti, sadržane u samoj međuzavisnosti, preduslov su (kao njegov rezultat) kretanja napred, ali i ograničenosti tog napretka. Čovek, pak, boreći se protiv tih ograničenja, istovremeno i stvara, čime menja i sebe i stvari pomoću kojih menja sebe. Ukoliko ne bi tako bilo, značilo bi da se živi teorijom, a ne samim životom.

Digitized by Google

nepravolinijskih tokova povesnog zbivanja, onda i taj »ciljni sadržaj« socijalizma (E. Zgodić) mora biti tako bogat i dubok da u njemu nađe mesto sva raznovrsnost kultura i povesti čovečanstva. U protivnom, zastalo bi se na teorijsko-apstraktnoj ravni bez mogućnosti njegovog ozbiljenja.

Prema tome, sam pristup konceptu socijalizma trebalo bi da teorijski otvori mogućnosti promišljanja o onim realnim povesnim snagama koje će to i ostvarivati, ali i o protivsilama sadržanim upravo u samoj zbilji povesti. Otuda sam pojam socijalizma mora sadržavati u sebi višeznačnost koncepta. Delovi celine su smešteni, u tom konceptu, na nivo ravnopravnih povesnih subjekata, nezavisno od njihove veličine i snage, pa i nezavisno od toga što se unutar te celine pojavljuje široka lepeza raznovrsnih, pa i međusobno heterogenih subjekata socijalizma. Razlog tako poimanom jedinstvu proističe upravo iz toga što je socijalizam nedeljiv (na današnjem nivou razvitka) od nacionalne samostalnosti. Stoga se i socijalizam kao svetski proces pojavljuje kao širok okvir unutar koga se odvija proces samooslobođenja. To pretpostavlja samim tim i stvaralačku sintezu svetskog procesa socijalizma, višeznačnog i nepravolinijskog. Jer tek na taj način, rekao bih, ona izražava misao svog vremena, svu zbilju samo ukoliko u sebi sadrži ljudskost zbilje, izražavajući (otuda) i ono što tom vremenu nedostaje i što je dospelo da dolazi.

Digitized by Google

Stojan Babić

Ekonomski položaj privrednih subjekata i determinante nivoa ličnih dohodaka*

(Empirijska analiza)

Uvodne napomene

U stalnim diskusijama ekonomista o funkcionisanju jugoslovenskog privrednog sistema gravitacionu tačku predstavlja kompleks teorijskih i praktičnih problema vezanih za uslove sticanja, s jedne, i determinante namenske raspodele dohotka, s druge strane. Pri tome se interpretacija empirijskih problema vrši na osnovu veoma različitih aksiomatskih stavova, počev od postulata neoklasične ekonomske teorije pa do ekskluzivno ideološki zasnovanih tvrdnji.[1]

* Rezultati izloženi u ovom tekstu dobijeni su u toku rada na projektu Ekonomskog instituta Ekonomskog fakulteta u Sarajevu: »*Analiza razvoja i položaja privrednih djelatnosti 1981—1985*«. Autor koristi priliku da izrazi svoju zahvalnost dr Danijelu Cvjetičaninu, saradniku Ekonomskog fakulteta u Beogradu, na nesebičnoj pomoći prilikom kompjuterske obrade podataka.

[1] Svaki, makar i površan, pregled radova iz ove oblasti lako će to potvrditi. To je i razlog što se na ovom mestu ne navode konkretni radovi, kao i zbog toga što je cilj ovog rada pre svega empirijska analiza problema.

Digitized by Google

Empirijski materijal se često selektivno zahvata, što dovodi i do kontradikcija u samim interpretacijama problema.[2] U ovom radu učinjen je pokušaj da se empirijski testiraju određene hipoteze o prirodi kauzalnih veza koje odlučujuće utiču na obrasce raspodele dohotka. Sama, pak, priroda našeg društveno-ekonomskog sistema uslovila je da se pri tome posebna pažnja posveti utvrđivanju determinanti nivoa ličnih dohodaka.

Analiza empirijskih kretanja izvršena je na tri različita nivoa posmatranja: na nivou 10 privrednih oblasti, 35 industrijskih grana i 213 industrijskih grupacija delatnosti (kao i na komplementarnom nivou 280 grupacija svih privrednih delatnosti). Različiti nivoi posmatranja izabrani su u cilju verifikacije postojanosti dobijenih rezultata. Invarijantnost rezultata u odnosu na izabrane nivoe posmatranja doprinela bi većoj pouzdanosti finalnih zaključaka.

Kako su za naš privredni sistem karakteristične česte promene koje znatno utiču na ekonomski položaj pojedinih ekonomskih subjekata, to je analiza uzročno-posledičnih odnosa u sistemu sticanja i raspodele dohotka izvršena samo na najnovijem raspoloživom empirijskom materijalu za 1978. i 1979. godinu.

Sve analizirane kategorije izvedene su na osnovu primarne statističke građe ili su neposredno preuzete iz materijala SDK Jugoslavije prema usvojenoj standardnoj metodologiji.

I. Raspodela dohotka na nivou privrednih oblasti — polazna hipoteza o autonomnosti ličnih dohodaka i rezidualnom karakteru akumulacije

1.1. U prvom koraku analize ekonomskog položaja privrednih subjekata i ispoljenih tendencija u namenskoj raspodeli dohotka ispitana su kretanja na nivou privrednih oblasti. Kako se radi o veoma malom uzorku od svega deset jedinica posmatranja, s jedne strane, te o znatno diferenciranoj ulozi i položaju različitih privrednih oblasti u čitavom ekonomskom sistemu, s druge strane, primenjeni su najjednostavniji postupci empirijske analize. Pre svega, reč je o ispitivanju varijabiliteta indikatora ekonomskog položaja pojedinih privrednih oblasti, na osnovu čega se postavljaju određene hipoteze o uzročno-posledičnim vezama u sistemu raspodele dohotka u našem privrednom sistemu. Ove hi-

[2] Ovde kao dobar primer može da posluži diskusija u nedeljniku »Ekonomska politika«, br. 1494/1980, u kojoj dr Ljubomir Madžar iznosi svoje nezadovoljstvo praktičnom situacijom u kojoj je akumulacija rezidualna veličina usled *pretpostavljenog* visokog varijabiliteta ličnih dohodaka zaposlenih u različitim granama privrede, a što je konzistentno sa neoklasičnom teorijom raspodele, koja u ovom slučaju implicira postojanje prisvajanja tehnološke rente od strane samoupravnih robnih proizvođača. Analiza stvarnog varijabiliteta ličnih dohodaka pokazaće, međutim, da bi u slučaju predloženog parametarskog regulisanja akumulacije uz *nepromenjene* odnose u primarnoj raspodeli neujednačenost ličnih dohodaka bila upravo povećana, a ne smanjena, kako se u ovom slučaju pretpostavlja.

Digitized by Google

poteze se kasnije proveravaju na osnovu primene korelaciono-regresione analize kada veličina uzorka i veća homogenost jedinica posmatranja dozvoljavaju primenu ovih metoda.

Načelna je polazna pretpostavka u ovom radu da svako ispoljavanje kretanja ka ujednačavanju ekonomskog položaja privrednih subjekata, u okviru opšteg stanja čitave privrede, predstavlja indikator uravnotežavanja privrednih tokova. Ujednačavanje položaja različitih ekonomskih subjekata u primarnoj i sekundarnoj raspodeli jača ulogu ekonomskih parametara i zakonitosti u ponašanju različitih privrednih jedinica, smanjuje potrebu za *ad hoc* administrativnim regulisanjem i, načelno posmatrano, jačanjem ekonomskih zakonitosti olakšava davanje nepristrasnih ocena o kvalitetu i uspešnosti ulaganja resursa u alternativne oblasti privrede. Suprotno tome, svako pojačavanje tendencija neravnopravnog položaja ekonomskih subjekata ima za posledicu destabilizaciju privrednih tokova i otvara prostor za delovanje neekonomskih, administrativnih mehanizama upravljanja ekonomskim sistemom. Drugim rečima, u onoj meri u kojoj je nejednak ekonomski položaj privrednih subjekata, u toj meri je sužena realna osnova za ispoljavanje objektivnih, endogenih zakonitosti u njihovom ponašanju prilikom raspodele dohotka, pa time i za njihovu nepristrasnu identifikaciju.

1.2. Pregled nivoa devet izabranih indikatora[3] i njihovog varijabiliteta između privrednih oblasti dopustio je iznošenje hipoteze o prirodi bruto ličnih dohodaka po uslovnom radniku i akumulacije u našem privrednom sistemu. Veoma nizak varijabilitet bruto ličnih dohodaka (koeficijent varijacije na nivou 5%) i, nasuprot tome, izrazito visok varijabilitet stopa opšte i interne akumulativnosti (koeficijent varijacije na nivou od oko 35% i 45%, perspektivno) upućuju na hipotezu o *autonomnosti visine ličnih dohodaka i rezidualnom karakteru akumulacije.*

Ovde se odmah postavlja načelno pitanje: kako objasniti istovremeno prisustvo visokog varijabiliteta stopa akumulativnosti (i po sadržaju njima slične stope reproduktivne sposobnosti) i istovremeno zabeleženog veoma niskog varijabiliteta ravnotežnog dohotka (De)[4] i bruto ličnih dohodaka po uslovnom radniku? Auto-

[3] Na nivou privrednih oblasti upotrebljeni su sledeći indikatori ekonomskog položaja: odnos ostvarenog prema ravnotežnom dohotku /D/De/, odnos ravnotežnog prema ostvarenom ukupnom prihodu /UPe/UP/, odnos opšte akumulacije prema prosečno korišćenim poslovnim sredstvima /Ao/S/, odnos interne akumulacije prema prosečno korišćenim poslovnim sredstvima /Ai/S/, bruto lični dohoci po uslovnom radniku /BLD/R(u)/, dohodak po prosečno korišćenim poslovnim sredstvima /D/S/, dohodak po uslovnom radniku /D/R(u)/, stopa reproduktivne sposobnosti /SRS/ i stepen zaduženosti /SZ/.

[4] Pokazatelj »ravnotežni dohodak« /De/ definisan je kao onaj dohodak koji se dobija zbrajanjem iznosa prosečne akumulacije na poslovna sredstva i mase prosečnih bruto ličnih dohodaka po uslovnom radniku u čitavoj privredi, a koje bi pripale datoj jedinici posmatranja kada bi svaka privredna oblast (grupacija, delatnost) ostvarivala upravo društvene proseke ovih pokazatelja.

Digitized by Google

nomno ravnomerno kretanje rasta pokazatelja BLD/R(u), u uslovima veoma niskog učešća akumulacije u ukupnom ostvarenom dohotku, odlučujuće utiče na kretanje ukupne veličine čiji su oni deo sa izrazito dominantnim ponderom. Otuda i neznatna neujednačenost pokazatelja položaja u primarnoj raspodeli dohodak/ravnotežni dohodak (D/De). Nasuprot tome, kada se akumulacija stavi u odnos sa trećim, od dohotka direktno nezavisnim pokazateljem (prosečno korišćena poslovna sredstva), rezidualnost akumulacije nužno dolazi do punog izražaja, a njen varijabilitet na taj način samo odslikava nejednak ekonomski položaj privrednih subjekata.

II. Analiza ekonomskog položaja industrijskih grana

2.1. Uvid u raspodelu dohotka na nivou deset privrednih oblasti ne može dati pouzdane informacije o stvarnoj *snazi* tendencija koje su predmet analize. Ovde je, očigledno, reč o zaista visokom nivou agregacije jedinica posmatranja, s jedne strane, i o njihovom bitno različitom sadržaju (tehnološke, privredno-sistemske itd. prirode), s druge strane. Dominantan udeo industrije u ukupnom ostvarenom dohotku privrede (u 1979. godini on je iznosio 45,8%) takođe ukazuje na potrebu dopunske analize u cilju verifikacije polazne hipoteze. U tom cilju analiziran je uzorak od 35 industrijskih grana, i to u dva perioda posmatranja — za 1978. i 1979. godinu.

2.2. Saglasno apriornim očekivanjima, prelazak na razuđeniji uzorak dao je znatno veću neujednačenost vrednosti obeležja. Otuda i zaključak o većoj neravnomernosti *ekonomskog položaja* pojedinih industrijskih grana nego što je to bio slučaj sa uzorkom deset privrednih oblasti. Ovo potvrđuje izrazito veća disperzija svih izabranih pokazatelja ekonomskog položaja. Koeficijenti varijacije pojedinačnih pokazatelja kreću se, na primer, od 26,3% (odnos ostvarenog i ravnotežnog dohotka) do čak 70,2% (interna stopa akumulativnosti). Ovo predstavlja nedvosmislenu indikaciju neravnomernog ekonomskog položaja ekonomskih subjekata u našem privrednom sistemu, čime se samo produžava stanje zabeleženo i u prethodnom razdoblju.[5]

2.3. Visok varijabilitet osnovnog pokazatelja — odnos ostvarenog prema ravnotežnom dohotku — pokazuje da je u našem privrednom sistemu još uvek prisutno dosta neravnomerno tretiranje privrednih subjekata u procesu primarne raspodele. Ako se ovaj pokazatelj tretira kao polazna sintetička informacija o stepenu »pravičnosti« sistema primarne raspodele (imajući u vidu visok stepen administrativnog odlučivanja u ovoj oblasti), dolazi se do raspona od 3,6 : 1 (proizvodnja nafte i gasa: proizvodnja obojenih metala), to jest do podatka da je jedna grana bila skoro u četiri puta povoljnijem položaju od druge, nezavisno od kvaliteta privre-

[5] Vidi navedenu studiju Ekonomskog instituta u Sarajevu.

Digitized by Google

đivanja.[6] Kada se ima na umu odlučujući uticaj primarne raspodele na ekonomski položaj privrednih subjekata, tada ovakvo stanje mora izazvati posebnu pažnju. Naime, ukoliko se prihvata stav da samoupravni ekonomski sistem treba da se razvija na načelu ravnopravnih mogućnosti u sticanju dohotka od strane ekonomskih subjekata, tada empirijske činjenice govore da ovakvo načelo u praksi još ni izdaleka nije ostvareno. Ovim se produžava jedno već dugo vremena nepovoljno stanje, što izaziva objektivno neizbežnu administrativnu intervenciju u regulisanju funkcionisanja privrednog sistema.[7] Ovo, pak, nikada ne može biti povoljan faktor u jačanju samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa. Na ovom konkretnom nivou analize može se, štaviše, reći da ostvarivanje načelnog prava na samoupravljanje radnih ljudi znači ostvarivanje njihovog ravnopravnog položaja u primarnoj raspodeli dohotka.

2.4. Uvid u ekonomski položaj industrijskih grana samo još potencira već iznetu konstataciju o rezidualnom karakteru akumulacije u našem privrednom sistemu. Ovo na veoma transparentan način potvrđuje međusoban odnos varijabiliteta tri osnovna pokazatelja ekonomskog položaja industrijskih grana — odnosa ravnotežnog prema ostvarenom dohotku, nivoa ličnih dohodaka po uslovnom radniku i opšte stope akumulativnosti. Dok je neujednačenost nivoa ličnih dohodaka po uslovnom radniku veoma umerena (vrednost odgovarajućeg koeficijenta varijacije u 1979. iznosi svega 11,4% za pokazatelj BLD/R(u), odnosno 15,8% za pokazatelj ČLD/R(u))[8], dotle je veoma značajna disperzija opšte stope akumulativnosti (vrednost koeficijenta varijacije iznosi punih 38,7% u 1979. godini). Kako je, s druge strane, varijabilitet pokazatelja odnosa ostvarenog prema ravnotežnom dohotku jedna ponderisana veličina svojih konstitutivnih elemenata, bruto ličnih dohodaka i opšte akumulacije, to se i njegov varijabilitet kreće između dve navedene veličine (koeficijent varijacije u 1979. godini iznosi 26,3%).

Na ovom mestu nameće se pitanje *ekonomske interpretacije* navedenih osnovnih kvantitativnih relacija. Čini se da se ona mora kretati u sledećem okviru. U prvom koraku, ekonomski položaj privrednih subjekata određen je njihovim položajem u primarnoj raspodeli dohotka, a koji određuje ukupnu osnovu koja im stoji na raspolaganju za namensku raspodelu. Valorizacija živog rada vrši se manje-više jednoobrazno od strane različitih ekonomskih subjekata, što upućuje na zaključak da su determinante visine ličnih dohodaka u sadašnjem stanju našeg društveno-ekonomskog

[6] Ako se izuzmu ova dva ekstrema, dolazi se do ništa manje zabrinjavajućih podataka. Navedeni raspon tada iznosi 2,2 : 1 (prerada derivata nafte : prerada uglja).

[7] U tom smislu pritisci ka povećanju cena moraju i logički i praktično prethoditi tendencijama ka samoupravnom povezivanju osnovnih privrednih subjekata. Drugim rečima, načelna jednakost u raspodeli ukupnog dohotka pojavljuje se kao pretpostavka ostvarenja samoupravne koordinacije privredne aktivnosti.

[8] Reč je o pokazatelju nivoa čistog ličnog dohotka po uslovnom radniku.

Digitized by Google

sistema egzogene, a ne endogene prirode u odnosu na međusektorske tokove osnovnih agregata dohotka. Drugim rečima, bilo da je reč o zakonskim, normativnim rešenjima, moralnim ograničenjima ili, pak, efektima odgovarajućih političkih akcija na ovom polju, nivo ličnih dohodaka formira se, u međusektorskom preseku, na autonoman način u odnosu na ostale pokazatelje ekonomskog položaja privrednih subjekata. Nasuprot ovome, druga komponenta ravnotežnog dohotka, akumulacija na ukupna prosečno korišćena sredstva, ispoljava znatno viši varijabilitet. A upravo to govori da je samo ona, kao jedna od dve konstitutivne komponente dohotka, osetljiva na kolebanja položaja privrednih subjekata u primarnoj raspodeli. Na taj se način ona i pojavljuje kao rezidualna veličina u odnosu na druge dve promenljive — odnos ostvarenog prema ravnotežnom dohotku i nivo bruto ličnih dohodaka po uslovnom radniku (odnosno čistih ličnih dohodaka po uslovnom radniku). Autonomnost ličnih dohodaka rezultira, dakle, u njihovoj znatno manjoj koreliranosti sa promenama položaja u primarnoj raspodeli, odnosno varijacijama pokazatelja odnosa ravnotežnog prema ukupno ostvarenom dohotku. Nasuprot tome, varijacije položaja u primarnoj raspodeli skoro u potpunosti se podudaraju sa varijacijama u stopama opšte i interne akumulativnosti, a što potvrđuju izračunate vrednosti koeficijenata korelacije između pojedinih indikatora ekonomskog položaja.

2.5. Rezidualni karakter akumulacije još je izrazitiji ako se posmatra interna stopa akumulativnosti. Drastičan varijabilitet stopa interne akumulativnosti na nivou industrijskih grana (koeficijent varijacije u 1979. godini iznosi 70,2%) rezultirao je, očigledno, iz nadovezivanja deferenciranosti u opterećenosti dohotka pojedinih industrijskih grana otplatom finansijskog duga (razlike u stepenu zaduženosti) na razlike u njihovom položaju u primarnoj raspodeli. Na osnovu ovoga može se govoriti o postojanju tendencije da privredni subjekti koji imaju nepovoljno mesto u primarnoj raspodeli u postojećem privrednom sistemu svoje teškoće vezane za pitanja proste i proširene reprodukcije rešavaju preteženo preko dopunskog zaduživanja kod eksternih finansijskih sektora, o čemu se, svakako, mora voditi računa kada se razmatraju pitanja vezana za takozvano rasterećenje privrede. Pokazuje se, naime, da su pitanja zaduženosti privrede i položaja privrednih subjekata u primarnoj raspodeli veoma tesno povezana. Drugim rečima, *uz dati sistem relativnih cena*, postoji endogeno uslovljena tendencija neravnomernog zaduživanja pojedinih industrijskih grana kod drugih finansijskih sektora.

Na nivou industrijskih grana zabeležena je, takođe, logična i očekivana veza između kretanja stepena zaduženosti i stopa reproduktivne sposobnosti. U uslovima bitne diferenciranosti u stepenu zaduženosti pojedinih privrednih subjekata dolazi do velikih razlika u stepenu opterećenja njihovog dohotka teretom finansijskog duga. Autonomna veličina ličnih dohodaka dovodi, s druge strane, do situacije u kojoj teret finansijskog duga ima uticaj pre svega na sposobnost privrednih subjekata da iz sopstvenog dohotka obe-

Digitized by Google

zbeđuju sredstva proširene reprodukcije. Imajući u vidu sadržinu pokazatelja »stepen reproduktivne sposobnosti« i »stepen zaduženosti«, njihovo inverzno kretanje potpuno je u skladu sa apriornim očekivanjima.

2.6. Navedeni nalazi o autonomnosti i relativnoj uniformnosti nivoa ličnih dohodaka i rezidualnosti akumulacije u našem društveno-ekonomskom sistemu imaju i signifikantnu normativnu konotaciju. Oni na veoma upečatljiv način opovrgavaju, u teorijskoj literaturi samoupravne robne privrede često isticanu, pretpostavku o tome da samoupravni robni proizvođači teže da sve oblike neradnih dohodaka pretaču u fondove lične potrošnje. Pri tome se pod neradnim dohocima podrazumevaju doprinosi svih ostalih faktora u stvaranju dohotka — veličine kapitalne opremljenosti rada, boljih prirodnih resursa itd. Tendencija relativno uniformnog formiranja nivoa ličnih dohodaka upravo demantuje, na jednoj empirijskoj osnovi, opravdanost ovakvih hipoteza. Pokazuje se da visina ličnih dohodaka u jugoslovenskoj privredi ima sopstvene, od tehnologije i od ostalih nepreduzetničkih parametara nezavisne, determinante koje su egzogeno određene. Velika različitost tehničkih, prirodnih, kao i iz parametara ekonomskog sistema rezultirajućih odrednica veličine dohotka po radniku po pojedinim industrijskim granama nužno bi se efektuirala u znatno većoj neujednačenosti nivoa ličnih dohodaka po uslovnom radniku ukoliko bi navedena hipoteza bila tačna. Pokazuje se da se različitost, ovako široko shvaćenih, uslova privređivanja odražava pre svega na materijalnu osnovu proširene reprodukcije u različitim oblastima udruženog rada, odnosno na potencijalne mogućnosti njegovog osamostaljivanja u odnosu na eksterne izvore finansiranja. Ukoliko se u empirijskoj analizi i nailazi na velike razlike u nivou ličnih dohodaka, onda je pre reč o različitim kvalitetima preduzetničkog faktora, odnosno o unutarsektorskim razlikama (što je u skladu sa principom nagrađivanja prema radu), kao i o mogućim ekstremima koji ne predstavljaju tipičnu pojavu.[9]

2.7. Na kraju ovog dela analize neophodno je ukazati i na pokazatelje »dohodak po radniku« i »dohodak po prosečno korišćenim poslovnim sredstvima«. Empirijska analiza je na markantan način ukazala na njihov znatno veći varijabilitet (meren koeficijentima varijacije) u odnosu na pokazatelje odnosa ostvarenog prema ravnotežnom dohotku i, naročito, prema visini bruto i čistih ličnih dohodaka po uslovnom radniku. Kako su oba pokazatelja određena pre svega tehnološkim parametrima, a ne kretanjem pojedinih agregata dohotka koji su u principu izazvani ekonomskim zakonitostima i koji stoje u otuda izvedenoj međusobnoj funkcionalnoj vezi; kada se ima u vidu da ovi pokazatelji, kao što je već istaknuto, odslikavaju pre svega *tehničke*, inače na srednji i kratak rok stabilne, uslove proizvodnje, onda je jasno i zbog čega oni

[9] Ovo potvrđuje i analiza 213 industrijskih, odnosno 280 svih grupacija privrednih delatnosti.

Digitized by Google

u analizi ekonomskog položaja privrednih subjekata ne mogu imati relevantnu teorijsku interpretaciju.[10]

III. Tendencije na nivou grupacija delatnosti

3.1. Snimanje grupacija delatnosti izvršeno je za 213 industrijskih grupacija i za 280 grupacija delatnosti čitave privrede. Kako je reč o obradi zaista velikog uzorka, brojni kvantitativni rezultati očigledno ne mogu biti komentarisani svaki zasebno. Iz tog razloga će se dati njihova sintetička kvalitativna ocena uz samo ilustrativno navođenje konkretnih numeričkih vrednosti. Ovakav postupak olakšan je i činjenicom da se ni jedan pojedinačni kvalitativni zaključak ne menja zavisno od nivoa posmatranja privredne strukture.

3.2. Na prvom mestu treba istaći činjenicu da varijabilitet ključnih indikatora ekonomskog položaja na nivou grupacija delatnosti potvrđuje već ranije iznete rezultate. Ovo se odnosi kako na međusobne relacije varijabiliteta pojedinih indikatora tako i na njihov apsolutni nivo. Od svih indikatora najveći varijabilitet, prema očekivanjima, ima pokazatelj interne stope akumulativno-

[10] I pored toga grupa ekonomista koja zastupa koncept takozvane »dohodne cene« i dalje insistira na određenom skupu pokazatelja koji se iz ovog koncepta neposredno izvode. Pri tome se unapred poriče legitimnost alternativnog koncepta jednoobraznog valorizovanja proizvodnih činilaca u njegovim alternativnim upotrebama. Time se nužno zapada u teškoće teorijskog objašnjenja pozitivne veze između visine tehničke opremljenosti rada, dohotka po radniku i visine ličnih dohodaka koja se nužno javlja u konceptu »dohodne cene«. Interesantno je da se kao osnovni argument i dalje sačuvao stav da je nemoguće očekivati da će samoupravni robni proizvođači imati interesa za akumulaciju ukoliko iz više tehničke opremljenosti rada ne sledi i veći lični dohodak zaposlenih. U najmanju ruku je čudno kada se to tvrdi za *međugranske* razlike u sastavu činilaca proizvodnje. Ispada, naime, da su ove razlike u ličnim dohocima rezultat različite akumulacije »minulog rada«, te da su i razlike u ličnim dohocima, ponavljamo međugranske, sasvim opravdane. Otuda, na primer, proizvođači gotovih tekstilnih proizvoda zasluženo imaju upola manje lične dohotke (1,8 : 1) po uslovnom radniku od proizvođača derivata nafte (podatak za 1979. godinu). Tako se *društveni* kapital *ex post* pretvorio u minuli rad da bi ovaj mogao dobiti lični dohodak. Odavde pa do zaključka da je ravnoteža u samoupravnoj robnoj privredi moguća samo u slučaju *jednakih* tehničkih sastava proizvodnih činilaca samo je jedan korak. Odmah se postavlja principijelno pitanje: da li takav sistem uopšte može biti racionalan? O ovome je veoma indikativan rad dr M. Pavlovića, profesora Ekonomskog fakulteta u Beogradu, *Neka pitanja analize ekonomskog položaja privrednih grupacija u primarnoj raspodeli dohotka*, »Ekonomski anali«, br. 67, april—jun 1980, str. 46—54. Autor se u svom radu poziva na član 140. Zakona o udruženom radu, koji eksplicitno navodi šta su to pokazatelji ekonomske uspešnosti u našem društveno-ekonomskom sistemu. Ne insistirajući ovom prilikom na činjenici da su mnogi ekonomisti navodili i da i dalje navode dokaze da su pojedini pokazatelji u pomenutom članu međusobno *nekonzistentni*, na ovom mestu može se samo dodati da pozivanje na pojedine pozitivne normativne akte, što je i suviše čest slučaj kod nekih ekonomista, ni jednom teorijskom sistemu političke ekonomije ne može niti dodati niti oduzeti od njegove teorijske konzistentnosti.

Digitized by Google

sti. S druge strane, najniži varijabilitet zabeležen je kod indikatora »bruto lični dohoci po uslovnom radniku«. Interpretacija ovakvih odnosa varijabiliteta ostaje ista kao i u slučaju analize po privrednim oblastima i industrijskim granama. U uslovima značajnog varijabiliteta položaja u primarnoj raspodeli[11], relativno uniformnog nivoa ličnih dohodaka i niske opšte stope akumulativnosti čitave privrede razlike u položaju sticanja dohotka efektuiraju se kao razlike u stopama opšte akumulativnosti.

I na nivou posmatranja grupacija delatnosti karakterističan je veoma visok varijabilitet pokazatelja dohotka po radniku i dohotka po prosečno korišćenim poslovnim sredstvima. Kao što je već isticano, ovde se radi o rezultatu simultanog delovanja dve grupe faktora — grupe ekonomskih i grupe tehničko-tehnoloških faktora. S jedne strane, veličina ovih indikatora određena je položajem u primarnoj raspodeli, što utiče na veličinu brojioca koji sintetizuje uticaj ekonomskih faktora. S druge strane, tehničko-tehnološki uslovi proizvodnje određuju odnos komplementarnih činilaca proizvodnje, rada i materijalnih sredstava po jedinici dohotka, pa time i vrednost ovih indikatora za svaku konkretnu jedinicu posmatranja. Da bi se oni tretirali kao indikatori isključivo ekonomskog položaja, bilo bi neophodno prethodno odstraniti uticaj navedenih tehničko-tehnoloških faktora na vrednost ovih indikatora.[12] Otuda i ne začuđuje činjenica da uvid u empirijske vrednosti ovih indeksa pojedinih grupacija delatnosti pokazuje da je često prisutan slučaj da je neka delatnost (ekonomski subjekt) uspešna prema jednom pokazatelju, a da se u isto vreme nalazi u nepovoljnom položaju posmatrano prema drugom pokazatelju. Ovim se samo na još jedan način potvrđuje nemogućnost ocene ekonomskog položaja i uspeha privrednih subjekata u različitim oblastima proizvodnje primenom ovih dvaju indikatora.

3.3. Na primarnoj statističkoj građi izvršena je i analiza varijabiliteta *promena indeksa* nivoa pokazatelja pojedinih grupacija. Koeficijenti varijacije predstavljaju u ovom slučaju stepen neujednačenosti transformacije ekonomskog položaja privrednih subjekata. Da je relativni ekonomski položaj svih grupacija u 1979. godini ostao isti kao što je bio u 1978. godini, indeksi transformacije pokazatelja odnosa ostvarenog prema ravnotežnom dohotku bili bi jednaki jedinici, a koeficijent varijacije nuli. Kako to nije slučaj, približno iste vrednosti varijabiliteta *nivoa svih pokazatelja* u dve sukcesivne godine zahtevaju posebnu interpretaciju.

Da su ovi koeficijenti varijacije indeksa transformacije beznačajni, odnosno približno nulte vrednosti, to bi značilo da se u *strukturi* ekonomskog položaja privrednih subjekata nisu odigrale bitne promene. Drugim rečima, da su subjekti (grupacije) koji su u prethodnoj godini imali relativno povoljniji ekonomski položaj, ovaj položaj po pravilu zadržali i u narednoj godini, i obrnuto.

[11] Razlike se, u proseku, kreću u odnosu 1,5 : 1, što odgovara koeficijentu varijacije 22—23%.

[12] Tada bi se, međutim, ovi pokazatelji sveli na odnos ostvarenog prema ravnotežnom dohotku.

Digitized by Google

Međutim, kako su ovi koeficijenti varijacije značajno različiti od nule, može se pretpostaviti da je neujednačenost ekonomskog položaja, globalno posmatrana, ostala ista, dok se, s druge strane, promenio *raspored* ekonomskih subjekata (grupacija) na skali njihovog relativnog položaja u sticanju dohotka.

Gornji nalaz je od fundamentalnog značaja za ocenu efikasnosti ekonomske politike na području određivanja ravnopravnih uslova privređivanja, pa time i ekonomskog položaja, različitih privrednih subjekata zavisno od njihovog konkretnog mesta koje zauzimaju u društvenoj podeli rada. Jednostavno rečeno, i dalje visok varijabilitet u ekonomskom položaju, s jedne, i preraspodela mesta učesnika u stepenu zadovoljavanja njihovih »prava« u primarnoj raspodeli, s druge strane, indikator su odsustva sistematske, unapred planirane politike dohodovnih odnosa koja bi ili trajno ujednačavala uslove privređivanja ili trajno favorizovala jednu u odnosu na drugu grupu subjekata. Prvo nije slučaj, što, očigledno, pokazuje i dalje visok varijabilitet svih indikatora ekonomskog položaja. Drugo takođe nije slučaj, što otkriva analiza smisla i vrednosti indeksa transformacije pokazatelja ekonomskog položaja. Ovo je, dakle, samo još jedan elemenat koji potvrđuje da u našem privrednom sistemu ne postoji niti politika ujednačavanja uslova privređivanja niti politika selektivnog sankcionisanja interesa u primarnoj raspodeli, već jedan skup palijativnih *ad hoc* mera, nepovezanih jednim jedinstvenim principom.

3.4. Prethodni rezultati odnosili su se na uzorak od 280 grupacija delatnosti svih deset privrednih oblasti. Može se postaviti pitanje: u kojoj meri homogenizacija uzorka na nivou grupacija delatnosti menja već dobijene rezultate i iz njih izvedene kvalitativne ocene? Da bi se dobio odgovor na ovo pitanje, izvršena je identična analiza za 213 grupacija industrijskih delatnosti, čime je uticaj razlika u položajima u sistemu sticanja dohotka i tehničko-tehnoloških razlika preostalih devet privrednih oblasti isključen.

Signifikantna je činjenica da homogenizacija uzorka ni u kojoj meri ne menja ne samo kvalitativne zaključke, već ni kvantitativne pokazatelje. Jedina činjenica koja zaslužuje eventualne dopunske analize jeste još izraženija ujednačenost ličnih dohodaka po uslovnom radniku, što je praćeno još izraženijim varijabilitetom akumulativnosti u poređenju sa uzorkom od svih 280 grupacija delatnosti. Sa ovim je konzistentan i nešto veći varijabilitet osnovnog indikatora ekonomskog položaja na nivou industrijskih grupacija — varijabilitet odnosa ostvarenog prema ravnotežnom dohotku. Opšti je, međutim, zaključak da ni analiza na nivou industrijskih grupacija delatnosti ne menja rezultate dobijene na prethodnim nivoima posmatranja.

IV. Korelacione veze između indikatora ekonomskog položaja

4.1. U cilju bližeg sagledavanja kvantitativnih veza između pojedinih pokazatelja ekonomskog položaja izračunati su i odgovarajući

Digitized by Google

koeficijenti korelacije koji formiraju korelacione matrice. Same vrednosti i znak koeficijenata korelacije predstavljaju osnovu za egzaktno utvrđivanje (ne)postojanja veza između pojedinih indikatora, kao i prirode ovih veza. S druge strane, intuitivno je jasno da oni indikatori koji odlučujuće određuju položaj privrednih subjekata na listi njihovog relativnog ekonomskog položaja imaju i kvantitativno najznačajnije veze sa ostalim indikatorima, odnosno najviše vrednosti svojih parcijalnih koeficijenata korelacije.

4.2. Korelacione matrice otkrivaju veliku *stabilnost* korelacionih veza između pojedinih indikatora ekonomskog položaja na svim nivoima posmatranja. Ovo se ogleda u velikoj podudarnosti delimičnih koeficijenata korelacije za svaki proizvoljno izabran par indikatora, izračunatih za 1978. i 1979. godinu. Ovim se povećava pouzdanost zaključaka analize korelacionih veza i, s druge strane, olakšava detaljniji uvid u dohodovne odnose privrednih subjekata.

4.3. Ukoliko iznesena hipoteza o dominantnom uticaju primarne raspodele dohotka na ekonomski položaj privrednih subjekata i valorizaciju osnovnih proizvodnih činilaca — sredstava za proizvodnju i živog rada — ne bi bila ispravna, tada bi se mogli očekivati relativno niski parcijalni koeficijenti korelacije između ovog pokazatelja i ostalih indikatora, s jedne strane, i negativna veza između kretanja nivoa akumulativnosti i bruto ličnih dohodaka po uslovnom radniku, s druge strane. Uvid u stvarne korelacione veze upućuje na zaključak da je osnovna radna hipoteza ispravna i da dalja ispitivanja treba vršiti upravo u tom pravcu.

Na prvom mestu treba istaći da osnovni indikator ekonomskog položaja, odnos ostvarenog prema ravnotežnom dohotku, ima daleko najjače korelacione veze sa ostalim indikatorima. Drugim rečima, iz kretanja vrednosti ovog indikatora najlakše se predviđa i kretanje vrednosti ostalih indikatora ekonomskog položaja.

4.4. Takođe je signifikantna sistematski zanemarljiva vrednost delimičnog koeficijenta korelacije između opšte stope akumulativnosti i nivoa bruto ličnih dohodaka — 25% do 42% zavisno od nivoa i perioda posmatranja. Ovaj podatak zaslužuje pažnju iz dva razloga. Prvo, niska vrednost ovog koeficijenta korelacije ukazuje pre na odsustvo negoli na postojanje veze između visine ličnih dohodaka i akumulativnosti privrednih subjekata (grupacija). Drugo, njegov pozitivan, a ne negativan, predznak demantuje hipotezu o postojanju tendencije da se implicitni fondovi akumulacije pretaču u fondove ličnih dohodaka i tako realizuje prisvajanje takozvane »tehnološke rente«.[13]

4.5. Posebnu pažnju privlači i sistematski izuzetno visoka vrednost koeficijenta delimične korelacije između stopa opšte i interne akumulativnosti — po pravilu znatno iznad 95%. Ovakvo stanje zahteva i poseban pokušaj ekonomske interpretacije.

[13] Mora se ipak dodati da su u ovom pogledu potrebna dopunska, znatno preciznija istraživanja. Ipak nam se na osnovu ukupnih rezultata ovog istraživanja čini da ovo ne može biti centralni problem kod analize odnosa u raspodeli i ekonomskog položaja privrednih subjekata.

Digitized by Google

Povoljan položaj u primarnoj raspodeli dohotka automatski implicira visoke stope opšte akumulativnosti usled njihovog rezidualnog karaktera i relativne uniformnosti ličnih dohodaka. Što je viša stopa opšte akumulativnosti, to su manje potrebe zaduživanja privrednih subjekata kod eksternih sektora finansiranja proširene reprodukcije, to jest time je i veće njihovo učešće u finansiranju svog razvoja. Otuda neposredno sledi i niži stepen njihove finansijske zaduženosti. Na taj način visoke stope opšte akumulativnosti istovremeno znače i visoke stope interne akumulativnosti, što se nužno ispoljava kao izuzetno visoka koreliranost ova dva indikatora ekonomskog položaja. Tako se još jedanput pokazuje da su razlike u stepenu zaduženosti, a što se svodi na razlike u stepenu samofinansiranja proširene reprodukcije privrednih subjekata, rezultat pre svega razlika u njihovom relativnom položaju u sticanju dohotka. Saglasno tome, može se ponovo ukazati na činjenicu da ne postoji imanentna težnja privrede ka zaduživanju kod eksternih sektora finansiranja, već da je ona rezultat nužnosti korekcije njihovog osnovnog nepovoljnog položaja u raspodeli društvenog proizvoda.

4.6. Od posebnog je interesa činjenica da je na svim nivoima posmatranja zabeležena relativno visoka pozitivna koreliranost između bruto ličnih dohodaka po uslovnom radniku i pokazatelja ostvarenog dohotka po radniku. Ovo predstavlja polaznu indiciju da su se razlike u nivou bruto ličnih dohodaka po uslovnom radniku pojavile pre svega usled težnje ekonomskih subjekata da valorizaciju živog rada vrše prema ostvarenom dohotku po (uslovnom) radniku. S druge strane, upravo usled isticane nejasnosti i dvostrukog smisla pokazatelja »dohodak po radniku«, stvarno identifikovanje postojanja ovakvih tendencija značilo bi da se u postojećem sistemu institucionalnih rešenja nalaze ugrađeni elementi neracionalnosti u valorizovanju rada, to jest diskriminacije onih proizvođača koji usled objektivnih, tehničko-tehnoloških itd. uslova proizvodnje imaju niži nivo dohotka po radniku od proseka čitave privrede i favorizovanja njoj simetrične grupe proizvođača. Time bi se, praktično, pokazalo da se postojeće, mada *relativno umerene*, varijacije u nivou ličnih dohodaka objašnjavaju pre svega u sistem ugrađenim institucionalnim mehanizmima diskriminacije. Kako se time, s druge strane, ulazi u domen testiranja hipoteza o kauzalnim odnosima u našem sistemu sticanja i raspodele dohotka, ispitivanje odgovarajućih hipoteza o determinantama razlika u nivou ličnih dohodaka ostavljeno je za naredni deo rada.

V. Utvrđivanje determinanti varijacija ličnih dohodaka

5.1. Pri ispitivanju determinanti razlika u nivou ostvarenih ličnih dohodaka po uslovnom radniku primenjen je postupak regresione analize. Kada je, pak, reč o primeni regresionih modela, neophodno je već na samom početku istaći da se uvek radi o testiranju

Digitized by Google

određenih hipoteza o kauzalnim odnosima koji vladaju između veličina koje u modelu figurišu. Kako se jedna od varijabli tretira kao endogena, samim modelom objašnjena veličina, to skup preostalih promenljivih, čija se vrednost u odnosu na model posmatra kao spolja određena, egzogena veličina, »objašnjava« varijacije zavisne endogene promenljive. Time se *a priori* određuje priroda testiranih uzročno-posledičnih veza u svakom regresionom modelu.

Pre prezentacije konkretnog regresionog modela koji je upotrebljen u ovom radu, neophodno je dati još jednu bitnu načelnu opasku. Linearni regresioni model koji je upotrebljen u analizi varijacija ličnih dohodaka poseduje dva bitna ograničenja. Prvo, pretpostavljena linearnost veza između promenljivih u svakom pogledu predstavlja bitno ograničenje s obzirom na to da se unapred može pretpostaviti da su veze u stvarnom sistemu najčešće nelinearne prirode. Drugo, nije upotrebljen složeniji sistem simultanih regresionih jednačina koji na korektniji način uvodi u analizu pretpostavku o međusobnoj uslovljenosti varijabli sistema.[14]

5.2. U regresionom modelu koji je primenjen u ovom radu određena je jedinstvena endogena promenljiva čije se varijacije žele objasniti — to je veličina ličnih dohodaka po uslovnom radniku. Pri tome su za slučaj 35 industrijskih grana posmatrane varijacije i bruto i čistih ličnih dohodaka po uslovnom radniku, dok je raspoloživi statistički materijal na nivou grupacija delatnosti dozvolio posmatranje varijacija samo nivoa bruto ličnih dohodaka. Mada su zabeležena blaga kvantitativna odstupanja rezultata zavisno od nivoa (godine) posmatranja i od toga da li je reč o varijacijama bruto ili čistih ličnih dohodaka, značajno je da je kvalitativna ocena u potpunosti nepromenjena, što svakako doprinosi u znatnoj meri verodostojnosti dobijenih rezultata.

5.3. Izbor endogene promenljive bio je određen sa dva momenta. Prvo, kao nosioci politike dohotka samoupravni ekonomski subjekti odlučuju o namenskoj raspodeli dohotka. Testiranjem hipoteza putem odgovarajućeg regresionog modela mogu se identifikovati stvarni odnosi zavisnosti između veličine ličnih dohodaka i ostalih karakteristika ekonomskog položaja, pa time i pretpostavke o ponašanju ekonomskih subjekata prilikom namenske raspodele dohotka. Drugo, pored čisto ekonomske komponente, pitanje determinanti razlika u visini ličnih dohodaka u našem privrednom sistemu istovremeno je i pitanje postojanja ili nepostojanja određenih ugrađenih mehanizama diskriminacije pojedinih grupa proizvođača u realizaciji načela nagrađivanja prema radu.

5.4. Kao što je poznato, u našem privrednom sistemu jedan od ključnih normativnih pokazatelja koji se pojavljuju kao parametri prilikom namenske raspodele dohotka jeste i pokazatelj »dohodak po radniku«. Kao što je u ovom radu više puta ukazivano, usled dvojakog karaktera dohotka koji potiče iz dvojake osnove njego-

[14] Imajući u vidu materijalne i vremenske zahteve koje primena ovakvih modela zahteva, izbor najjednostavnije varijante regresionih modela nametao se sam po sebi.

Digitized by Google

vog sticanja — tekućeg živog rada i materijalnih sredstava za proizvodnju — svaka mera ekonomske uspešnosti koja bi ukupan dohodak dovodila u odnos samo sa jednim od dva činioca proizvodnje nužno mora biti pristrasna. Pojednostavljeno govoreći, oni ekonomski subjekti koji u svom svakodnevnom poslovanju koriste prosečno više materijalnih i ostalih činilaca proizvodnje koji su komplementarni ulaganjima živog rada biće unapred povoljnije vrednovani prema pokazatelju »dohodak po radniku« od druge grupe ekonomskih subjekata koji ove činioce proizvodnje koriste manjim intenzitetom. Ukoliko je jače ispoljena ova tendencija da se lični dohoci formiraju u funkcionalnoj vezi sa visinom pokazatelja »dohodak po radniku«, utoliko su i tendencije prelivanja raznih oblika »rente« u lične dohotke jednog dela zaposlenih izraženije.

Evidencija rezultata empirijske analize ukazuje na donekle protivurečnu situaciju u tom pogledu. Naime, već identifikovan relativno slab varijabilitet ličnih dohodaka zaposlenih nadovezuje se sa značajnim vrednostima koeficijenta korelacije između visine ličnih dohodaka i vredndosti indikatora »dohodak po radniku«. Ovo upućuje na hipotezu da je stvarno ponašanje privrednih subjekata u namenskoj raspodeli dohotka zaista bilo određeno i primenom ovog pokazatelja ekonomske uspešnosti. Zbog toga je prvi korak regresione analize varijabiliteta nivoa ličnih dohodaka ispitivanje signifikantnosti i prirode funkcionalne veze između ova dva indikatora ekonomskog položaja.

5.5. Ocenjena regresiona jednačina tipa

$$BLD/R(u)=a_0+a_1D/R(u)$$

i, alternativno,

$$ČLD/R(u)=a_0+a_1D/R(u)$$

dala je međusobno neprotivurečne rezultate na svim nivoima i periodima posmatranja. Dobijeni rezultati upućuju na zaključak da se ne može odbaciti hipoteza o postojanju veze između visine ostvarenog dohotka po radniku i visine ličnih dohodaka zaposlenih. Mada je veza između nivoa bruto ličnih dohodaka i ostvarenog dohotka po uslovnom radniku statistički nesignifikantna na nivou 35 industrijskih grana, ova signifikantnost je izuzetno visoka između nivoa čistih ličnih dohodaka i ostvarenog dohotka po radniku. Takođe se uočava da je na nivoima veće dezagregacije posmatranja statistička signifikantnost ove veze izraženija, a »objašnjenost« varijacija ličnih dohodaka manja u odnosu na manje dezagregiran nivo posmatranja industrijskih grana.[15] Takođe je primećena i relativno visoka autonomnost nivoa ličnih dohodaka, o čemu svedoče vrednosti autonomnog člana regresionog modela na nivou od oko 75% (prosek pokazatelja za čitavu privredu =100%). Drugim rečima, oko tri četvrtine ukupnog nivoa ličnih

[15] Što se manifestuje u vrednostima koeficijenata determinacije i t-parametara.

Digitized by Google

dohodaka može se, u proseku, objasniti delovanjem autonomnih, u odnosu na model, faktora, to jest faktora koji su određeni »moralno-istorijskim« okvirima. Prema tome, približno jedna četvrtina nivoa ličnih dohodaka varira zavisno od delovanja ekonomskih faktora. Pri tome ove varijacije su 50—80% determinisane razlikama u ostvarenom dohotku po radniku (vrednosti koeficijenta determinacije zavisno od nivoa i godine posmatranja). Vrednost, inače veoma stabilna, koeficijenta proporcionalnosti od oko 0,210 ukazuje da jednoprocentno povećanje indikatora »dohodak po radniku« implicira, u proseku, povećanje nivoa ličnih dohodaka za 0,210 indeksnih poena.

Na osnovu prethodnih rezultata i rezultata primene jednostavnog regresionog modela može se zaključiti da, u uslovima relativne ujednačenosti ličnih dohodaka po uslovnom radniku, *postojeće varijacije ovog pokazatelja stoje u statistički signifikantnoj vezi sa nivoom pokazatelja »dohodak po radniku«*, odnosno da varijacije ostvarenog dohotka po radniku u dobroj meri objašnjavaju, istina veoma umerene, varijacije ličnih dohodaka. Kako se radi o praktičnoj primeni jednog normativnog načela ekonomske uspešnosti privrednih subjekata u uslovima samoupravnog privrednog sistema, s jedne strane, a imajući u vidu ranije analiziranu pristrasnost ovog pokazatelja u odnosu na pojedine grupe ekonomskih subjekata, s druge strane, možemo zaključiti da međusektorska alokacija dohotka primenom ovog pokazatelja u praksi narušava princip nagrađivanja prema radu. Pošto je reč o fundamentalnom načelu raspodele u socijalističkom društvu, uklanjanje ovog ugrađenog defekta iz mehanizma raspodele dohotka predstavlja jedan od prioritetnih zadataka dogradnje našeg društveno-ekonomskog sistema u narednom periodu.[16]

5.6. Prethodna analiza varijabiliteta pojedinih pokazatelja ekonomskog položaja ukazala je na primarnu raspodelu kao na njegovu ključnu determinantu. Otuda i neophodnost da se ispita uticaj primarne raspodele na nivo ličnih dohodaka. Odnos ukupno ostvarenog prema ravnotežnom dohotku upravo predstavlja indi-

[16] Na ovom mestu neophodno je učiniti dve napomene. Prvo, nije reč o zalaganju za uniformnost ličnih dohodaka u apsolutnom, već samo u relativnom, *međusektorskom* značenju. Jednostavno, prosečni lični dohoci u različitim oblastima proizvodnje moraju biti identični jer nema apriornih, ni teorijskih ni ideoloških, razloga da se pretpostavi kako su proizvođači u jednoj grani proizvodnje bolji preduzetnici od svojih kolega u drugoj grani proizvodnje. Prirodno je da se mora dozvoliti, a praktično i stimulisati, različitost nivoa ličnih dohodaka *unutar* jedne grane proizvodnje, ali različitost koja proističe iz nejednakosti kvaliteta poslovanja, odnosno preduzetničkih inputa u najširem smislu. U suprotnom, očigledno ne bi postojala fundamentalna osnova za razvoj samoupravnog ekonomskog sistema. Drugo, regresiona analiza potvrđuje već ranije konstatovan nizak varijabilitet ličnih dohodaka, što ukazuje da, pored institucionalnih faktora koji doprinose neopravdanim razlikama u ličnim dohocima zaposlenih, deluje njemu simetričan skup faktora koji sprečavaju da ove razlike pređu određene maksimalne granice.

Digitized by Google

kator položaja u primarnoj raspodeli, pa je ocenjena regresiona jednačina

$$BLD/R(u)=a_0+a_1D/De$$

i, alternativno,

$$ČLD/R(u)=a_0+a_1D/De$$

na nivou 35 industrijskih grana.

U oba slučaja uticaj eksplanatorne promenljive je statistički signifikantniji nego što je to bio slučaj sa modelom u kome kao eksplanatorna promenljiva figuriše »dohodak po radniku«. S druge strane, stepen »objašnjenosti« varijacija ličnih dohodaka je niži, što rezultira iz nižih vrednosti odgovarajućeg parcijalnog koeficijenta korelacije između endogene i egzogene promenljive. Ipak, empirijski rezultati ukazuju da je *uticaj položaja ekonomskih subjekata u primarnoj raspodeli dohotka na nivo ličnih dohodaka statistički značajan.* Smanjene vrednosti autonomnog nivoa ličnih dohodaka kao i više vrednosti odgovarajućeg koeficijenta proporcionalnosti (u poređenju sa prethodnim regresionim modelom) potvrđuju na empirijskom nivou ovu hipotezu.

5.7. U narednom koraku empirijske analize učinjen je pokušaj da se utvrdi uticaj simultanog delovanja ostvarenog dohotka po radniku i položaja u primarnoj raspodeli na nivo ličnih dohodaka, pa su ocenjene jednačine tipa

$$BLD/R(u)=a_0+a_1D/De+a_2D/R(u)$$

i, alternativno,

$$ČLD/R(u)=a_0+a_1D/De+a_2D/R(u)$$

Mada na nivou 35 industrijskih grana nisu dobijeni statistički signifikantni rezultati, što, verovatno, predstavlja posledicu nehomogenosti jedinica posmatranja na relativno visokom nivou agregacije, analiza uzorka od 213 industrijskih, odnosno 280 svih privrednih grupacija delatnosti dala je rezultate saglasne apriornim očekivanjima. Statistički visoka signifikantnost ocenjenih koeficijenata proporcionalnosti i povećana vrednost koeficijenta determinacije upućuju na zaključak da simultano delovanje ova dva faktora na najbolji i najpouzdaniji način objašnjava razlike u ličnim dohocima zaposlenih.[17] Tako se pokazuje, primenom regresionog modela, da *određena institucionalna rešenja koja određuju teleološko ponašanje samoupravnih privrednih subjekata* (nivo dohotka po radniku) *i neekonomskim faktorima određen položaj u primarnoj raspodeli* (odnos ostvarenog prema ravnotežnom dohotku u uslovima snažnog administriranja u oblasti relativnih cena) *odlučujuće opredeljuju razlike u ličnim dohocima.*

[17] U interpretaciji rezultata ovog regresionog modela potrebno je zadržati svu opreznost zbog multikolinearnosti eksplanatornih promenljivih. Vrednost koeficijenta korelacije između eksplanatornih promenljivih, na primer, kreće se na nivou 50—55%.

Digitized by Google

Iz gornje analize proističe i teza fundamentalnog značaja: *ukoliko se u samoupravnom ekonomskom sistemu beleže razlike u sektorskim prosecima nivoa ličnih dohodaka, tada one mogu biti objašnjene jedino delovanjem neekonomskih faktora, odnosno uticajem diskriminacione ekonomske politike, pristrasnim institucionalnim rešenjima i faktorima moralno-istorijske prirode.*[18]

Nota bene

Mada ne i od najmanjeg značaja, na kraju regresione analize testirana je popularna hipoteza o inverznom kretanju akumulativnosti i ličnih dohodaka. Dakle, hipoteza po kojoj višoj stopi akumulativnosti odgovara umereniji nivo ličnih dohodaka. Odmah se mora reći da korelaciono-regresiona analiza *nedvosmisleno opovrgava ovakvu hipotezu.*

Na prvom mestu uočena je *pozitivna* korelacija između položaja u primarnoj raspodeli, nivoa akumulativnosti i nivoa ličnih dohodaka. Drugim rečima, višim ličnim dohocima odgovaraju više stope i opšte i interne akumulativnosti.

Drugo, na opštu i internu stopu akumulativnosti odlučujuće utiču položaj u primarnoj raspodeli i stepen zaduženosti, pri čemu je položaj u primarnoj raspodeli dominantan.[19]

Oba navedena momenta na nivou empirijske analize dovode pod znak pitanja opravdanost hipoteze o imanentnoj sklonosti samoupravnih privrednih subjekata da sve raspoložive oblike dohotka od »rente«, shvaćene u najširem smislu, pretaču u fondove lične potrošnje. Tendencija poboljšanja položaja u primarnoj raspodeli praćena je tendencijom povećanja ne samo ličnih dohodaka, već i unapređenjem sopstvene akumulativnosti.

1. Analitički izraz pokazatelja »ravnotežni dohodak«[20] glasi:

$$De = \frac{BLD}{R(u)} \cdot r(u) + \frac{As}{100} \cdot s + \frac{ZP}{R} \cdot r + \frac{PZ}{100} \cdot d,$$

pri čemu je

De — ravnotežni dohodak konkretne privredne celine,

BLD/R(u) — bruto lični dohodak po uslovnom radniku ukupne društvene privrede,

r(u) — broj uslovnih radnika konkretne privredne celine,

As — stopa (u %) akumulativnosti ukupne društvene privrede,

---

[18] Na primer, slučaj diskriminacije ženske radne snage.

[19] Ovo potvrđuju dobijene vrednosti koeficijenata determinacije kao pokazatelj »objašnjenosti« varijacija stopa akumulativnosti.

[20] Model ravnotežnog dohotka je formulisan u Ekonomskom institutu Ekonomskog fakulteta u Sarajevu i prvi put primenjen u studiji »Ekonomski položaj privrede u 1976«, koja je rađena za potrebe SZDP.

Digitized by Google

s — prosečna korišćena sredstva konkretne privredne celine,

$\frac{ZP}{R}$ — zajednička potrošnja OOUR po zaposlenom u ukupnoj društvenoj privredi,

PZ — prosečna stopa zakonskih obaveza iz dohotka ukupne društvene privrede, odnosno

$$PZ = \frac{Zo/D}{(1-Zo)/D} \cdot 100, \text{ gde je}$$

Zo/D — zakonske obaveze po jedinici dohotka ukupne društvene privrede,

d — ravnotežni dohodak konkretne privredne celine bez zakonskih obaveza iz dohotka.

2. U strukturi ravnotežnog dohotka pojedine kategorije utvrđene su na sledeći način:

a) *akumulacija opšta* obuhvata izdvajanja za poslovna sredstva, zajednička ulaganja, amortizaciju iznad minimalno propisanih stopa, dohodak postignut pod izuzetnim pogodnostima na tržištu, kamatu na kredite i premije osiguranja;

b) *akumulacija interna* predstavlja opštu akumulaciju umanjenu za iznos kamata na kredite, premija osiguranja i dela dohotka koji se daje za ostale naknade;

c) *prosečno angažovana sredstva* obuhvataju kategoriju prosečno korišćenih osnovnih i obrtnih sredstava izračunatih po metodologiji za završne račune radnih organizacija;

d) *bruto lični dohoci* obuhvataju isplate za lične dohotke i ostala lična primanja sa porezima i doprinosima;

e) *broj uslovnih radnika* utvrđen je kao proizvod broja zaposlenih na bazi ukalkulisanih časova rada sa koeficijentom stručnosti;

f) *zakonske obaveze* obuhvataju obaveze za zadovoljavanje opštedruštvenih potreba (porezi), kao i deo dohotka za kazne, takse i sudske troškove.

3. Normalna cena koja bi svim privrednim subjektima obezbeđivala ostvarenje dohotka pod prosečnim uslovima mora, pored ravnotežnog dohotka, sadržavati i elemente materijalnih troškova i amortizacije neophodnih za naknadu utrošenih sredstava u procesu stvaranja dohotka. Njen analitički izraz je sledeći:

$$UPe = mtp + a + De,$$

odnosno u razvijenom obliku

$$UPe = mtp + a + \frac{BLD}{R(u)} \cdot r(u) + \frac{As}{100} \cdot s + \frac{ZP}{R} \cdot r + \frac{PZ}{100} \cdot d,$$

gde novi simboli znače:

Digitized by Google

UPe — ravnotežna cena i/ili ravnotežni ukupan prihod,

mtp — materijalni troškovi poslovanja homogene privredne grupacije,

a — amortizacija prema propisanim minimalnim stopama homogene privredne grupacije.

4. *Stepen zaduženosti* predstavlja odnos zbira neplaćenih dospelih obaveza za otplate kredita i obaveza koje dospevaju u narednoj godini prema zbiru amortizacije, izdvajanja iz čistog dohotka za poslovni fond, unapređenje materijalne osnove rada i za razvoj materijalne osnove rada DPZ.

5. *Stopa reproduktivne sposobnosti* predstavlja odnos zbira amortizacije, izdvajanja iz čistog dohotka za poslovni fond, unapređenje materijalne osnove rada i za razvoj materijalne osnove rada DPZ prema prosečno korišćenim poslovnim sredstvima.

6. *Uslovni radnici* obračunati su na bazi koeficijenata objavljenih u »Statističkom biltenu SZS«, br. 1092.

Digitized by Google

Augustin Papić

Energija i ekonomski razvoj

Uvod

Strukturne promjene u oblasti energije, prelaz sa jeftinijih na skuplje izvore energije, takozvana energetska kriza, sve je to značilo za zemlje izvoznice nafte ovladavanje vlastitim energetskim bogatstvima. Istovremeno, to je nametnulo mnoge probleme svjetskoj privredi, a za zemlje u razvoju (ZUR) mnoge teškoće, izazove i šanse — zavisno od njihovog energetskog i opšteg ekonomskog položaja.

Kao malo koji ekonomski problem, energija je predmet velikih mistifikacija, izvor konfrontacija, prije svega od strane industrijski razvijenih zemalja u odnosu na zemlje izvoznice nafte, naročito one organizovane u OPEC. Neposredni, kratkoročni uticaji energetskih promjena (na bilanse plaćanja, stope rasta i slično) jednostrano su isticani od strane ekonomista, političara i državnika, posebno u razvijenim zemljama (zemlje OECD) i potiskivali su osnovne činjenice da je energija samo dio dugoročnog, strukturnog nesklada u svjetskoj privredi, koji također uključuje hranu, sirovine, međunarodnu trgovinu i finansiranje, tehnologiju. Ukratko, u pitanju je kriza postojećih ekonomskih odnosa u svijetu, ekonomskih mehanizama i institucija, a posebno rastući jaz između nerazvijenih i razvijenih koji je posljedica postojećeg ekonomskog sistema.

Digitized by Google

Istovremeno, ima slučajeva potcjenjivanja težine i implikacija novih odnosa u oblasti energije, posebno za zemlje u razvoju, kao što, opet, u nekima od ovih zemalja, a ponekad i kod nas, ima jednostranosti i precjenjivanja u ocjenama uticaja energetskih kretanja na ekonomski položaj i odnose.

Svrha je ovog napisa da obradi osnovne elemente u odnosima energije i ekonomskog razvoja, da ukaže na aktuelnu situaciju i probleme, moguće pravce rješenja, posebno za zemlje u razvoju.

Odnosi ekonomskog razvoja i energije

Razvoj moderne energetike jedan je od uslova rasta svjetske privrede posljednjih stoljeća: najprije šire korišćenje uglja u periodu industrijske revolucije, a kasnije nova tehnologija i novi energetski izvori, prije svega nafta, dali su snažan podsticaj ekonomskom razvoju u svijetu.

U pola stoljeća (1925—1975) uočena je tijesna korelacija između rasta privrede u svijetu, koji je realno povećan za više od 6 puta (bruto nacionalni proizvod — BNP od 549 na 3.490 milijardi dolara u cijenama iz 1965), i potrošnje komercijalne energije, koja je povećana za 5 i 1/2 puta (sa 1.482 na 8.002 miliona TEU — tona ekvivalenta ugljena), dok se stanovništvo u svijetu udvostručilo. U drugom dijelu ovog perioda (1950—1975) svjedoci smo daleko bržeg rasta proizvodnje i potrošnje energije, ali i BNP, kao i svjetske trgovine — u odnosu na prvi.

Tekuća goriva (nafta) i prirodni gas dali su glavni doprinos rastu energetske proizvodnje i potrošnje. U navedenih 50 godina njihova potrošnja je povećana za 22 puta (sa 245 na 5.159 miliona TEU, to jest 4 puta brže od ukupne potrošnje energije, a njihovo učešće u toj potrošnji povećano je sa 16,5% na 64,5%.[1]

Od početka ovog stoljeća (1900—1974) potrošnja nafte povećana je za 122 puta (sa 211 na 2.511 miliona tona ekvivalenta nafte), dok je ukupna potrošnja energije porasla samo za 10 i 1/2 puta (sa 532 na 5.579 miliona tona).[2]

Istovremeno, poboljšana je energetska efikasnost, to jest potrošnja energije po jedinici BNP je smanjena. Međutim, potrošnja nafte i gasa, iako sa poboljšanom efikasnošću, povećana je za 3,3 puta.[3]

Industrijski razvijene zemlje (uglavnom zemlje OECD) glavni su potrošači energije — 57,4% svjetske potrošnje, a 65,2% svjetske potrošnje nafte i gasa (u 1975). Ipak, ove zemlje ostvarile su rast

---

[1] Podaci iz prethodna dva poglavlja iz: *L'approvisionnement energie des pays en developpment. Problèmes de transfert et de développment de la technologie*, Nations Unies, New York, 1980, tabele A—1 do A—4. Neki podaci dati su u priloženoj tabeli 1.

[2] Øystein Noreng, *Oil Politics in the 1980*, McGraw-Hill Co, New York, 1980, str. 32.

[3] Izvor: Isto 1.

Digitized by Google

jedinice BNP u 1975. godini sa oko 2/3 energetske potrošnje iz 1925, ali i 3 i 1/2 puta većom potrošnjom nafte i gasa.[4]

Tek podaci o potrošnji po stanovniku ukazuju na ogromnu potrošnju energije u razvijenim zemljama (TEU po stanovniku)[5]:

	Svijet	RZ	ZUR	S. I. E.	S. A.
1925.	0,79	2,74	0,08	0,36	0,05
1975.	2,03	6,09	0,40	5,41	0,71

Petnaest puta veća potrošnja energije po stanovniku od one u ZUR jasno ukazuje na značaj energije u razvoju razvijenog svijeta, a zaostalosti ZUR.

Značajno je povećana ovisnost industrijski razvijenih zemalja od uvoza nafte. Pokrivenost njihove potrošnje proizvodnjom pala je na ispod polovinu (sa 80,5% u 1950. na 38,8% u 1975).[6] Karakteristično je da je učešće SAD u svjetskoj proizvodnji nafte palo sa 72,2% u 1940. na 18,3% u 1974, dok je učešće zemalja OPEC u istom periodu poraslo sa 18,3% na 68,0%, a B. istoka sa 5,4% na 48,7%.[7] Za razliku od SAD, većina zemalja Z. Evrope i Japan potpuno su ovisni o uvozu nafte, što SAD koriste za jačanje svoje konkurentske pozicije u svijetu.

Potrošnja energije (i nafte i gasa) u ZUR[8] u 1975. godini u odnosu na jedinicu BNP približila se svjetskom prosjeku, za razliku od velikog zaostajanja u 1925. Ipak, njihova potrošnja — ukupna i po stanovniku — još uvijek je veoma niska. Ove zemlje su u znatno većoj ovisnosti od nafte nego što je slučaj sa razvijenim zemljama: manji broj među njima — izvoznice nafte, glavni su rezidualni snabdjevači svijeta naftom. Istovremeno, većina ZUR ovisna je od uvoza nafte.

Dio energetskih potreba, naročito manje razvijenih ZUR, pokriva se nekomercijalnim izvorima energije (drvo, biljni i životinjski otpaci i slično), za koje se procjenjuje da daju i između 50—60%, a u nekim zemljama čak i do 90% potreba energije.[9]

Socijalističke zemlje I. Evrope bilježe ogroman porast i proizvodnje i potrošnje energije u periodu od pola stoljeća. Njihova potrošnja i proizvodnja energije su uglavnom usklađeni, zahvaljujući prije svega proizvodnji nafte u SSSR, koji je prvi poje-

[4] Izvor: Isto 1, tabela A—10 i A—11; A—1; A—2.
[5] Izvor: Isto 1, tabela A—2.
[6] Vidi priloženu tabelu 1.
[7] Podaci obuhvataju svjetsku proizvodnju bez socijalističkih zemalja. (Izvor: *International Petroleum Encyclopaedia 1975*, The Petroleum Publishing Co Tulsa, USA, 1975, str. 294—295.)
[8] Kategorizaciju ZUR vidi u prilogu na kraju članka.
[9] Izvor: *Energy in Developing Countries*, »OPEC Papers«, Beč, oktobar 1980, str. 9.

Digitized by Google

dinačni proizvođač u svijetu. Za razliku od razvijenih zemalja OECD, ove zemlje bilježe značajan rast proizvodnje i potrošnje uglja.

Podatke za socijalističke zemlje Azije treba primiti sa rezervom. Oni, međutim, ukazuju na visok stepen pokrivenosti, velik oslon na ugalj, ali i postepeno povećanje učešća nafte i prirodnog gasa.

Mnogi su tehnološki i ekonomski faktori doprinijeli povećanom učešću nafte u potrošnji energije, kao i u ekonomskom razvoju. Velika tehnološka dostignuća ostvarena su u geološkim istraživanjima, eksploataciji nafte, njenom transportu, rafinisanju i preradi. To je doprinijelo lakšem pristupu i širokom korišćenju nafte i njezinih proizvoda. Široka primjena motora sa unutrašnjim sagorijevanjem revolucionirala je upotrebu nafte (automobili, avioni, brodovi i lokomotive).

Obimno korišćenje nafte u industrijske svrhe, otkriće sintetičkih materijala (plastike, vlakana), povećalo je pritisak na njene izvore. Umjetna gnojiva, sredstva za zaštitu bilja i poljoprivredna mehanizacija — u svemu nafta je od bitnog značaja — doprinijeli su »zelenoj revoluciji«. Nafta je postala značajan faktor u domaćinstvu, doprinijela je životnom standardu, oblikovanju našeg života, dajući pri tom specifičan lik našoj civilizaciji. Čovjekova okolina je najmanje ugrožena naftom, u odnosu na druge energetske izvore.

Imajući u vidu prednosti u njenom korištenju, nafta je bila daleko najjeftiniji izvor energije. U periodu od 1950. do 1975. cijene ugljа u odnosu na naftu relativno su povećane u SAD za 57,1%, a u Francuskoj čak za 89,6%.[10]

Prije, pa čak i poslije porasta cijena u drugoj polovini 70-tih nafta i njene prerađevine predstavljaju izvor ogromnih profita za transnacionalni kapital i prihode za vlade zemalja potrošača, prvenstveno onih najvećih, a to su razvijene zemlje (vidi str. 1158).

Početkom 70-tih postalo je jasno da svijet ide ka ozbiljnom debalansu u oblasti energije, u prvom redu ubrzanom iscrpljivanju neobnovljivih izvora tečnih goriva. Monopolski kapital, koji je kontrolisao u velikoj mjeri proizvodnju, tehnologiju, transport i trgovinu naftom, njenu preradu i distribuciju, nije bio ekonomski zainteresovan za razvoj alternativnih izvora energije niti za štednju nafte. Čak u slučajevima kada je istraživanjima dolazio do supstitucija nafti, nije bio zainteresovan za njihovu komercijalnu eksploataciju tako dugo dok je nafta obezbjeđivala veće profite.

---

[10] Izvor: Isto 1, tabela A—5.
Noviji podaci Svjetske banke ukazuju da ugalj, ipak, može biti za 40% jeftiniji od nafte u proizvodnji električne energije — što, naravno, zavisi od kvaliteta uglja, troškova transporta i mjera u oblasti zaštite čovjekove okoline. (Izvor: *Energy in Developing Countries*, World Bank, Washington DC, august 1980, str. 32.)

Digitized by Google

Cijene nafte

Nagli porast cijena nafte koncem 1973. zapanjio je potrošače i za većinu obaviještenih, stručnih krugova došao je neočekivano.[11] Međutim, postojalo je mnogo ekonomskih, političkih, pa i vojnih faktora koji su doprinijeli ovakvom razvoju u oblasti cijena nafte.

ZUR izvoznice nafte organizovane u OPEC i OAPEC (Organizacija arapskih zemalja izvoznica nafte), sa ojačanom pozicijom na svjetskom tržištu nafte, nisu bile spremne dalje tolerisati ogromnu eksploataciju kojoj su bile izložene na prvom mjestu preko niskih cijena nafte. Da podsjetimo da nafta predstavlja izuzetan proizvod čije su cijene nominalno tek početkom 1973. godine dostigle nivo iz 1948, a u međuvremenu su bile niže, dok su cijene ostalim proizvodima rasle. Istovremeno, nafta sa B. istoka bila je kroz cijene diskriminisana u odnosu na onu iz SAD.[12]

Kretanje nominalnih, te indeksa nominalnih i realnih cijena nafte tokom 70-tih, po prelomnim godinama vidi se iz slijedeće tabele:[13]

	1972.	1974.	1976.	1978.	1979.	1980/ januar
— Izvoz. cijene OPEC dolara/barel	2,29	10,49	11,75	12,86	19,10	30,50
— Indeksi	100	458	513	562	834	1332
— Indeksi — prosječne nominalne cijene nafte	100	455	482	532	573[14]	1195
— Indeksi — prosječne realne cijene nafte	100	303	286	257	251[14]	459
— Jedinična vrijednost izvoza razvijen. zemalja — indeksi	100	151	169	208	229[14]	263

[11] Prednje povećanje cijena nafte bilo je neočekivano čak i za naučne krugove koji su se bavili analizama budućnosti u svijetu. Tako, na primjer, Herman Kahn i Antony J. Wiener, u poznatom djelu *2.000 Years* (Macmillan, New York), u 1967. godini, dakle samo 6 godina prije »energetske krize«, jedva da su pominjali energiju kao potencijalni problem, računajući na njeno obilje u bližoj budućnosti.

[12] Cijene saudiarabijske i teksaške (SAD) nafte bile su jednake u 1948. godini — 2,68 dolara/barel. Kasnije, 60-tih cijene prve pale su na 1,80, pa čak i na 1,28, dok su cijene teksaške nafte povećane na 3,0 dolara/barel, stvarajući tako razliku od 1,20 do 1,72 dolara/barel u korist SAD nafte, čije su petrolejske kompanije inače dominirale u S. Arabiji. (Izvori: *The Middle Eest and North Africa 1979—80*, Europa Publications Limited, London, 1979, str. 100. OECD: *Economic Outlook* 27, Paris, jul 1980, str. 114.) (7,30 barela u prosjeku računa se u 1 tonu nafte.)

Cijena 1 barela nafte od 1,80 dolara bliska je satnici manuelnog radnika u SAD, a u Z. Evropi 1—2 sata rada. Energetski sadržaj barela nafte hiljadama puta je veći od 1—2-satnog ljudskog rada. (Izvor: Jouvenel, Bertrand de: *Sur la situation de l'Europe*, Futuribles 2000 Br. 24. jun 1979, str. 6.)

[13] Izvori: *World Economic Outlook*, A Survey by the Staff of the International Monetary Fund, Washington DC, maj 1980, tabela 13. *World Economic Survey 1979—1980*, UN, New York, 1980, str. 110.

[14] Odnosi se na cijene iz prvog kvartala 1980.

Digitized by Google

Nominalna izvozna cijena OPEC nafte povećana je od 1972. do januara 1980. za 13,3 puta (prosječna cijena za 12 puta), dok je realan rast cijena iznosio 4,6 puta. Prosječna cijena nafte u svijetu (izuzev socijalističkih zemalja) u 1980. dostigla je 31,50 dolara/barel.[15]

Odlukom OPEC iz decembra 1980. cijene saudiarabijske nafte povećane su sa 30 na 32, a libijske i alžirske sa 37 na 41 dolar/barel.[16] Povećanje cijena za 1981. iznosi u prosjeku za oko 10%. (Za 1981. MMF predviđa izvoznu cijenu OPEC od 36,15 dolara/barel.)

Nakon iranske revolucije izostalo je oko 5 miliona barela/dnevno nafte, što je u 1979. dovelo do napetosti na tržištu i povećanja cijena. Međutim, nisu bile opravdane bojazni od posljedica iransko-iračkog rata, jer su druge zemlje OPEC (posebno S. Arabija) povećale svoju proizvodnju (to i nakon iranske revolucije), a time ponudu nafte. Tako je u 1980. uslijedio nagli pad potrošnje nafte od 8% u odnosu na 1979. u svijetu (izuzev socijalističkih zemalja).[17] Smirivanju na tržištu nafte doprinijelo je i postojanje velikih zaliha u industrijski razvijenim zemljama.[18]

---

[15] Izvor: *What happened to oil demand in 1980,* »The Petroleum Situation«, br. 1—2, januar — februar 1981, The Chase Manhattan Bank, New York, str. 1.

[16] OPECNA, Bali, 16. decembar 1980.

[17] Ocjenjuje se da danas postoji višak od 2,1 milion barela/dnevno nafte. Proizvodnja OPEC smanjena je sa 31,5 miliona 1979. na 25 miliona barela/dnevno ove godine.

Petrolejske kompanije već odbijaju da prihvataju naftu po visokim cijenama. Neki smatraju da su svjetski potrošači sada oslobođeni od šokova zbog cijena ili isporuka nafte. (Izvor: *The Good News About Oil,* »Newsweek«, 27. april 1981.)

Prednji optimizam počiva na ubjeđenju da će S. Arabija insistirati na stabilizaciji, po nekima čak na smanjenju cijena nafte, na uspostavljanju normalnih odnosa među pojedinim vrstama nafte koji bi počivali na njenoj cijeni od 32 dolara/barel. Smatrajući da je cijena ostale nafte OPEC od 36 dolara/barel previsoka za 2 dolara (pri tome cijena libijske nafte, kako je dogovoreno na sastanku OPEC, penje se na 41 dolar/barel, a ona V. Britanije, nečlanice OPEC, 39,25 dolara), S. Arabija je spremna da visokom proizvodnjom (rekordni dnevni nivo od 10,3 miliona barela/dnevno, to jest od 1,5—2 miliona barela/dnevno preko normalne proizvodnje) utiče na prednje odnose u cijenama. Ova politika S. Arabije nailazi na otpor više-manje svih 12 ostalih članica OPEC, što je bilo vidljivo i na nedavnom sastanku OAPEC, kada su ostale arapske zemlje članice tražile da S. Arabija smanji svoju proizvodnju i pružile odlučan otpor snižavanju cijena nafte. (Vidi: Reuter, 27. april i 8. maj 1981.)

Najveću korist od ovih razlika u cijenama imaju SAD i ostale razvijene zemlje koje uvoze naftu iz S. Arabije. (Na izvoz od 9 miliona barela/dnevno to je 18 miliona dolara ili oko 6,5 milijardi dolara godišnje.)

Iskustvo iz proteklog perioda ukazuje da ne treba precjenjivati trenutna kretanja i očekivati da ona mogu ozbiljnije eliminisati dugoročni debalans u oblasti nafte. Pored svega, S. Arabija, zainteresovana za poziciju u arapskom svijetu, teško može ići na oštru konfrontaciju sa tim zemljama, a onda ni sa ostalim zemljama izvoznicama nafte.

[18] Septembra 1980. zalihe nafte u razvijenim zemljama Zapada procijenjene su na 775 miliona tona, što predstavlja više od proizvodnje zemalja OPEC u I polugodištu 1980. Samo u 1979. godini zalihe su pove-

Digitized by Google

Visok stepen eksploatacije OPEC zemalja, inače nerazvijenih, pri čemu za većinu nafta predstavlja skoro jedini faktor razvoja, najbolje ilustruju podaci o procentualnom učešću u cijeni finalnog proizvoda nafte (raspodjela takozvane naftne rente) u %:[19]

	1961.	1972.	1975.	1979.
— Prihodi zemlje proizvođača	6%	9%	30%	28%
— Porezi zemalja potrošača u Evropi	52%	55%	45%	55%
— Učešće petrolejskih kompanija (troškovi, profiti, marže distrib.)	42%	35%	25%	17%
— Cijene finalnih proizvoda nafte US dolar/barel	13,60	17,00	33,20	...

Očigledno je da je industrijski razvijeni svijet, naročito prije povećanja cijena nafte iz 1973, temeljio dio svog blagostanja i visokog standarda na jeftinoj nafti, koju je rasipnički trošio, istovremeno teško eksploatišući ekonomski nerazvijene zemlje izvoznice.[20]

Neujednačen rast cijena nafte, dva »šoka« (1973/74. i 1979/80), uz njihov realan pad u periodu između 1974. i januara 1979, predmet su ozbiljnih preokupacija. Nagli rast cijena nafte nesumnjivo predstavlja veliko opterećenje za uvoznike, posebno za zemlje u razvoju, dok je opadanje realnih cijena predstavljalo gubitke za zemlje izvoznice, a oslabilo je interes za štednju od strane uvoznica nafte. Na osnovu ovih iskustava široko je prihvaćeno da stihija tržišta ne bi trebalo da opredjeljuje cijene nafte. Mnogi smatraju da bi trebalo ići na usvajanje dugoročne politike cijena nafte, koje bi se povećavale zavisno od stope inflacije, monetarnih poremećaja i stope rasta u svijetu. Istovremeno, njihov realan rast odrazio bi sve veću nestašicu, podsticao supstituciju i štednju nafte. To bi postepeno dovelo do izravnavanja sa cijenama alternativnih izvora energije, posebno onih koji supstituišu naftu.[21]

ćane za 140 miliona tona. (Izvor: *World Oil Stocks*, »The Petroleum Situation«, The Chase Manhattan Bank, New York, septembar 1980.)

[19] Izvor: Ali M. Jaidah, *Pricing of Oil: Role of Controlling Power*, »OPEC Review«, Beč, jun 1977, str. 15. — za 1961, 1972. i 1975. »OPEC Bulletin«, Beč, decembar 1980, str. 67. — za 1979.

Ilustracija ogromnih stopa profita petrolejskih korporacija, čak nakon povećanja cijena nafte, data je u članku A. Papića: *Inostrani privatni kapital i zemlje u razvoju*, »Socijalizam«, br. 9/1980.

[20] Svakim od povećanja cijena nafte u 1973/74, odnosno u 1979/80. vraćeno je zemljama OPEC oko 2% BNP zemalja OECD. To predstavlja ilustraciju prelijevanja dohotka koje je vršeno na štetu prvih, i to tokom nekoliko dekada. (Izvor: OECD: *Economic Outlook 27*, Paris, jul 1980, str. 124.)

[21] Svjetska banka kalkuliše prosječan godišnji realan rast cijena nafte od 3,7% za period 1980—1990. (Izvor: *World Development Report 1980*, The World Bank, Washington, DC, 1980, str. 8.)

Digitized by Google

Uspostavljanje dugoročnije politike cijena nafte zavisi kako od proizvođača tako i od potrošača, posebno najvećih uvoznika. Unilateralno povećanje cijena nafte iz 1973. od strane zemalja OPEC predstavljalo je prekretnicu, prenošenje pune kontrole cijena na zemlje izvoznice. Cijene su, međutim, do 1971. bile isključivo u rukama petrolejskih korporacija, a u međuvremenu između 1971. i 1973. godine one su utvrđivane pregovorima između dva partnera, u čemu nije bilo uspjeha, zbog otpora petrolejskih korporacija.

Široko je rasprostranjeno ubjeđenje da su cijene nafte vještački forsirane od strane OPEC kao »kartela«, te da bi bez OPEC cijene pale. To je velika zabluda. Cijene nafte su bile rezultat zakona ponude i tražnje, odnosno troškova alternativnim izvorima energije. Odluke o nivou proizvodnje nafte donose pojedine članice OPEC, slično kao što rade i druge zemlje u slučaju ostalih proizvoda (na primjer, SAD u cilju ograničavanja ponude pšenice i slično).

Veliki doprinos industrijski razvijenih zemalja, najvećih potrošača i uvoznika nafte, leži u odlučnom ograničavanju potrošnje nafte, a time i njene tražnje, koja vrši pritisak na cijene. Visoko oporezivanje, odnosno visoki profiti i marže petrolejskih i drugih kompanija (vidi tabelu na str. 1156) — vlade i kompanije razvijenih zemalja angažovale su u 1979. godini 72% prodajne cijene finalnih proizvoda nafte), visoke cijene nafte na slobodnom (takozvanom spot) tržištu, razne špekulacije sa naftom, stvaranje visokih zaliha opravdano podstiču proizvođače nafte da izvoznim cijenama zahvate što veći dio cijene koju krajnji potrošači plaćaju — znači i prihvataju.

Industrijski razvijeni svijet, veoma ovisan o snabdijevanju naftom, a finansijski jak, više je preokupiran redovitim isporukama i sigurnim tokovima nafte nego njenim cijenama. Zemlje u razvoju, međutim, daleko više brine nivo cijena nafte. Inače, za njih ima veliki značaj odluka zemalja OPEC o prioritetnim isporukama nafte ostalim ZUR, putem međuvladinih ugovora, na dugoročnim osnovama, a po zvaničnim cijenama.

Iako su osnovni motivi i efekti razvoja u oblasti nafte u sedamdesetim godinama bili ekonomske prirode, naprijed pomenuti razvoj nemoguće je shvatiti i objasniti bez uvida u spoljno i unutarnjopolitičke odnose naročito na B. istoku, uključujući i vojne aspekte tih odnosa, kao: bliskoistočna kriza, izraelska okupacija arapskih teritorija, genocid nad palestinskim narodom (da podsjetimo da je oktobarski rat 1973. doveo do embarga na naftu), imperijalistički pritisci i intervencije, hegemonističke težnje, eko-

---

Postoje ocjene da bi cijene nafte mogle rasti realno između 3 do 5%. (Izvor: Mahbub ul Hag, *Negotiating the Future*, «Foreign Affairs«, New York, zima 1980/81, str. 407.)

U izvještaju takozvane Brandtove komisije kaže se da cijene nafte treba da odraze njenu nestašicu, ali se posebno naglašava važnost redovnih i predvidivih promjena cijena, kako bi se olakšao skladan razvoj svjetske privrede.

Digitized by Google

nomsko-politički odnosi sa razvijenim zemljama, postojanje razlika u interesima i pozicijama među pojedinim zemljama regiona i unutar OPEC, međusobne protivurječnosti, pa, na žalost, i ratni sukobi među nekim zemljama, napori i borba za jačanje nacionalne nezavisnosti, za progres, revolucionarno eliminisanje nenarodnih režima, borba za demokratiju, socijalnu pravdu, protiv eksploatacije, a u nizu slučajeva i za socijalizam.

Međutim, dostignuća zemalja izvoznica nafte nisu se ograničila samo na cijene i osiguranje dohotka, nego su dovela do preuzimanja pune kontrole nad naftom iz ruku petrolejskih korporacija putem nacionalizacije i slično. Time je realizovan općenito prihvaćen princip punog i permanentnog suvereniteta svake države nad njenim prirodnim izvorima i ekonomskim aktivnostima.

Sve je to bilo sastavni dio uspješne borbe za nacionalnu nezavisnost, protiv kolonijalizma, neokolonijalizma, imperijalizma i hegemonizma, miješanja u unutarnja pitanja nezavisnih zemalja, za ekonomsku ravnopravnost i razvoj, koju je vodio pokret nesvrstanih, čiji su aktivni učesnici najveći dio zemalja u razvoju — izvoznika i uvoznika nafte.

Inflacija i cijene nafte

Široko je rasprostranjeno i sistematski se podstiče ubjeđenje da je »energetska kriza«, upravo da su cijene nafte i zemlje OPEC odgovorne za ekonomske teškoće i kriznu situaciju u svjetskoj privredi.

Inflacija i monetarna nestabilnost u svijetu pokušava se objasniti cijenama nafte. To je ne samo daleko od istine, nego su kretanja upravo obrnuta. Inflacija je bila u punom zamahu prije povećanja cijena nafte iz 1973. Pad vrijednosti dolara i raspad svjetskog monetarnog sistema počeo je nekoliko godina ranije. Očito je da su eksplozija izdataka za naoružanje, nekontrolisano bujanje svjetskih monetarnih rezervi putem rezervnih valuta, a prvenstveno dolara, eksplozija cijena zlata bili glavni faktori koji su vodili ka navedenim poremećajima.[22] Cijene nafte bile su posljedica, a onda i dopunski faktor u ovim kretanjima.

U stvari, zemlje u razvoju izvoznice, a posebno uvoznice nafte bile su glavne žrtve inflacije kojom se na njih prebacuje teret porasta cijena nafte kao i monetarnih poremećaja, s tim što su druge bile dvostruko pogođene: vrijednost njihovih izvoznih pri-

[22] Prof. Robert Triffin u referatu iznesenom na II svjetskom naučno-bankarskom skupu u Dubrovniku, maja 1980, iznio je podatke da su zbog naprijed navedenih faktora svjetske monetarne rezerve u periodu 1970—1979. porasle za 790 prema samo 22 milijarde dolara u prethodnih 10 godina (u periodu 1960—1969).

Prema »GATT Annual Report on International Trade 1979/80«, za inflaciju u svijetu odgovorna je prije svega ekspanzivna monetarna politika, a ne spoljni faktori kao povećanje cijena nafte i drugih sirovina koje su predmet međunarodne trgovine.

Digitized by Google

manja je smanjivana, dok su istovremeno trpile posljedice inflacije i monetarnih poremećaja, kao i posljedice porasta cijena nafte.

Pomjeranja u bilansima plaćanja

Porast cijena nafte uticao je na povećanje učešća nafte (i goriva), odnosno zemalja izvoznica u svjetskoj trgovini, što je rezultiralo u značajnim pomjeranjima u bilansima plaćanja u korist pomenutih zemalja.[23]

Podatke o deficitu zemalja OECD treba primiti sa rezervom jer je bilo pretjerivanja u odnosu na uticaj cijena nafte na njih.[24]

Za nas su svakako od najvećeg interesa ZUR uvoznice nafte.[25] Nema sumnje da su cijene nafte dalje pogoršale platnobilansne pozicije zemalja u razvoju koje uvoze naftu, što, povezano sa drugim faktorima, nepovoljno utiče na njihove razvojne napore. Većina toga odnosi se na manji broj, i to razvijenih ZUR (na njih 10 otpalo je 77% ukupnog neto uvoza nafte u 1978).[26] Najmanje razvijene zemlje, mada uvoze manje količine nafte, zbog svog slabog međunarodnog finansijskog položaja, zbog velike ovisnosti od uvoza hrane i nekih drugih bazičnih potreba, imaju još veće teškoće.

Međutim, u razvijenom svijetu postoje tendencije da se sve teškoće u platnim bilansima ZUR prebace na uvoz nafte, što je daleko od istine, jer:

---

[23] Učešće zemalja OPEC u svjetskom izvozu povećano je sa 7,3% u 1973. na 14,8% u 1980, dok je u slučaju uvoza povećanje iznosilo sa 3,6% na samo 6,6%.

Učešće goriva (znači i nafte) u ukupnom uvozu razvijenih zemalja povećano je sa 21% u 1973. na samo 22% u 1979. (Izvor: *International Trade 1979/80*, GATT, Geneve, 1980, tabela A—2 i str. 50. Za 1980: *GATT Press Release*, Geneve, 10. mart 1981.)

U periodu od 7 godina (1974—1980) platnobilansni viškovi zemalja OPEC ocijenjeni su na 395 milijardi dolara, deficit ostalih zemalja u razvoju na 259, a industrijski razvijenih zemalja na 45 milijardi dolara. Samo u 1980. viškovi zemalja izvoznica nafte iznosili su skoro 1/3 ukupnih viškova, a isto toliko deficit ostalih ZUR; deficit razvijenih zemalja bio je u toj godini veći od navedenog ukupnog iznosa, što znači da su u prethodnih 6 godina te zemlje imale kumulativno višak u bilansima plaćanja. (Izvor: *GATT Press Release*, Geneve, 10. mart 1981.)

[24] Jedna povjerljiva studija OECD iznosi podatak da je u periodu 1974—1977 godišnji deficit bilansa plaćanja ovih zemalja iznosio samo 2 umjesto zvanično iznesenih 18 milijardi dolara. Na pretjerivanja u podacima o deficitu ukazivali su mnogi zapadnoevropski ekonomisti, kao Sven Grassman, iz Stockholm Institute for International Economic Studies, Peter Oppenheimer, predavač Oxford Univerziteta i drugi. (Vidi: »Oil Payments »Gap« Smaller than Believed, Secret Study Shows«, »International Herald Tribune«, 27—28 septembar 1980.)

[25] Nafta je predstavljala u 1980. godini 20% ukupnog uvoza ZUR, prema 13% u 1973; u odnosu na izvoz ti procenti su iznosili 25%, odnosno 13%. (Izvor: Isto 20, str. 127.)

[26] Isključujući 15 neto izvoznika nafte, 92 zemlje u razvoju uvezle su više od 75% njihove domaće potrošnje nafte. (Izvor: *OPEC Papers: Energy and Developing Countries*, Beč, oktobar 1980, str. 7.).

Digitized by Google

— znatan dio deficita ovih zemalja potiče iz nerobnih transakcija (16,0% ukupnog deficita u periodu 1974—79)[27], koje potiču uglavnom iz odnosa sa industrijski razvijenim zemljama;

— daleko važnija je činjenica da trgovinski deficit po osnovu uvoza industrijskih prerađevina (uglavnom iz industrijski razvijenih zemalja) daleko nadilazi deficit po osnovu uvoza goriva (i nafte). To je vidljivo iz slijedeće tabele o trgovinskom deficitu ZUR — po izvorima (u milijardama dolara):[28]

	1973.	1974.	1979.	1974—79.
— Sve robe	−15	−32	−62	−237
— Goriva	−4	−11	−21	−82
— Ostale sirovine	+18	+25	+39	+179
— Industrijske prerađ.	−27	−43	−71	−303

U 1979. u odnosu na 1973. učešće goriva u deficitu ovih ZUR povećano je na ispod 1/3 prema nešto iznad 1/4. U periodu od pomenutih 6 godina deficit po osnovu uvoza industrijskih prerađevina bio je skoro četiri puta veći od onoga po osnovu uvoza goriva, a za 27,8% prevazilazio je ukupan deficit ovih zemalja. Čak u 1979. godini deficit po osnovu industrijskih prerađevina bio je za 3,4 puta veći od onoga po osnovu goriva.

Samo u 1979. godini transferisano je iz ZUR u razvijene zemlje na račun otplate dugova 60,2 milijarde dolara. (Dugovi ovih zemalja koncem 1979. ocijenjeni su na 366 milijardi dolara.)[29]

Povećanje kamatnih stopa u razvijenim zemljama, posebno u SAD, povezano sa jačanjem dolara, predstavlja dalja velika opterećenja zemalja u razvoju. Postoje procjene[30] da svaki procentni poen povećanja eskontne stope u razvijenim zemljama znači povećanje od 2 milijarde dolara u godišnjim obavezama za otplatu dugova zemalja u razvoju.

Veoma je značajan odliv kapitala iz ZUR po osnovu transferisanih profita inostranih direktnih investicija[31], a neregistrovani transferi po osnovu takozvanih transfernih cijena (veće uvozne, a niže izvozne u odnosu na svjetske cijene) ovo još dalje povećavaju.

---

[27] *World Economic Outlook*, A Survey by the Staff of the International Monetary Fund, Washington, DC, maj 1980, tabela 14.

[28] Ukoliko se iz ove grupe isključe nečlanice OPEC, a neto izvoznice nafte (Meksiko i druge), onda se deficit po osnovu goriva u 1979. povećava sa 21 na oko 35 milijardi dolara. (Izvor: Isto 23, str. 8—9.) — = deficit; + = suficit u trgovinskom bilansu. (Izvor: *International Trade 1979/80*, GATT, Geneve, 1980, str. 8—9.)

[29] UNCTAD: *Financial Resources for Development. International Financial Flows to and from Developing Countries*, TD/B/C, 3/166 (Part I), Geneve, 20. jun 1980, Aneks, str. 8—9.

[30] Vidi: *A Strong Dollar's Damage*, »Newsweek«, 12. januar 1981.

[31] Profiti samo SAD kompanija transferisani iz ZUR u 1977. iznosili su 7,8 milijardi dolara. (Izvor: *Survey of Current Business US Department of Commerce*, Washington, august 1978.)

Digitized by Google

Na drugoj strani, neto zvanična javna pomoć zemalja OECD bila je ispod polovine cilja od 0,7% BNP.

U takvim uslovima ZUR su bile prisiljene da koriste eurokredite pod nepovoljnim uslovima, što dalje pogoršava njihovu spoljnofinansijsku poziciju, a neke su skoro iscrpile mogućnosti ovakvog zaduženja.

Sve to potvrđuje veliku dugoročnu odgovornost razvijenog svijeta za međunarodnu trgovinsku i finansijsku poziciju zemalja u razvoju, posebne uvoznica nafte.

Platnobilansni viškovi zemalja OPEC i takozvana reciklaža petrodolara[32] predmet su velikih diskusija, bojazni za stabilnost međunarodnog finansijskog sistema. Buka oko petrodolara imala je za cilj osiguranje pune kontrole nad viškovima zemalja OPEC od strane monopolističkog kapitala. To je i ostvareno. Najveći dio petrolejskih viškova plasiran je u nekoliko industrijski razvijenih zemalja.[33] Viškovi zemalja OPEC investirani su u namjene koje najviše odgovaraju interesima zemalja korisnika, služe za pokrivanje njihovih eventualnih deficita u blilansima plaćanja (pa i kada oni proističu iz izvoza kapitala)[34], uz punu kontrolu od strane kapitala i vlada zemalja korisnika, uključujući i mogućnost njihovog zamrzavanja (slučaj viškova Irana u SAD).

---

[32] Problem reciklaže nije, međutim, nov, nepoznat, vezan za zemlje OPEC, nego on postoji od pojave debalansa u bilansima plaćanja u svijetu. Izrazito poznat bio je problem reciklaže SAD platnobilansnih viškova i njihovog usmjeravanja za pokrivanje deficita zemalja Z. Evrope nakon II svjetskog rata.

[33] Podaci o viškovima zemalja OPEC, a posebno o plasmanima tih viškova, veoma su nesigurni. Procjene o plasmanima 225 milijardi dolara viškova (u periodu 1974—1979) pokazuju da je 81,3% bilo plasirano u razvijenim zemljama Zapada. Od ukupnih viškova skoro polovina (45,8%) bila je plasirana na eurotržištu, a ostatak u razne kapitalne transakcije (državne ili druge obveznice, akcije, direktne investicije, ulaganja u nekretnine, pozajmice vladama i slično).

U najbogatiju zemju — SAD najviše je investirano — 23%, u V. Britaniju 21%, 4,5% u međunarodne organizacije, a ostalo u druge razvijene zemlje. Na zemlje u razvoju ocijenjeno je 42 milijarde ili 18,7% svih viškova. (Izvor: Isto 27, tabela 18.)

Prema najnovijim podacima Međunarodnog monetarnog fonda, viškovi zemalja OPEC u 1980. iznosili su 120 prema 70 milijardi dolara u 1979. Najveći dio (91% ili 109 milijardi dolara) plasiran je u razvijeni svijet, a 10 milijardi u ZUR. Tako bi ukupni plasmani ovih zemalja za 7 godina (1974—1980) iznosili 389 milijardi dolara, od čega 329 milijardi (ili 84,6%) u razvijeni svijet, a 52 milijarde u ZUR, uz 8 milijardi u Međunarodni monetarni fond i Svjetsku banku.

Da bismo ilustrovali veličinu reciklaže, spomenimo da su bruto potraživanja zemalja OPEC u odnosu na internacionalne (u stvari, transnacionalne) banke krajem juna 1980. iznosila samo 11,9% svih potraživanja (145,4 prema 1.221,6 milijardi dolara). Po odbitku dugovanja ovih zemalja, neto potraživanja se smanjuju na 82,2 milijarde dolara. (Izvor: Bank for International Settlements, Basel: International Banking development — second quarter 1980, 19. novembar 1980, tabela 6.)

[34] U periodu 1974—1975. godine SAD su imale deficit od 36 milijardi, ali su ulaganja OPEC zemalja od 38 milijardi dolara više nego pokrila taj deficit. (Izvor: Harry Magdoff, The U. S. Dollar, Petrodollars, and U. S. Imperialism, »Monthly Review«, januar 1979, str. 9.)

Digitized by Google

Inače, suština problema reciklaže petrodolara je u tome kako pomenute viškove direktno usmjeriti u zemlje u razvoju — uvoznice nafte, u odgovarajućem obimu i uslovima. Jedan dio tih viškova usmjeravan je do sada u pomenutom pravcu, na siromašnije ZUR, putem bilateralnih, regionalnih i multilateralnih kanala. Naprijed je iznesen podatak od 42 milijarde dolara ili 18,7% viškova zemalja OPEC, usmjerene u druge ZUR u periodu od 6 godina (1974—79).[35] Zemlje OPEC su usmjerile na finansiranje ostalih ZUR znatno veći dio svoga bruto nacionalnog proizvoda (između 4,01% u 1975. i 1,59% u 1979) od zemalja OECD (0,35% BNP u 1978. i 1979).[36]

U toku je razmatranje niza novih mehanizama i kanala o finansijskoj saradnji među pomenutim zemljama, kao:

— Izvršeno je povećanje kapitala OPEC Specijalnog fonda uz odluku o pretvaranju ovog fonda u međunarodnu agenciju za finansiranje razvoja, to jest OPEC Fond za međunarodni razvoj.

— Venecuela i Meksiko (nečlanica OPEC) donijeli su odluku o programu za energetsku saradnju za zemlje Centralne Amerike i Kariba (9 zemalja), kojim se predviđa obezbjeđenje 160.000 barela/dnevno nafte. 30% troškova uvoza ove nafte kreditira se na 5 godina sa kamatom od 4%; ukoliko se ta sredstva usmjere za finansiranje razvojnih projekata, posebno u energetskom sektoru, ona se pretvaraju u kredit sa rokom otplate od 20 godina i kamatom od 2%.[37]

— Među zemljama OPEC naišao je na pozitivan prijem prijedlog Iraka o stvaranju međunarodnog fonda koji bi alimentirale razvijene zemlje i zemlje OPEC; doprinosima prvih zemljama u razvoju kompenzirale bi se posljedice inflacije u svijetu, a drugih povećanje cijena nafte.[38] Irak je siromašnijim zemljama u razvoju odobravao kredite za pokriće razlike u cijenama nafte.

— Alžir i Venecuela predložili su na sastanku OPEC u Karakasu stvaranje posebne finansijske agencije sa kapitalom od 20 milijardi dolara.

Uočeni su problemi finansiranja u cilju prebrođavanja platnobilansnih teškoća ostalih, uključujući razvijenije ZUR, inače veće uvoznice nafte. Mjesto skoro isključive ovisnosti ovih zemalja od eurokredita i sličnih izvora finansiranja, smatra se korisnim usmjeravanje dijela viškova zemalja izvoznica nafte u prednje zemlje, koje se, međutim, nalaze pred zadatkom stvaranja povoljne klime i odgovarajućih garancija za plasmane kapitala zemalja izvoznica nafte.

---

[35] Međutim, prema podacima UNCTAD, skoro isti iznos (41 milijarda dolara ili 23,3% OPEC viškova) transferisan je u druge ZUR u periodu od 5 godina (1974—78).

[36] Izvor: OPEC FUND: *Financial Dilemmas Facing Developing Countries*, Beč, 1980, str. 3.

Za zemlje OECD vidi: 1980 Review Development Co-operation, OECD, Paris, novembar 1980, str. 125.

[37] Vidi Deklaraciju predsjednikâ Meksika i Venecuele od 3. augusta 1980.

[38] Izvor: Isto 36, str. 52—53.

Digitized by Google

Ipak, imajući u vidu privremen karakter viškova zemalja izvoznica nafte, glavni napori za proširenje saradnje sa ostalim ZUR treba da se usmjere na povećanje međusobne trgovine, prije svega izvoza u zemlje izvoznice nafte[39], a zatim saradnje u oblasti obimnih programa razvoja ovih zemalja (njihova industrijalizacija, poljoprivreda, saobraćaj, zajednički projekti i slično). Pri tome ostale ZUR mogu da pomognu zemljama izvoznicama nafte u bržem oslobađanju od raznih vrsta pritisaka, pa i ucjena koje vrši monopolski kapital svojim učešćem u razvojnim programima zemalja izvoznica nafte.

Postoji široko rasprostranjeno mišljenje da su zemlje OPEC veoma bogate, da stvaraju platnobilansne viškove kojima remete finansijske tokove u svijetu. U suštini, ove zemlje su nerazvijene, one nisu bogate, nego su (neke od njih) likvidne, te se nalaze pred problemom kako tu likvidnost transformirati u razvoj materijalnih proizvodnih snaga.

Za razliku od industrijski razvijenih zemalja, čiji viškovi potiču iz »obnovljivih« operacija, viškovi zemalja izvoznica nafte su privremeni, oni potiču iz iscrpljivanja neobnovljivih prirodnih bogatstava. Za ove zemlje daleko je ekonomičnije da eksploataciju nafte ograniče na nivo koji odgovara potrebama i mogućnostima finansiranja njihovog razvoja, a ostatak nafte da »drže pod zemljom«, mjesto da viškove kapitala plasiraju na svjetskom tržištu. U prvom slučaju vrijednost nacionalnog bogatstva će se stalno povećavati, a u drugom ona se rapidno smanjuje. Ukoliko bi zemlje izvoznice nafte poštovale ovu jednostavnu ekonomsku logiku, njihova proizvodnja nafte brže bi se smanjivala nego što je bio slučaj do sada, a time i njena ponuda, što bi uticalo na još brži rast cijena nafte.

Usporavanje ekonomskog rasta i energetska efikasnost

Krizna situacija u svjetskoj privredi u drugoj polovini 70-tih i početkom 80-tih godina, koja se često pripisuje cijenama nafte, u suštini je posljedica stukturnih neusklađenosti (uključujući i strukturu energetske potrošnje) u privredama prije svega razvijenog svijeta, uz inflaciju, monetarnu nestabilnost i produbljivanje jaza između nerazvijenih i razvijenih. Usporavanje stopa rasta karakteriše prije svega privredu razvijenih zemalja u posljednjim godinama. To je, međutim, praćeno povećanom energetskom efikasnošću, smanjenjem intenziteta u potrošnji komercijalne energije (odnos potrošnje energije prema jedinici BNP). Slijedeća tabela ilustruje prednja kretanja (u %):[40]

[39] Učešće ostalih ZUR u uvozu zemalja OPEC još uvijek je skromno: sa 10% u 1973. ono je povećano na 12% u 1979. godini. (Izvor: Isto 28, tabela A—2.)

[40] Izvor: *World Economic Survey 1979—1980*, United Nations, New York, 1980, str. 14. i 116.

Digitized by Google

	Stope rasta		*Energetska efikasnost* Energija		Nafta	
	1961—73.	1974—79.	1971—73.	1974—77.	1971—73.	1974—77.
— Svijet	5,4	3,6	...	...	...	...
— Razvijene zemlje	5,0	2,7	0,81	0,21	1,23	0,09
— ZUR	6,0	5,2	1,13	1,43	1,34	1,46
— ZUR izvoznice nafte	7,5	5,4	1,08	2,19	1,33	2,54
— ZUR uvoznice nafte	5,4	5,2	1,17	1,21	1,38	1,15
— Socijalist. zemlje	6,7	5,2	0,78	0,90	1,41	1,07

Zemlje u razvoju, posebno uvoznice nafte, registrovale su veoma skroman pad stope rasta, izvoznice nafte nešto veći pad (zbog ograničavanja proizvodnje nafte). Energetska efikasnost kod ovih zemalja se pogoršala, naročito u slučaju zemalja izvoznica nafte. ZUR uvoznice nafte, međutim, pokazuju poboljšanu efikasnost u potrošnji nafte, što je uticalo na smanjivanje stope rasta njihovog uvoza nafte.

Socijalističke zemlje pokazuju slična kretanja kao i ZUR, s tim što je kod njih izrazitije poboljšana efikasnost u potrošnji nafte.

Industrijski razvijene zemlje pokazuju pad stope rasta skoro na polovinu u odnosu na prethodni period. U 1980. i 1981. situacija se dalje pogoršala.[41] Istovremeno, one pokazuju izrazito poboljšanje energetske efikasnosti, a naročito u potrošnji nafte. Godišnje stope rasta potrošnje nafte smanjene su sa 7,9% u periodu 1963—73. na 0,4% u periodu 1973—79. Međutim, to nije posljedica samo štednje energije i nafte posebno, nego i činjenice da je proizvodnja energetski intenzivnih grana industrije bila usporena u odnosu na prosjek rasta BNP. Ovakva kretanja bila su moguća i zbog činjenice da su pomenute zemlje bile »saturirane« sa energijom u odnosu na ZUR.

U cjelini gledano, štednja nafte može da se sagleda iz znatno usporenijih stopa rasta njene proizvodnje u svijetu: u 1980. u odnosu na 1973. proizvodnja je porasla samo za 7,3%, dok je u prethodnih 7 godina (1973. u odnosu na 1966) proizvodnja bila povećana čak za 72,1%.[42]

---

[41] Upoređenje stopa rasta pojedinih zemalja OECD jasno demantuje teorije o nafti kao izvoru recesije. Tako Japan, zemlja potpuno ovisna o uvozu nafte, u 1981. u odnosu na 1978. očekuje rast bruto nacionalnog proizvoda od 15,4%, dok V. Britanija veoma značajan proizvođač nafte (80 miliona tona u 1980. prema samo 1,1 milion u 1975), sa krupnim uštedama u platnom bilansu, računa u istom periodu na pad BNP od 3%. (Izvor: Za BNP — »OECD Economic Outlook«, br. 28, decembar 1980 — obračunao A. P. Za proizvodnju nafte — »Petroleum Economist«, januar 1980.)

[42] Za odnos 1980. prema 1973. — »Petroleum Economist«, januar 1980.

Za odnos 1973. prema 1966. — Izvor: Isto 7.

Digitized by Google

Mala poboljšanja su nastupila i u strukturi energetske potrošnje u industrijski razvijenim zemljama u pomenutom periodu: 1973—79: učešće nafte smanjeno je za 2 procentna poena, ali je smanjeno i učešće tvrdih goriva, dok hidro i nuklearna energija čine glavno povećanje.[43]

Ipak, industrijski razvijene zemlje ostaju najveći potrošači, uvoznici i »rasipnici« nafte: u 1979. one su učestvovale sa 79,1% svjetske potrošnje nafte (bez socijalističkih zemalja). Uvoz ove grupe zemalja povećan je u 1979. u odnosu na 1973. za 7,1%. Iako su u 1980. značajno smanjile potrošnju, industrijski razvijene zemlje i dalje nose glavnu odgovornost za štednju nafte, za smanjenje tražnje i uvoza, a time i pritiska na njene cijene. Istovremeno, zahvaljujući svojim potencijalima u tehnologiji i kapitalu, one mogu i treba da dadu glavni doprinos u iznalaženju novih izvora energije, supstituciji tekućih goriva i štednji svih vrsta energije.

Supstitucija tečnih goriva i štednja energije

Energetska situacija u svijetu nametnula je dva pravca akcija: promjena strukture — supstituciju tečnih goriva (nafte) alternativnim izvorima energije, i uvozne domaćim izvorima energije, te štednju, konzerviranje svih vidova energije.

Sagledavanje energetske situacije predmet je mnogih projekcija, među kojima da navedem samo neke:

— Projekcija UN[44] predviđa za 1985. deficit u nafti od 5,5 miliona barela/dnevno ili 7,4% potrošnje u svijetu (uglavnom u razvijenim zemljama).

— Projekcija Svjetske banke[45] za 1990. predviđa rast potrošnje energije od 201,5 miliona barela/dnevno ekvivalenta nafte ili 46,2% više nego u 1980. Razvijene zemlje očekuju deficit od 20 miliona barela/dnevno (1/5 svoje potrošnje nafte), a zemlje neto uvoznice nafte deficit od 7,5 miliona barela/dnevno.

Projekcija Svjetske banke do 2020. godine računa na povećanje ponude energije skoro od 4 puta u odnosu na onu u 1970. (390 miliona prema 100,9 miliona barela/dnevno ekvivalenta nafte), prema povećanju od 5,5 puta u prethodnih 50 godina. Predviđaju se značajne promjene u strukturi energetske potrošnje (u % učešća):

	1970.	1980.	1990.	2020.
— Nafta	47,6	45,8	38,0	17,0
— Nafta (OPEC)	(23,0)	(20,4)	(16,0)	(6,0)
— Ugalj	32,3	30,0	31,0	32,0
— Hidroenergija	2,0	2,7	4,0	5,0
— Nuklearna energija	0,1	1,0	2,0	16,0
— Gas i ostalo	18,0	20,5	25,0	30,0

[43] *International Trade 1979/80*, GATT, Geneve, 1980, str. 35, 75. i 78.

[44] Izvor: Isto 40, str. 113.

[45] Izvor: »World Development Report, 1980«, The World Bank, Washington DC, august 1980, tabela SA 2 i SA 3.

Među projekcijama do 2.000. godine od interesa mogu biti one OECD, te petrolejskih korporacija Exxon i Shell.

Digitized by Google

Izrazito smanjenje učešća nafte, posebno one OPEC, a izrazito povećanje učešća nuklearne energije, hidroenergije, te gasa i ostalog, uz stagnaciju tvrdih goriva — karakteristika je ovih očekivanja.

Industrijski razvijene zemlje nalaze se u dosta povoljnoj situaciji za supstituciju nafte: one raspolažu značajnim rezervama kvalitetnog uglja, uljnih škriljaca, izvjesnim rezervama prirodnog gasa. One posebno raspolažu tehnologijom i kapitalom za energetske potrebe. Sve je to usmjerilo akcije, naročito nekih od ovih zemalja, u pravcu supstitucija tečnih goriva.[46] Ima predviđanja o revoluciji na svjetskom tržištu nafte 1990. ili tokom te dekade[47]: razvijene zemlje bi mogle trošiti ispod polovine nafte (u odnosu na tekuću potrošnju), i to uglavnom za benzin i motorna ulja. Ostale potrebe u energiji bi se pokrivale iz prirodnog gasa, uglja i nuklearne energije koji bi trebali da budu jeftiniji od nafte. Tri faktora treba da djeluju u tom pravcu: nove tehnologije u korištenju uglja, napredak u tehnologiji prerade nafte (veći procenat učešća lakih derivata — benzina i motornih ulja) i, konačno, veća ekonomika u supstituciji nafte.

Socijalističke zemlje, prije svega SSSR, a donekle i NR Kina, nalaze se u povoljnijem položaju zbog značajnih rezervi nafte i prirodnog gasa, kvalitetnog uglja i hidroenergetskih resursa.

Zemlje u razvoju neto uvoznice nafte su u znatno nepovoljnijem položaju: skoro bez nafte i prirodnog gasa, sa malo uglja (koncentrisanog samo u nekoliko zemalja), nešto uljnih škriljaca (opet samo u nekoliko zemalja), ali sa značajnim hidroenergetskim potencijalima.[48] Situaciju otežava tehnološka zaostalost i ovisnost, te oskudica u kapitalu. Tako je energetska perspektiva ovih zemalja veoma neizvjesna i složena.

---

[46] Karterova administracija prihvatila je program od 20 milijardi dolara za proizvodnju sintetičkih goriva, prije svega iz uglja. (Izvor: »International Herald Tribune«, 6 oktobar 1980.)

Međutim, Reaganova administracija izmijenila je taj koncept, stavljajući težište na nuklearnu energiju, smanjujući sve ostale energetske programe. Smatra se, tako, da je nuklearni »lobi« odnio pobjedu nad onim koji je forsirao ugalj, što odražava borbu među odgovarajućim krugovima krupnog kapitala. (Vidi: *U. S. Energy Policy Is Reversed in Pro-Nuclear Reagan Budget*, »International Herald Tribune«, 9 mart 1981)

U 1980. procijenjeno je da cijena benzina i dizel goriva iz uglja varira između 40 do 60 dolara/barel, znači znatno iznad tih proizvoda na bazi nafte. (Izvor: Isto 49, str. 90.)

U ovoj oblasti još uvijek postoje veliki tehnološki problemi, a posebno je značajno pitanje ekonomike. Računa se, međutim, na rješavanje ovih problema u neposrednoj budućnosti, poboljšanje ekonomike naročito u uslovima daljeg poskupljenja derivata na bazi nafte.

[47] Vidi: Dr. S. Singer, *The Coming Revolution in World Oil Markets*, »The Wall Street Journal«, Copyright Dow Jones and Co., Inc., 1981, Cit: USICA, Wireless File, 5 februar 1981.

[48] Podaci o energetskim rezervama ZUR neto uvoznica nafte su sigurno potcijenjeni, zbog slabe geološke istraženosti ovih zemalja. Pomanjkanje finansijskih sredstava ograničava ova istraživanja, u uslovima kada se monopolistički kapital, koji ide samo na one istrage koje daju brze i velike efekte, sve više koncentriše na istrage u razvijenim zemljama.

Digitized by Google

Iscrpljujući, neobnovljivi karakter prednjih izvora energije (izuzev hidroenergije) podstakao je sve veću pažnju korištenju obnovljivih izvora energije, među kojima, pored biomasa u tradicionalnom obliku (drvo i poljoprivredni otpaci), najveću pažnju privlače biomase u netradicionalnom obliku (u tekućem ili gasovitom stanju), te u određenom stepenu sunčeva, geotermalna i energija vjetra.

Sa stanovišta šire supstitucije tečnih goriva najveći značaj ima alkohol (etanol) proizveden iz šećerne trske, šećerne repe, melase, žitarica (prije svega kukuruza) itd. Njegov značaj leži u tome što se najlakše miješa sa benzinom (kao gasohol) ili čak potpuno zamjenjuje benzin u pogonu automobila. Ekonomika proizvodnje zavisi od cijena osnovne sirovine: cijene 1 barela etanola iz šećerne trske kreću se između 25 do 45 dolara.[49] Najveća dostignuća u proizvodnji etanola kao supstitucije benzinu zabeležena su u Brazilu, iako SAD i neke druge zemlje čine određene napore u ovoj oblasti.[50]

Šire korištenje poljoprivrednih proizvoda za proizvodnju energije može negativno da utiče na snabdijevanje i cijene nekih od ovih proizvoda i tako nametne dilemu — hrana ili energija. Racionalnu proizvodnju biomasa moguće je organizovati samo na sirovinama koje se proizvode na zemljištu od marginalnog značaja za proizvodnju hrane. Ovo posebno u uslovima kada se smatra da je »zelena revolucija« već dostigla svoj vrhunac i da dalja značajnija dostignuća u proizvodnji hrane čekaju nove prodore u genetici.

Korištenje ogromnih potencijala sunca još je u prvim počecima (cijena 1 barela ekvivalenta nafte kreće se između 50 i 90 do-

---

[49] Izvor: *Energy in Developing Countries*, World Bank, Washington DC, august 1980, str. 90.

[50] Brazil ima najkompleksniji program štednje benzina i dizel goriva. Program etanola obuhvata ne samo 20% miješanje sa benzinom (gasohol), nego punu zamjenu benzina u pogonu automobila. U tu svrhu vrše se manje adaptacije motora, čime se bavi niz tehnoloških centara i kompanija. Već oko 100.000 automobila koristi isključivo etanol, a za 1982. predviđa se da će ih biti jedan milion. (Izvor: C. A. Leite Barbosa, Referat podnesen na VIII okruglom stolu ZUR u Zagrebu, oktobar 1980.)

Šećerna trska i melasa predstavljaju osnovnu sirovinu za proizvodnju etanola u Brazilu. Ova proizvodnja može biti ekonomična uz cijenu šećerne trske do 0,40 din/kg, odnosno 1,70 din/kg melase. (Izvor: Isto 49, str. 40.)

Program proizvodnje etanola u SAD počiva na kukuruzu, ali on nailazi na mnogo rezervi. Prije svega, samo za pokriće 10% potrošnje benzina trebalo bi angažovati polovinu normalne proizvodnje kukuruza. Ekonomika ove proizvodnje je problematična: uz cijenu kukuruza od 3,80 din/kg proizvodnja etanola morala bi biti subvencionirana zbog većih cijena u odnosu na cijene benzina. Najveći problem leži u činjenici da proizvodnja etanola (zajedno sa proizvodnjom kukuruza) troši više energije nego što se tom proizvodnjom dobije. (U Brazilu za destilaciju etanola koristi se, međutim, stabljika šećerne trske.) (Izvor: »Gasohol-Panacea«, The Petroleum Situation, The Chase Manhattan Bank, New York, novembar 1980.)

Digitized by Google

lara[51]), dok geotermalna energija i energija vjetra imaju ograničen lokalni karakter.

Ukratko, još nije ostvarena ekonomična supstitucija nafte, što daje mogućnost daljeg rasta njenih realnih cijena, čime se postepeno stvaraju uslovi za ekonomičniju supstituciju nafte.

Paralelno sa naporima za supstituciju nafte, konzervacija energije može da predstavlja brži doprinos poboljšanju energetske situacije pojedinih zemalja. U ovom pogledu razvijene zemlje, iako na početku ovih akcija, nalaze se ispred zemalja u razvoju.

Po mnogim analizama, energetska efikasnost zemalja u razvoju niža je od one u razvijenim zemljama, zbog čega su napori u pravcu štednje još značajniji.[52] Razlog za nižu efikasnost treba tražiti u slabijem kvalitetu i nižem tehnološkom stupnju kapitalne opreme u industriji, energetici, transportu, ali i u slabijoj organizaciji u korištenju energije.

Razvoj vlastitih energetskih resursa u cilju supstitucije uvozne energije i konzerviranje energije traži krupne tehnološke zahvate i ogromna investiciona ulaganja u zemljama u razvoju uvoznicama nafte. Investicije za proizvodnju energije za period 1980—1990. ocijenjene su na oko 450 milijardi dolara (u cijenama iz 1980), pri čemu godišnja ulaganja treba da rapidno rastu.[53] Pored njih, ostaju izdaci za konzerviranje energije.

Zemlje u razvoju nisu u mogućnosti da same niti uz podršku ZUR izvoznica nafte pokriju te potrebe. Najveći doprinos kako posebno u tehnologiju tako i u kapitalu treba da daju razvijene zemlje i međunarodne finansijske institucije.[54]

Ukratko, zemlje u razvoju uvoznice nafte pritiješnjene su između potreba visokih izdataka za uvoz energije i onih za njenu proizvodnju i konzerviranje. Neizvjesno je kada izdaci za drugu namjenu mogu dovesti do značajnijeg smanjenja izdataka za uvoz energije; pitanje je da li je to uopšte izvedivo. Sa tog stanovišta pojedine zemlje u razvoju se nalaze u veoma različitom položaju.

Izazovi za zemlje izvoznice nafte

Sa energetskog stanovišta zemlje izvoznice nafte[55] nalaze se u znatno povoljnijem položaju u odnosu na ostale ZUR: one raspolažu

---

[51] Izvor: Isto 49.

[52] Jedna analiza Svjetske banke ukazuje da bi 1990. ZUR mogle uštediti 4,6 miliona barela/dnevno ekvivalenta nafte ili 15% ukupno planirane potrošnje, najviše u industriji, saobraćaju i domaćinstvima. (Izvor: Isto 49, str. 65.)

[53] Izvor: Isto 49, str. 7.

[54] Programi Svjetske banke predviđaju u periodu 1981—85. izdatke za tekuće energetske projekte od 13,2 milijarde dolara, a »poželjni« program finansiranja penje se na 25 milijardi dolara. (Izvor: Isto 49, str. 72.)

Na žalost, nova SAD administracija odbila je podršku ovakvom programu i izrazila nespremnost da u njemu učestvuje. (Izvor: »International Herald Tribune«, 21—22. februar 1981.)

[55] U razvijenom svijetu, a ponekad i u ZUR, pa i kod nas, diskusija o nafti povezuje se isključivo sa OPEC, koju u prvim zemljama

Digitized by Google

velikim rezervama nafte, prirodnog gasa, teške nafte, dok je većina oskudna, na primjer, u uglju. To im daje prednosti, uključujući i kapital, za potrebe ukupnog ekonomskog razvoja. Ipak, u oblasti ekonomskog razvoja i međunarodnih ekonomskih odnosa ove zemlje imaju sličnih problema kao i ostale ZUR, a, posebno, one imaju zajedničke aspiracije. Pri svemu pojedine među ovim zemljama u različitom su položaju.

Jedan od ključnih problema zemalja izvoznica nafte sastoji se u tome kako obezbijediti efikasnu transformaciju iscrpljujućih energetskih resursa u povećanje materijalne proizvodnje, njenu diverzifikaciju, u trajan ekonomski razvoj, poboljšanje životnih uslova naroda, punu ekonomsku i političku nezavisnost.

Osnovna orijentacija u ekonomskom razvoju opravdano je usmjerena na diverzifikaciju privredne strukture u ovim zemljama: prioritetan je razvoj industrijskih grana za preradu tekućih goriva:[56] rafinerija nafte, odgovarajućih grana petrohemije, industrije vještačkih đubriva, metalurgije i drugih energetski intenzivnih grana, te poljoprivrede. Ovakva proizvodna orijentacija nudi najbolju valorizaciju prirodnih resursa, veći dohodak, akumulaciju i devizni efekat. Istovremeno, međutim, ove zemlje se nalaze pred problemom više-manje potpune izgradnje infrastrukture, čije postojeće slabosti predstavljaju veliki teret za njihov razvoj.

U tim naporima zemlje izvoznice nafte suočene su sa mnogim problemima, rizicima i izazovima. Neki su internog, a drugi eksternog karaktera.

Na spoljnjem planu ove zemlje su suočene sa težnjama razvijenog svijeta i monopolističkog kapitala da ostvare što veće koristi kroz nabavke nafte, putem isporuka tehnologije i investicione opreme, hrane, a posebno naoružanja. Oni čine maksimalne napore da onemoguće ili bar uspore razvoj naročito industrija za preradu nafte, zatvarajući svoja tržišta za ove prerađevine.

Na unutarnjem planu rizici i izazovi su višestruki, a neki su uslovljeni karakterom društveno-ekonomskih i političkih sistema pojedinih zemalja.

Na prvom mjestu je potreba maksimalne štednje i racionalnog korištenja nafte (čije su stope potrošnje u ovim zemljama inače

---

smatraju kartelom, protiv koga je usmjerena borba. Međutim, to je pogrešno, a zemlje u razvoju može da dovede na stranputicu. Kada se, na primjer, radi o proizvodnji nafte i njenim isporukama, naročito drugim ZUR, u pitanju je doprinos i drugih zemalja izvoznica nafte, pored onih članica OPEC. To isto vrijedi kada se razmatraju mogućnosti i pravci ekonomske saradnje među ZUR. U slučaju izvoza kapitala i finansijskog doprinosa drugim ZUR, u pitanju je manji broj zemalja OPEC, dok mogućnosti nekih drugih nisu veće od ostalih zemalja izvoznica nafte, a kod nekih su čak i manje.

[56] U poređenju sa oko 2/3 ukupne svjetske proizvodnje nafte (bez socijalističkih zemalja) u 1977. učešće zemalja OPEC u kapacitetima rafinerija nafte bilo je manje od 7%, a samo 3% u ukupnim kapacitetima petrohemije. (Izvor: Fadhil J. Al-Chalabi, *OPEC and the International Oil Industry: A Changing Structure*, Oxford University Press, Oxford, 1980, str. 161.)

Digitized by Google

visoke[57]), u cilju veće ekonomičnosti, a posebno u cilju što dužeg trajanja njene eksploatacije, a u skladu sa potrebama i mogućnostima razvoja. Ovo znači i odgovarajući — iako sve manji — doprinos ovih zemalja snabdijevanju naftom ostalog svijeta, a posebno ZUR.

Zatim, ubrzani ekonomski razvoj, kada prevazilazi racionalni stepen apsorpcione moći ovih zemalja, znači rasipanje raspoloživih resursa, pogoršanje ekonomičnosti i slabljenje efikasnosti razvoja. Ovo može da vodi, pored ekonomskih, do niza socijalnih i političkih protivurječnosti: produbljivanju jaza između malog sloja bogatih i većine siromašnih, potrebi angažovanja (uz neadekvatan tretman) inostrane radne snage, ograničavanju ili čak ukidanju sloboda za narod, jačanju socijalnih i političkih protivurječnosti.

Dosadašnja iskustva nedvosmisleno potvrđuju da se razrješavanje tih problema najefikasnije ostvaruje u uslovima kada su nafta i politika ekonomskog razvoja stavljene u službu naroda i njegovih potreba, kada progresivne (u nekim slučajevima i revolucionarne) promjene jačaju slobodu i nezavisnost naroda, njegovu stvaralačku ulogu u društveno-ekonomskim i političkim procesima. U ovim naporima posebno je afirmisana socijalistička orijentacija nekih zemalja. To u saradnji i osloncu na druge nesvrstane zemlje i zemlje u razvoju jača sposobnosti ovih zemalja za prevazilaženje posebno spoljnih teškoća, za uspješno razrješavanje tih i drugih protivurječnosti i izazova.

Zaključne napomene

Prednja razmatranja ukazuju na neke zaključne napomene, kao:

— Očigledno je da će energija igrati značajnu ulogu u ekonomskom razvoju, posebno u neposrednoj budućnosti. Ipak, štednja i veća efikasnost u korištenju energije, supstitucija tečnih goriva — na čiji rast cijena treba dalje računati — sa alternativnim izvorima energije odlučno se nameću.

To traži krupne tehnološke i investicione zahvate, u čemu razvijeni svijet ima veliku odgovornost, kako sa stanovišta svojih potreba tako i u odnosu na zemlje u razvoju.

— Energija je postala značajan elemenat međunarodne ekonomske saradnje, ali se može rješavati jedino u sklopu ukupnog ekonomskog razvoja, razrješavanja strukturnih problema svjetske

[57] Iako različita po zemljama, stopa rasta potrošnje nafte u prosjeku za zemlje OPEC u periodu 1976—1978. iznosila je 11,81%. Cijene na malo naftinih derivata u ovim zemljama iznosile su 1978. 98,87 dolara/barel, u odnosu na cijene u Z. Evropi od 41,41 dolara/barel. Niske cijene predstavljaju faktor pritiska na visoku potrošnju derivata. (Izvor: *Domestic Energy Requirements in OPEC Member Countries*, »OPEC Papers«, Vol. 1, No. 1, Beč, august 1980.)

Digitized by Google

privrede, na liniji unapređenja ekonomskih odnosa i saradnje između razvijenih zemalja i zemalja u razvoju i sprovođenja novog međunarodnog ekonomskog poretka. Problemi energije moraju se demistificirati, a oni se mogu rješavati samo u atmosferi saradnje i punog razumijevanja, a ne u uslovima konfrontacije.

— »Energetska kriza« nametnula je ozbiljne probleme zemljama u razvoju uvoznicama nafte, a šanse i izazove za izvoznice nafte. U uslovima nespremnosti razvijenog svijeta da putem globalnih pregovora doprinese ostvarivanju ciljeva NMEP, energetska situacija daje uslove i nameće potrebu većeg oslonca na vlastite snage ZUR individualno, a posebno kolektivno.

Produbljivanje međusobne ekonomske saradnje naročito je urgentno: u oblasti međusobnih isporuka energije, sirovina i hrane; proširivanja međusobne trgovine i finansijske saradnje; podizanja zajedničkih projekata; saradnje u oblasti ekonomskog razvoja, uključujući naučno-tehničku saradnju.

— U uslovima ključne odgovornosti razvijenih zemalja za energetsku situaciju u svijetu međusobna saradnja u oblasti energije može da obuhvati: sprovođenje odluka o međusobnim prioritetnim isporukama energije na dugoročnim osnovama; u istraživanjima energetskih resursa, proizvodnji energije, njenoj preradi i transportu; u naučnoistraživačkom radu, posebno na supstituciji i štednji energije; u finansiranju razvoja i podizanju zajedničkih projekata u oblasti energije i proizvodnje energetske opreme.

— Uspješnije djelovanje u jačanju međusobne saradnje u oblasti energije traži tješnje kontakte, razmjenu informacija i iskustava među ZUR, veći oslon na naučnoistraživački rad. Sa tog stanovišta od značaja je da je na VIII okruglom stolu ZUR, održanom u Zagrebu oktobra 1980, Institut za zemlje u razvoju od učesnika dobio mandat u tim oblastima.

Istovremeno, trebalo bi ispitati mogućnost da se oko OPEC Sekretarijata ili OPEC Fonda organizuje poseban centar koji bi se bavio pitanjima energije u sklopu ekonomskog razvoja i unapređenja saradnje među ZUR u ovoj oblasti.

Problemi u oblasti energije u sklopu ekonomskog razvoja veoma su složeni i traže hitne akcije, u čemu puniji oslonac na vlastite snage zemalja u razvoju — individualno i kolektivno — ima odlučujući značaj.*

* Prilozi uz ovaj rad su na str. 1174. i 1175.

Digitized by Google

Tabela 1

Potrošnja energije u 1.000 TEU na 1 milion bruto nacionalnog proizvoda (u US dolarima iz 1965. godine)

Grupa zemalja	1925.		1950.		1975.		Indeks 1975 : 1925.	
	Ukup. energ.	Tekuć. gor. i prir. gas	Ukup. energ.	Tekuć. gor. i prir. gas	Ukup. energ.	Tekuć. gor. i prir. gas	Ukup. energ.	Tekuć. gor. i prir. gas
SVIJET	2.705	446	2.272	834	2.293	1.479	85	332
RZ	3.492	454	2.469	1.012	2.184	1.586	63	349
ZUR	738	300	1.149	686	1.872	1.429	254	476
S.I.E.	1.250	218	2.403	370	2.435	1.410	195	647
S.A.	888	37	1.229	5	4.280	712	482	1.924

TEU = tona ekvivalenta uglja.

Izvor: Isto 1, tabela A-1, obračunao A. P.

Klasifikacija zemalja sa stanovišta stepena razvoja

U klasifikaciji zemalja sa stanovišta stepena razvoja pojedine institucije primenjuju različite kriterije čak i za pojedine svoje publikacije. U vezi sa publikacijama čiji su podaci korišteni u ovom napisu, od interesa mogu biti neke napomene:

1) U grupu *zemalja u razvoju (ZUR)* najčešće se uključuju sve zemlje Azije (izuzev Japana), Afrike (izuzev J. Afričke unije), Oceanije (izuzev Australije i N. Zelanda), S. i J. Amerike (izuzev SAD i Kanade).

Naprijed izuzete zemlje, sa zemljama zapadne i južne Evrope (uključujući i Jugoslaviju), uključuju se u *razvijene zemlje tržišne privrede (RZ)*, industrijske, razvijene zemlje, većinom članice OECD.

Prednje je slučaj sa publikacijama UNCTAD (Izvor 1, tabela 1 i 2), sa publikacijama UN, GATT, a često i sa publikacijama Međunarodnog monetarnog fonda (IMF).

2) Šira klasifikacija *zemalja u razvoju (ZUR)*, pored onog pod 1), uključuje i zemlje j. Evrope — 3 nesvrstane zemlje — Jugoslaviju, Kipar i Maltu, te Grčku, Tursku, Španiju i Portugal. Ovo je slučaj sa publikacijama OECD i nekim publikacijama Svjetske banke. Publikacija IMF među zemlje u razvoju uključuje Jugoslaviju, Grčku i Portugal.

Neke publikacije UNCTAD uključuju zemlje Grupe 77 u zemlje u razvoju, što znači, pored navedenih pod 1), i Jugoslaviju, Kipar i Maltu, kao i socijalističke zemlje Azije članice ove grupe.

3) U *socijalističke zemlje I. Evrope (S.I.E.)* uključene su socijalističke zemlje tog regiona članice SEV-a i Albanija.

Socijalističke zemlje Azije (S.A.) uključuju NR Kinu, Mongoliju, DR Koreju i Vijetnam.

Prednje je slučaj sa pomenutom publikacijom UNCTAD (Izvor 1, tabela 1 i 2).

Inače, u većini publikacija ove dvije grupacije zemalja spajaju se kao *zemlje centralnog planiranja* ili *socijalističke zemlje* ili *istočna trgovinska područja* (GATT).

4) *Zemlje OPEC* uključuju 13 zemalja članica ove organizacije: Alžir, Ekvador, Gabon, Indonezija, Iran, Irak, Kuvajt, Libijska Arapska Džamahirija, Nigerija, Katar, Saudijska Arabija, Ujedinjeni Arapski Emirati, Venecuela. Ostale su obuhvaćene kao *ZUR uvoznice nafte.*

U grupu *neto izvoznica nafte* ili *zemalja izvoznica nafte* pored zemalja OPEC, uključuju se Angola, Bahrein, Bolivija, Brunei, Burma, NR Kongo, Egipat, Malezija, Meksiko, Oman, Peru, Sirija, Trinidad i Tobago, Tunis i Zair. Ostale su *ZUR neto uvoznice nafte.*

5) To su najčešće karakteristike podjela zemalja prema stepenu razvoja. One ukazuju da treba biti veoma oprezan kod upoređivanja različitih podataka za pojedine grupe zemalja.

Digitized by Google

Tabela 2

Promjene u strukturi primarne proizvodnje i potrošnje energije (1925—1975)

Grupa zemalja	Godina	Ukupno miliona TEU				% od ukupne energije					
		Proizvod.		Potrošnja		Kruta goriva		Tekuća goriva i prirodni gas		Električna i (nuklearna) energija	
		Miliona tona	% učešća	Miliona tona	% učešća	Proizvod.	Pot.	Proizvod.	Pot.	Proizvod.	Pot.
SVIJET	1925.	1.567	100	1.485	100	81,2	82,9	17,7	16,5	0,6	0,7
	1950.	2.664	100	2.492	100	95,3	61,5	39,1	36,8	1,6	1,7
	1975.	8.555	100	8.002	100	30,9	32,8	66,6	64,5	2,6	2,8
RZ	1925.	1.373	87,6	1.321	89,0	84,2	83,7	15,2	15,6	0,7	0,7
	1950.	1.796	49,0	1.864	74,8	61,0	56,9	36,9	1,0	2,1	2,1
	1975.	3.188	37,3	4.635	57,9	34,2	23,9	60,7	72,6	5,2	3,6
ZUR	1925.	0,8	0,1	59	4,0	34,7	59,2	64,8	40,1	0,6	0,8
	1950.	354	9,7	139	5,6	14,1	38,9	85,3	59,7	0,6	1,4
	1975.	2.593	30,3	777	9,7	5,6	19,8	93,3	76,3	1,2	3,9
S.I.E.	1925.	65	4,1	80	5,4	90,8	82,9	9,2	16,9	0,1	0,1
	1950.	471	12,9	447	17,9	83,1	84,1	16,5	15,4	0,4	0,5
	1975.	2.129	24,9	1.965	24,6	41,7	43,2	57,4	55,9	0,9	1,0
S.A.	1925.	23	1,5	24	1,6	100,0	94,0	—	6,0	—	—
	1950.	44	1,2	43	1,7	99,1	99,3	0,7	0,5	0,2	0,2
	1975.	645	7,5	625	7,8	80,0	82,2	19,0	16,7	1,0	1,1

Izvor: Isto, 1, tabela A-3 i A-4.

Digitized by Google

Vučina Vasović

Političke nauke i savremeni politički sistemi — procesi

Dalji razvoj socijalističkog samoupravljanja, otvorenost i aktivna spoljna politika Jugoslavije sve više traže čvršći oslonac u autentičnom saznanju stvarnih procesa, stanja i tendencija ne samo u svojoj sopstvenoj sredini, već i u savremenom svetu, pa i u svakoj pojedinačno uzetoj zemlji. Bilo bi ovom prilikom suvišno isticati značaj doprinosa koji bi političke nauke mogle da daju ovom saznanju. Na žalost, stanje u ovim naukama u nas je takvo da se teško može očekivati neki veći prilog u ovom području. Ovde će se izneti samo neki indikatori takvog stanja, razlozi za potrebu njegovog što bržeg prevazilaženja i neki mogući pravci stvaranja i angažovanja naučnoistraživačkih potencijala na proučavanju savremenih političkih procesa.

1. Stanje u proučavanju savremenih političkih sistema — procesa

Kad je reč o stanju u našoj političkoj nauci, treba istaći izvesnu naučnu insuficijentnost u proučavanju političkih procesa u pojedinim zemljama ili savremenih političkih sistema, posebno političkih sistema zemalja u razvoju. Praznine u ovoj oblasti političke nauke su znatno veće nego u izučavanju savremenih ekonomskih

Digitized by Google

procesa — sistema ili međunarodnih odnosa. Štaviše, moglo bi se reći da je stanje u ovoj oblasti trenutno lošije nego što je bilo pre desetak godina. Jedan deo kadra koji se uspešno bavio proučavanjem političkih sistema, usled niza razloga, preorijentisan je na druga, bliža ili udaljenija, područja, a novi kadar nije stvaran.

Ma koliko vredni pažnje, pojedinačni napori i radovi u ovoj oblasti ne mogu da izmene stanje i popune praznine koje postoje i koje će se sve više osećati daljim razvojem našeg društva i međunarodnih odnosa. Teško je verovati da je dublje i šire saznanje, naročito produbljenije sintetičke studije, u ovom području moguće obezbediti na duži rok bez uočavanja potrebe za većim istraživanjima i bez razvijanja i angažovanja odgovarajućeg naučnoistraživačkog potencijala. Bez pretenzija da ulazimo u šire obrazlaganje ove potrebe, iznećemo samo neke razloge za njeno isticanje, koji za sad izgledaju najznačajniji.

2. Razlozi za potrebu većeg angažovanja naučnoistraživačkih snaga na izučavanju savremenih političkih sistema

Više nego ikad ranije, danas postaje jasno da su određeni smerovi spoljne politike pojedinih zemalja uslovljeni ne samo geostrateškim ili drugim spoljnim razlozima, već i mnoštvom endogenih faktora, počev od stepena ekonomske razvijenosti i karaktera ekonomskih odnosa pa sve do određenog tipa socijalne i klasne strukture, rasporeda snaga, političke organizovanosti i društveno-političke kulture. Možda nikada nije bilo toliko teško, a ni neophodnije koliko danas dešifrovati ove složene sklopove koji determinišu spoljnopolitičko ponašanje pojedinih zemalja.

Nužnost procesa oslobađanja i emancipacije zemalja u razvoju praćena je istovremeno procesom unutrašnje diferencijacije, koja, zatim, uz druge faktore, naravno, usložnjava unutrašnje društvene i političke odnose. U uslovima brze komunikacije, razvijenih mas-medija i intenzivne propagande, koja dolazi s različitih strana, ova unutrašnja diferencijacija dovodi u mnogim od ovih zemalja i do različitog ponašanja, odnosno različitog »okretanja« pojedinih slojeva ili delova populacije ka jednoj ili drugoj »velikoj« strani, zavisno od toga šta koja nudi ili šta ko očekuje. Pri postojećim veoma ograničenim ekonomskim mogućnostima, oskudici, hibridnim svojinskim odnosima i nedovoljno izgrađenim ili nedovoljno organizovanim progresivnim subjektivnim snagama, sve to podstiče još veću nestabilnost, pa i fražilnost nekih od sistema nerazvijenih zemalja. I upravo nedovoljna stabilnost, odnosno nedovoljna konstituisanost i heterogenost političkih sistema mnogih nerazvijenih zemalja »drže« šanse ekspanzivne politike velikih sila stalno otvorenim. Zato, uz druge razloge, naravno, ove sile i hitaju da uđu i zagospodare što je moguće brže i potpunije ovim »brisanim« prostorom nerazvijenog sveta. Ovaj prostor postaje i područje demonstracije i dokazivanja ne samo sile, već i prednosti,

Digitized by Google

bolje reći, kompetitivnosti pojedinih »zapadnih« ili »istočnih« »velikih« modela. Sve to, sa svoje strane, doprinosi još većem intenziviranju unutrašnjih sukoba u ovim zemljama i, što je veoma značajno, otežava predvidljivost događaja u njima. Treba li pominjati primere mnogih novijih iznenađenja?

Treba odmah reći da velike sile ne vrše ekspanziju prema nerazvijenim zemljama »na slepo«. Svakom koraku na ovom planu prethode brižljive pripreme čiji je sastavni deo mnoštvo analiza i prognoza koje vrše brojne naučnoistraživačke i političke institucije. Bolje poznavanje unutrašnje društveno-ekonomske i političke situacije u nekoj zemlji pruža više šansi za uspešniju penetraciju u njeno društveno tkivo. Nije slučajno ni čudno što je danas svako »parče« sveta pokriveno istraživačkim pogledom i interesom velikih sila.

U ovom opštem kontekstu i nastojanjima treba razumeti činjenicu naglog porasta istraživačkih instituta i centara za uporedno istraživanje u visoko razvijenim zemljama u poslednje dve decenije, kako u okvirima univerziteta i posebnih instituta tako i u okviru pojedinih političkih institucija i obaveštajnih agencija, sa mnoštvom studija i analiza savremenih političkih procesa i sistema. Danas gotovo da nema poznatijeg univerziteta ili fakulteta društvenih nauka u razvijenim zemljama gde se kao poseban predmet ne izučava ili predaje »savremeni politički sistemi«. Bilo bi, svakako, jednostrano i netačno tvrditi da ovakva proučavanja nisu inspirisana i drugim razlozima. Naporedo s tim, moguće je takođe zapaziti nastojanja da se sa više pažnje obrađuje međuzavisnost i interakcija spoljnih i unutrašnjih faktora.

Pod pritiskom ovih najvećim delom praktičnih političkih potreba politička nauka se sve više okretala empirijskim studijama pojedinih sistema i, naporedo s tim, stvaranju odgovarajućih teorijsko-metodoloških modela za analizu i objašnjenje ovih sistema. Političku filozofiju stiže i baca u senku empirijski i pozitivistički orijentisana i programirana politička nauka. Tako već dve decenije i više prisustvujemo razlaganju političke misli na jedan — filozofski i drugi — empirijski deo (kao skup stavova koji se mogu kvantifikovati i verifikovati). Ova empirizacija političke nauke imala je, pored ostalog, i dva posledice: prvo, razvoj i množenje analitičkih i eksplikativnih modela kojima se može otkrivati, organizovati, pratiti i objašnjavati obilje činjenica i procesa i, drugo, tobožnja neutralizacija ili »čišćenje« političke nauke od vrednosnih »čestica« i prebacivanje širih filozofskih aspekata, odnosno »više« teorije u istoriju političkih doktrina. Pri tom valja istaći još dva momenta. Prvo, da su analitički i eksplikativni modeli pravljeni prema slici i prilici empirijskog sistema zapadnog društva, pri čemu se pretpostavlja da je ono dostiglo vrhunac demokratije i očekuje, odnosno sugerira da se i druga društva kreću u tom pravcu. Sve ono što se ne slaže ili što nije u duhu takvog sistema, ovi modeli tretiraju kao nedemokratsko. Podela vlasti, višepartizam, nepostojanje opštih ciljeva koji bi transcendirali postojeće stanje ili, kraće rečeno, opšta deideologizacija, odnosno kraj ideologije i, naravno, privatna

Digitized by Google

svojina i na njoj zasnovano slobodno tržište i sloboda su osnovni parametri demokratičnosti jednog sistema. Drugo, pošto smatra da su društva na Zapadu dostigla vrhunac demokratije, ova politička nauka nema šta da traži u tkivu svog sopstvenog društva osim uzore koje treba da podržavaju druge zemlje. Drugim rečima, ona ne treba da bude kritičko traganje za istinom kako drugog tako i svog sopstvenog društva, već način »uzdizanja« svog postojećeg sistema, odnosno nekih njegovih formalno-institucionalnih obeležja na nivo opšteg ili univerzalnog modela demokratije i, zatim, merenje demokratičnosti drugih sistema prema ovako sačinjenom modelu demokratije. Nije stoga čudno što je veliki deo zapadne političke nauke i sociologije angažovan na stvaranju ovih »velikih« modela demokratije prema slici svog sopstvenog sistema.

Na prvi pogled bi se moglo pomisliti da sve to može imati samo šire akademske reference ili odjek, ali ne i neki veći praktični značaj. Međutim, kad se malo dublje uđe u pozadinu ovih naučnih operacija i intelektualnih napora da se svoj sopstveni sistem, putem različitih teorijskih i metodoloških racionalizacija, supstituiše u univerzalni, odnosno opšteprihvatljivi model demokratije, u vreme velikih aspiracija prema trećim područjima i kad se za njih treba boriti ne samo vojno, već i politički i ideološki, onda su njihove praktične implikacije očigledne. Utapanje političke nauke u komparativnu politiku je velikim delom i sastavni deo širih idejnih priprema za kasniju ekonomsku i političku penetraciju u druge, naročito nerazvijene zemlje. Nikada, možda, nije politička nauka bila upregnuta u kola spoljnopolitičke strategije koliko danas. Nije preterano ako se kaže da ova veza politike i nauke postaje toliko prisna da se pojedini naučno-politički departmani počinju tretirati kao sastavni deo najužeg političkog establišmenta. Ovde, naravno, ne treba preterivati pa misliti da je celokupna politička nauka zapadnog društva stavljena u službu dnevne politike ili političke pragmatike i spoljnopolitičke strategije ili, pak, da u tom društvu nema kritičke političke teorije. Čak se ne bi moglo ni reći da je i sva empirijska politička teorija inspirisana samo pragmatskim razlozima. Ali, ono što se može i što treba reći jeste sledeće: najveći deo »zapadne« vladajuće empirijske političke teorije ima ovakav pragmatski karakter i naboj bez obzira na šire teorijske racionalizacije i floskule kojima se zaogrće. Nije uvek jednostavno probiti debelu koru ovih visokoparnih teorijskih racionalizacija i metodoloških modela-postupaka i iza nje otkriti onu dublju i, u suštini, pragmatsku ideološku inspiraciju i praktično-političku usmerenost.

Iako ni približno »zapadnoj« nauci nije razvila »uporednu politiku« i modele analize, »istočna« politička nauka je takođe jednostrana i duboko ideološki i pragmatsko-politički orijentisana. I ona traži progresivnost i elemente socijalizma u drugim sredinama prema svojoj sopstvenoj slici i osnovnom uzoru, uglavnom političkom sistemu Sovjetskog Saveza. Onamo gde nema formalno i jasno deklarisane komunističke ideologije, jedinstva vlasti, jake države i državne svojine i jednopartizma, ova nauka smatra da nema ni

Digitized by Google

socijalizma. I tu je vidno nastojanje da se od nekoliko obeležja svog sopstvenog sistema napravi univerzalni model socijalističkog društva. Tako se socijalizam svodi samo na procese u okviru 14—15 deklarisanih socijalističkih zemalja ne vodeći računa o mnoštvu drugih socijalističkih snaga i procesa širom sveta, uključujući tu, svakako, i kapitalističke zemlje. Na ovakvim ocenama se grade i spoljnopolitičke procene i smerovi politike. Danas postaje sve jasnije da se određeni politički događaji i procesi u nerazvijenom svetu teško mogu objasniti na osnovu ovakvih parametara i da je, verovatno, jedan broj pogrešnih koraka bio, bar delimično, uslovljen neadekvatnim procenama situacije i stvarnog odnosa snaga.

Sve to, možda, i ne bi bilo toliko značajno pomena da ovaj »imperijalizam« »zapadnih« i »istočnih« modela i pristupa, odnosno istraživanja nema neposredan uticaj na političku nauku i uopšte društvenu misao, političko i javno mnenje u drugim zemljama, naročito u zemljama u razvoju. Još uvek nedovoljno razvijena društvena i politička misao mnogih od ovih zemalja postaje dosta lako plen ovih modela, teorija ili istraživačkih poduhvata. Tome, svakako, doprinose postojeći sistemi informacija i intenzivna propaganda, kao i činjenica da se ne mali broj intelektualnog i političkog kadra školuje na strani i služi izvorima koji dolaze sa strane, uglavnom iz najrazvijenijih zemalja. Naročito su vidna dva smera ovog uticaja. Prvo, prenošenje nekih osnovnih vrednosti građanskog kompetitivnog višepartizma ili etatističkog socijalizma i partijske monokratije preko na izgled neutralnih empirijskih, uglavnom analitičkih i eksplikativnih modela. Drugo, uticaj na izbor činjeničnog materijala i njegovo tumačenje s obzirom na monopol informacija o stanju stvari u drugim zemljama i u svetu uopšte. Paradoksalno je, ali tačno da se ne retko veliki deo političke i uopšte intelektualne strukture i javnosti služi »stranim« analizama o stanju u svojoj sopstvenoj zemlji.

Ali, uporedo sa ovim ekspanzionizmom, pa i delimičnim prodorom »velikih« modela u manje razvijene zemlje i opasnošću bifurkacije savremenih sistema i sveta u dva različita i antagonistička sistema ili bloka sistema, vidan je porast onih snaga koje sve više upozoravaju na ovu opasnost i nastoje da je prevaziđu. Prostije rečeno, progresivne snage zemalja u razvoju, naročito nesvrstanih zemalja, sve više uočavaju i ističu negativne implikacije i ekspanzionizam »zapadnog« i »istočnog« modela, koji se nude kao optimalan način rešavanja osnovnih problema i ubrzanog razvoja. Već duže vremena je primetan odbojan stav ili dosta velike rezerve znatnog dela političkog i naučnog mnenja u mnogim zemljama u razvoju kako prema zapadnom kalkulisanom pozitivizmu i empirizmu tako i prema istočnom teleološkom fikcionizmu i ortodoksiji. Interesantno je, takođe, da se dobar deo političara i intelektualaca koji su se školovali na strani javlja kao žestok kritičar i protivnik upravo prema zemljama u kojima su sticali obrazovanje.

Zato je danas sve vidnije odlučno nastojanje i traganje progresivnih snaga u nizu zemalja u razvoju za takvim društvenim i političkim uređenjem koji će biti sposobni da mobilišu materijalne

Digitized by Google

i intelektualne resurse svoje zemlje ili da pruže optimalan okvir za ubrzan razvoj, uz svu onu nužnu otvorenost prema svetu i rešenost na čuvanje svoje nezavisnosti i suvereniteta.

Nije teško primetiti da u ovakvom opštem kontekstu i atmosferi samoupravni sistem koji izgrađuje savremeno jugoslovensko društvo, sa očiglednim dostignućima i komparativnim prednostima kako na unutrašnjem tako i na spoljnopolitičkom planu, postaje sve interesantniji i privlačniji za veliki deo progresivnih snaga zemalja u razvoju, ali ne samo u njima. Poznato je da u određenim i normalnim uslovima demokratski, human i efikasan sistem ili dobro unutrašnje političko stanje u jednoj zemlji olakšava njenu spoljnopolitičku aktivnost i znatno doprinosi otvaranju vrata i srca drugih zemalja u spoljnopolitičkoj komunikaciji. Iz tog ugla posmatrano, samoupravljanje predstavlja veliki »kapital« i jedan od onih stvarnih osnova uticaja i ugleda koji Jugoslavija uživa u drugim zemljama i u svetu uopšte.

Ali, za aktivnu spoljnu politiku i angažovanje na obezbeđenju mira i mirnog razvoja savremenog sveta i svake pojedinačno uzete zemlje nisu dovoljni samo progresivno i demokratsko unutrašnje uređenje i progresivna spoljnopolitička orijentacija i angažovanost, već i dublji uvid u stvarno stanje postojećeg sveta i u trenutne i trajnije potrebe i interese pojedinih zemalja. I upravo iz toga proističe potreba za sistematskom i dubljom analizom političkih procesa i sistemâ savremenog sveta. Već je ukazano na ograničenost »velikih« modela i manjkavosti eventualnog isključivog, pa i punijeg oslanjanja na rezultate njihovih istraživanja. Suviše ideološki inspirisani i programirani, ti modeli zaista nisu u stanju da otkrivaju veliki deo istine i težnji nerazvijenog sveta. Stoga treba reći da su i mnoge nepredvidljivosti ili iznenađenja i neočekivani događaji u zemljama u razvoju često više rezultat ograničenosti empirijskih i analitičkih modela i načina sakupljanja i »obrade« informacija koje su štimovane po željama i očekivanjima velikih sila nego što su izraz stvarne nemogućnosti da se sačini objektivnija procena ili predviđanje nekih događaja. No, objektivnije procene i analize traže veću emancipaciju od onih već uslovno nazvanih »velikih« modela analize i informacija i stvaranje što je moguće autentičnijih pristupa izučavanju političkih sistema — procesa i tendencija savremenog sveta. Sve to, kako je već rečeno, zahteva i razvijanje odgovarajućih istraživačkih aktivnosti i stvaranje, odnosno razvijanje i organizovanje odgovarajućih naučnoistraživačkih potencijala i punktova. Ovo, naravno, nije lako postići.

Treba reći da u našoj zemlji danas postoje mnoge povoljne okolnosti za razvoj upravo ovakvih autentičnih marksističkih pristupa komparativnom izučavanju političkih procesa. Progresivni razvoj društva i posebno zemalja u razvoju traži što objektivniji uvid u realno stanje stvari i mogućnosti. Stoga je zadatak naučnoistraživačkog rada da otkriva ovu toliko nužnu istinu savremene politike i društva. Deo ove istine može otkriti i obelodaniti i uporedno proučavanje savremenih sistema. Jedan od prvih koraka u ovom poslu jeste i demistifikacija motiva kako građanske demo-

Digitized by Google

kratije tako i takozvanog realnog socijalizma i otkrivanje stvarnog stanja prvenstveno u razvijenim zemljama. Ovo utoliko pre što su snopovi svetlosti istraživačkih reflektora i poduhvata razvijenih zemalja bili okrenuti prema drugim zemljama ostavljajući svoju sopstvenu realnost u senci, skrivenu od oka i suda javnosti. Otvaranje »utrobe« ovih sistema bi, verovatno, bar velikim delom, više otkrivalo i neke njihove manje obelodanjivane strane i stvaralo verniju sliku stvarne vrednosti njihovih modela. Objektiviranje analize ovih sistema znatno bi doprinelo i stvaranju realnije slike u zemljama u razvoju o stvarnom karakteru ili kakvoći unutrašnjih procesa razvijenih zemalja. Objektivna analiza političkih sistema velikih sila otvara i onaj horizont na kome je dosta lako uočiti prednosti jednog samoupravnog sistema organizacije društva i politike. Po sebi je razumljivo da bi značajan smer istraživanja bio usmeren prema zemljama u razvoju i, naravno, prema nesvrstanim zemljama.

Razlog za stvaranje i razvijanje naučnoistraživačkih potencijala na proučavanju savremenih političkih procesa i sistema i veći oslonac politike na rezultate ovakvih organizovanih istraživanja treba videti i u činjenici da naša zemlja ulazi u jedno novo vreme sa novim generacijama političkih i javnih poslenika. Sasvim je jasno da nastupajuće generacije neće više u svojim redovima imati ličnosti koje su rođene i koje su se kalile u najtežim i odlučujućim decenijama naše istorije i revolucije i koje su, stoga, i uz izvanredne lične sposobnosti i entuzijazam, bile u stanju da drže u svojoj memoriji pozitivna i negativna iskustva ne samo svoje i drugih revolucija, već i dorevolucionarnog i postrevolucionarnog perioda i koje su zbog toga bile nepogrešivo orijentirane prilikom izbora optimalnog smera politike. Smena generacija, usložnjavanje savremenog sveta i potreba za revolucionarnim kontinuitetom naše politike nalažu potrebu organizovanijeg čuvanja stečenog revolucionarnog iskustva i saznanja i njegovog prenošenja na nove generacije, što je teško obezbediti bez postojanja odgovarajućih stručno-istraživačkih punktova ili centara i kolektivnih timova. Sprovođenje u život ideje druga Tita o kolektivnom rukovodstvu ili kolektivnim nosiocima i obavljanju određenih funkcija neophodno traži širi oslonac na odgovarajuće stručno-analitičke i istraživačke punktove.

Pored spoljnih, i neki unutrašnji razlozi traže odgovarajuće poznavanje savremenog sveta i drugih sistema. Treba li posebno isticati da razvoj samoupravljanja traži kreativnu i kritičku teoriju svog sopstvenog iskustva i odvažnost na introspekciju, koje se teško mogu imati bez uvida u proučavanja šireg istorijsko-komparativnog iskustva i opšte mogućnosti koje otvara savremeni razvoj? Bolje poznavanje savremenog sveta i otvorenost prema iskustvu drugih doprinosi racionalnijem izboru rešenja za neke svoje probleme, u određenim slučajevima, naravno.

Pri tom, svakako, treba biti realan i imati u vidu da ovo komparativno iskustvo ne može biti od veće koristi u mnogim situacijama s obzirom da je naše samoupravno društvo iskora-

Digitized by Google

čilo na jedan, velikim delom, novi istorijski horizont za koji nema uzora u dosadašnjem istorijskom iskustvu. No, ako nam iskustvo drugih ne može biti uvek i u svim slučajevima od veće koristi, ono je dragoceno i kao upozorenje kako ne treba raditi, odnosno upozorenje na svu složenost i moguće implikacije određenih rešenja.

Brižljivije proučavanje političkih sistema drugih zemalja je sastavni deo širih priprema za uspešnije predstavljanje vrednosti i rezultata našeg samoupravnog sistema u tim zemljama. Za još uspešnije predstavljanje našeg unutrašnjeg sistema u drugim zemljama potreban je još diferenciraniji pristup tim zemljama, koji se teško može ostvariti bez odgovarajućeg poznavanja njihove unutrašnje situacije i odnosâ. Rezerve određenih zemalja prema nekim rešenjima našeg samoupravnog društva ne treba shvatiti odmah kao odbojnost prema samoupravljanju ili konzervativizam. Te rezerve mogu biti uslovljene nekim trenutnim ili taktičkim razlozima i moguće je očekivati njihovo iščezavanje sa nestankom tih razloga. Ukratko, poznavanje realnog stanja stvari, odnosa snaga i drugih uslova koji determinišu određeni odnos drugih zemalja prema našem samoupravnom sistemu je dobra osnova za realniji odnos našeg društva prema tim zemljama i širi mogućnosti uticaja na njih u smislu progresivnih opredeljenja.

Pored toga, danas valja imati u vidu još jedan momenat. Naime, veoma složena međunarodna situacija, opšta preraspodela bogatstva koja već kuca na vrata savremenog sveta izaziva zabrinutost ne samo najrazvijenijih zemalja, koje su po nekom stečenom »pravu« uživale privilegije ili blagodeti dosadašnjih nerav nopravnih odnosa, već i onih srednjih i malih zemalja koje nisu nosile neposredno svu težinu neokolonijalizma. Realan uvid kako u mogućnost i neophodnost razvijenog sveta da popusti pred snažnim pritiskom izgladnjelog i već revolucionisanog, odlučnog i osvešćenog nerazvijenog sveta, tako i u njegovu moć da te ustupke prelomi preko »leđa« srednje razvijenih ili do juče gotovo neutralnih država, izaziva strah i nemir neće li upravo i ovi srednje razvijeni ili do sada »zaobiđeni« rejoni i zemlje morati da na jedan ili drugi način podnose, bar delimično, žrtve predstojeće preraspodele i komešanja. U takvom opštem kontekstu i novom svetskom »talasanju« nije isključeno da neke od ovih zemalja traže tačke oslonca i sigurnosti ne samo u povećanju svojih ekonomskih potencijala, u građenju razvijenijeg i naprednijeg unutrašnjeg društveno-ekonomskog i političkog sistema, u sporazumevanju s drugim zemljama i mirnom rešavanju sporova, već i u jačanju fizičke sile na ovom novom poprištu »vučjih zakona« u međunarodnim odnosima. Ovakva rezonovanja i akcije teže razvoju elemenata klasične države i državnosti, a i svojoj ekstremnoj formi nalaze izraz u teritorijalnom ekspanzionizmu, populacionoj eksploziji i nacionalnoj homogenizaciji, kao i u stvaranju zatvorenog manje ili više autokratskog političkog sistema. Svi ovi elementi se još više potenciraju u zemljama sa niskim nivoom ekonomskog razvoja, sa određenim aspiracijama prema svojim

Digitized by Google

susedima ili u kojima se vladajuće strukture koriste velikom količinom prinude u održavanju svog sopstvenog poretka. Možda nečega od svega toga, pored ostalog, naravno, ima u novijem ponašanju Albanije sa očiglednim ekspanzionističkim namerama. Ekspanzionizam se ovde pojavljuje kao »uporišna« tačka u unutrašnjoj »konsolidaciji« poretka. Bez obzira da li je to trenutna ili trajna aspiracija, taktička ili strategijska tačka, ovakva politika nanosi ogromne štete susednim zemljama.

Istraživati sve ove elemente je vanredno značajno ne samo zbog upoznavanja ili objašnjenja političke stvarnosti i ponašanja pojedinih zemalja, već i za sticanje pravih predstava o socijalnom i političkom kontekstu u kome naš samoupravni socijalistički sistem živi i funkcioniše.

Najzad, uvođenje savremenih političkih sistema — procesa u kontekst ozbiljnijih posmatranja i proučavanja širi iskustvenu osnovu političke nauke, koja traži nove teorijske prodore i sinteze. Ako je jasno da se marksistička politička teorija ne može i ne sme utapati u deskriptivni i empirijski komparativizam, isto je toliko tačno da se ona ne može dalje razvijati samo na osnovama teorijskih premisa i ograničenom iskustvu 19. i prvih decenija ovog veka.

3. Neki mogući pravci angažovanja i organizovanja naučnoistraživačkih snaga

Po sebi je razumljivo da je i pri uočavanju i priznanju šire društvene potrebe i već istaknutih razloga za proučavanje savremenog sveta i političkih procesa teško očekivati formiranje i organizovanje takvih naučnoistraživačkih institucija i potencijala koji bi mogli da na sistematski, detaljan i produbljen način proučavaju političke procese u oko 150 danas egzistirajućih i konstituisanih političkih sistema. Ovo ne bi bilo realno očekivati, pored ostalog, i zbog relativno ograničenih ekonomskih mogućnosti. Ono što bi bilo moguće i neophodno je sledeće:

Prvo, potrebno je više napora na okupljanju postojećeg naučnoistraživačkog kadra, koji se već nekoliko godina osipa i »emigrira« u druga nešto konjunkturnija područja. Zajedno s tim neophodno je stvaranje i usmeravanje mlađeg kadra na izučavanje ove oblasti političkih odnosa.

Drugo, s obzirom da kadar koji se bavi savremenim političkim procesima — sistemima nije i ne može biti koncentrisan samo u okviru pojedinih instituta ili fakulteta, već, po prirodi stvari, i to još u većoj meri, u određenim društveno-političkim institucijama koje obavljaju deo spoljnopolitičke aktivnosti i saradnje, prvenstveno u Sekretarijatu za inostrane poslove i u odgovarajućim novinskim kućama, bilo bi neophodno obezbediti odgovarajuću komunikaciju i integraciju ovih snaga. Ova koordinacija se može obezbediti prilikom raspodele određenih zadataka i u toku izrade ili rada na odgovarajućim projektima i drugim poslovima.

Digitized by Google

Treće, nemoguće je zamisliti neki dublji naučnoistraživački rad bez odgovarajuće dokumentacije i razmene informacija. Stanje u ovoj oblasti je danas zaista nezadovoljavajuće i, reklo bi se, zabrinjavajuće. Preti opasnost da se i postojeća, inače nedovoljna, dokumentacija izloži »zubu vremena« i postane teže upotrebljiva u svakodnevnom ili tekućem radu. Naporedo s tim treba organizovati i odgovarajuću razmenu informacija i rezultatâ istraživanjâ. To bi znatno olakšalo i rad na širim komparativnim i sintetičkim teorijskim studijama. Danas je stanje u nas takvo da se sa univerzitetske katedre ili nekomunikativnog instituta teško može proučavati živa i podložna brzim promenama politička realnost savremenog sveta. Nedovoljno organizovani i veoma ograničeni kontakti i uglavnom lični »priključak« uporednoj političkoj empiriji, i pored najvećih napora, ne može uroditi većim naučnim rezultatima.

Četvrto, za uspešno obavljanje naučnoistraživačkog rada u oblasti savremenih političkih procesa — sistema bilo bi poželjno i organizovanje odgovarajućeg »punkta« ili centra okupljanja naučnoistraživačkih snaga. Ovo bi bilo moguće organizovati u okviru nekog od postojećih instituta ili institucija, naročito onih koje već imaju odgovarajuće dokumentacione centre. Saradnja i odgovarajuća podela poslova sa drugim institucijama širom zemlje se pretpostavlja. Možda je povoljna okolnost što se neki od instituta bave komparativnom ekonomskom problematikom, te bi rezultati njihovih istraživanja bili i te kako korisni i za istraživanja političkih sistema. Bilo bi moguće i poželjno ostvariti saradnju i sa drugim institucijama koje se bave sličnim poslovima.

Kako bi se konkretno organizovao rad u ovom eventualnom istraživačkom centru ili »punktu«, ostaje kao jedno od narednih značajnih pitanja. U svakom slučaju, čini se da ono ne bi zahtevalo mnogo napora i sredstava.

Na kraju treba još jednom napomenuti da su ovde izneti samo neki razlozi i mogući pravci, odnosno načini angažovanja naučnoistraživačkih potencijala na izučavanju toliko značajne, a delimično zanemarene, oblasti savremenih političkih sistema — procesa.

Digitized by Google

Dragan Veselinov

Seljak i kooperacija u Jugoslaviji*

Prvenstveno načelo na osnovu kojeg se od 1957. godine razvija proces podruštvljavanja u poljoprivrednoj proizvodnji i zemljišnoj svojini sitno-parcelnog vlasništva definisano je Rezolucijom Savezne narodne skupštine o perspektivnom razvoju poljoprivrede i zadrugarstva sledećim rečima: »Suština naše politike, prema tome, sastoji se u postepenom podruštvljavanju poljoprivredne proizvodnje i procesa proširene reprodukcije u poljoprivredi, putem razvijanja osnovnih sredstava za proizvodnju u okviru zemljoradničkih zadruga, zadružnih ekonomija, poslovnih saveza, poljoprivrednih dobara, radnih zadruga i drugih oblika koji mogu nastati, a bez nasilnog diranja u individualno vlasništvo nad zemljom.«[1]

---

* Ova se analiza odnosi na razdoblje od 1957. do 1970. godine.

[1] »Sl. list FNRJ«, br. 19/1957. Kasniji stavovi programskog karaktera izneti su posebno na VIII kongresu SKJ — 1958, u Odlukama IX plenuma SSRNJ — 1959, u Rezoluciji Savezne narodne skupštine o razvoju poljoprivrede — 1964, u Odlukama Izvršnog komiteta CK SKJ od 10. I 1966, u Akcionom programu Savezne konferencije SSRNJ o razvoju poljoprivrede i sela — 1970, u Rezoluciji o razvoju socijalističkih odnosa u poljoprivredi i na selu i zadacima SKJ, donetoj na I konferenciji SKJ — 1971, u Rezoluciji X kongresa SKJ o socijalističkom samoupravnom organizovanju i razvoju poljoprivrede i zadacima SKJ — 1974, dok su normativne i organizacione pretpostavke definisane Ustavom od 1974. i Zakonom o udruženom radu 1976. godine.

Digitized by Google

Započeti proces dobija svoju terminološku oznaku kao socijalistička kooperacija, čiji pojam Kardelj definiše: »Ona je ime za svaki oblik proizvodne saradnje socijalističkih privrednih organizacija — poljoprivrednih dobara, seljačkih radnih zadruga i njihovih ekonomija, a u određenim slučajevima čak i industrijskih i trgovinskih organizacija — s individualnim seljačkim gazdinstvima, koja priprema, uspostavlja, započinje ili razvija elemente društvenog načina proizvodnje, na društveno organizovanim i za takav proces pripremljenim kompleksima zemlje i koja omogućuje da u takvom procesu, na bazi društvenih ulaganja i društvenih osnovnih sredstava za proizvodnju, socijalističke privredne organizacije postanu nosioci proširene reprodukcije.«[2]

U daljem toku razvoja anticipiran je širi broj aktera podruštvljavanja koji bi se razvijao u koncentričnim krugovima, počev od proizvođača, prerađivača i prometnika agrarnih proizvoda ka proizvođačima agroopreme, hemijskoj industriji, vodoprivredi, bankama, naučnim institucijama itd. Ovakav budući ekonomsko-organizacioni sistem dobio je naziv agroindustrijski kompleks.

Opredeljujuće tačke podruštvljavanja bi se mogle definisati na sledeći način:

prva, opšti ekonomski tretman poljoprivrede u kome je kooperacija započeta, razvijala se i opadala i dalje je determinisao agrarnu proizvodnju kao transferni akumulativni rezervoar za industriju (ovo je započeto još 1945. godine sa obaveznim otkupom agrarnih proizvoda). U tom smislu, vanekonomski sprovođena neekvivalentna razmena (sem kraćih razdoblja) na štetu poljoprivrede je morala opredeliti konačne mogućnosti kooperacije i dati joj specifičnu težinu. Odvijanje prvobitne socijalističke akumulacije u krajnjem slučaju je značilo da je kooperacija bila moguća samo sa određenim nivoom kompenzacija poljoprivredi, i to tako da su one uvek bile manje od sredstava prelivenih iz poljoprivrede. To znači da sa stanovišta primarne raspodele kooperacija nije imala ekonomsku osnovu za razvoj, već je to bilo moguće (kao masovan ekonomski zahvat) samo preko sekundarnih oblika raspodele u korist poljoprivrede. A tu još treba dodati i teorijski dokaziv stav da se kooperacija nije mogla (niti danas može) izvoditi samostalnim reprodukcionim potencijama društvenog sektora u poljoprivredi;

druga, kooperacija je polazila od vanekonomski obezvređene proizvodne snage rada seljaka. Ova je veštački zaustavljena na zemljišnom obimu od 10 ha i zadržana kod razvijanja mašinerije koju bi seljak mogao plasirati na poljoprivredne površine. Na drugoj strani bi se ograničenje, odnosno sumnjičavo gledanje na upotrebu spoljne radne snage na gazdinstvu moglo dodati kao više psihološko opterećenje seljaka nego kao rešenje koje je imalo realnu mogućnost da reprodukciono ili klasno zaustavi kapitalizaciju sela. Taj momenat je danas sasvim izvestan.

[2] E. Kardelj, *Problemi socijalističke politike na selu*, »Kultura«, Beograd, 1959, str. 151.

Digitized by Google

U stvari, seljak je antiekonomski zaustavljen kako u intenziviranju rada tako i u razvijanju produktivnosti, gde sasvim paradoksalno izgleda činjenica da se socijalizam »štiti« od proizvodnog subjekta — seljaka, čija je istorijska ekonomska odbrana sadržana u intenzitetu rada, dakle u radnom kolapsu. Ova činjenica je dobijala još više u snazi u uslovima transfera akumulacije iz poljoprivrede u industriju;

treća, noseći centri kooperativnog udruživanja (u kojima odlučujuću ulogu imaju opšte zemljoradničke zadruge) pojavljivali su se kao subjekti podarene akumulacije kojima se vanekonomski unapred priznavala sposobnost ovladavanja »integracionom« produktivnošću rada, kojom seljak prejudiciranom negativnom odlukom nije mogao da ovlada. Sredstva za proizvodnju i sva ostala sredstva za razvijanje kooperativnog udruživanja nisu poticala iz akumulativnih potencija društvenog sektora, odnosno njegovih nosećih subjekata, već su uneta u kooperaciju kao oblik delimične kompenzacije države za prelivenu akumulaciju iz celokupne poljoprivrede, u kojoj je, u stvari, društveni sektor imao minorno učešće.

Stoga se kooperacija ne može shvatiti kao pomoć društva u razvijanju robne proizvodnje na selu — kako se često isticalo, već kao težnja da se seljaku vrati njegov sopstveni deo akumulacije koji mu je administrativnim merama oduzet. U biti, sredstva za materijalnu i finansijsku podršku kooperacije, koja su tretirana kao društvena, nisu bila društvena, već seljakova, bez obzira na svoj materijalan oblik i poreklo (ime državnog fonda). Osnovno pitanje kod kooperacije je, u stvari, bilo koliko seljaku vratiti od prelivene akumulacije, a ne koliko mu dati od originalnih društvenih sredstava. Da je kojim slučajem društvo i htelo da seljaka iščauri u viši nivo produktivnosti rada od onog koji on momentalno poseduje (uključujući i potencije prelivene akumulacije), onda bi ono moralo izvršiti prestrukturiranje izvorâ ulaganja i industrijskom akumulacijom platiti udruživanje milionskog seljaštva, što se kao dugoročan potez ne može izvesti a da ne izazove opšti pad društvene produktivnosti rada i robne proizvodnje. Seljak ne može da zameni industrijski razvoj ma kako razvijen i udružen bio, dok se udruživanje seljaka sa akumulacijom industrije može izvesti, pre svega, samo povodom agrarne potrošnje njenih ekstradohodaka, budući da se time ne povređuju normalne okolnosti društvene reprodukcije. Stoga prosečan dohodak industrije mora ostati neprikosnoven, dugoročno gledajući, a seljaštvo mora biti apsolutna efemerna proizvodna potencija kako se stanovišta brojnosti tako i sa stanovišta konkurencije društvenom kapitalu u poljoprivredi da bi se pojavilo kao dugoročan potrošač njenog prosečnog dohotka.

Otuda udruživanje poljoprivrednika u kooperaciji treba tumačiti kao ekonomsku neophodnost društva da ublaži prvobitnu socijalističku akumulaciju u interesu podizanja poljoprivredne proizvodnje, koja do 1957. godine, generalno gledajući, nije prešla

Digitized by Google

granice iz 1939. godine, a ne kao odricanje društva od industrijskog dohotka u korist poljoprivrede.[3]

Društveni sektor je tu, dakle, nastupio, u krajnjoj liniji, sa seljakovim, a ne sa svojim dohotkom. Kako je to vanekonomski stečen položaj, onda se on i vanekonomski pokazao. U ovom slučaju to je bio način da seljak »plati« sam sebe preko društvenih posrednika, što je iziskivalo veću masu od one koja bi se potrošila kroz stimulisanje razvoja klasičnog zadrugarstva. To je trajalo onoliko dugo koliko je trajao administrativni transfer akumulacije iz poljoprivrede u industriju i državni retransfer u poljoprivredu, a prestalo je onda kada je ukinut.

Što se tiče nosećih integracionih subjekata, tu je svestranost opštih zemljoradničkih zadruga trebalo da posluži kao najpogodnija prihvatna stanica seljaštva, mada su u kooperaciji učestvovala i društvena poljoprivredna dobra i kombinati.

Praksom su se u osnovi izdiferencirala četiri oblika udruživanja:

a) usluge zadruge kao zasebna delatnost ili povezana sa kontrahiranjem. Ovde je ona prodajom isporučivala seljaštvu reprodukcioni materijal (seme, mineralna đubriva, priplodna grla i slično), obavljala određene proizvodne operacije putem dobijene mehanizacije (oranje, setva, zaštita bilja, kombajniranje i slično), dok je seljak kooperirao pre svega povodom zemljišta, izvesnih kapaciteta za stočarstvo, zapregama i ličnim radom. Cene operacija su unapred bile poznate, a isplata se obavljala najčešće kroz isporuku proizvoda. Do privredne reforme plaćanja su se, po pravilu, zasnivala na kreditnom principu;

b) kontrahiranje koje je razvijano i pre kooperativnih odnosa od 1957. godine[4];

c) delimično neposredno učešće zadruge u proizvodnji i raspodeli, što je značilo fazno udruživanje, a raspodelu po realizaciji proizvoda; i

d) zajednička proizvodnja i raspodela ukupnog proizvoda prema učešću u troškovima proizvodnje. Ovde je u pitanju i zajednička realizacija i rizik poslovanja koji obe strane sporazumno dele. Sa stanovišta brojnosti vrsta kooperantskog odnosa, treći i četvrti tip su najmanje razvijani, što i sledi iz logike udruživanja seljaštva.

Iako je kooperacija isticana kao metod sveobuhvatnog podruštvljavanja seljaštva, ona je to, usled ekonomskih ograničenja,

---

[3] Dok je industrija 1957. godine ostvarila u odnosu na 1939. godinu indeks rasta od 311, dotle je poljoprivreda smanjila proizvodnju žitarica po stanovniku sa 482 kg na 384 kg, mesa 25,8 kg na 23,2 kg, mleka sa 142 litra na 103 litra, masti sa 5,3 kg na 4,6 kg. Neznatno se povećala produkcija krompira i jaja uz jedino veliki napredak u proizvodnji šećera — sa 4 kg na 8,1. U ukupnom uvozu poljoprivreda je učestvovala sa 31,8%, a od ukupnih društvenih bruto investicija je od 1952. do 1956. uloženo u poljoprivredu 6,7%. (Podaci: »Statistički bilten«, 108/58, str. 6. i SGJ — 1957, str. 250.)

[4] Kooperacija je započeta već 1955. godine da bi se u 1956. i 1957. godini ubrzano širila.

Digitized by Google

mogla samo delimično da postigne. Najveći broj kooperanata nije premašio cifru od 25% aktivnog poljoprivrednog stanovništva u 1964. godini[5], a u ratarstvu nije zahvatila više od 11% ukupne oranične površine u Jugoslaviji. Posle kulminacionih perioda kooperacija beleži u stočarstvu konstantan pad proizvodnje, i to svinja od 1965, ovaca od 1963, a goveda od 1967. godine. Stočarstvo se vratilo individualnoj proizvodnji i prometu upravo zato što su se disproporcije između troškova proizvodnje i finalnih cena unutar kooperacije još više presekle na štetu dohotka seljaka i uslovile njegov negativan odnos prema takvoj argrarnoj politici.

Investiciona politika je imala zadatak da delom refundiranih sredstava podigne produktivnost rada u poljoprivredi, razbije tradicionalnu sumnjičavost i averziju seljaka prema modernoj agrotehnologiji, pokaže izvesne prednosti kolektivne organizacije rada (u nekim bitnim aspektima organizacije kooperacija je pokazala niže efekte nego seljak), da povrati ugled države koji je narušen administrativnim periodom (ovde je naročit značaj trebalo da ima stručna pomoć preko zadruga) i slično. Tokom 1957. godine učešće investicija za poljoprivredu u društvenim bruto investicijama iznosi 10,4%, u 1959. značajnih 16%, ali se ubrzo zatim smanjivalo i do reforme 1965. godine palo na 8,4%. Ali, opadanje se i dalje nastavilo, i u 1968. godini investicije padaju na 7,68%, a u 1971. na 6,9%.[6] Osnovni uzrok realnog opadanja investicija (nominalno rastu) jeste nemogućnost industrije da se brže razvija bez transfera poljoprivredne akumulacije, tako da je ona više uzimala nego davala.

U razvoju proizvodnih snaga kooperacija je pomogla skoku traktora u društvenom sektoru (u privatnom sektoru je kupovanje traktora bilo zabranjeno sve do 1967) sa 15. 691 u 1957. godini na 34.781 u 1967. godini.[7] Tada započinje i sve brže opremanje seljaka sitnom mašinerijom (mada su seljaci kupovali i otpisane traktore društvenog sektora, tako da ih je u 1967. bilo 12.180), povećana je potrošnja veštačkih đubriva sa 805.000 tona na 2,110.523 tone u 1965. godini (privredna reforma tada započinje i uspostavlja druge globalne odnose), porastao je broj zaposlenih u društvenom sektoru sa 205.000 na 326.040, povećana je površina društvenog sektora sa 1,176.000 ha na 2,463.000 ha (u suštini su krediti za kupovanja zemljišta ponajpre poticali iz prelivene akumulacije seljaštva), dok se proizvodnja na društvenom sektoru povećala za više od tri puta (pre svega zbog proširenja površina), a na privatnom za 15 indeksnih poena.[8]

---

[5] U odnosu na jugoslovenski prosek postoje znatna odstupanja. U Vojvodini je, na primer, u periodu kulminacije kooperacije bilo zahvaćeno 87% ukupnog broja domaćinstava.

[6] Institut za ekonomiku investicija, Beograd, naveo M. Radić u *Aktuelnim pitanjima ekonomskog položaja i daljeg razvoja jugoslovenske poljoprivrede*, NIP »Export-pres«, Beograd, 1973, str. 67. i 73.

[7] SGJ — 1978, str. 222.

[8] SGJ — 1959, str. 123. i SGJ — 1976, str. 381.

Digitized by Google

Međutim, ako bi se vršila analiza ekonomskih potencija seljaštva povodom vraćenih sredstava akumulacije kroz kooperaciju, onda bi se mogao konstatovati teorijski stav da bi se ekspanzija sredstava za proizvodnju još i više ubrzavala kada kooperacija ne bi počivala na produktivnosti rada skoro identičnoj onoj koju može da ostvari najproduktivniji deo jugoslovenskih seljaka. Kako oni daju većinu prelivenog dohotka i kako kooperacija troši njihov dohodak, to se svako proširenje zadruga i njihovih sredstava (i drugih društvenih subjekata povodom vođenja kooperacije) van njihovih originalnih sredstava pokazuje kao neproduktivno rasipanje prethodno prelivene akumulacije sa sela. Ovo zato što kooperacija ne može biti bolja od seljaka ako se odvija na upotrebi onih sredstava koja može i on sâm da upotrebi. Takva vanproduktivno podarena sredstva države zadrugama[9] definišu njenu potrebu da se otvore nova radna mesta i započnu nove aktivnosti, koje su unapred proglašene društveno potrebnim radom, a da seljak može i bez njih. U suštini su takva sredstva potrošena na nepostojeća radna mesta i operacije gde je za njihov iznos smanjena realna akumulacija seljaka, a time i povećavanje proizvodne snage rada u poljoprivredi.

Ova analiza ukazuje na još jednu činjenicu: ako produktivnost rada zadruge u kooperaciji nije viša od seljakove, već identična sa njegovom, tada najmanje sredstava rasipaju male zadruge, dok ih velike rasipaju progresijom koja nije aritmetička, već iznad nje. Otuda nije slučajno što je u Vojvodini dokazano da se u kooperaciji produktivnost, rentabilnost i ekonomičnost zemljoradničkih zadruga (čak i dobara i kombinata), bez izuzetka (!), smanjivala idući od manjih ka većim, pri čemu je zaključeno da je i sa proširenjem kapaciteta padao kvalitet poslovanja — zaključno sa 1967. godinom.[10]

Ovde se odmah može dodati da su i rezultati u kooperativnoj proizvodnji, u svim onim slučajevima kada se ona izvodila na imanju seljaka koji bi te operacije izveo i samostalnim snagama (da mu nije neekvivalentnom razmenom oduzet deo akumulacije i da mu nije zabranjeno da se samostalno ekipira povodom tih sredstava) — u stvari, identični ili niži od njegovih. Stoga je metodološki krajnje sumnjivo porediti prosek prinosa u proizvodnji individualnog sektora sa prosekom u kooperaciji, i to iz ovih razloga:

prvo, seljaku je veštački ekstrahovan deo akumulacije, te on stoga nužno mora imati niže individualne rezultate od kooperativnih;

---

[9] Gazdinstvima koja su bila nosioci kooperacije stavljana su na raspolaganje sredstva pod posebno povoljnim uslovima. Kreditni odnosi su regulisani Uredbom o davanju kredita zemljoradničkim zadrugama za ostvarivanje kooperacije u poljoprivrednoj proizvodnji (15. II 1958) i Uredbom o davanju kredita i zajma zemljoradničkim zadrugama i drugim poljoprivrednim organizacijama za kooperaciju sa individualnim poljoprivrednim proizvođačima (19. V 1959).

[10] *Osnovni pravci razvoja agro-industrijskog kompleksa u SAP Vojvodini*, Institut za ekonomiku poljoprivrede, Novi Sad, 1978, str. 280.

Digitized by Google

drugo, seljak je sprečen da demonstrira »puni iznos« svoje produktivnosti rada za obim sredstava kojima demonstrira zadruga, a koja su u biti njegova prelivena sredstva. Ovaj je argumenat sličan prethodnom;

treće, rezultati zadruge u kooperaciji se ne mogu porediti sa prosečnim rezultatima celokupnog seljaštva, već sa rezultatima one njegove kategorije iz koje su ta sredstva i najviše prelivena i koja bi ostvarila bolje efekte proizvodnje da ih je posedovala. Ne može se tražiti i dokazivati nejednakost onih koji su u startu reprodukcije ionako nejednaki (nejednakost je već prethodno dokazana), što se čini kada se poredi zadruga sa celokupnim seljaštvom, u kome je njegova ubedljiva većina ispod njenog nivoa i mehanički obara prosek rezultata. U stvari, diferencija se može utvrđivati samo prema onima koji su veštački izgubili konkurentsku moć i koji bi je mogli povratiti, a to tada nije bilo najsitnije seljaštvo. Ono je već ranijim istorijskim procesom obezvređeno, što, opet, još nije slučaj sa »krupnim« seljačkim gazdinstvima, kojima je ta moć samo vanekonomski oduzeta; i

četvrto, viši prinosi u kooperaciji naspram individualnih se ne mogu tretirati kao rezultati više proizvodne snage rada nosilaca kooperacije, jer ova nije plod njihove akumulacije, već seljakovog dohotka podarenog preko države. Viši rezultat kooperacije je plod seljakove akumulativnosti i valja ga smatrati njegovim rezultatom.

Iz prethodnog takođe sledi da se dokazivanjem da kooperacija vodi poreklo iz seljačke akumulacije istovremeno dokazuje i da je ona oblik udruživanja »odozgo«, i to tim pre što je seljak iskrivljenom ekonomskom nužnošću naveden na nju, jer nije bio u stanju da do potrebnih sredstava — koja su »generički« njegova — dođe tržišnim putem.

Kada bi se sada prišlo ispitivanju poštovanja načela ekonomske dobrovoljnosti i zainteresovanosti u kooperaciji, došlo bi se do zaključka da im se praksa suprotstavljala iako je prividno izgledalo drugačije. Stvar je u tome da kooperativno zadrugarstvo nije bilo plod seljaka obezvređenog putem razvoja sitne i krupne robne proizvodnje, već se ono udruživalo da bi dobilo natrag ono što mu je vanekonomski oduzeto. To je u apsolutnoj opreci sa smislom udruživanja i zadrugarstva.

Dokle god agrarna politika poziva na podruštvljavanje u poljoprivredi seljakovim sredstvima, koja ona prividno tretira kao društvena, i dokle god ona potrošnju tih sredstava bude uslovljavala »udruživanjem« za onaj deo društvenog sektora koji se unapred proglašava superiornijim od individualnog, ona će dobiti »fantomsko« zadrugarstvo koje će se raspadati onom brzinom kojom se bude smanjivao priliv seljakove akumulacije preko države. Tu je sasvim svejedno kako će se podruštvljavanje nazvati i kakve će mu se unutrašnje vrednosti prividno dati. Ono će uvek biti veštačko dokle god bude počivalo na pseudo-nužnostima.

Priliv ovih sredstava se može smanjiti iz dva razloga:

Digitized by Google

a) ako se prelivena akumulacija ne vraća u poljoprivredu, već trajno ostaje van nje usled daljih zahvatanja industrije tog dela dohotka na osnovama prvobitne socijalističke akumulacije; i

b) ako se, obrnuto od prvog slučaja, odnos poljoprivreda — industrija u primarnoj raspodeli tržišno uspostavi, pri čemu će se u industriju prelivati samo onaj deo dohotka iz sitno-parcelne poljoprivrede koji je bio plod razlika u produktivnosti rada između njih. Kako je on manji od administrativno prelivenog dohotka, to su i potencije države da bude demijurg zadrugarstva smanjene.

Kako su ova dva faktora delovala naročito posle 1964. godine (ovaj drugi samo u 1966. godini), to je postepeno smanjivanje kooperativnih odnosa, sa stanovišta političke ekonomije, bilo zakonito. Uopšte uzev, može se konstatovati da je kooperacija, s obzirom na kvalitet i trajnost, poziv na umanjeno zadrugarstvo u odnosu na ono koje bi se razvijalo pod zakonitim okolnostima u razvoju sitne robne proizvodnje, budući da se odvija uz veće troškove proizvodnje i daje manji proizvodni efekat od one zadruge čija se egzistencija zasniva na ekonomiji rada i gde je ona oblik ekonomski iscrpljenog seljaštva. U stvari, kooperacija je suptilan i zamagljen derivat seljačke radne zadruge, za koju se osnovni razlozi gašenja ne mogu tražiti u takozvanoj «nedovoljnoj opremljenosti modernim sredstvima za proizvodnju«, »pravnim propisima«, »nedostatku stručnih kadrova«, »psihološkoj rezistentnosti«, »strahu« itd. — mada oni u svim uslovima udruživanja seljaštva imaju određenu važnost — nego se moraju tražiti pre svega u neekvivalentnoj razmeni, visokim troškovima proizvodnje, nestabilnom tržištu, državnom »dopingu« itd.[11]

Kretanje broja kooperanata do 1970. imalo je sledeći tok[12]:

Godina	Broj kooperanata
1957.	55.103
1958.	282.770
1959.	702.797
1960.	801.213
1961.	725.507
1962.	876.753
1963.	1.120.320
1964.	1.260.863
1965.	1.231.348
1966.	1.240.784
1967.	1.088.267
1968.	1.081.000
1969.	955.816
1970.	928.765

[11] Zakonom o iskorišćavanju poljoprivrednog zemljišta od 15. X 1959. predviđen je takozvani »agrominimum«, koji su opštine prilagođavale svojim uslovima. U nekim slučajevima on je bio tako postavljen da je čak administrativno uslovljavao stupanje seljaka u kooperaciju. Ali to su bili ekscesni slučajevi.

[12] Statistički godišnjaci Jugoslavije od 1963, str. 152; 1965, str. 166; 1966, str. 154; 1969, str. 152. i 1971, str. 145.

Digitized by Google

Podaci ukazuju da je godina iza početka privredne reforme bila prelomna u razdvajanju povećanja i smanjivanja kooperantskih odnosa. Ona, svakako, nije puka slučajnost, jer bi se za to onda mogla proglasiti i svaka naredna godina, već kod privredne reforme treba ukazati na one elemente koji su opredelili proces gašenja kooperacije.

Privredna i društvena reforma od 1965. godine predstavlja u svojim osnovnim momentima napor da se oslonac budućeg ekspanzivnog razvoja poljoprivrede nađe u uspostavljanju paritetnih cena između nje i industrije u primarnoj raspodeli, da sekundarna raspodela uspostavi saglasan odnos prema primarnoj i da se instrumenti kreditnog ulaganja prilagode dugoročnoj potrebi zemlje za obimom i strukturom agrarnih proizvoda kako povodom potrošnje stanovništva tako i povodom industrijske potrošnje. Strateški ciljevi reforme se svode na izjednačavanje opštih uslova reprodukcije i sticanja dohotka poljoprivrede i industrije uz unapređenje proizvodnje i na društvenom i u individualnom sektoru. To takođe znači da se pod izjednačavanjem uslovâ reprodukcije podrazumevaju sve diferencije koje nastaju povodom produktivnosti rada. Reforma je započela povećavanjem cena agrarnih proizvoda u primarnoj raspodeli za 32% u odnosu na 1964. godinu, uvedene su premije za određene stočarske i biljne proizvode industrijskog karaktera, u sekundarnoj raspodeli se težilo paritetnim ličnim dohocima i akumulaciji, koja je pre svega trebalo da poveća reprodukcione potencije društvenog sektora. Računalo se da će se samo povećavanjem cena ostvariti dohodak od 200 milijardi starih dinara.[13]

Povoljni cenovni efekti reforme u korist poljoprivrede ostvareni su samo tokom 1965, 1966. i delimično 1967. godine, da bi se ubrzo zatim uspostavio raniji neravnotežni odnos u korist industrije putem većeg povećanja cena industrijskih proizvoda i određenih vrsta reprodukcionog materijala. Od 1964. do 1971. godine su odnosi u primarnoj raspodeli između industrije i poljoprivrede imali sledeći tok[14]:

	1964.	1966.	1968.	1969.	1970.	1971.
Indeks nabavnih cena	100	167	187	202	224	263
Indeks prodajnih cena	100	169	157	174	206	255
U korist ili na štetu poljoprivrede	–	+2	−28	−28	−18	−8

[13] Petar Marković, *Aktuelna pitanja daljeg razvoja poljoprivrede*, »Socijalizam«, br. 12/1970, str. 1509.

[14] Mihajlo Radić, *Ekonomski položaj agrarne proizvodnje*, »Socijalizam«, br. 11—12/1972, str. 1315.

Digitized by Google

Na žalost, ovde se (kod navedene tabele) ne može protumačiti čime je prelivanje akumulacije izazvano — povodom produktivnosti, monopola, državnog intervencionizma ili nečeg drugog. Ako bi se utvrdilo da je prelivanje usledilo uprkos jednakom organskom sastavu kapitala na društvenim gazdinstvima sa onim koje ima prosečno industrijsko preduzeće (pri jednakom obrtu kapitala), onda je nesumnjivo u pitanju prelivanje van produktivnosti rada.

Negativni efekti primarne raspodele na štetu poljoprivrede (naročito povodom društvenog sektora) nastavljeni su i tokom sedamdesetih godina. U oblasti sekundarne raspodele je iskazana još kraća saglasnost mera agrarne politike u odnosu na program reforme. Zahvati neto dohotka u društvenoj poljoprivredi su samo u 1966. godini bili niži od opšteg proseka zahvatanja u privredi — kod prvih je zahvaćeno 36% od neto dohotka, a kod drugih 39,7%. U 1969. godini iz poljoprivrede se izvlači 38,3%, a iz privrede 37,6%, dok je indeks povećanja zahvatanja dohotka u 1968. godini u odnosu na 1964. godinu porastao za 173%[15]. Ako se ovim tendencijama doda i ekonomski nekontrolisan uvoz određenih agrarnih proizvoda koje je jugoslovenska poljoprivreda davala ili bi ih u krat kom roku mogla dati za zadovoljavanje domaće tražnje, onda se može konstatovati da, sa stanovišta globalnih efekata u poljoprivredi, privredna reforma nije ispunila strategijske programske ciljeve, mada se poljoprivredna proizvodnja uvećala. Međutim, ona je bila manja u odnosu na najintenzivniji period kooperacije (od 1956. do 1961. godine poljoprivredna proizvodnja raste po stopi od 8% godišnje, a u najpovoljnijem periodu reforme 1965—1967. godine po stopi od oko 3%) i rasla je kroz značajne oscilacije kako u biljnoj tako i u stočarskoj proizvodnji. Razlika između »reformske« i »kooperativne« stope rasta se, između ostalog, objašnjava i nestajanjem državnih fondova kooperacije i obustavom retransfera akumulacije iz industrije u poljoprivredu pri nastavljenoj prvobitnoj akumulaciji kapitala. Time je seljaku smanjena proširena reprodukcija, jer su se makaze cena zatvarale na štetu poljoprivrede.

Pri analizi kooperacije u privrednoj reformi treba konstatovati da kooperacija nije mogla dobiti opredeljeno programsko rasprostiranje nezavisno od toga da li je i u kojoj meri reforma uspela ili nije. Treba poći od generalne konstatacije da je privredna reforma oblik da se uspostavi naglašeno odumiranje državnih funkcija u privrednim odnosima putem zasnivanja ekonomskih pozicija svih subjekata privrednog sistema i njihove produktivnosti rada. Usvoji li se zaključak da je kooperacija način podruštvljavanja čiji je primarni *spiritus movens* državna uprava nad akumulacijom, onda je reforma kontraudar koji razbija administrativnu i iskrivljenu logiku kooperativnog dizanja produktivnosti rada i razvijanja proizvodnih odnosa. Ništa ne menja na zaključku to da je sistem proizvodnje u poljoprivredi i raspodele između nje i indu-

[15] Petar Marković, op. cit., str. 1510.

Digitized by Google

strije i u reformi obezbeđen preko državnih regulativa. Ona se tu pojavila, pre svega, kao rebalanser odnosa koje je ona sama u određene svrhe već prethodno narušila, i to tako da su oni sada, svaki na svojoj strani, limitirajući faktor razvoja, s tim što je poljoprivreda u hijerarhiji »uskih grla« najuže grlo.

Kooperacija ne može da »izdrži« reformu otuda što ova ukida državne oblike finansiranja unapred priznatih subjekata društveno potrebnog rada koji svoju egzistenciju ne zasnivaju na sopstvenoj, već na seljakovoj akumulaciji i produktivnosti rada. Kako ti subjekti žive od tuđeg dohotka, to oni uvek neproduktivno troše taj dohodak dokle god ne postignu produktivnost rada koja odgovara krupnoj robnoj proizvodnji, čiji su oni samo pretpostavljeni akteri (realno, oni su nosioci sitne robne proizvodnje). Za taj iznos dohotka je poljoprivreda uvek morala biti u faktičkom deficitu i uvek proizvesti relativno manje nego što joj se vraćalo u vidu »društvenih sredstava«. Čim je država prestala da obiljem sredstava u obliku kompenzacija, povoljnih kredita itd. veštački održava masu neproduktivnih zadruga, usledio je njihov nagli prelazak iz oblasti proizvodnje na promet kao logičan povratak nižem nivou produktivnosti, ali je to zato bio onaj nivo na kojem se seljak i realno nalazio i imao potrebu za udruživanjem. Dakle, najpre povodom prometa, a ne povodom proizvodnje. Ovo se još više pojačalo u situaciji kada država 1967. godine konačno otvara »Sezamova vrata« prometa industrijske agrarne mašinerije ka seljaku[16] i čini izlišnim sve one kooperantske odnose koji su se uspostavljali na nivou produktivnosti rada koji bi i seljak imao da nije bilo administrativnih zabrana u opremanju mašinskim sredstvima za rad. Stoga su se u oblasti proizvodnje mogle zadržati samo one zadruge i organizacije društvenog sektora koje su imale viši nivo produktivnosti rada u odnosu na »regulatornog seljaka«. Sve druge, a naročito one pred koje je iskrsao problem »suše« akumulacije, nemogućnosti dobijanja beneficiranih kredita, neekonomičnog držanja mašinerije i ostalih sredstava za proizodnju, suviška radne snage itd. — morale su se oslobađati od obaveza proizvodnje i preokrenuti delatnost ka sužavanju programa kooperacije od produkcije ka prometu. To je nivo na kome su se nalazile i pre kooperacije (ne znači da jedan broj nije mogao ostati u sferi proizvodnje), što ne znači da su se sve mogle vratiti u promet.

Iako je privredna reforma samo kratkotrajno davala povoljne programske rezultate, ona je morala pokazati da bi kooperaciju kao model podruštvljavanja proizvodnje i svojine nad zemljištem trebalo smatrati skupljim oblikom koncentracije proizvodnje ne samo od klasične zadružne, već i od seljakove, iz najmanje dva razloga:

a) zato što ona počiva na delu seljakovog dohotka administrativno prelivenog u industriju koji se vraća u poljoprivredu u ma-

[16] Osnovni zakon o sticanju prava svojine na poljoprivredna oruđa i o korišćenju poljoprivrednih oruđa od strane građana, »Sl. list SFRJ«, br. 7/1967.

Digitized by Google

njem obimu nego što je iz nje izašao. Za tu razliku je smanjena individualna potencija seljaka da podigne produktivnost rada i da izgradi oblik udruživanja na nivou koji mu ekonomski odgovara. Za razliku od industrije — u kojoj centralizacija njenih originalnih sredstava i sredstava koja dolaze iz poljoprivrede (putem neekvivalentne razmene) može dovesti do ekspanzivnog razvoja pre nego što poljoprivreda postane apsolutni limitirajući faktor opšteg razvoja — u poljoprivredi se ne može sa istom namerom vršiti društvljavanje njenih sopstvenih akumulativnih potencija koje u biti počivaju na dohotku parcelnog seljaštva i da se onda tim putem ostvari ravnomerno »hodanje na dve noge«. Ne mogu se poistovetiti mogućnosti industrije i seljačke poljoprivrede. Tu stvaranje veštačkih subjekata društvene proizvodnje kojima je već u reprodukcionom startu priznata društvena produktivnost rada ne osporava činjenicu da su oni neproduktivni potrošači dela seljakove akumulacije. Ovaj ulazi u kooperaciju ne zato da apsolutno vanekonomski podigne svoj dohodak, već zato da od njega što manje vanekonomski izgubi. Stoga je dizanje produktivnosti rada i proizvodnje u kooperaciji manje u svim slučajevima kada se ona ostvarivala na gazdinstvima seljaka čija bi pretpostavljena produktivnost bila bliska, jednaka ili viša od zadružne. U tom svetlu i treba tumačiti određene materijalne rezultate kooperacije[17]:

God.	Pšenica mtc/ha		Kukuruz mtc/ha		Šeć. repa mtc/ha	
	Indiv. sektor	Kooperacija	Indiv. sektor	Kooperacija	Indiv. sektor	Kooperacija
1965.	8,0	24,3	21,3	34,2	258	265
1966.	22,0	29,2	29,7	45,7	320	327
1967.	22,2	28,6	26,1	43,6	298	317
1968.	17,9	23,9	24,9	40,1	239	312
1969.	20,3	20,6	30,0	46,8	340	347
1970.	17,6	21,1	26,3	43,0	290	299
1971.	25,2	33,4	28,1	44,7	285	299

U suštini se otkriva da kooperacija u većini slučajeva nije pokazala razliku između krupno-robne i sitno-robne produktivnosti rada, jer su razlike u prinosima na nivou međuseljačkih diferencija, već je, u stvari, potvrdila razliku između kooperativnog seljaka koji je u nju ušao da bi dobio nazad deo sredstava koja su mu vanekonomski oduzeta i seljaka koji u njoj nije imao šta da dobije, pa u nju nije ni ušao. A ta razlika postoji i od ranije, čak bi bila i veća da je omogućena individualna reprodukciona potrošnja dohotka koji je izvlačen iz poljoprivrede. Stoga je kooperacija prividno pokazivala razliku između tobožnjih subjekata krupno-rob-

[17] SGJ — 1972, str. 145.

Digitized by Google

ne i sitno-robne agrarne proizvodnje. Takva razlika je mogla postojati samo kod krupnih poljoprivrednih dobara i kombinata, dok je kod mase zemljoradničkih zadruga morala biti retkost.

Isto tako, rado navođene elemente uspešnosti kooperacije povodom razbijanja konzervativizma seljaštva prema agrotehnologiji, sumnjičenja u kolektivan rad i ostalih psiholoških fenomena sitno-parcelnog vlasništva treba smatrati sekundarnim po svome značaju. Ne bi se moglo dokazati da bi zadrugarstvo koje bi se odvijalo pod regularnim uslovima udruživanja seljaka dalo manje rezultate od kooperacije;

b) zato što je kooperacija *par excellence* međuseljačko prelivanje akumulacije, i to od produktivnijih seljaka ka inferiornijim, što je i njen konačni paradoks. Umesto da udruživanje finansira onaj seljak kome je ono neophodan oblik privremenog ekonomskog spasa — u kooperaciji, inferiornim seljacima plaća udruživanje najproduktivniji seljak kome je ona u takvom značenju izlišan oblik potrošnje dohotka.

Ovaj se zaključak temelji na konstataciji da sitna parcelna poljoprivreda, kako u uslovima normalnog tržišnog delovanja tako i u sistemu administrativnog prelivanja akumulacije, daje više dohotka industriji nego što joj ova preko države vraća i da u masi prelivenog i vraćenog dohotka većina sredstava vodi poreklo od seljaka koji može učestvovati u robnoj proizvodnji, dok manjina pripada onom čije su potencije na izmaku. Kako u okviru seljaštva upravo njegov najneproduktivniji deo ima apsolutnu kvantitativnu nadmoć, to se on pojavljuje i kao najveći potrošač kooperativnih sredstava.[18] On time ne može bitno popraviti svoj položaj jer, ipak, mora platiti kooperativne usluge, ali ih plaća manje u odnosu na one cene kada ne bi postojala društvena beneficija u potrošnji tuđih sredstava. Zato se to mora uzeti kao neporeciv oblik rasipanja akumulativnih potencija seljaštva i relativno snižavanje njegovih potencija u dizanju produktivnosti rada, robne proizvodnje i nivoa podruštvljavanja. Ovim se i često navođena konstatacija o masovnoj zainteresovanosti seljaštva za kooperaciju osvetljava iz sasvim drugog ugla.

Tako je, u suštini, proširen broj vanekonomskih subjekata akumulacije u kooperaciji počev od neproduktivnih organizacija u društvenom sektoru zaključno sa najneproduktivnijim subjektima sitnorobne proizvodnje u parcelnoj poljoprivredi.

Stoga je reforma bila način da se, s jedne strane, pokaže da kooperacija gubi ekonomski temelj onog trenutka kada prestaje da se »dopinguje« državnim subvencijama i kada se tržišnim putem utvrdi da je većina njenih nosećih ekonomsko-organizacionih subjekata ispod produktivnosti rada na kojoj se dugoročno može zasnivati oblik proizvodnog udruživanja seljaštva, a, s druge, da se konstatuje da je u sitno-parcelnoj poljoprivredi najekonomičniji

[18] Tako je u kooperantskom stočarstvu od ukupnog broja kooperanata 70% pripadalo sitnim gazdinstvima. Sličan slučaj je bio i u biljnoj proizvodnji.

Digitized by Google

put udruživanja seljaštva onaj koji polazi »odozdo« — od realne, a ne od zamišljene ekonomske inferiornosti seljaka. Ovaj stav nipošto ne povređuje određene pozitivne rezultate kooperacije, već ih svodi na njihovu ekonomsku, supstancijalnu sadržinu. Ona je definisana činjenicom da je kooperacija *grosso modo* vanekonomski oblik centralizacije kapitala i zemljišno-svojinskih odnosa u sitno-parcelnoj poljoprivredi, koji ne može dati one rezultate koje je dala centralizacija kapitala pri izgradnji industrije. Suština je u tome što je industrija građena vanekonomskom centralizacijom dohotka prelivenog iz poljoprivrede, a da je kooperacija u poljoprivredi građena njenim sopstvenim sredstvima, i to manjim delom od prelivenih. To je kardinalna razlika.

Dokle god u kooperaciji ne učestvuje industrija putem potrošnje dela svog ekstradohotka ostvarenog povodom diferencije u produktivnosti rada i vanekonomske superiornosti u primarnoj raspodeli naspram poljoprivrede (potrošnja prosečnog dohotka industrije za potrebe poljoprivrede nije dugoročno moguća), i dokle god u tome ne učestvuju društvene delatnosti putem smanjenja poreza i doprinosa na seljakov dohodak — dotle će seljakova prelivena sredstva koja se troše za udruživanje preko države biti samo prividno društvena sredstva i daće čak manje rezultate od udruživanja koje teče regularnim putem. Nema teorijskih dokaza da se industrijalizacija poljoprivrede može izvesti potrošnjom seljakovog dohotka iza koga u biti stoji njegov potreban rad ili da se dobije ekonomičniji oblik udruživanja od zadrugarstva na načelu poštovanja ekonomskih nužnosti. Ne može se naći argumenat u području ekonomije da je kooperacija »odozgo« bolja od zadrugarstva »odozdo« dokle god se zasniva na oduzetim seljakovim akumulativnim sredstvima, niti se može »socijalistička pomoć« seljaku shvatiti drugačije nego kao ulaganje dela industrijske akumulacije u poljoprivredu. Koliko njene akumulativne potencije u tom značenju budu izraženije, toliko će proces udruživanja biti solidniji i konsolidovati se na realnim »socijalističkim« sredstvima. Dok ona takav stepen razvijenosti ne dostigne i ne oslobodi se vanekonomskog prelivanja akumulacije iz sitno-parcelne poljoprivrede, dotle će klasično zadrugarstvo biti ekonomičnije i podruštviće veći broj seljaka na ekonomskim osnovama od kooperacije uz sve prateće pozitivne efekte na subjekte zemljišno-svojinskih odnosa.

Ekonomski kriterijum efektivnosti udruživanja

U krajnjoj liniji, udruživanje u ambijentu maksimalizacije proizvodnih potencija industrijskog i sitno-parcelnog sektora podrazumeva takve odnose raspodele dohotka u kojima neće doći do neproduktivnog transfera radne snage iz poljoprivrede u industriju i druge delatnosti i gde neće doći do proizvodnog debalansa između njih, kao i relativne recesije u obimu proizvodnje. Drugim rečima, paritet cena između industrije i sitno-parcelne poljoprivrede ne podrazumeva ekvivalenciju vrednosti, već transfer akumulacije iz

Digitized by Google

poljoprivrede ako je on rezultat više produktivnosti rada industrije. Budući da za takvim transferom ide i ekonomski izvlašćena radna snaga iz poljoprivrede, to se onda i njeno zapošljavanje u industriji ne može smatrati opterećenjem industrijske akumulacije. Naravno, samo onda kada je zaposlena pod prosečnim uslovima produktivnosti rada (sa naglaskom na svetska merila).

Isto tako, administrativno prelivanje akumulacije iz poljoprivrede u industriju ima ekonomski smisao samo do one tačke do koje neće dolaziti do neproduktivnog zapošljavanja nove radne snage u industriji i društvenim delatnostima i ugroziti prosečne akumulativne potencije industrijskih kapaciteta izgrađenih povodom takvog dohodnog transfera. Tu neproduktivno zapošljavanje, ako do njega dođe, može ići samo po cenu smanjivanja određenog obima opšte, odnosno zajedničke potrošnje, ali ne i akumulacije. Međutim, usledi li dugoročno transferisanje akumulacije iz poljoprivrede u industriju bilo povodom državnih regulativa ili monopolskog položaja proizvodnih i prometnih organizacija prema seljaku, tada sledi trajno vanekonomsko obezvređenje seljaštva koje se u talasima prebacuje u industriju i društvene delatnosti i postaje neproduktivni balast proizvodnje, jer nužno mora izjedati njenu akumulaciju, dok, na drugoj strani, poljoprivreda mora nužno postati trajan limitirajući faktor opšteg razvoja.

Sa stanovišta produktivnosti rada, zapošljavanje radne snage iz poljoprivrede u industriju ima ekonomsku potvrdu jedino onda kada je napuštanje agrarne proizvodnje kompenzirano plasiranjem minulog rada u nju, koji će uz niže troškove proizvodnje proizvesti bar isti obim dobara kao i seljak, a da njegovo zapošljavanje u industriji rezultira bar prosečnom produktivnošću rada. Stoga se može konstatovati da seljak treba da učestvuje u izgradnji socijalizma samo tako što će biti ekonomski obezvređen, dok ga svaki drugi put čini teretom društvene akumulacije, i to onoliko više koliko se takva praksa pretvara u dugoročnu orijentaciju ekonomske politike.

Otuda je privredna reforma pokazala da se sa ukinućem namenskih državnih fondova za kooperaciju (to je ujedno i ukidanje države kao direktnog subjekta u organizaciji proizvodnih odnosa u poljoprivredi) ova (kooperacija) nije mogla smatrati povoljnijim oblikom stimuliranja udruživanja seljaka od klasičnog oblika udruživanja — zadrugarstva »odozdo«. Ovaj zaključak proističe iz toga što je kooperacija većini zadruga za vreme njenog trajanja definisala veštačku (podarenu) produktivnost rada i usmerila potrošnju akumulacije od produktivnog ka neproduktivnom seljaku. Najmanje za taj iznos je udruživanje u kooperaciji imalo slabiju akumulativnu potenciju i obim proizvodnje od onog koji bi imalo u klasičnom zadrugarstvu, dok se rasprostiranje darivanih kooperativnih sredstava na masu najinferiornijih seljaka u sitnorobnoj proizvodnji ionako nije moglo pojaviti kao stimulans koji bi ih duže zadržao na zemlji u odnosu na situaciju kada tih sredstava ne bi bilo (ona su za to nedovoljna). Jugoslavija tada nije bila u

Digitized by Google

poziciji da plaća najniže efikasan neradni boravak seljaštva u poljoprivredi kao što nije imala ni ekonomskog razloga da gradi vanproduktivne centre udruživanja.

Na drugoj strani, iščezavanje države kao organizatora transfera dohotka iz poljoprivrede u industriju i retransfera sredstava iz dela industrijskog dohotka u poljoprivredu povodom kooperacije nije uslovilo prestanak vanekonomskog obezvređenja seljaka u robnoj razmeni. S jedne strane, država još uvek ostaje prvi subjekt sekundarne raspodele, dok se u sferi primarne raspodele ona zamenjuje proizvođačima agroopreme i reprodukcionog materijala, prerađivačima primarnih poljoprivrednih proizvoda, proizvođačima sredstava za ličnu potrošnju i u mnogim slučajevima samim zadrugama. Država nije ni odavde potpuno iščezla budući da održava opšti ambijent uslovâ proizvodnje i prometa putem limitiranja nivoa cena, sistema kompenzacija, uslovâ kreditiranja i strukture kreditirane proizvodnje, stalnim ili interventnim uvozom (pogotovo kada seljak podiže cenu iznad »opravdanog« nivoa) itd.

Time su umanjene određene povoljnosti ekonomskog razvoja poljoprivrede i na toj osnovici zadržavanja agrarne prenaseljenosti u Jugoslaviji. Taj je stav opredeljen sledećim činjenicama:

a) dalje vanekonomsko izvlašćenje radne snage iz poljoprivrede uslovljava njeno vanekonomsko zapošljavanje u nepoljoprivredi i time je neproduktivno opterećuje povodom celokupnog bruto dohotka (postoje procene da je od ukupnog broja zaposlenih u Jugoslaviji oko 25% fiktivno zaposleno). Ono se delimično relativizira zapošljavanjem u inostranstvu; i

b) vanekonomsko izvlašćenje radne snage iz poljoprivrede izaziva relativan pad obima proizvodnje u njoj. Tu vrstu deficita ne može da kompenzira ni društveni sektor, jer bi tada on trebalo da ima i vanekonomski povoljne uslove reprodukcije. Međutim, on nema ni normalne uslove reprodukcije.

Ovde se i podruštvljavanje zemljišno-svojinskih odnosa uspostavlja ne samo na nižem nivou produktivnosti rada od regularnog, već je i sâm taj nivo nedovoljan da uspostavi dugoročnije oblike veza koje neće trpeti bočne udare nestabilnih i vanekonomskih uslova proizvodnje.

Stoga i podruštvljavanje reprodukcije, povratno, zahvata manji broj subjekata od mogućih i daje niže efekte kako u obimu tako i u strukturi proizvodnje. Dalje robne reprodukcione sposobnosti u poljoprivredi uživaju samo ona individualna gazdinstva čija je ekonomija rada, uprkos vanekonomskoj podređenosti agrarnih delatnosti industriji, dovoljna za obezbeđenje životne reprodukcije bliske prosečnom životnom standardu industrijskog radnika.

Najzad, inferioran društveno-ekonomski položaj poljoprivrede u privredi ogleda se i kod pozicije njenih najsnažnijih subjekata — poljoprivrednih dobara i kombinata. Ovde treba imati u vidu činjenicu da je i u najpovoljnijem periodu privredne reforme društveni sektor imao upola niže stope rasta fondova od industrije,

Digitized by Google

dok su lični dohoci radnikâ bili niži za 30% (u periodu 1964—1969).[19]

Ozbiljnost reprodukcionog položaja agrarnih subjekata je time uslovila potrebu za daljim društvenim naporima ka pozitivnoj determinaciji proizvodnih uslova u poljoprivredi, kako bi se njen ekonomski i tehnološki standard, obim i struktura proizvodnje usaglasili sa potrebama društvene tražnje, realnim proizvodnim potencijama industrije i nužnošću da se nacionalna efikasnost jugoslovenske privrede izgrađuje na najpovoljnijim odnosima između poljoprivrede i industrije, a ne, pre svega, u korist samo jedne od njih.

Ovo je trebalo da nađe odraza u novokoncipiranoj agrarnoj politici i poboljšanom načinu podruštvljavanja reprodukcije seljačkog gazdinstva u odnosu na kooperativni koncept, koji se, u osnovi, sprovodio od 1965. godine, to jest do privredne reforme, kada je suštinski, u nekim tačkama, osporen. Ta politika je dobila svoj potpuniji izraz u takozvanom »zelenom planu« postavljenom tek 1973. godine, dok je određena izmena nekih kooperativnih principa i načina podruštvljavanja reprodukcije seljaka uz dopunu novima dala pojedinačna rešenja već 70-tih godina.

Ovaj produbljeniji koncept podruštvljavanja, koji je dobio terminološku oznaku *udruživanje rada i sredstava,* potvrđen je kao političko opredeljenje 1971. godine na I konferenciji SKJ, dok ga Ustav usvaja 1974. godine.

Budući da se tu radi o novim momentima agrarne politike i teorijskog poimanja podruštvljavanja reprodukcije seljaka, kao i prakse zasnovane na njima, ovaj pristup — pristup udruživanju rada i sredstava u parcelnoj poljoprivredi (i u privredi kao celini) — biće predmet analize u jednom od narednih tekstova.

[19] *Politika cena poljoprivrednih proizvoda,* str. 236, Institut za ekonomiku poljoprivrede Beograd, naveo M. Tomin, »Društveno-ekonomski metodi i oblici centralizacije poljoprivrednog zemljišta«, dokt. disert., Beograd, 1971, str. 211.

Digitized by Google

Miran Potrč

Raspodela prema radu i rezultatima rada

(Ostvarivanje stavova i poruka Trećeg kongresa samoupravljača)

Veće Saveza sindikata Jugoslavije konstatovalo je da je Treći kongres samoupravljača Jugoslavije — svojim dokumentima i stavovima, sadržajem rasprave, kritičkim, stvaralačkim i mobilizatorskim duhom i, iznad svega, ispoljenim jedinstvom, odlučnošću radničke klase da nepokolebljivo ostvaruje Titov kurs socijalističkog samoupravnog razvoja — obavezao sve samoupravne organe, delegatske skupštine i subjektivne snage da preuzmu svoj deo zadataka i odgovornosti i odmah pokrenu neposredne aktivnosti za dosledno ostvarivanje kongresnih dogovora i stavova.

U ostvarivanju stavova i zaključaka Kongresa ima poslova i zadataka za sve društveno-političke organizacije, samoupravne organe i druge subjekte našeg političkog sistema. Da bi se ispunila očekivanja radničke klase, potrebno je da se u ostvarivanju kongresnih stavova maksimalno angažuju svi — od osnovne organizacije udruženog rada do Federacije.

Veće Saveza sindikata Jugoslavije je opredelilo i zadatke i neposredne akcije Saveza sindikata na ostvarivanju stavova i poruka Trećeg kongresa samoupravljača Jugoslavije. Kao svoj prvi, ključni i neposredni zadatak Veće je opredelilo dalji razvoj sistema ras-

Digitized by Google

podele prema radu i rezultatima rada. S tim u vezi Veće je zaključilo:

1. Jedna od prvih obaveza svih organizacija i organa Saveza sindikata jeste da se svi poslovi i zadaci u svim sferama vrednuju, a naročito:

— da se proizvodni rad i rad pod težim uslovima materijalno vrednuje više nego rad iste složenosti na administrativno-tehničkim i sličnim poslovima;

— da se više ocene i vrednuju stvaralaštvo, novatorstvo i racionalizatorstvo, da nagrađivanje u ovoj oblasti doslednije zavisi od doprinosa povećavanju dohotka i da se naknada za stvaralaštvo uračunava u lični dohodak;

— da se u svakoj osnovnoj organizaciji udruženog rada i radnoj zajednici utvrđuju merila za vrednovanje radnog doprinosa po količini i kvalitetu izvršenog rada, racionalnog korišćenja sredstava za proizvodnju, korišćenja radnog vremena, ušteda u radu i materijalu, rokova izvršavanja poslova i zadataka, kao i ukupnog rezultata zajedničkog rada i poslovanja;

— da se u vrednovanju poslova i zadataka iste ili približne složenosti obezbede približno jednake osnove i merila u raspodeli ličnih dohodaka, kako bi se uspostavili adekvatniji rasponi u vrednovanju poslova različite složenosti;

— posebna je obaveza organâ i organizacija Saveza sindikata da se u radnim zajednicama i stručnim službama, svuda gde to do sada nije učinjeno, odmah počnu utvrđivati merila za vrednovanje svih poslova i zadataka.

2. Neophodno je da se na nivou Federacije dogovore polazne osnove za raspoređivanje dohotka i čistog dohotka u organizacijama udruženog rada kako bi se obezbedio jedinstven prilaz ovim pitanjima.

Nema sumnje da iz stavova i poruka Kongresa proizlaze i mnogi drugi isto toliko značajni zadaci. Ali, već sama činjenica da je Veće Saveza sindikata Jugoslavije kao svoj prvi zadatak opredelilo dalje usavršavanje sistema raspodele prema radu i rezultatima rada, a, uz to, i činjenica da se u jednom napisu ne mogu bliže sagledati mnoga pitanja koja je Treći kongres samoupravljača Jugoslavije obrađivao — daje osnovu da se o problemima ostvarivanja načela raspodele ličnih dohodaka prema radu i rezultatima rada bliže raspravlja.

Za razvoj dohodovnih odnosa, u skladu sa Zakonom o udruženom radu, i za jačanje uloge radnikâ kao bitnog faktora razvoja društveno-ekonomskih odnosa i materijalnih snaga društva od bitnog je značaja doslednije i brže ostvarivanje načela raspodele ličnih dohodaka prema radu i rezultatima rada. Lični dohodak postaje u novim društveno-ekonomskim odnosima društveno-ekonomska kategorija dohodovnih odnosa, koja izražava odnose među radnicima u udruženom radu i bitno utiče na sveukupne odnose u sticanju i raspoređivanju dohotka, kao i u raspodeli čistog dohotka i sredstava za lične dohotke. Zbog toga je i ostvarivanje ličnih dohodaka, kao društveno-ekonomske kategorije dohodovnih odnosa, je-

Digitized by Google

dan od bitnih uslova za brže ostvarivanje dohodovnih odnosa u celini. Raspodela prema radu i rezultatima rada jedna je od bitnih osnova da se u društvenoj praksi obezbedi odgovornost i motivisanost radnika za društveno celishodno upravljanje i privređivanje društvenim sredstvima, za stvaranje većeg dohotka i za kontrolu radnika nad celinom kretanja dohotka u svim tokovima društvene reprodukcije. Ona je i jedna od bitnih osnova za usmeravanje dohotka na ona mesta i u one delatnosti u takvim međusobnim odnosima i aktiviranjem takve tehnologije, organizacije rada i proizvodnje — da bi angažovanje dohotka dalo najveće društvene efekte izražene u povećanoj produktivnosti rada i u većem novostvorenom dohotku. Raspodela prema radu i rezultatima rada će, uz uvažavanje načela zavisnosti sredstava za lične dohotke od ostvarenog dohotka i doprinosa radnika povećavanju dohotka, te uz uvažavanje načela za približno isti rad i rezultate rada — približno isti lični dohoci, obezbediti i adekvatnije raspoređivanje dohotka prema nameni upotrebe i na taj način kod udruženih radnika razvijati i lični ekonomski interes da svojim boljim radom i privređivanjem društvenim sredstvima doprinose povećavanju dohotka.

Na taj način će se i preko usavršavanja sistema raspodele ličnih dohodaka prema radu i rezultatima rada učvršćivati društveni značaj upravljanja sredstvima i društveni značaj dohotka. Društveno-ekonomski sadržaj i značaj ličnih dohodaka za razvoj socijalističkih samoupravnih dohodovnih odnosa, sadašnje stanje u ostvarivanju načela raspodele prema radu i rezultatima rada, načela Zakona o udruženom radu i društveni značaj dohotka i njegovog raspoređivanja za lične dohotke prema radu i rezultatima rada, — traže zbog toga organizovanu društvenu aktivnost za brže i celovitije ostvarivanje načela raspodele prema radu i rezultatima rada u neposrednoj društvenoj praksi.

Za ostvarivanje svih tih ciljeva bitno je da se u neposrednoj društvenoj praksi, većim i neposrednim angažovanjem svih radnika u organizacijama udruženog rada, a posebno i mnogo konkretnijom aktivnošću organizacija Saveza sindikata, obezbedi ostvarivanje sledećih bitnih principa raspodele ličnih dohodaka prema radu i rezultatima rada.

1. Zavisnost sredstava za lične dohotke od ostvarenog dohotka

Sredstva za lične dohotke moraju se uvek i u svakoj osnovnoj organizaciji udruženog rada raspoređivati u zavisnosti od ostvarenog dohotka. Zavisnost sredstava za lične dohotke od ostvarenog dohotka mora motivisati radnike da svojim radom i upravljanjem društvenim sredstvima obezbeđuju stalno povećavanje društvene produktivnosti rada i dohotka; da stalno proveravaju doprinos svakog pojedinca i svih radnika zajedno povećavanju dohotka i da planiraju takvu proizvodnju, produktivnost rada i dohodak i takve međusobne dohodovne odnose sa drugim radnicima u organiza-

Digitized by Google

cijama udruženog rada sa kojima su povezani u društvenoj reprodukciji — da iz ostvarenog dohotka mogu obezbediti kako potrebna sredstva za proširenje materijalne osnove rada i rezerve, za zajedničke i opštedruštvene potrebe, tako i za lične dohotke koji će biti u skladu sa stepenom njihove produktivnosti rada, kao i potrebama za zadovoljavanje društveno dogovorenog nivoa ličnog standarda radnika.

Ostvarivanje zavisnosti sredstava za lične dohotke radnika od ostvarenog dohotka, a u prvom redu od doprinosa koji su radnici dali povećanom dohotku svojim radom i upravljanjem društvenim sredstvima, jedan je od osnovnih uslova ne samo za to da radnici postanu gospodari i upravljači svih uslova, sredstava i rezultata rada, već i za to da se ostvaruje društveni značaj sredstava i dohotka koji uključuje i odgovornost radnika da društvenim sredstvima privređuju i upravljaju na način da stalno povećavaju njihovu vrednost i da iz novostvorene vrednosti za svoje lične dohotke raspoređuju samo onaj deo dohotka koji odgovara dprinosu produktivnosti rada, kao i ekonomičnosti i efikasnosti korišćenja društvenih sredstava za povećani dohodak.

Valja naglasiti da sredstva za lične dohotke i zajedničku potrošnju ne mogu zavisiti isključivo od apsolutne visine ostvarenog dohotka, a da se pri tom ne uzimaju u obzir i uslovi stvaranja dohotka u pojedinim osnovnim organizacijama udruženog rada, a posebno i nivo njihove produktivnosti rada, stepen korišćenja kapaciteta, efikasnost i ekonomičnost u korišćenju društvenih sredstava, prilagođenost njihove proizvodnje društvenim potrebama i zahtevima tržišta, kao i stepen korišćenja nauke i tehničkih dostignuća u njihovoj proizvodnji. Ako bi se, naime, sredstva za lične dohotke i zajedničku potrošnju utvrđivala isključivo u zavisnosti od dostignutog nivoa dohotka, a ne i od uslova u kojima je taj dohodak ostvaren i nezavisno od doprinosa radom i upravljanjem društvenim sredstvima, — zamaglio bi se, u društveno-ekonomskom smislu, društveni karakter dohotka i stvarao prividan utisak kao da je viši ostvareni dohodak rezultat rada jedino pojedine osnovne organizacije udruženog rada, a ne i ukupnog razvoja proizvodnih snaga društva, minulog rada drugih radnika, kao i uslovâ sticanja dohotka, a ponekad i posebnih pogodnosti u sticanju dohotka pojedine organizacije udruženog rada. Na taj način bi se i dalje otvarala mogućnost da se sredstva za lične dohotke raspoređuju mimo stvarnih rezultata rada i da se u društvu kao celini stvara klima i zahtevi za stalno povećavanje ličnih dohodaka nezavisno od porasta društvene produktivnosti rada.

Sve je to jako bitno naglašavati iz tog razloga što se u dosadašnjoj društvenoj praksi najčešće sredstva za lične dohotke raspoređuju isključivo u zavisnosti od apsolutnog nivoa dohotka, kao i od njegovog rasta. Ako pri tome znamo da su na rast dohotka u poslednjim godinama više od tri četvrtine, a u pojedinim godinama i preko 95%, uticale povećane cene, a ne povećana produktivnost rada i bolje korišćenje društvenih sredstava, onda je jasnije koliko je značajno da u raspoređivanju čistog dohotka za lične dohotke

Digitized by Google

utvrdimo osnove i merila koja će biti u skladu sa Zakonom o udruženom radu i koja će obezbediti da se sredstva za lične dohotke u svakoj organizaciji udruženog rada raspoređuju u zavisnosti od doprinosa živog i minulog rada stvaranju dohotka. Takva dosadašnja praksa u raspoređivanju čistog dohotka za lične dohotke, kao i činjenica da su takvoj praksi pogodovala i dosadašnja rešenja u društvenim dogovorima i samoupravnim sporazumima o sticanju i raspoređivanju dohotka u republikama i pokrajinama, osnovni je razlog zbog kojeg smo se na Veću Saveza sindikata Jugoslavije opredelili da na nivou Federacije utvrdimo zajedničke polazne osnove za raspoređivanje dohotka i čistog dohotka u osnovnim organizacijama udruženog rada.

Pri tome treba naglasiti da se u društvenoj praksi javljaju mišljenja da se načelo zavisnosti sredstava za lične dohotke od ostvarenog dohotka i doprinosa živog i minulog rada radnika stvaranju dohotka ne može u praksi ostvariti zbog problemâ u sticanju dohotka pojedinih osnovnih organizacija udruženog rada. Ta mišljenja su objektivno uslovljena našom društvenom praksom. Činjenica je, naime, da dohodak mnogih osnovnih organizacija udruženog rada danas stvarno u velikoj meri još ne zavisi od rada i upravljanja radnika društvenim sredstvima u svojoj osnovnoj organizaciji udruženog rada. Mnoga administrativna uplitanja u sticanje i raspoređivanje dohotka od strane društveno-političkih zajednica, banaka i samoupravnih interesnih zajednica, neostvareno društveno planiranje i nerazvijeni dohodovni odnosi u sticanju i raspoređivanju dohotka, kao i u slobodnoj razmeni rada, — utiču na to da su uslovi sticanja dohotka pojedinih osnovnih organizacija udruženog rada jako različiti. Zbog toga se i dešava da radnici u pojedinim osnovnim organizacijama udruženog rada lako i bez posebnog zalaganja stiču visok dohodak, a radnici u drugim osnovnim organizacijama udruženog rada, iako bolje koriste svoje kapacitete, iako je njihova produktivnost rada natprosečna, iako nemaju problemâ sa plasmanom svojih proizvoda, stiču relativno mnogo niži dohodak po radniku i upotrebljenim sredstvima.

Ali sve te činjenice, po mom dubokom ubeđenju, ne opravdavaju i zaključak da nastojanja za dosledno ostvarivanje zavisnosti sredstava za lične dohotke od ostvarenog dohotka i doprinosa radnika tom dohotku — nisu nužna i opravdana. Ako bi se, naime, sledio takav zaključak, moralo bi se sa ostvarivanjem tog načela čekati sve dok društveno-ekonomski odnosi ne bi bili ostvareni u celini u skladu sa Zakonom o udruženom radu. Dok se, dakle, ne bi u celini rešilo i pitanje ravnopravnijih uslova privređivanja i sticanja dohotka. Ali, ja mislim da je situacija upravo obrnuta. Znamo, naime, da baš sa ostvarivanjem načela o raspodeli sredstava prema radu i rezultatima rada možemo mnogo pomoći i većem i bržem ostvarivanju ostalih elemenata novih društveno-ekonomskih i dohodovnih odnosa. Dosledno ostvarivanje tih načela, a pogotovo zavisnosti sredstava za lične dohotke od ostvarenog dohotka i doprinosa radnika povećavanju dhotka, bez sumnje će doprineti da će radnici:

Digitized by Google

— odlučnije tražiti menjanje odnosa u kojima njihova osnovna organizacija udruženog rada stiče dohodak. To će ih usmeriti na zahteve za zajedničko planiranje, na udruživanje rada i sredstava, na uređivanje odnosâ iz zajednički stečenog ukupnog prihoda i ukupnog dohotka, na uređivanje odnosâ u slobodnoj razmeni rada, u privređivanju novčanim sredstvima u bankama i drugim finansijskim organizacijama udruženog rada, na samoupravno uređivanje odnosâ u sticanju deviznog prihoda i slično;

— u većoj meri biti motivisani i odgovorni i za uspešnost privređivanja društvenim sredstvima i da će zbog toga tražiti i veću odgovornost poslovodnih organa i stručnih radnika koji im pripremaju predloge za njihove poslovne, samoupravne i razvojne odluke. Dokle god, naime, sredstva za lične dohotke nisu zavisna u prvom redu od doprinosa radnika povećanju dohotka, najčešće se dešava da se i u slučaju lošeg privređivanja društvenim sredstvima za koje snose odgovornost u prvom redu poslovodni organi i stručni radnici — njihova odgovornost slabo ili nedosledno ostvaruje. Ali, kada zbog loših rezultata privređivanja radnici budu pogođeni i preko svojih ličnih dohodaka, nema sumnje da će oni mnogo odlučnije tražiti otklanjanje uzroka koji su prouzrokovali njihovo loše privređivanje i neadekvatan dohodak;

— na tim osnovama na kraju, sigurno, postati mnogo oprezniji prilikom odlučivanja o oblicima i obimu udruživanja dela svog dohotka za razne zajedničke i opštedruštvene potrebe, kao i prilikom upotrebe tih udruženih sredstava, odnosno u pogledu toga koliko upotreba tih društvenih sredstava za zajedničke i opštedruštvene potrebe doprinosi povećanju društvene produktivnosti rada i dohotka, kao i ostvarivanju stvarnih i istinskih potreba radnikâ.

Zbog svih naznačenih, kao i zbog mnogih drugih razloga nužno je odlučno prevazilaziti dosadašnja mišljenja i dosadašnju praksu i dosledno ostvarivati načelo da sredstva za lične dohotke uvek moraju biti u zavisnosti od ostvarenog dohotka i od doprinosa rada i upravljanja društvenim sredstvima stvorenom dohotku.

2. Osnova za raspodelu moraju biti obavljeni poslovi i zadaci pojedinog radnika

Moramo obezbediti da se još uvek pretežna raspodela sredstava za lične dohotke na osnovu radnog mesta, kvalifikacije ili stručne spreme promeni u nagrađivanje na osnovu stvarno obavljenih poslova i zadataka pojedinog radnika. Zbog toga se u svakoj osnovnoj organizaciji udruženog rada i radnoj zajednici mora doneti akt o sistematizaciji poslova i zadataka koje obavljaju radnici koji udružuju rad u toj osnovnoj organizaciji udruženog rada, odnosno radnoj zajednici. Sistematizacija poslova i zadataka mora sadržati konkretan opis poslova i zadataka koji će se obavljati, kao i uslove koje radnik mora ispunjavati da bi mogao uspešno da obavlja te poslove i zadatke. Već prilikom stupanja u radni odnos ili prilikom raspoređivanja na određene poslove i zadatke svaki radnik mora

Digitized by Google

znati šta je sve potrebno za obavljanje tih poslova i zadataka i koje su osnove i merila na osnovu kojih će učestvovati u raspodeli ukupnih sredstava za lične dohotke u osnovnoj organizaciji udruženog rada, odnosno radnoj zajednici. Pri tome bi se morao u svakoj osnovnoj organizaciji udruženog rada i radnoj zajednici obavezno predvideti i postupak provere osposobljenosti radnika za obavljanje određenhi poslova i zadataka. Ni jedan radnik koji ne ispunjava uslove za obavljanje određenih poslova i zadataka i čija osposobljenost za obavljanje tih poslova i zadataka nije bila prethodno proverena — ne bi smeo da stupi u radni odnos ili ne bi mogao biti raspoređen na druge poslove i zadatke.

Usvajanje sistematizacije poslova i zadataka i njena prava sadržina je temeljni preduslov da bi se raspodela prema formalnoj kvalifikaciji i radnom mestu mogla preobraziti u raspodelu ličnih dohodaka prema stvarno obavljenim poslovima i zadacima i na osnovu doprinosa koji ti obavljeni poslovi i zadaci daju zajedničkim rezultatima rada radnika u osnovnoj organizaciji udruženog rada, odnosno radnoj zajednici.

I prilikom utvrđivanja sadržaja sistematizacije poslova i zadataka u praksi se javljaju različita, često suprotna shvatanja. Neki smatraju da je sistematizacija poslova i zadataka samo spisak radnih mesta, stara sistematizacija radnih mesta s novim naslovom. Drugi, opet, misle da sistematizacija poslova i zadataka sadrži samo opis različitih radnih faza i operacija koje se javljaju u pojedinoj osnovnoj organizaciji udruženog rada, odnosno radnoj zajednici, pri čemu se ne predviđa kako se te pojedine faze i operacije međusobno povezuju u procesu rada i kako zajedno i povezano predstavljaju zaokružen delokrug pojedinih poslova i zadataka.

Mislim da ni jedno ni drugo krajnje shvatanje nije adekvatno. Ako, naime, zadržimo staru sistematizaciju radnih mesta samo s novim imenom, i dalje ćemo zadržati raspodelu prema radnom mestu, a ne prema stvarno obavljenim poslovima i zadacima. To će imati za posledicu da će u prvom redu proizvodni radnici koji rade po normi pri raspodeli ličnih dohodaka još uvek biti zavisni od toga koliki je njihov stvarni doprinos ukupnim rezultatima rada. Međutim, stručni i administrativni, kao i drugi režijski radnici po toj osnovi biće i dalje nagrađivani prema radnom mestu, bez obzira na to da li se u okviru njihovog radnog mesta faktički obavljaju različiti poslovi i zadaci, bez obzira na to koje će poslove i zadatke stvarno obavljati i bez obzira na obim i kvalitet obavljanja tih poslova i zadataka.

Ako pak, obrnuto, sve poslove i zadatke raspodelimo samo po pojedinim fazama i operacijama, a međusobno ih ne povežemo, može se dogoditi:

— da radnik prilikom stupanja na rad ili prilikom raspoređivanja na određene poslove i zadatke uopšte neće znati u kakvom međusobnom odnosu će u toku svog rada obavljati pojedine poslove i zadatke. Pošto je doprinos pojedinih poslova i zadataka ukupnim rezultatima rada različit, a istovremeno je i osnova za

Digitized by Google

utvrđivanje doprinosa radnika i, samim tim, za njegov lični dohodak, može se desiti da će u procesu rada radnik biti raspoređivan isključivo ili pretežno na poslove i zadatke koji se najmanje vrednuju, pa će zbog toga biti, iako je sposoban da obavlja i složenije poslove i zadatke, onemogućen u sticanju većeg ličnog dohotka;

— da će se morati uvesti nepotrebna i previše detaljna evidencija mnogih faza i operacija rada pošto će baš te faze i operacije rada biti osnova za utvrđivanje doprinosa pojedinog radnika ukupnim rezultatima rada. A previše razrađena evidencija faza i operacija rada nema smisla pošto za samog radnika predstavlja veliki gubitak radnog vremena i pošto se, na kraju krajeva, ne može organizovati ni sama kontrola stvarno obavljenih poslova i zadataka.

Zbog toga u sistematizaciji poslova i zadataka moramo konkretno opredeliti poslove i zadatke koji će se obavljati u osnovnoj organizaciji udruženog rada, odnosno radnoj zajednici, a istovremeno opredeliti i obim pojedinih poslova i zadataka kako bismo znali koliko radnika treba za obavljanje određenih poslova i zadataka i predvideli najracionalnije povezivanje pojedinih poslova i zadataka u zaokružene celine koje će obavljati pojedini radnici. Konkretno opredeljivanje poslova i zadataka omogućuje da se, pri na izgled srodnim poslovima i zadacima, utvrde značajne razlike koje — zbog različite složenosti poslova i zadataka, potrebnog znanja radnika ili uslova u kojima se ti poslovi i zadaci obavljaju — imaju značajan uticaj i na različitost doprinosa takvih poslova i zadataka zajedničkim rezultatima rada. To istovremeno omogućuje stvaranje uslovâ za raspodelu ličnih dohodaka na osnovu stvarno obavljenih poslova i zadataka, a ne prema radnom mestu. Istovremeno, određivanje u zajedničku celinu poslova i zadataka omogućava jasno opredeljivanje radnih zadataka pojedinih radnika, uslove za celishodnu organizaciju rada i za vođenje kadrovske politike, kao i jasnu predstavu svakog radnika o tome sa kojim poslovima i zadacima će učestvovati u ukupnom radu svih radnika u osnovnoj organizaciji udruženog rada, odnosno radnoj zajednici i sa kojim poslovima i zadacima će učestvovati u raspodeli ukupnih sredstava za lične dohotke osnovne organizacije udruženog rada, odnosno radne zajednice.

3. Raspodela sredstava za lične dohotke na osnovu živog rada

Osnove za utvrđivanje radnikovog doprinosa na osnovu živog rada su obim rada i kvalitet rada. Obim rada opredeljuje se na osnovu složenosti poslova i zadataka i na osnovu vremena potrebnog rada. Kvalitet rada opredeljuje se na osnovu kvaliteta postignutih rezultata rada, to jest na osnovu obima proizvoda i usluga i njihovog kvaliteta, na osnovu efikasnosti korišćenja sredstava rada, na osnovu ušteda u radu i na osnovu racionalnog korišćenja radnog vremena.

Digitized by Google

Za utvrđivanje ličnih dohodaka na osnovu živog rada radnika prvi je preduslov utvrđivanje osnova i merila po kojima se utvrđuje složenost pojedinih poslova i zadataka. Utvrđivanje tih osnova i merila treba da bude sastavni deo samoupravnog opšteg akta o raspodeli sredstava za lične dohotke.

Da bi se u svakoj organizaciji udruženog rada mogla utvrditi složenost poslova i zadataka, mora se ustanoviti metod utvrđivanja složenosti poslova i zadataka. Prilikom utvrđivanja složenosti poslova i zadataka moraju se uvažavati sledeći elementi:

— osposobljenost radnika za rad, to jest njegove umne i fizičke sposobnosti, njegovo znanje i umešnost koji su potrebni za obavljanje određenih poslova i zadataka;

— odgovornost pri obavljanju poslova i zadataka;

— umni i fizički napori pri obavljanju poslova i zadataka;

— uslovi u kojima radnik obavlja poslove i zadatke.

Utvrđivanje složenosti pojedinih poslova i zadataka je bitna faza pri ostvarivanju načela raspodele prema radu i rezultatima rada, a pogotovo pri ostvarivanju načela za približno isti rad i rezultate rada — približno isti lični dohoci. Ako se, naime, bitno različito utvrđuje doprinos pojedinog posla ili zadatka u ukupnim rezultatima rada radnika, onda radnici koji obavljaju takve poslove i zadatke u osnovama za sticanje ličnih dohodaka nisu u ravnopravnom položaju pošto mogu za približno isti rad imati različit lični dohodak, odnosno za bitno različit rad primati približno jednak lični dohodak. Složenost pojedinih poslova i zadataka opredeljuje, naime, relativne međusobne odnose između pojedinih poslova i zadataka i uvek je osnova sa kojom radnik, u zavisnosti i od uspešnosti svog rada, učestvuje u raspodeli ukupnih sredstava za lične dohotke.

Društvena praksa utvrđivanja složenosti poslova i zadataka do sad nije dala značajnih iskustava. Do sad se, naime, nagrađivalo pretežno prema radnom mestu, što posebno važi za nagrađivanje radnikâ na stručnim i administrativno-upravnim poslovima i zadacima. Isto tako, i danas su lični dohoci za srodne poslove i zadatke u različitim osnovnim organizacijama udruženog rada, već u svojoj osnovi, a ne samo po konačnim rezultatima ostvarenog dohotka, veoma različiti. Zbog toga se u procesu ostvarivanja načela raspodele prema radu i rezultatima rada opravdano postavlja pitanje: kako obezbediti zajednički metod i zajedničke osnove i merila koja bi obezbedila da poslovi i zadaci iste složenosti u različitim organizacijama udruženog rada, u relativno približno istom odnosu u upoređenju sa poslovima i zadacima drugih stepena složenosti, učestvuju u raspodeli ukupnih sredstava za lične dohotke? Kako, dakle, obezbediti da stvarni lični dohodak pojedinog radnika zavisi u prvom redu od kvaliteta njegovog rada i od ostvarenog dohotka njegove osnovne organizacije udruženog rada, a ne u prvom redu od toga da li radi u osnovnoj organizaciji udruženog rada u kojoj mu je zbog povoljnijih uslova sticanja dohotka, za stepen složenosti njegovih poslova i zadataka, opredeljena srazmerno viša vrednost njegovih poslova i zadataka? Istovremeno, postavlja se i

Digitized by Google

pitanje: kako zajednički opredeliti i merila za upoređivanje vremena potrebnog rada na pojedinim poslovima i zadacima? Jer, i različito opredeljivanje vremena potrebnog rada na pojedinim poslovima u različitim organizacijama udruženog rada, naime, bitno utiče na mogućnost sticanja ličnog dohotka pojedinog radnika. Tamo gde normativi potrebnog radnog vremena nisu opredeljeni, a to važi, po pravilu, za sve radnike u radnim zajednicama i na drugim režijskim poslovima i u osnovnim organizacijama udruženog rada društvenih delatnosti, kao i tamo gde su u proizvodnim osnovnim organizacijama udruženog rada normativi vremena potrebnog rada za obavljanje pojedinih poslova i zadataka određeni u dužem trajanju u poređenju sa normativima vremena potrebnog rada u drugim organizacijama udruženog rada na sličnim poslovima i zadacima — postoji mogućnost da se sa manje rada i manje napora pojedinih radnika stiču mnogo veći lični dohoci.

Ni jedno ni drugo pitanje u neposrednoj praksi nije razrešeno. Ocenjujem, čak, da dosadašnja praksa u razrešavanju ta dva pitanja pokazuje usmerenja koja nisu prihvatljiva.

Prvo usmerenje, u praksi dosta često, koje polazi od pomanjkanja jasnih i konkretnih zajedničkih osnova i metoda za utvrđivanje složenosti poslova i zadataka i za opredeljivanje vremena potrebnog rada, zanemaruje svaku potrebu o usklađivanju i opredeljivanju zajedničkih osnova i merila i zastupa praksu da se u svakoj osnovnoj organizaciji udruženog rada upotrebljavaju parcijalni i samo za tu osnovnu organizaciju udruženog rada važeći metodi, kao i osnove i merila. Zbog toga nisu retki slučajevi da čak ni u radnim organizacijama nemaju zajedničkih metoda za utvrđivanje složenosti poslova i zadataka, a kamoli za utvrđivanje vremena potrebnog rada. Još su ređi primeri takvih zajedničkih osnova i merila u okviru složenih organizacija udruženog rada ili u drugim oblicima udruživanja dohodovno povezanih osnovnih organizacija udruženog rada. Mislim da je takva praksa potpuno neprihvatljiva i da se moramo energično založiti da se u okviru radnih i složenih organizacija udruženog rada, pa i u međusobnim odnosima dohodovno povezanih organizacija udruženog rada, utvrđuju zajedničke osnove i merila za utvrđivanje složenosti poslova i zadataka, kao i za utvrđivanje vremena potrebnog rada.

Drugo usmerenje, zasnovano na saznanju da pomanjkanje zajedničkih osnova i merila za utvrđivanje složenosti poslova i zadataka, kao i vremena potrebnog rada, vodi u neravnopravnost položaja radnika u raspodeli sredstava za lične dohotke, rešavanje tog problema vidi u propisivanju jedinstvenih osnova i merila za utvrđivanje složenosti poslova i zadataka i vremena potrebnog rada na nivou društveno-političkih zajednica. Mislim da ni to usmerenje nije dobro pošto se — bez praktičnih iskustava i bez konkretne aktivnosti u organizacijama udruženog rada na iznalaženju zajedničkih osnova i merila u radnim i složenim organizacijama i bez njihovog upoređivanja i usklađivanja sa osnovama i merilima za utvrđivanje složenosti poslova i zadataka i vremena potrebnog rada sa organizacijama udruženog rada u kojima se obavljaju isti ili slični

Digitized by Google

poslovi i zadaci — takve jedinstvene osnove i merila koja bi bila prihvatljiva za neposrednu praksu ne mogu u kabinetima ili u užim radnim grupama na nivou društveno-političkih zajednica odrediti. Zbog toga bi tako utvrđene jedinstvene osnove i merila nužno morali imati za posledicu naturanje određenih šablona koji ne bi bili prilagođeni stvarnim potrebama i uslovima rada i zbog toga ne bi doprinosili daljem usavršavanju sistema raspodele ličnih dohodaka na osnovu živog rada.

Zbog toga sam ubeđen da našu praktičnu aktivnost na ostvarivanju tog zadatka moramo usmeriti u prvom redu na konkretnu analizu međusobnog uticaja pojedinih poslova i zadataka u procesu rada u svakoj osnovnoj organizaciji udruženog rada i na osnovu toga obezbediti obavezno zajedničko utvrđivanje osnova i merila za utvrđivanje složenosti poslova i zadataka i za utvrđivanje vremena potrebnog rada u radnim i složenim organizacijama i u drugim oblicima dohodovno povezanih osnovnih organizacija udruženog rada. Istovremeno moramo podstaći proces međusobnog upoređivanja osnova i merila za utvrđivanje složenosti poslova i zadataka i za utvrđivanje vremena potrebnog rada između organizacija udruženog rada u kojima radnici obavljaju slične poslove i zadatke. Taj proces moraju posebno podstaći republički i pokrajinski odbori sindikata koji udružuju radnike koji u organizacijama udruženog rada obavljaju slične poslove i zadatke. Na taj način bismo iz neposredne prakse i iz stvarnog položaja radnika u procesu rada došli do mnogih zajedničkih konstatacija i rešenja koja bismo mogli uopštavati i uobličavati u zajedničke kriterije i u zajedničke osnove i merila u okviru pojedinih grana i grupacija u kojima radnici obavljaju slične poslove i zadatke. Kad ta faza posla bude ostvarena, stvoriće se uslovi da se u društvu kao celini opredele određene zajedničke osnove i merila i na taj način obezbede osnove za brže ostvarivanje načela za približno isti rad i rezultate rada — približno isti lični dohoci.

Ako na taj način budemo pristupili ostvarivanju tog zadatka, mnogo ćemo efikasnije nego do sada stvoriti uslove za ostvarivanje zahteva Trećeg kongresa samoupravljača Jugoslavije da se proizvodni rad i rad pod težim uslovima materijalno vrednuje više nego rad iste složenosti na administrativno-tehničkim i sličnim poslovima. Praksa, naime, pokazuje da naša načelna opredeljenja za ostvarivanje tog cilja koja su u društvu dosta dugo prisutna ne daju zadovoljavajuće rezultate. Razlog za takvo stanje, pored neposrednih otpora takvom opredeljenju, leži baš u činjenici da u dosadašnjoj društvenoj praksi, a pogotovu u aktivnosti Saveza sindikata, nismo bili u stanju da bliže i konkretnije opredelimo ostvarivanje tog cilja i zadatka. Zbog toga nam se i dešava da se uslovi rada i fizički napor u radu neadekvatno vrednuju, da se više vrednuje odgovornost za koordiniranje rada dvojice ili trojice radnika, ili odgovornost za pravilno prepisivanje određenih brojeva u okviru radnih zajednica, nego odgovornost proizvodnih radnika za upravljanje mašinama u vrednosti od nekoliko desetina miliona novih dinara. Zbog toga nam se i dešava da su osnove za raspodelu sred-

Digitized by Google

stava za lične dohotke između proizvodnih radnika i radnika u radnim zajednicama potpuno različite. Proizvodni radnici su, po pravilu, oštećeni dva puta. Prvo je neadekvatno vrednovana složenost njihovih poslova i zadataka u poređenju sa administrativno-tehničkim i drugim poslovima i zadacima i, drugo, njima je, po pravilu, određeno vreme potrebnog rada za pojedini proizvod i oni primaju svoj lični dohodak samo zavisno od toga koliko su proizvoda izradili, dok radnicima u radnim zajednicama vreme njihovog potrebnog rada uopšte nije određeno. Bez obzira na to koliko i šta stvarno rade ti radnici, oni svoj lični dohodak primaju na osnovu svog radnog mesta.

Za raspodelu ličnih dohodaka na osnovu živog rada veoma je bitno utvrđivanje radnog doprinosa svakog radnika na svakom radnom mestu. Samo ako se za svakog radnika na svakom radnom mestu, na osnovu zajedničkih osnova i merila za utvrđivanje složenosti poslova i zadataka i na osnovu vremena potrebnog rada, utvrđuje i kvalitet njegovog rada, biće stvoreni uslovi da svaki radnik učestvuje u raspodeli sredstava za lične dohotke na istim društveno-ekonomskim osnovama, to jest u zavisnosti od stvarnog doprinosa svog rada zajedničkim rezultatima rada osnovne organizacije udruženog rada. Da bismo u praksi mogli ostvariti ovaj zadatak, treba upozoriti na nerazumevanja i pogrešna tumačenja koja se javljaju prilikom njegovog ostvarivanja u praksi.

Prvo nerazumevanje polazi od pretpostavke da na mnogim poslovima i zadacima, a to važi u prvom redu za poslove i zadatke stručnih i administrativno-upravnih radnika, radnikov radni doprinos uopšte nije moguće utvrđivati. To nerazumevanje svoju osnovu nalazi u shvatanju da su jedino egzaktne merne jedinice, kao što su komad, metar, kilogram i slično, jedina podloga za utvrđivanje radnog doprinosa pojedinog radnika. Posledica takvog nerazumevanja u praksi je ta da na mnogim poslovima i zadacima još uvek nismo počeli utvrđivati osnove i merila za radni doprinos tih radnika zajedničkim rezultatima rada.

Drugo nerazumevanja je u tome što se iz društveno opravdane i jedino pravilne pretpostavke da je moguće utvrđivati radni doprinos rada radnika na svim poslovima i zadacima izvlači zaključak i praksa da je pametno i jedino moguće po istim kriterijima i istim osnovama i merilima utvrđivati radni doprinos radnika na svim različitim poslovima i zadacima. Posledica takvog nerazumevanja je mehaničko prenošenje nekih osnova i merila koja su celishodna pri utvrđivanju radnog doprinosa radnika na proizvodnim poslovima i zadacima na poslove i zadatke stručnih i upravno-administrativnih radnika. Zbog toga nisu retki primeri da se i kod tih radnika broji obavljanje poslova i zadataka ili pojedinih faza i operacija rada i na taj način pokušava utvrđivati radni doprinos tih radnika.

Zbog tih nerazumevanja, mislim, neophodno je podvući da je — s obzirom na različite funkcije u procesu rada i društvene reprodukcije koje imaju za posledicu i različit uticaj pojedinog rada na uspešnost poslovanja, na stvaranje dohotka i na višu produk-

Digitized by Google

tivnost rada — radni doprinos radnika na različitim poslovima i zadacima nužno utvrđivati specifičnim osnovama i merilima za tri osnovne grupe poslova i zadataka koje obavljaju udruženi radnici:

— za poslove i zadatke koje obavljaju radnici u procesu neposredne proizvodnje;

— za poslove i zadatke koje obavljaju radnici u društvenim delatnostima;

— za poslove u upravno-administrativnim i u srodnim delatnostima koji se, po pravilu, obavljaju u okviru radnih zajednica zajedničkih službi.

Radni doprinos radnika koji obavljaju poslove i zadatke u procesu neposredne proizvodnje možemo i moramo meriti na osnovu obima proizvoda i usluga i njihovog kvaliteta, na osnovu efikasnosti upotrebe sredstava za proizvodnju, na osnovu ušteda materijalnih i drugih proizvoda na jedinicu proizvoda i usluge i na osnovu racionalnog korišćenja celokupnog radnog vremena. Za sve te elemente potrebno je unapred odrediti potrebne normative. Radni doprinos pojedinog radnika ili grupe radnika utvrđuje se na osnovu upoređenja kvaliteta njegovog rada sa postavljenim normativima. Na taj način, uvažavajući sve napred navedene elemente, moramo normirati poslove i zadatke u procesu neposredne proizvodnje. Mislim da na tim osnovama ne možemo prihvatiti tumačenja da zbog društveno-ekonomskog karaktera norme u kapitalizmu normiranje poslova i zadataka u procesu neposredne proizvodnje nije prihvatljivo za naše društveno-ekonomske odnose. Ubeđen sam da i kod nas moramo zadržati i dalje razvijati normiranje poslova i zadataka. Ali, pri tome moramo obezbediti da se normiraju svi elementi radnog doprinosa radnika. Normiranje svih elemenata radnog doprinosa radnika stimulisaće radnike ne samo za veći obim proizvoda, već i za njihov bolji kvalitet, za racionalniju upotrebu sredstava i predmeta rada, za uštede u materijalnim i drugim troškovima, kao i za racionalnije korišćenje celokupnog njihovog radnog vremena.

Stručni poslovi i zadaci radnika takozvanih društvenih delatnosti u okviru udruženog rada, kao što su organizacija rada, planiranje, istraživanje, razvijanje metoda rada, izrada razvojnih programa, stručno usavršavanje radnika, briga za zaštitu na radu, zdravstvena preventiva i slično, posredno doprinose povećanju proizvodnje, produktivnosti rada i dohotka. Zbog toga se i doprinos rada tih radnika, po pravilu, može utvrđivati samo posredno preko povećane društvene produktivnosti rada i povećanog dohotka radnika koji u procesu rada upotrebljavaju, odnosno aktiviraju te činioce proizvodnje. Zbog toga je i nužno da se za utvrđivanje radnog doprinosa radnika na tim poslovima i zadacima utvrđuju i posebna merila. Mislim da je utvrđivanje obavljenog rada, odnosno poslova i zadataka u jedinici vremena za te poslove i zadatke nedovoljno. Ubeđen sam da to čak nije ni bitno. Utvrđivati zbog toga kod tih radnika broj izvršenih poslova, odnosno zadataka, a ne uticaj na stvaranje dohotka proizvodnih radnika, po mom ubeđenju, nije svrsishodno. Mislim da ćemo se svi složiti s tim da ni najmanje

Digitized by Google

nije bitno da li je samo pripremljen plan ili obavljeno istraživanje, da isto tako nije bitno koliko stranica ima planski dokument ili određeni projekat i slično, već da je najbitnije koliko će se predviđanja u planu ili u istraživanju ostvariti i koliko će ona doprineti povećanju produktivnosti rada i dohotka. Zbog toga sam ubeđen da za te i slične poslove i zadatke treba iznalaziti u prvom redu osnove i merila iz kojih će se utvrđivati kakav je doprinos rada tih radnika stvaranju većeg dohotka, porastu produktivnosti rada, efikasnijem korišćenju sredstava, snižavanju materijalnih troškova, korišćenjem nauke i tehnologije u proizvodnji, boljom prilagođenošću proizvodnje društveno dogovorenim i tržišnim potrebama i slično. Na osnovu takvih osnova i merila, a ne na osnovu pojednostavljenog praćenja obima izvršenih poslova i zadatka tih radnika, postoji stvarna mogućnost za utvrđivanje njihovog radnog doprinosa zajedničkim rezultatima rada, mogućnost za stimulisanje kvaliteta njihovog rada i mogućnost za otklanjanje uravnilovke, koja sada postoji između tih radnika, iako znamo da su baš kod tih radnika razlike u stvarnom doprinosu zajedničkim rezultatima rada čak mnogo veće nego između proizvodnih radnika.

Upravno-administrativni i slični poslovi i zadaci u radnim zajednicama zajedničkih službi čak ni posredno ne stvaraju novu vrednost, ali su ti poslovi i zadaci nužni za normalno odvijanje proizvodnog i poslovnog procesa. Zbog toga, po pravilu, ni za te poslove i zadatke, osim posle rutinskih radnji, kao, na primer, rad daktilografa i slično, nije celishodno utvrđivati i normirati obim obavljenog rada. Bitno je koliko rad tih radnika doprinosi većoj efikasnosti poslovnog procesa i sa kolikim troškovima se ti poslovi i zadaci obavljaju. Stimulisati moramo, dakle, brzo, efikasno, kvalitetno i uspešno obavljanje tih poslova i zadataka, što može najviše da pridonese nesmetanom poslovanju. Pri tome postoji potreba da se posebno stimuliše snižavanje troškova potrebnih za te poslove i zadatke pošto ti troškovi neposredno terete lični dohodak proizvodnih radnika. To će stimulisati organizaciju u obavljanju tih poslova i zadataka, bolju podelu rada i smanjivanje broja administrativnih radnika, kao i razvoj savremene tehničko-tehnološke osnove rada na tim poslovima i zadacima.

U vezi sa radom radnika na stručnim i upravno-administrativnim poslovima potrebno je opredeliti se i prema različitim metodima ocenjivanja radnog doprinosa radnika koji se primenjuju u praksi. Mnogi od tih metoda temelje se čak na ocenjivanju ličnosti radnika, a ne na utvrđivanju obavljanja unapred predviđenih radnih zadataka, te na unapred utvrđenim merilima za utvrđivanje radnog doprinosa tih radnika. Mislim da treba ponovo naglasiti da ne prihvatamo nikakve metode koji se temelje na ocenjivanju ličnosti radnika, na ocenjivanju njegovih ličnih karakteristika i njegovog ponašanja. Isto tako, ne bismo smeli prihvatati metode ocenjivanja koji se temelje na unapred opredeljenim kriterijima za utvrđivanje radnog doprinosa radnika zajedničkim rezultatima rada. Treba napomenuti da su se u praksi kao neprikladni pokazali i metodi međusobnog ocenjivanja radnog doprinosa pojedinih rad-

Digitized by Google

nika. Zbog toga ne bi bilo loše da se temeljitije prouči praktična sprovodljivost ideje koju je svojevremeno dao drug Kardelj da se na osnovu kriterija koje sam napred opisao daju veća ovlašćenja i veća odgovornost za utvrđivanje uspešnosti obavljanja poslova i zadataka radnika u radnim zajednicama, poslovodnim organima i radnicima sa posebnim ovlašćenjima. Utemeljenost te ideje leži u činjenici da su upravo ti radnici odgovorni za uspešno obavljanje poslovnih funkcija organizacija udruženog rada. Baš radnici koji obavljaju upravno-administrativne i neke stručne poslove i zadatke u radnim zajednicima mogu mnogo pridoneti uspešnom obavljanju tih funkcija ili njihovo ostvarivanje otežavati. U svakom slučaju, bilo bi nužno da se pri ostvarivanju te ideje, koja u sebi, sigurno, nosi i mogućnost zloupotrebe, obezbedi pravo žalbe oštećenog radnika i obaveznost drugostepenog odlučivanja nadležnog samoupravnog organa.

4. Raspodela sredstava za lične dohotke na osnovu upravljanja i privređivanja sredstvima proširene reprodukcije

Treći kongres samoupravljača Jugoslavije posebno je naglasio da osnove za raspodelu sredstava za lične dohotke moraju obuhvatiti i rezultate upravljanja i poslovanja organizacija udruženog rada, a posebno rezultate odlučivanja o društvenim sredstvima kojima kao svojim i društvenim minulim radom upravljaju radnici u osnovnim organizacijama udruženog rada. Taj zahtev Kongresa potpuno je shvatljiv ako se podsetimo da u odlučivanju o proširenoj reprodukciji danas postoji najveća otuđenost radnika i da je obim i efikasnost investicija danas jedan od glavnih problema našeg društva.

U sistemu proširene reprodukcije moramo obezbediti da radnici kao upravljači svih sredstava društvene reprodukcije u sve većoj meri budu motivisani za ulaganje sredstava u proširenje materijalne podloge rada — da bi na toj osnovi mogli podizati produktivnost svog i društvenog rada i stvarati uslove za uspešnije zadovoljavanje svih svojih i društvenih potreba. Za ulaganje u proširenje materijalne podloge rada radnici moraju biti i neposredno materijalno motivisani. Tu neposrednu motivisanost radnika obezbedićemo u prvom redu utvrđivanjem radnikovog doprinosa upravljanju sredstvima proširene reprodukcije i ostvarivanjem prava radnika da iz dohotka koji je rezultat njihovog ulaganja u sredstva proširene reprodukcije raspoređuju i deo sredstava za lične dohotke.

Ostvarivanje tog principa, bez sumnje, otežava činjenica da već godinama radimo na pripremi Zakona o proširenoj reprodukciji i da još nismo uspeli da taj zakon donesemo i primenjujemo u praksi. Ali, i pored toga, Treći kongres samoupravljača Jugoslavije je potvrdio da postoje mogućnosti da se i u sadašnjim uslovima primenjuje raspodela ličnih dohodaka na osnovu minulog rada.

Digitized by Google

Ubeđen sam, zbog toga, da se, pored nastojanja za što skorije donošenje Zakona o proširenoj reprodukciji, moramo u neposrednoj društvenoj praksi zalagati za neposrednu i dalju primenu raspodele ličnih dohodaka po osnovu minulog rada. Mislim da to možemo ostvariti ako se u praksi, u vezi sa ostvarivanjem minulog rada, dosledno pridržavamo sledećih polaznih osnova:

— da je za svaku novu investiciju u svojoj osnovnoj organizaciji udruženog rada, ili na osnovu udruživanja rada i sredstava u bilo kojoj osnovnoj organizaciji udruženog rada, potrebno predvideti u kojoj meri će se aktiviranjem te investicije povećati dohodak radnika u osnovnoj organizaciji udruženog rada, odnosno u kojoj meri će se zbog te investicije poboljšati uslovi za rad i za stvaranje dohotka. Istovremeno, kod svake nove investicije treba predvideti i osnove i merila po kojima će se iz povećanog dohotka osnovne organizacije udruženog rada utvrđivati deo koji će se na osnovu rezultata minulog rada rasporediti za lične dohotke radnika;

— da se sredstva za lične dohotke na osnovu rezultata privređivanja sredstvima proširene reprodukcije mogu utvrđivati samo ako je bio ostvaren povećani dohodak, i to samo u onim godinama u kojima je bio ostvaren i iskazan u dohotku osnovne organizacije udruženog rada. U godinama u kojima povećani dohodak nije ostvaren radnici ne mogu na osnovu ulaganja sredstava minulog rada u proširenu reprodukciju steći nikakvo pravo na lične dohotke po tom osnovu pošto upravljanjem i privređivanjem tim sredstvima nisu bili ostvareni predviđeni rezultati koji nisu bili iskazani u povećanom dohotku osnovne organizacije udruženog rada;

— da se deo dohotka za lične dohotke na osnovu rezultata privređivanja sredstvima minulog rada može rasporediti samo na one radnike koji su svojim radom u osnovnoj organizaciji udruženog rada učestvovali u stvaranju dohotka u onim godinama u kojima su se stvarala sredstva akumulacije koja su bila namenjena u ulaganje u proširenu reprodukciju;

— tako utvrđen deo dohotka za lične dohotke na osnovu privređivanja sredstvima proširene reprodukcije raspoređuje se na pojedine radnike po osnovama i merilima koja su za to određena u samoupravnom opštem aktu o raspodeli sredstava za lične dohotke. Korisno je da se za raspodelu tih sredstava na pojedine radnike utvrde posebne osnove i merila. Ako te osnove i merila nisu određeni, mogu se upotrebljavati i osnove i merila za utvrđivanje doprinosa radnika njegovim živim radom.

*

Raspodela prema radu i rezultatima rada dosta dugo je u centru aktivnosti Saveza sindikata. Nema sumnje da je ta aktivnost već dala određene rezultate, ali problemi u praksi i značaj koji je tome pitanju posvetio Treći kongres samoupravljača Jugoslavije upućuju na zaključak da dosadašnje angažovanje društvenih snaga, a među njima i Saveza sindikata, nije bilo ni dovoljno ni adekvatno.

Digitized by Google

U Veću Saveza sindikata Jugoslavije ocenili smo da je dosadašnje angažovanje bilo, pre svega, nedovoljno konkretno i praktično i da je to jedan od razloga što nije dalo željene rezultate. Verbalno ponavljanje Zakona o udruženom radu za brže prodore u ostvarivanju načela raspodele prema radu i rezultatima rada više nije dovoljno i ono više ne zadovoljava radnike. Opredeljenje Veća Saveza sindikata Jugoslavije da taj zadatak postavi u prvi plan akcije ima u vidu mnogo konkretnije angažovanje Saveza sindikata na unapređivanju tog značajnog segmenta dohodovnih društveno-ekonomskih odnosa. U Veću Saveza sindikata Jugoslavije već je postignut dogovor da treba do kraja 1981. godine pripremiti zajedničke osnove ostvarivanja načela raspodele prema radu i rezultatima rada po svim republikama i pokrajinama.

U Saveznom društvenom savetu za društveno uređenje, na inicijativu Saveza sindikata, počeo je rad na utvrđivanju zajedničkih osnova i merila za utvrđivanje, korišćenje i upravljanje delom dohotka stečenim pod posebno povoljnim uslovima. U mnogim republikama i pokrajinama u poslednjoj godini intenzivirana je aktivnost, posebno sindikata, na razradi osnova i merila za raspoređivanje čistog dohotka i raspodelu sredstava za lične dohotke. I u republičkim i pokrajinskim odborima sindikata i u drugim oblicima delovanja sve više sazreva saznanje da je jedan od njihovih najznačajnijih zadataka organizovanje konkretnog rada za međusobno upoređivanje i usklađivanje osnova i merila za raspodelu ličnih dohodaka radnika koji obavljaju iste ili slične poslove i zadatke. Dobre rezultate daje i naša akcija za utvrđivanje najnižeg ličnog dohotka za normalni rad i rezultate rada na najmanje složenim poslovima i zadacima.

Sve to pokazuje da je stvorena pogodna društvena klima za organizovaniju i neposredniju pomoć sindikata i drugih društvenih činilaca naporima radnika u organizacijama udruženog rada za unapređenje sistema raspodele ličnih dohodaka u skladu sa Zakonom o udruženom radu. Zbog toga je Veće Saveza sindikata Jugoslavije taj zadatak postavilo u prvi plan svojih neposrednih akcija do IX kongresa Saveza sindikata Jugoslavije.

Digitized by Google

Darko Marinković

Praksa sudova udruženog rada

Jednu od bitnih komponenti demokratizacije političkog sistema socijalističkog samoupravljanja predstavljaju i samoupravni sudovi. Konstituisanjem samoupravnih sudova na osnovama Ustava SFRJ iz 1974. stvorene su bitne pretpostavke i započeo proces podruštvljavanja jedne od klasičnih državnih funkcija — sudske funkcije. Jačanjem i afirmacijom samoupravnih sudova sve više se prevazilazi klasični način ostvarivanja pravosudne funkcije, u kome sudovi deluju kao organi prinude, kao sila iznad društva i gde sudije kao »nezavisni arbitri« dele pravdu među strankama čiji su interesi suprotstavljeni. Obrnuto, rad samoupravnih sudova karakteriše traženje zajedničkog interesa i aktivno učešće samoupravnih subjekata — učesnika u sporu u usaglašavanju stavova i interesa kroz samoupravni mehanizam.

Ustavom SFRJ je određeno da samoupravni sudovi rešavaju određene vrste sporova iz društveno-ekonomskih i drugih samoupravnih odnosa, kao i sporove koje im povere radni ljudi u organizacijama udruženog rada i drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama, a koji proizlaze iz njihovih međusobnih odnosa koje samostalno uređuju ili iz prava kojima slobodno raspolažu.

Sudovi udruženog rada, prema Ustavu, odlučuju o postojanju uslova za organizovanje osnovnih organizacija udruženog rada i radnih zajednica, o zahtevima za zaštitu prava rada društvenim

Digitized by Google

sredstvima i drugih samoupravnih prava i društvene svojine, rešavaju sporove o organizovanju i izdvajanju osnovnih organizacija udruženog rada, o spajanju, pripajanju i podeli organizacija udruženog rada, o zaključivanju i sprovođenju samoupravnih sporazuma o udruživanju i međusobnim odnosima u udruženom radu i o drugim sporovima iz oblasti društveno-ekonomskih odnosa. Savezni zakon o sudovima udruženog rada, pored navedenih sporova, predviđa da sudovi udruženog rada odlučuju i u sporovima vezanim za zaključivanje i sprovođenje samoupravnih sporazuma o osnivanju samoupravnih interesnih zajednica i udruženja samoupravnih interesnih zajednica i za ostvarivanje samoupravnih odnosa u samoupravnim interesnim zajednicama. Nadležnost sudova udruženog rada određena je i Zakonom o udruženom radu i odnosi se na rešavanje zahteva za poništavanje samoupravnih sporazuma u celini ili pojedinih njihovih odredaba, ili raskidanje ovih sporazuma u skladu sa Zakonom o udruženom radu.

Republički i pokrajinski zakoni o sudovima udruženog rada potpuno su preuzeli nadležnost sudova udruženog rada iz saveznog zakona, a neki su tu nadležnost precizirali i proširili. Proširivanje nadležnosti sudova udruženog rada u odnosu na savezni zakon odnosi se, između ostalog, na sporove o povredi samoupravnog prava pojedinačnim aktom ili radnjom radne zajednice državnih organa, društveno-političkih organizacija i udruženja i drugih radnih zajednica koje nisu organizovane kao organizacije udruženog rada, o određivanju i namenskoj upotrebi dela dohotka koji je rezultat vanrednog rada ili povoljnih uslova na tržištu, ili drugih pogodnosti u organizaciji udruženog rada, na *sporove koje pokrene sindikalna organizacija* zbog nepotpisivanja samoupravnih sporazuma kojima se uređuju međusobni odnosi radnika u udruženom radu ili utvrđuju osnovi i merila za raspoređivanje dohotka i raspodelu sredstava za lične dohotke, kao i na *sporove koji se pokreću protiv sindikalne organizacije* zbog nepotpisivanja takvih sporazuma.

Organizovanje sudova udruženog rada

U svim republikama i pokrajinama, u skladu sa Ustavom, konstituisani su osnovni sudovi udruženog rada i sudovi udruženog rada republika i pokrajina kao drugostepeni.

Osnovni sudovi udruženog rada konstituisani su na teritorijalnom principu, pri čemu jedan osnovni sud udruženog rada pokriva više od 10 opština. U SFRJ je konstituisano 48 sudova udruženog rada, i to u: SR Bosni i Hercegovini 7; u SR Crnoj Gori 2; u SR Hrvatskoj 9; u SR Makedoniji 3; u SR Sloveniji 10; u SR Srbiji 9; u SAP Kosovo 2 i u SAP Vojvodini 6 osnovnih sudova udruženog rada. U izveštajima jednog broja sudova udruženog rada prisutne su ocene da postojeća teritorijalizacija osnovnih sudova udruženog rada nije adekvatna, da nepovoljno utiče na efikasnost rada osnovnih sudova udruženog rada itd. S tim u vezi

Digitized by Google

pokreću se inicijative i predlozi da se teritorijalna nadležnost sudova udruženog rada konstituiše prema broju zaposlenih ljudi u pojedinim područjima, prema rasprostranjenosti proizvodnih kapaciteta, koncentraciji organizacija udruženog rada i slično, čime bi se omogućilo da osnovni sudovi udruženog rada budu što bliži društvenoj praksi i potrebama organizacija udruženog rada.

Pored toga, u pojedinim sredinama, osim formalnog konstituisanja osnovnih sudova udruženog rada, nije preduzeto ništa drugo radi obezbeđivanja potrebnih materijalno-tehničkih uslova za njihov rad, tako da jedan broj sudova udruženog rada radi u veoma nepodesnim, skučenim prostrijama, bez elementarnih tehničkih sredstava za rad, što vrlo nepovoljno deluje na efikasnost i kvalitet njihovog rada.

U pogledu kadrovske opremljenosti sudova udruženog rada prisutni su određeni problemi i otvorena pitanja. Pre svega, u republikama i pokrajinama je na različit način uređen sastav sudskih veća u sudovima udruženog rada. Tako, na primer, u nekim republikama i pokrajinama je utvrđeno da u sastavu sudskog veća mora obavezno biti jedan pravnik ili da predsednik veća može biti samo stalni sudija, dok u drugim republikama i pokrajinama takva obaveza nije utvrđena. Takođe, postoje razlike u vezi sa uslovima za izbor sudija koji svoju dužnost obavljaju kao stalno zanimanje u okviru mandata (negde se traži pravničko obrazovanje; specifičnosti u vezi sa postupkom izbora sudija; različito je uređeno trajanje mandata sudija, 4 i 8 godina, s tim što je negde trajanje mandat za sve sudije, isto, a negde za stalne sudije 8, a za ostale 4 godine). I pored toga, od izuzetnog je značaja podatak da neprofesionalne sudije čine apsolutnu većinu — 94% sudija sudova udruženog rada. Ovaj podatak sam za sebe govori o podruštvljavanju sudijske funkcije u sudovima udruženog rada.

Broj KV i VKV radnika sudija u osnovnim sudovima udruženog rada znatno varira kod pojedinih republika i pokrajina, što se vidi iz tabele na sledećoj strani.

Iz podataka prikazanih u tabeli[1] vidi se da od ukupnog broja sudova u osnovnim sudovima udruženog rada jednu trećinu čine PKV, KV i VKV radnici, što je gotovo upola manje od učešća ove tri kategorije radnika u ukupnom broju zaposlenih, koje iznosi 54,73%. Kao što se može zaključiti iz navedenih podataka, subjektivne snage se nisu u svim sredinama angažovale u potrebnoj meri da bi se obezbedila odgovarajuća zastupljenost radnika među sudijama sudova udruženog rada.

U znatnom broju izveštaja i analiza sudova udruženog rada ističe se kao problem neodgovoran odnos jednog broja povremenih sudija u sudovima udruženog rada prema svojim sudijskim obavezama. Oni svojim čestim neodazivanjem na pozive za učeš-

[1] Izvor podataka: Savezni sekretarijat za pravosuđe i organizaciju savezne uprave: »Analiza o stanju i problemima samoupravnog sudstva«, Beograd, 1980.

Digitized by Google

Kvalifikaciona struktura sudija koji povremeno obavljaju sudijsku funkciju

U osnovnim sudovima — u procentima

	Dipl. pravnika	Drugih sa fak. spremom	VKV radnika	KV radnika	PKV radnika	Ostalih
Bosna i Hercegovina	17,3	20,4	17,8	16,8	0,1	27,6
Crna Gora	15,3	20,0	18,5	18,5	—	27,6
Hrvatska	17,2	25,6	19,3	11,9	1,1	24,9
Makedonija	12,0	28,3	13,9	8,7	4,9	32,2
Slovenija	29,6	12,6	12,8	5,5	0,8	38,7
Srbija bez SAP	19,2	16,0	30,8	9,8	1,2	23,0
SAP Vojvodina	12,1	13,6	18,2	22,0	2,2	31,9
SAP Kosovo	19,3	18,6	27,9	7,8	—	26,4
Ukupno	18,5	18,9	20,0	12,2	1,4	29,0
			U sudu udruženog rada SR — SAP			
Bosna i Hercegovina	18,2	18,2	18,2	—	—	45,4
Crna Gora	29,8	17,0	27,6	—	2,1	23,5
Hrvatska	38,8	32,7	10,2	6,1	—	12,2
Makedonija	14,2	36,7	22,5	5,0	—	21,6
Slovenija	23,3	10,0	11,7	3,3	—	51,7
Srbija bez SAP	43,2	13,5	24,4	10,8	—	8,1
SAP Vojvodina	20,0	26,2	16,3	26,3	—	11,2
SAP Kosovo	46,5	7,2	2,9	2,9	4,3	36,2
Ukupno	27,4	21,5	17,2	7,3	0,7	25,9

će u radu suda neposredno uslovljavaju odlaganje zakazanih rasprava, čime još više povećavaju znatno izraženu neažurnost sudova udruženog rada.[2] Neažurnost sudova udruženog rada, koju, pored navedenog, uslovljavaju i drugi činioci (veliki broj opština koje »pokriva« jedan osnovni sud udruženog rada, nedovoljan broj stalnih sudija, nedostatak stručnih saradnika itd.), često dovodi do toga da sudovi udruženog rada, opterećeni nmoštvom predmeta, ne rešavaju sporove u udruženom radu na samoupravni način, već počinju da se ponašaju i deluju kao klasični redovni sudovi. Isto tako, ukazuje se i na problem nedovoljne osposobljenosti radnika sudija u sudovima udruženog rada za uspešno obavljanje sudijskih funkcija.

Međutim, u onim sredinama u kojima su se subjektivne snage trajno i sistematski angažovale na podizanju nivoa odgovornosti radnika u vršenju sudijskih funkcija u sudovima udruženog rada i realizaciji programa njihovog osposobljavanja za vreme vršenja ovih funkcija — problemi su znatno manje izraženi.

[2] O tome kolika je neažurnost sudova udruženog rada svedoči, na primer, podatak da se broj nerešenih predmeta trostruko povećao 1979. u odnosu na 1978. godinu.

Digitized by Google

I pored uočenih slabosti i teškoća, sudovi udruženog rada postigli su zadovoljavajuće rezultate u svom radu i afirmisali se kao značajan samoupravni oblik zaštite samoupravnih prava radnika.

Ali, u pogledu konstituisanja i rada drugih oblika samoupravnog sudstva, pre svega arbitraža, u organizacijama udruženog rada nisu ostvareni zadovoljavajući rezultati. U većem broju organizacija udruženog rada arbitraže nisu konstituisane. Tamo gde jesu, one su nedovoljno aktivne i nisu se u potrebnoj meri afirmisale kao osnovni oblik samoupravnog sudstva, kroz koji radnici u udruženom radu, neposredno, na samoupravni način rešavaju nastale sporove. Sadržaj i način rada arbitraža najčešće se samo načelno reguliše. U pretežnom broju samoupravnih sporazuma predviđena je samo opšta odredba da će arbitraža rešavati sporove koji nastanu među osnovnim organizacijama udruženog rada. U manjem broju samoupravnih sporazuma određene su vrste sporova koji će biti rešavani pred arbitražom, i to: sporovi u vezi sa zaključivanjem i izvršavanjem dogovora (cene, kvalitet, rokovi itd.), sporovi nastali u vezi sa podelom imovine i sredstava u slučaju izdvajanja osnovne organizacije udruženog rada iz sastava radne organizacije, kao i sporovi nastali u sprovođenju sporazuma o udruživanju.

Nepostojanje i nedovoljna aktivnost arbitraža u organizacijama udruženog rada usporava proces ostvarivanja celovite koncepcije samoupravnog sudstva, onemogućava rešavanje sporova u samim organizacijama udruženog rada, zbog čega su sudovi udruženog rada sve više preopterećeni i predmetima koji se mogu rešiti neposredno u organizacijama udruženog rada, što predstavlja stanovit izvor opasnosti da se postojeći sudovi udruženog rada postepeno pretvore u jednu od varijanti državnog sudstva. Zbog toga je neophodno trajno angažovanje svih organizovanih snaga na osnivanju i razvijanju unutrašnjih arbitraža u organizacijama udruženog rada i na rešavanju spornih situacija, tamo gde one nastanu, usaglašavanjem, otklanjanjem uzroka i sporazumevanjem zainteresovanih subjekata.

Neka zapažanja o radu sudova udruženog rada

Radnici se iz godine u godinu sve češće obraćaju sudovima udruženog rada radi zaštite svojih samoupravnih prava. O tome govori podatak da je sudovima udruženog rada u toku 1977. upućeno 42.058 predmeta, a 1978. godine 68.898 predmeta, što znači da je broj predmeta u ovom periodu porastao za 152 indeksna poena. Porast tog broja potvrđuje da se sudovi udruženog rada sve više afirmišu i stiču poverenje radnika, kao i to da raste klasna svest i informisanost radnika, jer je klasno svesniji radnik i spremniji da se obraća organima društva radi zaštite svojih samoupravnih prava. Međutim, to ujedno pokazuje da se još uvek nedovoljno koriste mogućnosti za razrešavanje sporova sopstvenim snagama unutar organizacija udruženog rada.

Digitized by Google

Najveći broj predloga za pokretanje postupaka kod sudova udruženog rada odnosi se na oblast radnih odnosa, što potvrđuju podaci u sledećoj tabeli:

Predlozi za pokretanje postupaka kod sudova udruženog rada prema vrsti sporova

Radni odnosi	1977.	%	1978.	%	Indeks
Zasnivanje radnog odnosa	6.156	18,6	8.188	16,6	133
Prestanak radnog odnosa	3.619	10,9	3.771	1,7	104
Premeštaj u drugu OOUR i raspoređivanje na drugo radno mesto	3.058	9,3	4.730	9,6	155
Povreda radne dužnosti	552	1,7	781	1,6	142
Udaljenje radnika sa radnog mesta, odnosno iz OUR (suspenzija)	212	0,6	448	0,9	211
Odsustvo plaćeno i neplaćeno	79	0,2	70	0,1	89
Pravo na odmor u toku rada — dnevni, nedeljni i godišnji	294	0,9	227	0,5	77
Novčana potraživanja	14.943	45,3	23.835	48,4	160
Stambena pitanja	3.135	9,5	5.726	11,6	183
Ostalo iz radnih odnosa	996	3,0	1.491	3,0	150
U k u p n o	33.044	100,0	49.267	100,0	149

Radnici najčešće podnose predloge za pokretanje postupka kod sudova udruženog rada zbog povrede prava vezanih za zasnivanje radnog odnosa, nezakonitog prestanka radnog odnosa, premeštaja u drugu OOUR ili raspoređivanja na drugo radno mesto, dok se predlozi u vezi s novčanim potraživanjima najčešće odnose na osnove i merila za raspodelu ličnih dohodaka i naknadu ličnih dohodaka. To potvrđuje radnije izneti stav da birokratske strukture često vrše pritisak na radnike uzurpiranjem njihovih vitalnih samoupravnih i društveno-ekonomskih prava, odnosno direktnim ugrožavanjem njihove socijalno-ekonomske sigurnosti.

Značajno je naglasiti da se, kao i kod društvenih pravobranilaca samoupravljanja, povećava broj radnika koji se obraćaju sudovima udruženog rada ne samo radi zaštite svojih individualnih prava, već traže zaštitu samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa u celini u sredini u kojoj rade, ukazujući na pojave antisamoupravnog ponašanja, samovolje, uzurpiranja neotuđivih prava radnika, korišćenja društvenih sredstava u privatne svrhe, zloupotrebe ovlašćenja i slično.

Od svih sporova koji se pokreću pred sudovima udruženog rada posebnu pažnju privlače sporovi o zakonitosti akata društveno-

Digitized by Google

-političkih zajednica kojima se određuju privremene mere društvene zaštite samoupravnih prava i društvene svojine u organizacijama udruženog rada. Jednu od teškoća u ocenjivanju zakonitosti ovih akata predstavlja činjenica da u svim republikama i pokrajinama ne postoje posebni zakonski propisi koji određuju postupak donošenja odluke društveno-političke zajednice o uvođenju privremenih mera društvene zaštite samoupravnih prava i društvene svojine, što znači da sudovi treba da ocenjuju zakonitost akta za čije donošenje i ocenu zakonitosti nije propisan poseban postupak.

Rasprave o zakonitosti akata društveno-političke zajednice o uvođenju privremenih mera društvene zaštite vođene su, po pravilu, u organizaciji udruženog rada u kojoj su poremećeni samoupravni odnosi. Uz učešće radnika, poslovodnih organa, organa upravljanja i društveno-političkih organizacija, društvenog pravobranioca samoupravljanja i predstavnika organa društveno-političke zajednice, sud utvrđuje stanje samoupravnih odnosa u organizaciji udruženog rada i donosi odluku o celishodnosti i zakonitosti akta društveno-političke zajednice o uvođenju privremenih mera. U ovim raspravama učestvovali su i predstavnici osnovne organizacije i opštinskog veća Saveza sindikata.

Podnosioci predloga sudu za ocenu zakonitosti akta društveno-političke zajednice o primeni privremenih mera su redovno bili pojedini smenjeni radnici ili grupa radnika, a izuzetno sindikalna organizacija ili organ upravljanja organizacije udruženog rada. Iz dosadašnjeg rada proizlazi da su primenjene privremene mere u pretežnom broju slučajeva bile opravdane, da su donošene u skladu sa zakonskim propisima i da su primenjene tek tada kada je došlo do tako bitnog poremećaja samoupravnih odnosa da je društvena intervencija za sređivanje nastalog stanja u organizaciji udruženog rada bila nužna.

U pojedinim osnovnim organizacijama i radnim organizacijama bez osnovnih organizacija pojedini inokosni poslovodni organi i radnici s posebnim ovlašćenjima uspeli su, svojim položajem i raznim drugim mogućnostima koje im on pruža, toliko se nametnuti radnicima i njihovim samoupravnim organima i društveno-političkim organizacijama u osnovnim, odnosno radnim organizacijama da radnici stvarno ne mogu ostvarivati svoja samoupravna prava, upravljati radom i poslovanjem. Pri tome ili samo formalno odlučuju o svim onim pitanjima o kojima su dužni po zakonu i samoupravnim opštim aktima odlučivati, jer nisu redovno, pravovremeno, potpuno i istinito informisani o pitanjima koja su značajna za ostvarivanje samoupravnih prava. To je i razlog što je kod tih rukovodilaca formirano mišljenje i ponašanje prema kome se niko izvan osnovne organizacije, pa ni društveni pravobranilac samoupravljanja ni društveno-politička zajednica, ne može »mešati« u njihov rad i način na koji radnici ostvaruju samoupravna prava. Način i lakoća sa kojom se razračunavaju sa onim radnicima koji se ne mogu pomiriti sa takvim postupkom rukovodioca stvorio je kod izvesnog broja radnika u tim organizacijama pred-

Digitized by Google

ubeđenje da nije moguće ništa uspešno preduzeti protiv postupka takvog rukovodioca, pa se stoga takvo stanje tako dugo i održava.

Sudovi udruženog rada najčešće su ukidali odluke skupština društveno-političkih zajednica o uvođenju privremenih mera društvene zaštite samoupravnih prava i društvene svojine kada su ocenjivali da su donošene na osnovu nedovoljno utvrđenog činjeničnog stanja ili zato što prethodno nije pribavljeno mišljenje društvenog pravobranioca samoupravljanja ili Saveza sindikata.

Sudovi su, takođe, poništavali i delove odluka skupština društveno-političkih zajednica o uvođenju privremenih mera kojima je na privremeni organ prenošeno i pravo odlučivanja o statusnim promenama u organizaciji udruženog rada, iz razloga što se radi o neotuđivim, a time i neprenosivim pravima radnika.

U razgovorima koji su vođeni u organizacijama udruženog rada rečeno je da u cilju bržeg prevazilaženja navedenih problema i obezbeđivanja potpune celishodnosti primene privremenih mera treba posebno obezbediti da odluku o primeni privremenih mera donose najmanje dva veća skupštine društveno-političke zajednice, da se pre uvođenja privremenih mera obavezno sprovodi prethodni postupak, da se obezbedi selektivnost u izboru i primeni privremenih mera, da se uvek u odluci utvrdi rok primene privremenih mera i da se na privremeni organ ne prenose neotuđiva samoupravna prava radnika.

U ostvarivanju saradnje organizacija i organa Saveza sindikata sa sudovima udruženog rada postignuti su početni rezultati. Povoljnije rezultate u tom pogledu ostvarila su veća Saveza sindikata opština, koja sve sistematskije prate i analiziraju rad sudova udruženog rada. Veća Saveza sindikata opština često istovremeno analiziraju rad sudova udruženog rada, društvenog pravobranioca samoupravljanja i predstavke i žalbe radnika upućene veću Saveza sindikata opštine i na taj način uočavaju probleme i otpore razvoju samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa, na osnovu čega usmeravaju svoju aktivnost na razrešavanju ovih problema.

Sudovi udruženog rada, u skladu sa zakonom, prilikom vođenja postupka, redovno pozivaju predstavnike osnovne organizacije Saveza sindikata i traže od njih mišljenje o određenim pitanjima. Međutim, osnovne organizacije Saveza sindikata vrlo retko se javljaju kao pokretači postupka kod sudova udruženog rada. Isto tako, kada do pokretanja postupka već dođe, osnovne organizacije Saveza sindikata retko se stavljaju na stranu radnika (čak i onda kada je očigledno da je radnik u pravu), već štite poslovodne organe, krijući se iza »interesa kolektiva« ili »zajedničkih stavova«, najčešće dogovorenih u političkom aktivu.

Osnovne organizacije Saveza sindikata se još uvek nedovoljno angažuju da se sporovi rešavaju sopstvenim snagama unutar organizacija udruženog rada, zbog čega su sudovi udruženog rada nepotrebno preopterećeni. Pravne službe i pravni referenti u organizacijama udruženog rada često ne obaveštavaju radnike o načinu ostvarivanja njihovih samoupravnih prava i ne zastupaju ih pred sudovima, već, naprotiv, često bez ikakvog osnova odugovlače po-

Digitized by Google

stupak, žale se višim sudskim instancama, sa očiglednom namerom da spreče radnika u ostvarivanju njegovih prava. Radnici se često ne obaveštavaju o odlukama sudova, a ima i pojava da nadležni organi u organizacijama udruženog rada ne sprovode odluke sudova udruženog rada, a da pri tome osnovne organizacije Saveza sindikata retko pokreću pitanje njihove zakonske i političke odgovornosti.

Zbog svega toga je neophodno trajno angažovanje na akcionom i idejno-političkom osposobljavanju osnovnih organizacija Saveza sindikata za efikasnije, odlučnije i odgovornije ostvarivanje njihovih funkcija prema sudovima udruženog rada.

Digitized by Google

Milan Mali

Istorijski razvoj i teorijski aspekti koncepcije opštenarodne odbrane

Sistem odbrane je od samog Titovog koncipiranja revolucije bio izraz njenog pozitivnog određenja — kroz koncepciju i pripreme Partije, dizanje, tok i karakter ustanka i drugo — i samim tim i razgraničenja — od najranijih Titovih suprotstavljanja Kominterni i Staljinu, i to upravo na vojnom pitanju. Ovo u osnovi važi i za sve etape docnijeg razvoja, te se stoga zaista može reći da »ni jedan drugi koncept oddbrane nije tako neposredno povezan sa društvenim razvojem i promenama u oblasti ekonomske, socijalne i kulturne politike i drugih oblasti društvenog života kao naša opštenarodna odbrana«[1].

Stoga su upravo prodori i pobede koje je Savez komunista Jugoslavije ostvarivao u razvoju socijalističkog samoupravljanja bile presudne i za izgradnju koncepcije opštenarodne odbrane, kao što je i sama ova koncepcija bila na udaru snaga i tendencija koje su se suprotstavljale kontinuitetu revolucije. »Utičući na društvenu svest, politička i ideološka kretanja i sukobi su se neprestano odražavali i na svest o odbrani.« Istina, koncepcijska, idejna i praktična dimenzija opštenarodne odbrane je bila najotpornija prema svim vrstama negativnih pritisaka i pojava u

[1] Stane Dolanc, *Savez komunista Jugoslavije u borbi za ostvarivanje opštenarodne odbrane*, u: *Opštenarodna odbrana u teoriji i praksi*, »Narodna armija«, Beograd, 1974, str. 80.

Digitized by Google

društvu i u Savezu komunista i, istovremeno, područje najdoslednije revolucionarne akcije članova i organizacija Saveza komunista Jugoslavije.[2]

1. Istorijski razvoj

Iako, kao i samoupravljanje, vuče svoje korene iz NOB-a i proizlazi iz karaktera naše revolucije i njenog strategijskog marksističkog opredeljenja — da oslobođenje radničke klase mora biti delo nje same — sasvim je jasno da je koncepcija opštenarodne odbrane, kao sistemu primeren oblik odbrane i zaštite, inspirisana i opredeljena veoma snažnim i doslednim razvojem socijalističkog samoupravljanja i učvršćenjem nezavisnog, ravnopravnog i aktivnog položaja Jugoslavije u međunarodnim odnosima i međunarodnom radničkom i komunističkom pokretu. Doslednost puta je vodila kroz odlučan obračun sa Kominformom, te sa egocentričnim anarholiberalizmom, sa konzervativnim birokratskim dogmatizmom (IV brionski plenum), docnije nacionalizmom, tehnokratskim liberalističkim frakcionaštvom, takozvanom novom levicom i drugim, bilo da su vršili potmulo pritisak na društveno-ekonomsku i idejnu sferu bilo da su imali manje ili više organizovan politički izraz i svoje vodeće snage. Ti sukobi i obračuni su odražavali pre svega unutrašnje, ali i spoljašnje uslove borbe za socijalističko samoupravljanje i nezavisnost, samosvojnost i kontinuitet jugoslovenske socijalističke revolucije i označavali su prodore kojima je učvršćivana i dograđivana osnovna linija društvenog razvoja, koja je dobila pun »spoljni« izraz u samostalnoj i nesvrstanoj Jugoslaviji. Ne samo što je razrada sistema odbrane društva bila izraz toga procesa, već je koncepcija opštenarodne odbrane i društvene samozaštite bila i njegova klasna, aktivna i stvaralačka komponenta. Posebno treba podvući da je tokom celog razvoja sistem odbrane i zaštite bio strateška komponenta debirokratizacije i deetatizacije, jačanja samoupravnog položaja radnih ljudi i građana i demokratizacije društva.

Za izgradnju koncepcije opštenarodne odbrane uvek je bilo značajno jedinstvo spoljnjeg i unutrašnjeg aspekta identiteta i kontinuiteta revolucije. Dakle, u analizu ovog pitanja moraju se uključiti i sledeće činjenice: promene u svetu, afirmacija nesvrstanosti, antiimperijalistička revolucija i uspešna borba malih i porobljenih naroda za svoju slobodu, realnost ratova, pa i oružane agresije na socijalističke zemlje i drugo, kao i bliže karakteristike geostrateškog položaja Jugoslavije na Balkanu i u Evropi.

Na VII kongresu SKJ Josip Broz Tito je ukazao da smo u posleratnom periodu mnogo pažnje poklanjali i ulagali znatna materijalna sredstva da bismo ojačali odbrambene snage zemlje, da je takva politika bila uslovljena razvojem međunarodne situacije posle drugog svetskog rata, te da je naše posleratno iskustvo po-

[2] Isto, str. 82.

Digitized by Google

kazalo da je politika jačanja naše Narodne armije bila pravilna i da je imala veliki značaj u borbi za očuvanje nezavisnosti i za međunarodnu afirmaciju nove Jugoslavije, i istakao zahtev »stalnog jačanja čvrste i neprekidne veze naroda i Armije, kao što je to i dosad bilo« i izrazio stav o Armiji »kao nerazdvojnom dijelu naših naroda i značajnom činiocu našeg socijalističkog razvitka«[3]. To su sadržaji i okviri koncepcije odbrane i opštenarodne odbrane, koja je imala snažnu revolucionarnu osnovu, ali i istorijski uslovljenu potrebu i neophodnost da se stalno izgrađuje.

Koncepcija se, dakle, razrađuje u okviru ukupnog koncepta spoljnih i unutrašnjih opredeljenja. Svoju međunarodnu strategiju SKJ je uvek izgrađivao u okviru borbe za mir. Program SKJ jasno podvlači da sve ono što se dogodilo 1948. godine značilo je grubo narušavanje socijalističkih i demokratskih principa koji treba da važe za odnose među socijalističkim zemljama, da ove pouke pokazuju da razvitak odnosâ među socijalističkim zemljama treba da posluži kao primer i da ukažu na perspektivu stvaranja boljih, trajnijih i svestranijih odnosa među državama, da se ti odnosi moraju zasnivati na principima pune nezavisnosti, ravnopravnosti i poštovanja osobenosti svake zemlje, da Savez komunista Jugoslavije polazi od gledišta da iz odnosâ među socijalističkim zemljama treba isključiti ostatke onih negativnih pojava koje je kapitalizam uneo u odnose između velikih i malih, jakih i slabih, razvijenih i nerazvijenih, da je realnost miroljubive politike orijentisana ka savlađivanju blokovske podvojenosti.[4]

U Rezoluciji VII kongresa SKJ ukazuje se na povezanost Armije i naroda i na potrebu da se pojača međusobna saradnja komitetâ Saveza komunista sa rukovodstvom Saveza komunista u Jugoslovenskoj narodnoj armiji.[5] Iako je razvoj koncepcije odbrane motivisan pre svega spoljnim uslovima, nju opredeljuje društveni sistem i ciljevi koji se žele postići. U Programu SKJ se ističe da »savremeni međunarodni odnosi, za koje su karakteristične oštre suprotnosti i tendencije da se oružanim putem rešavaju sporovi, neminovno ukazuju na potrebu da oružane snage budu jake i da ceo narod bude u mogućnosti da u svakom trenutku nepokolebljivo čuva našu socijalističku zemlju« uveren »da samo organizacijom svenarodnog otpora mogu uspešno odbraniti slobodu i nezavisnost«[6]. Iskustvo NOB-e, njen uticaj na ceo poslератni razvoj, suštinsko sagledavanje međunarodnih odnosa i uslovâ borbe za socijalizam i rastući stepen demokratizacije društva na osnovnoj marksističkoj liniji da oslobođenje radničke klase mora biti njeno vlastito delo, određivali su osnov, okvir i sadržaje izgradnje koncepcije odbrane društva. Vrlo određeno se preciziraju zahtevi da se organizovano pripremaju narod i oružane snage radi odbrane nacionalne nezavisnosti i mirne izgradnje socijali-

[3] *Sedmi kongres SKJ* (stenografske beleške), »Kultura«, Beograd, 1958, str. 81—84.
[4] Isto, str. 977—979.
[5] Isto, str. 1137.
[6] Isto, str. 1053.

Digitized by Google

zma u našoj zemlji; jasno se podvlači da se ne može sa apsolutnom sigurnošću isključiti mogućnost novog ratnog sukoba i posebno se razrađuje pitanje šansi i mogućnosti malih zemalja, s čim u vezi se ističe uloga čoveka, naroda i ciljevi borbe — sloboda i nezavisnost. U središtu je priprema naroda i Armije da vode borbu u svim, pa i najtežim uslovima. Jasno se naglašava da jačanje odbrambene moći zemlje nije zadatak samo oružanih snaga, već i svih organa narodne vlasti, političkih i društvenih organizacija i građana zemlje. Ističe se značaj jedinstvenog gledanja komunista na ova pitanja, kao preduslova za neprekidnu akciju za jačanje narodne odbrane.

Podruštvljavanje je, svakako, konstantna tendencija i opredeljenje u izgradnji i razvoju sistema odbrane društva. Naravno, celokupan posleratni razvitak je pokazao da je »stepen podruštvljavanja odbrane određen koncepcijom i razvijenošću cjelokupnih odnosa u društvu, kao što, s druge strane, razvoj samoupravnih odnosu u cjelini zavisi i od stepena podruštvljenosti odbrane«[7]. Naravno, za izgradnju koncepcije ONO, odnosno ONO i DSZ u savremenom smislu presudan značaj imaju oni događaji koji su opredelili novu etapu razvoja socijalističkog samoupravljanja — 21. sednica Predsedništva SKJ, Druga konferencija SKJ i posebno Pismo druga Tita i Izvršnog biroa, govor druga Tita rukovodećem aktivu SR Srbije, te ustavne promene u celini. Na toj osnovi treba pomenuti, između ostalog, da je Predsedništvo SKJ na svojoj 18. sednici, juna 1971. godine, »ocenilo ostvarenu aktivnost svih društvenih činilaca, posebno Saveza komunista, na organizovanju opštenarodne odbrane, istaklo najznačajnije idejne i političke probleme i utvrdilo dugoročniju orijentaciju u daljem izgrađivanju i razvoju odbrambene orijentacije našeg društva«[8]. Dalji razvoj koncepcije je bio izražen, pre svega, u što punijem izvlačenju konzekvenci iz razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, a to je bilo povezano i sa daljom valorizacijom revolucionarnih iskustava, što je, sve skupa, dobilo najpuniji izraz u podruštvljavanju i daljoj dogradnji koncepcije, pre svega sa stanovišta vizije budućeg rata i što bolje razrade koncepcije u skladu sa međunarodnim položajem Jugoslavije i orijentacijom na opštedruštvenu (sa osloncem na ceo sistem socijalističkog samoupravljanja) i kontinuiranu akciju i borbu, s obzirom na izvore i oblike ugrožavanja njene nezavisnosti i ustavnog poretka, što je dobilo rešenja u odbrambeno-zaštitnom sistemu u akciji. U ovom pogledu treba pomenuti 13. i 27. sednicu Predsedništva CK SKJ 1975. i 1977. godine.

Dakle, vojni i odbrambeni oblik organizovanja, metodi rada i funkcionisanja sistema ONO menjali su se u skladu sa promenom opštih i materijalno-tehničkih uslova u posleratnom periodu, novim saznanjima iz oblasti vojnog organizovanja i upotrebe oružanih snaga, a pre svega sa razvojem društva i samoupravljanja.

[7] Nikola Ljubičić, *Opštenarodna odbrana — strategija mira*, drugo izdanje, VIZ, Beograd, 1977, str. 100.

[8] Stane Dolanc, navedeno delo, str. 86.

Digitized by Google

Pri tome je odnos KPJ, odnosno SKJ prema odbrani zemlje i zaštiti tekovina revolucije ostao neizmenjen, to jest avangarda ni jednog trenutka nije zanemarila jačanje odbrambene sposobnosti zemlje; naprotiv, beleži u tom pogledu impresivan rezultat. Treba uočiti i podvući da je »bitno obeležje celokupnog posleratnog perioda karakteristično po činjenici da su ideje revolucije i u sferi narodne odbrane bile stalno prisutne, a da je društvena stvarnost i realan vojno-politički položaj Jugoslavije stalno upućivao da se izlaz i rešenja u obezbeđenju slobode i nezavisnosti našeg društva traže u vlastitom konceptu odbrane i organizacije oružanih snaga«[9]. Međutim, u određenom periodu razvoja centralistički sistem odnosâ u društvu i naglašena uloga države u rešavanju bitnih problema društva prirodno su opredeljivali da se i u oblasti narodne odbrane problemi rešavaju isključivo ili prevashodno putem državnih i profesionalnih struktura. Jer, »sve dotle dok samoupravni koncept nije postao dominantan u odnosu na centralističko-etatistički koncept, nije se mogla šire i potpunije definisati koncepcija opštenarodne odbrane, bez obzira što su njeni bitni elementi prisutni u našem društvu i oružanim snagama u celom posleratnom periodu«[10]. Zapravo tek je »prevagom orijentacije na samoupravni koncept našeg društva stvorena mogućnost da se i na području narodne odbrane učini ozbiljniji zaokret«[11].

Treba, dakle, uočiti da u celokupnom razvoju doktrine i koncepcije opštenarodne odbrane »nije bilo nikakvog »vakuuma«, nikakvog prekida i diskontinuiteta, već je postojao stalan dijalektički društveni proces u revolucionarnom razvitku. Bez obzira na organizacijska rešenja, koncept opštenarodne odbrane nikada nije bio doveden u pitanje«[12]. Naravno, sam kontinuitet ne negira, već, naprotiv, mora da podvuče novi kvalitet koji sistem odbrane, u skladu i na osnovama ukupnog društvenog razvoja, dobija novim ustavnim promenama. Celokupna odbrambena politika društva je stala na nove osnove, oslonila se na unutrašnje zakonitosti razvoja i kao takva još punije se izrazila u programskoj politici Saveza komunista i u ustavnom razvitku.

Veoma je značajno što je naša ideološko-politička i teorijska misao sagledala kompleks problema rata u savremenoj epohi: vrsta i karakter ratova, uzroci njihovog izbijanja i ciljevi koji se njima žele postići, mogućnosti sprečavanja ratova na savremenom stupnju svetskog razvoja, odnos revolucije i rata, problemi rata između socijalističkih zemalja, odnos oružanog i mirnog izvođenja socijalističke revolucije i drugo. Posebno je sa tog stanovišta bila značajna pojava studije Edvarda Kardelja *Socijalizam i rat* 1960.

---

[9] Petar Matić, *Idejno-političke osnove i društvena sadržina koncepcije opštenarodne odbrane u samoupravnom političkom sistemu*, »Savremenost«, mart — april, br. 2/1974, str. 172.

[10] Isto, str. 171—172.

[11] Petar Matić, *Organizovanje i funkcionisanje sistema opštenarodne odbrane na teritoriji SAP Vojvodine*, »Savremenost«, br. 6/1974, str. 134.

[12] Dane Petkovski, *Kontinuitet koncepcije opštenarodne odbrane*, »Vojnopolitički informator«, br. 4/1981, str. 62.

Digitized by Google

godine. Takvo poniranje otkrilo je određene determinante odnosa savremenih svetskih promena i vojnog faktora. U tom pogledu snagu otkrića ima saznanje da iza postojećih protivrečnosti i podela, opasnosti svetskog nuklearnog rata između vojnih blokova i svetskih supersila leži praksa ograničenih i lokalnih ratova koje oni vode (a koji je za ugroženu zemlju totalan u najpunijem smislu) kao posledica imperijalizma, hegemonizma i drugih vidova dominacije, da rat nije »ostatak« odnosa kapitalističkih i kapitalističkih i socijalističkih zemalja, već da je realnost i osvajački nepravedni, agresivni rat jedne socijalističke zemlje protiv druge, kao izraz hegemonizma i dominacije u odnosima između samostalnih država i težnje za uspostavljanjem vladajućeg centra u međunarodnom radničkom i komunističkom pokretu, o teoriji ograničenog suvereniteta i »izvoza« revolucije i kontrarevolucije, nametanju modela društvenog uređenja, dogmatizaciji proleterskog internacionalizma i drugo, što ima materijalne korene u unutrašnjim tendencijama razvitka pojedinih država, u položaju i političkom uticaju radničke klase i ostalih progresivnih snaga u datom društvu i u međunarodnim odnosima, i da prodor socijalizma u svetu ima najraznovrsnije oblike i sadržaje i da je najtešnje povezan sa antiimperijalističkom svetskom revolucijom naroda, te da svetski rat ne može biti izvor socijalističke revolucije, to jest da je teorija permanentne revolucije iluzorna, te da socijalizam mora da zasniva svoje perspektive na jedinstvenoj klasnoj i nacionalnoj borbi. Stoga se borba protiv rata i za razoružanje morala najtešnje povezati sa borbom za demokratiju, ravnopravnost i socijalizam, kao što se, u isto vreme, morao graditi adekvatan odgovor na vlastiti međunarodni položaj i ugroženost, uključujući i vojnu. Do punog izražaja je došlo jedinstvo unutrašnjeg demokratskog razvoja i pogleda i aktivnosti u međunarodnim odnosima, iz čega je proistekla koncepcija nesvrstanosti i ravnopravnosti.

Dakle, i »unutrašnji« i »spoljni« elemenat se javljaju kao strategijska premisa koja je omogućila i nalagala odgovarajuću razradu odbrambeno-zaštitne funkcije društva, uz stvaralački oslonac na revolucionarne tradicije i već stečena iskustva u odbrani zemlje i revolucije. Ne samo da se, polazeći od konkretne istorijske analize savremenog sveta i njegovog vojnog izraza, izvlače konzekvence na odbrambeni plan zemlje, već se, na temelju demokratskog društvenog preobražaja, originernosti revolucije i nezavisnosti i nesvrstanosti Jugoslavije, razrađuje koncepcija opštenarodne odbrane i opštenarodnog odbrambenog rata kao funkcija društvenog razvoja i kao društvenom sistemu primeren instrument savladavanja svih spoljnih i unutrašnjih opasnosti. Time ne samo da se otvorio put prevazilaženja pritiska koji koncept odbrane vrši na materijalni i društveni razvoj kapitalističkih i socijalističkih zemalja, već su otkrivani i novi sadržaji izgradnje odbrambenog sistema, proizašli iz samog karaktera našeg društvenog sistema.

Digitized by Google

Tako se došlo ne samo do realnog i snažnog sistema odbrane, već je on učinjen komponentom društvenog sistema, jednom od pokretačkih snaga njegovog razvitka. Kao strategija mira koncepcija opštenarodne odbrane se javlja kao vitalan činilac učvršćenja međunarodnog položaja samostalne i nesvrstane SFRJ. Okolnost da je koncepcija odbrane bila maksimalno dovedena u sklad sa međunarodnim položajem naše zemlje i principima spoljne i unutrašnje politike omogućila je da se ona brzo razvija, da, po Titovoj oceni, postane najkrupnije dostignuće našeg razvoja, da postane opšteprihvaćena i ovlada svešću masa.

Kao što se vidi, koncepcija opštenarodne odbrane i društvene samozaštite nema samo »unutrašnju« dimenziju. Ona je izraz i snaga svetske antiimperijalističke revolucije naroda, sastavni deo naše nesvrstane spoljne politike, borbe protiv rata i pritisaka, za razoružanje, demokratiju i socijalizam, protiv imperijalizma i hegemonizma. Po svom osnovnom smislu i istorijskoj sadržini koncepcija opštenarodne odbrane je strategija mira i izraz poštovanja suvereniteta i teritorijalnog integriteta svake zemlje i naroda.

U isti mah, sledeći svoja ratna iskustva, naša koncepcija odbrane je morala biti sposobna da stvaralački primenjuje osnovnu liniju društvenog razvoja u skladu sa specifičnostima svake etape, da na nov način potvrdi moć narodnih masa, politiku oslonca na narod i sopstvene snage.

2. Podruštvljavanje odbrane, jedinstveno odbrambeno-zaštitno organizovanje i delovanje

Koncepcija opštenarodne odbrane se izgrađivala sa svakim korakom društveno-ekonomskog i političkog razvitka i u skladu sa problemima i zadacima koje je revolucija morala da rešava. Izgrađivanje i učvršćivanje sistema opštenarodne odbrane i društvene samozaštite spada u red strategijskih pitanja razvoja nove Jugoslavije. »Polazeći od saznanja da je sposobnost proletarijata za odbranu tekovina revolucije uslov njenog opstanka i daljih revolucionarnih preobražaja, u koncipiranju odbrambenog sistema trebalo je zadovoljiti ove osnovne zahteve: prvi je da je odnos društva prema odbrani kao društvenoj djelatnosti u skladu s društveno-političkom koncepcijom odnosa, a drugi je da je odbrana i kao organizacija i kao akcija optimalno postavljena. Riječ je, dakle, o dvjema najznačajnijim stranama koncepcije opštenarodne odbrane — društvenoj i vojnoj.«[13]

Na osnovu marksističkih teorijskih stavova i istorijske sadržine svenarodnog revolucionarnog rata, sa razvojem SFRJ i učvršćenjem njene nezavisnosti, Tito je izgradio koncepciju opštenarodne odbrane, ukazujući da »naša današnja koncepcija opštenarodne odbrane i nije ništa drugo nego dosljedna primjena iskustava iz NOR u našim sadašnjim uslovima«. Boreći se za njeno

[13] Nikola Ljubičić, navedeno delo, str. 96—97.

Digitized by Google

oživotvorenje i punu afirmaciju, Tito ističe da »moramo sve više izgrađivati takav sistem narodne odbrane koji će u sebi objedinjavati napore cijelog naroda u borbi protiv eventualnog agresora«[14]. Na tome se zasniva i u toj je funkciji i savremena vojna suština naše opštenarodne odbrane.

Sama orijentacija na socijalističko samoupravljanje je pripremila i uslovila odgovarajuće promene u vojnoj organizaciji društva, odnosno u društvenoj organizaciji vojnog elementa. Doslednost marksističkom shvatanju da oslobođenje radničke klase mora biti delo nje same nalagala je principijelno isti odnos i prema vojnom pitanju. To je otvorilo nove prostore afirmacije revolucionarnih iskustava NOB-a. Na toj liniji Tito utvrđuje stav da je podruštvljavanje odbrane »revolucionaran proces i trajan interes radničke klase, naroda i narodnosti Jugoslavije« i da »jačanjem našeg samoupravnog društva jača i uticaj radničke klase, tj. onih snaga koje stvaraju materijalna dobra, a samim tim jača i odgovornost za odbranu i samozaštitu«[15]. Time su jasno i trajno opredeljeni ciljevi, sadržina i klasni osnovi odbrambenog sistema i koncepcija opštenarodne odbrane i društvene samozaštite.

Tito je odredio težišne elemente koncepcije opštenarodne odbrane: opštenarodna odbrana treba da deluje u svakodnevnom životu, da je integralna funkcija samoupravnog socijalističkog društva i, ukoliko se ono bude brže i svestranije razvijalo, utoliko ćemo brže realizovati ideju o naoružanom narodu, da čitavu teritoriju treba organizovati za odbranu (razvijajući i funkciju teritorijalne odbrane i oružane borbe kao osnovnog vida borbe i otpora), da Savez komunista ima posebnu odgovornost da idejno usmerava i ujedinjuje sve faktore odbrane, da u središtu pažnje komunista i organizacija Saveza komunista u Armiji mora biti jačanje njene borbene moći i celokupnog sistema opštenarodne odbrane i drugo.

Na X kongresu SKJ drug Tito daje jasnu ocenu da su ratovi i upotreba sile u savremenom svetu realnost sa kojom se mora računati, ali da je Jugoslavija neosvojivi bastion za svakog agresora. S tim u vezi podvlači da »dosadašnja izgradnja sistema opštenarodne odbrane i društvene samozaštite spada u najkrupnija ostvarenja našeg društvenog razvoja«, a u referatu »Šezdeset godina revolucionarne borbe Saveza komunista Jugoslavije« ističe: »u osnovi našeg sistema odbrane, Marksova ideja o naoružanom narodu prožima se sa konkretnim društveno-historijskim uslovima u kojima se razvija naše socijalističko samoupravno društvo«. Stoga je na promociji za doktora vojnih nauka mogao da dâ sintezu: »Na osnovu marksističke nauke, iskustva narodnooslobodilačkog rata i prakse socijalističkog samoupravljanja, mi smo idejno, teorijski i ustavnopravno stvorili najšire pretpostavke za podruštvljavanje odbrambenih poslova i postigli velike uspjehe u

[14] J. B. Tito, *Vojna djela*, knj. III, str. 305.

[15] Josip Broz Tito, *Nauka u službi odbrane zemlje*, »Vojno delo«, (vanredno izdanje), maj 1980, str. 223—227.

Digitized by Google

konstituisanju i praktičnoj izgradnji, historijski gledano, novog sistema odbrane.«

Ukupan društveni razvoj je bio, dakle, presudan momenat što smo i na području odbrane i zaštite društva došli do temeljnih opredeljenja i sadržaja. To je uslovilo i odredilo niz kvalitativnih koraka kako u društvenom sistemu u celini tako i u sistemu ONO i DSZ kao relativno posebno izraženoj organizaciji i funkciji političkog sistema. Jer »jugoslovenski sistem samoupravnih socijalističkih odnosa, u kome se podruštvljavaju i odbrambeni poslovi, neposredno ili posredno utiče i na vojnu sadržinu opštenarodne odbrane na svim područjima ratne veštine. Društveni odnosi, uopšte uzev, utiču na cilj i sredstva rata, ali je u jugoslovenskoj praksi, baš zbog podruštvljenosti poslova odbrane, taj uticaj znatno izraženiji«[16].

U podruštvljavanju odbrane i zaštite, odnosno u izgradnji koncepcije ONO i DSZ, najdublji izraz je dobila strategijska linija razvoja socijalističkog samoupravljanja i utemeljenje istorijskih revolucionarnih tekovina. Time samoupravljanje obogaćuje svoj institucionalni i politički sadržaj i učvršćuje svoju klasnu suštinu. Ovde nije reč o podruštvljavanju kao demokratizaciji u smislu vršenja državnih funkcija, već o procesu klasno-istorijske redefinicije tih funkcija, koji je izražen u samokonstituisanju, samoorganizovanju, samoopredeljenju i samosvesti. To daje nove osnove i impulse razvoju samoupravljanja. Društvo na toj osnovi konstituiše i nove sadržaje, metode i sredstva odbrane i zaštite, kroz koje socijalističko samoupravljanje pokazuje istorijske prednosti u odnosu na druge sisteme. Istina, formalno viđeno, određeni elementi naše koncepcije opštenarodne odbrane i društvene samozaštite mogu se naći i u drugim sistemima odbrane, ali, budući da nemaju ovu klasnu osnovu, oni mogu samo ograničeno da se razvijaju i imaju znatno manji odraz.

Dakle, podruštvljavanje odbrane i zaštite je oblik i sredstvo »odumiranja« diktature proletarijata kao države, u skladu sa istorijskim uslovima, karakterom i tokom toga procesa. Na taj način sistem opštenarodne odbrane i društvene samozaštite doprinosi da jača izražajna snaga, dinamičnost razvoja i ostvarivanja socijalističke samoupravne demokratije, koja, u skladu sa ciljevima kojima teži i problemima koje mora da rešava, traga i za optimalnim skladom svojih »državnih« i samoupravnih elemenata, u skladu sa istorijskim uslovima i maksimalnom preobražavajućom snagom na osnovi pluralizma samoupravnih interesa. Ovo je naročito značajno stoga što »dugoročni cilj socijalizma u našim uslovima ne može da bude *stvaranje »državne« demokratije, nego podruštvljavanje državnih funkcija*, razvoj samoupravljanja i samoupravne demokratije. Time se istovremeno stvaraju uslovi i otvaraju putevi za odumiranje države diktature proletarijata u svim njenim oblicima, pa i u njenom sadašnjem samoupravnom obliku. Umesto demokratije kao oblika države razvija se demo-

[16] Nikola Ljubičić, navedeno delo, str. 101.

Digitized by Google

kratija i sloboda čoveka koji nije više podanik države, nego upravlja sam sobom, a društvene odnose reguliše kao odnose čoveka prema stvarima, a ne kao čoveka prema čoveku. Državni aparat pretvara se u takvim uslovima u specijalizovane javne službe takvog samoupravnog društva. Prema tome, nema protivrečnosti između diktature proletarijata i demokratije, ali postoji protivrečnost između bilo na koji način centralizovane moći države i njenog aparata, s jedne strane, i samoupravnih težnji čoveka i njegovih interesnih zajednica, s druge strane«[17]. Upravo za karakter, snagu i perspektivu razvoja socijalističke samoupravne demokratije od presudnog je značaja što se otvorio proces podruštvljavanja odbrambeno-zaštitne funkcije, odnosno što i odbrambeno-zaštitni sistem društva doprinosi izražavanju i klasnoj funkciji pluralizma samoupravnih interesa.

Materijalna osnova podruštvljavanja odbrane i zaštite je u činjenici koju je, kako je već rečeno, drug Tito istakao na ovaj način: »Jačanjem našeg samoupravnog društva jača i uticaj radničke klase, tj. onih snaga koje stvaraju materijalna dobra, a samim tim jača i odgovornost za odbranu i samozaštitu.«[18] Naša idejno-politička polazišta u tom pogledu su vrlo jasna: »Koncepcija opštenarodne odbrane kao naš klasno-socijalni i idejno-politički pogled na odbranu zemlje i opštenarodna odbrana kao viši stepen organizovanosti društva za ovaj zadatak izrasta iz samoupravnog bića našeg socijalističkog društva, revolucionarnih iskustava NOB-a, nezavisne, nesvrstane i miroljubive spoljne politike Jugoslavije i iz spoznaje mogućnosti uspešne odbrane naše samoupravne zajednice u slučaju eventualne agresije. Opštenarodna odbrana je funkcija svih subjekata našeg društva i omogućuje da se udruženi proizvođači i građani organizuju za odbranu i da se za nju angažuju celokupni potencijali naše samoupravne socijalističke zajednice ravnopravnih naroda i narodnosti.«[19]

Prema tome, koncepcija opštenarodne odbrane ima klasnu suštinu, koja se ogleda u vodećoj ulozi radničke klase i Saveza komunista Jugoslavije u određivanju bitnih ciljeva odbrambene politike, politički cilj koncepcije opštenarodne odbrane opredeljen je interesom radničke klase, a sam sistem opštenarodne odbrane je neprekidni instrument radničke klase i radnih ljudi svih naroda i narodnosti za odbranu i zaštitu samoupravnih socijalističkih odnosa, ravnopravnosti, bratstva i jedinstva — od svih pokušaja neprijatelja spolja i iznutra da ih ugrozi, potkopa i razori. Borba SKJ i organizovanih socijalističkih snaga u celini za samoupravni socijalistički preobražaj i za ravnopravnost i bratstvo i jedinstvo naroda i narodnosti — osnova je izgrađivanja i razvoja koncepcije opštenarodne odbrane. Zato sve što se čini u pravcu

[17] Edvard Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, IC »Komunist«, Beograd, 1977, str. 84.

[18] Intervju J. B. Tita »Vojnom delu« decembra 1973, »Vojno delo« (vanredno izdanje), maj 1980, str. 225.

[19] *Platforma za pripremu stavova i odluka Desetog kongresa SKJ*, IC »Komunist«, Beograd, 1973, str. 125.

Digitized by Google

jačanja vodeće uloge radničke klase u društvu, kao i celokupna borba protiv antisamoupravnih tendencija i pojava — nacionalističkih, liberalističkih, tehnokratskih i birokratsko-dogmatskih — neposredno doprinose snazi opštenarodne odbrane. U isto vreme naša koncepcija i sistem opštenarodne odbrane omogućuju nam da u miru, odvraćajući agresora i ne dopuštajući da trpimo pritiske i uticaje spolja, rešavamo unutrašnje probleme i slobodno uređujemo svoj život.[20] Spoljašnji i unutrašnji uslovi i konkretni zadaci odbrane društva i zaštite ustavnog poretka naložili su da se *obezbeđuje i ostvaruje jedinstvo odbrambeno-zaštitne organizovanosti i delovanja*, što je dobilo puni izraz i na institucionalnom i na akcionom planu. Ovakva orijentacija je otvorila nove procese koji imaju i konceptualno i teorijsko značenje. Nedavni događaji na Kosovu su upravo istakli njen značaj.

Ceo taj proces, u svojoj kompleksnosti i istorijskom značenju, pokazuje da su odbrana i zaštita neprikosnoveno i neotuđivo pravo koje proizlazi iz produkcionog odnosa socijalističkog samoupravljanja i čini njegov sastavni deo. Isto tako, ONO i DSZ izražavaju i nacionalni kontekst našeg istorijskog bića. Naime, još u NOB-u je koncipiran i ostvaren autentičan socijalni i nacionalni program borbe. Odbrana i zaštita društva se ostvaruje kao revolucionarni proces i interes radničke klase i radnih ljudi na istorijskoj liniji klasnog i nacionalnog oslobođenja, u okvirima i na osnovama koji su određeni konkretnim društveno-istorijskim obeležjima tog procesa. Kao naslednik te istorijske prošlosti, naša koncepcija opštenarodne odbrane je u načelnom i praktičnom smislu zadržala to obeležje. Naravno, nacionalni kontekst deluje u savremenom okviru i sadržaju njegovog ispoljavanja, osobito sa stanovišta zadataka socijalnog i nacionalnog oslobođenja na ovoj etapi razvoja, stabilnosti i jedinstva, te nacionalne i patriotske svesti.

Pri svemu tome naročito se mora imati u vidu to da u našoj koncepciji ONO i DSZ u potpunosti dolaze do izražaja istorijski tok i samosvojnost naše revolucije. U toj svetlosti su posebno značajni razlaz sa Kominformom i kritika staljinizma, kao i sve etape klasnog učvršćenja naše revolucije. Odbrambeno-zaštitna osnova našeg društva i sadržina patriotske svesti su, dakle, najtešnje vezane za celokupan tok klasno-revolucionarnog procesa. Josip Broz Tito ukazuje na »kontinuitet koncepcije opštenarodne odbrane, koja je nastala i potvrdila se u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji. Ona se kontinuirano razvijala kroz cio period naše socijalističke izgradnje, onako kako se razvijalo cijelo naše društvo. A to nije bilo kretanje u pravoj liniji, već buran proces izgradnje novog, samoupravnog socijalističkog društvenog sistema. Bez shvatanja klasne suštine naše revolucije i uloge oružanih snaga u oružanoj borbi i revoluciji, bez razumijevanja našeg puta u socijalističkoj izgradnji i njim povezane odbrambene politike, ne mogu se razumjeti ni naš savremeni društveni razvitak i suština klasne borbe, ne mogu se shvatiti socijalistički karakter ni

[20] Vidi: Nikola Ljubičić, *Opštenarodna odbrana Jugoslavije*, u knjizi *Opštenarodna odbrana u teoriji i praksi*, str. 42, 61. i 79.

Digitized by Google

zadaci oružanih snaga u odbrani nezavisnosti, samoupravnog socijalističkog sistema i tekovina naše narodnooslobodilačke borbe i revolucije«[21].

3. Teorijski aspekti

Ovako shvaćen sistem ONO i DSZ nalazi puni izraz i smisao u oživotvorenju poznatog Marksovog i Engelsovog stava iz *Nemačke ideologije:* »Komunizam za nas nije *stanje* koje treba da bude uspostavljeno, *ideal* prema kojem stvarnost treba da se upravlja. Mi nazivamo komunizam *stvarni* pokret koji ukida sadašnje stanje. Uvjeti ovoga pokreta proizlaze iz sada postojećih pretpostavki.«[22]

Izgradnja koncepcije opštenarodne odbrane u Jugoslaviji izvukla je na svetlo dva bitna teorijska stava. Prvo, socijalizam i demokratija ne mogu vojni elemenat držati po strani, već u središtu svojih društvenih i političkih promena; on nije samo *posledica*, već *aktivna dimenzija* klasnih društvenih promena. To je u skladu sa marksističkim saznanjem i analizom države prelaznog perioda. Poznato je da je Engels, analizirajući iskustva Pariske komune, u činjenici da je Centralni komitet Nacionalne garde, pre nego što je predao vlast Komuni, doneo dekret o ukidanju skandalozne prakse »policije za javni moral« i da je Komuna »ukinula regrutovanje i stajaću vojsku, a Nacionalnu gardu, kojoj su imali pripadati svi građani sposobni za oružje, proglasila za jedinu oružanu silu«, video bitan elemenat u nizu drugih kojima je označena i učvršćena promena karaktera vlasti i klasnih odnosa, to jest »razbijanje stare državne vlasti i njeno zamenjivanje novom, istinski demokratskom«[23]. Drugo neodvojivo od borbe za ostvarivanje ciljeva socijalizma je to da socijalizam mora da izražava i okolnosti sveta u kome se razvija, da razrešava njihovu istorijsku ograničenost i da stalno krči nove prostore. Pri tome je bitno da sredstva koja se odvajaju za svrhe odbrane i zaštite, u krajnjoj liniji, služe potrebama ljudi. Jer, i čuvanje nacionalne nezavisnosti, to jest nacionalne slobode i slobodnog socijalističkog razvitka, spremnost za odbranu slobode i socijalističkih tekovina — sredstva su za zadovoljenje konkretnih potreba ljudi, iako posredno. Tako se sistem opštenarodne odbrane i društvene samozaštite, odgovarajući na pitanje ograničenosti uslova borbe za socijalizam i demokratiju, javlja u funkciji razvijanja društvene suštine socijalizma — proizvodnje za potrebe čoveka.[24] I jedna i druga teorijska premisa puni sadržaj i smisao dobijaju u savremenom razvoju doktrine

[21] Intervju J. B. Tita »Vojnom delu« decembra 1973, »Vojno delo«, (vanredno izdanje), maj 1980, str. 226.

[22] K. Marx — F. Engels, *Rani radovi*, »Naprijed«, Zagreb, 1967, str. 192.

[23] F. Engels, »Uvod Marksovom *Građanskom ratu u Francuskoj*«, u: *Marksizam — misao savremene epohe*, drugi tom, Beograd, 1976, str. 110—113.

[24] Vidi *Enciklopediju samoupravljanja*, Beograd, 1979, str. 27.

Digitized by Google

i koncepcije opštenarodne odbrane i društvene samozaštite u Jugoslaviji. Pri svemu tome treba imati u vidu da je koncepcija opštenarodne odbrane Jugoslavije osobena kao pojavni oblik, jer odražava jugoslovenske društveno-istorijske prilike i uslove, u okviru opštih zakonitosti i težnji savremenog društva i bitnih obeležja savremenog rata.[25]

Socijalističko samoupravljanje, sa korenitom promenom društvenog položaja čoveka, omogućilo je da se na dijalektičko-kritički način afirmiše suština neposrednog oružanog ispoljavanja čoveka u skladu sa poznatim Engelsovim stavom da je »samoaktivna oružana organizacija stanovništva postala nemoguća otkako se društvo pocepalo na klase«[26]. Ono je, prevazilazeći uzroke koji su je onemogućavali — podelu društva na klase — istorijski stvorilo uslove i afirmisalo samu »samoaktivnu oružanu organizaciju stanovništva«. To posebno daje revolucionarnu dimenziju karakteru i ulozi oružanih snaga u nas. Marks je svojevremeno, na primeru Pariske komune, utvrdio da je politički svestan proletarijat, upravo vojnički se organizujući, nastupio kao subjekt istorije, to jest njegova vojna organizacija je dobila istorijski izraz naoružanog naroda, čuvajući svoje klasno obeležje. Jugoslovenska socijalistička revolucija je, u drugim istorijskim uslovima i sa novim dometima, potvrdila ovu marksističku suštinu naoružanog naroda, a socijalističko samoupravljanje joj je dalo novu istorijsku osnovu, zbiljsku snagu i perspektivu. U celom svom toku naša revolucija otkriva i potvrđuje, kako bi rekao Kardelj, »moć narodnih masa« i to daje istorijski nova obeležja naoružanom narodu.

Zaista bi ovde trebalo izvući ono što je rečeno u diskusiji o doprinosu Edvarda Kardelja teoriji i praksi opštenarodne odbrane i društvene samozaštite. Naime, »za Kardelja je koncepcija opštenarodnog otpora društveno-politički pokret masa sa komunistima na čelu, a ne samo skup nekih racionalnih organizacionih rešenja i shema. To je deo našeg masovnog socijalističkog samoupravnog nesvrstanog pokreta i svesti ljudi. Naši ljudi su ušli u revoluciju jer su bili nezadovoljni postojećim stanjem; oni nisu imali šta da izgube, mogli su samo da dobiju u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji. A sada naši ljudi brane tu revoluciju, pošto već uživaju njene tekovine, sami izgrađujući samoupravni sistem, u kome postoji široka demokratija i lične slobode ljudi, bolji život, politička i socijalna bezbednost, jasne perspektive razvoja. U svim naporima našeg ekonomskog i društvenog razvoja aktivno učestvuju samoupravljači. Dakle, tekovine naše oružane revolucije su one koje danas imamo, koje ljudi brane i štite u svakodnevnom životu...«[27] Može se reći da je »opštenarodni odbrambeni rat — što, drugim rečima, znači krajnja odlučnost naroda da svim sred-

[25] Vidi: Nikola Ljubičić, *Opštenarodna odbrana — strategija mira*, vanredno izdanje, str. 109.

[26] Fridrih Engels, *Poreklo porodice, privatne svojine i države*, »Kultura«, Beograd, 1967, str. 185.

[27] Mitja Ribičič, *Opštenarodna odbrana i društvena samozaštita — revolucionarni proces*, »Odbrana i zaštita«, br. 6/1979, str. 19.

Digitized by Google

stvima i snagama brane svoju slobodu i nezavisnost i svoj unutrašnji društveni razvoj — postao glavni deterent protiv onih koji su izmislili čitav arsenal svakojakih strategija specijalnog, posrednog i posredničkog rata i razne forme vojnih intervencija...«[28]

Zakon o udruženom radu razrađuje srce društvenog odnosa — osnovnu organizaciju udruženog rada i utvrđuje društveno-klasne osnove za izgradnju i ostvarivanje sistema opštenarodne odbrane i društvene samozaštite. Podruštvljavanje odbrane i zaštite ne može ni biti ništa drugo, u krajnjem, do utemeljenje i razrada ove samoupravne društveno-ekonomske i demokratske suštine političkog sistema na planu sistema ONO i DSZ, kao integralnog dela društvenih odnosa i relativno samostalne i Ustavom opredeljene društvene funkcije. Opredeljenja XI kongresa SKJ da radni ljudi i građani — samoupravljači sami organizuju svoju odbranu i zaštitu u radnim i društveno-političkim zajednicama, a samo neophodne zajedničke poslove prenose na društvene, za to specijalno organizovane institucije, da osposobljavanje radnih ljudi i građana za zadatke i poslove u odbrani i zaštiti treba da proizlazi iz odbrambenih i samozaštitnih potreba osnovnih organizacija udruženog rada i mesnih zajednica i drugo — dobijaju punu potvrdu u izgradnji i funkcionisanju sistema ONO i DSZ. Reč je o društvenom odnosu povodom odbrane i zaštite i zato govorimo o sistemu ONO i DSZ, a ne o obavljanju samo određenih poslova. Stoga je i teza o odbrambenim pripremama, koliko god, inače, bitna, toliko i uska. Naime, moramo uvek polaziti od celog konteksta odbrambenih priprema, to jest od toga da je reč o poslovima i zadacima koji su od interesa za odbranu i zaštitu, a koji su primarno izraženi u određenim društvenim funkcijama kao sastavni deo društvene reprodukcije i sveukupnih aktivnosti. Pri tome naše poglede na koncepciju i odnose u njoj ne razvijamo isključivo iz ugla odbrambenog rata; jer rat kao realan i istorijski nametnut problem rešavamo jednim sistemom odbrane koji se zasniva na funkciji celog političkog sistema u miru. I sam plan odbrane je konzekvenca ovog procesa i njegovog kontinuiteta u ratnim uslovima.

Sistem ONO i DSZ od funkcije države postaje bitno obeležje bića i identiteta revolucije i društvenog sistema, izraz i komponenta zakonitosti društvenog kretanja, deo njegove ideološko-kulturne strukture. Dakle, ONO i DSZ nisu ostale samo neke specifične odbrambene funkcije, već su postale organske funkcije političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, odnosno društva prelaznog perioda »u sklopu jedinstvenog pogleda na državu i politiku u socijalističkom društvu i u složenom procesu međusobnog uticaja preovlađujućih društveno-ekonomskih, političkih i kulturnih odnosa u zemlji i svetu«[29]. Podruštvljavanje odbrane i

[28] Nikola Pejnović, *Nauka i tehnika*, »Odbrana i zaštita«, br. 6/1979, str. 21.

[29] Jovan Đorđević, *Opštenarodna odbrana i društvena samozaštita organske funkcije političkog sistema*, »Odbrana i zaštita«, br. 6/1979, str. 19.

Digitized by Google

zaštite i ne izražava ništa drugo do primenu Titove linije revolucije o povezanosti vojnog i političkog činioca, jedinstvo socijalnih i nacionalnih interesa i pravo naroda da koristi sva sredstva u odbrani slobode i istorijskog identiteta.

U samoupravnoj i nezavisnoj nesvrstanoj Jugoslaviji obezbeđuje se jedinstvo i uzajamna uslovljenost koncepta i prakse pozitivne i aktivne političke i vojne organizacije socijalizma. Upravo činjenica da odbrana i zaštita društva od otuđene i otuđujuće funkcije postaje izraz neposredne vlasti i samoupravne prakse radničke klase i naroda doprinosi da se »Marksova misao, prema kojoj se u socijalizmu i demokratiji ostvaruje političko samoodređenje naroda, dopunjuje idejom i stvarnošću potpunog samoodređenja naroda sa radničkom klasom na čelu«[30]. Upravo je sistem ONO i DSZ ona stepenica u razvoju društva preko koje čovek skida odoru apstraktnog građanina i postaje neposredno blizak sebi, sredini i društvu, mešaju se i spajaju lično i kolektivno, prava i dužnosti. Naravno, »teza o jedinstvenom istorijskom ishodištu socijalističkog samoupravljanja, opštenarodne odbrane i društvene samozaštite nikako ne bi smela da vodi zaključku prema kome je i kasniji razvoj tekao uvek paralelno i sinhronizovano i bez protivrečnosti«[31]. Na to smo delom ukazali analizom istorijskog toka izgradnje koncepcije.

Izgradnja i ostvarivanje odbrambeno-zaštitnog sistema najdublje odražava prirodu i bitne funkcije političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. Naime, kako Kardelj ističe, stabilnost i preobražaj društva se ostvaruju borbom na tlu socijalističkog samoupravnog razvoja, izraženom pre svega kroz pluralizam samoupravnog organizovanja i interesa, i borbom sa protivnicima socijalističkog samoupravljanja, čiji najpuniji okvir određuje sistem ONO i DSZ. Činjenica da će u skladu sa socijalističkim samoupravnim razvojem stalno slabiti materijalni, ideološki, kulturni i drugi osnovi antisamoupravnog i antisocijalističkog pritiska i delovanja ne oslobađa vodeće društvene snage sa Savezom komunista na čelu obaveze i odgovornosti da ovu borbu stalno vode. Pri tome, da bi ostvarivao svoj prioritetni — ovaj drugi zadatak, sistem opštenarodne odbrane i društvene samozaštite se učvršćuje i izgrađuje i kao funkcija preobražaja i razvoja socijalističkih samoupravnih odnosa. Jer, samo se na osnovu društvene borbe da radnička klasa ovlada celinom društvene reprodukcije može izgrađivati odnos prema bitnim vrednostima društva, a time i sagledavati i savlađivati izvori i oblici ugrožavanja ustavnog poretka, dakle — graditi i ostvarivati sistem odbrane i zaštite. Procenjivanje vojne, političke i bezbednosne situacije samo je poseban tretman s obzirom na uslove, te stalne i prioritetne borbe za ciljeve i kontinuitet revolucije.

---

[30] Isto.

[31] Aleksandar Fira, *Duboka povezanost socijalističke suštine društva i njegove odbrambene funkcije*, »Odbrana i zaštita«, br. 6/1979, str. 20.

Digitized by Google

Naravno, u analizi odnosa sistema opštenarodne odbrane i društvene samozaštite i političkog sistema socijalističkog samoupravljanja treba imati u vidu i druge elemente. Tako se i federalizam javlja kao kreativna osnova i činilac izgradnje sistema opštenarodne odbrane i društvene samozaštite, jačajući pre svega ulogu nacionalne ravnopravnosti, bratstva i jedinstva.

Digitized by Google

Slobodan Bosiljčić

Društvene organizacije i udruženja građana

»U radu organizacija Socijalističkog saveza u priličnoj meri se ispoljava uskost u političkom delovanju, nedovoljna osposobljenost za koordiniranu akciju svih organizacija i faktora koji čine front...« »Iako uticaj društvenih organizacija i udruženja u našem političkom sistemu do sada nije bio dovoljno prisutan, mislim da tom izvanredno značajnom demokratskom faktoru upravo ubuduće treba dati veću ulogu u izgradnji političkog sistema.« »Očigledno je potrebno... da taj veliki potencijal organizovanih radnih ljudi i građana deluje još neposrednije kao jedan od bitnih faktora... daljeg razvoja samoupravne demokratije.«

Edvard Kardelj

Smatra se da je postojao i pravi povod i potreba što su za moto održane rasprave u Socijalističkom savezu Srbije[1] uzete poznate misli Edvarda Kardelja o značaju društvenih organizacija i udruženja građana kao činioca najšireg povezivanja SSRN sa samoupravnom bazom. Kada danas dalje jačamo ceo front i njegovo političko delovanje kao trajnu konstantu socijalističkog društva, onda

[1] Reč je o proširenoj sednici Koordinacionog odbora za aktivnost društvenih organizacija i udruženja građana pri RK SSRN, na kojoj su učestvovali i predstavnici svih institucija koje su zainteresovane za dalji razvoj ovog dela fronta — SSRN (9. 12. 80).

Digitized by Google

i udeo višemilionskog članstva društvenih organizacija i udruženja valja sagledati u samoj matici aktuelnih poslova cele zajednice, čiji su zajednički imenitelj privredna stabilizacija i unapređenje samoupravljanja. To je bio deo i ukupne programske orijentacije SSRN u protekloj godini, potrebe za još efikasnijim i neposrednijim uticajem radnih ljudi i građana na celinu društveno-ekonomskih i političkih odnosa u zemlji. Konkretizacija nekih od stavova sa ovog savetovanja — sednice obavljena je u prvim mesecima 1981. godine.

Ocene o širini i snazi aktivnosti SSRN na suštinskom obogaćivanju samoupravnog, privrednog i kulturnog razvoja zemlje često su kod nas u procesu demokratske rasprave. Rezultati se, svakako, tiču i ovog dela fronta, društvenih organizacija i udruženja građana, srazmerno dostignutom stepenu njihovog delovanja kao faktora političkog sistema. Glavnina napora uloženih u sintezu o kojoj je nedavno raspravljano u okviru SSRN Srbije bila je usmerena na neka nova rešenja u Socijalističkom savezu, dogovor o daljim putevima samostalnijeg i efikasnijeg učešća društvenih organizacija i udruženja građana u poslovima cele zajednice.

Iz opsežnih podataka koji su učesnicima u raspravi bili dostupni izdvajamo pre svega one koji kazuju da je od 350 republičkih društvenih organizacija i udruženja građana kod svega tri-četiri desetine izostala društvena akcija u aktuelnim ekonomskim i političkim zajednicama cele zajednice. Oko 4,5 miliona[2] pripadnika raznih društava, udruženja, klubova i družina u mesnim zajednicama, OUR-ima, ustanovama i školama, po opštinama i regionima u celoj Republici nalaze upravo u svojim organizacijama priliku za sopstveno angažovanje oko ekonomske stabilizacije, da unaprede kolektivni rad i odgovornost, obavljajući pre svega programske zadatke zbog kojih su se i udružili u svoje osnovne organizacije.

Da bi se slika o značajnoj aktivnosti prebogatog mozaika čak oko 30.000 različitih društava i udruženja u ovoj Republici sagledala izvan često ustaljenih uopštavanja, ističe se sasvim određen udeo, na primer, preko 70 organizacija iz oblasti privrede, tehnike i turizma u poslovima plana i ekonomske stabilizacije, u čemu je, na primer, Savez ekonomista Srbije bio u dva maha nosilac vrlo korisnog republičkog dogovora u Kragujevcu, Savez inženjera i tehničara najneposrednije usmeravao svoje brojno članstvo po strukama ka praktičnoj akciji u hiljadama organizacija udruženog rada, a Savez neimara, sa svoje strane, direktno inicirao sakupljanje sekundarnih sirovina stakla i hartije.

Oko 150 republičkih društvenih organizacija i udruženja građana su i na međunarodnom planu doprinosili afirmaciji nesvrstane politike naše zemlje, posebno obogaćivali kulturni i sportski život ili intenzivirali naučnu saradnju. Tako je Udruženje za međunarodno pravo Srbije uložilo značajne napore u organizovanje međunarodnog kongresa pravnika, Društvo za borbu protiv raka nosilac je široke koordinacije u borbi protiv ove opake bolesti, a Ma-

[2] Statistički podaci o brojnosti organizacija i nekim njihovim delatnostima uzeti su iz »Evidentnog lista« koji su popunile 2/3 ovih organizacija u Republici.

Digitized by Google

tica iseljenika Srbije inicijator je bogate saradnje sa stotinama hiljada naših ljudi koji, živeći na svim kontinentima, održavaju najtešnje veze sa svojom domovinom. I za široku oblast opštenarodne odbrane i društvene samozaštite ocenjena je organizovanost brojnih društvenih organizacija i udruženja građana kao »deo odgovarajućeg sistema mera u Republici[3], pri čemu su neke organizacije (Savez rezervnih vojnih starešina, Vatrogasni savez ili Narodna tehnika) obavljale i specifične poslove od trajnijeg značaja za zajednicu.

Posle uspešnog samoupravnog preobražaja na delegatskoj osnovi u ranijim godinama, tokom 1979. i 1980. godine, učinjen je određen korak i na unapređenju kolektivnog rada i odgovornosti, dopunjavane su odredbe statuta (u preko 250 organizacija), birani uži izvršni organi, ograničavan mandat na funkcijama predsednika i sekretara, sticana prva praktična iskustva i u ovoj oblasti dalje demokratizacije društvenih odnosa. Taj složeni proces obuhvatio je sve nivoe udruživanja, osnovne organizacije, društva, klubove, do republičkih rukovodstava, a dinamika i kvalitet tog procesa uglavnom teče u skladu sa ukupnom društveno-političkom aktivnošću SSRN na ovom planu, uz određene specifičnosti ovog dela fronta, što i posebno afirmiše ovu političku inicijativu. Računa se da se u pomenutom periodu u bazi društva istaklo više desetina hiljada aktivista društvenih organizacija i udruženja građana koji sa puno inicijativnosti, kolektivno delujući, uspešno obavljaju odgovorne poslove u našem političkom sistemu.

Uporedo sa učešćem u najkrupnijim društvenim i ekonomskim zadacima cele zajednice, masovno članstvo raznih društava i udruženja (na primer, iz Pokreta gorana — sa blizu milion aktivista, Crvenog krsta — 1,200.000 članova, iz kompaktnog Saveza rezervnih vojnih starešina ili članstvo iz četvrtmilionskog Udruženja penzionera) bilo je prisutno na najširoj društvenoj sceni Republike upravo kroz vlastitu programsku aktivnost zbog koje su te i druge društvene organizacije i udruženja i osnovane. Kao široki, po društvenom efektu rada, navedeni su poslovi brojnih naučnih i kulturnih društava — udruženja, specifične akcije Kulturno-prosvetne zajednice, rezultati lekarskih društava — sekcija (u 54 sekcije deluje oko 7.000 lekara), zatim uspesi Saveza organizacija za fizičku kulturu (oko 600 hiljada članova u oko 7.500 klubova), Narodne tehnike, humanitarnih i drugih organizacija.[4]

---

[3] U akciji »Ništa nas ne sme iznenaditi« evidentirano je u Koordinacionom odboru za ONO i DSZ (i detaljizirano) vrlo efikasno učešće upravo članstva iz društvenih organizacija.

[4] Tradicija nekih od ovih društava proteže se u Srbiji na čitav ovaj vek (Srpsko lekarsko društvo, Crveni krst, Srpsko hemijsko društvo, gimnastička organizacija, geolozi, farmaceuti i drugi), a savremeni tokovi u zemlji rađaju i nova udruženja radnih ljudi i građana kao što su Aerokosmonautičko društvo, Udruženje filmskih i televizijskih radnika, Savez za profesionalnu orijentaciju, sve do vrlo specifičnih organizacija kao što su nova humanitarna udruženja, stručna društva bliska privredi ili pojedina udruženja koja nemaju više od stotinak članova, ali zato ne i beznačajnu društvenu korisnost.

Digitized by Google

Izrazit je bio doprinos društava i udruženja na oslobađanju čovekove ličnosti i rada, uvažavanju sklonosti pojedinaca i humanizaciji odnosâ. Reč je o novim uslovima koje je stvorilo socijalističko društvo stotinama hiljada privrženika svoje profesionalne struke, amaterima kulture i umetnosti, naučnim istraživačima, entuzijastima svih vrsta, aktivistima i prijateljima sporta, pregaocima zdravstva i socijalno-humanitarnim radnicima, svima onima koji u svojim organizacijama provode znatno slobodno vreme, iskazuju lične naklonosti i sposobnosti, obogaćuju život celog društva u različitim njegovim oblicima.

Prema ocenama PZ RK SSRN Srbije (VII sednica od oktobra 1979), radni ljudi i građani svojim delovanjem u društvima i udruženjima širili su mogućnost odlučivanja u društveno-političkim zajednicama, samoupravnim interesnim zajednicama, u organima sindikata, SSO, Saveza komunista, SUBNOR-a, a posebno SSRN.[5]

Socijalistički savez radnog naroda smatra već neotuđivom tekovinom političkog sistema dosadašnji udeo društava i udruženja u društveno-ekonomskim i najširim političkim kretanjima zajednice — to je bila polazna ocena nedavne rasprave u RK SSRN o daljim putevima razvoja i aktivnosti ovog dela celog fronta SSRN. O slabijim elementima te aktivnosti SSRN, o putevima još neposrednijeg uticaja faktora društvenih organizacija i udruženja građana, kroz ceo SSRN, na poslove čitave zajednice, kao mogućnog dela samostalnijeg doprinosa ovih organizacija ukupnom društvenom progresu, i autentičnom izrazu demokratskog mnoštva samoupravnih interesa — o tome se u pretežnom delu ove rasprave i govorilo.

Funkcija u političkom sistemu

Ta krupnija pitanja koja se tiču daljeg i neposrednijeg učešća ovog dela fronta SSRN u političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja bila su grupisana odmah pri otvaranju osnovnih tema i predloga mera — puteva, kao i mogućnih viđenja daljeg rada društvenih organizacija i udruženja građana, pa i celog SSRN na ovom planu.

Istaknuto je da je *uticaj društvenih organizacija i udruženja, kao dela našeg političkog sistema, u radu mesnih zajednica, delegatskih skupština od opština do republika, u aktivnostima samoupravnih interesnih zajednica,* u celini bio izražen uglavnom kroz postojeći delegatski sistem u onom stepenu koji je to do sada u celini uspeo da ostvari Socijalistički savez, o čemu postoje određene ocene. Razlike, međutim, nastaju i u pojedinim sredinama, ali u

[5] Njihova ugrađenost u samoupravne političke i interesne strukture od mesne zajednice do Republike je različita (u Beogradu se u 299 mesnih konferencija SSRN nalazi 1.756 predstavnika društava i udruženja, a od 1.873 delegata u opštinskim konferencijama SSRN, njih 273 su iz društava i udruženja. U republičkim SIZ-ovima sada deluje oko 50 predstavnika društvenih organizacija i udruženja građana, a u sekcijama RK SSRN zastupljeno je oko 150 delegata iz društvenih organizacija i udruženja građana.

Digitized by Google

vrsti problematike: negde su društvene organizacije i udruženja građana ostale pasivni posmatrač, ne vide izvanredne mogućnosti vlastitog uticaja pri odlučivanju o životnim pitanjima od mesne do najšire društveno-političke zajednice[6]; u drugim slučajevima se ignorišu, upravo na tim mestima odlučivanja, inicijative ovako udruženih građana.

Očekuje se puno realniji nego do sada politički efekat, neposrednije predstavništvo, suštinski veći uticaj i bogatije angažovanje društava i udruženja, njihovih samoupravnim putem, kroz SSRN, izabranih delegata u mnogim izbornim sastavima i aktuelnim poslovima skupština i SIZ-ova. Unapređenu poziciju u sistemu donošenja i sprovođenja odluka moguće je postići pre svega poboljšanjem aktivnosti ovog dela fronta u svim organizacijama i oblicima rada SSRN, i to na obostranu inicijativu. U tom smislu smatra se da bi valjalo ostvariti uvid i u formalnu zastupljenost društvenih organizacija i udruženja građana u društveno-političkim većima, delegatskim skupštinama i SIZ-ovima.

I sam *metod rada SSRN, njegovih organa i oblika delovanja, pa i »funkcija delegacije« SSRN* u odgovarajućim telima jedne društveno-političke zajednice, izražavanje »pluralizma interesa«, često su za milionsku strukturu članstva društava, udruženja, klubova, sekcija i družina polazna tačka daljeg »ugrađivanja« u politički sistem. Reč je o vrlo bogatoj mreži različitih rešenja sa, u celini, značajnim samoupravnim sadržajem. Ali, rasprave u pojedinim organizacijama na temu »Društvene organizacije i udruženja građana« sa stanovišta brige SSRN da ceo front odista deluje u političkom sistemu negde, čini se, ostaju samo na ranije dostignutim nivoima ili konstatacijama, dok se, na drugoj strani, zapaža bavljenje pretežno praktičnom operativom samo oko određenih problema pojedinih društava i udruženja.

Valjalo bi, zato, doslednije obezbediti prisustvo stvarnih interesa društvenih organizacija i udruženja građana kao dela fronta, i to u svim konferencijama, predsedništvima i oblicima rada SSRN, smatrajući to kao potrebu šire uloge celog SSRN u političkom sistemu, ali i kao mogućnost za praktičnije ostvarivanje samostalne inicijative radnih ljudi i građana okupljenih u brojnim društvima i udruženjima.

Smatra se da bi *na isti način i svi drugi faktori fronta — sindikat, omladinska organizacija, udruženja boraca (na svoj način i privredne komore)* mogli svako u svom delu akcije da unaprede efikasnost delovanja društvenih organizacija i udruženja građana. Reč je o bližoj, konkretnijoj pomoći sindikata (i Privredne komore) radu društava, udruženja i klubova pri organizacijama udruženog rada ili u pomaganju posebnih stručnih udruženja. Takođe, reč je o daljoj afirmaciji Saveza socijalističke omladine u organizacijama koje su (makar negde i formalno) kolektivni članovi SSO,

[6] U toku je finale javne diskusije o Nacrtu zakona o društvenim organizacijama i udruženjima građana, što je izvanredna prilika za dalju afirmaciju celog fronta, ali i svakodnevno ima prigodnih uredbi i odluka za koje su udruženja zainteresovana.

Digitized by Google

pre svega na i te kako suštinskoj idejno-političkoj, etičkoj i humanističkoj izgradnji ličnosti iz milionskog sastava tih organizacija. U tome i boračke organizacije imaju ne samo tradicionalističku ulogu, nego aktuelnu u pravom smislu te reči, a Savez rezervnih vojnih starešina, primenom novih odredbi o služenju vojnog roka odmah po završetku srednjeg usmerenog obrazovanja, sada stiče nove rezervne starešine, u stvari — omladince.

Sve je neodrživije da se ponegde sindikat brine samo za ispraćaj budućih članova Saveza penzionera, finansijsku pomoć »svome« sportskom klubu ili kulturnoj sekciji, zanemarujući društvenu aktivnost radnog čoveka u okviru nekog udruženja korisnog baš udruženom radu. Ili, da se boračke organizacije bave samo društvima iz uobičajene grupacije udruženja vrlo bliskih nekim aktivnostima SUBNOR-a. Zašto da samo omladinska organizacija »odgovara« za idejno-političku komponentu rada gotovo polovine članstva svih društvenih organizacija, i to mahom samo zato što su oni »kolektivno« u SSO. Ili, da se Savez komunista u ovoj sferi bavi samo ekscesnim slučajevima ili onim što »ne ide kako bi trebalo«[7].

Ceo Socijalistički savez, dakle svi pomenuti subjektivni činioci okupljeni u ovom frontu, sa posebnom ulogom Saveza komunista kao vodeće idejno-političke snage u aktivnosti SSRN, snose punu odgovornost za unapređivanje rada društvenih organizacija i udruženja građana kao neodvojivog faktora političkog sistema, sa svim specifičnostima uloge svake društveno-političke, odnosno društvene i druge organizacije.

I u samim dokumentima pojedinih činilaca fronta valja nešto menjati u pravcu realnijeg shvatanja »kolektivnog članstva« u SSO, na primer, Crvenog krsta, koji je i po širini akcije i po vrsti aktivnosti odista sveobuhvatna i tradicionalna organizacija društveno-humanitarne vrste u Republici, i, kao drugi primer, kolektivnosti sportskih organizacija gde su gotovo svi aktivni sportisti ujedno i mlad svet, omladina. Reč je, u oba slučaja, o većoj potrebi znatno različitijeg po kvalitetu i vrsti angažovanja SSO, jer, recimo, u Crvenom krstu podmladak i tako ide u akciju (masovno, kao i u Pokretu gorana) i bez izuzetnog napora SSO, a na idejnom planu u nekim sportovima, uz sve mere omladinske organizacije, još ima puno promašaja (mada u štampi često prezentiramo neka Potemkinova sela iz rada »aktiva« SSO).

Istaknut je i poseban problem oko uticaja, pa i stavova u nekim dokumentima kod organizovanja dečjih uzrasta, gde se nema uvek ceo uvid koje sve subjektivne snage tamo deluju, pogotovo u školama. Posebno je, čini se, na ovom planu ostavljen »sam sebi« Savez za socijalističko vaspitanje i zaštitu dece.

U slučaju stavova (i dokumenata) o ulozi sindikata, privrednih komora, udruženog rada u društvima, klubovima, sekcijama pri OUR-ima i ustanovama — slabost je, čini se, ponajviše u praktič-

[7] U zaključcima VI sednice CK SK Srbije od 22. juna 1979. godine govori se o obavezi komunista da se kao članovi raznih društava i udruženja zalažu i doprinose njihovom stvaralačkom i odgovornom delovanju u frontu.

Digitized by Google

nom nepostojanju trajnijih dokumenata. A život tih udruženja tamo i te kako teče. Takozvano »gransko« udruživanje stručnih organizacija u privredne komore valjalo bi, predloženo je, ozvaničiti na svim nivoima udruživanja. Savez udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata programski je ostao najšire otvoren, ali u praksi se usmerio na saradnju samo sa društvima najbližim tradicijama NOR-a ili na povremene prigodne manifestacije drugih udruženja. Tu bi, možda, pre trebalo ići na izmene programskih dokumenata jednog ne malog broja društvenih organizacija i udruženja, tako da u njihova programska opredeljenja uđu i odredbe o negovanju revolucionarnih tradicija.

Možda bi u pripremi novih kongresa i konferencija trebalo određeno računati i na dalje usavršavanje stavova, pa i nekih teorijskih, na temu: društvene organizacije i udruženja građana.

Potpunije definisanje društvene pozicije ovog dela subjektivnih snaga koje deluju u našem političkom sistemu stvar je i potreba daljeg uspešnog razvoja i celog SSRN, prirodan postulat samostalnije uloge i tolikih društava i udruženja koja deluju u samoupravnoj bazi društva.

Tekući zadaci privredne stabilizacije i odgovarajući zadaci koji na ovom širem poslu proističu iz petogodišnjeg plana, posebno za njegovu prvu, to jest 1981. godinu, iako do sada nisu bili izvan vlastitih programskih orijentacija zbog kojih je toliko društava i udruženja i stvoreno, nisu do sada bili ni u punom planu njihove ukupne aktivnosti, uz sve ne male postignute efekte na širem polju cele zajednice. I tu su, ocenjeno je na nedavnoj raspravi pri RK SSRN Srbije, rezultati negde približno na dostignutom nivou udela ovog dela fronta u ukupnom radu SSRN. Zbog toga se i kao deo životne provere funkcionisanja sistema baš na kapitalnim problemima društva, i kao deo poboljšanja funkcije celog SSRN sa svim komponentama koje čine front, za udeo društvenih organizacija i udruženja građana u današnjoj stabilizacionoj politici zahtevalo da svoje tromilionsko članstvo usmeri pre svega na puniji doprinos u sredini gde ono i radi, živi, deluje, i to kao subjekt akcije (ne kao »objekt«) na odgovarajućoj privrednoj, naučnoj, kulturnoj, socijalno-zdravstvenoj, komunalnoj i drugoj politici stabilizacije, i to i odmah, i za iduću godinu, i za celo razdoblje do 1985. godine; rečeno je da danas merilo društvene koristi i opravdanosti akcije svakog od oko 30.000 društava i udruženja u SR Srbiji može biti pre svega u oceni postignutih rezultata na planu stabilizacije, uz svu razumljivu specifičnost posla zbog kojeg ta udruženja i postoje.

Stavovi proteklih sednica CK SKJ o ostvarivanju političke stabilizacije i socijalističkih samoupravnih odnosa kroz punu doslednost i odgovornost svih faktora društva u političkom sistemu odnose se i na zadatke društvenih organizacija i udruženja građana koje su dužne da daju svoj znatno veći doprinos (pogotovo na širem društvenom planu) i u reviziji opšte, zajedničke i investicione potrošnje, i u donošenju i realizaciji mera štednje, pri usklađivanju robno-novčanih odnosa, boljem snabdevanju tržišta najosnovnijim artiklima, kao i u produktivnijem poslovanju u celini. Ako borba

Digitized by Google

za stabilizaciju treba da bude »pokret masa«, onda se u tom pokretu mora naći i milionsko članstvo društava i udruženja, i to i sa vlastitim najkonkretnijim akcijama i rezultatima. To podrazumeva da se u društvenom planu jedne društveno-političke zajednice nađu i materijalni elementi koji obezbeđuju bar osnovne uslove za dalju razvoj i društvenih organiazcija i udruženja građana.

O celoj sferi *društvenog dogovaranja u ovom slučaju u oblasti kadrovske politike, zatim finansiranja, kao i kod međunarodnih veza, pa i obaveza društvenih organizacija i udruženja građana oko opštenarodne odbrane i društvene samozaštite,* — posebno je bilo reči. Naime, pošlo se od toga da su društveni dogovori koji obuhvataju i organizacije iz ovog dela fronta — SSRN, pre svega, deo angažovanja društava i udruženja u nekim vrlo značajnim poslovima cele socijalističke zajednice. Dosadašnja praksa u tom delu poslova pokazala je, pored zajedničkih uspeha, i neke specifične promašaje, čak pojave kompromitovanja pojedinih rešenja i dostignuća.

Recimo, u kadrovskoj politici. Zar je danas mogućno oceniti uspešnim, na primer, u sportskim organizacijama, rad na konstituisanju rukovodstava nekih sportskih organizacija?[8] U jednom delu organizacija iz oblasti nauke neki autoriteti ne puštaju pozicije u udruženju već četvrt veka, identifikujući određenu lepu tradiciju društva samo sa svojom ličnošću. Poslednja pozitivna strujanja oko uvođenja kolektivnog rada postepeno razleđuju ovakva mumificirana nasleđa, u čemu je svoj doprinos dalo pre svega članstvo kroz delegatski sistem, pa ipak ostaje još dosta nedoslednosti u primeni svih elemenata Društvenog dogovora o kadrovskoj politici, malo je žena i radnika, pa i nepoštovanja normi o nacionalnom sastavu, idejnom opredeljenju ili ugledu u sredini koja ih bira.

Društveni dogovor o međunarodnim vezama nije potpisalo blizu polovine od ukupnog broja republičkih društvenih organizacija i udruženja građana, a reč je o značajnim konsekvencama izvršavanja ili izbegavanja normi tog Dogovora (onda nije ni čudo što se na nekom japanskom simpozijumu nađe iz naše zemlje 2/3 od ukupnog broja prisutnih). Ili primeri o dogovorima o finansiranju organizacija i udruženja (mada su oni češće praksa na nivou pojedinih opština, gradova) po kojima su sve češća upozorenja da pravoga društvenog dogovaranja o ovoj materiji do sada i nema ili bar da ono osetno zaostaje za ukupnim sistemskim rešenjima.[9]

---

[8] Podaci iz postojeće »Dokumentacije« govore da se u 1980. godini od 42 sportska saveza u Srbiji na funkciji predsedavajućih nalazi ukupno samo dvoje mladih (ispod 28 godina starosti). Uvodimo i podatak da na tim funkcijama sada ima svega 3—4 bivša ili aktivna sportista iz te sportske grane.

[9] I danas je, na primer, potpuno otvoren problem finansiranja Kulturno-prosvetne zajednice za ceo sledeći srednjoročni period; puno je udruženja koja su »bez dinara«, a još više je primera svakojakog »snalaženja« koja se opasno graniče sa nezakonitim postupcima.

Digitized by Google

U značajnoj oblasti opštenarodne odbrane i društvene samozaštite za ovaj specifični deo fronta postoji živa aktivnost, u čemu se jedan deo društvenih organizacija i udruženja, ipak, ponekad ponaša indolentno pod izgovorom da »nemaju stručnjaka« za ovaj tako važan deo posla u frontu. Ne ulazeći, razumljivo, u detalje organizovanosti, zahtev u raspravi je bio: usavršiti što pre sistem ONO i u celoj strukturi društvenih organizacija i udruženja građana, posebno preko poznatih nosilaca posla za pojedine grupacije, uz obezbeđenje nekih elementarnih uslova za dalje usavršavanje ove odgovorne delatnosti.

Sve skupa je konstatovano da društveno dogovaranje oko nekih poslova u kojima učestvuju i društvene organizacije i udruženja građana nije izvan prakse i dostignuća koja u pomenutim sferama ceo SSRN postiže u ukupnom funkcionisanju političkog sistema. No, to dogovaranje u češćim slučajevima i u pojedinim fazama zaostaje, ponegde i štrči zbog improvizacije, a konkretni primeri su tako prisutni u javnosti (na primer, oko loših kadrovskih rešenja ili finansiranja) da po svojoj samo negativnoj komponenti nekada ugrožavaju i pravi utisak o celini ipak uspešnih rezultata.

Kao predlog i zaključak u pomenutoj raspravi za ukupnu materiju društvenog dogovaranja rečeno je da u toku 1981. godine valja obaviti temeljnu analizu društvenih dogovora čiji su učesnik i pojedine društvene organizacije i udruženja građana (ili ih kao deo SSRN primenjuju u redovnom radu), s ciljem da se utvrdi stepen primene tih dogovora, mogućnost i praksa novih mera i tako dalje afirmiše shvatanje o ovim organizacijama kao integralnom delu sistema socijalističkog samoupravljanja. Time bi se, pre svega, učinio korak dalje na praktičnim poslovima u pomenutim oblastima društvene akcije: oko kadrovske politike, međunarodnih veza, opštenarodne odbrane i finansiranja i u društvenim organizacijama i udruženjima građana kao delu Socijalističkog saveza.

U uslovima kolektivnog rada

Navedeni poslovi o kojima je raspravljano, oni oko pojedinih elemenata društvenog dogovaranja, pa i drugi, obavljaju se sada u uslovima unapređenja kolektivnog rada i odgovornosti. Rasprava na ovu temu bila je neodvojiva od uporednog uvida kako se danas obavljaju osnovni zadaci u društvu, pa i u Socijalističkom savezu, kakav se metod u delovanju primenjuje, da li kolektivnost u odlučivanju i odgovornosti za rad dominira ili ne, pa u tom svetlu i kakva su prva iskustva ograničenih mandata na ove funkcije. Tema je otvorena i šire: uloga članstva, konferencija, izvršnih organa, oblika delovanja, pojedinaca na najodgovornijim poslovima itd. Reč je, u stvari, o dogradnji mera na ukupnom demokratskom, samoupravnom preobražaju na bazi ustavnih promena i Zakona o udruženom radu, a ne isključivo o ovom, inače izuzetno značajnom faktoru celog procesa dalje demokratizacije društva — faktoru

Digitized by Google

kolektivnosti u radu i odgovornosti sa prisutnim, takođe važnim, elementom ograničenog mandata nekih funkcija.

Bilo je puno razloga da se i u ovoj raspravi kaže i reč više o uspesima ili promašajima, politički proceni dostignuti efekat, odrede i širi potezi u okviru akcije celog SSRN, ali i uoče specifičnosti nekih okolnosti u ovom delu fronta.

Ocenjeno je da se primena načela o kolektivnom radu, odgovornosti i jednogodišnjem mandatu predsednika u društvenim organizacijama i udruženjima građana ostvaruje uporedo sa odgovarajućim rezultatima koji se postižu u celom društvu, posebno u SSRN Srbije, uz razumljive specifičnosti u dinamici i konkretnim rešenjima koja nameće struktura nekih udruženja, njihova uloga, pa i subjektivne mogućnosti, izvesne pozitivne tradicije i slično. Osnovnu slabost u ovom važnom poslu čini kod ne malog broja društvenih organizacija i udruženja, pre svega, jednostran, pa i površan prilaz stvarnom unapređenju kolektivnog rada i odgovornosti, kao i ulozi ograničenja mandata na nekim funkcijama.[10]

I samo pitanje izmene sekretara otvorilo je novu temu: njegova ovlašćenja. U ovom delu fronta — SSRN sekretari, pogotovu oni na stalnom radu, postaju negde i kočnica kolektivnog rada, pa je predloženo da im se nađe prikladnija uloga (da nisu članovi rukovodstva, pogotovu ako vode stručnu službu gde je ima). Insistira se da svakako valja sprečiti da se sada oko nekih sekretara stvori novi embrion birokratizma i monopola u odlučivanju.

U nekim jako specifičnim organizacijama (na primer, stari ratnici iz 1912—1918. godine) ili humanitarnim (gde su pretežno teško obolela lica) čini se da kriterij o ograničavanju mandata treba prilagoditi realnosti života, a ne onakvim političkim potrebama kakve su kod nekih masovnih i drugih uticajnih društvenih organizacija i udruženja, gde nema odstupanja od dogovorenih principa.

Primena nekih načela kolektivnog rada i ograničenja mandata najmanje je analizirana za nivo osnovnih organizacija — u pojedinim udruženjima, klubovima i sekcijama neke društvene delatnosti. U nekim od njih još nije uspešno završen čak ni onaj elementarni samoupravni delegatski preobražaj, a već se bučno piše o mandatu pojedinaca. Mali je tamo uticaj celog članstva, nizak nivo samoupravnih odnosa, što je posebno formalistički rešeno u delu sporta (o čemu imamo i stavove Savezne konferencije SSRNJ i SSOJ).

---

[10] Ponegde su delom i kompromitovane izborne skupštine (Rukometni savez, ribolovci, neka naučna društva i stručni savezi), na kojima je menjan statut i biran uži izvršni organ. Ima i primera izvesnog odlaganja primene novih normi rada (Veće Narodne tehnike i neki drugi). Gotovo esnafski monopol na izvesne funkcije u udruženjima ili njihovim pojedinim delatnostima (uređivanje časopisa) uočen je i prilikom pojedinačnih razgovora koji su obavljeni u RK SSRN sa brojnim organizacijama. Neke, opet, minijaturne organizacije koje nemaju više od nekoliko desetina članova (Udruženje ambalažera, ekonomski propagandisti, modni kreatori, kozmetičari i slični) jedva da se godišnje i nađu na okupu, a već žure da svake godine menjaju predsednika i sekretara.

Digitized by Google

U celini uzevši, o temi kolektivnosti u radu ocenjeno je: posle protekle godine mere na unapređivanju kolektivnog rada i odgovornosti u celom SSRN valjalo bi ostvariti u svakom delu fronta, kroz politički, u pravom smislu reči, uvid koliko se ostvaruje suština, živa misao inicijative predsednika Tita, a u tom kontekstu i kod društvenih organizacija i udruženja građana. Pri tome bi valjalo razumnim pristupom uvažiti neke specifičnosti oko dužine mandata kod jednog broja manjih ili izuzetnih po vrsti aktivnosti udruženja, pogotovu u nekim njihovim osnovnim organizacijama. Ali i sa punom energijom nastaviti, snagom celog SSRN, onu aktivnost u savezima, društvima i udruženjima koja iskorenjuje zaostali monopol, začaurenost, birokratizam, liderstvo i svaku vrstu malograđanštine u nekim organizacijama, i to akcijom ukupnog samoupravnog preobražaja, u čemu kolektivnost u radu i brže smenjivanje na funkcijama ima punu, sve veću ulogu. Uz sve moguće specifičnosti jednog dela društvenih organizacija i udruženja građana, one su, u celini uzevši, dužne odnositi se prema unapređenju kolektivnog rada isto kao i ceo front SSRN, a ne kao neka oaza, van životnih tokova. To je u raspravi potencirano i zato što je u društvu i dalje veća opasnost od mogućnog degradiranja kolektivnog rada, pa i redovne, brže smenljivosti funkcionerâ, nego što bi to bila bukvalna primena ove inicijative i tamo gde to nije uvek sasvim prikladno.

Digitized by Google

Sreten Sokić

Socijalistička samoupravna ekonomija

(Povodom knjige dr Ljubisava Markovića: »Ekonomija Jugoslavije (Prilozi za studije)«, »Naučna knjiga«, Beograd, 1979, strana 482)

Aktuelnost ekonomske situacije, usled datog stanja, iskazuje se i u potrebi angažovanja nauke u konstruktivnom i stvaralačkom, Marksovim metodom analize, kritičkom pronicanju osobenosti i nedostataka društvene organizacije proizvodnje. U ovim uslovima moramo, teška srca, konstatovati da se u poslednje vreme naša ekonomska nauka nedovoljno efikasno bavi složenim pitanjima ekonomije Jugoslavije. Nesumnjivo je to jedan od razloga zbog kojih studija prof. dr Ljubisava Markovića: *Ekonomija Jugoslavije* pobuđuje izuzetnu pažnju naučne i stručne javnosti. Razlog je i u činjenici da upravo njom autor najavljuje dekadu reafirmacije marksističkog metoda u analizi zakonitosti savremenog društva i sistema društvenih oblika i odnosâ u reprodukciji socijalizma.

Sledeći ove metodološke sadržaje, autor utvrđuje predmet istraživanja kroz okosnicu pristupa analizi oblikâ ekonomskog i društvenog života ljudi u socijalističkom samoupravljanju. Radi se o ranom socijalizmu sa njemu svojstvenom ekonomijom. »Takvo stanje ekonomije socijalizma predmet je ove knjige. Ona je prikazuje u funkcionisanju praktičnih oblika proizvodnje i raspodele, u ana-

Digitized by Google

lizi pravno-ekonomskih instituta, postulata ekonomskog i radnog organizovanja, ekonomske politike i državno-ekonomskih mera. Kritički sud je unutrašnji momenat ovih analiza« (str. 4).

Ekonomija ranog socijalizma otkriva svu složenost protivurečnih svojstava nužnih ekonomskih zakona sa, na momente, ograničavajućim tendencijama društvenih postupaka proizvođačâ. U njima se zakon vrednosti iskazuje i kao ekonomski zakon politike. To je proces koji trajno uključuje i političke i ekonomske činioce. Znači, prisustvuje tendencija novog »izgrađivanja uslovâ proizvodnje« (Marks) i prevazilaženja onih koji su se ispoljavali kao odnosi »iza leđa samih proizvođača«, izvan svesnog delovanja i vladanja udruženih proizvođača.

Ekonomija Jugoslavija, kako je autor eksplicira u ovoj studiji, afirmiše se kao nauka »zakonitosti i protivurečnosti epohe socijalizma — tzv. sopstvene protivurečnosti socijalizma« (str. 3), uz nadahnutu analizu ekonomskog uređenja i privrednog sistema našeg društva. Dijalektičku »metodološku dimenziju« Marković dosledno neguje polazeći od činjenice da »ekonomsko uređenje našeg društva, položaj i način upravljanja društvenom svojinom, način i instituti privređivanja, organizacija raspodele društvenog proizvoda i drugi privredno-politički odnosi nastaju tokom 2—3 decenije promena i prilagođavanja, smena funkcija države nad poslovima ekonomije u korist udruženog rada«.

Studija se zasniva na analitičko-sintetičkom teorijskom opusu duboko oslonjenom na Marksov metod koji ekonomiste upućuje da razmatraju pitanja (kardinalna) daljeg razvoja socijalizma. »Socijalistička revolucija ukida kapitalistički ekonomski poredak u smislu ukidanja kapitala-odnosa pod (a) i pod (b), dakle eksproprijacijom kapitalističke klase, tj. ukidanjem njenog vlasništva nad uslovima za proizvodnju i ekonomske vlasti u proizvodnji i prisvajanju viška vrednosti. *Ali ne ukida — i ne može društveno-ekonomsku egzistenciju viška vrednosti nad kojim* ekonomsku vlast stiče »proizvođačka klasa« koja ne može da savlada zakon koji nju prinuđuje na ekonomsku upotrebu viška vrednosti kao akumulacije, tj. u funkciji proširene reprodukcije« (str. 6).

Knjiga ima svoj motiv koji polazi od toga da, posle ostvarenih klasno-političkih preobražaja u društvenoj poziciji radničke klase u Jugoslaviji u odnosu na političko-ekonomske funkcije i u sklopu savremenih kretanja, postoji neophodnost da se savremenim studijama što istinitije analiziraju odnosi u kojima proizvođači mogu da ostvaruju svoje ekonomske odnose. Potrebna je složena, svestrana, celovita i što potpunija analiza puta kojim proizvođači prolaze kroz kompleks odnosâ društveno-ekonomske reprodukcije na današnjem stepenu materijalnog i ekonomskog razvoja u uslovima relativno udruženog rada i tendencije ka afirmaciji socijalističkih odnosa proizvodnje. Sledeći ovaj istraživački zadatak, studija je antiapologetska, hrabro ulazi u sve probleme i procese sledeći marksistički koncept kritičkog preispitivanja društvene stvarnosti. Mi ćemo pokušati da pomenemo samo neka pitanja koja se u studiji ekspliciraju.

Digitized by Google

Socijalistička samoupravna ekonomija — ekonomija Jugoslavije — sadrži potenciju ostvarenja pretpostavki neophodnih za afirmaciju društvenog položaja proizvođačâ uz stalan razvoj materijalnih i ekonomskih preduslova društvenog progresa. U tim uslovima ekonomska osobenost načina proizvodnje objektivizira poziciju proizvođačâ u društvenoj reprodukciji upravo polazeći od materijalnih preduslova novih društveno-ekonomskih i političkih odnosa. Samoupravna ekonomija je, s te strane, prelazni oblik ka punoj afirmaciji društveno-ekonomske pozicije proizvođačâ. Prelazni oblik zakonit u svom preobražaju ka »udruživanju slobodnih ljudi« (Marks).

U knjizi se na naučno korektan način upozorava na pitanja analize samoupravljanja u svom unutrašnjem realnom protivurečnom i na momente stihijnom ili anarhičnom sadržaju. U knjizi se ide dublje u postavljanju ovih pitanja i formulisanju naučnih istina koja u našoj stvarnosti postaju sve aktuelnija. Analiza ovih Markovićevih argumenata je značajnija u uslovima obilja »naučnih sadržaja« u kojima susrećemo negovanje pseudomarksističkog pristupa koji smatra realne samoupravne odnose kao »idealan sistem«. Ilustrujmo to samo jednim sažetim stavom: »samoupravljanje kao produkcioni odnos? Šta se time kaže? Prema marksističkoj metodi dati produkcioni odnos još nije istorijski definisan ako se naznači samo momenat upravljanja čak i kad se ukine svojina kapitalističke klase nad uslovima za proizvodnju i ostvari upravljanje od strane samih radnika nad poslovima reprodukcije. Stvarni karakter produkcionih odnosa određuje bitno nivo materijalnih proizvodnih snaga i ekonomski zakoni koji regulišu proizvodnju, raspodelu i upotrebu društvenog proizvoda. Ukoliko sa društvenim sredstvima za proizvodnju i upravljanjem od strane radnika ide i zakon vrednosti kao i široko plansko i praktično angažovanje države u uređenju ekonomskog života, onda se radi o nižem stupnju prelaznih socijalističkih produkcionih odnosa i svi ti momenti određuju njihovu prirodu« (str. 67—68).

Složenost elemenata prelaznih socijalističkih produkcionih odnosa iskazuje se i u formi raznovrsnih idejnih opredeljenja u vladajućim socijalističkim ideologijama u kojima susrećemo idealističke, iluzionističke, utopističke, pa čak i čitav spektar reakcionarnih i dogmatskih ideja i ideologija. Autor ne nudi *modus vivendi* svim ovim tendencijama, idejama i ideologijama, ali pruža obilje teorijskih i metodoloških argumenata analize i pravaca akcije koji su lišeni ovih opterećenja i realni u oceni stanja, a optimistički i racionalni u proceni »ljudske zbilje« i razvoja produkcionih odnosa uslovljenih u svim »čulno natčulnim« aspektima društvene stvarnosti koji u svojoj osnovi objektiviziraju najamni karakter rada. »Najamni karakter ljudskog rada objektivan je odnos u načinu proizvodnje i stvarna osnova kapitala i kapitalizma. Ali je istovremeno to onaj momenat u istorijskom razvoju materijalnih proizvodnih snaga koji se uspostavlja »nezavisno od volje i svesti ljudi« (Karl Marks). Ne može se, dakle, ukinuti nikakvim vanekonomskim činom, nikakvom promenom nosioca svojine nad

Digitized by Google

uslovima za proizvodnju, tj. ni promenom u rasporedu društvenih funkcija u reprodukciji. To podrazumeva i promene u sistemu društvene organizacije upravljanja. Time se ne osporava progresivni značaj koji fikcija o ukinutom najamnom odnosu i socijalizmu može da igra i stvarno igra u novoj političkoj istoriji« (str. 151—152).

Regularnost interesâ proizvođačâ u odnosima proizvodnje — proizvodnje vrednosti — artikuliše se neposrednim ostvarivanjem ekonomskih funkcija u udruženom radu, odnosno reprodukciji kao direktna negacija državne ekonomije u kojoj ekonomsku vlast i uređivanje ekonomskog života vrši država. Analizi ovih odnosa i međuzavisnosti autor posvećuje treći odeljak pod nazivom »Državna ekonomija i ekonomija Jugoslavije« i niz komparativnih i kritičkih osvrta u drugim delovima knjige. Planski totalitarizam ekonomskih poslova iskazuje se kao personifikacija ovih oblika ekonomske reprodukcije. Država još uvek u solidnim razmerama ostvaruje ekonomsku vlast u ime proizvođačâ i u »korist proizvođačâ«. Društveni preduslov ostvarivanja ove pozicije je, u pojedinim sferama društvenog rada, »upotreba« socijalističke svojine kroz raznovrsne oblike negacije državne svojine. Ekonomska vlast se iskazuje kao vlast nad celokupnim društvenim proizvodom, priznajući svaku upotrebnu vrednost unapred kao društvenu upotrebnu vrednost. Ovim državna naturalna proizvodnja određuje društvenost reprodukcije i »ekonomske odnose« u zadovoljavanju društvenih potreba. Sveobuhvatnost državnih ekonomskih funkcija, kao osnove produkcionog odnosa, objektivno je dovela do njihove negacije u korist samoupravno udruženog proizvođača koji proces proizvodnje vrednosti i raspodele ostvaruje kao neposredne ekonomske poslove u reprodukciji.

U studiji se ide dalje u uočavanju protivurečnih svojstava ekonomije epohe prelaza. Otvara se niz pitanja u naporu da se izbegne »ideološko slepilo«. Neka se markiraju kao trajna: »Ostaje i dalje pitanje kako se podruštvljavaju otuđene ekonomske moći naspram stvarnog proizvođača — da li ukidanjem anonimnog kapitala i banaka kao samostalnih agenasa u društvu proizvođača ili obrnuto, podruštvljavanjem banaka i ujedinjavanjem sfera ekonomske reprodukcije na čelu sa bankama u kojima je osnova državno-društvena politika jedne demokratizovane, podruštvljene države?« (str. 67).

Otuda činjenica da se »dovoljno ne respektuje obelodanjenje suprotnosti unutar odnosa reprodukcije. Stoga mirnu naučnu analizu i svestrano fundiranu politiku potiskuje prakticizam, agitacija za samoupravljanje i čistu socijalističku »raspodelu prema radu« kao i žurba reorganizacije. Mnoge improvizacije uzimaju maha, iznuđuju se praksom, koja, usled stihije suprotnosti i inercije površne svesti, protura administrativni način uređenja društvene reprodukcije. Istina, čini se to pod demokratskim velom raznih dogovora mada su oni protkani mrežom državne prinude preko koje stiču dohodak i funkciju razne »zajednice«, »fondovi« — stvarno izvan vlasti proizvođača, otuđene od njih mada se stabilno reprodukuju

Digitized by Google

iz troška proizvodnje proizvođača, pre, dakle, nego što ovi mogu da reprodukuju svoju proizvodnu funkciju« (str. 153).

Ekonomska vlast proizvođačâ u samoupravno udruženom radu konkretan je oblik konstituisanja »udruženja« sa produkcionim odnosima koji prevazilaze forme tehnokratske dominacije i grupno-svojinskih odnosa. U tom kontekstu Marković ukazuje da socijalističko samoupravljanje nema alternative, već svoj puni procvat može doživeti samo u uslovima razvijanja takvog karaktera proizvodnje vrednosti i raspodele u kome će radnik samostalno odlučivati o pitanjima rada i života. Robna proizvodnja egzistira u ovim uslovima kao zakonitost objektivne valorizacije (objektivne mere) samoupravnih odluka u ekonomskim poslovima reprodukcije.

Autor pitanja robne proizvodnje u socijalističkom razvoju obrađuje upravo u skladu sa svojim višegodišnjim teorijskim opredeljenjem. On još jednom podvlači da je robna proizvodnja nužna tokom prelazne epohe iz kapitalizma u komunizam, ističući i razloge i dileme raznovrsnih teorijskih i idejnih opredeljenja vezanih za zakonite trendove ove nužnosti. »Socijalistička proizvodnja roba, tj. tržište u širem ekonomskom sadržaju zakonitost je ekonomije Jugoslavije. Elementarna osnova ove zakonitosti je u stupnju materijalnih proizvodnih snaga. Ova činjenica je izražena kao preveliki udeo subjektivnih činilaca rada, ljudskog, naspram objektivnih činilaca, mašinerije i primenjenih nauka. Sve dok subjektivno činilac rada zadržava krupno značenje u ekonomiji društvene proizvodnje, sve dok se ova ne kreće kao »igra prirodnih sila pomoću nauke«, neophodno je tržište kao svojevrsni i osamostaljeni oblik društvene mere i društvene podele rada« (str. 327). Posebno je značajno razmatranje tržišta kao opšteg ekonomskog pojma za robni promet koji se realizuje kontinuelno. Autor analizira aktuelna pitanja i probleme jedinstva tržišta, promene u tržišnom mehanizmu, faktore ujednačavanja uslovâ privređivanja itd. Među najuspelije odeljke knjige smatramo glavu III, posvećenu društvenoj organizaciji cena. Autor postavlja niz pitanja: da li se radi o ekonomskom obliku ili administrativnoj dozvoli, da li su postojeći režimi cena u kojima je »više od 3/4 proizvoda, što se tiče odobravanja cena, u vlasti savezne vlade« (str. 317) itd. Na ovim veoma značajnim pitanjima i teorijskim raspravama nećemo se zadržavati jer je o njima bilo već reči u našim nedeljnim glasilima.

Robna proizvodnja je u uslovima samoupravno udruženog rada u funkciji uređivanja društvenih odnosa. Ona je oblik podruštvljavanja reprodukcije i ekonomske vlasti, objektivizirajući moć samoupravne ekonomije kao poluge za ovladavanje radnikâ protivurečnim ekonomskim tokovima i poslovima. Proizvođač u savremenim uslovima može da usmerava stihiju njenih zakonitosti spoznavanjem njihovih dejstava, svesnim usmeravanjem i uređivanjem međusobnih ekonomskih odnosa. Ovo je, svakako, prvi i polazni zakon društvene pozicije proizvođača u ekonomskoj funkciji u produkcionim odnosima socijalizma. Njih u ekonomskom poretku Jugoslavije karakteriše društvena svojina sredstava za proizvodnju i samoupravna ekonomija.

Digitized by Google

Okosnica pozicije i egzistencije zakonitosti robne proizvodnje u samoupravno udruženom radu leži u karakteru i svojstvima samoupravne ekonomije. Uslov je ostvarivanje uloge radnika kao njenog funkcionera, ali funkcionera i nad spoznajnom moći prirode funkcionisanja ekonomskih zakona. Razlog je što ovo funkcionisanje uslovljava i oblik i intenzitet tendencije zakona vrednosti kao iskazivanja i prevazilaženja protivurečnog stanja potrebnog rada i viška rada, tog bitnog uslova šireg oslobađanja ekonomskih potencija društva. Ali ne kao ekonomska snaga države i očuvanje njenog etatističkog mentaliteta ili, pak, neograničena moć slobodne ekonomske snage tržišta i njegovih suprotnosti, već kao objektivna potreba i uslov proširene reprodukcije udruženih proizvođača (svesno uređivanje). »Štaviše, intenzitet suprotnosti postaje sve veći ako se previđa sadržina ekonomskih zakona, ako se administrativno guše, a tok reprodukcije podvodi ocenama subjektivističkih htenja« (str. 5). Time je stvarna društvena pozicija proizvođača u ekonomskoj funkciji sudbinski vezana za ovladavanje viškom rada i rezultatima svoga rada sa ispoljavanjem mogućnosti vladanja stvarima. Tim pre što »sa robnom proizvodnjom ide neminovno ekonomski odnos u kome je otuđenje karakterističan elemenat. Svaki oblik ekonomskog uređenja ovo otuđenje vaspostavlja ukoliko ima posla sa odnosima robe i novca. Krupna (kapital) proizvodnja vrednosti razvija oblike ekonomskog otuđenja do najviših potencija. Međutim se u tim oblicima vrši podruštvljavanje načina proizvodnje i izgrađuju materijalne pretpostavke za prevazilaženje vrednosti kao momenta i funkcije u načinu proizvodnje« (str. 67).

Stvarna ekonomska pozicija proizvođača razrešava se u dijalektičkom jedinstvu suprotnosti samoupravne ekonomije i zakona vrednosti sa sveopštim odnosom tržišta i plana i drugih kategorija robne proizvodnje, ali kategorija sa socijalističkim sadržajem i višim ekonomskim kvalitetima. Osnovni kvalitet je zakon sveopšteg podizanja ekonomije društvenog rada i racionalnog uređivanja procesa razmene materije čoveka i prirode. Autor ceni da, sa aspekta nužnosti odnosa egzistencije zakona vrednosti i socijalizma, postoji neophodna istorijska radikalna alternativa. Evo kako je Marković postavlja: »Socijalizam je u suštini najefikasniji i najstabilniji ako uspeva da se ugrađuje u zakon vrednosti, da širi socijalni smisao njegovih surovih ekonomskih zahteva i da ih postupno, saglasno materijalnoj i kulturnoj zrelosti, okreće u korist čoveka neposredno. Ali za dugo. Pri tome se ne radi o ekonomskoj inferiornosti socijalizma prema ekonomiji kapitalizma. Takođe ne ni o ideološkoj inerciji, fetišu vrednosti. Upravo obratno. Ta činjenica pokazuje kako je socijalizam superioran prema kapitalizmu, kako je sposoban da prizna pravu prirodu proizvodnih snaga i da unese viši socijalni smisao rada i života. Ali je i činjenica nedovoljnosti materijalnog bogatstva za više oblike života i da, veran svojoj prirodi, socijalizam za dugo održava napor radnika da savladava protivurečnost svoga i društvenog rada i da u novcu — u svetskom novcu — nađe potvrdu za višu potenciju svoga rada« (str. 66).

Digitized by Google

Sve su ovo preduslovi koji opredeljuju svesno usmeravanje i organizaciju celokupne reprodukcije od strane proizvođačâ. Otuda Marković planskoj društvenoj reprodukciji posvećuje IX odeljak (str. 403—481), sa dvanaest glava. Pored rasprave o planskoj kontroli društvene reprodukcije, planiranju i tržištu u ekonomiji Jugoslavije, autor analizira sistem društvenog planiranja i planiranje i robnu privredu. U ovoj studiji susrećemo teorijsku konzistentnost i celovitost obrade uslovljenosti planiranja oficijelnim stanovištima i ideološkim opredeljenjima kao i prolaznim problemima planiranja. Autor posebno analizira samoupravno planiranje kao vid svesnog usmeravanja ekonomske reprodukcije samoupravljanja, odnosno podsticanja proizvodnje, razmene, raspodele i potrošnje. Istovremeno se samoupravnim planiranjem ostvaruje društvenost nad uslovima, sredstvima i rezultatima rada od strane udruženog proizvođača. Znači, ono kao takvo predstavlja samosvesno koordiniranje i uređivanje »udruženjâ rada«. Time planiranje u uslovima egzistencije socijalističke robne proizvodnje postaje regularan — nezamenljiv element samoupravne ekonomije i značajan faktor usmeravanja samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa. Ovim planiranje ima složenu poziciju u ispoljavanju funkcija zakona vrednosti.

Samoupravna ekonomija je planska ekonomija u kojoj udruženi radnici ostvaruju svoj neposredni interes (kao proizvođači vrednosti) identifikujući ga sa klasnim socijalističkim karakterom. Radnik kao ekonomski funkcioner postaje nosilac planskih aktivnosti i kreator koncepcije i metodologije planiranja. Ovo su preduslovi usklađivanja ekonomskih, socijalnih, najširih društvenih i drugih interesa i ciljeva u usmeravanju samoupravnih proizvodnih odnosa. Sve to ukazuje na uslovljenost samoupravnog planiranja stvarnim društveno-ekonomskim položajem proizvođača i karakterom i sadržajem njegove društvene uloge. Imanencija samoupravnog planiranja rezultantno se ispoljava kroz izgrađivanje ekonomskih funkcija proizvođača u reprodukciji »udruženja rada«.

Ekonomija Jugoslavije podrazumeva presudnu afirmaciju prvog zakona podruštvljavanja socijalističke reprodukcije: vlasti proizvođača nad viškom vrednosti uz prisustvo intenzivne društvene akumulacije, što je i marksistička osnova ovladavanja društveno-ekonomskim i političkim odnosima. Marković ističe da učvršćivanje društvene pozicije proizvođača i odgovornost za ekonomske poslove ispoljava svoju najsnažniju potenciju u samoupravnoj ekonomiji kroz sposobnost »udruženjâ« za akumulaciju, odnosno proširenu reprodukciju. Neposredne funkcije radnika se pojavljuju kao regularna ekonomska zakonitost, protivurečna po svojim tendencijama, ali zakonita po svom nastupu kako u svetu tako i u Jugoslaviji. Ali regularnost koja je uslovljena stepenom materijalnog i ekonomskog razvoja. Otuda i niz kontroverzi kojima se svaka ozbiljna studija neminovno mora u svojim analizama baviti. Radnik afirmiše svoju ekonomsku funkciju i društvenu poziciju pre svega u »udruženjima rada«, i to kroz njihov ekonomski individualitet. U našem ekonomskom poretku to je čitav niz potencijalnih

Digitized by Google

mogućnosti »udruživanja« u celinu društvene reprodukcije. Iz njih proizlaze i ekonomske i društvene potencije: (a) »veća radnikova kontrola, vlast u reprodukciji, negacija tehnokratizma u preduzeću i društvu; (b) ali i važnost ekonomskih zakona« ... uz smanjenje »socijalne pravde« izvan produktivnosti rada (str. 67) ... zatim negacije »recidiva klasične regulativne ekonomske funkcije države u planiranju i upotrebi adekvatnog instrumentarija ekonomske politike — što se ne može izvesti bez neposredne poreske i bankarske ingerencije države kao i neposredne vlasti, svojine nad delom društvenog kapitala« (str. 67).

Analiza društveno-ekonomske pozicije proizvođača u ostvarivanju akumulativnosti i reproduktivne sposobnosti polazi od »udruženjâ« i ostaje fundamentalni pokazatelj stanja materijalne proizvodnje i reprodukcije u celini, ali sa aspekta istinskog jedinstva političke i ekonomske vlasti radnika. Ćelijski oblik ostvarivanja ove tendencije je OOUR i drugi oblici udruživanja u kojima je zastupljen ekonomski individualitet njih kao proizvođača roba u osobitoj ekonomiji privređivanja koja se zasniva na proizvodnji i prometu vrednosti. Sa tog aspekta OOUR postaje osnova ekonomskih odnosa u reprodukciji, polazna ćelija ekonomije i ekonomsko-poslovnog sistema, uslov stvarnog podruštvljavanja sredstava za proizvodnju. Otuda iskustva i problemi udruživanja pobuđuju posebnu Markovićevu pažnju.

U obilju briljantnih teorijskih i analitičko-sintetičkih opservacija koje susrećemo u ovoj knjizi svakako su najuspelije stranice posvećene ekonomsko-poslovnom sistemu proizvodnje (str. 151—231). Opredeljenje da udruživanje rada tretira u funkciji društvene ekonomije i ekonomskog individualiteta u reprodukciji nužno je dovelo do svestranijeg razmatranja osnovnih organizacija u kontekstu ekonomskih kriterija udruživanja i širih »ekonomskih udruženja«. Osnovna organizacija kao obličje organizovanja udruženog rada ulazi u deceniju svoga postojanja, ali i dalje ostaje poprište preispitivanja ćelijskih odnosa proizvodnje i raspodele. Potvrdila se osnovna orijentacija. Obilje pozitivnih iskustava, ali i zahteva za dalje razvijanje kvalitativnih svojstava udruživanja rada i sredstava. Teorijska misao kasni u istraživanju i objašnjavanju savremenih fenomena. Susrećemo uglavnom načelne ocene. Posle niza godina još uvek se zadržavamo na marginama koje definišu OOUR-e. Javlja se praksa stvaranja »tabua« od osnovnih organizacija. Naučna istraživanja najčešće staju tamo gde treba da počnu najintenzivnija prikupljanja naučne (empirijske) građe i njihova kvalifikovana obrada.

Analizirati kardinalna pitanja društvenog razvoja socijalizma (savremenu socijalističku epohu) i u tom kontekstu »jugoslovenski fenomen«, prikazati i »kritički naučno osmotriti« niz normativnih rešenja koja u celini ekonomskog poretka uslovljavaju buduću epohu razvoja — upravo je izazov za autora. Izazov ne samo za njega, već i za mnoge teoretičare i naučne istraživače. Marković u toj orijentaciji nudi čitaocu solidnu »riznicu naučnih argumenata«. »Sa novim ustavnim rešenjima (amandmanima) otvara se pro-

Digitized by Google

stor za dalji progres u priznanju stvarnih odnosa. U njima se naznačuje potpunija fizionomija radnikove ekonomske funkcije« (str. 153).

Postaje sve jasnije da koncept samoupravnog udruživanja tek treba da se afirmiše kao osobita i nezadrživa potencija za proširenu reprodukciju i afirmaciju ekonomske pozicije proizvođača. U njoj je uloga pojedinih »udruženja« relativizirana i objektivizirana, oslobađajući se preterane ideološke farse i svih nerealnih (u određenim slučajevima i utopijskih) koncepcija.

Marković preduzeće i OOUR razmatra kao agense društvene reprodukcije, kao društveno-ekonomske individe. »Radnici se na tlu preduzeća (i ustanove) ekonomski konstituišu u »osnovnu organizaciju udruženog rada«. Oni postaju svojevrsni »ekonomski individuum« proizvodnje vrednosti i na toj osnovi uređuju svoju reprodukciju i ukupnu funkciju preduzeća. Time se ne dovodi u pitanje jedinstveni karakter ekonomije i proširene reprodukcije preduzeća, njegov društveni i tržišni karakter« (str. 153). Afirmacija OOUR-a ne dovodi u pitanje individualni karakter funkcije ekonomije preduzeća. To je, znači, takva ekonomija udruživanja koja objektivizira interes odgovornosti za ekonomsku reprodukciju. »Upravo ta osobina jača, stiče masovni impuls u onim potencijama koje su prirodne kad se radnik neposrednije suoči s ekonomskim računom svojih radnih i poslovnih postupaka. Kad se, dakle, radnik nađe pred alikvotnim delom svog društvenog dohotka, jasnom merom za valjanost svog ponašanja, ali i kvalitet ekonomske politike preduzeća, tj. celine »ekonomskih individua«, treba računati na njegov svestrani interes i ekonomsku pažnju prema svim pitanjima politike. Potencije ekonomisanja, akumulacije, pojedine i opšte ekonomske politike, planiranje i podela rada, interes za šira ekonomska zbivanja — ugrađivani su upravo kao intencija ustavnih rešenja. U tome je i smisao »osnovne organizacije udruženog rada«, a ne nikako »atomiziranje« preduzeća, pravo na »žiro-račun« i veću zainteresovanost, nezainteresovanost za druge« (str. 154). Izlaže se ovde suština ekonomske filozofije izlaska dosadašnje primene takozvanih »radničkih amandmana« iz svojevrsne krize, bar kad su u pitanju osnovna kvalitativna svojstva društvene ekonomije i ekonomije udruživanja.

Radi se o jednom interesantnom pristupu udruživanju rada na osnovici realnog materijalnog razvoja, razvoja svesti, kulture itd. i načelne normativne orijentacije ka slobodno udruženom radu. Društvenu praksu ne može više zadovoljiti niz načelnih ocena iskazanih kroz konstatacije da društvena svojina sredstava za proizvodnju, društvenost proizvodnje i podruštvljavanje upravljanja razrešava sve protivurečnosti proizvodnih odnosa socijalizma. Potreba je, možda više nego ikada, za kritičkim preispitivanjem osnovnih ćelija proizvodnje i raspodele. Ali sa aspekta dalje afirmacije ekonomije rada i upravljanja i socijalističkog samoupravljanja. Karakter ekonomskog poretka objektivizira potrebu prevazilaženja niza praktičnih manifestacija »komunizma potrošnje« u državno kontrolisanim uslovima udruživanja i proizvodnje.

Digitized by Google

Konstituisanje »udruživanja rada» na tlu zakonâ ekonomije upućuje autora da insistira na ekonomskoj i društvenoj osnovi odnosâ u reprodukciji socijalizma, što neminovno nameće raspravu o preduzeću. Marković ističe da je »socijalističko preduzeće osnovna ćelija u kojoj se konstituiše društveni rad »udruženih proizvođača«, konstituiše se kao proizvodnja vrednosti — i istovremeno osnovna ćelija iz koje se rađa i reprezentuje dublji odnos socijalizma — funkcija radnika da oni neposredno prisvajaju proizvod »društvenog rada« i preuzmu odgovornost u društvenoj reprodukciji« (str. 155). Njegov ekonomski individualizam se iskazuje u nizu vitalnih pitanja proizvodnje i prometa vrednosti, sjedinjujući u proizvodnim odnosima niz pitanja ekonomske i društvene zrelosti socijalizma.

To je jasna objektivna odgovarajuća ekonomska organizacija osnovnih ćelija proizvodnje vrednosti. Pred nama stoji mogućnost ovakve orijentacije: »ili alternativa društvene situacije gde se OOUR-i održavaju u povoju socijalne pravde, ljudske opšte etike i solidarnosti, u mreži sveuređenih, dogovorenih odnosa, formalno radničko demokratskih, ali uz najpuniju asistenciju i patronat političkih institucija, pre svega Saveza komunista.

Da li se u ovom slučaju savladavanje preduzetnog birokratizma plaća recidivom svenarodnog partijsko-sindikalnog tehnokratizma?« (str. 67). Sve su to uzroci i objektivni ograničavajući faktori savremene transformacije preduzeća od jedinstveno funkcionalnog »ekonomskog udruženja rada« u »integralni« sistem »ekonomskog udruženja rada«. Jedino u ovim uslovima preduzeće ispoljava punu ekonomsku individualnost kao celovit sistem ekonomije osnovnih organizacija. Osnovna organizacija postaje ovde društvena forma ekonomije sa punim punomoćstvom u podizanju proizvodne snage rada. Kao takav, OOUR postaje ekonomski agens koji se pojavljuje u procesu stvaranja vrednosti, ali i prisvajanja. Na toj osnovi se OOUR ujedinjuje u preduzeće iako u protivurečnim uslovima i odnosima,

Sve to aktuelizira Markovićev zaključak da su postavljeni objektivni ekonomski okviri egzistentnih svojstava »udruženjâ rada« sa tendencijom ka sve višim oblicima udruživanja. Otuda od samoupravne ekonomije i stanja proizvodnih snaga zavise ovi socijalistički procesi na jednoj višoj potenciji prevazilaženja sadašnje faze ranog socijalizma. S tog aspekta analize potrebno je kritički razmotriti kategorije: reprodukciona celina, integralno samoupravljanje, dohodovni odnosi i procesi itd., čija vulgarizacija dovodi u sumnju ove objektivne razvojne tendencije. Osnovni problem ubrzanog razvoja proizvodnih snaga kod nas iskazaće se u narednim godinama i kao pitanje odnosa prema internacionalnim ekonomskim kriterijima i tržišnim odnosima međunarodnog kapitala i proizvodnje. U svakom slučaju, moraju se uvažiti kriteriji produktivnosti rada i racionalne upotrebe svih proizvodnih resursa iskazani na svetskom tržištu. Perspektiva ekonomije Jugoslavije je intenzivnije uključivanje u ove tokove koji su jedan od preduslova ubrzanog društvenog progresa. Međutim, ona se mora ostvariti u

Digitized by Google

uslovima afirmacije socijalističkih društveno-ekonomskih i političkih odnosa. Sve bi to vodilo daljem oslobađanju sopstvenih unutrašnjih snaga progresa i društvene odgovornosti proizvođačâ za usmeravanje i ubrzavanje proizvodne snage ekonomije socijalizma u čijoj osnovi leže dohodovni odnosi.

Odeljak V tiče se analize ekonomske organizacije i socijalnih odnosa u procesu podruštvljavanja dohotka, kao i karaktera dohodovnih odnosa uopšte. To je odeljak pod naslovom »Dohodak, sistem ekonomskih odnosa i suprotnosti«. U uvodnim razmatranjima ovog odeljka autor ističe: »Dohodak se često tumači: školski kao nova vrednost, štaviše, kao novi izdatak ljudskog rada i, po sebi se razume, mora pripadati neposrednim proizvođačima čim ovi postanu vladajuća snaga društvene reprodukcije. Ovakav način mišljenja, iako sadrži neophodne elemente, pojednostavljuje stvarno stanje društvenih odnosa, vodi raznim iluzijama i na strani proizvođača i uopšte deformiše društvenu praksu« (str. 231). Otuda je dohodak složen društveno-ekonomski odnos iz koga zakonito treba da proizađe punomoćstvo proizvođačâ nad reprodukcijom i odgovornost za ekonomiju. Ovo punomoćstvo, čija ekonomska snaga leži upravo u raspolaganju novostvorenom vrednošću, iskazuje svoju društvenost kroz složeni ekonomski mehanizam i obilje protivurečnih odnosa.

Marksistička politička ekonomija ističe vezu dohotka i novostvorene vrednosti. Veza je unutrašnja i makroekonomska. Međutim, ovom naučnom istinom, sa aspekta naših realnih društveno-ekonomskih odnosa, nismo objasnili suštinu dohotka. Kod dohotka moramo razumeti njegovu materijalnu i društvenu stranu. Priroda dohotka ima najširi društveni sadržaj. Dohodak se stiče kao dohodak OOUR-a, ali samo kao deo društvenog dohotka (polazeći od karaktera svoga rada i društvenog minulog rada). »Dohodak, koji neizbežno sadrži momente raspodele i stimulacije za radnike, ima se uzeti kao oblik njihove i društvene ekonomske protivurečnosti, jedan stupanj u njihovoj emancipaciji u poslovima reprodukcije i politike, ali i oblik ekonomske prinude koja surovo nagoni na napor u produktivnosti rada i odgovornosti, društvene kombinacije u proizvodnji i poslovanju. Zbog toga su i činioci dohotka mnogobrojni, a sami odnosi u kojima se predstavljaju — mistificirani i postvareni« (str. 251).

Autor studije ukazuje na čitav splet društvenih i ekonomskih okolnosti i uslova koji utiču na stvaranje dohotka. U celini ovih okolnosti, društvene ekonomije, niza agenasa i institucija iskazuje se upravo društveni karakter dohotka. Uzmimo samo društveni splet okolnosti i odnosâ u sferi ekonomije i planiranja u procesu društvene upotrebe dohotka. Usmeravanje ekonomskih preduslova i formi ovladavanja radnikâ sveukupnim odnosima »tokova reprodukcije« usložnjava značaj dohotka. U tom kontekstu ukazujemo na potrebu izmene pozicije ne samo izvorâ ukupnog prihoda, već i drugih složenih društvenih kategorija. Otuda i sama ekonomija ukupnog prihoda osnovne organizacije neposredno utiče

Digitized by Google

na visinu dohotka. Naime, ekonomija privređivanja aktuelizira i ekonomiju upotrebe celokupnih troškova proizvodnje.

S druge strane, društvena strana dohotka ističe radnika kao opunomoćnika svih ekonomskih procesa i odnosâ. On razrešava tu svoju funkciju u korist stalnog uvećavanja dohotka kao robni proizvođač. Sve to uslovljava koliko će radnik izdvojiti iz dohotka za lične i zajedničke potrebe, što uslovljava i društveni status čistog dohotka. To čitaoca upućuje i na one glave u kojima Marković obrađuje raspodelu, regularnost ličnog dohotka i uticaj i ulogu minulog rada, cene, osnove inflacije cena roba itd. Ovi delovi su od posebnog interesa naročito u slučajevima zainteresovanosti čitalaca da pokušaju analizu savremenog »ekonomskog stanja« samoupravno udruženog rada i njegove reprodukcije, pravaca daljeg razvoja sa aspekta odgovornosti za antisamoupravne tendencije. Marković ukazuje i na niz objektivnih protivurečnosti vezanih za dohodak i dohodovne odnose, kao i manifestantne vidove iluzionizma, idealizma i subjektivizma. U tom kontekstu ostaje trajna aktuelnost Marksovog uputa u postupak raspodele društvenog proizvoda iz *Kritike Gotskog programa*, koju Marković izlaže u svojim najbitnijim kategorijalnim elementima, u okviru kojih je i odgovornost proizvođača za ekonomske poslove.

Odgovornost proizvođača u njihovoj ekonomskoj funkciji proizlazi iz suštine robne proizvodnje u samoupravnom socijalizmu, čiji je osnovni zakonit trend racionalna upotreba sredstava za proizvodnju, na višoj potenciji proizvodne snage rada. Ovo je bitna društveno-ekonomska kategorija koja opredeljuje samoupravnost ekonomske reprodukcije, koja u svojoj osnovi izražava okretanje ka »životnom procesu radnika«, ka oživotvorenju njegovog neposrednog materijalnog interesa, ali u funkciji društvenog razvoja kroz svesno podređivanje zakonu akumulacije, što podrazumeva takvu poziciju proizvođača u samoupravnoj ekonomiji kojom prevazilazi odgovornost za raspolaganje reprodukcijom gole radne snage, ostvarujući punomoćstvo i nad ekonomskim poslovima reprodukcije u svojstvu reprezentanta društvenog razvoja. Ali svih sfera društvene reprodukcije podređenih istovetnim ekonomskim principima i zakonima.

U ovim objektivno određujućim okolnostima samoupravna ekonomija razrešava protivurečan odnos svoga entiteta kao prelazne faze ka komunizmu na samoupravno udruženom radu i odgovornosti proizvođača za ekonomske poslove kao njegovom istinskom saputniku. Samoupravna ekonomija je oblik podruštvljavanja reprodukcije i razrešavanja protivurečnosti društvene pozicije proizvođača i karaktera načina proizvodnje. Istorijska misija ekonomskih pretpostavki društvene proizvodnje i produkcionih odnosa socijalističkog samoupravnog sistema društvene reprodukcije jeste zakonit proces oslobađanja kreativnih sposobnosti i osvajanja adekvatne društvene funkcije proizvođača. Iz nje proizlazi i objektivnost, i originalnost, i uspešnost ekonomske reprodukcije i njena uslovljenost stepenom razvoja materijalnih proizvodnih snaga.

Digitized by Google

U tom kontekstu opravdano je postaviti i pitanje: šta je to suštinski novo i jedinstveno u ekonomskim funkcijama proizvođača? Pokazuje se zakonit proces jačanja društvene pozicije proizvođača u savremenom načinu proizvodnje. Uočavamo objektivne tendencije ove pojave, osnovne manifestantne vidove, ali i stihijnost i protivurečno obličje sa solidnim prisustvom neizvesnosti.

Autor u više navrata ističe da je socijalizam regularno rešenje za solidnu afirmaciju društvene pozicije proizvođača. On ovladava društvenim silama proizvodnje, ali uz prisustvo protivurečnih stanja produkcionih odnosa usled skromnog stepena razvoja proizvodnih snaga i svojstava robne ekonomije. Preovlađujuća stanja se tiču pojavnih oblika elemenata najamnog karaktera rada. »Elementi najamnog karaktera rada održavaju se, uspostavljaju u zavisnosti od društvenih i materijalnih prilika pod kojima se vrši rad i prisvaja njegov proizvod. Te prilike su, jednim delom, uslovljene međunarodnim ekonomskim i političkim okolnostima. Ali, i kad se one zanemare, ostaje presudna činjenica u stanju materijalnih proizvodnih snaga i jednom svojevrsnom antagonizmu i *osamostaljenju* ovih predmetnih uslova rada prema samom radniku i njegovom radu. *Taj antagonizam ostaje za dugo i onda kad se ukine klasno svojinska pozicija radnika prema uslovima upravljanja društvenom reprodukcijom.* Tek jedan neuporedivo viši stupanj materijalnih sila proizvodnje dozvoljava da ljudski rad definitivno prekorači horizonte najamnog odnosa, da se oslobodi njihovih poslednjih ograda. Kad bi bilo moguće drukčije, ne bi ni bilo prelazne epohe »između kapitalizma i komunizma« niti tako važnih političkih pitanja za same radnike kao što je konstituisanje njihovih neposrednih funkcija nad društvenim i opštepolitičkim poslovima. Otuda značaj razvoja samoupravnog ekonomskog sistema kao adekvatnog i humanog oblika u kome sami radnici »po svojoj volji« rešavaju protivurečnosti svog društvenog rada i ubrzavaju svoju ljudsku istoriju« (str. 152).

Samoupravna ekonomija je oblik prevazilaženja ovih protivurečnosti u uslovima ostvarivanja težnje za ubrzanim razvojem proizvodnih snaga kao preduslovom podruštvljavanja ekonomskih poslova reprodukcije. Knjiga predstavlja prilog za studije upravo ovih pitanja, baveći se »prelaznim oblicima i zakonima koji ispunjavaju ekonomiju Jugoslavije« kao socijalističku samoupravnu ekonomiju. Ali ekonomiju koja nije imuna od antagonizama u proizvodnim odnosima i pored toga što se solidno afirmisala društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju i samoupravljanje kao osnovni produkcioni odnos. Svaki drugi pristup negira marksistički koncept prelazne epohe i stvara plodno tlo za zagovaranje raznovrsnih oblika beskonfliktnog »velikog istorijskog kompromisa«, koji, u svakom slučaju, uočavamo, pa čak i naučno ekspliciramo. Autor studije je dosledan, istupa argumentovano, demistifikuje mogućnosti, racionalizuje stvarnost, uvažava zakonitosti razvoja i svestrano »nemilosrdno angažovano« insistira na, ponekad, »oporim« naučnim istinama. Da li je to slaba tačka ove studije ili, upravo, njena osnovna pozitivna osobenost — smatramo da se sva-

Digitized by Google

kom pažljivom čitaocu neće postaviti kao dilema. U uslovima osiromašenog jezičkog izraza, sa obiljem primesa sterilne frazeologije, koje susrećemo u nizu takozvanih »naučnih radova«, Marković istinski, iako na momente sažeto, svojim naučnim opusom i argumentima oplemenjuje, inspiriše, obećava.

Naučna studija ove vrste ima svoju vrednost što se ne završava analizom prakse, već ide i dalje i kritički dovodi u pitanje praksu.

Ona je kritička u analizi ekonomske organizacije društva. Ona je protiv idealizovanja, protiv preterivanja u pogledu sadržaja socijalističkih odnosa.

Ona je kritička u odnosu na idealistička shvatanja da sadašnje proizvodne snage omogućuju osnovu za beskonfliktne i protivurečne samoupravne odnose proizvodnje.

Ona pred teorijom otvara pitanje daljeg teorijskog opredeljenja socijalističkog razvoja. Upozorava na niz teorijskih apsurda i dogmatskih fikcija u shvatanju samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa kao svemogućih »dohodovnih odnosa«.

•

Studija *Ekonomija Jugoslavije* je veoma aktuelna, dosledna Marksovom naučnom i metodološkom opusu, originalna u produbljenim analizama složenih (i najzamršenijih) pitanja teorijske i praktične prirode ekonomije socijalizma, metodološki konzistentna u obliku i načinu izlaganja. Posebna vrednost je u rezultatima otkrivanja sadržaja objektivnih zakonomernih tendencija i odnosâ u ekonomiji Jugoslavije egzistentnih u epohi prelaza. Tim pre što u našoj političkoj i naučnoj literaturi o mnogim teorijskim opredeljenjima i istraživačkim rezultatima izloženim u knjizi prof. dr Ljubisava Markovića srećemo i drugačije stavove. Knjiga je podsticaj za dalja istraživanja ekonomije Jugoslavije. Mnoga pitanja su ostavljena otvorena, neka su kao tendencije i problemi samo naznačena, a niz pitanja je ostao za nova istraživanja. U oceni ove knjige pridružujemo se mišljenjima koja je svrstavaju u studije sa trajnim doprinosom marksističkoj ekonomskoj misli.

Digitized by Google

Dragoljub Dragišić —
Milovan Pavlović

Zakonitosti robne proizvodnje u socijalističkom samoupravnom načinu proizvodnie

*(Povodom knjige dr M. Koraća:
»Socijalistički samoupravni način proizvodnje«,
II deo, Izdavački centar »Komunist«, Beograd,
1980, strana 512)*

Pre tri godine objavljena je prva knjiga dr M. Koraća: *Socijalistički samoupravni način proizvodnje — Udruživanje i međusobno povezivanje radnika u procesu društvene reprodukcije.* Sada smo, evo, u prilici da se upoznamo s rezultatima istraživanja objavljenim u ovoj novoj studiji, koja posebno privlači pažnju zbog prirode problematike kojom se bavi, ali, istovremeno, i zbog činjenice što autor time čini značajan korak dalje u svom ranije najavljenom poduhvatu stvaranja prve skice političke ekonomije socijalističkog samoupravnog društva.

Primenivši metod istraživanja koji je definisao u uvodu svoje prve knjige i naslanjajući se na zaključke i stavove do kojih je u njoj došao, u ovoj knjizi autor se bavi robnom razmenom i novčanim prometom, odnosno pojavama i zakonitostima tercijarne robe i procesom formiranja cena, zakonom vrednosti i samoupravnim sporazumevanjem o razmenskim odnosima i odnosima cena, procesima formiranja cena u poljoprivredi i problemima rente, kao i pitanjima robnog i novčanog prometa.

Digitized by Google

Naravno, veliki je broj pitanja sadržanih u ovoj knjizi koja zaslužuju pažnju i naučnu raspravu. Mi ćemo pokušati da damo jedan sintetički prikaz značajnijih stavova i zaključaka, posebno značajnih za teoriju i praksu uspostavljanja socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje, a koji pobuđuju širi interes i potrebu odgovarajuće naučne rasprave.

I

1. *Pitanja karaktera tercijarne robe*

Prvo područje analize u ovoj knjizi (IX glava) je pitanje društvene određenosti robe svojstvene socijalističkom samoupravnom načinu proizvodnje. Prema autoru, ona se javlja kao treći (tercijarni) oblik robe. Ova roba podrazumeva kvalitativno drugačije odnose robnih proizvođača koji nisu karakteristični niti za primarnu robu sitnih robnih proizvođača (seljaka i zanatlija) niti za sekundarnu robu kapitalista kao krupnih robnih proizvođača. Zbog bitno različitih društvenih odnosa socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje, razmenu obavljaju radni kolektivi koji nemaju monopol privatnog (ili bilo kakvog drugog) vlasništva nad robama koje razmenjuju.

Važno obeležje socijalističke robne proizvodnje, da radni kolektivi proizvodnih jedinica moraju biti svesni karaktera svoje međuzavisnosti u procesu reprodukcije, u stvari znači da oni moraju biti svesni činjenice da ih jedino njihov rad dovodi u međusobne veze i odnose i da stoga njihove odnose robne razmene mora da karakteriše princip ponašanja: »svi moraju istovremeno i podjednako brinuti i za sebe i za druge« (str. 21). Proizlazi, naime, da, analogno kriterijumima uspostavljanja odnosa između radnika u radnom kolektivu osnovnog privrednog subjekta (na osnovama samoupravnog sporazumevanja i dogovaranja), treba da se uspostavljaju i njihovi »spoljni odnosi« u smislu da će se i odnosi razmene uređivati zajednički — sporazumevanjem i dogovaranjem. Oni su — prema autoru — objektivno prinuđeni i subjektivno zainteresovani da u proizvodnji i u robnoj razmeni vode računa o svojim, ali i o ekonomskim i drugim interesima svih drugih subjekata socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje. Ovu karakteristiku tercijarne robe autor, u stvari, uzima kao određujuću svih drugih obeležja i zakonitosti socijalističke robne proizvodnje.

2. *Formiranje cena u socijalističkom samoupravnom načinu proizvodnje*

Polazni je stav ovog poglavlja da se »radni kolektivi samoupravnih proizvodnih jedinica, pri zajedničkom sporazumevanju i dogovaranju o cenama kao i o svim drugim pitanjima koja tangiraju njihove ekonomske i druge interese, moraju boriti za ravnopravnost svih

Digitized by Google

subjekata u tom odlučivanju, odnosno onemogućavanje bilo čijeg pokušaja grupno-svojinskog monopolističkog ponašanja u odlučivanju« (str. 36). Pri tom je, prema autoru, samoupravno sporazumevanje unutar radne organizacije udruženog rada, kao prvog oblika šireg povezivanja i udruživanja radnih kolektiva proizvodnih jedinica, začetni ili ćelijski oblik celine tog sistema, ali istovremeno i obrazac kako treba da budu uspostavljeni odnosi samoupravnog sporazumevanja i dogovaranja o cenama između radnih kolektiva proizvodnih jedinica.

Posebno se ističe da u samoj praksi uspostavljanja tih odnosa radni kolektivi postaju svesni da prilikom samoupravnog sporazumevanja o cenama moraju voditi računa o svim faktorima koji čine objektivne uslove sticanja dohotka, a pre svega: o stepenu korišćenja kapaciteta, o utvrđivanju obima neophodnog reprodukcionog materijala, o nivou produktivnosti i intenzivnosti rada, o visini stvarne cene koštanja proizvedene robe, o mogućnostima izdvajanja sredstava za lične dohotke, akumulaciju i društvenu potrošnju, i to ne samo kod sebe, već i kod onih s kojima se samoupravno sporazumevaju.

Proizlazi, dakle, da radne kolektive proizvodnih jedinica ekonomski interesi i svesno saznanje o međusobnoj povezanosti i zavisnosti upućuju na samoupravno sporazumevanje kao jedini put stvaranja uslova za borbu protiv monopolističke prakse obrazovanja cena i monopolističkog sticanja dohotka.

Značajan je takođe autorov zaključak da stvarni obim unutargranskog prelivanja dohotka (pa time i razlika u dohotku po radniku među proizvođačima iste vrste robe) ne zavisi od aktivnosti ni jednog proizvođača uzetog posebno, već od svih njih zajedno; da su, stoga, poslovni dobici jednih i gubici drugih direktno međuzavisni. Stoga autor konstatuje da je svesno saznanje o toj i takvoj međuzavisnosti svih proizvođača iste vrste robe bitan preduslov neophodnosti njihovog međusobnog samoupravnog sporazumevanja i dogovaranja o prodajnim cenama (str. 47), zbog čega se samoupravno sporazumevanje o cenama i kvalifikuje kao dominantna karakteristika razmenskih odnosa.*

Osnovna svrha samoupravnog sporazumevanja o cenama je, po autoru, da se unutargranska preraspodela dohotka (kao rezultat nepodudaranja društveno priznatog i stvarno utrošenog rada) stavi pod zajedničku svesnu kontrolu i time omogući uspešnije razvijanje samoupravnih odnosa proizvodnje.

U slučaju da proizvođači s najnepovoljnijim uslovima proizvodnje ne bi mogli da prihvate sporazum o jedinstvenim prodajnim cenama, autor dokazuje da je moguć samoupravni sporazum o prodaji roba jedne grane proizvodnje po različitim cenama koje su

* Za razliku od sitnih i kapitalističkih robnih proizvođača, čijim razmenskim odnosima nije svojstveno samoupravno sporazumevanje o cenama usled svojinskog monopola na uslovima i rezultatima rada i kod kojih je siromašenje i propadanje jednih i bogaćenje drugih njihova privatna stvar — jer, makar i bili svesni međuzavisnosti, nisu u situaciji da se ponašaju u skladu s tom međuzavisnošću.

Digitized by Google

više ili niže od cena koštanja pojedinih (grupa) robnih proizvođača grane (str. 56). Autor, u stvari, široko obrazlaže stanovište da je moguć samoupravni sporazum bilo o jedinstvenoj ili različitim prodajnim cenama, ali pod uslovom da stvarno postoji svest o međuzavisnosti i potpuna međusobna informisanost o objektivnim uslovima razlika u njihovim cenama koštanja.

Autor, međutim, ne predviđa činjenicu da se ne mogu postići adekvatni samoupravni sporazumi o cenama ukoliko u njihovom donošenju ne učestvuju i kupci robe. Dokazuje se da je interes i kupaca i prodavaca određene robe da sagledaju ukupan obim potreba za tim robama, da se sporazumevaju i dogovore o zajedničkom regulisanju ukupnog obima tražnje. Tako se, prema autoru, cene formiraju samoupravnim odlučivanjem radnih kolektiva, a ne kao »objektivni zakon« koji deluje nezavisno od njihove volje.

Autor je još u prvoj knjizi obrazložio zbog čega se vertikalno udruživanje rada i sredstava radnih kolektiva proizvodnih jedinica različitih proizvodnih grana i grupacija nameće kao neminovnost. Sporazumevajući se o svim pitanjima udruživanja rada i sredstava (vertikalno se integrišući), oni se sporazumevaju i o cenama. Time, prema autoru, postepeno nestaje mogućnost da se unutar grane utvrđuju prodajne cene putem konkurencije robnih proizvođača određene robe. Samim tim prevazilazi se monopolistička praksa sticanja dohotka, a samoupravno sporazumevanje i dogovaranje postaje dominantna karakteristika procesa formiranja cena. To inače podrazumeva da se u vertikalnom povezivanju organizacija udruženog rada u različitim reprodukcionim celinama mogu formirati različite cene za robu iste vrste, što odgovara ranijem zaključku da je u uslovima samoupravnog sporazumevanja o cenama moguće uvesti različite cene za istu vrstu robe (str. 70—71).

3. *Međugranska preraspodela dohotka i zakon vrednosti*

Polazeći od Marksovih saznanja o delovanju zakona vrednosti, autor je došao do zaključka da se u uslovima svesne zajedničke kontrole radnika nad razmenskim i drugim odnosima proizvodnje zakon srazmernog rasporeda društvenog fonda rada neće ostvarivati »kao slepi zakon«, već kao »zakon koji je shvaćen udruženim razumom« (str. 177).

Istovremeno se, međutim, navodi da se u procesu nastajanja socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje zadržavaju stihijski procesi te da među proizvođačima vladaju odnosi međusobne konkurencije, usled čega se zakon srazmernog rasporeda društvenog fonda rada ostvaruje u obliku zakona vrednosti. Koji je to istorijski oblik ovog zakona? Kao što je poznato, stav je dr M. Koraća da to jedino može da bude dohodna cena.

Značajna je posledica delovanja zakona vrednosti međugransko prelivanje dohotka. Otuda i razlike u veličini dohotka po radniku i u ličnim dohocima po radniku, kao i u razvojnim mogućno-

Digitized by Google

stima pojedinih proizvodnih jedinica različitih grana proizvodnje. Autor ističe da radnici moraju biti svesni tih razlika i neposredno ekonomski zainteresovani da funkciju prelivanja dohotka koju reguliše »slepi zakon« (nezavisno od njihove volje) putem samoupravnog sporazumevanja stave pod svoju zajedničku kontrolu.

U teorijskoj analizi dr M. Korać pokazuje da stihijskim uspostavljanjem odnosa međugransko prelivanje dohotka ima svoju granicu. To je nivo dohotka po radniku koji radnim kolektivima proizvodnih jedinica s najnižim dohotkom po radniku obezbeđuje tolike lične dohotke po radniku i takvu materijalnu opremljenost rada koji neće dovesti u pitanje njihov status kao robnih proizvođača i kao samoupravljača. Svesni takvih posledica, radnici, prema autoru, moraju biti podstaknuti da samoupravnim sporazumevanjem regulišu te odnose, Jer samoupravni odnosi svojstveni udruživanju rada ne dozvoljavaju da bilo koji radni kolektiv proizvodne jedinice dospe u situaciju da sebi ne može obezbediti neophodna sredstva za egzistenciju. Naučna saznanja o delovanju zakona vrednosti u samoupravnom načinu proizvodnje trebalo bi da čine teorijsko-metodološku osnovu za samoupravno sporazumevanje i dogovaranje o razmenskim odnosima i odnosima cena roba koje se prodaju i kupuju, odnosno o pravcima i obimu međugranskog prelivanja dohotka kao osnovnoj svrsi samoupravnog sporazumevanja i dogovaranja tih radnih kolektiva (str. 162—163).

U ovoj knjizi se, inače, istovremeno argumentovano dokazuje stav da nije moguće uspešno samoupravno sporazumevanje o cenama ukoliko ne postoji celovit sistem samoupravnog planiranja, odnosno dok se uslovi za trajno sticanje dohotka na osnovu rada (posredstvom robnih cena) ne ostvare usklađivanjem razvojnih programa, odnosno planova razvoja radnih kolektiva samoupravnih proizvodnih jedinica istih i različitih grana proizvodnje (str. 166). U kontekstu takvog usklađivanja razvojnih programa javljaju se i samoupravni sporazumi o nivoima i odnosima cena. Uslov za takvo uređivanje odnosa je, prema autoru, da se zajedničkim dogovorom svih radnih kolektiva koji se sporazumevaju o cenama utvrdi dogovoreni najniži dohodak po radniku ili, u suprotnom, da se preciziraju konkretne mere i akcije svih radnih kolektiva u cilju stvaranja uslova da se radni kolektivi koji ostvaruju veoma nizak dohodak po radniku uspešno preorijentišu na proizvodnju drugih vrsta robe i time dođu u situaciju da svojim dohotkom sebi obezbede sve vidove potrošnje od kojih oni kao privredni subjekti zavise. Najzad, u vezi sa samoupravnim usmeravanjem mogućih međugranskih prelivanja dohotka valja posebno imati u vidu sledeći autorov zaključak: »Za radne kolektive samoupravnih proizvodnih jedinica nikakvi odnosi robnih cena koji se uspostavljaju stihijski, sučeljavanjem ponude i tražnje, pa ni oni koji su određeni dohodnim cenama kao ravnotežnim cenama, ne mogu biti objektivni kriterijum kojem bi oni morali podređivati svoje odluke o odnosima robnih cena koje oni zajednički donose pri međusobnom usklađivanju razvojnih programa. Radni kolektivi zajednički mogu utvrditi samo takve međusobne odnose robnih cena kojima

Digitized by Google

se ostvaruju za sve prihvatljivi pravci i obim međugranskog prelivanja dohotka, saglasno njihovim ekonomskim i drugim interesima, i koji omogućuju ostvarivanje međusobno usklađenih razvojnih programa« (str. 169).

Verovatno će poseban interes pobuditi sadržajna i interesantna autorova analiza u vezi sa sticanjem dohotka i politikom cena u dosadašnjoj jugoslovenskoj praksi. Tu se dolazi do jednog interesantnog saznanja — da su odnosi cena roba različitih grana proizvodnje bili najpribližniji odnosima koji su određeni vrednosnim cenama kao ravnotežnim cenama (str. 209). Argumenti se nalaze u činjenici da su u ispitanom dužem periodu razlike u dohodnim stopama, utoliko pre u stopama akumulativnosti, bile veće od dohotka po radniku. Objašnjenje je da je to bilo moguće u uslovima državne politike cena i postojanja mehanizma državne koncentracije i centralizacije akumulacije, a da će postojanje stihijskih procesa svojstvenih robnoj proizvodnji u ovom načinu proizvodnje zbog razlika u materijalnoj opremljenosti rada voditi i većim razlikama u dohotku po radniku i uslovljavati formiranje dohodne cene kao ravnotežne cene.

4. *Problemi formiranja cena u poljoprivredi*

Polazeći od Marksovih saznanja o procesima pretvaranja ekstraprofita u zemljišnu rentu, autor dokazuje da samo ukidanje kapitalističke svojine nije dovoljan razlog za ukidanje apsolutne rente i da, čak i u slučaju izjednačenosti nivoa organskog sastava kapitala (odnosno faktora proizvodnje) različitih oblasti proizvodnje, postoji mogućnost da se na osnovama državne svojine prisvaja apsolutna renta.

Nestajanjem svojinskog monopola nad zemljom nestaje i apsolutna renta (str. 243). Stoga je, prema autoru, prirodno očekivati da će se razvojem socijalističkih samoupravnih odnosa proizvodnje i nestajanjem apsolutne rente sniziti i prodajne cene poljoprivrednih proizvoda. Isto tako, autor dokazuje da »zamenjivanjem kapitalističke proizvodnje udruženom« (str. 244) nestaje potreba za formiranjem prodajne cene na osnovu troškova proizvodnje najlošije parcele, pa, naravno, time nestaju i uslovi postojanja diferencijalne rente, što sa svoje strane takođe mora voditi snižavanju prodajnih cena poljoprivrednih proizvoda. Proizlazi, dakle, da nastajanjem socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje nestaju uzroci svojinskih oblika dohodaka u vidu rente i, saglasno tome, stvaraju se uslovi za formiranje niže cene poljoprivrednih proizvoda nego što je slučaj u kapitalizmu.

Naravno, za poljoprivredu je specifična mogućnost unutargranskog prelivanja dohotka zbog razlika u prirodnim uslovima proizvodnje. Problem je specifičan u odnosu na ostale oblasti proizvodnje zato što se radni kolektivi proizvodnih jedinica teritorijalizuju na parcelama različite plodnosti (»zaposeli su ih«), usled čega će oni na plodnijim parcelama (nezavisno od cene po kojoj

Digitized by Google

se robe prodaju) ostvarivati uvek viši dohodak po radniku i obrnuto, pa samim time trajno ostvarivati privilegovan, odnosno određen položaj. Stoga autor posebno razmatra mogućnost samoupravnog uređivanja ovih odnosa. Pošto bi opredeljenje prodavaca za više cene ugrozilo interese kupaca, to oni moraju doći do nivoa jedinstvene prodajne cene koja odgovara i jednima i drugima. Tako bi ostala mogućnost unutargranskog prelivanja dohotka, ali da se zajednički, uz saglasnost svih, odredi apsolutni iznos najnižeg dohotka po radniku koji bi bio prihvatljiv za radni kolektiv na najlošijoj parceli, odnosno koji obezbeđuje dogovoreni najniži obim svih vidova njegove potrošnje (str. 266). Ukoliko se radni kolektiv na toj najlošijoj zemlji ne može da saglasi s tim apsolutnim iznosom najnižeg dohotka po radniku, moguće je prodavati robu po jedinstvenoj ceni uz uslov da ona tom kolektivu obezbedi dogovoreni najniži nivo ličnih dohodaka, s tim što bi se dogovoreni iznos povećane akumulacije ostalih radnih kolektiva (nastao prelivanjem dohotka) udruživao i privremeno ili trajno stavljao na raspolaganje tom kolektivu s najlošijim uslovima proizvodnje. To bi doprinelo da i on povećava svoj d/r, kao i da se smanje razlike u d/r koje proizlaze iz razlika u prirodnoj plodnosti, a time i umanji stepen unutargranskog prelivanja po tom osnovu (str. 268). Ukoliko nije moguće udovoljiti navedenim uslovima, postoji mogućnost da se roba prodaje po jedinstvenoj ceni, a da se međusobna raspodela ukupnog prihoda ostvaruje po različitim (obračunskim) cenama. Takva raspodela bi dovela do toga da se poveća najniži d/r usled povećanja dogovorene obračunske cene proizvođača s najlošijim uslovima, a smanji najviši dohodak po radniku usled sniženja obračunske cene robe proizvođača s najpovoljnijim uslovima proizvodnje. Time oni, u stvari, dogovaraju razlike između stvarno utrošenog i razmenom priznatog rada svakog proizvođača tog proizvoda (str. 271). Pored toga, oni moraju biti zainteresovani da samoupravnim sporazumima sagledaju sve moguće akcije i aktivnosti neophodne za preorijentaciju radnih kolektiva koji rade na parcelama s najlošijim prirodnim uslovima ukoliko je tržišna cena ispod nivoa vrednosne cene. Takođe je neophodno da oni utvrde i pravila ponašanja radnih kolektiva u načinu korišćenja zemljišta, kao i u načinu ustupanja neiskorišćenog zemljišta drugima itd. (str. 274—275).

5. *Pitanja robnog i novčanog prometa*

U pristupu analizi trgovine u socijalističkom samoupravnom načinu proizvodnje autor prvo konstatuje i analizira bitna obeležja i karakteristike samoupravnog organizovanja robnog prometa u odnosu na trgovački kapital.

Posebno se ističe da se odnosi između proizvodnih i prometnih organizacija uspostavljaju na jedan način ukoliko se saradnja obavlja bez kupoprodajnih odnosa, a na sasvim drugi ukoliko se ti odnosi uspostavljaju upravo kao kupoprodajni odnosi. U prvom slu-

Digitized by Google

čaju roba se preuzima od proizvođača i za nju se ne plaća cena, već se na osnovama zajedničkog prihoda i dohotka obezbeđuje nadoknađivanje i proizvodnih i prometnih troškova i sticanje dohotka putem učešća u zajednički ostvarenom dohotku. Ovaj oblik međusobne saradnje, međutim, prema autoru, ne obezbeđuje dovoljno smanjivanje angažovanih materijalnih sredstava u prometu, s obzirom da su proizvodne organizacije udruženog rada prinuđene da obezbede i dodatna sredstva za proizvodnju dok se njihova roba ne proda finalnim kupcima (str. 343). Stoga se autor opredeljuje za takve kupoprodajne odnose koji pretpostavljaju postojanje fondova trgovinskih radnih kolektiva neophodnih za obrt robe i samoupravno sporazumevanje i dogovaranje proizvodnih i trgovinskih radnih organizacija o oblicima trajne međusobne saradnje.

U konceptu tako zasnovanih kupoprodajnih odnosa detaljno se analizira potreba i konkretni mehanizmi samoupravnog sporazumevanja proizvodnih i trgovinskih radnih kolektiva u vezi s nabavnim i prodajnim cenama robe. Istovremeno se istražuje da li se iz rabata (robnom razmenom ostvarenog priznanja za obavljeni rad radnih kolektiva trgovine) nadoknađuju čisti troškovi prometa u celini, odnosno cena koštanja trgovinske usluge.

Posebna pažnja je posvećena pitanju upotrebe akumulacije, koja se u trgovinskim radnim kolektivima predstavlja na specifičan način — kao oblik povećavanja »rasipanja« materijalnih sredstava u prometnoj oblasti. Stoga se ona tretira kao zajednička briga i proizvodnih i prometnih organizacija i sa stanovišta formiranja i upotrebe sagledava u svoja tri, u osnovi različita, vida: kao akumulacija neophodna za »tehnološko usavršavanje« procesa prometa; kao akumulacija neophodna za proširenje trgovinske mreže; i, najzad, za povećanje prometnih fondova neophodnih za plaćanje robe proizvodnim radnim kolektivima. Pošto se zauzima stanovište da se drugi i treći oblik akumulacije ne može formirati iz dohotka trgovinskog radnog kolektiva, već putem udruživanja sredstava proizvodnih i trgovinskih radnih kolektiva, prezentiraju se konkretni mehanizmi sporazumevanja koji će na adekvatan način uspostaviti odnose koji se javljaju povodom akumulacije.

S obzirom da troškovi novčanog prometa (emitovanje, čuvanje i primanje novca, vođenje tekućih računa, izravnavanje dugovanja i potraživanja) predstavljaju neproizvodne, čiste troškove prometa, još je K. Marks uočio interes kapitalista da se u cilju »rasipanja« što manjeg dela bogatstva za ove svrhe osnuje posebna institucija koja će obavljati poslove platnog prometa i doprineti da se maksimalno smanje troškovi tog novčanog prometa. Polazeći od toga, autor je istražio razloge zbog kojih su radni kolektivi proizvodnih i prometnih jedinica u našem sistemu posebno zainteresovani da se smanje troškovi novčanog prometa i da se, analogno postojanju Clearing Housea u kapitalizmu, u nas formira Služba platnog prometa koja bi za potrebe svih privrednih i drugih subjekata obavljala tehničke poslove vezane za funkcije novca kao sredstva prometa i plaćanja, kao i za vođenje tekućih računa, izravnavanje dugovanja i potraživanja itd. Ova služba bi,

Digitized by Google

navodno, doprinela maksimalnom smanjenju čistih troškova prometa, a, usled mogućnosti da se preko nje obavlja i »veriženje plaćanja« (plaćanja bez gotovog novca), i smanjivanju čistih troškova novčanog prometa.

Autor, dalje, izlaže široko zasnovanu argumentaciju zašto bi emisioni mehanizam papirnog novca u nas tebalo da se zasniva na robnom, a ne novčanom, kreditu, kao što je to slučaj s kapitalizmom. Bitno obeležje tog robnog kredita, s obzirom da je povod i motiv njegovog uzimanja ubrzavanje robnog prometa i stvaranje uslova za sticanje dohotka na osnovu rada, jeste nepostojanje kamate — dakle, beskamatni robni kredit (str. 424). Autor takođe smatra da se ni novčani kredit ne može davati uz kamatu. To, po njemu, nema nikakve veze s Marksovom kritikom beskamatnog kredita, već proizlazi iz bitnih karakteristika odnosa proizvodnje koji isključuju mogućnost da se novac i roba i novčani kredit jave kao svojinski monopol po osnovu kojeg bi se prisvajala kamata (str. 449—450).

Razmatra se, potom, i pitanje mehanizma kojim se povećava količina novca u opticaju. U odgovoru na ovo pitanje autor se bavi problemima emisije dodatne količine novca i njegovim vezivanjem za robu koja se prodaje na dugoročni kredit, odnosno monetizacijom i demonetizacijom hartije od vrednosti, kao osnovi emisionog mehanizma samoupravnog papirnog novca (str. 430—431).

Najzad, detaljno se razmatraju novčano-kreditni odnosi među radnim kolektivima i posvećuje odgovarajuća pažnja analizi motiva i prirode reprodukcione povezanosti između subjekata koji ulaze u kreditne odnose, a zatim analiziraju i različite vrste beskamatnog kreditiranja i pokazuje da različiti oblici takvog kreditiranja (svojstveni samoupravnom načinu proizvodnje) dovode do smanjivanja mase tezaurisanog novca, a i do znatno većih ušteda u trošenju rada za potrebe novčanog prometa nego što je to slučaj u kapitalizmu.

II

Ono što je najznačajnije u knjizi dr M. Koraća su, istovremeno, na ovaj ili onaj način, i najizazovnija pitanja za teoriju i praksu socijalističkog samoupravljanja. Na njih se u literaturi nude različiti i, po mnogo čemu, kontroverzni odgovori. Opravdano se stoga može i očekivati da će se ovaj izazov prihvatiti i adekvatno valorizovati naučni doprinos saopštenih istraživanja ovog poznatog naučnog radnika. U tom smislu i sami želimo nešto da kažemo, odnosno da registrujemo neka od tih značajnijih pitanja koja, svakako, zaslužuju jednu širu raspravu.

1. Prvi kompleks pitanja tiče se shvatanja i tretmana robne proizvodnje i njenih zakonitosti u socijalističkom samoupravnom načinu proizvodnje. Ta se pitanja sada posebno aktualiziraju zbog

Digitized by Google

činjenice da su radni kolektivi samoupravnih organizacija upućeni na međusobno sporazumevanje i dogovaranje o svim važnijim pitanjima njihovog rada i poslovanja, posebno o odnosima razmene i cena proizvoda i usluga.

U stvari, uopšte nije sporan načelan stav — koji se u knjizi dr M. Koraća često ističe — da bi socijalistički samoupravni robni proizvođači — sledeći sopstvene interese i potrebe — trebalo da budu zainteresovani da te odnose »stave pod svoju zajedničku svesnu kontrolu«. Međutim, time se istovremeno pokreće i pitanje: da li to znači i mogućnost negiranja robne proizvodnje? U ovoj knjizi ne postoji direktan odgovor na to pitanje. Sudeći, međutim, po tome da se u njoj izlaže i analizira samoupravno sporazumevanje robnih proizvođača; da se radi o proizvodnji i razmeni roba; da postoji unutargransko i međugransko prelivanje dohotka, kao i da se koristi celokupna aparatura robne proizvodnje (troškovi proizvodnje, cene, dohodak, rentabilnost i drugo), moglo bi da se zaključi da je autorov odgovor negativan. Međutim, uopšte nije sporno da se samoupravnim regulisanjem odnosa razmene — u smislu potiskivanja stihije i onemogućavanja negativnih efekata delovanja zakona vrednosti — ne mora negirati robna proizvodnja. Tu je, u stvari, odlučujuće pitanje obuhvatnosti i dometa, kao i kriterijuma samoupravnog regulisanja tih odnosa. Jer, ako se time faktički isključuje tržišna verifikacija odnosa razmene, kako se mogu shvatiti neki autorovi stavovi, onda pitanje takvog sistema privređivanja zaista valja razjasniti.

U svakom slučaju, u odnosu na autorove stavove, treba imati u vidu da su moguća i drugačija mišljenja, odnosno drugačija rešenja. Načelno su, u stvari, moguće dve alternative. Jedna je da se samoupravnim sporazumima i društvenim dogovorima — na osnovu spoznate prirode zakonitosti robne proizvodnje u socijalizmu — *ex ante* utiče na tržišne odnose i ekonomske tokove, što bi predstavljalo samoupravno organizovano ili takozvano anticipirano tržište. U ovom slučaju bi se, naime, unapred onemogućavale moguće negativne posledice delovanja tržišta, ali istovremeno i obezbeđivale potrebne materijalne pretpostavke da se putem tržišta uspešno realizuje princip raspodele prema radu. Znači, uz poštovanje dogovorenih principa i pravila ponašanja, postojala bi mogućnost slobodnog ispoljavanja i sučeljavanja ponude i tražnje, što, naravno, istovremeno, uključuje i mogućnost sporazumevanja o tome. Postojao bi, takođe, motiv i mogućnost nadmetanja (konkurencije) između socijalističkih robnih proizvođača, u smislu da viša produktivnost, bolji kvalitet proizvoda i usluga i veća prilagođenost potrebama i ukusu potrošača obezbeđuju i veći dohodak. Naravno, i u ovom smislu organizovano tržište takođe podrazumeva potiskivanje i onemogućavanje elemenata stihijnosti. Ali, to ne bi značilo negaciju kriterijuma i zakonitosti robne proizvodnje. Druga alternativa (inače, bitno različita od prethodne) je da se odnosi između manjeg ili većeg broja samoupravnih proizvodnih jedinica tako regulišu da tu stvarna tržišna valorizacija odnosa razmene faktički ne postoji. U takvim slučajevima se, u stvari, odnosi razmene postepeno trans-

Digitized by Google

formišu u odnose raspodele zajednički ostvarenog prihoda. Naravno, posebno je pitanje neophodnih uslova i stvarnih mogućnosti da se ova druga alternativa realizuje u praksi, što bi takođe valjalo svestrano izučiti. Sasvim je sigurno da je mogućnost takvih odnosa veća za određene vrste proizvodnje i za razmenu u okvirima određenih reprodukcionih celina. U drugim slučajevima, međutim (recimo, takozvana atomizirana masovna proizvodnja za potrebe masovne potrošnje), mogućnosti takvog sporazumevanja veoma su ograničene.

2. Studija dr M. Koraća daje dosta povoda da se postavi i ovakvo pitanje: da li može biti robne proizvodnje bez delovanja zakona vrednosti kao osnovnog zakona takvog sistema privređivanja?

Izgleda da je na ovako postavljeno pitanje isključen negativan odgovor. Problem, međutim, i nije neposredno u tome. Stvarne dileme postoje u vezi s činjenicom da do sad ne postoji ni približno zadovoljavajuće objašnjenje pitanja transformacije robne proizvodnje u jedan potpuno nov sistem privređivanja čiji osnovni zakon ne bi bio zakon vrednosti.

U stvari, nije sporan najopštiji stav da će se tokom razvoja socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje postepeno sužavati prostor delovanja zakona vrednosti. Isto tako je jasno da će to biti uslovljeno postepenim stvaranjem neophodnih uslova za nastanak i razvoj jednog istorijski potpuno novog oblika delovanja zakona srazmernog rasporeda društvenog fonda rada (zakona »udruženog razuma«), s čime se mi sa autorom ove knjige u potpunosti slažemo. Međutim, potrebna konkretizacija ovih opštih stavova nailazi na određene dileme i različite interpretacije. To se u našoj stvarnosti posebno ispoljava u različitim mišljenjima o stvarno mogućim efektima samoupravnog sporazumevanja u našim sadašnjim uslovima i mogućnostima daljeg razvoja i usavršavanja takvog sistema regulisanja i uređivanja ekonomskih odnosa. Naravno, odgovor na ovo pitanje ne može ni biti tako jednostavan, i to pre svega zbog toga što je naša ukupna privredna stvarnost veoma složena. Pored činjenice da je donekle zavisna i od važećih zakona međunarodnih ekonomskih odnosa, njena struktura je u mnogo čemu dosta heterogena, uključujući tu i postojanje sitne robne proizvodnje, kao i čitav niz privrednih delatnosti društvenog sektora u kojima će se suština klasičnih tržišnih odnosa, sasvim sigurno, zadržati veoma dugo. U našoj praksi će zbog toga dugo postojati koegzistencija različitih načina regulisanja međusobnih ekonomskih odnosa, pri čemu klasični tržišni odnosi ne mogu tako brzo biti prevaziđeni. U stvari, tokom daljeg razvoja samoupravnog načina uređivanja ekonomskih odnosa sve više ćemo imati različite modalitete kvazitržišnih odnosa, što će postepeno voditi i ka potpunoj negaciji robne proizvodnje.

3. Autor je dosta prostora u ovoj knjizi (oko 100 strana) posvetio pitanjima međugranske preraspodele dohotka. U tom kontekstu se našao i problem ravnotežne cene. Neki autorovi stavovi će,

Digitized by Google

verovatno, dati povoda da se u nekim aspektima to pitanje ponovo aktualizuje.

Izričit je, na primer, autorov stav da je za delovanje zakona vrednosti (i za formiranje ravnotežne cene) neophodno da postoji stihijski proces uspostavljanja odnosa ponude i tražnje i formiranja cena, odnosno da je to »opšti uslov transformacije vrednosti roba i njihove dohodne cene« (str. 120). Postavlja se, međutim, pitanje: da li je moguće ostvariti dohodnu motivaciju i transformaciju vrednosti robe u dohodnu cenu i u uslovima svesnog regulisanja odnosa robne razmene i cena? Nije, naime, jasno zašto je tu stihijski proces određujući uslov ako se i samoupravno može organizovati (to znači, ne mora stihijski) »slobodno seljenje« u smislu stalnog i neograničenog prilagođavanja proizvodnje uslovima tražnje (takozvano anticipativno tržište).

Valja takođe razjasniti i stav da je uslov transformacije vrednosti u ravnotežnu cenu (dohodnu cenu) da se samoupravni radni kolektivi pri odlučivanju o proizvodnji i razmeni rukovode »isključivo sopstvenim interesom«. Zar nije u tom pogledu odlučujuće pitanje: koji je to interes? Ako je to, recimo, stalno rastući dohodak, onda bi to morao biti opštevažeći kriterijum ponašanja svih koji odlučuju o proizvodno-poslovnim akcijama, bez obzira da li imamo pojedinačne ili udružene oblike takvih interesa.

Pored ostalog, ravnotežna cena ne može biti stvar nekakvog slobodnog izbora, kao što je to i kod autora knjige utvrđeno. Ona se, isto tako, ne može tretirati kao nekakva moguća, ali istovremeno i neobavezna analitička veličina. U tom smislu nije dovoljno jasno kako shvatiti autorov stav da ni jedan od oblika ravnotežne cene (vrednosna, cena proizvodnje i dohodna cena) »ne mogu biti nekakav objektivni kriterij kojeg bi se oni morali pridržavati pri međusobnim dogovorima o relativnim odnosima robnih cena. Ali se pri dogovaranju — stoji u zaključku — moraju služiti dohodnim cenama kao analitičkim veličinama, odnosno svim relevantnim pokazateljima koji su na njima zasnovani ... (fn., str. 219—220).

4. Najzad, u knjizi dr M. Koraća je veoma opširno i svestrano obrađeno pitanje unutargranskog samoupravnog sporazumevanja o cenama. Čini se, međutim, da osnovni koncept ponuđenih rešenja valja svestranije ispitati. Pre svega, autor kao da isključuje svaku mogućnost da se sporazum o cenama između proizvođača istih vrsta roba (pa makar on bio naznačen kao samoupravni) javi kao monopol. U stvari, nije jasan pravi smisao unutargranskog sporazumevanja o cenama u sistemu socijalističke robne privrede i zbog toga što su samoupravne radne organizacije prvenstveno upućene na funkcionalno povezivanje (vertikalna integracija) — što, pored ostalog, naravno, podrazumeva i dogovaranje o odnosima razmene, ali u okviru određene reprodukcione celine. Na kraju, izloženi koncept kao da pretpostavlja da između socijalističkih robnih proizvođača u okviru grane ne postoje različiti interesi i odnosi nadmetanja, što bi takođe valjalo svestranije raspraviti.

Digitized by Google

U celini uzeto, knjiga dr M. Koraća svakako predstavlja veoma značajnu i interesantnu studiju o bitnim i, može se reći, najsloženijim pitanjima ekonomske teorije socijalističkog samoupravnog društva. U mnogim pitanjima ona zaista nudi originalne i detaljno obrazložene stavove i zaključke, što će — pored ostalog — sigurno podstaći dalja naučna istraživanja ove problematike. Tako će i valjanost ponuđenih rešenja u ovoj studiji biti izložena i proveri i usavršavanju, pa samim tim i prihvatanju i osporavanju.

Digitized by Google

Boris Nonevski

Autorstvo i politika u pozorištu

Izbor, ma koliko bio zasnovan na pouzdanim parametrima, nije u stanju da predoči celovitu sliku o bilo kom segmentu čovekovog iskustva. Osobito on nije to u stanju da učini kada kao osnovnu mernu jedinicu u sastavljanju uzroka pretpostavi tako prevrtljivu kategoriju kao što je ukus. Jer, i pored milenijumske evolucije, čovekov odnos prema umetničkim delima zasnovan na ukusu nije dostigao nekakvo stanje dovršenosti da bi mogao biti upotrebljen kao univerzalna transakcija za svekoliki svet estetskih predmeta. Kada se, pak, pravo izbora prenese na jednog čoveka, svejedno što je institucija selektora društveno dogovorena, zgušnjavanje ukusa čitave zajednice u estetskom svetogledu jednog pojedinca još više sužava reprezentativnost uzorka, dakle i mogućnosti prosuđivanja i vrednovanja.

Ali, i pored nesavršenosti mehanizama, čovek ne odustaje da traga za savršenstvom: da izabere najbolju pesmu, da sačini najreprezentativniju antologiju, najlepšu sliku. U tu lepu grešku, iz godine u godinu, godinama već četvrt veka upada i jugoslovensko pozorište pod Sterijinim patronatom. Da bi amortizovali eventualni pad estetske koncentracije selektora, poslenici koji animiraju zborovanje *Pozorja* u postupak oblikovanja repertoara uvešće jedan korektivan mehanizam koji unekoliko demokratizuje ukus. Naime, u svim republikama i pokrajinama svake godine formiraju

Digitized by Google

se selekcione komisije koje iz produkcije odnosne sredine predlažu selektoru moguće predstave od kojih on sastavlja program, s tim što on ima diskreciono pravo da po svom ukusu dovede još jedan komad. Takav dvostepen stratifikovan uzorak selektor, kojemu ove godine ističe mandat, u svim navratima podupirao je jednim dodatnim parametrom izbora. Ove godine, kako je rekao, »reč je o problemima pojedinca, čoveka za koga je politika postala neka vrsta moderne sudbine...«

Unošenjem takve odrednice u repertoar jubilarnih jugoslovenskih pozorišnih igara, mandator programa preciznije je definisao izbor, ogradio se od mogućih, bolje reći, neizbežnih primedbi i uveliko »instruirao« tok mišljenja oko i povodom predstava. Za *Okruglim stolom kritike*, koji okuplja sve akreditovane profesionalne ocenjivače teatarske umetnosti i koji se sastajao nakon svakog izvođenja, najdiskutovanija tema bio je odnos *biosa politicusa* i teatra. Tako je jedan diferencijalni parametar u oblikovanju repertoara profesionalna kritika promovisala u ključnu odrednicu u rekapitulaciji ovogodišnjeg pozorišnog iskustva na *Sterijinom pozorju*. Pri tom predikat »političkog« za pozorište kritika je izvodila iz građe koja je bila na fonu dramskog sukoba u predstavama. I sad ako operacionalizujemo tu vrstu tipologije s obzirom na slojevitosti političke prakse koja je tretirana u odnosnim komadima, dobićemo sitnoburžujsko staljinističko socijaldemokratsko, dogmatsko, apologetsko, kritičko itd. pozorište. Takav (jedan) redukcionistički prilaz koji totalitet umetničkog dela definiše iz prvog, pojavnog plana (Hartman) ne samo što ne pogađa bit teatra, već i o politici, ako je izvodi iz literarno-dramskog prosedea, formira pogrešan sud. Jer, u predstavama koje smo videli (i u svim drugim), da bi dramski sukob pojedinca sa »političkim« okruženjem bio ubedljiviji, kontingent represivnih mera politike biva retuširan da bi bio konflikt vidljiv i iz poslednjeg reda gledališta. Ako se sada iz toga izvlači zaključak da je politika represija, ni pozorište nije moguće. Mišljenja smo da se teatar i politika susreću na drugom koordinatnom sistemu ljudskog iskustva.

Kao kolektivni umetnički čin koji je upućen okupljenom ljudstvu (publici), pozorišna predstava jeste suočavanje sa estetskim, socijalnim, moralnim i uopšte kulturnim referencama najšire javnosti kao socijalno-političke kategorije. Budući da se u organizovanom društvu čovek sa umetničkim vrednostima susreće na području sankcionisanom aktima političke volje, svaki komad (bilo da se radi o melodrami, satiri, tragediji itd.), ako hoće da dovrši svoje nastajanje do javne promocije, mora da respektuje propusnu moć javnosti, da uračuna elasticitet političke volje društva. Otud se pozorište, u izvedenom smislu, sa politikom susreće u svakoj pojedinačnoj predstavi kao što svako izvođenje ozračava političku svest. Samim aktom involviranja pozorišta, kao stvaralačkog principa ljudske egzistencije, u javnost čovek ne samo što je pokazao da je u stanju kreativno da doživljuje vlastito postojanje, već i da obuzdava opresivne elemente političkog praksisa,

Digitized by Google

kroz jednu socijalno-estetsku katarzu da prevodi političku u kulturnu javnost. Jer, ukoliko politika nije emancipovana od represivne svesti i prakse, ona neće dopustiti ni umetničko podsećanje na represiju, *inclusive* ni razgovor o njoj.

Da apsolviramo ovu prethodnu napomenu. Ako je politika bila prisutna na *Pozorju*, ona je bila zastupljena kao građa na kojoj je izrastao dramski sukob u većini predstava, a ne kao političko pozorište.

Dok je prethodno iznesena naznaka igara izvedena iz tematskog profila celokupne selekcije, jedna predstava u njoj *(Sluge* Ivana Cankara u izvođenju Mesnog gledališča iz Ljubljane i u režiji Dušana Jovanovića) otvoriće jednu moralnu dilemu estetski relevantniju za teatar. Naime, reč je o scenskom čitanju, odnosno adaptaciji literarno-dramske podloge komada. I na tom tragu, u kojoj meri reditelj može da interveniše u dramski zapis na kome izrasta predstava, koliko je on kao stvaralac obavezan da sledi ideju dramskog pisca i u kojoj meri je slobodan da je oblikuje sledeći unutrašnji glas sopstvene imaginacije? Tipičan moralno-estetski problem. Na koji će način moderna režija razrešiti tu nedoumicu? Zagledanjem u Hamleta (»biti ili ne biti«) ili u Antigonu (»biti ili vladati«). Ni u jednim ni u drugim, već sintezom — *biti i vladati.*

Ovaj problem ne tiče se samo našeg pozorišta niti ga je u nas prvi uveo Dušan Jovanović. Primat i majstorsko pravo u radikalizaciji režiserskih kompetencija dovedenih do nivoa sustvaraoca (u jugoslovenskim pozorišnim koordinatama i na domaćem tekstu) pripada Ljubiši Georgievskom. On je od Nušićevog *Pokojnika*, režirajući ga u vlastitom konceptu »zgušnjavanja vremena«, stvorio živog čoveka. Pri tom, u reanimaciji on se nije služio zastarelim metodom veštačkog disanja, jer bi mu se nesrećnik raspao prilikom prvog dodira. Georgievski je prvo biopsijom utvrdio uzrok pozorišne smrti *Pokojnika.* Dijagnoza je bila u jednosmernom življenju teksta na pozornici — po griničkom odbrojavanju vremena. Zato je on, ostavljajući sve iznemogle delove tela, začepljene arterije premošćivao iz vlastitog tkiva Nušićevog teksta. Tako ispremeštao pojedine pasaže literarno-dramske partiture da vreme radnje može da teče i unazad. Kada su se susreli pozorišno vreme i ono što otkucava po Griniču — predstava je iznova oživela. Dušan Jovanović, pak, postupak scenske reanimacije izvodi transplantacijom. On u organizam Cankarevog komada, na mestima koja su mu se učinila oronulim ili bledim, ubacuje delove iz drugog tkiva. Iseca delove iz ondašnjih čitanki i publicističkih Cankarevih radova *(Kako sam postao socijalista)* i ubacuje ih u dramski sadržaj, dakle teorijske fragmente implantira u poetsku strukturu dramskog teksta. Operacija je bila uspešna. Cankareve *Sluge* su prohodale na sceni, ali neizvesno je koliko će one živeti. Koliko će uspeti da se održi sterilizirana prostorija prebivanja, jer hirurg pre zahvata nije pribavio saglasnost Cankareve intelektualne rodbine. Ona vani čeka i traži *Sluge* bez ožiljaka i *intacta.*

Digitized by Google

Razlika je, dakle, evidentna. Dok Georgievski dramski tekst oživljava iz njega samog, Dušan Jovanović *dopisuje* Cankarevu dramu. I sad tu izbija ona moralna dilema. Dok se sa sigurnošću može pretpostaviti da će svaki autor pristati na estetsku saradnju sa svakim rediteljem u inscenaciji svoga dela kao pozorišnog autora, pitanje je, međutim, da li će se on složiti da deli i materijalno-dramsko autorstvo. Šta bi rekao Cankar (da je živ) za literarne afinitete i talenat Dušana Jovanovića?

Genealogija režiserske nadgradnje dramskog teksta u tradiciji evropskog pozorišta, s obzirom na civilizacijsko trajanje Talijine umetnosti, ima kratko stablo. Vremenski se podudara sa počecima dvadesetog stoleća. Dotle je estetski učinak u scenskoj interpretaciji teksta meren stepenom približavanja ansambla do izvornih ideja, do dramskog zapisa. Pisac dramske literature sa primedbama i sugestijama u zagradama bio je i reditelj u svim pozorišnim kućama sveta. Stati što bliže uz tekst značilo je ostvariti veći umetnički učinak. Ali tada u kolektivni ansambl teatra uleće jedna aktivna supstanca koja će u ime i pomoću pozorišnog kolektiva tumačiti publici ne ono što je dramski pisac zapisao, već »što je hteo da kaže«. Nova kreativna individualnost za svoj umetnički angažman nalazila je prostor u slojevitosti umetničkog dela i višeznačnosti materije, koliko i u drugačijem senzibilitetu publike koja je tražila nov kvalitet doživljaja. Na fonu izmenjene osećajnosti reditelji će načiniti kopernikanski preokret u scenskom tumačenju dramske literature. Umesto deskriptivnih predstava koje su glumčevim glasom, telom, pokretima, scenskim rekvizitima itd. opisivale na podijumu dramaturški zapis, predstava u rediteljskoj interpretaciji kreativno i iznova oblikuje »ono što je pisac hteo da kaže«. U tu svrhu reditelj ne samo što neće doslovno slušati glas pisca i njegove upute u zagradama, već će reducirati i delove govornog materijala. Na isti način odnosiće se i prema ostalim elementima predstave, prema ostalim akterima oblikovanja umetničkog čina. Reditelj kao novo estetsko jezgro predstave, kao glavni koordinator projekta, zahtevaće i od glumca, scenografa... da slede njegove upute. Oni pri tom njemu ustupaju deo svoje autonomije, podređuju svoj stvaralački subjektivitet »volji za moć« reditelja. Vremenom reditelj će se naći sam na Olimpu teatra i debelim masnim slovima potpisivaće predstavu. Ostali akteri postaju samo učesnici. Novi vladalac će ojačati svoju poziciju čak do ugrožavanja kolektiviteta umetničkog čina. Snažne ličnosti za rediteljskim pultom poput Crajga, Majerholda, Stanislavskog, Artoa, Brehta, Gratovskog i kod nas Gavele, Stupice, Georgievskog, Jovanovića, Ristića, Unkovskog... označiće jednu etapu u trajanju pozorišta kao *rediteljski teatar.*

Stvaralački razmah reditelja u pozorišnoj predstavi, koliko god nalazio razlog u unutrašnjoj evoluciji teatra, dakle koliko god da su mu motivi estetske prirode, jednim svojim delom koliko je potreba režisera uzrokovana zahtevom za »novim viđenjem« dramske baštine, toliko je ona rezultat socijalne, demografske i uopšte kulturne seobe teatarske umetnosti. Narodi koji nisu imali

Digitized by Google

vlastitu literarno-dramsku tradiciju, a kao rezultat društvenih promena i napretka organizovali pozorišni život, u reditelju nalaze medijatora u prožimanju vlastite osećajnosti sa »tuđom«, »uvezenom« dramskom literaturom. Na taj način jedan član u pozorišnom ansamblu koji na izgled na autoritaran način opstaje u organizovanju estetske materije postiže demokratski socijalno-esteskti učinak. Međutim, kao treće, eksponiranje reditelja legitimiše i tezu o oseki dramske literature, odnosno adekvatne dramske literature odnosne kulturne situacije koja će korespondirati sa modernim senzibilitetom gledališta. I otud posezanje u stare butike da bi se obukao novi »duh vremena«.

Ove teze čine nam se relevantnim za našu pozorišnu situaciju. Proverimo ih na repertoaru ovogodišnjeg *Sterijinog pozorja.*

Predstava *Nahod Simeon* (žalosno pozorje u dva dela) u izvođenju Jugoslovenskog dramskog pozorišta iz Beograda i u režiji Dejana Mijača, kojom su otvorena ovogodišnja Sterijina zborovanja, trebalo je da bude akt duhovne kurtoazije u slavu 175-godišnjice rođenja patrona jugoslovenskog teatarskog okupljanja u Novom Sadu i, razume se, tragedija (»žalosno pozorje«) kako ju je odredio još u podnaslovu autor dramskog teksta.

Pristupajući ostvarenju zamisli da napiše tragediju, Jovan Sterija Popović se oslanja na već poznatu arhetipsku temu incesta Sofoklovog *Cara Edipa* i nju »svežava« mitološkom vodom narodne pesme *Nahod Simeon.* U takvoj osmozi on dva puta »zavezuje« zaplet. Carica Janje grada, koja treba u publici da »izazove strah i sažaljenje« (Aristotel), ćerka je svoga oca i njegova žena, a onda razvojem događaja postaje majka, sestra i žena svome sinu. Tako prenapregnut materijal Sterija razrešava po pravilima klasične dramaturgije. Pri tom je upliv Aristotelovog šablona najuočljiviji i on u potpunosti određuje rasplet. Prepoznavanje majke i sina (koji su već proveli prvu bračnu noć) spada u prvi od pet načina prepoznavanja, onaj »po znacima« (stav XVI). Dakle, udovoljeno je svim zahtevima klasicistike. Čak i više od toga. Međutim, držeći se strogo formula, Sterija je izostavio jedan, za pozorište svakako najbitniji elemenat. Uvažavajući sve konvencije koje od nas zahtevaju da se prilikom pristupa umetničkom delu oslobodimo gravitacije ovozemaljskog života da bismo se otisnuli u jedan drugi prostor koji ima svoje zakonitosti življenja — u susretu sa *Nahodom Simeonom* nismo se uverili u unutrašnji život drame. Smeštanjem radnje i za njegovo doba na kraj života, prenatrpanom sentimentalnošću i orijentalnim koloritom, Sterijina drama je kuća na osami. Građena po svim uzusima klasične poetske arhitekture, ona spolja može i lepo da izgleda, ali nepodesna je za scensko življenje po meri savremene osećajnosti. U epohi romantizma, sa svojim naglašenim elementima nacionalne istorije i narodne pesme, možda je i mogla da primi gledalište pod svoj krov i da u njemu inducira osećaj tragičnog. Međutim, danas, kada su se promenili parametri življenja i estetskog senzibiliteta, bar u interpretaciji u kakvoj smo je videli, ona skliziva od prvobitne autorove namere da bude »žalosno pozorje«.

Digitized by Google

Predstava koju smo videli rađena je, kako će reći reditelj, »uz sam tekst«. Sem neophodnih rediteljskih »štrihovanja«, nije napravljena nikakva intervencija na planu literarne organizacije teksta. »Osavremenjivanje« je izvedeno na segmentu akterske igre i scenografije. Takvo, od unutrašnjeg života napušteno stanište trebali su svojim naglašenim prisustvom da revitaliziraju glumci. Najverovatnije po sugestiji reditelja, oni likovima pristupaju sa distance. Naglašenim pokretima, temperamentnim gestikulacijama i, uopšte, ekspresivnim izražajnim sredstvima glumci brzo osvajaju scenski prostor. Ali, likovi u takvoj njihovoj interpretaciji istrgnuti su iz realnih odnosa i iskarikirani, kadikad dovedeni do groteskних situacija. Ta linija u oblikovanju likova u većini situacija do te mere je bila naglašena da se u publici stvarao osećaj kao da prisustvuje lutkarskoj predstavi. U velikim pokretima, pod snažnom akterskom »nadgradnjom« lomio se literarni postament karaktera, kidale su se veze likova sa njihovom literarnom podlogom. I glumci, umesto da komad približe svom rodu (žalosnom pozorju), sve više su, kako je radnja odmicala, zasmejavali gledalište, ne uspevši nijednom da ga ožaloste.

Udaljavanje od tragičnog, isto tako, bilo je ubrzano i glatkom površinom staniola, koji je bio upotrebljen kao osnovni materijal u scenografskom rešenju scenskog prostora. Po njemu (staniolu) radnja je lako skliznula u jedan nadrealan svet, koji nije bio primeren imanentnim zahvatima tragičnog. Ne »pripremivši« publiku za nesreću koja će se zbiti, tragičan rasplet dojima se kao spolja implantiran — koji se, eto, dogodio greškom. I tako, u konačnom rezultatu, umesto »žalosnog pozorja«, reditelj je dobio inscenirani bajku.

Ako iz ove predstave, i pored najbolje želje, nismo uspeli da iscedimo adekvatan umetnički doživljaj — dvoranu novog pozorišta u Novom Sadu napustili smo sa jednim saznanjem. Izvođenje *Nahoda Simeona* uverilo nas je da, pored toga što umetnička dela stare i zastarevaju, ona, isto tako, mogu vremenom do te mere da promene svoju unutrašnju strukturu da u datom momentu budu doživljavana kao drugačiji umetnički rod. U konkretnom slučaju jedan estetski predmet koji je bio koncipovan na početku, u svom nastajanju kao tragedija evoluirao je u bajku. U stvari, umetnikova zamisao ostala je fiksirana, dramski zapis po svojoj formi nije se promenio. Promenjen je naš ugao gledanja, naši zahtevi, promenjena su naša očekivanja. Sadržaj koji je rekreiran u *Nahodu Simeonu* kao dramska literatura isuviše je naivan i nestvaran da bi u nama ostvario tragičan doživljaj. Savremeni senzibilitet publike je do te mere »odnegovan«, do te mere natopljen teatarskim iskustvom da je uhvatio amalgam koji ga štiti od negativnih padavina kulturne atmosfere i mogu se spojiti u leguru samo plemeniti pozorišni elementi. Dakle, takva »unutrašnja« evolucija u umetničkom predmetu nastaje i »isprovocirana« je promenom estetske svesti subjekta (publike). To ne samo što pokazuje da se umetničko delo »dovršava« u publici, već

Digitized by Google

i to da publika (pre)oblikuje estetski objekt. Ona je sustvaralac u umetničkom procesu.

Ako je prethodni stav teorijski legitiman, moguća je i regularnost sledećih pitanja. Da li gomilanjem pozorišnog iskustva, brušenjem ukusa u kontaktu sa raznolikim teatarskim komadima u gledaoca otupljuju čulni senzori, te on gubi »nevinost« i »naivnost« da bi mogao da veruje i iskreno pristupa umetničkom izazovu; da li je on postao tako tvrdog srca da ga je teško ražalostiti ili nasmejati? Da li je to »mana« ili »vrlina« publike? Konačno, da li tim »rastenjem« ona skraćuje poluperiod raspadanja estetskih elemenata i prebacuje ih u druge grupe (sa drugačijim karakteristikama) velikog Mendeljejevog sistema umetnosti; da li publika doživljava amneziju za trajanje umetnosti uzimajući u obzir samo aktualno stvaralaštvo?

Pozorište je, možda od svih umetnosti, najviše vezano životom. Ono je, u stvari, zgušnjavanje života samog. I estetska energija svakog komada korespondira sa kvantumom životne energije koja je u njega ugrađena. Dramska dela, međutim, zavisno od invencije autora, od epohe u kojoj nastaju ne apsorbuju život u jednakim jedinicama. Ne upijaju ni adekvatan kvalitet života koji će moći dalje da bude univerzalno posredovan u drugim i drugačijim civilizacijskim okvirima. Kao takva, bez obzira na uloženi živi umetnički rad na sceni, ona ostaju kao osušene grudve iz kojih se može razabrati istorija pozorišta, ali, ako ostanu bez dotoka vode iz publike, iz njih više ne može proklijati sakriveni život. Ostaju muzejski eksponati. Samo dela koja u sebi nose otvorene valencije, koja se po svom kroju tiču i čoveka »ovde i sad«, uspevaju da herojski prekorače vreme u kome su nastala i da ostanu »ista« uvek nalazeći sustvaraoca u gledalištu. Ova ideja zaslužuje da se analitičnije obrazloži, ali ograničenost prostora već opominje da pređemo na sledeću predstavu ovogodišnjih Sterijinih svečanosti. U neku ruku, možda će ova objasniti onu ispred nje.

Sluge Ivana Cankara u izvođenju Mesnog gledališča iz Ljubljane i u režiji i adaptaciji Dušana Jovanovića odjeknule su u gledalištu kao kontrapunkt u odnosu na prethodni komad. I to iz više razloga. Prilažemo samo neke od njih. Prvo, predstava iz Slovenije je stigla sa različitim kritičkim preporukama. Ona ne samo što je podelila kulturnu javnost, već je stigla i do političkih foruma i isprovocirala ih da se bave umetničkom kritikom i vrednovanjem. Drugo, i izvedeno iz prvog, budući da je iz dela slovenačke kulturne javnosti i operativne politike dobila negativan kritički predznak, još više je podgrejala radoznalost gledateljstva. Treće, i ne poslednje, ali najvažnije, jeste samo scensko obrazloženje i tumačenje Cankarevog teksta.

Dušanu Jovanoviću, režiseru i dramskom piscu osebujnog temperamenta i imaginacije, nije bilo dovoljno tumačenje; on je nakanio da promeni Cankarev svet u *Slugama*. Zato je on režiju započeo olovkom. »Cankarev Jermen — veli Jovanović — nije postavljen u društveno-politički kontekst koji bi izrazitije govorio

Digitized by Google

Još se nisu bili slegli utisci sa prvog nastupa, a već je Dušan Jovanović ponovo imao šansu da legitimiše svoje stvaralačke sposobnosti pred kompetentnim pozorišnim auditorijumom u Novom Sadu. Ovog puta kao autor teksta za predstavu *Karamazovi* u izvođenju Kamernog teatra 55 iz Sarajeva i u režiji Zvoneta Šedlbauera.

Karamazovi samo po naslovu i nekim spoljnim formalnim obeležjima podsećaju na čuveni roman velikog Dostojevskog. U istini, to je pozorišno ozbiljenje našeg života u vremenu sadašnjem. Dušan Jovanović u dramaturškom obliku zgušnjava konkretno istorijsko vreme kada je revolucija, tek što je izašla iz plamena, naglim umetnim hlađenjem trebalo da izgubi sećanje na svoju samobitnost, da odustane od svog bića i da nosi očuhinsko prezime. To je predstava o ponovljenoj predstavi revolucije kada je ona morala da izađe na »bis« pred svojom savešću i pred radničkim i komunističkim pokretom u svetu — kako je mi Jugosloveni *per tu* nazivamo *četrdeset i osma.*

U tom ponovnom izlasku revolucije na istorijsku scenu mnogi njeni akteri koji su uloge tumačili samo ili pretežno srcem zaboravili su na kolektivni duh predstave i njenu utemeljenost u narodnu svest svog podneblja. Glavni junak (Svetozar Mitić) u *Karamazovima* je jedan od onih pregrejanih aktera koji su ulozi pristupili bez distance (kao akt mišljenja) i u čijoj se svesti revolucija mogla (morala) događati samo u jednoj režiji. Kada je ona bila dovedena iznova na istorijsku scenu, sa novom podelom uloga, on je još (iz srca) izgovarao stari tekst.

Upravo u tom nesporazumu nastaje tragična greška i krivica. Ljudi koji su gutali više ideala nego hleba i vazduha, koji su beznađe postojanja podizali do herojskog podeoka, oni koji su narodu otvarali oči i pokazivali sunce (slobodu), kada su trebali da novi svet iz oblaka spuste na zemlju, ostajali su bez vlastitih očiju, nisu mogli da vide svoje delo. Revolucija je bila »ovde i sad« na zemlji, a oni su je još tražili na zvezdanom konjaniku. U tom ateriranju revolucije ideali koji su bili prvi njen zamajac nisu mogli da budu i permanentni pokretač.

Ideal kao težnja za *promenom* je i određena fiksacija duha; kada jednom *pokrene* svet, ako se ne vraća iznova k njemu (Antej), nije u stanju da potiče *menjanje* (imperativ revolucije), jer jedan njegov odskok iz stvarnosti dovršava se u jednom trzaju na nju. Dakle, nesocijalizirani u njenom mutirajućem biću, prvobitna htenja, koji su je omogućili, padaju ispod revolucije — sukobljavaju se s njom. Partija kao ovozemaljski tumač svetovnih interesa sankcioniše krivicu za zbiljski neobrazloženu (mitološku) svest svojih pojedinaca. U stvari, to je sukob dva toka (ideologizirane) svesti. Jedne koja uzdiže stvarnost kao boga i druge koja boga promoviše u stvarnost. U tom sučeljavanju prelamaju se vremena, menjaju se tokovi življenja, ali lome se i sudbine ljudi.

Poetsku artikulaciju tog konkretnog istorijskog vremena Dušan Jovanović započinje da gradi sukobom glavnog junaka, novinara Svetozara Mitića, sa svojom partijskom organizacijom povo-

Digitized by Google

dom Rezolucije Informbiroa. On, Svetozar Mitić koji kao novinar treba da predočava svetu istinu o životu ostaje bez vlastite istine. Taj revnosni sakupljač informacija koji svoj posao obavlja sa samopregorom dovedenim do asketizma, koji, po prirodi svoje profesije, možda najviše poznaje i vidi rezultate revolucije — kada su oni na pravdi boga optuženi, ne može da izgovori ni jednu reč u njihovu odbranu. Ideali koji su mu potpaljivali strasti, održavali mladost, verovanja i snagu ubeđenja zasenićе mu moždane ćelije. On u revoluciju ulaže samo emocije. Pamet — to treba neki drugi da rade. Takvo pripadanje revoluciji na komad koštaće ga komadanja života.

Tragična greška odvodi Svetozara Mitića u izolaciju iz društvenog i privatnog života. Njegov život žrtvovan slobodi dovršava se oduzimanjem slobode. Odlazeći u zatvor, za sobom ostavlja noseću suprugu i dva sina. Tamo pod najstrožim nadzorom kolektivne svesti biva prepariran da joj se ne suprotstavlja. Kada su mu u senci izolacije ohladili mozak, iz zatvora ga pripremaju za »novi život« i uče da se divi slobodi, čak i da peva o njoj. U stvari, da rimuje sadržaje koje su drugi smislili ili kako drugi očekuju da zvuče. U ideološki raspolutanom svetu, kada jedna dogma razara drugu, čovek nikako ne može da dođe do vlastite pameti, da priđe k sebi. U tom mrtvom (zatvorskom) vremenu osuđena je na umorstvo (i pored tolikih priprema) sposobnost za slobodno življenje. U prvom susretu sa iskušenjima civilstva Mitić posrće, pada i ne diže se više.

U konačnom rezultatu prvog bloka predstave sudaraju se dva toka svesti jednako neobrazložene u svojoj isključivosti. Sudbina glavnog junaka uslovljena je prostom majorizacijom njegovih oponenata. Ostaje neobrazloženo Mitićevo putovanje iz zatvora ideala u zatvor vlasti.

Drugi deo komada oblikovan je kao kontrapunkt prvom. Jednim vremenskim rezom, bez kontinuiteta i uzročnog objašnjenja gledalac je odgurnut dvadesetak godina unazad da prati sudbinu i razvezivanje životnog puta porodice Svetozara Mitića. U jednom sada već depolitizovanom svetu tri sina krenuli su svaki svojim putem. Protiču i sukobljavaju se pred nama tri različita shvatanja života, tri sistema vrednosti — ali ni jedan nalik onome iz prvog dela. Najstariji sin je malograđanski uspešan čovek, zanet karijerom polako potiskuje obaveze prema svojoj supruzi; srednji — nekonformistički nastrojen, odbacuje sve vrednosti i obaveze i naspram porodice i naspram društva. Stiže jedino da sanira erotske porive supruge najstarijeg brata, koja mu se u trenutku »nepažnje« podaje. Najmlađi Mitićev sin, pak, obuzet estradnom slavom, svu energiju troši u jeftinim rok pesmama i u disko zabavama. Uspomenu na oca čuva jedino njihova majka, ali i njena sveća dogoreva.

Uz predstavu *Karamazovi* Dušan Jovanović na *Sterijinom pozorju* priložio je i teorijsku apelaciju — kako je moguća tragedija danas. Svoj koncept on izvodi po uzoru na najvećeg antičkog tragičara Sofokla i iz njegove najubedljivije tragedije *Edip*. Traži i

Digitized by Google

iznalazi dodirne tačke i razlike sa »duhom vremena« današnjim. U jednoj minucioznoj konstrukciji on nudi relevantan teorijski koncept, ali stiče se utisak da taj koncept u njegovoj predstavi ostaje neobrazložen umetničkim sredstvima, baš zato što teorijska svest (sa natruhama ideologije) provaljuje estetsko tkivo komada.

Istraživanje bića revolucije u pojedinim etapama i njenih refleksa na sudbinu ljudi nastavljeno je u sledećoj predstavi: *Grobnica za Borisa Davidoviča* — drami Danila Kiša zasnovanoj na istoimenoj noveli — u režiji Ljubiše Georgievskog i u izvođenju Narodnog pozorišta iz Zenice.

Knjigu Danila Kiša znamo. Pročitana su, i kod nas i u svetu, i još se čitaju njena značenja u koordinatama narativne poetske strukture. Međutim, Ljubiša Georgievski, uz stvaralačko pristajanje autora, pokušao je da isproba njenu scensku izdržljivost. I to tako što će najpre Danilo Kiš dramsku tenziju vlastite novele pretočiti u dijalog, da bi zatim Ljubiša Georgievski tragičnu krivicu herojskog doba, koju ona sažima u svom sadržaju, scenski obrazložio.

Lomovi vremena koji nastaju usled pomračenja uma, kada životni tokovi iskaču iz ljudskog ležišta i sudaraju se sa mračnim strastima, sami po sebi su tragedije koje nemaju premca ni u jednom teatru ni u jednoj predstavi. I kada se oni »odigravaju« u ludoj režiji sumanute pameti, postaju nedostižni ni za najveću imaginaciju normalnog duha. I još nešto. Ti komadi u kojima se komada čovek ne završavaju se spuštanjem zavese. Oni, u pojedinačnoj i kolektivnoj svesti, ostavljaju duboke ožiljke koji se ne mogu sanirati nikakvim plastičnim operacijama pokajanja i izvinjenja. Štaviše, oni nadžive i sudeonike i slažu se u memoriji čovečanstva, od kojih ono štreca i kada se podseća na njih.

Stoga je predstava Georgievskog scenski komentar na »jedan uzvišeni, patetični i atraktivni kosmos Oktobra (koji) se pretvorio u haos sibirske tuge«. Ona je, međutim, u isto vreme i *kontrapunkt* hladnom haosu *zato što je igra*, koja kao temeljno antičko određenje u sebi uključuje slobodu i spontanitet naspram ondašnjem sveopštem zabranu i monstruoznim ograničenjima državotvorne svesti; zato što je *igraju ljudi* naspram ondašnjih izigranih marioneta. Kod Ljubiše Georgievskog, kako on kaže, »glumac ponovo preuzima ulogu vodećeg elementa celine predstave, odnosno da bude *primus inter pares* među svim elementima. Predstava postaje jedan sistem znakova, ali ne apriorno donet od reditelja, nego sistem koji se rađa *pred očima publike*, tako da je na početku glumac glumac, rekvizit rekvizit, da bi se posle sve ispreplelo i *postalo znak*«.

Reči u tekstu Georgievskog namerno smo istakli zato što one sugeriraju osnovne uporišne tačke ideja njegovog teatarskog apogeja. Tehniku režiranja on isuviše zna da bismo se njome ovde bavili. Dakle, sloboda koju daje teatar, predstava — naspram sistema vlasti — u svom reditelskom pristupu on želi da je opravda čovekom, njegovim stvaralačkim činom. Naspram vlasti koja

Digitized by Google

ljude proizvodi u rekvizite, Georgievski isprepliće, spaja, udružuje stvari i ljude, ali tako da ovi potonji ostanu »prvi među jednakima«. Suprotno totalitarnim režimima gde se o glavama ljudi radi iza zavesa, u njegovom komadu zgušnjavanje elemenata, osmoza značenja, odvijanje svih radnji nastaje na očigled gledišta. Tako da predstava, koliko je minuciozna analiza opresivnih režima, svojom strukturom, ako hoćete, procesom nastajanja jeste istovremeno i imanentna kritika jednog konkretnog istorijskog vremena — staljinizma.

Mehanizam vlasti opstaje na razdvajanju ljudi i na skrivanju prolaza njihovom susretanju. Istina kao tajna u takvim paklenim mašinama koje razaraju, koje melju ljude skuplja je od suvog zlata. Na njenom postamentu uzdiže se svemoćni i svevideći. Blizina do istine po vertikali određuje društveni status i moć ljudi. Dijalog kao aklamacija i apologija moguć je samo u horizontalnim segmentima. Jedini kanal koji posreduje »razmenu« ideja i informacija između tih socijalno stratifikovanih spratova »zajednice« u kojoj ljudi žive odvojeno jeste policija. A kada je ona integrativni faktor svesti, onda se ljudi odriču nje, odustaju od dijaloga, zaboravljaju da razgovaraju, ne nalaze se. Jedino se čuje pisaća mašina koja zapisuje izjave (ne dijalog). Zato, kada se susretnu islednik Feđuhin i Boris Davidović — Novski, jedini prostor na kome se »nalaze« jeste ta pisaća mašina. Toliko će se slova podignuti, ali ni jedno neće pogoditi Novskog. A kada se Feđuhin u svom sizifovskom poduhvatu bude umorio, ustupiće mašinu Borisu Davidoviču, ali, da bi on zapisao svoju biografiju, mora da zavrće rukave ludačke košulje. Stvari nikako ne mogu da sastave ljude!

Naspram zatvorenih kancelarija, gde se u fasciklama pripremaju sudbine ljudi za jednonamensku, policijsku potrošnju, Georgievski otvara prostor, organizuje ga slojevito i po horizontali i po vertikali. Tako da predstava sama sebe iznutra objašnjava. Radnja na jednom segmentu »komentariše« ono što se događa na sceni; tamna pozadina po dubini guta i ispušta aktere na proscenijumu. Vreme u prostoru teče i iz dubine ka pročelju i s leva na desno i obrnuto. Istorija u *Grobnici za Borisa Davidoviča* ušla je u tunel, ali Georgievski prostor drži osvetljenim, vidljivim. Sa ureda islednika Feđuhina srušio je tri zida. Ostavio mu je zadnji da mu zatvori odstupnicu i da okači brkatog Džugašvilija da ga podseća na obaveze. Na sceni tajna je provaljena. Istrgnut mu je postament i on se otopljava u toplim rukama umetnika.

Komad *Grobnica za Borisa Davidoviča* je odbrana biografije komuniste. Kao takvom, njegova bitna odrednica je komponenta vremena. U predstavi ono je zgusnuto na dve tračnice koje presecaju scenu i po dubini i po širini. I na ovom planu izvođenja Georgievski je dosledan ideji kontrapunkta umetničke strukture i otuđene, bolje reći, uvređenje i ponižene egzistencije u koju uvaljuju čoveka opresivni režimi. U patnjama trenuci su dugi odavde do večnosti. Vreme je dugo i neprolazno kao polarna noć. U svojoj jednoličnosti dan i noć se stapaju u beskonačno trajanje. Presecajući

Digitized by Google

vreme po dužini i širini scene, Georgievski ga oslobađa mrtvila i ustajalosti, prebacuje ga u jedan drugi koordinatni sistem gde će otkucavati po meri čoveka. Nije to ni griničko vreme koje je ljudima natureno konvencijama. To je vreme unutrašnje potrebe predstave, dakle spontaniteta umetničkog čina. I na taj način on dobija dinamičnu strukturu po kojoj ljudi određuju dužinu minuta i sati, a ne da oni određuju dužinu življenja pojedinca.

Uz uvažavanje sve ubedljivosti i estetskog dostojanstva novele Danila Kiša, ovde treba reći: Ljubiša Georgievski, izvlačenjem dramatskog zametka uz Kišovu pomoć, iz narativne strukture i njegovim razvijanjem na scenskom prostoru, napravio je predstavu koja u koordinatama teatarskog značenja nadrasta snagu njenog prapočetka — dramaturškog zapisa. Ako je novela Danila Kiša uspešan literarni pokušaj da se sačuva identitet biografije revolucionara od kanibalističkih poriva razularene države — predstava *Grobnica za Borisa Davidoviča*, iznoseći na promaju javnosti mehanizam vlasti koji mrvi sudbinu ljudi, pravi ga neupotrebljivim za ponovnu upotrebu. Time su paralizovana toksična područja volji za neograničenu moć i predstava se prebacuje preko rampe u gledalište kao emancipativna svest o revoluciji. U nas ona, na kraju, ali ne krajnje, dospeva i kao promemorija u ime palih za obraz revolucije.

Završavajući prikaz o svakako najubedljivijoj predstavi na *Sterijinom pozorju*, izdvojimo i jednu njenu estetsku osobenost. Ona je nastala kao kreativna metamorfoza prvobitnog umetničkog roda (novele). I za razliku od *Nahoda Simeona*, gde je predstava progutala dramatsku strukturu prevodeći je u jednu narativnu strukturu (bajku), u *Grobnici za Borisa Davidoviča* dramske tenzije su izlučene i iz imanentnih osobenosti sadržaja novele koliko i, još i više, iz sučeljavanja egzistencije napaćenih i načina postojanja estetskog predmeta kao kreativnog oblikovanja spontaniteta. Da li (jeste) drama stoji u prapočetku svakog stvaralačkog čina.

Pretposlednja predstava na ovogodišnjem *Sterijinom pozorju* bile su *Slike žalosnih doživljaja* Dejane Leskovar u izvođenju ansambla Ateljea 212 iz Beograda i u režiji Zorana Ratkovića. Kao glavna vrednost komada o kome je reč bio je najavljivan njegov literarno-dramski prosede. I zaista tako je ispalo, ali s tim što takav sud treba redukovati na prva dva čina. Treći kao da je pisao neko drugi. Mladom autoru nestalo je daha.

Slike ... su hronologija baš žalosnih doživljaja jedne porodice opterećene negativnim nasleđem. Početak je lociran u okolnosti koje dopuštaju jedva minimum opstanka. U situaciju gde su izbrisane granice između zla i življenja, gde je život po sebi zao.

Socijalni okvir u kome se odvijaju događaji prvog dela je patrijarhalna seoska porodica. U takvim sredinama gde život mnogo traži, a malo daje, gde je uslov opstanka pojedinca bespogovorno pripadanje kolektivu, kada se patrijarhalna zajednica raspada usled erozivnog raskola u genima, u krvi, koji je porodica Krombergovih zaradila neznano gde i neznano kad — njeni članovi gube sve busole međuljudskog i unutarporodičnog odnošenja. Zarobljeni mračnim strastima, egoizmom, sebičnošću, oni ne vide ni sopstve-

Digitized by Google

nu decu. Oni im postaju dalji od tuđinaca. Kada se osveste od te hipnoze (deda) kao rezultat životnog iskustva, već je življenje na zalazu i nije u stanju da ozrači potamnelo vreme. Takav sklop života, taj iščašeni zglob sveta urbana svest ne može da proguta, ali, svejedno, to je prapočetak njenog postojanja. U tom smislu komad Dejane Leskovar je vraćanje, podsećanje na onaj stupanj egzistencije koji u sebi nosi dramu otiskivanja od prizemlja življenja.

Ali, nesreća nikad nije sama. U tom raskolu nailazi rat. I ljudi tada postaju ono što jesu. Podvajanja se preobrću u neprijateljstva, partikularizam u netrpeljivost, bratska ljubav u incest. U stvari, dolazi rat kao revolucija; međutim, primitivna svest nije u stanju do kraja da je razluči. Kada doziva istorijsko iskustvo, ona je i u pravu jer, kako je ko dolazio na ovo tlo, svako je obećavao promenu, ali život »običnih« ljudi nije se menjao vekovima. Rat kao revolucija tek naknadno menja sistem vrednosti i kvalitet života. Zato Dejana Leskovar treći čin locira u jedan vremenski otklon. On se događa »ovde i sad« i u izmenjenim socio-demografskim okvirima — u urbanoj sredini. U tom vremenskom podeoku život ljudi naviknutih da se sudaraju sa surovom i škrtom prirodom, ljudi za koje je življenje odricanje, u tom udaljavanju iz svoje prvobitne postojbine oni omlitave. Gube u visini. Smanjuju se za dužinu prethodnih motiva opstanka, da bi zatim izgubili i vlastiti identitet utapajući ga u skorojevštinu i karijerizam. Pojedinačna bekstva iza rešetaka kaveza megalopolisa jesu beg ptice koja je zaboravila da leti.

Ovakvoj literaturi reditelj Zoran Ratković pristupa bez distance. Najbolji metod u scenskom tumačenju misli da će biti ako *Slike žalosnih doživljaja* »žive ponovo«. U svom pokušaju da napravi realističku predstavu koja će biti verna rekonstrukciji teksta on je dobio komad koji je bio inferioran u odnosu na literarno-dramsku građu. Rekonstrukcije, kada i bez ostatka liče na pretpostavljeni model, ne mogu da kopiraju baš ono što su nakanile — umetnički sadržaj. On im izmiče poput fluida. Rečju, *Slike žalosnih događaja* nisu uspele da se domognu do podeoka osrednjosti Ateljeovog repertoara. Kojim su putem stigle na Sterijine igre, nije nam jasno.

Slučajno ili namerno, tek za kraj je sastavljač repertoara ostavio »najkontroverzniju predstavu« ovogodišnjeg jugoslovenskog pozorišnog zborovanja. Reč je o *Missi in a minor* Ljubiše Ristića u izvođenju Slovenskog mesnog gledališča iz Ljubljane.

Da bi bilo moguće govoriti o takvoj predstavi kakva je *Missa in a minor*, najpre treba da korigujemo našu predstavu o teatru. Na to nas je, doduše, Ristić počeo da priprema još od ranije svojom predstavom *Igrajte tumor u glavi ili zagađenje vazduha*. On je započeo odstranjivanje malignog tumora u estetskoj svesti o građanskoj drami i pozorištu. U jednoj predstavi-eseju on je pokazao neodrživost i nemogućnost građanskog teatra, sa fiksiranom portalnom scenom kao njegovim dovršenjem, da komunicira sa izmenjenim senzibilitetom, sa novim načinom života. I pored toga što to nije bilo njegovo autentično saznanje, već estetska svest sa podužom predistorijom, Ristić je ostvario ubedljiv konkretan umet-

Digitized by Google

nički rezultat. U *Missi in a minor* on dalje evoluira i pokušava da »umetnički« obrazloži ideju sada ne o transgresiji građanskog koncepta o pozorištu, već o njegovom civilizacijskom određenju. Kako to radi Ljubiša Ristić?

Igrokaz *Missa in a minor* za svoj literarni predložak uzima već spominjanu novelu Danila Kiša *Grobnica za Borisa Davidoviča* i »autentičnu« istorijsku građu s kraja devetnaestog i početka dvadesetog veka, koja korespondira sa sudbinom glavnog junaka Borisa Davidoviča — Novskog. U scenskom mešanju ta dva toka iskustva nastaje kolaž u kome se naizmenično smenjuju poetski fragmenti novele i faktografski materijal. Međutim, u tom špikovanju poetske strukture činjeničkom građom *provaljena je unutrašnja mera umetničkog čina.*

Novela Danila Kiša, kao što znamo, zasniva se na zbiljskim istorijskim činjenicama i ona zgušnjava onoliki kvantum faktografskog materijala koliko je dovoljno da bi se oblikovalo značenje i lik Hamleta Oktobra (Novskog) u odnosnom vremenu, to jest da bi se napisala, literarnim jezikom, politička biografija revolucionara internacionaliste. Budući da je Ristić nakanio da kroz sudbinu Borisa Davidoviča — Novskog napravi na sceni političku biografiju revolucije, on je »morao« da »proizvede« veći kvantum istorije. Ali, umesto da je sažima, da je zgušnjava i da je »predstavlja« u supstancijalnim znacima, reditelj ju je aplicirao u fragmentima. Kroz jedan takav postupak, budući da nezgusnuta istorija nikako ne može da stane na sceni, uvek su mu ostajala prazna mesta u mozaiku. Kako je estetsko posredovanje političke biografije revolucije, s obzirom na prethodni stav, ostalo nedovršeno, i *predstava gubi svoje unutrašnje vreme imanentno umetničkom činu.* Autor je mogao da doturi više faktografske građe na pozornicu ili da oduzme izvesnu količinu istorijskih podataka a da pri tom ni jednim zrakom više ne osvetli pozorje Oktobra. Ne pronašavši unutrašnji *logos,* vlastito vreme predstavi — autor se odlučio za *granice vremena psihičke izdržljivosti gledaoca.* On je na veliki crni mural istorije (kojim je bila okružena publika) stavio onoliko nalepnica revolucije dokle doseže koncentracija, onoliko koliko može da izdrži naša pažnja.

U okviru globalnog koncepta, revolucija je na sceni proizvedena kao kolektivni junak predstave. Glumci su samo delovi tela tog totalnog aktera koji ispunjava čitavu pozornicu. Bez definiranog literarno-dramskog plana, koji redi elja »oslobađa« pretpostavljenih »obaveza« u odnosu na tekst, takav koncept pozorišta u ovoj predstavi zagovara Ljubiša Ristić koji će njega promovisati u total(nog)itarnog autora. Otud glumcima ostaje samo da ilustriraju njegove ideje. I pored toga što to oni rade sa velikim majstorstvom, njihova uloga je instrumentalna. Marionete hodaju po sceni, pevaju, govore, tuguju, protestiraju, sve po nagovoru vrhovnog posednika pameti predstave, koju je on uložio kao akontaciju u njenom nastajanju. Na sceni nema šta da se dodaje ili menja. Glumčev talenat je zarobljen u prethodnim instrukcijama i on se ostvaruje ako se one bolje realizuju. Tako Rističeva politička biografija re-

Digitized by Google

volucija ne nalazi svoj pandan i otelotvorenje u *čoveku-glumcu* na sceni. Umesto da ga oslobađa, on od njega pravi oruđe, poniženo biće, svedeno na nivo rekvizita. Ali, mora se priznati, on odlično manipulira svojim založnicima pozorišta. Toliko majstorski da se oni čak srećno osećaju u njegovim hipnotizerskim rukama.

Život revolucije na sceni je »uhvaćen« u *iliuxu*, u vrtoglavici ideja i ideologija koje su je omogućile. One se mešaju, suprotstavljaju, sukobljavaju. I tada na scenu stupa država da »otrezni« ljude od revolucionarnog zanosa, da »odbrani« revoluciju od onih koji su je izveli. Uspostavljajući red i poredak u društvu, državotvorni um zajednicu gura u haos. Perpetuirajući agens istorije se guši u nanosima koji programiraju ljude na jednodimenzionalni opstanak. Proleće života (revolucionarni prevrat) odjednom nestaje i pod strehom države ljudi upadaju u zimu življenja. Taj haos »revolucije« u predstavi nije ničim uokviren, određen. Kao takav on je ostavljen da zrači tamu sa nenaznačenim poluperiodom raspadanja. Haos prožima čitavu egzistenciju, ukida sve zakonitosti koje su po meri čoveka, da bi postao totalitarni zakonodavac — sumanuta država postaje vladalac univerzuma.

U nameri da podražava internacionalistička politička ubeđenja i Borisa Davidoviča i određenja revolucije same, komad je pravljen kao multilingvalna predstava adresirana poliglotskoj publici. Višejezičnost se uklapa u pretpostavljeni koncept komada, uklapa se i u bukvalno podražavanje scenarija. Međutim, reditelj je, za ljubav razumevanja, mogao jednom sintagmom ili rečenicom ili kakvim drugim znakom da naznači prelaz u drugo jezičko područje tako da gledalac na svom maternjem jeziku sluša hebrejski, španski, nemački, ruski ili francuski. (Jer, i onako, glumci su izgovarali ruske, francuske... reči, ali nisu korektno govorili jezik.) Na taj način zamisao bi dobila još jedan plan na jezičkom području i gledaoca bi imala uza se sa svom njegovom pažnjom. Ovako, promenom jezičkog registra, ona je uvek izbacivala jedan kvantum gledalaca iz estetske komunikacije. Tako, spoljašnjim efektom podražavajući jednu širu javnost (verovatno sa namerom da ona bude kosmopolitska), reditelj je reducirao kategoriju političke javnosti u predstavi. A politička javnost u komadu, u onakvoj postavci, trebalo je da bude i pozorišna publika koja je bila uvučena u scenografiju i radnje na sceni.

Kao što smo već rekli, bitno određenje ovog komada, njegovog scenarija i celokupnog projekta jeste to što je *Missa*... pravljena osmozom novele Danila Kiša *Grobnica za Borisa Davidoviča* i dokumentarističke građe na vremenskom potezu s početka stoleća pa do kraja tridesetih godina. U scenskom prožimanju poetske strukture i istorijske građe Ristić se odnosio sa podjednakom »umetničkom slobodom« prema oba toka iskustva, tako da su, što nagrizane snažnom imaginacijom, što zamagljivane odsustvom memorije, stradale istorijske činjenice. Etika umetničkog stvaralaštva, pak, nalaže da one (istorijske činjenice), svejedno što se prelamaju kroz stvaralački postupak, kada izađu iz estetske laborato-

Digitized by Google

rije, ostanu nepromenjene. U *Missi*... su one bile korigovane ili unošene onde gde vremenski objektivno ne pripadaju.

Kada umetnost guta činjenice, onda, kao i svi oblici svesti koji udaraju pediker ili maniker praksisu ili oni koji proždiru istinu, ona (umetnost) postaje ideologija. Iščašeni zglob estetsk(e)og sve(ta)sti o koji se umetnost sapliće na putu do svog kreativnog, autentičnog ozbiljenja. Razume se, to i od gledaoca traži drugačiji odnos. Tako angažman za nove estetske principe u pozorištu, započet početkom sedamdesetih godina, na početku osamdesetih, preciznije sa *Missom*..., kod Ristića se dovršava kao politička borba u kojoj se teatar instrumentalizuje kao sredstvo.

*

Završeno je i ovogodišnje jubilarno zborovanje jugoslovenskog teatra pod patronatom velikog pozorišnog stvaraoca Jovana Sterije Popovića. Nagrađenima radosti još više, ostalim učesnicima satisfakcija što su dospeli do velikog finala. To je tako godinama, redom dvadeset i pet. Ali, šta je pokazalo ovogodišnje okupljanje:

— Nastavlja se tendencija, kao, uostalom, i u svim pozorištima sveta, »učvršćivanja« pozicije reditelja u kvadraturi kruga oblikovanja pozorišnog čina. U stvari, oni su ostvarili potpunu dominaciju na svim sektorima pozorišne igre. Tako da se njihovo saučestvovanje u oblikovanju predstave ostvaruje transgresijom kreativnih kompetencija i nad ostalim učesnicima, čime se ugrožava individualni stvaralački angažman pojedinaca i pozorište kao kolektivan umetnički čin.

— I dalje se produžava dislokacija vrednih pozorišnih ostvarenja koja su ranije bila rezervisana za takozvane »pozorišne centre«. Zenička predstava *Grobnica za Borisa Davidoviča* u režiji Ljubiše Georgievskog upotpunjava mozaik demokratske distribucije kreativnih vrednosti teatra u našoj zemlji.

— Ove godine, kao što znamo, repertoar je bio određen predikatom političkog pozorišta. To koliko govori, koliko osvedočava potrebu teatra da bude društveno relevantna umetnost, da pozorišni umetnici u koordinatama estetskih procesa »testiraju« takozvane »osetljive« teme — toliko je to podatak o emancipovanosti društva da se »ogleda« u nepomućenom ogledalu umetnosti koje pravi vidljivijim njegove suprotnosti.

Digitized by Google

Grupa autora: Svest i angažovanost komunista

(„Mladost", Beograd, 1981, strana 282)

Teško je naći temu koja je bila više u fokusu interesovanja krupnih teoretičara i revolucionara, temu o kojoj je pisano više od teme o svesti i ulozi komunista. No, zato je teško naći i oblast u kojoj se složeni uticaji postrevolucionarnih tokova razlažu u kontradiktorniji spektar ljudskih ponašanja od ove oblasti. A ispitivanje odnosa između programskih orijentacija i stvarnih sadržaja svesti, aktivnosti u političkoj praksi je jedan od bitnih aspekata ove problematike. Zato je rukovodilac ovog istraživačkog tima Anđelka Milić u uvodnom izlaganju najpre izložila poglede i dileme vezane za odnos proletarijata i njegove avangardne organizacije, dileme vezane za preobražaj Saveza komunista, a zatim metodološke probleme vezane za ovo istraživanje.

Značajno je napomenuti da specifičnu razliku prema drugim komunističkim političkim organizacijama čini uloga Saveza komunista Jugoslavije u društvenom, ekonomskom i političkom sistemu, koji se pod njegovim uticajem transformisao iz integralnog etatizma u sistem socijalističkog samoupravljanja U njemu se osnovna organizacija udruženog rada, po rečima A Milić, konstituisala kao »protivinstitucija državi« (str.22) kao monopolu upravljanja. To konstituisanje je izvršeno više u teoriji nego u praksi. Otuda i protivrečan karakter samoupravljanja. Samoupravljanje se radniku više predstavlja kao jedan opšti interes, »kao spoljašnji uslov egzistencije«, »odvojen i različit

Digitized by Google

od stvarnog interesa« radnika, ali i kao prostor u kome se radnik suočava sa sebi suprotstavljenim snagama. Upravo »posredstvom tog suočavanja« radnik može da »dođe do svesti o sopstvenom interesu«. Samoupravljanje se razvija iz etatiziranog sistema. Rađanje novog sistema je do izvesne mere podudarno sa procesom rađanja i razvoja nove radničke klase, a ta činjenica je drži izvan najvažnijih nivoa uticaja na ekonomske i političke tokove. Fragmentacija privrede praćena je izolacionizmom radnih kolektiva, grupno-vlasničkim intencijama, spregom tehnomenadžerskih snaga, privatizacijom radne snage, pasivizacijom radnika. Usled toga dolazi do nesklada između osnovnih životnih interesa klase i političkih ciljeva avangarde, do nesklada između ciljeva, načina i sredstava na koje se oni postižu. Samo istraživanje je time usmereno na utvrđivanje stepena prihvaćenosti osnovnih ideoloških opredeljenja SK od strane samog članstva, načina na koji ih ono usvaja, funkcije i uloge članstva u ostvarivanju društvene uloge organizacije komunista. Široki spektar motivacionih struktura obuhvaćen je stepenom racionalnosti, kritičko-stvaralačkog odnosa prema idejama i izražen je u tipologiji ponašanja operacionalizovanoj u sledećim tipovima: revolucionar, sledbenik, aktivista, saputnik, koji veoma plastično izražavaju srazmere idejno-vrednosnih, teorijsko saznajnih i akcionih komponenata koje komunisti u svom životu i sopstvenom ponašanju sjedinjuju.

U poglavlju »Ideološka opredeljenja članova SK-a« Vladimir Goati je utvrdio pozitivnu korelaciju između nivoa obrazovanja, materijalnog položaja i socijalističkih, samoupravnih opredeljenja kako u kategoriji rukovodilaca tako i u kategoriji radnika. Zanimljiv je i podatak da kod rukovodilaca bez visoke stručne spreme, a sa natprosečnim materijalnim položajem pozitivan odnos prema socijalističkim vrednostima preovlađuje sa 97%, dok se oni sa visokom stručnom spremom, ali sa materijalnim položajem ispod proseka opredeljuju za iste vrednosti sa 84%. Da materijalni položaj nije jedini koji određuje taj odnos, pokazuju podaci da oni sa nivoom znanja iznad proseka imaju pozitivniji stav od onih sa slabijim znanjem. Dužina partijskog staža takođe utiče na pozitivan odnos u radnika, dok je uticaj dužine staža na stavove službenika zanemarljiv. Značenje pojma socijalizam je takođe veoma šaroliko: 31% smatra da je to socijalna jednakost, 14% samoupravljanje, 13% sloboda i demokratija, 4% nacionalna ravnopravnost, razumevanje među narodima 4%, društveni progres 19%, moderno društvo i visok standard 6%, a »nešto drugo« takođe 6%. Takođe ispitivanje odnosa prema radničkoj klasi otkriva da tri četvrtine ispitivanih ima prema njoj pozitivan odnos i smatra je klasom zainteresovanom i sposobnom da upravlja društvom, ali da je taj stav preovlađujući u kategoriji rukovodilaca, a najmanje pozitivan stav ispoljavaju polukvalifikovani i nekvalifikovani radnici.

Ispitujući interesnu usmerenost članova SK, Silvano Bolčić ukazuje na povezanost objektivne egzistencijalne situacije pojedinaca i grupa i njihovih interesa. Drugim rečima, bez obzira na tendenciju ka monolitizmu interesa unutar SK, ne može se ignorisati činjenica da se individualne egzistencijalne situacije članova Saveza komunista razlikuju, da su u društvenoj celini razlike zasnovane na radu, na znanju, na imovini, na monopolu znanja i upravljanja. Istraživanje interesnih orijentacija izvršeno je na taj način što su ispitanici birali reči koje njihove interese najbolje i dugoročno izražavaju. Istraživanje je otkrilo odsutnost apsolutnog jedinstva interesa, ali većina, ipak, smatra da postoji jedinstvo u osnovnim opredeljenjima (16,7% smatra da interesi nisu dovoljno jedinstveni, a 1,3% smatra da tog jedinstva uopšte nema). Za rad kao osnovni interes se opredelilo 70,3%, a isto toliki procenat se opredelio za one »stvari« koje afirmišu rad. Indikativno je da radnici bez osnovne škole i sa ma-

Digitized by Google

terijalnim položajem ispod prosečnog manje od drugih grupacija (49,5%) vide u radu dobro i sredstvo putem kojega ostvaruju sopstveni interes. Karakteristične su razlike na bazi položaja ispod proseka i iznad proseka (66,7 i 100%). Slična tendencija se zapaža i kod funkcionera bez školske spreme koji nešto više od ostalih (15,4%) vide u poretku ono dobro za koje se valja zalagati, a što, s pravom primećuje Bolčić, »može da znači i zalaganje za sticanje ili očuvanje društvenog položaja... u sistemu vlasti« (str. 88). Ipak valja napomenuti da i ova kategorija sa 70,5% stavlja rad na prvo mesto. I pored svih ispoljenih razloga, Bolčić zaključuje da se izrazita većina članova SK zalaže za afrmaciju radničkih interesa, da u njihovoj dugoročnoj orijentaciji preovlađuje sloboda, mir, samoupravljanje, jednakost, ali da istraživanje otkriva i izvesne diferencijacije i postojanje interesa koji mogu postati oslonac grupama i orijentacijama izvan SK.

Idejno obrazovanje i informisanost igraju veoma značajnu ulogu u političkom životu Saveza komunista, te je analiza empirijskih podataka o njihovim teorijskim znanjima i obaveštenosti koju nam je pružio Dragomir Pantić izuzetno zanimljiva. Pantić polazi od teze da sama priroda jugoslovenskog društveno-političkog sistema zahteva da sadržaj i metodi političke socijalizacije budu originalni. Sistem podrazumeva kao lične osobine prevazilaženje, otvorenost, tolerantnost, orijentaciju na promene, razvoj, kritičnost i autokritičnost, humanističnost. Sistem je, s obzirom na permanentan proces promena, neka vrsta antisistema, a član društva u njemu bi trebao biti kreator promena. Da li se u takav sistem mogu locirati apologetika, konformizam, zatvorenost, pasivnost, netolerantnost? Teorijski ne, faktički da. No, Pantić svoju pažnju usmerava u drugom pravcu. Socijalizacija pretpostavlja izvesnu fiksaciju za vrednosti, neku vrstu identifikacije sa elementima sistema, što zahteva izvesnu trajnost, a one tu trajnost teško mogu imati ako je bitna osobina društva stalan proces promena. S druge strane, već socijalizovane jedinke unose u Savez komunista i druga shvatanja koja u kontaktu sa novim informacijama menjaju. No, to nije jednostran proces menjanja njihove svesti, nego se može govoriti i »o delovanju članstva na biće partije« (str. 95). Uz to, po Pantićevom mišljenju, znanja članova SK su zasićena vrednosnim i ideološkim elementima. I pored svoje načelne aktivističke i humanističke usmerenosti podeljena su na znanja nosilaca i znanja primalaca sa elementarnim saznajnim odnosom, a bez razvijenog emocionalnog i aktivističkog odnosa nosilaca ideologije. Otuda je istraživanje bilo usmereno više na kvantifikaciju nego na kvalitativnu analizu. Rezultati otkrivaju da je globalan uspeh članova na testu znanja bio blizu teorijski srednjeg skora (tačnih odgovora 11,59 od 22 zadatka). U poređenju sa ostalim, ranije istraživanim populacijama, autor napominje da su članovi SK slabijeg znanja od nastavnika, pa i polaznika omladinskih večernjih političkih škola, ali bolji od beogradskih maturanata, što znači da je pretpostavka o njihovoj boljoj informisanosti samo delimično tačna, a utvrđene su i unutarnje »neočekivano velike individualne razlike« (3,6% ni 10% mogućih poena i samo 3,3% 90% poena, informisanih 45%, a slabo obaveštenih 34%). Demografska i lična obeležja su od uticaja na informisanost, te je beogradski i titovoužički region zauzeo prvo mesto sa 49, odnosno 50, a južnomoravski poslednje sa 33%. Pol ispitanika nije bio od uticaja jer su žene postigle neočekivano dobre rezultate. Najbolje su informisani pripadnici srednje generacije (36—45 godina 54% i 45—60 52%), a najviše slabo informisanih ima među omladincima, što je sasvim, s obzirom na njihovu starost, razumljivo, dok najstariji članovi SK postepeno gube interes za sticanje znanja. Pantić je takođe mišljenja da su i istorijske prilike u kojima se odvijala politička socijalizacija pojedinih generacija uslovile ove razlike u znanjima. Na nivo znanja utiču i

Digitized by Google

angažovanost u društveno-političkom životu i osobine ličnosti koje ih čine dinamičnijim, koje teže menjanju sveta (63%). Ovako, prometejski nastrojene ličnosti su znatno bolje obaveštene. Ispitujući uticaj komponenti društvenog položaja na nivo obaveštenosti, Panić je utvrdio »čvrstu, gotovo linearnu vezu između formalnog nivoa obrazovanja i merenog znanja« (ekstremno slabo obaveštenih i vrlo slabo obaveštenih u kategoriji do četiri razreda osnovne škole 49%, a samo 2% fakultetski obrazovanih, a u kategoriji najbolje obaveštenih prvih je 0%, a poslednjih 23%, čemu treba dodati 38% vrlo dobro obaveštenih). Sam materijalni status ne utiče bitno na nivo obaveštenosti. Četvrtina onih sa primanjima iznad 5.000 dinara po članu domaćinstva je neinformisana, a zanimljivo je da su najbolje politički obrazovani članovi SK nemanuelnog socijalnog porekla. Nivo informisanosti takođe raste sa rastom položaja u raspodeli političke moći u samoupravnoj organizaciji, i to najviše do tri funkcije. Bolje su obavešteni članovi gradskih nego članovi seoskih organizacija. Ispitano je i dejstvo drugih varijabli, ali u njihove pojedinosti nećemo ulaziti. Takođe, zaključci o delovanju organizaciono-političkih činilaca na nivo obrazovanja ili nisu potvrdili određene hipoteze ili nisu po sebi interesantni, te u njih nećemo ulaziti.

Zanimljivo je da je indeks spremnosti aktiviteta značajno povezan sa nivoom znanja i obrnuto. Takođe, kritički orijentisani komunisti su ideološko-politički obrazovaniji i obrnuto, dok među 2% najmanje kritički orijentisanih komunista samo je jedna četvrtina informisanih. Kakav je odnos između društveno-političke orijentacije i znanja? Ima 36% članova koji su postigli najviše rezultate u samoupravnoj orijentaciji, 60% je bilo informisano, a 19% je u tom pogledu bilo ispod srednjeg nivoa. Samo 5% za koje se na osnovu dobijenih podataka može reći da nisu samoupravno orijentisani njih 60% su, uz to, i nedovoljno informisani. Onih »konzistentnih«, dobro obaveštenih, a i samoupravno orijentisanih je 42%, a onih kod kojih su oba ova elementa negativna svega je 3%. »Nekonzistentnih«, to jest dobro obaveštenih, ali oponenata samo je 1%. Njima sličnih, slabo obaveštenih, pa ipak iz konformizma samoupravno orijentisanih znatno je više (26%), dok je 28% onih koji predstavljaju mešavinu gornjih tipova. Struktura znanja pokazuje takođe veliku heterogenost i hijerarhiju pojedinih znanja. Ona je određena samom strukturom znanja, te se ne prevazilazi postojećim oblicima ideološkog i političkog obrazovanja. Najbolje je poznavanje našeg sistema, a najslabije poznavanje osnovnih marksističkih pojmova. U jednoj tipologiji koja se odnosi prvenstveno na sticanje idejno-političkih saznanja, a za koju su kao kriterijumi uzeti saznajna, ideološka i aktivistička dimenzija, Pantić je utvrdio da je najbrojniji svestran tip (30%), koji preovlađuje među rukovodiocima, stručnjacima, članovima sa dugim partijskim stažom i povoljnim materijalnim položajem. Svaki četvrti svrstan je u kategoriju »konformista«, koji u usvajanju stavova zauzima visoko mesto, ali ne i u pogledu aktiviteta i idejno-političkog obrazovanja. Sa 21% zastupljen je tip »ideologa«, kod kojega je utvrđena veoma ispoljena saznajna i ideološka komponenta, ali ne i praktična. Praktično-politički tip, koji mu čini neku vrstu suprotnosti, zastupljen je sa 15%, čist teorijski tip samo sa 1% (kao i oponent), dok su negativisti zastupljeni sa 2%, a autsajderi, odnosno pasivni sa 5%.

O tome kakva je »koncepcija partije« u svesti članova SK pisao je Silvano Bolčić. On je najpre ukazao na moguće razlike u teorijskom koncipiranju uloge partije, polazeći od teze da SK »nije više partija u uobičajenom značenju«, da se njen uticaj zasniva na njenoj ulozi u razvijanju samodelatnosti klase, kojoj samoupravljanje daje institucionalnu osnovu, na njenom praktičnom delovanju na razvijanju samoupravljanja, zaštiti socijalističke samoupravne osnove društva, pri čemu

Digitized by Google

ona, iako nije rukovodeća partija u starom smislu te reči, nije ni izvan političke arene jer deluje kao osnovna koheziona sila revolucionarnih snaga. Rezultati istraživanja stavova članova SK o načinu ostvarivanja avangardne uloge SKJ pokazuju veliku diskrepancu između ocena rukovodećih delova, koji sa 84,6% veruju da SK deluje na način utvrđen Programom i Statutom SK, dok svega 53,2% članova SK to isto veruje, a čitavih 33,9% misli da ne deluje. Odgovor da ne zna dalo je 12,9% članova SK. Prevaziđene koncepcije o tome da su odluke SK »zakon za sve ljude koji se mora bespogovorno izvršavati« zadržalo je 16,0% članova SK, dok su liberalistička shvatanja o tome zastupljena sa svega 2,2%. U kakvoj je relaciji idejno-političko obrazovanje prema ovim oscilacijama? Dogmatska shvatanja su rasprostranjenija ukoliko je nivo obrazovanja niži: 29,8% nekvalifikovanih i polukvalifikovanih radnika prema 11,9% službenika, 11,3% stručnjaka, 16% kvalifikovanih radnika i 16,3% rukovodilaca. Slično kretanje otkrivaju i odnosi prema idejno-političkom obrazovanju (od 32,4% sa osrednjom prema 9,5% sa vrlo dobrom). Ipak, 77,7% ispitanika smatra da Savez komunista najbolje ostvaruje svoje ciljeve »jačanjem samoupravljanja i aktivnosti društveno-političkih organizacija unutar kojih će delovati i članovi SK«.

Koje su osobine članova SK preferirane od strane članstva? U nemogućnosti da prikažemo unutarnje razlike s obzirom na njihov društveni položaj i zanimanje, zadržaćemo se samo na opštim stavovima: dobar radnik 16,2%, poznavalac marksističke teorije 5,3%, disciplinovanost 3,1%, sposobnost objašnjavanja ljudima 9,4%, školovanost 1%, društvena aktivnost 18,7%, poštenje i pravednost 43,3% i ostale osobine 3%. Najznačajnije funkcije SK su stvaranje uslova za stvarno samoupravljanje 42,7%, zaštita ravnopravnosti naroda Jugoslavije 16,3%, politika dugoročnog razvoja društva 13,6%, razvitak socijalističke svesti i ideologije 13,6%, uz veoma retko zastupanje mišljenja koje bi SK davalo arbitrarnu funkciju u jugoslovenskom društvu. Istraživanje nam otkriva i hijerarhiju vrednosti prihvaćenu od članstva SK: disciplinovanost i potčinjenost rukovodstvu 5,1% (nedovoljno ideološki obrazovani 10,1%), demokratski centralizam 27,1% (nedovoljno obrazovani 9%), samoupravljanje 38,0% prema 20% kod neobrazovanih, slobodno opredeljenje prema interesovanjima 28,3% prema 42,5% kod neobrazovanih. Iako je samoupravljanje zauzelo relativno visoko mesto, ova skala vrednosti otkriva izvesnu disperziju gledišta i nerazumevanje osnovnih načela unutrašnjih odnosa u SK, te se postavlja pitanje da li se ova orijentacija može objasniti prvenstveno obrazovanjem, odnosima i varijacijama među generacijama ili je ona dublje strukturirana. Ipak, u celini se možemo složiti sa zaključkom da su u prirodi i biću Saveza komunista izvršene duboke promene u pravcu razvitka aktivnosti i inicijativa članstva, relativne samostalnosti organizacija, da je takva koncepcija široko prihvaćena (67%), da u stavovima o poželjnom liku člana SK dominira programska koncepcija, ali da je prisutna i unutarnja disperzija kako u pravcu tradicionalno-dogmatskih tako i liberalističkih opredeljenja.

Protivrečan karakter svesti o državi i njenom odnosu prema samoupravljanju obradio je Ratko Nešković. Osnovne karakteristike ove svesti određene su kontradiktornim uticajima racionalizacije u svesti masa epohe revolucionarnog etatizma i savremenih tendencija unutar dominantne prakse i teorije socijalističkog samoupravljanja, činjenice da i unutar ove prakse država predstavlja i predmet osporavanja, ali i instrument dominacije radničke klase. Dakle, na jednoj strani javlja se država kao klasična otuđena moć, ali unutar prakse u kojoj se sve više afirmiše projekcija jednog društva koje je njena negacija. Podaci koje iznosi Nešković otkrivaju da, i pored jasnog stava većine članova SK (59%) i 16% sa slabijim uverenjem o pitanju odnosa samoupravljanja i

Digitized by Google

procesa odumiranja države, ipak 8% čvrsto i još 9% sa manje čvrstine taj stav ne prihvata. 45% ispitanih nalazi da je odlučujući činilac u našem društvu udruženi rad, 27% da je to SKJ, 6% da je to Socijalistički savez, a 2% to nalazi u drugim činiocima, dok 7% to ne zna. Takođe, samo 6% ispitanih smatra da neposredni proizvođači nisu uopšte samostalni u raspolaganju rezultatima svoga rada, 7% nalazi da su nedovoljno samostalni, a 58% smatra da jesu. Uzroke teškoća, konflikata i kriznih situacija 35% komunista pripisuje nerazvijenosti privrednih i kulturnih potencijala, 28% neizgrađenosti samoupravnih odnosa, 3% otuđenosti državnog i partijskog rukovodstva, odsustvu jasnog programa i perspektive 5%, a svega 4% neefikasnosti delovanja države. I u ovim odgovorima primetna je unutarnja diferencijacija — nedovoljno obrazovani u nešto većem procentu (8%) nalaze u državi odlučujući instrument regulacije, ali se nedovoljno obrazovanje izražava više kao neznanje nego kao stav. Isto tako, u državi kao sredstvu za rešavanje teškoća nalazi izlaz samo 9% komunista, dok 44% njih smatra da je to oslanjanje na sopstvene snage. Ipak, o odnosu SK i države mnogi članovi SK nemaju uvek stavove koji su usaglašeni sa idejnim programima: njih 20% smatra da ta veza treba da funkcioniše na stari način, 26% da se ostvaruje čvrstom vezom najviših državnih i partijskih rukovodstava, dok preko 40% shvata ovaj odnos u duhu Programa SKJ. Iznenađujuće je, kako to navodi autor, da su ovi stavovi jasnije izraženi i u većoj meri zastupljeni kod članova SK sa dužim stažom. Da država predstavlja kompleks ponašanja koja se još uvek mistifikuju, pokazuju i odgovori na pitanja o mogućnosti i spremnosti članova SK da zauzmu određene funkcije i da se najveći deo članova SK tih mistifikacija nije oslobodio. Na takav zaključak navode i podaci koji otkrivaju da skoro polovina komunista ne može da zamisli funkcionisanje društva bez države, a da svih 92% odbija da zamisli društvo u budućnosti koje bi funkcionisalo bez političke partije što, kako s pravom primećuje Nešković, indicira na postojanje tabu tema.

Veoma je zanimljiv prilog Anđelke Milić o akcionoj spremnosti članova Saveza komunista. A. Milić pokazuje da »kod većeg dela komunista postoji svest o potrebi posedovanja određenih znanja kao preduslova uspešne aktivnosti«, mada je prisutno i postojanje diferenciranih grupa kod kojih je ili malo ili nimalo zastupljena svest o takvoj potrebi. Što se tiče ciljeva koje SK treba da realizuje, dobijeni su sledeći numerički rezultati: za pragmatično stanovište u kojem preovladava orijentacija na ciljeve u sadašnjosti 8,43, za transcendentalno stanovište koje realizaciju ciljeva smešta u granice večnosti 24,30, za avangardno stanovište koje se orijentiše na budućnost, ali je shvata kao momenat stvarnosti 63,53, dok su ostali 3,73. Način reagovanja na nepravilnosti je takođe simptomatičan: 63% članova SK bi za nepravilno donete odluke tražilo preispitivanje, 4% bi se žalilo višim forumima, 2% bi ignorisalo takvu odluku, ali bi 27% i takvu odluku prihvatilo. U slučaju individualnog uočavanja nepravilnosti 1% ne bi ništa preduzelo, 4% ne zna kako bi postupilo, ali bi njih 80% skrenulo pažnju onima koji te nepravilnosti čine, a 14% bi se obratilo višim rukovodstvima. Istraživanje otkriva i sličan odnos voljne spremnosti na akciju (68% visoka spremnost prema 1% kod kojih ne postoji nikakva spremnost), ali značajne unutarnje razlike — 59 kod radnika sa materijalnim položajem ispod proseka i bez ikakvog političkog uticaja prema spremnosti u kategoriji rukovodilaca koja je takođe unutarnje diversificirana. Na dnu lestvice unutar kategorije rukovodilaca su oni sa materijalnim položajem iznad proseka, ali bez uticaja (75), a na najvišem (90) oni rukovodioci sa materijalnim položajem ispod proseka, ali sa uticajem. Intenzitet spremnosti varira i s obzirom na ideološki nivo kod ispitivanih kategorija, te je osetno veći kod ideološko-politički obrazovanih. Ipak, akci-

Digitized by Google

ona spremnost nije u zavisnosti od smera opredeljenja za samoupravljanje, što je prilično neočekivano (str. 213). Svi ovi podaci otkrivaju visok stepen akcione spremnosti, ali i izvestan nesklad između verbalno iskazane i realizovane spremnosti.

Poslednje poglavlje ove studije napisala je Snežana Joksimović, a odnosi se na društveno-političku aktivnost članova Saveza komunista. Emprijski podaci izneti u ovom poglavlju otkrivaju da na sastancima osnovnih organizacija SK retko i nikad ne diskutuje 22, odnosno 5%, na zborovima radnih ljudi 16 i 5%. Takođe, 47% ispitivanih komunista nisu mogli da navedu problem o kojem su diskutovali, a 21% diskusije smatraju suvišnim. Što se tiče angažovanja u konkretnim akcijama, 34% se po sopstvenoj proceni u poslednjoj godini nije angažovalo, 35% smatra da akcija u kojima bi se mogli angažovati nije ni bilo, dok se 31% izrazito angažovalo. Ipak, 62% ispitivanih članova SK ima bar jednu samoupravnu funkciju, a bez funkcija je 31% žena i 29% muškaraca, dok 47% komunista nisu članovi ni jedne druge organizacije, a samo 7% njih unutar ovih organizacija ima funkcije. Koristeći se podacima iz istraživanja drugih, autor iznosi da u donošenju odluka na radničkim savetima najviše participiraju rukovodioci i stručnjaci različitih nivoa, da angažovanost među mladima raste idući prema radničkoj klasi, a u ostalim kategorijama idući od nižeg obrazovanja ka višem (visoka aktivnost: nekvalifikovani radnici 11, visoki stručnjaci 44, rukovodioci 58, do četiri razreda osnovne škole 17, fakultet 47).

U zaključnim razmatranjima Anđelka Milić iznosi da jedna trećina članova SK pripada tipu komuniste-revolucionara, nešto manje od polovine tipu komuniste-idejnog sledbenika, manje od jedne petine tipu komuniste-aktiviste, što u celini daje povoljnu sliku o stanju u članstvu SK.

Ova istraživanja, svakako, predstavljaju plodno tle kako za dalja razmatranja metodoloških aspekata tako i za jednu okvirnu orijentaciju za delovanje organizacije Saveza komunista. No, mi ćemo se pozabaviti onim trećim — teorijsko-istorijskim implikacijama ovakvih istraživanja u političkoj organizaciji komunista. Naime, ono što je do sada napisano o avangardnoj organizaciji radničke klase svojim znatnim delom spada u slavne stranice političke literature. Pa ipak, pored sve vrednosti tih tekstova i ingenioznosti njihovih autora, kojima nije nedostajala sposobnost pronicanja i u stvarnost i u budućnost, te teorije koje su, nesumnjivo, oblikovale istoriju, postepeno su gubile vezu sa stvarnim odnosima i pretvarale se u sheme i projekcije. Istorijska vrednost ove studije, ma koliko bile skromne pretenzije i njenih autora i onih koji su omogućili realizaciju ovakvih istraživanja, jeste upravo u orijentaciji na empirijsko, na činjenično i na konfrontiranje činjenica i teorije. Bez ovog pogleda u istinu, u životnu stvarnost, preti opasnost od dogmatizacije. Zato, ma koliko neki podaci koje ne smemo shvati statično, jer se oni neprekidno pod dejstvom niza okolnosti menjaju, otkrivali, uz jedno u osnovi revolucionarno kretanje, i niz neočekivanih, socijalističkom samoupravljanju ireverzibilnih stavova, orijentacija i konkretnih ponašanja, oni, nema sumnje, predstavljaju jednu naučnu sliku, jedan presek istorijskog trenutka. Ovom svojom stranom ta naučna, objektivizirana slika razara osnovu samozadovoljstva u koje veoma lako zapada svaka politika. Ali tom svojom stranom ona upravo postaje mogućom osnovom jedne politike koja odbija da u zamenu za istinu o stvarnosti uzima romantičarsku projekciju budućnosti čije se ostvarenje odlaže u nedogled.

Vladimir Milanović

Digitized by Google

Dr Kosta Mihailović: Ekonomska stvarnost Jugoslavije

(„Ekonomika", Beograd, 1981, strana 270)

Knjiga prof. Koste Mihailovića: *Ekonomska stvarnost Jugoslavije* privlači naročitu pažnju jer, prvo, tretira vanredno zanimljivu i aktualnu problematiku — ekonomsku stvarnost Jugoslavije; drugo, pojavila se u vremenu koje karakterizira naglašena potreba za odgovarajućim promenama u privrednom sistemu i ekonomskoj politici; i treće, dolazi od autora koji je poznat i priznat u jugoslovenskoj ekonomskoj nauci i čija su razmatranja uvek pobuđivala pažnju i izazivala i polemička rasuđivanja.

Knjiga je nastala, kako sam autor kaže, u okviru rada na dugoročnoj projekciji razvoja Jugoslavije do 2000-te godine, ali ona daleko prevazilazi okvire toga makroprojekta i sadrži niz osvetljavanja jugoslovenske stvarnosti u posleratnom periodu, a posebno od privredne reforme iz 1965. godine do danas. Osim ekonomske problematike u užem smislu te reči, knjiga je svojevrsna analiza i niza drugih fenomena naše stvarnosti: sociološkiх, psiholoških, filozofskih, ideoloških itd. S tim u vezi treba podvući da naslov knjige nije pretenciozan, mada se na prvi pogled može steći takav utisak; tekst nije ostao dužan naslovu niti autor čitaocima, odnosno njihovom očekivanju na osnovu naslova. Jer, knjiga je, u to se može uveriti svaki čitalac, nastala i kao rezultat dugogodišnjeg naučnog rada dr Mihailovića, upornog i sistematskog praćenja jugoslovenske stvarnosti, pre svega ekonomske, ali, slobodno se može tvrditi, i kao rezultat jednog intelektualnog poleta, istraživačke strasti da se aktualni, i ne samo oni, problemi naše stvarnosti svestrano istraže, osvetle, na osnovu svega toga izvuku zaključci i obilato sugeriraju rešenja za niz stvari kapitalno važnih za naš budući razvoj. Naravno, može se prigovoriti da knjiga dr Mihailovića, sa stanovišta celovite analize, analize »do kraja«, nije u svemu odgovorila, no, o tome kasnije.

Knjiga ima šest glava. U prvoj, koja nosi naslov »Razvoj pre i posle privredne reforme«, razmatra se sedam ključnih problema i »parametara«, kako onih kvantitativne tako i onih kvalitativne prirode, koji su se manifestovali u našoj stvarnosti pre i posle reforme iz 1965. godine. Ta analiza obuhvatila je materijalni i društveni razvoj Jugoslavije do 1965. godine, zatim osnovne teorijske i ideološke premise na kojima je zasnovana privredna reforma iz 1965. godine, očekivanja koja su tada najavljivana i, konačno, sumarnu rekapitulaciju rezultata u razvoju proizvodnih snaga, privrednog sistema i šire — sve do promena koje su nastale u psihi, skali vrednosti i ponašanju društva i svakog pojedinca. Na osnovu kvantitativne analize i verbalnih eksplikacija autor u ovoj glavi dolazi do zaključka da se ciljevi i promene koji su najavljeni i očekivani prilikom pripremanja i usvajanja privredne reforme nisu ostvarili. Naprotiv, nastali su, po autoru, mnogi problemi koji se u osnovi svode na zaključak da je dinamika materijalnog razvoja, merena stopama rasta društvenog proizvoda, izgubila tempo, ne samo koji je ranije imala, nego i onaj koji je bio optimalno moguć i da su na društvenom polju nastale brojne neželjene, pa i nesocijalističke manifestacije koje danas predstavljaju i ekonomski i društveni problem jugoslovenskog društva.

U drugoj glavi (»Životni standard i pitanje potreba«) detaljnije je razmotreno takođe sedam pitanja, među kojima i pitanje potrošačke sklonosti, koje i kakve potrebe, pitanje prioriteta u ovom domenu, posebno apostrofirajući i niz pojava za koje autor kaže da spadaju u domen potrošačkog mentaliteta svojstvenog građanskim društvima, a da se sve svodi u neracionalnu potrošnju, sa stanovišta materijalnih mogućnosti, i dovodi do velikih socijalnih razlika koje imaju i

Digitized by Google

ekonomske i političke nepovoljne reperkusije. Mnoga razmatranja u ovoj glavi, a, čini se, posebno ona koja se odnose na takozvane autentične ljudske potrebe, deleći ove na apsolutne i relativne, egzistencijalne i neelastične itd., pobudiće veće interesovanje ne samo ekonomista, a svakako i kontroverzna stanovišta.

Treća glava (»Raspoloživost i sastav činilaca razvoja«) posvećena je brojnim relevantnim činiocima razvoja kao što su: radna snaga, tehnički progres, prirodni resursi, geografski položaj Jugoslavije, kapaciteti, akumulacija itd. Svako od ovih pitanja razmotreno je sa stanovišta rasprostranjenosti u nas, njihovog značaja za ubrzani privredni razvoj i strukturne promene u privredi i društvu, poželjne, optimalno mogućne kombinacije i prioriteta u svetlosti njihove valorizacije i onog što se dešavalo u posleratnoj stvarnosti, posebno posle 1965. godine, kakvo je stanje danas i šta se može i treba očekivati u narednim godinama i decenijama. Osnovna poenta u ovoj glavi je autorova analiza i zaključak da svaki od ovih činilaca ima specifičnu težinu, bilo da je uslovljena savremenim razvojem tehnike i tehnologije ili, pak, obiljem (odnosno siromaštvom) nekima od njih, i, konačno, konstatacija da Jugoslavija nije optimalno valorizovala činioce razvoja. To se, pak, nepovoljno odrazilo na efikasnost korišćenja osnovnih sredstava i na zaposlenost, odnosno veliku nezaposlenost, za koju autor smatra da je jedan od ključnih ekonomskih i društveno-političkih problema u nas.

U četvrtoj glavi (»Regionalni razvoj«) autor je numerički i verbalno prikazao teritorijalni razvoj i razmeštaj proizvodnih snaga, odnosno analizirao rezultate koji su postignuti u regionalnom razvoju. Pri tome naročitu pažnju je poklonio razvoju republika i pokrajina, ali njegovo poimanje regionalnog razvoja nije omeđeno ovim, odnosno samo ovim društveno-političkim zajednicama. U ovoj glavi se razmatraju i neki širi ekonomsko-teorijski postulati, prioriteti i savremena jugoslovenska stvarnost u svetlosti tih premisa. Inače, u ovoj glavi je prikazano da su se sve republike i pokrajine dinamično razvijale, zahvaljujući sopstvenim materijalnim mogućnostima, solidarnosti i pomoći čitave jugoslovenske zajednice. No, autor zaključuje da ni ovaj razvoj nije bio optimalan, kako za razvijene tako ni za republike i SAP Kosovo koji imaju status manje razvijenih zajednica. U ovom delu knjige autor se osvrnuo i na ulogu tržišta kao regulatora skladnog regionalnog razvoja, u kojim domenima je ono pokazalo pozitivne rezultate, a u kojima to nije u stanju, zatim i na ekonomsko-filozofske premise o regionalnom razvoju, posebno o razvoju republika i pokrajina i praksi nastaloj na tim osnovama.

Peta glava (»Ekonomski odnosi s inostranstvom«) posvećena je sledećim pitanjima: deficitu platnog bilansa, uzrocima toga deficita, teškoćama i problemima deviznog režima i pitanjima strategije spoljnoekonomskih odnosa. Autor je prilično detaljno analizirao rast deficita platnog bilansa, konstatujući da je on bio uslovljen i neadekvatnostima u investicionoj politici i »nepovoljnim položajem« u raspodeli, pre svega u odnosima cena, sirovinskih grana, kao i neracionalnoj ličnoj i drugim potrošnjama. Tome je doprinelo i stanje u organizaciji spoljne trgovine, faktičko stimulisanje uvoza, a neborbenost u cilju većeg izvoza, kao i precenjivanje značaja koji ovim odnosima može da pruži takozvani nerobni izvoz. Kako je poznato, problem nije samo u enormno velikom deficitu platnog bilansa, koji ubrzano raste već deceniju i više, a posebno od 1974. godine, nego i u činjenici da je on skoro u celini koncentrisan na takozvane čvrste valute. Autor je ovo pitanje i numerički i grafički prikazao, a veliku pažnju je posvetio fundamentalnim i konkretnim rešenjima i manifestacijama u deviznom režimu, koji, sa svoje strane, generira raskorak između uvoza i izvoza, zaoštrava odnose između pojedinih društveno-političkih zajednica i radnih organizacija, jer

Digitized by Google

po deviznom režimu inkasiranje deviza skoro se izjednačava s njihovim stvaranjem itd. Isto tako, velika sloboda i samostalnost u zaduživanju u inostranstvu dovodi do niza problema, među kojima i do toga da se precizno i ne zna volumen naše ukupne zaduženosti.

Šesta glava (»Otvorena pitanja privrednog sistema«) u neku ruku je i osnovna, najobimnija i, reklo bi se, najsvestranija u pogledu fenomena koji su u njoj razmatrani. Autor je u ovoj glavi osvetljavao sledeća pitanja: organizaciju privrede i njene efekte, organizovanost privrede kao uslov efikasnog funkcionisanja privrednog sistema, razgraničenje uloge plana i tržišta, ulogu privrednog sistema u vrednovanju proizvodnih činilaca, uslove privređivanja, raspodelu dohotka, potrošnju i probleme akumulacije, motive privređivanja, materijalnu i moralnu stimulaciju, probleme materijalne odgovornosti radnih organizacija, efikasnost i racionalnost privređivanja i druga. Valja reći da je čitava ova glava posvećena ne samo trenutnim, aktualnim problemima iz domena privrednog sistema, nego i brojnim pitanjima iz domena ekonomske filozofije i teorije, kao i praktičnim implikacijama sistema privređivanja, i to kako onoga koji je dejstvovao do privredne reforme iz 1965. godine, a naročito onoga koji je oblikovan na platformi privredne reforme i kasnijih ustavnih i zakonskih načela. Izložene su ključne komponente, njihove motivacije i obrazloženja prilikom koncipiranja i usvajanja i praktični rezultati koji su u privredi i društvu nastali, čak i psihologiji svakog od nas. Analiza je vrlo korektno izvedena, bilo da je reč o afirmativnoj podršci ili kritičkim opaskama i zamerkama koje autor čini, posebno argumentujući gde su i zašto nastali promašaji, šta se i koliko pokazalo zabludom itd. U osnovi, autor misli da u nas nisu dovoljno sinhronizovani ciljevi privrednog razvoja i rešenja u privrednom sistemu, da se na mnogim područjima išlo kao da je sistem vrhovni cilj, a ne sredstvo ubrzanog materijalnog razvoja, menjanja društveno-ekonomske strukture i humanizacije odnosa među ljudima. U okviru ove glave dr Mihailović je izneo i svoje viđenje uloge ekonomske nauke u nas, tačnije — odnos između nauke i politike, pri čemu je vrlo kritičan. On podvlači da je politika često ignorisala analize i upozorenja ekonomske nauke, štaviše — da je usvojen niz rešenja sasvim drugačijih, suprotnih onima na koja je nauka ukazivala, sugerisala, a onda se, kako autor doslovno kaže, zahtevalo od nauke da ta i takva rešenja operacionalizuje, racionalizuje, propagira. Na brojna upozorenja, kaže dalje autor, političke strukture su ukazivale na tobožnje nejedinstvo ekonomista i pita se u kojoj su to zemlji svi ekonomisti jedinstveni, ali podvlači da su upravo u takvoj situaciji političari u mogućnosti da biraju između više ponuđenih alternativa. Međutim, zaključuje autor, u nas je rađeno drugačije i rezultat toga su brojni problemi koji ozbiljno ugrožavaju privrednu stabilnost, dinamičan razvoj i društvenu stabilnost, posebno razvoj samoupravljanja i odgovornost.

S obzirom na zahvat i nastojanje da obuhvati sva relevantna pitanja i zbivanja u nas, i ne samo na ekonomskom području, za žaljenje je što dr Mihailović nije više, tačnije, nije dovoljno razmotrio društvenu svojinu u svoj njenoj celovitosti — teorijsko-filozofskoj, ekonomskoj, pravnoj, kao i u praksi. Ovo posebno zbog okolnosti da se u razmatranju naše zbilje sve češće srećemo s konstatacijama o pojavama, na širem polju, grupno-svojinskih odnosa, pa čak i o nekoj vrsti pretvaranja društvene svojine u državnu, ali u okvirima republika i pokrajina. Istina, autor je na nekoliko mesta čitaoce uputio na druge autore i njihove spise u kojima se tretira fenomen društvene svojine u svetlosti privrednog sistema i prakse poslednje decenije Drugo područje koje nije ni spomenuto jeste teza o nacionalnim, republičkim i pokrajinskim ekonomijama, ustavna i druga fundamentalna rešenja o ovom pitanju i savremena zbivanja u

Digitized by Google

vezi s tim. Značaj knjige bi bio još veći da je ovo pitanje razmotreno, a moglo se očekivati da će o tome biti govora s obzirom na to da je regionalni razvoj, u svoj svojoj ukupnosti, uža specijalnost dr Koste Mihailovića. Moglo bi se samo pozdraviti da je u knjizi svestranije analiziran značaj i položaj nauke u nas kao proizvodnog činioca, posebno tehničkih i egzaktnih nauka, pa i društvenih u celini; autor je, međutim, izložio, na jednoj stranici, samo svoje mišljenje o ekonomskim naukama.

Kako je poznato, mnogi ekonomisti su poslednjih godina (neki i ranije) izložili svoja kritička opažanja o rezultatima privredne reforme i svemu što je na njenoj podlozi nastalo. Dr Mihailović je to, ne prvi put, ali ovom prilikom svestrano, izložio u ovoj knjizi, i to vrlo kritički i za svoje teze dao niz argumenata. Budući da ekonomska nauka nije egzaktna poput nekih drugih, i budući da je nemoguće zaključiti šta bi bilo da je mesto mera reforme primenjena druga »terapija«, teško je odgovoriti koliko istine ima u tezi koja glasi: da nije bilo reforme, stvari u privredi, pa i u društvu, razvijale bi se s više teškoća, danas bismo imali gore stanje, i ne samo u privredi! Istina, mnogi koji zastupaju ovu tezu zadržavaju se samo na ovoj konstataciji, dakle, bez eksplikacije i argumentacije.

Na kraju, valja istaći i nekoliko osobina ovog rada dr Koste Mihailovića, van — da tako kažemo — domena ekonomske analize, sadržine i zaključaka sadržanih u knjizi. Prvo, svaka glava i svako pitanje u okviru pojedinih glava, a ima ih preko 60, obrađeni su kao zaokružena celina, a i čitava je knjiga jedna konzistentna celina, što je svojevrstan analitičan i spisateljski domet. Drugo, knjiga je pisana krajnje jasnim, razumljivim jezikom, ne samo za čitaoce iz redova ekonomista, nego i za, da tako kažemo, običnog čitaoca. To je veliki uspeh i treba ga posebno podvući i pozdraviti, posebno u današnjoj situaciji u kojoj je skoro manir govoriti i pisati dvosmisleno, često emigmatski. Treće, knjiga je tako pisana da prosto mami radoznalost čitaoca, skoro kao neko zanimljivo književno štivo. Nije opterećena cifarskim, tabelarnim i grafičkim prikazima i prilozima, štaviše, možda se može reći — trebalo je više numeričkih osvetljavanja, ali, budući da su dati oni, recimo tako, strateški, samim tim dati su i mnogi, iako to »crno na belo« nisu. To je takođe dobra strana ove knjige.

Naravno, s obzirom na stanje u našoj ekonomskoj nauci i publicistici, kao i na rezone onih koji, u našim strukturama političkog sistema, zastupaju interese i poglede različite od dr Koste Mihailovića i onih koji s njim u celini ili u bitnim pogledima dele mišljenje, knjiga o kojoj je reč naići će, treba to očekivati, i na kontroverzne ocene, pa i oponiranja. Vredi, međutim, naglasiti da će preciznost stila i izražavanja, jasnoća i konzistentnost, kao i argumentovanost dr Mihailovića samo olakšati posao eventualnim budućim kritičarima i, razume se, obavezati ih na odgovarajući stepen analize i argumentacije.

Treba na kraju istaći i to da je autor u samom tekstu ili u brojnim fusnotama, kratko ali vrlo pregledno, izložio i panoramu ekonomske misli i »gibanja« u njoj, koja su dolazila do izražaja na brojnim savetovanjima ekonomista, u njihovim radovima publikovanim u stručnim časopisima i knjigama, kao i panoramu razmišljanja o savremenim ekonomskim fenomenima izloženim u radovima niza poznatih ekonomista iz drugih zemalja.

Čini se da treba na završetku ovog prikaza istaći da se knjiga Koste Mihailovića pojavljuje u pravo vreme, to jest u vreme kada se na mnogim stranama ističu i formulišu predlozi i zahtevi za promenama u privrednom sistemu (i ekonomskoj politici), podrazumevajući pod tim i zahteve za njegovom doslednom razradom i primenom. Ova knjiga je jedna celovita obrada aktualne problematike, pa će moći korisno da posluži i u neposredne praktične svrhe.

Milentije Pešaković

Digitized by Google

Правилата — Уставот на Македонскиот востанички комитет во кресненското востание

(Институт за социолошки и политичко-правни истражувања, Скопје, 1980, страна 234)

U izdanju Instituta za sociološka i političko-pravna istraživanja u Skopju nedavno je izašao iz štampe kolektivni naučni rad: *Pravila — Ustav Makedonskog ustaničkog komiteta u kresnenskom ustanku.* Ovaj kolektivni rad što ga je Institut izdao u okviru edicije »Makedonska društvena misao« ovogodišnji je dobitnik republičke nagrade »Goce Delčev«, koja se dodeljuje svake godine za vrhunska dostignuća u oblasti istorijskih nauka.

Ono zbog čega se ovo delo odmah javilo u žiži interesovanja ne samo naše naučne, nego i najšire javnosti jeste to što se u njemu prvi put objavljuje jedan izvanredno značajan istorijski dokument — »Pravila Makedonskog ustaničkog komiteta u kresnenskom ustanku«.[1]

Osvetljavajući jednu vrlo značajnu etapu iz nacionalnooslobodilačke borbe makedonskog naroda 70-tih godina XIX veka, zbornik predstavlja dragocen doprinos izučavanju istorije makedonskog naroda i njegove samobitnosti.

Zbornik sačinjavaju naučni radovi više autora: dr Slavko Dimevski, dr Stevan Gaber, dr Aleksandar Hristov, mr Vlade Popovski, dr Vlado Kartov, dr Ljupčo Arnaudovski i Petar Pepeljugovski. U svojim naučnim radovima autori pokušavaju da osvetle razne aspekte ovog značajnog dokumenta, čime se dobija kompleksna slika o društveno-ekonomskim i političkim uslovima u kojima se odvijao kresnenski ustanak (1878) i o dostignutom stupnju razvoja nacionalnooslobodilačke borbe makedonskog naroda. Interdisciplinarni pristup u analizi dokumenta i vremena u kome je donet još jednom potvrđuje prednost ovog naučnog metoda, to jest ukazuje da proučavanje nacije i nacionalnog pitanja ne spada isključivo u domen istorijske nauke i da samo njegovo kompleksno proučavanje može dati trajnije rezultate.

U početku ovog kolektivnog naučnog rada analiziraju se društveno-ekonomski i politički uslovi u kojima se odvijao kresnenski ustanak (društveni i ekonomski položaj makedonskog naroda i razvoj nacionalne misli pre i u vreme kresnenskog ustanka), a zatim se analiziraju različiti aspekti osnovnog dokumenta ustanka: društveni i nacionalno-politički ciljevi kresnenskog ustanka; nacionalnooslobodilački ciljevi i međunacionalni odnosi u Pravilima; elementi državno-pravnog koncepta Makedonije u Pravilima; socijalna struktura ustanka i socijalni program Ustava kresnenskog ustanka; organizacija vlasti, njene funkcije i uloga u kresnenskom ustanku; normativna delatnost organâ kresnenskog ustanka; organizacija, funkcije i uloga pravosudnih organa ustanka; neke karakteristike u stvaranju i razvoju makedonske ustaničke vojske 1878—1879. godine.

U zborniku je objavljen u celosti i tekst »Pravila — Ustava kresnenskog ustanka«, kao i nekoliko faksimilskih priloga.

Makedonski ustanak, kako su ustanici zvanično nazvali ovaj ustanak,[2] predstavlja prelomni trenutak u istoriji makedonskog naroda, početak borbe za oslobođenje od ropstva osmanske imperije, od osmanskog feudalnog sistema, početak stvaranja sopstvene države makedonskog naroda.

Kao deo osmanske imperije, Makedoniju su u to vreme snažno

[1] Ovaj dokument pronađen je u privatnoj arhivi Kirila, patrijarha bugarskog, od strane jednog od autora rada (dr S. Dimevski). Patrijarh Kiril, poznat po više radova iz oblasti makedonske istorije, nikada nije koristio ovaj dokument u svojim delima, što je, najverovatnije, rezultat oficijelne politike njegove zemlje prema ovom pitanju. Dokument o kome je reč ne može se više naći u njegovoj arhivi i on je proglašen za nepostojeći.

[2] U istoriji je poznat i kao kresnenski, po selu u kome je počeo napadom na jedan turski garnizon.

Digitized by Google

pritiskale sve krize i protivrečnosti (političke i socijalne) »bolesnika na Bosforu«. Turski feudalni sistem, koji se nalazio u fazi raspadanja, sve je više gubio meru u eksploataciji i nasilju, nastojeći na taj način da ceo teret zaostalosti prebaci na leđa raje. S druge strane, industrijalizacija je nezadržvo prodirala sa Zapada, stavljajući Tursku u polukolonijalni položaj. To je značilo nove oblike zavisnosti i eksploatacije za siromašne slojeve makedonskog stanovništva.

Svi ti odnosi i procesi (kojima su autori posvetili prvi deo zbornika), kao i konstelacija međunarodnih odnosa,[3] pojačali su revolucionarno raspoloženje masa i doprineli stalnim sudarima makedonskih četa sa turskom vojskom.

U takvoj klimi i odnosima na Balkanu razbuktao se kresnenski ustanak, a oni su presudno uticali na tok ustanka i na njegove programsko-političke ciljeve.

Iako nacionalno-politički ciljevi pre početka ustanka nisu bili pismeno definisani, to ne znači da ustanici nisu imali već izgrađenu viziju o ciljevima borbe. Ustanak nimalo nije bio neka slučajna pojava, već rezultat i kulminacija jedne permanentne oružane akcije koja je rezultirala iz socijalnog i političkog položaja makedonskog naroda u to vreme. Novopronađeni dokument »Pravila Makedonskog ustaničkog komiteta«, koji je nastao u toku samog ustanka, najverovatnije u decembru 1878. godine, najbolji je dokaz za to. »Programski ciljevi ustanka definisani Pravilima, ilustrativno upoređeno, imaju značenje Magna charta libertatum makedonskog ustanka 1878. godine ili, još bolje rečeno, dugogodišnje borbe makedonskog naroda za oslobođenje i konstituisanje u državni subjekt« (str. 54).

Pravila — Ustav sastoje se od preambule i 211 članova, kojima su obuhvaćeni skoro svi problemi od interesa za pobunjeni narod. Po svojoj sadržinskoj strukturi Ustav je izraz uslovâ i odnosâ u kojima je stvoren, regulišući i ističući one odnose koji su neophodni za dalji tok borbe i uređenje života i odnosâ u zemlji (vojna pravila, izgradnja vlasti na oslobođenim teritorijama i spoljna politika ustanka). Zbog toga je Ustav sistematizovan u četiri poglavlja: ciljevi ustanka u Makedoniji, vojna pravila makedonske vojske, građanska uprava i spoljna zaduženja ustanka.

Iz mnoštva rešenja koja nosi i poručuje Ustav osvrnućemo se samo na neka za koja osećamo da su pokazatelji od osobenog značaja za sam ustanak i koja ukazuju na njegovu ulogu u konstituisanju makedonske samostalnosti.

Ovaj dokument predstavlja značajno svedočanstvo da je evolucija u učvršćivanju makedonske nacionalnosti 70-tih godina XIX veka dostigla znatan stepen. To se ogleda, između ostalog, i u razgraničavanju makedonskog nacionalnog interesa od nemakedonskih »imperijalista i zlonamernika«, što se ogleda u nastojanju da se precizno normira odnos ustanka prema spoljnom faktoru. »Naš makedonski ustanak je unutrašnji i mi ga vodimo svojim snagama« (član 132). »Jedini i legitimni predstavnik ustanka je Centralni ustanički komitet... Zbog toga se Makedoncima u tuđini koji hoće da pomognu ustanak ukazuje da svoje priloge šalju direktno ovom komitetu, a ne kao do sada preko komiteta u kneževini Bugarskoj« (član 135). To govori da autori Ustava nisu imali iluzije u dobre namere raznih komiteta van Makedonije, zbog čega su, poučeni iskustvom prošlosti, hteli da se obezbede od negativnih posledica takve pomoći. »Makedonski ustanički komitet neće imati drugi odnos sa kneževinom sem bratske pomoći te naše slovenske braće« (član 187). I dalje se dozvoljava takozvanim blagotvornim komitetima van Makedonije da pomažu ustanak, s tim da im glavna briga bude skupljanje novca, oružja i odeće.

Analogno odnosu sa Bugarskom, precizira se odnos i sa drugim susednim zemljama — Srbijom, Grčkom, kao i sa albanskim oslo-

[3] Ustanku je prethodio rusko-turski rat. Prisustvo ruske i srpske vojske na granicama Makedonije rasplamsavalo je nadu kod makedonskog naroda za skoro oslobođenje od turskog ropstva.

Digitized by Google

bodilačkim pokretom (član 169, 197. i 198).

Sa velikim smislom za realnost i sa određenom dozom političkog senzibiliteta autori Ustava sagledavaju potrebu za uspostavljanjem dobrih odnosa i saradnje sa drugim državama i narodima, pri čemu se ti odnosi zasnivaju na principu potpune ravnopravnosti i dobrosusedskih odnosa. Ustanici su pri tom svesni da uspeh ustanka u velikoj meri zavisi i od toga kako će on biti shvaćen i prihvaćen od drugih država, a naročito od velikih sila. »Makedonski ustanak, iako je unutrašnji, on neće uspeti ako Evropa ne bude ubeđena u njegovu oslobodilačku borbu.«

Pravila — Ustav otkrivaju i jedan drugi vrlo značajan element makedonskog oslobodilačkog pokreta, konkretnije kresnenskog ustanka — postavljanje odnosa između makedonskog naroda, narodnosti i etničkih grupa koje su živele na ovoj teritoriji na demokratskim principima. U tom smislu pravila unose jednu značajnu novinu — ističu ideju o zajedništvu makedonskog naroda s narodnostima i etničkim grupama u budućoj slobodnoj i nezavisnoj državi Makedoniji, što predstavlja, za ono vreme, revolucionaran akt za rešavanje nacionalnih problema u višenacionalnoj državi. »Naša borba je oslobodilačka i nema za cilj da naškodi pravima drugog stanovništva u Makedoniji« (član 185). Zbog toga Makedonski ustanički komitet predviđa za sve jednake društveno-ekonomske i političke uslove i stvara konkretne oblike zajedništva. »Svako je ravnopravan građanin i pod zaštitom je zakona makedonske građanske vlasti« (član 157). Apelujući na versku i nacionalnu tolerantnost, to jest nastojeći da se izbegnu svi konfliktni odnosi na nacionalnom planu, autori Ustava ulažu napore da složenu etno-socijalnu strukturu makedonskog podneblja pravilno i istorijski odgovorno postave.

Program Makedonskog ustaničkog komiteta sadržan u Pravilima predstavlja »osnovni politički dokument u kome se međusobno dopunjavaju i uzajamno povezuju makedonska nacionalnooslobodilačka misao sa idejom stvaranja makedonske države. One su povezane jedna s drugom, međusobno utiču i stvaraju realnu osnovu za učvršćivanje makedonske nacionalne svesti« (str. 80). Otuda se Pravila, ne slučajno, nazivaju i prvi Makedonski ustav. Ona daju viziju buduće makedonske države, koju treba izgraditi na modernim demokratskim principima i institucijama koji se u to vreme sreću kod predstavničkih demokratskih političkih sistema. Ali, i pored uticaja političkih pokreta u Evropi, treba posebno istaći da su se u izgrađivanju makedonske državnosti ustanici oslanjali na sopstvene snage, sa određenim jasnim sopstvenim saznanjima i shvatanjima o vlasti. U tom smislu organizacija vlasti u Ustavu, u državno-pravnom smislu, predstavlja demokratsko-političku tvorevinu sa širokom narodnom osnovom, ali uz prisustvo izvesnih elemenata političkog paternalizma, kao što to konstatuju i autori zbornika. Otuda su Pravila — Ustav od posebnog interesa za proučavanje makedonske državno-pravne misli i političke teorije uopšte.

U svakom slučaju, ovaj naučni rad predstavlja značajan prilog razvoju makedonske nacionalne misli, koja je probijala sebi put i pored delovanja tuđe propagande. Sa tog gledišta on je značajan prilog i raščišćavanju naslaganih neistina i poluistina o razvoju makedonske nacije uopšte, jer, kao što konstatuje jedan od autora zbornika, ceneći značaj ustanka, pa otuda i njegovog osnovnog dokumenta, kresnenski ustanak predstavlja vrhunsku tačku u dotadašnjem razvoju borbi makedonskog naroda za kulturnu, političku i narodnu emancipaciju. To je jedan od onih događaja koji su postavili sistemske osnove makedonskom nacionalno-revolucionarnom pokretu, i to ne samo oružanim borbama makedonskog naroda, već i idejnom opredeljenju o njegovoj samobitnosti« (str. 61).

(S makedonskog: **S. Koloski**)

Lidija Petkovska-Hristova

Digitized by Google

Branislav Đurđev: Razvitak čovečanstva i društvo

(Filozofski fakultet u Novom Sadu, OOUR Institut za istoriju, Novi Sad, 1980, strana 356)

Objavljivanjem izabranih teorijskih tekstova Branislava Đurđeva Institut za istoriju Filozofskog fakulteta u Novom Sadu pokrenuo je novu seriju *Odabrane stranice* pored već zapaženih: zbornika *Istraživanja* i *Vojvodina u borbi, Građe za istoriju Vojvodine* i serije *Monografija*.

Razvitak čovečanstva i društvo je za našu naučnu javnost dragocena knjiga metodoloških i teorijskih tekstova B. Đurđeva, danas najznačajnijeg teoretičara istorijske nauke u Jugoslaviji i jednog od najistaknutijih marksističkih mislilaca u svetu. Poznat svetskoj naučnoj javnosti od Međunarodnog kongresa istoričara u Rimu, preko kongresa u Stokholmu i Moskvi, Đurđev je u mnogobrojnim istupima, polemikama, studijama i člancima vodio borbu za naučni pristup tumačenju izvornog marksizma i, još više, stvaralački ga razvijao na konkretnom primeru istorijske nauke i filozofije istorije. Na tom svom putu, ponekad veoma teškom, Đurđev se podjednako ozbiljno i odlučno suočavao sa postmarksističkom, to jest dogmatsko marksističkom i pozitivističkom građanskom istoriografijom.

Teorijske rasprave B. Đurđeva u ovoj knjizi su date u četiri poglavlja. Prvo poglavlje (»Polemika oko materijalističkog shvatanja istorije«) kao osnovnu temu ima pitanje šta je istorijski materijalizam izvornog marksizma i postmarksističke filozofije istorije, isto tako ključnu teoriju o sukcesivnoj smeni pet društveno-ekonomskih formacija i Marksovo shvatanje razvitka čovečanstva i neke savremene interpretacije Marksovog shvatanja.

Drugo poglavlje (»Istorizam u marksističkom shvatanju istorije«) obuhvata četiri rasprave, od kojih su za razumevanje Đurđeva najbitnije: *Istorizam i evolucionizam u istoriji* i *Dogmatizam u postmarksističkom shvatanju istorije*.

Treći deo (»Istorija, društvo i civilizacija«) je najobimniji i sadrži jedanaest rasprava: o procesu razvitka čovečanstva do moderne civilizacije; o staležima i klasama i revoluciji u istoriji; o odnosu sela i grada kao osnove ekonomske formacije društva; o marksističkoj periodizaciji istorije; o prirodno-istorijskom razvitku čovečanstva i druge.

Četvrti deo (»Anhang in deutscher Sprache«) sadrži Đurđevljeve tekstove koji su nastali u vezi sa njegovim istupanjima na kongresu u Stokholmu, Beču i San Francisku. Posebno je važno da su ovi tekstovi dati na nemačkom jeziku i da inostranu naučnu javnost mogu upoznati sa osnovnim Đurđevljevim shvatanjima i teorijskim rezultatima.

Đurđev od 1954. godine istupa kritički protiv postmarksističke teorije o opštim zakonima razvitka čovečanstva, a od Međunarodnog kongresa istoričara u Rimu 1955. godine protiv postmarksističke teorije o sukcesivnoj smeni pet društveno-ekonomskih formacija kao osnovnom zakonu razvitka čovečanstva. Posle 1960. godine i Svetskog kongresa istoričara u Stokholmu Đurđev počinje da izgrađuje svoje tumačenje Marksovog shvatanja istorije. Suštinu teorijske bitke koju je on vodio i koju vodi i danas čine tri osnovne teme: (1) šta je istorijski materijalizam, (2) istorizam u Marksovom shvatanju i (3) marksistička teorija razvitka ljudskog roda.

Temeljna Đurđevljeva razmatranja u ovoj knjizi odnose se na razjašnjavanje razlike šta je istorijski materijalizam izvornog marksizma i postmarksističke filozofije istorije. Artikulišući formulaciju saglasnu izvornom marksizmu, Đurđev zaključuje: »Istorijski materijalizam nije teorija o opštim zakonima razvitka društva, kao što to formulišu post-

Digitized by Google

marksisti, nego teorija o prirodnim zakonima društvom organizovanog života ljudi.« Shodno ovome, u knjizi se i nalaze tekstovi u kojima se kritikuje filozofsko-istorijska teorija postmarksizma o sukcesivnoj smeni pet društveno-ekonomskih formacija kao o opštem zakonu razvitka društva, koji se u isto vreme smatra i osnovnim istorijskim zakonom. Time se, po Đurđevu, izvorna Marksova teorija postavlja na glavu, pošto se društveno-ekonomska formacija uzima mesto načina proizvodnje kao pojma koji je kamen-temeljac istorijskog materijalizma. Postmarksističko shvatanje najviše doprinosi da se ne shvata šta kod Marksa znače pojmovi prirodnih zakona društvene proizvodnje i prirodnih zakona određenih načina proizvodnje.

Kritikujući šematizam shvatanja o sukcesivnoj smeni pet društveno-ekonomskih formacija, autor istupa sa tvrdnjom da je Marks izjavljivao ne samo da svetska istorija od uvek ne postoji, jer je zapravo rezultat novovekovnog razvitka, nego, isto tako, nije ni mislio da su se Istok i Zapad u evroazijskom prostoru jednako razvijali u svojoj pretkapitalističkoj istoriji, to jest imali isti pretkapitalistički način proizvodnje. Azijski način proizvodnje je imao svoje osobenosti kao posebna istorijska kategorija sa posebnom zakonitošću i on se razlikuje i od antičko-rimskog i od srednjovekovnog načina proizvodnje. Dogmatičnost ortodoksnog postmarksizma se, po Đurđevu, posebno izražava kada je u pitanju peta društveno-ekonomska formacija — socijalizam — i kada se radi o nepriznavanju specifičnosti izgradnje socijalizma u raznim zemljama. Postmarksisti su napadali Đurđeva da izjednačava kapitalizam i socijalizam u pojmu industrijskog društva. Đurđev kaže da su i kapitalizam i socijalizam industrijska društva, međutim, »kao društva nisu isto ni u odnosu prema karakteristikama industrijske epohe, a ne kamoli među sobom«. »Postmarksistička teorija ne može da shvati da kapitalizam i socijalizam imaju u osnovi jedan način proizvodnje, krupnu industrijsku proizvodnju, koja funkcioniše i razvija se po svojim prirodnim zakonima (sada se razvija u automatizovanu proizvodnju), a da se razlikuje po društvenoj strani kapitalističkog i socijalističkog načina proizvodnje. Postoje društva različitog karaktera sa različitim tendencijama u rešavanju pitanja savremenog sveta, ali moraju da se povinuju mnogim prirodnim pojavama koje se pojavljuju u vezi sa savremenim čovekovim vladanjem prirodnim silama.«

Tretirajući proizvodnju samo kao društvenu delatnost, a ne kao »prirodnu delatnost organizovanu društvom«, postmarksisti, po Đurđevu, ne mogu da shvate ključne kategorije istorijskog materijalizma u njegovom izvornom obliku, to jest šta su to prirodni zakoni društvene proizvodnje u Marksovoj teoriji, kao ni šta su to prirodni zakoni kapitalističke proizvodnje.

Baveći se pitanjem dogmatizma u savremenom marksizmu, Đurđev je razmotrio nekoliko aspekata shvatanja i razvijanja dogme. Kao prvo, njega interesuje fenomen da se od protivnika marksističkog shvatanja istorije Marksovo shvatanje, kao takvo, proglašava dogmatičnim, iako je ono u svojoj suštini i biti uperено protiv svakog dogmatiziranja. Protivnici Marksovog učenja tvrde da ono nije dovoljno istorijsko i da je shematsko i dogmatsko. Međutim, te njihove tvrdnje se odnose, zapravo, ne na izvornu Marksovu teoriju, nego na postmarksističku recenziju Marksove teorije koja je izmenila neke ključne Marksove teorijske stavove i »pod vidom marksizma pruža svetu krivo interpretirani marksizam«. Gotovo je opšte uverenje da je postmarksistička teorija izvorno marksističko shvatanje istorije, i retko ko od protivnika marksizma ukazuje na nesaglasnost postmarksističke teorije i izvornog marksizma kada je reč o konkretnim postmarksističkim istorijskim shvatanjima, a ne o filozofskim pretpostavkama. Posebno ostaju van diskusije teorije o jedinstvenom procesu razvitka čovečanstva i, s

Digitized by Google

tim u vezi, teorija o smeni pet društveno-ekonomskih formacija kao opštem zakonu razvitka čovečanstva. Ukoliko neki i istupaju protiv ortodoksnog postmarksizma, većina se poziva na »mladog Marksa« i suprotstavlja ga »starom Marksu«, na koga se, navodno, »naslanja postmarksizam«.

Đurđev kaže da se postmarksističkom shvatanju ne može pripisati da bilo koji od stavova Marksova učenja smatra za dogmu. Postmarksizam se uvek izražavao i izražava protiv pretvaranja marksističkih stavova u dogmu, a protiv toga je na rečima istupao i Staljin, ali postmarksizam faktički skreće u dogmatizam.Posebno su domatizirane Marksove teorije u savremenom marksizmu sklone one snage koje teže birokratskim pozicijama u socijalističkom društvu. Iako dogmatizam u savremenom marksizmu ima određene društvene snage kao nosioce, Đurđev smatra da je pitanje složenije i da ga treba teorijski razjasniti, jer se problem ne može svesti samo na problem društvenih snaga koje ga nose. Dogmatizam u savremenom marksizmu počiva na pretvaranju istorijskog materijalizma u jednu shematsku teoriju, a taj posao je obavio postmarksizam. U naučnom pristupu istorijskim problemima postmarksizam je u tom procesu, dogmatizirajući istorijski materijalizam, odstupio od nekih osnovnih postavki Marksove dijalektike. Postmarksizam je u tom procesu svoju apsolutno sociološku teoriju proglasio za čisti marksizam na jednoj strani, a na drugoj je zamenio za Marksov prirodno-istorijski pristup problemima ljudskog razvitka.

Veliki broj svojih radova Đurđev je posvetio objašnjavanju kako je izvršena i u čemu se sastoji apsolutnosociološka interpretacija izvornog marksizma. Objašnjavajući suštinu problema, on kaže da postmarksisti ne mogu ćutke preći preko Marksovog iskaza da on razvijanje ekonomske formacije društva shvata kao prirodno-istorijski proces, jer je to rekao u predgovoru prvom izdanju *Kapitala*, kao ni preko toga da Marks na mnogo mesta govori o prirodnoj istoriji ljudskog roda i da je ona neodvojiva od istorije društva dok god ljudi žive, odnosno jedna od druge. Da bi naglasio svoje razlikovanje u shvatanju izvornog marksizma, Đurđev je formulisao i naslov svoje knjige tako kako ga je formulisao: *Razvitak čovečanstva i društvo*. To znači da on i konkretno-istorijski, kada shvata marksističko tumačenje istorije, u obzir uzima dve neodvojive strane razvitka. U tome on vidi svoju razliku od postmarksista koji »jednostavno uz svoj apsolutnosociološki metod pridodaju da je Marks smatrao proces razvitka čovečanstva prirodno-istorijskim, i nikom ništa! Mesto Marksovog shvatanja evolucionizma u istorijske okvire postmarksizam je postavio opštu filozofskoistorijsku teoriju, iako se Marks izjasnio protiv takvih teorija baš u pismu ruskoj javnosti. Ta postmarksistička opšta istorijska teorija na osnovu svojevrsne filozofije istorije povezuje se sa apsolutnosociološkim shvatanjem istorije, sa postavkom o opštim zakonima razvitka društva i drugim teoretskim postavkama postmarksizma koje odstupaju od izvornog marksizma«.

Postmarksističke tvrdnje se, međutim, ne svode na prosto odstupanje od izvornog marksizma, već su se uvrežile u savremeni marksizam kao dogme koje se ne mogu isterati iz fonda ideja koje se smatraju marksističkim, pa se i u nas u školama postmarksističko shvatanje istorije prikazuje kao izvorni marksizam. Šteta od takvih odstupanja postmarksizma od izvornog marksizma je velika jer se na taj način ovaj u priličnoj meri onesposobljava da shvati savremene probleme u razvitku čovečanstva. To se odnosi pre svega na nerazumevanje koje postmarksizam pokazuje prema ideji samoupravljanja u socijalizmu i prema nekim kretanjima u savremenom svetu. Za ortodoksni postmarksizam danas je karakterističan prituljen odbojni stav, za razliku od ranijeg otvorenog odbijanja, i on ima svoje praktično-političko uporište. Nužna prateća pojava

Digitized by Google

je dogmatizam u teorijskom smislu, koji želi da okameni savremenu marksističku misao na određenom stupnju razvitka.

U opštoj teoriji postmarksizam nije nigde prevaziđen u potpunosti, smatra Đurđev, pa ni u nas, i to je uporište određenih snaga u društvu. U ovu stranu problema, međutim, on ne ulazi, nego se zadržava samo na teorijskoj strani pitanja. Postmarksistička dogmatičnost je, ukoliko je u vezi sa konkretnom izgradnjom socijalizma, u teoriji u nas savladana, pa je i u velikom delu sveta u praksi komunističkog pokreta proces oslobađanja od postmarksističke dogmatičnosti dobro zakoračio napred. To nije slučaj u opštoj teoriji. Proces je pokrenut samo od nekih krugova intelektualaca, takozvanih »levih tumača Marksa«, dosta žestoko postavljanjem problema humanističke strane u izgradnji socijalizma, ali u većini slučajeva u formi koja ne odgovara stvarnosti i koja je idealistička. Ti teoretičari su »stvaralačkim marksizmom« dogmatizirali, pak, pitanja oko problema humanističkih odnosa u socijalizmu i tako stvorili filozofiju istorije suprotnu staljinizmu, ali suprotnu i materijalizmu i istorizmu izvornog marksizma. Kritikujući »leve tumače Marksa«, Đurđev ističe da oni, kritikujući postmarksizam sa stanovišta autentičnog marksizma, zapravo, odvajaju istorijsko od prirodnog u prirodno-istorijskom procesu.

Smiljana Đurović

Dr Miodrag Višnjić: Delegatski sistem u političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja

(„Savremena administracija", Beograd, 1981)

Delegatstvo pripada skupu onih radikalnih ideja-vodilja koje predstavljaju snažno pokretačko sredstvo u borbi radničke klase za revolucionarno prevladavanje ekonomske i političke dominacije i drugih vidova otuđenja čoveka u društvu. Otuda je razumljivo što je ideja delegatstva dobila zapaženo mesto u marksizmu. U nas je ona posebno aktuelizovana uvođenjem delegatskog sistema. Zbog toga nije čudo što je problematika delegatstva i delegatskog sistema dospela u samo jezgro mnogih teorijskih analiza, empirijskih istraživanja, političkih rasprava i svakodnevne aktivnosti ljudi. Ta zaokupljenost ovom problematikom ima duboko društveno i naučno opravdanje, ali sobom nosi i mnoge opasnosti. Naime, reč je o »konjunkturnoj« temi, pri čemu se, u nastojanju da sebi i drugima razjasnimo mnoge dileme, blagonaklono gleda na svaki pokušaj njenog promišljanja, pa se često ispušta iz vida sama vrednost takvih pokušaja. Naša društvena nauka mora da smogne snage i hrabrosti da se suprotstavi toj navici po kojoj se nešto *a priori* smatra korisnim, jer nekritički odnos prema velikim revolucionarnim idejama i vidovima njihove realizacije u konkretnim društveno-istorijskim okolnostima može mnogo više da šteti samim tim idejama, revolucionarnim procesima, a i samoj nauci, nego što bi im koristilo. Ovo napominjemo zbog toga što smo uvereni da mnogi radovi, da nije posredi ta »aktuelnost« problema kojima se bave, ne bi bili vredni pomena. Zbog toga, kao i apriornog stava da politička nauka u nas i ne sme da se bavi sistematskim kritičkim promišljanjem predmeta svoje analize, pripadnici takozvane »čiste, egzaktne i objektivne« univerzitetske i akademijske nauke unapred diskvalifikuju značajne politikološke analize i njihove autore. Može izgledati čudno što na ovakav način započinjemo prikaz studije dr Višnjića, ali to činimo svesno, jer ovaj autor pošteno pristupa problemu, sistematski analizira sve njegove elemente, a pri tom ne izbegava da se suoči sa otvorenim pitanjima.

U prvom delu se raspravljaju opšta pitanja u vezi sa značenjem,

Digitized by Google

društvenom suštinom i genezom ideje delegatstva, te istorijskim pokušajima njene realizacije. Pošto se ideja delegatstva u svom klasno-revolucionarnom značenju iskristalisala iz kritike političke reprezentacije, a njenom realizacijom takav sistem treba da bude prevladan, sasvim je logično što autor svoja razmatranja otpočinje kritikom tog sistema. U ovoj kritici se polazi od Marksa, pri čemu se, sasvim opravdano, zaključuje da za prevladavanje političke reprezentacije nije dovoljno promeniti samo političke oblike i forme, već pre svega društveno-ekonomsku strukturu građanskog društva, iz koje nužno proizlazi podeljenost između privatne i javne sfere. Na temelju toga proizlazi i zaključak, koji autor nije sasvim eksplicitno izveo, ali ga čitaocu nameće, da se istinsko delegatstvo može zasnovati i realizovati samo onda i ukoliko se prevladava taj dualizam u strukturi građanskog društva. Time se, već na samom početku, razbija iluzija da se delegatstvom kao pukom formom mogu prevladati protivurečnosti koje su utemeljene u samom biću društva.

U drugom poglavlju se analizira nastanak i razvoj same ideje delegatstva. U analizi samog pojma delegatstva se ukazuje na njegova dva značenja, starije, koje delegatstvo svodi na tehniku i način izbora, i novije, koje delegatstvo poima kao suštinu, to jest kao proces *spajanja* društvene osnove i svih iz nje konstituisanih oblika odlučivanja u društvu. To spajanje, na čemu autor posebno insistira, nije samo formalno-organizacionog karaktera, već podrazumeva odgovarajući društveni odnos, koji stvara pretpostavke da se u procesu odlučivanja putem te veze realizuje učešće i istinski uticaj socijalne baze. Time autor iskazuje stav da realizovanje delegatstva treba prosuđivati na osnovu suštine, to jest onih sadržaja koji se realizuju kao konkretan društveni odnos, a ne samo preko formalno-institucionalnog aranžmana.

Pored teorijskih koncepata, u ovom poglavlju se sažeto analiziraju i istorijski pokušaji ostvarivanja delegatskog sistema, a pre svega iskustva Pariske komune i sovjeta, koja su snažno uticala na koncept narodnooslobodilačkih odbora kao prvih organa revolucionarne vlasti. U konceptu ovih odbora, načinu izbora, rada, povezanosti sa masama i odgovornosti bilo je, kako autor utvrđuje, mnogo suštinskih i formalnih elemenata delegatskog odnosa. Analizirajući iskustva od 1946. do 1953, dr Višnjić utvrđuje da se elementi delegatstva potiskuju, pa ih samo posredno možemo otkriti u obavezi predstavnika da se oslanjaju na inicijativu masa, u položaju zborova birača i slično. Tek nakon uvođenja samoupravljanja i promena koje su usledile ponovo se, ali više suštinski nego formalno, realizuju određeni vidovi delegatskog odnosa, što se, po autorovim tvrdnjama, naročito ispoljilo u položaju i karakteru veća proizvođača. Istražujući dalje naša iskustva, dr Višnjić utvrđuje da je Ustav od 1963. snažno prožet idejom delegatstva, a ključno mesto u tome pripada principu opštinske ili komunalne delegacije. Međutim, kako ističe autor, »princip komunalne delegacije nije realizovan«. Koristan je i uspešan autorov napor koji je motivisan nastojanjem da se pokaže prisustvo ideje delegatstva i elementi njene realizacije od prvih početaka revolucije do Ustava 1974. godine u nas, ali su izostala produbljenija kritička razmatranja okolnosti koje nisu pogodovale afirmaciji delegatskog odnosa.

Međutim, to je osnovna nit koju autor izvlači, i u tim i takvim okolnostima, protivurečnim po mnogim karakteristikama, kristališe se svest o potrebi punije realizacije delegatstva i stvaraju osnovne društveno-ekonomske pretpostavke za uvođenje delegatskog sistema. Tu i otpočinje analiza našeg teorijskog koncepta delegatstva i delegatskog sistema kao institucionalno-organizacione forme. Tu autor, preko analize strukture i karakteristika našeg društveno-političkog sistema, dolazi do zaključka da je sistemu socijalističke samoupravne demokratije imanentno delegatstvo kao suš-

Digitized by Google

tinski drugačiji odnos u procesima upravljanja i odlučivanja, jer, »izvodeći funkcije upravljanja i vlasti iz funkcije rada«, ono i praktično stavlja na dnevni red podruštvljavanje ove funkcije, odnosno odumiranje vlasti kao otuđene i od rada odvojene sile. Nakon zanimljive, teorijski i logički dobro zasnovane analize delegatstva i delegatskog sistema, autor utvrđuje neka osnovna obeležja našeg delegatskog sistema. Iako se ova obeležja odnose pretežno na ciljnu usmerenost i neke spoljne karakteristike, ona (njih ukupno sedam) mogu da čine jedan zanimljiv polazno hipotetski okvir za dalja teorijska i empirijska istraživanja ostvarivanja delegatskog sistema. Nakon što je delegatski sistem specificirao kao podsistem našeg društveno-političkog sistema i doveo ga u vezu sa samoupravnim produkcionim odnosima, autor konstatuje da ovaj sistem, po svom teorijsko-ciljnom postavljanju i institucionalno-organizacionom aranžmanu, treba da omogući da se ispolji i integriše društvena moć radničke klase. Međutim, ovde je, bar na teorijsko-hipotetskom nivou, trebalo skicirati i moguće nepovoljne okolnosti u proizvodnim odnosima, sferi interesnog pluralizma, vidovima posredovanja birokratije i neformalnih grupa, u kojima se delegatski odnos može bitno deformisati, atomizirati moć radničke klase i, pod zaštitnim znakom delegatstva, uspostaviti neželjena manipulacija.

Ali, bez obzira na to što autor, do kraja opredeljen za delegatstvo, namerno nije hteo da otvara kritički dijalog o nekim dilemama, ovaj deo analize je veoma dobar, a u mnogim elementima i originalan.

Drugi deo analize se detaljno bavi delegatskim sistemom u samoupravnim organizacijama i zajednicama (udruženom radu, mesnim zajednicama i samoupravnim interesnim zajednicama). Tu se, što smatramo veoma korisnim, jer to do sada u sličnim radovima nije ovako sistematski činjeno, detaljno analizira ukupan institucionalni mehanizam odlučivanja, od oblika neposrednog izjašnjavanja do odlučivanja u samoupravnim organima koji se konstituišu na delegatskom principu. Za dalji razvoj teorije o delegatskom sistemu, kao i za praksu, dragoceno je što autor, polazeći od Ustava i Zakona o udruženom radu, analizira sve aspekte položaja i uloge zborova, referenduma i drugih vidova neposrednog izjašnjavanja, pažljivo označavajući, pri tom, situacije kada se ovim putem donose definitivne odluke i situacije kada se oblici neposrednog izjašnjavanja javljaju kao jedan od momenata u procesu višefaznog delegatskog odlučivanja. Taj odnos između oblika ličnog izjašnjavanja i organa samoupravljanja u organizacijama udruženog rada, mesnim i samoupravnim interesnim zajednicama je jedan od ključnih momenata u funkcionisanju delegatskog sistema. U vezi sa tim se javlja niz otvorenih pitanja, koja ni teorijski, a pogotovu na planu prakse, nisu raščišćena. Iako se ne upušta u kritička promišljanja nekih dilema o stvarnoj mogućnosti realizovanja uticaja u procesima odlučivanja putem oblika neposrednog izjašnjavanja, autor samim tim što jasno specificira situacije u kojima su ovi oblici aktuelni popunjava jednu značajnu prazninu u ravnopravnom tretiranju svih elemenata delegatskog sistema. Na sličan način dr Višnjić postupa kada analizira položaj i rad organa samoupravljanja (radničkih saveta, skupština mesnih zajednica) kao delegatskih tela. Tako su, na sistematičan način, razrađeni elementi delegatstva u organizovanju i odlučivanju u primarnim samoupravnim organizacijama i zajednicama. Ovakav postupak smatramo ispravnim jer se bez toga ne može utvrditi u kojoj meri je u našem društvu rasprostranjena primena delegatskog principa. Time autor implicitno upozorava na pogreške u pristupu većine analitičara kada analizu delegatskog sistema započinju od delegacija.

Posebno je zanimljiva analiza delegatskog sistema i delegatskih odnosa u samoupravnim interesnim zajednicama. Tu se posebno ističe deo u kojem se utvrđuju

Digitized by Google

i razrađuju specifičnosti delegatskog odnosa i odlučivanja. Ovom prilikom ukazujemo samo na autorov stav da skupštine SIZ-a ne bi mogle donositi odluke glasanjem, već saglasnošću delegata i delegacija, odnosno saglasnošću samoupravnih organizacija i zajednica.

U trećem delu se razrađuje problematika koja po mnogima, ali ne i po Višnjiću, čini delegatski sistem u užem smislu. Analizu ove problematike autor započinje prikazom delegatskog izbornog sistema. Posebno su zanimljiva kritička razgraničavanja između klasičnog izbornog i delegatskog izbornog sistema. Tu, smatra autor, dolazi do realizacije Marksova ideja o radnom karakteru izbora, koji se javlja kao nerazlučiv deo delegatskog odlučivanja. U tom sklopu se skicira niz otvorenih pitanja kao što su: odnos između obima zakonskog i samoupravnog regulisanja izbornog procesa, složenost izborne procedure, adekvatno formiranje izbornih jedinica, preterana formalizacija i slično.

Autor posebno ukazuje na niz nelogičnosti u izboru delegata za društveno-politička veća, a posebno na razdvojenost čina kandidovanja i čina izbora. Naime, kako ističe Višnjić, nije samo nelogično, već je i nedemokratski da kandidovanje vrše forumi društveno-političkih organizacija, a izbor svi radni ljudi i građani. Pored razdvajanja ova dva momenta, demokratičnost je ovde problematična i zbog toga što se na takvim listama, po pravilu, nalazi onoliki broj kandidata koliko treba izabrati delegata. Ova analiza izbornog sistema i procesa bila bi još kompletnija da je autor produbljenije razmotrio neke elemente izbora koji se javljaju kao pretpostavka funkcionisanja delegatskog sistema, a naročito kao pretpostavka adekvatnih veza i odnosa između niza formalnih karika u tom lancu, zasnivanja odgovarajućeg sistema odgovornosti nosilaca delegatskih funkcija i slično.

Autor je posebnu pažnju posvetio problemu funkcionisanja delegatskog sistema. Međutim, funkcionisanje se ovde ne promišlja preko praktičnih iskustava, već preko delegatskim sistemom otvorenih mogućnosti radnih ljudi da aktivno sudeluju u procesima odlučivanja, te preko pretpostavki koje su neophodne da bi sistem dao određene rezultate. U tom smislu se veoma iscrpno razrađuje problematika rada i aktivnosti zborova, delegacije, njen položaj u socijalnoj sredini, veze i saradnja sa svim činiocima te sredine, međusobno povezivanje delegacija i drugo. Slično je i sa položajem i aktivnošću delegata. Autor smatra da je dilema »slobodni« ili »imperativni« mandat delegata veštačka i da proizlazi iz nerazumevanja klasne i demokratske suštine delegatstva U tom smislu se ističe da se delegatskim sistemom otvara proces prevazilaženja kategorije mandata uopšte, »koji uvek pretpostavlja dva odvojena subjekta, od kojih jedan daje ovlaštenje drugome, a ovaj postupa ili ne postupa u skladu sa tim ovlaštenjem«. U sklopu ovog razmatranja raspravlja se i dilema: promenljivi ili stalni delegat. Autor se opredeljuje za promenljivog, jer smatra da je to sadržano u samoj logici sistema, ali u tom pogledu, smatra on, ne treba postupati dogmatski, već prepustiti praksi da u samom procesu ostvaruje prelaz od stalnog ka promenljivom.

U sklopu ovog dela analizira se normativni model delegatskog odlučivanja, sa posebnim naglaskom na odlučivanje u skupštinama. Šteta je što ovaj deo analize nije kompletiran nekim saznanjima o procesima ostvarivanja i funkcionisanja delegatskog sistema, a za to je bilo mogućnosti pošto su obavljena i neka empirijska istraživanja.

U četvrtom delu se razmatraju društveni okviri i uslovi za ostvarivanje delegatskog sistema. U tom sklopu se najveća pažnja posvećuje društveno-političkim organizacijama, samoupravljanju u osnovi društva, kolektivnom radu, odlučivanju i odgovornosti, sistemu informisanja, razvijanju samoupravne kulture itd. Autor je posebno obradio položaj i ulogu društvenih saveta u sistemu delegatskog odlučivanja, što je zna-

Digitized by Google

čajno jer se radi o relativno novoj, po mnogo čemu originalnoj, ali i dosta osporavanoj instituciji.

Sve u svemu, studija dr Miodraga Višnjića po tematskom zahvatu predstavlja do sada najcelovitiji prilaz. U njoj su sistematski i veoma pedantno opisani i razrađeni svi elementi delegatskog sistema. Ovi elementi su dovedeni u međusobnu vezu, što omogućava da se delegatski sistem zbilja sagleda kao sistem niza međusobno povezanih i uslovljenih elemenata. To čitaocu omogućava da istovremeno shvati specifičnost svakog elementa, ali i celinu. Tim svojim kvalitetima ova studija će značajno doprineti daljim teorijskim i empirijskim proučavanjima delegatskog sistema. Ona će biti od izuzetne koristi svakom članu delegacije, delegatu, društveno-političkom aktivisti, jednom rečju — svakom ko promišlja delegatski sistem ili aktivno sudeluje u njemu.

Kao sveobuhvatan sistematski zahvat, a i po načinu razrade problematike, ovu studiju možemo, sa punom odgovornošću, preporučiti kao udžbenik za izučavanje delegatskog sistema na visokim i višim školama, te kao nezaobilazno štivo u svim oblicima političkog obrazovanja odraslih.

Uz našu ocenu da studija dr Višnjića predstavlja doprinos našoj političkoj teoriji, podsetimo čitaoce i na jedan stav prof. dr J. Đorđevića izrečen u predgovoru, ali ne radi neospornog autoriteta autora, već zato što ga i sâm delim. Dr Đorđević kaže: »Višnjićev rad se ističe po širini zahvata, svestranosti i ozbiljnosti teorijskog i kritičkog pristupa... To je prva i uspešna monografija posvećena delegatstvu i to delegatstvu shvaćenom kao »sistem«, odnosno kao »podsistem« u globalnom društveno-političkom sistemu samoupravne socijalističke demokratije uopšte, a posebno u savremenoj Jugoslaviji.«

Radivoje Marinković

Prof. dr Vujo Vukmirica: Savremena ekonomija i država

(NIRO »Eksport Pres«, Beograd, 1980, strana 322)

Studija profesora Vuja Vukmirice je plod njegovog dugogodišnjeg proučavanja teorijskih problema, procesa i zakonitosti savremene ekonomije kapitalističkih zemalja i predavanja te problematike na fakultetima. Iako knjiga ima čitav niz udžbeničkih karakteristika, njene pretenzije su znatno šire. Po kompleksnosti izložene problematike i specifičnom gledanju na pojedine procese u funkcionisanju razvijenih kapitalističkih ekonomija Zapada, ona može da posluži kao koristan izvor za inovaciju znanja svima koji su se ovom problematikom dublje bavili i koji nastoje upoznati teorijska obrazloženja veoma kompleksnih i često protivrečnih procesa u koje zapadaju savremene privrede u svom razvoju.

Činjenicu da je država postala regulator ukupnih tokova društvene reprodukcije i da se preko nje izmiruju duboke protivrečnosti u koje zapada privatno-kapitalistički sistem u dijalektici svoga razvoja — autor izlaže u 18 problemskih celina na 322 stranice. Autor postepeno razvija analizu funkcionisanja kapitalističke savremene privrede prateći promene kroz koje prolazi ekonomska teorija i transformaciju klasičnih »pravila igre« u realnom ekonomskom životu.

U ovom prikazu nastojaćemo da čitaocu predočimo samo udarna poglavlja preko kojih je autor izvršio veoma serioznu analizu realnog ekonomskog života i dao svoja osobena gledanja na zakonitosti koje regulišu proces proširene reprodukcije u savremenoj kapitalističkoj ekonomiji.

U uvodnom poglavlju autor konstatuje da pred protivrečnostima realnog funkcionisanja savremenih ekonomija zapadnih kapitalističkih zemalja ekonomska teorija zapada u duboku krizu. Važenje klasič-

Digitized by Google

nih postulata je opovrgnuto, a ekonomska teorija još nije u stanju da ponudi konzistentna objašnjenja novih zakonitosti na kojima se temelji proces društvene reprodukcije u savremenom kapitalizmu. Klasna pripadnost buržoaskih ekonomskih teorija ne dozvoljava im objektivan sud o dubokim transformacijama kroz koje prolazi kapitalistički sistem i koje jasno obelodanjuju njegovu ekonomsku neracionalnost i istorijsku ograničenost.

Državno posredovanje u regulaciji poremećenih tokova društvene reprodukcije nedvosmisleno ukazuje na neodrživost klasičnih teorijskih postulata koji su bili okosnica funkcionisanja kapitalizma u periodu njegove istorijske ekspanzije. Kapitalistički odnos doživljava duboku krizu u savremenom periodu i državno posredovanje u velikoj meri doprinosi stabilizaciji poremećenih tokova reprodukcije, ali je istorijska prolaznost kapitalizma kao sistema neumitna.

Moderna ekonomija se karakteriše dubokim strukturnim promenama u funkcionisanju proširene reprodukcije kapitalističkih zemalja. Industrija, kao okosnica materijalnog razvoja društva, doživljava pod dejstvom tehničkog progresa čitav niz strukturnih promena. Dolazi do pojave niza novih grana koje postepeno potiskuju klasične sektore proizvodnje izazivajući velika pomeranja zaposlenih i pojavu sasvim novih oblika potrošnje. Pomeranja u industriji neposredno uzrokuju i strukturne izmene u pogonskoj energiji. Dalji industrijski razvoj udara na barijere rasta ukoliko se neprekidno ne širi i energetski potencijal kroz nove izvore energije koji su osnova celokupnog materijalnog napretka. Moderna privreda beleži značajno opadanje učešća sirovina u vrednosti proizvodnje i izmenu strukture potrošnje sirovina. Neprekidno se menjaju odnosi između prirodnih i industrijskih proizvodnih sirovina i sve više se širi upotreba »veštačkih sirovina«. Autor ukazuje na nužnost proširenja proizvodne aktivnosti zamenom limitiranih prirodnih sirovina sintetičkim.

Kapitalna ulaganja u razvijenim zemljama karakterišu se velikim udelom aktivnog naspram pasivnog dela osnovnih fondova, jer su to urbanizovane sredine koje imaju preimućstvo za brži industrijski razvoj u odnosu na nerazvijene zemlje.

Promene u proizvodnoj strukturi, pogonskoj energiji i predmetima rada izazivaju promene u strukturi radne snage. Radna snaga se pomera iz tradicionalnih u moderne, propulzivne sektore, njena obrazovna i kvalifikaciona struktura se neprekidno diže na viši nivo.

Te krupne strukturne promene u funkcionisanju kapitalističke ekonomije odvijaju se uporedo sa dubokim društveno-ekonomskim promenama u savremenom svetu. Vek u kome živimo doneo je raspadanje svetskog imperijalističkog kolonijalnog sistema i afirmaciju socijalizma kao svetskog procesa. U burnom savremenom vremenu došlo je do novih prestrojavanja i formiranja novih centara moći u svetskoj ekonomiji i politici.

U razvijenim kapitalističkim zemljama sve se više ubrzava proces monopolisanja, porast koncentracije i centralizacije proizvodnje sa slabljenjem slobodne konkurencije kao primarnog regulatora klasične kapitalističke ekonomije. Proces diferenciranja u razvijenim kapitalističkim zemljama dovodi do stvaranja multinacionalnih kompanija, to jest firmi sa globalnim poslovanjem koje i nacionalnim, a i svetskoj ekonomiji nameću nove odnose i principe poslovanja.

Takva proizvodna struktura razvijenih kapitalističkih zemalja i novi međunarodni odnosi nastali slomom kolonijalnog sistema doveli su do jačanja državnog regulisanja reprodukcije i kvalitativno novog položaja države u savremenoj ekonomiji kapitalističkih zemalja. Klasična ekonomska doktrina više ne odgovara realnim odnosima snaga u savremenoj ekonomiji. Moćne proizvodne i finansijske korporacije traže neprekidno povećanje državne regu-

Digitized by Google

lative, jer je jedino država u mogućnosti da im bude ravnopravan ekonomski partner na unutrašnjem tržištu i dovoljno siguran garant njihove ekspanzije na međunarodnoj ekonomskoj sceni.

Ta džinovska preduzeća ne samo da su dala sasvim nove karakteristike procesu ekonomske reprodukcije, već su unela čitav niz radikalnih novina u samu suštinu kapitalističkih društveno-ekonomskih odnosa Odvajanje kapital-svojine od kapital-funkcije je neminovnost u organizovanju poslovanja ovih džinovskih preduzeća, ali ona sa sobom nosi i radikalne promene pozicija društvenih grupa i klasa.

Istorijska neminovnost prolaznosti kapitalizma se jasno uočava kroz odvajanje kapitaliste vlasnika od procesa reprodukcije i preuzimanje njegove upravljačke funkcije od strane novih društvenih grupa — menadžera. Time kapitalista vlasnik postaje samo primalac dividendi, društveni parazit, koji je uklonjen iz upravljanja društvenom reprodukcijom u cilju njenog nesmetanog odvijanja.

Prema tome, državna regulativa se nameće kao nužnost, jer je doktrina lesefera postala nepovratna prošlost kapitalističkog sistema. Idealizovani sistem »prirodne slobode«, u kome je država bila »noćni čuvar« kapitalističke privrede, pokazao se neadekvatnim institucionalnim okvirom za funkcionisanje složenih ekonomskih procesa.

Formira se veoma snažan državni sektor u kome se država pojavljuje kao »organizator i regulator magistralnih pravaca razvitka« (atomska energija, kosmos, elektronika, fundamentalna naučna istraživanja). S druge strane se upotpunjuje čitav arsenal mera kojima se vrši regulisanje reprodukovanja privatnih preduzeća ili džinovskih korporacija. Moderna državna intervencija vrši regulaciju svih ključnih sektora savremene ekonomije putem fiskalne politike, kreditno-monetarne politike, politike cena i dohodaka, državnog planiranja i čitavim nizom drugih mera.

Fiskalna politika je veoma snažan instrument preraspodele dohotka, a time i regulator uslova privređivanja u savremenoj kapitalističkoj ekonomiji. Vodeći ekspanzivnu ili restriktivnu fiskalnu politiku, država vrši regulisanje tempa rasta pojedinih privrednih preduzeća. Selektivna fiskalna politika vrši znatan uticaj i na alokaciju proizvodnih resursa kroz investicije i na taj način vrši željeno oblikovanje buduće privredne strukture. U rukama države fiskalna politika je i značajan instrument za regulisanje privredne konjunkture i inflacije. Ekspanzivna fiskalna politika putem visokih poreskih stopa znatno usporava pregrejanu konjunkturu i inflaciju, a kontrakciona fiskalna politika, idući na smanjenje poreskih stopa, znatno utiče na ubrzavanje tempa ekspanzije privrede.

Pored poreske politike koja promenama poreskih stopa vrši regulaciju privrednih kretanja, i politika javnih rashoda je jedan od značajnih stabilizatora kapitalističke ekonomije. Danas se preko državnog budžeta preliva preko trećine nacionalnog dohotka, a to nedvosmisleno potvrđuje njegovu značajnu regulativnu ulogu u privrednom životu. Iz budžetskih sredstava finansiraju se značajne privredne aktivnosti za koje nije zainteresovan privatni kapital, a koje su neophodan preduslov stabilnog i harmoničnog privrednog razvoja. Na strani budžetskih rashoda kao dominantni faktori se pojavljuju: transferni rashodi, izdaci za obrazovanje i nauku, vojni rashodi, javne investicije i izdaci za administraciju. Svaki od ovih sektora svojim razvojem vrši veoma veliki povratni uticaj na tempo razvoja kapitalističke ekonomije i višestruko vraća novac koji je u njihov razvoj uložen. Redistribucija dohotka koja se vrši putem fiskalne politike doprinosi dugoročnoj stabilizaciji sistema i njegovom planskom regulisanju. Kapitalizam privatne inicijative i klasičnog lesefera nije bio u mogućnosti da reguliše ove sektore i da prevlada

Digitized by Google

ciklične krize hiperprodukcije koje su podrivale samu suštinu kapitalizma kao sistema.

Prof. Vukmirica veoma iscrpno analizira i drugi važan sektor ekonomske politike savremene kapitalističke države koji se nalazi u području kreditno-monetarne politike, deviznog sistema i platnog bilansa.

Vrlo serioznom analizom autor nas upućuje na svu složenost povezanosti monetarne politike i sistema proširene društvene reprodukcije. Kreditno-monetarna politika, dugoročno postavljena i planski vođena preko regulisanja emisije novca, kamatnih stopa, državnog duga, kontrole platnog bilansa i deviznog sistema, u velikoj meri utiče na stabilizaciju sistema i ravnomeran privredni rast. Emisiona ustanova, regulišući obim novca i kredita, treba da omogući normalno funkcionisanje privrede i očuvanje stabilnosti nacionalne valute. Politikom niskih ili visokih kamatnih stopa reguliše se cena kredita, a time se stimuliše ili destimuliše investiciona aktivnost i privredna konjunktura. Kamatna stopa je vrlo operativan instrument ekonomske politike kojom se definiše prag rentabilnosti plasmana kapitala i vrši veliki uticaj na mobilnost resursa i alokaciju slobodnih finansijskih sredstava.

Državni dug, odnosno javni zajmovi, služi kao efikasan metod državne regulative u cilju prikupljanja slobodnih finansijskih sredstava za finansiranje razvoja, anticiklične politike, uravnotežavanja budžetskog i platnog deficita, stabilizacije nacionalne valute, a time i stabilizacije nacionalne ekonomije kao celine. Autor je dao veoma iscrpnu analizu mera državne intervencije u području međunarodnih devizno-monetarnih odnosa i u oblasti spoljne trgovine i platnog bilansa.

Osnovni zaključak koji se nameće čitajući ova poglavlja je direktna zavisnost mera državne intervencije kako na području domaće ekonomije i njenih unutrašnjih odnosa tako i njenih mnogostrukih veza sa svetskim ekonomskim okruženjem. Državna intervencija se analizira u kontekstu dugoročne stabilizacije sistema proširene reprodukcije, a time i očuvanja i stabilizovanja kapitalističkog društveno-ekonomskog sistema.

Podstican merama državne intervencije, kapital polazi u svoju međunarodnu ekspanziju i, uz motiv profita koji je osnovni motor njegovog kretanja, vrši funkciju nosioca karakterističnih društvenih odnosa koji su institucionalni okvir za njegovu normalnu ekspanziju.

Prof. Vukmirica je analizi inflacije i nezaposlenosti posvetio izuzetnu pažnju jer je savremena državna intervencija definisala čitav niz mera i instrumenata za suzbijanje tih nepovoljnih pojava koje potresaju ekonomije velikog broja kapitalističkih zemalja. U knjizi se daje iscrpan teorijski pristup fenomenu inflacije i zaposlenosti sa obiljem empirijskog materijala. Autor daje i svoja specifična gledanja na ove probleme i nudi ceo niz pristupa ka mogućem rešenju. Celovitost i sistematičnost pristupa ovim problemima daje čitaocu mogućnost ne samo da problem upozna u svoj njegovoj složenosti, već i da izgradi i svoj sopstveni sud o prednostima i nedostacima svakog ponuđenog rešenja.

Neposredno na analizu inflacije i nezaposlenosti autor naslanja analizu teorije i prakse formiranja i kontrole cena. Monopolska struktura tržišta, povezanost krupnih monopola i državne administracije, međunarodno kretanje kapitala nezaobilazno nameću nužnost velikog upliva na cene. Slobodno formiranje cena je umrlo sa slobodnom konkurencijom i normalno ostvarivanje profita pretpostavlja spregu državne administracije i korporacijske tehnokratije u vođenju politike cena u razvijenim kapitalističkim zemljama.

Obilje problema pred kojima se nalaze ekonomije razvijenih zemalja Zapada nije moguće rešiti zaobilazeći planiranje dugoročnog privrednog razvoja. Dugoročna stabilizacija i prosperitet zapadnih ekonomija neodvojivi su od planiranja i drugih mera državne intervencije. Nekada ozloglašeno

Digitized by Google

kao »komunistička doktrina«, planiranje sve više postaje sastavni deo poslovne strategije krupnih korporacija ili državnih preduzeća. Optimalno funkcionisanje krupnog kapitala nezamislivo je bez dugoročnog planiranja i precizno definisane ekonomske politike. Džinovske korporacije ulažu velika sredstva u istraživanje i razvoj novih proizvoda, a sprovođenje takve politike nije moguće u uslovima potpune tržišne neizvesnosti. Sve se više diferenciraju dva međusobno povezana sektora planiranja u kapitalističkim zemljama: sektor krupnih preduzeća i sektor države. Planiranje se sprovodi preko mera i instrumenata direktnog ili indirektnog dejstva. Mere direktnog dejstva realizuju se preko državnog sektora, a mere indirektnog dejstva aktivnom ekonomskom politikom kojom se definišu uslovi privređivanja i oblikuje buduća privredna struktura.

Studija prof. Vukmirice daje kompleksnu dokumentaciju o svoj složenosti i dubini krize u koju zapada kapitalistička privreda i o nužnosti negacije odnosa kapitala prelaskom u socijalizam. Kapitalizam, suočen sa dubokim društvenim i ekonomskim protivrečnostima, unosi sve više elemenata za relativiziranje unutrašnjih konflikata, tako da se sve više udaljava od svog osnovnog istorijskog oblika. Te metamorfoze mu daju mogućnost da privremeno prebrodi krizne situacije, no, kako budući razvoj neprekidno donosi nove, veliko je pitanje da li će se one moći prevazići nekim poboljšanjima ili će se zahtevati radikalna promena institucionalnih osnova sistema.

Knjiga prof. Vukmirice je jedna od retkih u našoj literaturi koja ovako kompleksno i sistematično tretira ovu problematiku. U obilju složenih i protivrečnih problema savremene kapitalističke privrede autor je marksističkom analizom izdvojio generalne tendencije i ukazao na pravce nužnih promena u budućnosti. Njena izuzetna vrednost je i u tome što čitaoca upućuje na stranu literaturu o ovom problemu, ali mu istovremeno daje i orijentaciju u korištenju te literature i pomaže u formulisanju marksističkih zaključaka. Odvajanje suštinskog od pojavnog u analiziranim problemima daje čitaocu mogućnost da duboko pronikne u samu suštinu protivrečnosti savremenog kapitalizma i da izdvoji konflikte koji u svom razrešavanju traže promenu institucionalnih okvira od onih koji se mogu rešiti dograđivanjem samog sistema.

Zbog obilja problema koje je pokrenula, marksističkog analitičkog aparata u traganju za rešenjima i argumentovanog ukazivanja na tendencije budućeg razvoja kapitalizma, studija popunjava veliku prazninu u našoj literaturi o ovom problemu i predstavlja nezaobilazan orijentir svima koji nameravaju da se ovom problematikom studioznije bave.

Miodrag R. Zec

Digitized by Google

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

MAIN/UC-B

9
1981

Digitized by Google

Izdavački savet

Jure Bilić (predsednik), Dušan Bilandžić, Žarko Bulajić, Zdravko Grebo, Aleksandar Grličkov, Trpe Jakovlevski, Slavojka Janković, Neca Jovanov, Bogdan Kavčič, Petar Kostić, Ivan Kristan, Ivan Lavrač, Milan Mali, Milenko Marković, Milan Matić, Augustin Papić, Branko Prnjat, Ivica Račan, Jovan Raičević, Šulejman Redžepagić, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Redakcijski kolegijum

Aleksandar Grličkov (glavni i odgovorni urednik), Jovan Raičević (zamenik glavnog i odgovornog urednika), Dušan Bilandžić, Zdravko Grebo, Neca Jovanov, Ivan Lavrač, Milenko Marković, Boris Nonevski, Sulejman Redžepagić, Ljubiša Ristović, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 400 dinara. Za inostranstvo 800 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu: Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780.

Štampa: OOUR Štamparija »Slobodan Jović«, Beograd, Stojana Protića 52.

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XXIV 1981 Broj 9

Studije i članci

Ivo Perišin
O našem »skrivenom« eruptivnom vulkanu inflatornog financiranja 1329

Adolf Dragičević
Stanje i zadaci naše političke ekonomije 1356

Milenko Marković
Nacija i međunacionalni odnosi između države i samoupravljanja 1395

Ranko Petković
Blokovi i međunarodna bezbednost 1414

Milija Komatina
Demokratija između vlasti i slobode 1429

Prilozi

Vojislav Stanovčić
Radničko samoupravljanje i participacija u svetu 1451

Džemal Sokolović
Povijesno-ontološke pretpostavke udruženog rada 1474

Radovan Kovačević
Problemi spoljnotrgovinske razmene Jugoslavije 1497

Osvrti

Pero Rakočević
Nesvrstanost u osamdesetim godinama 1521

Prikazi 1532

Digitized by Google

Содержание

Научные работы и статьи

Иво Перишин

О нашем „скрытом" извержении вулкана инфляционного финансирования 1329

Адольф Драгичевич

Положение и задачи нашей политической экономии 1356

Миленко Маркович

Нация и междунациональные взаимоотношения государств и самоуправление 1395

Ранко Петкович

Блоки и международная безопастность 1414

Милия Коматина

Демократия между властью и свободой 1429

Очерки

Воислав Становчич

Рабочее самоуправление и соучастие в мире 1451

Джемаль Соколович

Историческо-онтологические предпосылки объединенного труда 1474

Радован Ковачевич

Проблемы внешнеторгового обмена Югославии 1497

Обзоры

Перо Ракочевич

Неприсоединение в 80-х годах 1521

Рецензии 1532

Contents

Studies and Articles

Ivo Perišin

Concerning Our »Hidden« Eruptive Volcano of Inflationary Finances 1329

Adolf Dragičević

The State of Affairs and Tasks of Our Political Economy 1356

Milenko Marković

Nation and Inter-nationality Relations between the State and Self-Management 1395

Ranko Petković

The Blocs and International Security 1414

Milija Komatina

Democracy between Power and Freedom 1429

Contributions

Vojislav Stanovčić

Worker Self-Management and Participation in the World 1451

Džemal Sokolović

The Historico-Ontological Pre-Conditions of Associated Labour 1474

Radovan Kovačević

The Problems of Yugoslavia's Foreign Trade 1497

Surveys

Pero Rakočević

Nonalignment in the Eighties 1521

Reviews 1532

Digitized by Google

Ivo Perišin

O našem „skrivenom" eruptivnom vulkanu inflatornog financiranja

(Pokušaj objašnjenja izvorišta naše nestabilnosti, a uz to još jednom o potrebi reforme našeg monetarnog sistema)

Veliki deficit platne bilance Jugoslavije pojavljuje se peti put uzastopce. To je težak ograničavajući faktor našeg razvoja. Ujedno to na najbolji mogući način raskriva da nešto nije u redu u funkcioniranju naše privrede. Ali i pored toga — sve do ove godine — konstantno su visoke stope rasta društvenog proizvoda, industrijske proizvodnje, a posebno investicija. U 1980. godini pojavile su se velike nove teškoće u funkcioniranju reprodukcije, a cijene su intenzivirale svoj rast. Svi odnosi stoga su postali predmet ispitivanja i valorizacije.

Međutim, našu složenu sadašnjost nemoguće je objasniti bez veze s prošlošću. Uostalom, problemi nisu pali s neba. O njima se godinama govori, pa su poduzimane i nekakve mjere. Stabilizaciona politika bila je sve češće spominjana tema i ona je, sve češće, bar po proklamacijama, bila nekakva ekonomsko-politička praksa. Pa ipak, problemi su se kumulirali. Stalno je dolazilo do nekakvih skretanja, pa i lomova u tokovima reprodukcije. A to bi moralo da znači da nešto nije bilo uočeno, ili, ukoliko je uočeno, nije s dovoljno pažnje uvaženo i da je izostala akcija pra-

Digitized by Google

vog smjera ili dovoljne snage. Potrebna je, znači, vrlo pedantna analiza, i to svih postojećih odnosa, njihove geneze i poduzimanih mjera. Bez toga moguća su pojednostavljenja i opasne iluzije o dometu pojedinih poteza i mjera. Bez toga sve je na vašaru ideja koje se međusobno zapliću i jedna drugu sapliće. *Traži se, dakle, odgovor na pitanje što to nije bilo u redu u kompoziciji naših društvenih odnosa reprodukcije i u mehanizmima kreiranja odluka* i na onom mikro nivou koji je predmet poslovne politike organizacija udruženog rada i na makro nivou koji je predmet donošenja odluka o društvenim planovima i o ekonomskoj politici.

Slika naših privrednih kretanja i pitanja bez odgovora

Slika koju dobivamo analizom višegodišnjih kretanja proizvodnje, investicija i platne bilance omogućuje izvlačenje niza zaključaka od prvorazrednog značenja za raskrivanje uzroka nestabilnosti, a i o onom što bi trebalo poduzimati.

— Prvo, ona pokazuje da je naša privredna performanca — gotovo *à la longue*, u toku dvadeset godina — izrazito nestabilna. Ona nam isto tako vrlo ilustrativno pokazuje da se ne može govoriti o tome da su 1979. godina ili, pak, 1980. godina u tome specifične. Uzlazni val i njegov lom nije nikakva specifičnost tih godina. To je 4. uzlazni val i 4. silazni lom u periodu od (ako dodamo 1981. godinu koja je u toku) dvadeset godina. Specifičnost je samo u kumulaciji posljedica deficita i dugova, a time i u smanjenju manevarskog prostora za novi uzlaz koji bi, da nema toga efekta kumulacije duga i deficita, a po dokazanoj logici sistema, morao da otpočne već 1982. godine.

Navedeni zaključak nameće temeljno pitanje: *koja je to sila koja taj val tako silovito i prekomjerno generira da mora da se ponovno lomi, i to nakon relativno kratkog perioda?*

— Nadalje, ta slika pokazuje nedvojbenu i snažnu međupovezanost stope rasta investicija i industrijske proizvodnje i njihovu vezu sa kretanjem deficita platne bilance. Deficit platne bilance — iskazan u sumjerljivom ili nominalnom izrazu — čvrsto je povezan s ekspanzijom naših investicija i industrijske proizvodnje. Ta činjenica omogućuje da pitanje generatora neodmjerenog uzlaznog vala svedemo na pitanje: *koja je to sila koja kod nas generira snažan uzlazni val investicija?*

— Na osnovu te slike nameće se još jedan nedvojben zaključak, a taj je da se uvijek do sada — osim 1965. godine, a donekle i 1967. godine — novi uzlazni preokret događao prije točke koja bi se mogla označiti kao stagnacija investicija. S navedenim u vezi postavlja se pitanje *kako je bila moguća tako brza regeneracija ekspanzije investicija i čime se ona hranila* kad je očito da je već ona prethodna ostavila za sobom deficit koji nije neutraliziran, a nacionalna akumulacija, kroz to kratko vrijeme, nije mogla da to kompenzira svojim rastom.

Digitized by Google

Nakon svega toga, samo po sebi, nameće se pitanje odnosa koji su to omogućili. A to pitanje mora biti formulirano na jedan dramatičniji i još izazovniji način: *kakve li su to sile i odnosi omogućavali takvo iskakanje investicija, i to u periodu kad je postalo sasvim evidentno da kumulacija deficita i dugova nije više dugo održiva i da je već nastupilo novo silovito zaoštrenje na području cijena koje je postalo sasvim nemoguće više podvrgavati onim ograničenjima kojima se društvo do sada mnogo bavilo i zanosilo?*

Precizan odgovor na navedena pitanja nije dat — ili bar ne na dovoljno jasan način. Svi mehanizmi i odnosi kreacije investicija su u toj praznini nastavili da silovito djeluju, i to u periodu kad su nam i svjetska privredna kretanja nametala niz obzira i ograničenja.

Poremećaji na svjetskoj privrednoj sceni i naše reakcije

Dok se kod nas odvijao jedan proces snažnog, iako problematičnog rasta, svjetska privredna scena je i te kako bila nemirna. Sve se više uzburkavala i na neki način destabilizirala. Svi odnosi su se zategli. Neki su počeli da pucaju, a neki su i pukli. Sve one duboke, a dugo prisutne protivurječnosti tog svijeta došle su svom snagom do izražaja. Ispoljile su se i u nestabilnim privrednim kretanjima najrazvijenijih zemalja. Govori se čak i o zaglavljenju u recesiji i zastoju.

Inflacija se, i pored svega, ne smiruje. Nezaposlenost je sve veća, a stopa rasta svjetske trgovine sve slabija. Prostor ekspanzije se sužava. U stiješnjenom prostoru zaoštrava se sukob privrednih kolosa koji svi redom koriste svoju financijsku i tehnološku supremaciju da bi sve terete što brže prenijeli na one treće. Iz privremenog deficita sve najrazvijenije zemlje nastoje čim prije da izađu upravo agresivnom trgovinskom politikom. I ubrzano se pogoršava »*terms of trade*« manje snažnih zemalja.

Sve to moralo je i nas pritiskati, a mi na sve to gotovo da nismo reagirali. Ili bar se to ne vidi po rezultatima. Zašto? Nije moguće da nismo procijenili opasnost koju nam donose takva kretanja u svjetskim privrednim odnosima. Možda smo bili nemoćni, pa je pitanje što nas je to sputalo.

Naša kretanja sve do ovog najnovijeg razdoblja išla su svojim tokom — kao da su potpuno odvojena od svjetskih. Naša razvojna i ekonomska politika kao da nisu uvažavale sve ono što se zbiva u svjetskim ekonomskim odnosima i svjetskom privrednom razvoju. Kao da su prenebregle svjetska recesiona kretanja, valutnu nestabilnost, krizu svjetskog monetarnog sistema, intenziviranje svjetske inflacije i značajne promjene u odnosima svjetskih cijena, pa i taj izraziti skok cijena gotovo svih sirovina, sa udesetorostručenim cijenama nafte, pa i izrazitu intervencionističku praksu razvijenih. Kao da i golemo pogoršanje našeg

Digitized by Google

»*terms of trade*« nije izazvalo reakciju. I u tim promijenjenim uslovima mi smo zadržali vrlo visoke stope rasta proizvodnje, potrošnje i investicija. Kako je to bilo moguće? Zar su nas na to natjerale naše dohodovne i akumulativne sposobnosti?

Bezmjernost našeg »nebeskog« svoda

Pod svodom tog našeg rasta nabijao se čitav naš život u razvitku, i to gotovo u neizmjenljivim odnosima. Jednom tentativnom analizom ovdje će se te odnose pokušati proanalizirati, svjesni činjenice da je preciznost nemoguća zbog isprepletenosti brojnih odnosa.

Pod tim svodom rasle su osobna, opća i zajednička potrošnja. Isto tako i investiciona, koju se na grafikonu 1 ne vidi jer se formira iz svih tih (grafički prikazanih) odnosa i brojnih izvora. U prvom redu iz onog taloga na dnu naše grafičke slike (označeno sa 1, 2 i 3), a koji čini — *računski promatrano* — otprilike četvrtinu društvenog proizvoda, odnosno — bar tako se to pretpostavlja, jer takve podatke daje naša statistika — *cca* polovinu ukupnih izvora sredstava za bruto investicije u osnovna i obrtna sredstva. Pored toga, ona se formira iz svega onog što se kao akumulacija (odnosno štednja) iscijedi iz svega što je nad tim donjim slojem. Kad bi bile točne te naše pretpostavke o sredstvima bruto akumulacije koja se formiraju u onom donjem sloju, bilo bi nemoguće, u načelu govoreći, da ukupna potrošnja bude veća od mogućnosti jer bi se sredstva za tu ukupnu potrošnju formirala iz raspodjele ostvarenog društvenog proizvoda. Odnosi ravnoteže mogli bi biti poremećeni samo zbog defekata raspodjele, odnosno zbog formiranja sredstava nezavisno od ostvarenog dohotka. Međutim, takav slučaj (koji se kod nas pojavljuje, recimo, isplatom neumanjenih osobnih dohodaka u poduzećima s gubitkom ili doprinosima iznad ostvarenog dohotka) mogao bi se tretirati beznačajnim bez obzira na sve činjenice koje govore da ga treba imati na umu i onemogućavati. *I pored sveg uvažavanja značenja takvih defekata raspodjele, njima ne bismo mogli objasniti uzroke i srazmjere naše neravnoteže.* A oni se moraju objasniti. Moramo to objasniti i radnicima kojima na vrlo nemušt način to objašnjavamo floskulom »trošimo više nego što zarađujemo«. To objasniti, međutim, nije moguće a da se temeljitije ne razmotri formiranje sredstava za investicije. To je razlog zašto je potrebno ući u analizu izvorâ sredstava za investicije. U tom sklopu, kao prvo, potrebno je razmotriti koliko su opravdane i točne naše pretpostavke o sredstvima sopstvene bruto akumulacije naših OUR-a, jer se upravo za ta sopstvena sredstva naših OUR-a, koja se računski formiraju u onom donjem sloju, može postaviti pitanje da li realno postoje kao izvori sredstava za investicije. Naime, zna se da su ta sredstva angažirana za tekuću reprodukciju, a to se zanemaruje. Ta se sredstva — kao računski derivat sukcesivnog inflatornog napuhivanja dohot-

Digitized by Google

Grafikon 1

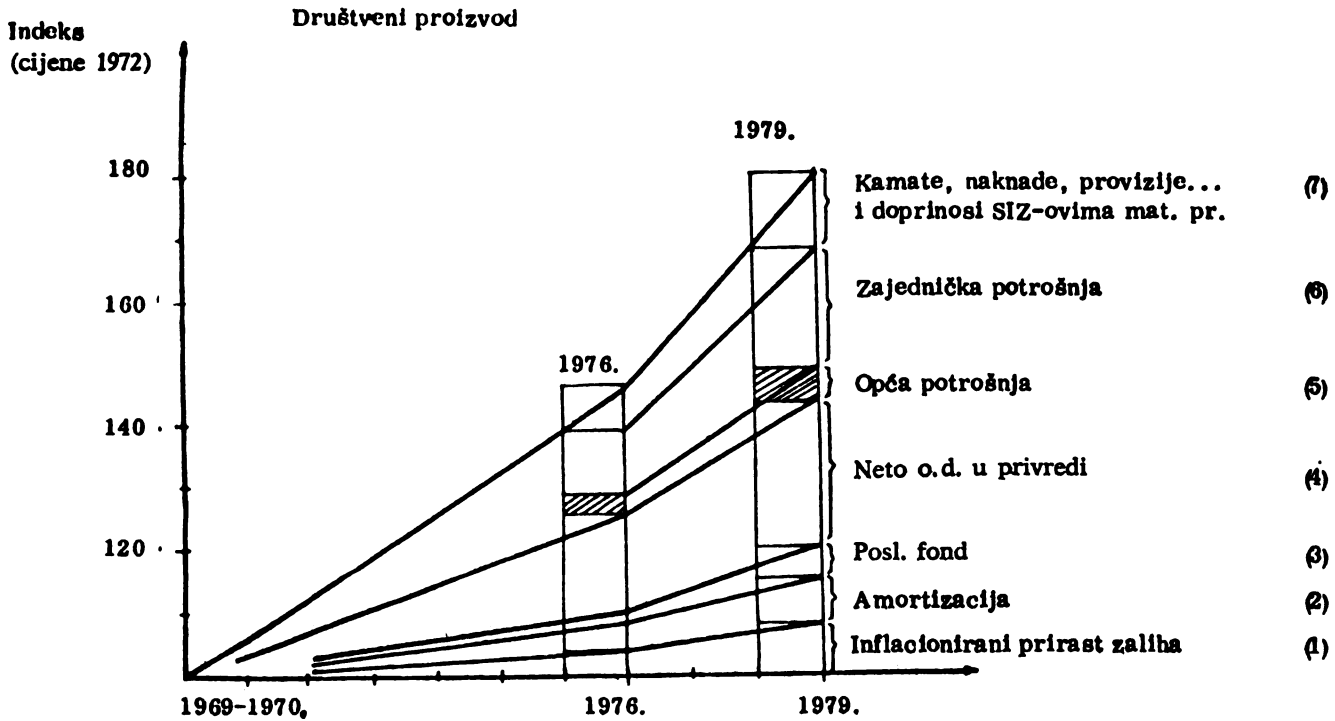

Digitized by Google

ka i sedimentacije tog inflatornog efekta u računskom izrazu — nalaze rastočena i razbacana na mnoštvu računa sredstava u određenim funkcijama. Ona se kao takva ne mogu olako odatle izvući i upotrebiti za investicije. Štaviše, kad ih se preciznije promatra u tim funkcijama, dolazi se do zaključka da su ona praktički već investirana, i to u takozvanim financijskim plasmanima naših OUR-a. Iz tih plasmana, odnosno funkcija, ona ne mogu biti iščupana, i to kako zbog uvećavanja mase robno-novčanih transakcija, tako i zbog postojećeg režima sredstava i načina osiguranja plaćanja, jer i taj režim utiče na potrebnu količinu novca u prometu. A što to znači? *To bi moralo značiti da su ta sredstva već investirana u obrtnoj sferi i da su ona — jednim, i to ne malim dijelom — neispravno tretirana kao izvori sredstava za investicije i u osnovne fondove.* To se odnosi poglavito na novčani dio tih sredstava, a to su ona pod br. 2 i 3 na našem grafikonu. Iako su, dakle, ta sredstva već u funkciji, a to znači angažirana, ipak ona u svim bilancama sredstava za investicije figuriraju kao izvor sredstava raspoloživ za investicije i u osnovne fondove. Tu je, po mojoj ocjeni, sadržan osnovni razlog zašto se investiciona potrošnja formira znatno iznad mogućnosti iako su bilance investicija uvijek računski »besprijekorno« uštimane. Tu »besprijekornu« uštimanost može se vidjeti u našem »Bilansu investicija«, koji potpuno zanemaruje financijska ulaganja koja su vrlo velika. Ako je vjerovati našoj financijskoj statistici (a njoj bismo najviše trebali vjerovati), ta financijska ulaganja naših OUR-a bila su 1978. i 1979. godine veća od njihove novčane akumulacije.[1] Pitanje se postavlja: *kako je onda bilo moguće ta sredstva novčane akumulacije, koja ne pokrivaju ni financijska ulaganja, tretirati kao izvor sredstava za realna ulaganja u osnovne fondove?* A tu se ne radi o maloj grešci. Tako je, na primjer, 1978. godine u izvore sredstava za investicije bilo uključeno 196 milijardi, a 1979. godine 259 milijardi dinara novčane akumulacije naših OUR-a, a to u odnosu na investicije u osnovne fondove društvenog sektora tih godina čini *cca* 70%, a prema ukupnim investicijama 50%. Navedene relacije su izvedene na osnovu podataka naše financijske statistike i one stoje ukoliko je vjerovati izvoru. Ali, ovdje nije u prvom planu preciznost brojki, već ocjena približnih odnosa i njihovog značenja. U tom smislu ovdje se i uzimaju te relacije, a one nam nedvojbeno govore o investicijama koje su znatno iznad realnih mogućnosti. To je ta potrošnja bez pokrića. Samo tako može se objasniti da smo trošili više nego što smo zarađivali i, što je posebno važno, *samo tako se može saznati koji odnosi u našem sistemu su to producirali.* Tu je riječ o enormnom investiranju bez realnih izvora. I tu je riječ o grešci naših bilanci i naše statistike.

[1] Novčana akumulacija OUR-a iznosila je 1978. godine 196 milijardi, a njihova financijska ulaganja 249 milijardi. Godine 1979, respektivno, 259 naprama 301 milijardu.

Digitized by Google

Međutim, ta greška naše statistike nije mogla isfabricirati novčana sredstva za investicije. Da bi se investiciona potrošnja formirala na tom višem nivou, potrebno je da se manjak izvora novčanih sredstava o kojem je ovdje riječ nečim supstituira. *Morao je da postoji i mehanizam koji to omogućuje.*

Kod nas se taj realan manjak računski raspoloživih novčanih sredstava za investicije supstituirao bankarskim kreditima. A to se provodilo na dva načina. Jedan je bio da se pomoću bankarskih kratkoročnih kredita koji se stalno revolviraju izvrši supstitucija angažiranih sredstava OUR-a i tako omogući njihovo oslobađanje za investicije. Drugi je bio da se odobri dugoročan kredit za investicije. Prvo i drugo svodi se na isto. U prvom slučaju kratkoročni krediti se pretvaraju u investicione. U drugom se dugoročni krediti odobravaju iz kratkoročnih izvora. Prvi i drugi krediti su, dakle, investicioni krediti iz kratkoročnih izvora. Razlika je samo u tome što se ono prvo statistički prati i priznaje kao ročna transformacija izvora, a ono drugo sasvim gubi iz vida iako je i tu prisutna ročna transformacija. *Upravo ti bankarski investicioni krediti iz kratkoročnih izvora omogućili su da se investiciona potrošnja nadme i uveliča znatno iznad veličine stvarne akumulacije.* Stoga se može reći da su oni onaj ubistveni otrov koji je dovodio do neravnoteže. Bez tog otrova, kao nekakvog »*backpulvera*«, ne bi bilo moguće da se kod nas ostvari učešće investicija od *cca* 40% u nacionalnom dohotku. Upravo taj dodatak, na izgled misterioznog porijekla, a produciran ročnom transformacijom izvorâ sredstava u bankama, dizao je taj naš svod investicija i potrošnje uopće — i to sve više i više. Dizao ga je u srazmjeri sa povećanjem naših investicionih apetita, ali i u srazmjeri sa relativnim smanjivanjem realne veličine bruto akumulacije naših privrednih OUR-a, odnosno u srazmjeri sa veličinom razlike između nominalne investicione potrošnje i *ex ante* ponude ostvarene novčane akumulacije. Taj nesrazmjer popunjavan je bankarskim kreditima bez pokrića u akumulaciji. *Time je u naš privredni život ugrađen osnovni faktor inflacioniranja.* (Razlika između nominalne investicione potrošnje i stvarne akumulacije, koja je podmirivana na takav način, morala je biti neutralizirana, što je ostvareno u stihijnom procesu inflacije — nekakvim množenjem stvarne akumulacije u njenom materijalnom izrazu — inflatorom. Na takav način ugrađeni inflator je inficirao sve odnose, pa se taj inflatorni impuls širio i jačao).

To izvorište poremećaja, kao i mehanizam koji je omogućavao da se on izrazi u inflatornoj investicionoj potrošnji, ostavljeni su nesagledani, iako je bilo evidentno da je akumulacija naših OUR-a postajala sve više puka računska pjena, a ekspanzija bankarskih investicionih kredita sve snažnija.[2] Nikako se nije htje-

[2] Ovdje upotrebljen izraz »računska pjena« treba shvatiti uslovno. On je netočan ako se pođe od toga da je u toj »pjeni« zaista sadržana njihova novčana akumulacija koja je sukcesivno već ušla u funkciju financiranja proširene reprodukcije. Ali, kako je ona u toj funkciji angažirana (za kreditiranje kupaca i za osiguranje likvidnosti), ona

Digitized by Google

lo priznati da naši OUR-i, koji, u pravilu govoreći, ostvaruju vrlo malenu sopstvenu akumulaciju, ostaju vrlo brzo i bez te akumulacije jer ona ostaje zarobljena u sistemu koji je onemogućio njeno oslobađanje. O tom zarobljavanju ne bi trebalo da ponovno i ovdje raspredam, jer to je problem sistema, a o tome sam u ranijim radovima mnogo pisao, kritizirajući naš monetarni sistem, režim sredstava i način plaćanja — posebno pri tome ističući sistemsku nemogućnost monetizacije potraživanja, a zatim i način kreditiranja i osiguranja plaćanja koji uveličavaju imobilizaciju značajnog dijela akumulacije naših OUR-a. Međutim, to nije toliko problem kvantiteta koliko kvaliteta, jer akumulacija nikakvim promjenama sistema ne bi mogla postati veća. Međutim, time bi se znatno izmijenili odnosi njenog formiranja — alokacije i vlasništva, a to bi moralo da se izrazi u smanjenju zavisnosti privrede i u kvaliteti sistema i privređivanja. Ti kvaliteti morali bi rezultirati povećanjem akumulacione sposobnosti naše privrede. Ali, ostavljajući, ovom prilikom, po strani to pitanje i svodeći ga na pitanje kvantiteta raspoložive akumulacije, ostaje činjenica da je zbog zanemarivanja tih odnosa u vezi sa funkcijama i angažmanom akumulacije naših OUR-a dolazilo do velike greške u procjeni izvorâ sredstava za investicije. Uvjeren sam da se tu grešku nije ni htjelo vidjeti. Isto tako, nije se htjelo vidjeti ni to da upravo ta zarobljena akumulacija služi kao osnova za silovitu, multipliciranu u odnosu na tu osnovu, ekspanziju bankarskih investicijskih kredita i da ti krediti postaju sve eruptivniji vulkan inflatornog financiranja. Taj eruptivni vulkan akumulacije bez pokrića bio je sve obilatije iskorištavan, a može se reći i skrivan, a on je producirao sve snažniju inflaciju i inflatornu lančanu reakciju koja se odrazila na sve odnose. Slika naših kretanja stoga se i pretvorila u kretanje nebu u oblake ako je promatramo onako kako je i treba promatrati — u tekućim cijenama. Dok je to kretanje u stalnim cijenama predstavljalo povećanje društvenog proizvoda i nacionalnog dohotka za 1,8 — ono se u tekućim cijenama približilo udesetorostručenju. A da se ne zavaravamo, prvo je puka statistika. Ono drugo kretanje je stvarnost koja se, eto, ne može ni prikazati na grafikonu jer stvarno kreće nebu u oblake. Takvo kretanje bilo je puko inflatorno nadimanje sa dalekosežnim posljedicama, a prouzrokovano

---

nije raspoloživa za investicije u osnovne fondove. U tom smislu to je pjena koja ne može da se upotrijebi za investicije u osnovne fondove. Detaljnijim razmatranjem strukture financijskih plasmana došlo bi se do zaključka da je takva mogućnost, u razmjerima cjeline privrede, bila vrlo malena, pa bi za toliko moglo da se umanji navedene relacije investicija bez pokrića. Međutim, sve te odnose akumulacije u funkciji, do sada, razmatralo se samo površno, pa su mimoiđene činjenice koje su ukazivale na zarobljenost te akumulacije u prometnoj i financijskoj sferi — ulaganjima u banke i u međusobna potraživanja. Kako se pri tome nije vodilo računa o sistemu, to je, s tim povezano, mimoiđena i činjenica da je takva sistemska nemogućnost oslobađanja te akumulacije protivurječna samoupravnom sistemu i da je ona u funkciji centralizacije akumulacije i jačanja kreditnog sektora.

Digitized by Google

je inflatornim formiranjem sredstava za investicije. Kvantitativni nesrazmjer, već sam po sebi, morao je izazvati neravnotežu. To je bilo kao da smo u naše živo tkivo pokušavali zabiti veći klin nego što ga ono može da primi. Moralo je doći do pucanja — rascjepa ili nadimanja.

Sve cijene pod tim utjecajem morale su rasti jer za te investicije nije bilo realnog prostora — stoga i troškovi investicija. Prazan prostor morao je da se puni bilo skraćivanjem ostalih oblika potrošnje bilo prinudnom preraspodjelom posredstvom rasta svih cijena. Međutim, onom smanjivanju potrošnje svi su se suprotstavljali, nastojeći sačuvati svoje mjesto pod suncem. *Inflacija se stoga sve brže kotrljala i ubrzavala*, dokazujući nam iz dana u dan da nama ne manjka novac, već stvarna akumulacija. Manjak te stvarne akumulacije koju nismo mogli stvoriti nadoknađivalo se onom lažnom, koja je dovela do poremećaja — kvantitativnog i kvalitativnog.

Opravdanje za takav pristup našlo se u potrebi za velikim investicijama. Razmjere i opasnosti od toga inflatornog stvaranja akumulacije nije se ni htjelo sagledati. Isto tako, nije se htjelo sagledati ni mehanizam koji to omogućuje. Polemika se tu zaglavila. Gotovo da je bilo jalovo svako dokazivanje da je naša previsoka stopa investicija kategorija izvedena iz inflatornog procesa formiranja akumulacije i da je ona nemoguća bez inflatornog financiranja. S tim povezano treba istaknuti da je krivo bio interpretiran i kauzalni proces. Nije uvažavano da je u načinu formiranja novčane akumulacije, neovisno od stvarne, osnovni problem i generator procesa poremećaja — kvantitativnog i kvalitativnog. Do kvantitativnog poremećaja dolazilo je jer je inflatorno financiranje pokrenulo mehanizam prisilne preraspodjele, ali kod nas i snage neutralizacije globalnih efekata preraspodjele, pa se lančani efekt inflatornog financiranja mogao sve bolje kotrljati. Do kvalitativnog poremećaja došlo je jer je inflatorno financiranje ipak dovodilo do prisilne preraspodjele dohotka i akumulacije među agensima reprodukcije, pa, dakle, izmijenilo temeljne odnose vlasništva, što se stalno izražavalo u formiranju dohotka otuđenog od proizvođača — raspoloživog za distribuciju. Na takav način *djelovanjem kvantitativnih i kvalitativnih faktora i odnosâ bio je potpuno otkočen proces poremećaja i destabilizacije*. Neki su smatrali da ga se može zakočiti blokadom onih spomenutih snaga neutralizacije efekata preraspodjele. Njihov napad stoga bio je usmjeren na osobnu, zajedničku i opću potrošnju. U tom krugu moglo bi se sresti mnogo kritičara naše rasipnosti, ali i pobornikâ vrlo konzervativnih, čak i fašistoidnih ideja. A među onima koji su zamijetili da se investicioni kapacitet forsira inflatorno i on zatim olako distribuira, malo tko je, osim najeminentnijih ličnosti SKJ, ukazivao na otuđenost procesa formiranja akumulacije kao problem. Uglavnom se jurišalo na ci-

Digitized by Google

jenu kapitala.[8] Međutim, sasvim je nerealno očekivati da bi veća cijena kapitala zakočila onaj mehanizam inflatornog financiranja investicija koji je kao *perpetuum mobile* pokretao proces inflatorne erozije i inflatorne prisilne preraspodjele na štetu potrošnje, a u korist investicija. Ona bi još više poremetila odnose vlasništva, a time stvorila još konzistentniju osnovu za inflatorno financiranje i distribuciju. Zahvaljujući i takvim pogledima vrlo autoritativnih teoretičara, koje je ovako i onako podržavao širok krug funkcionera, pa i političara, ostalo se bez rješenja. Mehanizmi kreacije novčane akumulacije bez pokrića nastavili su da djeluju. S njima i distribucija. *To je bio dalekosežan poremećaj procesa formiranja akumulacije i njene upotrebe.* Negativan *input* previsokih investicija, koje je teško isfinancirati, pa se k tome još i sporo aktiviraju i defektno oblikuju jer za to nema realne podloge, a ni kriterija, stoga se morao prenositi na čitav život. A to je bila prepreka u koju je udarala i ona nužna akcija smanjivanja potrošnje jer je i ona stalno zakidana inflatornom preraspodjelom. Stalno inflatorno zakidanje te potrošnje djelovalo je na jačanje nastojanja da se to zakidanje kompenzira sukcesivnom revalorizacijom učešća te ostale potrošnje u raspodjeli — i to gotovo po principu indeksacije troškova i prava. *Nesistematska društvena akcija,* sa nizom poteza organiziranja i reorganiziranja, kompliciranog administriranja i olakog širenja različitih prava, *samo se nadovezala na ono što je osnovno* — a to je inflatorni mehanizam formiranja akumulacije — *a da se bar tu u ostaloj potrošnji ne stvori kakvo-takvo olakšanje.* Međutim, o ovoj ostaloj potrošnji se, ako ništa drugo, mnogo pričalo. Ono osnovno je ostalo sasvim zamagljeno i potisnuto. Uporno je i potcjenjivano. U polemikama čak se mogao steći dojam da je nazadno svako ukazivanje na taj problem jer potcjenjuje potrebu visoke stope investicija, a i potrebu i mogućnost da se i na takav način poveća naša niska akumulativna sposobnost. Neuspješna društvena akcija slijedila je upravo tu liniju. *Odnose formiranja akumulacije društvo je samo načelno isticalo,* i to poglavito u najnačelnijim svojim dokumentima i principima. U praksi, pak, te odnose pratilo je na *jedan najformalniji način* koji je u osnovi bio i sasvim netočan. Ali i taj način promatranja bio je u funkciji one prve linije — impostiranja veće stope akumulacije OUR-a. *Inflatorno formiranje akumulacije,* kao temeljno i sa kvantitativnog i sa kvalitativnog stajališta za sve odnose reprodukcije, *gotovo da nije spominjano na pravi način, već samo kao jedan nemušti refren o pokrićima.* A time ništa nije postignuto osim što su još više

[8] Ništa slabiji, a mnogo dugotrajniji od ovoga, bio je napad na »neracionalno samofinanciranje«. S tim pogledima mnogo sam polemizirao, pa sad to ne bih ovdje ni spominjao da se ta kritika nije izrodila u teoriju antisamoupravljanja koja danas udara sa svih strana na samofinanciranje i samoupravno sporazumijevanje bez ikakve sposobnosti da se sagleda da ni samofinanciranje ni samoupravno sporazumijevanje nisu do danas mogli ni da se izraze. Stare sistemske naslage i stari mehanizmi su ih gotovo potpuno onemogućili.

Digitized by Google

podstaknuta pokrića upravo na osnovu inflatornog formiranja akumulacije.

Tu, u ocjeni mehanizma formiranja akumulacije, bio je osnovni splet zabluda.[4] Stoga i naša nemoć da se odupremo mehanizmu inflatornog formiranja novčane akumulacije koji je djelovao kao stihija. Iz tog mehanizma razvijali su se odnosi koji su se nabili neravnotežom. Nakon nekog perioda oni su se toliko nabili odnosima neravnoteže da se odatle morala prolomiti nestabilnost o kojoj danas raspravljamo. Ali na to inflatorno formiranje akumulacije u funkciji financiranja previsokih investicija trebat će se još vratiti i da ga se šire objasni i da se potpunije sagledaju njegove posljedice.

Druge zablude ne znači da nisu postojale. Neke od njih spadaju, možda, u kategoriju nepažnje. Ili je, možda, i tu u pitanju bila nemoć povezana sa onom prvom — našom nemoći da se odupremo stihijnom radu mehanizma inflatornog financiranja investicija.

Deficit platne bilance stoga se, sam po sebi, nametnuo kao rješenje. Nesrazmjer između stvarne akumulacije i investicija se iz godine u godinu pokušavalo popuniti prilivom akumulacije iz inozemstva, a to bi, gotovo automatski, stvaralo novu bazu da se posegne još više za novim inflatornim financiranjem. Začarani krug domaće inflacije i zaduženja time je bio do kraja eksploatiran. A sve to se događalo u periodu kad je onaj stari državni mehanizam inflatornog intervencionizma bio podveden pod veliki nadzor.

Teškoće da se popuni nesrazmjer između stvarne akumulacije i investicija i problem naše eksterne zaduženosti bili bi, međutim, još i veći da nije taj razvoj koincidirao sa velikim prilivom deviznih doznaka naših radnika zaposlenih u inozemstvu. A moguće je da je i to, kao i mogućnost da se dobiju inozemni krediti, doprinijelo našem uspavljivanju. Međutim, takva teza, pa ma koliko se nametala, ne negira činjenicu koja govori o tome da je u naš privredni sistem ugrađena nekakva zakonomjernost koja osigurava da se investicije formiraju na znatno višem stupnju nego što je veličina stvarne akumulacije, i to ne samo domaće akumulacije, već uvećane za maksimalan priliv one iz inozemstva.

Od 1965. godine nadalje zaduživanje u inozemstvu se stalno ubrzavalo iz godine u godinu — iz plana u plan. Uvećavalo se, međutim, i inflatorno financiranje investicija, i to specifičnim metodima inflatornog formiranja akumulacije, a to je moralo otvoriti problem deficita i zaduženosti kao nemimoilaznog sredstva popunjavanja realne praznine. A ta praksa koja se pojavila i povećavala, kao posljedica one elementarne zakonomjernosti, gotovo da je onemogućila značajniji preokret u koncepciji privrednog razvitka i u ekonomskim odnosima s inozemstvom. Ona je uslovljavala to stalno punjenje praznina visokim uvozom op-

[4] Taj splet zabluda duboko je povezan sa našim nehtijenjem (ili nerazumijevanjem) da rasvijetlimo odnose monetarnog sistema.

Digitized by Google

reme i tehnologije iz inozemstva, a zatim i dalju tehnološku i reproduktivnu inferiornost i zavisnost, a u mnogome i potrebe za novim velikim investicijama.[5] Uostalom, takav zaključak potvrdile su sve analize naše uvozne zavisnosti.

Razvojnu politiku, u uvjetima takvih odnosa formiranja akumulacije, postajalo je sve teže usaglašavati. Usaglašavanje se postizalo, u pravilu govoreći, ekstenziviranjem programa i diobom nepostojećeg, a to znači zatvaranjem očiju pred činjenicom da mehanizam formiranja akumulacije i financiranja investicija omogućuje kuljanje nepostojeće akumulacije i nužno vodi sve težoj inflaciji i sve većoj ekonomskoj zavisnosti od inozemstva. Razvojna, a zatim i ekonomska politika time su bile paralizirane da reagiraju na svjetska privredna zbivanja. Ono što je ostalo kao moguće, to je politika uglavnom i poduzela. A to je nešto malo više uvoznih nameta, nešto više izvoznih stimulacija i nešto uvoznih ograničenja. A to, samo po sebi, i kad je poduzeto pravovremeno, nije moglo dati efekte ili je moralo dati i neke loše nuzefekte. Na automobilsku industriju ili industriju teških vozila i traktora, elektroniku i industriju takozvane bijele tehnike, kao i na naftnu privredu, farmaceutiku... razvojna i ekonomska politika nisu mogle uticati. Te grane su se, kao i sav onaj razvoj u baznim industrijama, uklapale u onaj temeljni mehanizam formiranja akumulacije i financiranja investicija i spajale s inozemstvom pronalazeći tu mogućnost financiranja, pa makar dušu i tijelo prodali đavolu: »*Après moi le déluge.*« U takvom stanju odnosa sve je trebalo nadoknaditi rebalansom unutrašnje potrošnje, koja je sve više pribivana na sud sramote. Hajka je počela s osobnom, zatim se prenijela na opću i zajedničku. Tek na kraju prenesena je i na jeftin novac, kapital i neadekvatnu valorizaciju tog faktora proizvodnje. A na vrlo visoku stopu investicija malo je tko obraćao pažnju. To se zamagljivalo, a stalno ponavljalo »malena je akumulacija«, a to kao da je bio poziv na cijeđenje akumulacije.

Gomile potrošnje

Ogromne su te gomile potrošnje. Prebrzo su one rasle i očito je da su pregoleme da se smjeste pod naš proizvodni svod. Trebalo bi ih smanjivati i stezati. Ali, čim taj proces samo malo krene, nešto počne da boli i ustanovi se da te gomile nisu puka prevelika kvanta i brojke, već da su u njima živi ljudi, pa se stoga te gomile ne mogu baš tako jednostavno smanjivati i od njih olako oduzimati pa nekakvim kolcima prenašati na točke

[5] Navedene činjenice upućuju nas na to da se ni ravnoteža naših ekonomskih odnosa s inozemstvom ne može ostvariti bez rješenja inflatornog financiranja investicija, a ovo bez reforme monetarnog sistema. Bez toga je i konvertibilnost dinara puka tlapnja. Isto tako, gotovo da je nemoguće samoupravno uređivanje deviznih odnosa bez tih razjašnjavanja. I ti odnosi padaju u rašlje istih odnosa i protivurječnosti bez obzira na htijenja.

Digitized by Google

manjkova ili urgentnih potreba. Posebno se to odnosi na osobne dohotke razasute posvuda i kad — u tim odnosima — pitanje valorizacije rada i uspoređivanja dolazi svom snagom do izražaja i snažno se odražava na rad. Slabosti tu prisutne su pogubne, posebno kad se slabosti i teškoće valorizacije rezultata pojedinačnog rada povežu s nemoći proizvođača da adekvatno formiraju svoj novčani dohodak. Utjecaj vrlo raznovrsnih i od njih neovisnih odnosa može izazvati osjećaj takve nemoći. Samo primjera radi ovdje bi se moglo nabrojiti promašene investicije na koje oni nisu uticali, deformirane odnose cijena, prevelike obaveze, pa među inim i one koje nazivamo ugovornim, a rezultanta su propisa, režima, pa i tehnike, na primjer plaćanja i kreditiranja koji su podvedeni pod konsideracije koje nedovoljno uvažavaju poziciju proizvođača i valorizaciju rada i rezultata rada. Osnovna pokretačka snaga društvene reprodukcije, bar po našem tumačenju odnosa reprodukcije, time se umrtvljuje. Njen interes za proizvodnjom i rezultatima te proizvodnje ubrzano slabi i premješta se na druge odnose, kao, na primjer, ostvarivanje prihoda bez rada ili na ostvarivanje prihoda po osnovu rada van temeljnog mjesta rada.

Očevidnost nestimulativnosti postojećeg sistema i odnosa valorizacije rada i rezultata rada, a i urgentnost potrebe stimulativnijeg nagrađivanja proizvodnog rada — izgleda (?) urazumila je do jučer vrlo opsjednute interpretatore inflatorne uloge osobnih dohodaka kao osnovnog faktora naše troškovne inflacije i nestabilnosti uopće. Težište ukazivanja prenijeli su na opću i zajedničku potrošnju.

Ta potrošnja evidentno je pregolem namet. Taj troškovni pritisak, prema kojem se društvo više nego neodgovorno odnosilo, stalno je jedno od izvorišta disparitetnosti naših nacionalnih troškova proizvodnje u odnosu na svjetske. Međutim, svi ti odnosi veličina, srazmjernih i nesrazmjernih, racionalnih i neracionalnih, izrasli su tokom vremena i gotovo se okamenili kao splet prava, prihoda i rashoda, a time i nacionalnih troškova proizvodnje. Lako je reći da su oni nesrazmjerno veliki. Teško je to izmijeniti a da se dublje ne zađe u mehanizam formiranja tih raznovrsnih oblika potrošnje i ne pronađe modalitet odnosa koji će ih obuzdavati i tokom vremena optimalizirati. Bez toga te kategorije potrošnje strše, i to samo jednostrano kao potrebe. A potrebe su uvijek veće od mogućnosti. Tako je i s onima u školstvu i u zdravstvu koje nikako da zadovoljimo. Tako je i s onim potrebama da se grade putevi, ulice, vodovodi i kanalizacije i očuva priroda ili izgrade novi proizvodni kapaciteti koji bi morali stvoriti novu proizvodnju roba, novi dohodak i nove prostore za zadovoljavanje potreba i zapošljavanje onog stalno pristižućeg kontingenta novog radno sposobnog stanovništva. Stoga se automatski stvaraju otpori svakom stezanju ovih rashoda iako je ono opće prihvaćeno kao nužno. Zbog otpora i problema koji se tu automatski javljaju proces stezanja teško napreduje. Brzo se on zaustavlja, sve se prolon-

Digitized by Google

gira, a problemi sve više bujaju. Novim naletom, koji slijedi nakon nekog vremena, ponovno se pokušava nešto postići. A i tada se traže sva moguća rješenja da se proces učini što bezbolnijim. Stoga ponovno akcija ne daje rezultat i sve se nastavlja dok se ne udari u zid.

Ideje o tome kako ovdje nešto postići formirale su se kod nas već davno kao ideje o razmjeni rada. Međutim, rezultat je izostao, a pojavile se i devijacije. Birokratizam i administriranje nadvladalo je odnos koji je tu tek trebao da se razvije. Izrasla je golema masa posrednika. Pojavili su se zbog toga i novi troškovi. Pravi naši *faux frais*. Birokratizam rađa sam sebe. I sada, sve to treba razmatrati. Moguće je tu nešto učiniti i uz pomoć revolta proizvođača, ali je pitanje neće li posljedice toga osjetiti i neke vitalne točke sistema društvene reprodukcije koje bi trebalo zaštititi. Stoga je i ovdje potreban osmišljeni pristup. Tada aktiviran pritisak dao bi veće efekte, a da ne uništava.

Prema tome, u vezi sa svim tim pitanjima nije spor u tome da li je potrošnja prevelika ili ne i treba li je smanjivati. Sporno je kako to postići i odakle krenuti. Upravo činjenica da smo bili svjesni potrebe mijenjanja i relativnog smanjivanja tih raznovrsnih oblika potrošnje, a da rezultati nisu postignuti, kao i činjenica da još uvijek postoje nezadovoljene neke akutne potrebe, nameće potrebu da se ovaj splet odnosa potrošnje preciznije razmotri. U prvom redu ne bi trebalo smetnuti s uma činjenicu da se razmah svih ovih oblika potrošnje odvijao kao dio procesa dubokog socijalističkog preobražaja našeg društva i snažne afirmacije socijalnih prava građana. To je napuhalo ovu potrošnju, vjerovatno, i prekomjerno. Međutim, kad su jednom uspostavljena sva ta prava i ti odnosi, oni su se dalje razvijali gotovo mehanički. Postali su okamenjena proporcija raspodjele. Nadalje, svi ovi oblici potrošnje formirali su se u uvjetima inflatorne klime. U toj klimi i stvarnosti treba ih promatrati. Ograničavanjem njihovog rasta u uvjetima porasta njihovih troškova dolazi do udara na osobni standard svih u njima zaposlenih — od učitelja, bolničarki do evidentičara i analitičara u nekom zavodu. Zbog toga, pri datim odnosima, morale su nominalno rasti i sve te potrošnje. Neke i realno. U sve to ubacivale su se olako i nove. One se ubacuju i danas, i to sve snažnije što je veći rascjep između realnih i nominalnih kretanja i što je veći učinak inflatorne prisilne preraspodjele u korist investicija, a na štetu osobnog ili društvenog standarda. Upadaju u to razne sanacije, socijalne intervencije i kompenzacije. I tako, ostaje se bez šanse da ovi oblici potrošnje budu ti koji će kompenzirati onaj prvi prodor. Iluzije iščezavaju. Pooštrena paljba širi se po administraciji i velikoj državnoj režiji. Ali do rezultata i tu je golem put.

Na ovakav razvoj razgoropađene potrošnje i nemoć društva da se nešto postigne dodatno i snažno djelovao je i način financiranja tih funkcija. Automatizam formiranja sredstava za tu potrošnju stvarao im je stalan prostor da se šire. Društvo se

Digitized by Google

i tu našlo uspavano. Nije iskoristilo ni onaj prostor koji se tu mogao stvoriti.

Mnogo toga ovdje bi se moglo navesti, pa i način formiranja njihovih prava, kao i način plaćanja »obaveza« prema tim sferama potrošnje. Sasvim je evidentno da su tu potrebne velike promjene kako ograničavanja rasta te potrošnje tako i u načinu njihovog financiranja, kako bi se smanjio odliv najkvalitetnijih likvidnih sredstava iz privrede koja taj odliv — dijelom sasvim nepotreban — mora nadoknađivati kreditima od banaka i povećavati zaduženost. A tu se radi o značajnim sredstvima. Međutim, ta pitanja su dugo bila potcjenjivana, a u jednoj inflatorskoj klimi i zamagljena. Danas su ti odnosi postali evidentni kao neodrživi. Međutim, ostaje pitanje kako djelovati na te rashode i ta prava i odnose. Za uspješniju akciju bit će potreban dugoročan program konverzije neproizvodnih rashoda ovih sfera. Bez takvog programa ostat će se na galami uz opasnost da se iz nužde ne poduzmu restrikcije koje mogu ugroziti i vitalne funkcije. Stoga može se reći da je tek pred nama organizirani naporan proces racionalizacije odnosa povezanih s ovim oblicima potrošnje. Taj tek na dužu stazu može dati određene rezultate.

Inflatorno formiranje investicionog klina

Kao što je već rečeno, u našim odnosima raspodjele postoji računski prostor za sve oblike potrošnje. Raspodjelom dohotka formiraju se — u pravilu govoreći — sredstva za osobnu, zajedničku i opću potrošnju. Isto tako, raspodjelom se formira i dio sredstava za investicije. Preostali dio sredstava za investicije formira se u toku procesa. Računski sve izgleda u redu. Međutim, u tom računu skrivena je greška na koju je u prethodnom poglavlju skrenuta pažnja. Upravo onaj dio sredstava koji bi trebao izražavati akumulaciju OUR-a, globalno promatrano, nije raspoloživ za investicije. On je, kao što smo istakli, već investiran u prometno-financijskoj sferi — u takozvanim financijskim plasmanima naših OUR-a. Zbog zanemarivanja tih financijskih plasmana dolazi do toga da se i sredstva koja su u njima angažirana tretiraju kao slobodan izvor sredstava za investicije, pa stoga dolazi i do manjka novčanih izvora sredstava za investicije u odnosu na bilansno iskazane izvore. Po stvarno raspoloživim izvorima investicije bi trebale biti gotovo za polovinu manje i tada bismo zaista trošili onoliko koliko imamo.

Pedantni analitičari i dobri poznavaoci ove materije vjerujem da će moći dokazati nepreciznost, pa i neke greške u ovoj mojoj analizi. Međutim, ovdje se — a to moram ponoviti — ne traži precizan odgovor o veličini tog manjka. Svrha ovih tentativnih razmatranja je da ukaže na činjenicu da je taj manjak postojao i da je on golem po razmjerima. Nevažno je da li je to 50 ili 30% u odnosu na bruto investicije u osnovna sredstva društvenog sektora. Uostalom, to se i ne može točno utvrditi.

Digitized by Google

Važna je činjenica da je postojao golem nesrazmjer. S tim u vezi za nas je isto toliko važno znati i to čime se i kako se punio taj nesrazmjer i koji je mehanizam tu djelovao. Naš je zaključak, a njega smo već naznačili, da se nerealnost dijela računskih izvora sredstava za investicije nadoknađivala mehanizmom kreditno depozitnog poslovanja — multiplikacijom depozita i njihovom ročnom transformacijom. Uvid u to može se steći analizom bilanci svih banaka.

Po podacima izrađenim u NBJ (15. IX 1980. godine: »Pregled o plasmanima i izvorima sredstava banaka...«), a te sam podatke koristio i u nekim mojim ranijim radovima u kojima sam skretao pažnju na »mehanizam vrcanja lažne akumulacije«, bilans dugoročnih izvora sredstava i dugoročnih plasmana svih banaka (narodnih, osnovnih i udruženih) izgledao je:

	Dugoročni plasmani	Porast	Dugoročni izvori	Porast	Razlika	Porast
	1	2	3	4	5	6
1966.	81,3		56,3		25	
1967.	90,5		66,8		24,3	
1968.	102,1		75,3		26,8	
1969.	99,9		71,1		27,9	
1970.	136,0	37,0	88,4	17,3	47,6	19,7
1971.	156,4	20,4	102,6	14,2	53,8	6,2
1972.	186,4	30,0	118,9	16,3	67,5	13,7
1973.	223,3	36,9	132,6	13,7	90,7	23,2
1974.	264,6	41,3	153,8	21,2	110,8	20,1
1975.	316,6	52,0	160,5	6,7	156,1	45,3
1976.	405,4	88,8	200,5	40,0	204,9	48,8
1977.	549,2	144,8	210,6	10,1	338,6	134,7
1978.	696,6	164,4	267,4	56,8	428,2	89,8
1979.	876,6	181,0	344,6	77,2	532,0	103,8

Što nam pokazuju navedeni podaci? Oni nam pokazuju da su tokom vremena kratkoročni izvori sve intenzivnije korišćeni za financiranje investicija i da je to uzelo razmjere koji su gotovo stalno uvećavani. Prirast dugoročnih izvora sredstava bio je vrlo spor, a porast dugoročnih plasmana vrlo brz. Sve veći dio prirasta dugoročnih plasmana financirao se iz kratkoročnih izvora. Zona emisije investicionih kredita bez adekvatnih izvora bila je sve veća. Osobito je to došlo do izražaja za prelasku u petogodišnji plan 1976—1980. godine.

Dakle, neadekvatno pokrivena razlika između dugoročnih plasmana i dugoročnih izvora postajala je sve veća. U poveća-

Digitized by Google

vanju te razlike izgleda da smo se zaista obezobrazili. U pomjeranju granice realnosti počeli smo jurišati u nebo. To je taj osnovni inflatorni izazov. Realnost je kao sila teže morala da nas vrati na zemlju.

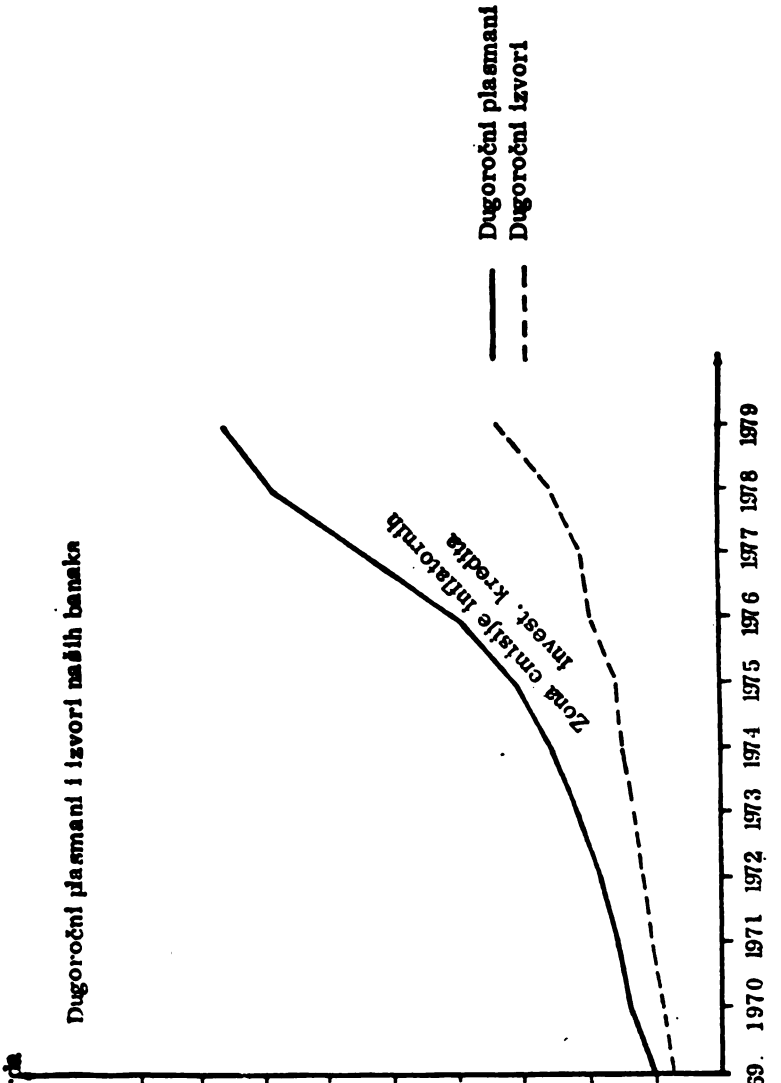

Grafikon 2

Digitized by Google

Investicioni krediti bez pokrića uzimali su sve većeg maha. Oni su tako povećavali onaj naš investicioni klin za koji prostora nije bilo. Moj, istina neprecizan, račun pokazuje da je u periodu 1976—1979. naš investicioni klin dvostruko veći nego što je to omogućavala stvarna akumulacija.

Grafikon 3

Društveni proizvod i bruto investicije (po cijenama 1972) i indeks cijena na malo

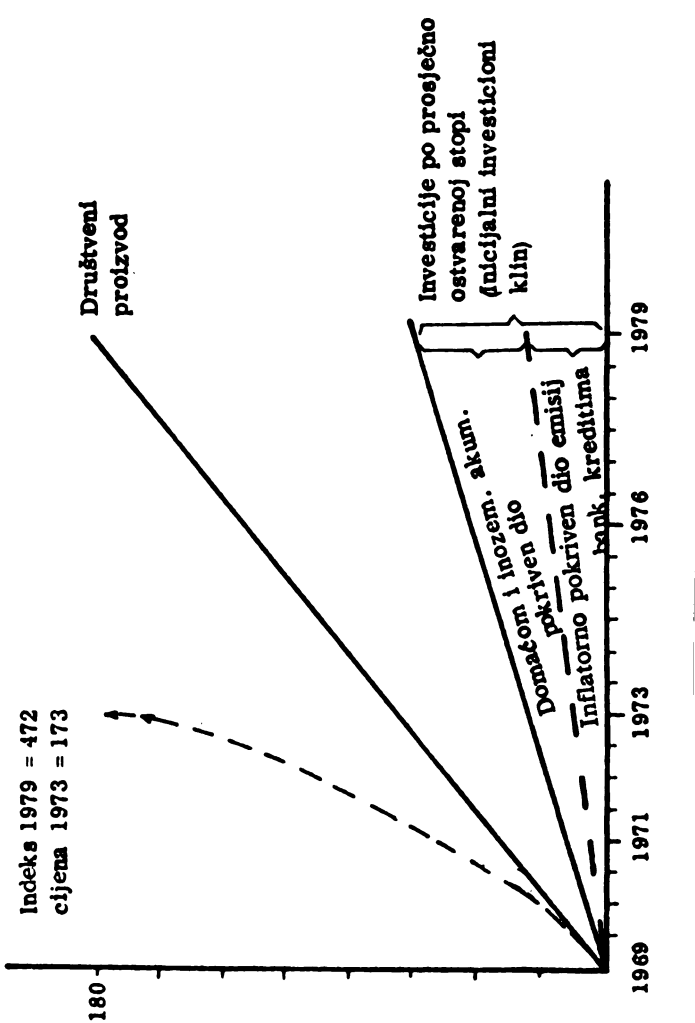

Digitized by Google

Naglašavam — račun je neprecizan. Ali, da li je i moguća preciznost kad se mnogo toga i ne zna. Tako, na primjer, vrlo malo znamo o pravoj funkciji dijela kratkoročnih plasmana, ali o tome posebno. Međutim, postavlja se načelno pitanje: da li uopće znamo kolike su investicije ako u njih uključujemo iznose koji bi morali izazvati podozrenje? Takav je, na primjer, slučaj sa investicijama u obrtne fondove koje 1974. godine, po oficijelnoj statistici, iznose 57,8 milijardi, a 1978. godine svega 28,7 milijardi, što bi moralo značiti, svedeno na cijene 1974. godine, svega 14 milijardi — dakle, četvrtinu od onih 1974. godine. A to nije za vjerovati. Međutim, ne ostaje drugo nego od tih podataka polaziti, pa onda to orijentaciono provjeravati, ali i tada uz mnogo zanemarivanja i pretpostavki. Takvu mogućnost provjere pruža nam analiza izvora sredstava i plasmana naših banaka.

Ta analiza nam pokazuje da je neadekvatno financirana razlika učestvovala u financiranju bruto investicija u osnovne fondove 1976. godine sa 36% (bruto investicije u osnovne fondove 137, a neadekvatno financirana razlika 48,8 milijardi). Godine 1977. to neadekvatno financiranje bruto investicija u osnovne fondove iznosilo je 75% (179 : 134,7), 1978. godine sa 37% (245 : : 90), a 1979. godine sa 35% (298 : 104). *Za sve te četiri godine zajedno to neadekvatno financiranje učestvovalo je sa 43,8%.* A time smo se znatno približili onom ranijem zaključku. Treba li dokazivati da je to morao biti taj osnovni snažan udar inflatornog karaktera koji je morao poremetiti sve odnose?

O navedenim proporcijama, koje je nemoguće precizno izračunati zbog mnoštva razloga, može se raspravljati. One se ovdje iznose orijentaciono da bi se pokazalo da je osnovana tvrdnja da su realne upravo takve proporcije inflatornog financiranja investicija. Ali, i kad se dopusti mogućnost greške u dešifriranju nekih složenih odnosa, ipak *ostaje činjenica da je mehanizam inflatornog financiranja investicija posredstvom emisije investicionih kredita bez pokrića uzeo toliko maha da je to moralo dovesti do problema.* Te investicije bez pokrića odnosile su robe sa tržišta i formirale novu snažnu kupovnu moć, stvorile deficite i oni su se punili zaduženjem i uvozom, ali i poskupljenjima — sve većim i sve težim. Investicije su bile sve skuplje. Sve su veća bila i prekoračenja. Sve je teže bilo naći i ono formalno pokriće, a da ne kažemo ono realno — robno. Rokovi izgradnje stoga su postajali sve duži, iako kod nas nisu nikada bili kratki. Neaktiviranih investicija imamo i previše, a onih neoptimalnih, nezaokruženih — da se i ne govori. Efekt svega toga bilo je nemoguće apsorbirati bez poremećaja. Ne potcjenjuje se time ostalo i ne zanemaruje sve one ostale rupe kojima je pristizala nestabilnost. Naročito ne one kvalitativne faktore poremećaja koji su se odrazili u upotrebi akumulacije.

Takvi razmjeri inflatornog financiranja investicija, bez obzira da li se radi o nekoliko procenata više ili manje, bili su otrov koji je naš privredni organizam primao, a nije mogao apsorbi-

Digitized by Google

rati bez poremećaja. On je bio, rekli smo, inicijalan, na njega se sve ostalo samo nadovezalo. I ono u ostaloj potrošnji, pa i ono što je još značajnije, a to je gubljenje kriterija. Sve je postalo neosjetljivo na trošak i oni su se kotrljali i prevaljivali. Kriteriji rada i investiranja time su bili rasklimani. *Odatle je morala sukljati sve jača inflacija, a s njome novi poremećaji u kriterijima, efikasnosti i racionalnosti, pa i sve veća inflacija.* Tako se ona ubrzavala.

Ovdje bismo sada mogli otvoriti prostor za veliku raspravu o prirodi ročne transformacije bankarskih izvora, pa i uvažiti da je u određenom stepenu ona i nužna. Ali je uvijek u pitanju njen stepen, a on bi se morao izvoditi iz preciznijih razgraničenja koja bi obuhvatila bar tri stvari. *Prvo,* koliko je u kratkoročnim plasmanima skriveno dugoročnih plasmana. Naime, sasvim je poznato da takvih formalno kratkoročnih plasmana koji su u funkciji investicionih plasmana imamo mnogo. *Drugo,* koliko su dugoročni izvori zaista dugoročni, a koliko su oni rezultat »fabrikacije«. I ovoga imamo podosta u našoj praksi. Za veličinu prvog i drugog trebalo bi povećati ovdje naznačene veličine inflatornog financiranja investicija. *Treće,* trebali bi znati i to koliko je u kratkoročnim izvorima skriveno stabilnih, faktički dugoročnih sredstava. Znamo da i toga ima u kategoriji takozvanog *quasi* novca. Za toliko bi trebalo smanjiti ovdje naznačene veličine inflatornog financiranja. Međutim, ne vjerujem da bi ovo premašilo one veličine koje bi trebalo dodati inflatornom financiranju investicija. Sve to je nemoguće precizno izračunati. Spominjem to zbog onih koji osporavaju moje teze o inflatornom financiranju investicija posredstvom investicijskih bankarskih kredita bez adekvatnog pokrića, koje smo ja i moji suradnici nazvali investicionim emisijskim kreditima.[6]

Pitanje se postavlja: nije li to moralo biti najsnažnijim generatorom neravnoteže i onog njenog izraza koji se naziva inflacija, ali i onog koji se naziva deficitom platne bilance?

Geneza raskoraka investicija i realne akumulacije i monetarni sistem

Sa stanovišta sistema promatrano, a i sa stanovišta buduće politike, sasvim je nedovoljno reći da je tu u igri mehanizam silovite ročne transformacije izvora sredstava. To bi moglo ostaviti dojam da je problem moguće riješiti smanjivanjem stope ročne transformacije kratkoročnih izvora u dugoročne plasmane, a time

[6] Kako je zbog navedenih razloga gotovo nemoguće izračunati pravu veličinu ročne transformacije izvora sredstava, jedino što ostaje to je iskustvo. Ako bismo kazali da je ono što se zbivalo nakon reforme 1965. godine moglo biti nekakva orijentacija, tada bismo mogli doći do zaključka da je sve ono što je prešlo te razmjere bilo puko dolijevanje ulja na vatru. Ali daleko sam od svake pomisli da se problem inflatornog financiranja može riješiti kvantitativističkim shemama.

Digitized by Google

ne vjerujem da bismo mogli djelovati na ponašanja, kvalitativne faktore privređivanja i pomamnu tražnju za investicionim kreditima banaka. Odnosi otuđenosti procesa formiranja akumulacije i njene upotrebe bi i dalje ostali. *Stoga problem inflatornog financiranja treba smjestiti u kontekst sistema samoupravnih odnosa reprodukcije i samoupravnog sistema financiranja.*

Multiplikacija depozita, kao i ročna transformacija izvora sredstava u bankama, kao izraziti instrumenti otuđenja procesa formiranja akumulacije i njene upotrebe, nezamislivi su bez totalizacije kreditno depozitnih poslova. Totalizacija kreditno depozitnih poslova je ta koja omogućuje multiplikaciju depozita, a zatim i sve ono manipuliranje cjelinom sredstava reprodukcije. Da bi taj snažni proces multiplikacije i ročne transformacije, a time i vladavine nad proširenom reprodukcijom, mogao da se odvija, potrebno je da mehanizam kreditno depozitnih poslova banaka obuhvati cjelinu sredstava reprodukcije. Tek na toj osnovi moguće je izbrisati granicu emisije potrebne količine novca i emisije novčanog kapitala bez pokrića.

U toj totalizaciji kreditno depozitnog poslovanja nikakav investicioni kredit ne umanjuje potencijal banke. Svaki kredit ostaje u sferi depozitnog poslovanja banke. Na takav način ni on ne suzuje mogućnost multiplikacije i mogućnost ročne transformacije. Ovdje ne dolazi do smanjenja potencijala kao što se to događa u sistemu odvojenog kratkoročnog i dugoročnog poslovanja ili u sistemu investicionih banaka koje za račun klijenata emitiraju akcije, a ne depozite. Obrnuto, ovdje se potencijal stalno povećava. Međutim, statistika novčanog opticaja doživljava sve te promjene samo kao prelijevanja koja mogu biti gotovo neutralna sa stanovišta novčanog opticaja kad ga se snima na kraju određenog perioda. Sve one konvulzije koje su u toku perioda nastupile, a koje se računski međusobno potiru, ostaju nezabilježene na snimci opticaja — kao da ih nije ni bilo. Tek u bilancama banaka ostavljaju trag u raskoraku strukture izvoza i plasmana. A to je taj olujni kumulus koji se razvija.

Do multiplikacije depozita i transformacije njihove ročne strukture dolazi pod pritiscima, jer svatko ima pravo da traži novac. Ništa tu nije objektivizirano. Svi su »ravnopravni« u tome da traže. Gotovo u jednakim uslovima su oni koji traže monetizaciju svojih potraživanja po osnovu već proizvedenih i društveno priznatih vrijednosti kao i oni koji traže monetizaciju svojih promašaja, gubitaka ili projekata. Pod utjecajem »potrebe« da se zadovolji i ova potonja tražnja za novčanim kapitalom moraju biti upotrebljena i sredstva onih prvih, pa se onda i oni moraju kreditno napajati. Tako se stvara sve veći nesrazmjer tražnje i ponude novčanih sredstava, a taj nesrazmjer zatim pritiska i banke da u sve veći ponor (nesrazmjer) ubace dodatna sredstva. Bankarsko kreditni mehanizam je tu samo društveni servis određenog poretka odnosa u društvenoj reprodukciji u kojoj je društveni kapital uglavnom anoniman. Moglo bi se reći da je ona tu slijepo oruđe nesamoupravne zakonitosti u odno-

Digitized by Google

šnjenje svega toga je u neodmjereno silovitoj transformaciji kratkoročnih depozita u dugoročne investicijske kredite. *Time je probivena barijera raspodjele i samo tako se može objasniti da smo trošili više nego što smo imali.* Isticanjem navedenih činjenica ne negira se da smo i neracionalno trošili u druge svrhe, za takvo trošenje olako teretili troškove proizvodnje kako bi se formirala sredstva i za takve rashode, čime smo suzili akumulaciju. I ta činjenica stoji, ali ona ne opravdava postupak inflatorskog financiranja investicija. Jedino opravdanje moglo bi biti da je to slijepo samokažnjavanje društva — pokušaj slijepe neutralizacije i kažnjavanja svih onih koji su preveć zašli u odnose raspodjele. To se katkada tako i opravdava u početnim fazama inflacije. Međutim, ne vjerujem da je to moguće pravdati u našem slučaju. Stoga taj mehanizam treba zakočiti. Međutim, zbog onih kvalitativnih obzira koje proces formiranja akumulacije ima na način njene upotrebe, potrebno ga je i transformirati.

O moćnom mehanizmu otuđenja akumulacije pisali smo ne jednom. Dokazivali smo da je vrlo nizak stupanj samofinanciranja i da to ima dalekosežne implikacije na formiranje racionalne poslovne i razvojne politike naših OUR-a, a i na ekonomsku logiku financijskih i razvojnih institucija ovog društva. Visok stupanj financijske zavisnosti OUR-a od kredita banaka zamagljuje njihove rezultate poslovanja, a time aktivira negativne odnose financiranja po principima ne uvijek opravdane solidarnosti. *Promašaji i gubici, kao i loš rad, izjednačavaju se sa onim najpozitivnijim rezultatima. De facto se monetiziraju na isti način. Često oni loši dobivaju i prednost.* Sve se to financira na teret najpropulzivnijih. Kreditni odnos buja, a s njime neodgovornost i troškovi kamata. Već sama činjenica da je kamata na kredite koju je privreda platila iznosila 1979. godine 51.615 milijuna dinara — govori dovoljno. Samo ta masa sredstava gotovo da je jednaka izdvajanjima privrede u poslovni fond. Kad se tome dodaju umrtvljena sredstva privrede na raznim računima, pa zatim ona koja se talože na računima SIZ-ova neprivrednih djelatnosti i društveno-političkih zajednica, dobiva se financijska slika odnosa koji direktno protivurječe odnosima samoupravljanja i težnji da radnici u OUR-ima odlučuju o cjelini dohotka. *Upravo na toj bazi otuđenja vrca se onaj kapital bez pokrića koji se razlijeva mimo samoupravnih odnosa.*

Monetarna politika tu vrlo malo može da napravi. Tek kad bi postala vrlo restriktivna, mogla bi obuzdati taj proces kreacije kapitala bez pokrića. *Ali prije toga sputala bi proces tekuće reprodukcije od bankarskih kredita zavisnih OUR-a.* Stoga se ona pretvorila u nemoćnog pratioca jedne stihijske zakonitosti ekspanzije investicija. Ona sve to, u pravilu govoreći, posteriorno slijedi sankcionirajući ona inflatorna bujanja novčano-cjenovnog izraza sume transakcija, pa se i kaže da je u svemu tome neutralna i nevina. U međuperiodu proces ekspanzije investicija se ipak odvija, a to je omogućeno ubrzanjem opticaja date koli-

Digitized by Google

čine novca koje se ostvaruje aktiviranjem mnoštva novih još nedovoljno istraženih odnosa, načina plaćanja i poslovnih kombinacija po sistemu velikih zatvorenih krugova unutar kojih jedno plaćanje likvidira čitav lanac transakcija. Naši monetaristi ove pojave još nisu uključili u svoje analize. *Stoga se neki od njih i čude, a neki i ne vjeruju u mogućnost prekomjernih investicija uz »proporcionalnu« masu novca u opticaju.* Dokazuju stoga da je novčana masa samo slijedila porast sume robno-novčanih transakcija. Takav uzak monetaristički pristup onemogućuje im da sagledaju zbivanja u procesu formiranja akumulacije i njene upotrebe i sve one promjene odnosa do kojih zbog toga dolazi. Na signal da opada likvidnost banaka i privrede oni stoga gledaju jednostrano. To je za njih signal da je monetarna politika restriktivna, a ne vide da je to posljedica toga što je investiciona sfera bila ekspanzivna i da je jedino moguće rješenje u tome da se ona podvrgne kontroli. A ta kontrola je neostvariva bez transformacije mehanizma koji je omogućuje. Međutim, umjesto da se pažnja usmjeri u tom pravcu, ona se jednostrano usmjeruje na osnovne ćelije privrednog života — OUR-e u privredi. Javljaju se stoga ideje o potrebi disciplíniranja tih ćelija, ali ne u smislu poštovanja zakonitosti, već u smislu novog oduzimanja podloge za samostalnu njihovu aktivnost. A ta linija suprotna je samoupravljanju. Ona vodi centralizmu i predstavlja najveću opasnost za prodor odgovornosti i efikasnosti. A i jedno i drugo nam je i te kako potrebno.

S navedenim ponovno smo prišli monetarnom sistemu i potrebi njegovog mijenjanja. Nadošli smo na temu likvidacije kreditno depozitnog mehanizma kao emisionog sistema. A na toj temi sam do sada potrošio mnogo tinte i papira da ne bi trebalo to ponavljati i to tim više što je u Ekonomskom institutu u Zagrebu završen rad koji, uz ono opće, sadrži i prijedlog operacionalizacije.[7] Bez promjena za koje se tu pledira nezamisliv je perspektivan razvitak socijalističke robne proizvodnje na osnovama samoupravljanja. Novi emisioni mehanizam potreban nam je, kako je to rekao E. Kardelj još 1975. godine, zbog »društveno-svojinskog karaktera robe i vrijednosne razmjene na našem tržištu, gdje ne stoji tu jedan prema drugome kapital prema kapitalu, profit prema profitu, nego pojedinačni rad prema pojedinačnom radu, odnosno vrijednost koju je on stvorio u okviru jedinstenog udruženog rada i jedinstvenog dohotka udruženog rada... Novi monetarni sistem... je i početak... prevladavanja buržoaskog prava na našem robnom tržištu, u našoj robnoj proizvodnji. To bi bio početak kretanja u onom Marksovom pravcu...«[8] Počeli bismo se okretati oko sunca rada. A tada bi inflatorni pritisak morao brzo iščeznuti. *Sistem cijena lakše bi našao svoje pravo težište i snage koje bi ga držale svojim ve-*

[7] »Novi emisioni mehanizam na osnovi nekreditnih monetizacija«, ožujak 1981.

[8] E. Kardelj, Neautorizirani stenogram brionskih diskusija o monetarnom sistemu (18. VI 1975).

Digitized by Google

zama. Tada bi mogle da se privedu kraju i ove ubistvene polemike oko sistema deviznih odnosa. Neizmanipulirani novčani dohodak koji za svoju pretpostavku ima monetizaciju društveno priznatih vrijednosti — kao početak samoupravnog formiranja dohotka — i ugrađeni samoupravni sistem uređivanja cijena omogućavali bi da i devizni dohodak, isto kao i novac, izgubi svoje fetišizirano značenje. Devizni dohodak mogao bi da postane puka tranzitna kategorija novčanog dohotka koji se formira zavisno od rezultata rada. Prostora za samoupravno uređivanje svih odnosa tek u tom ambijentu moglo bi biti dovoljno. A tu perspektivnu praksu samoupravnih proizvođača ne bi bilo potrebno sada izmišljati. Možemo je samo naslućivati. Ono što je bitno, to je da bi novi odnosi u formiranju novčanog dohotka proizvođača — čvrsto povezani sa procesom stvaranja vrijednosti — onemogućavali onu famoznu potrošnju bez pokrića. Time, načelno govoreći, i sve te brojne deficite, pa, među njima, i onaj platne bilance. Bio bi to onaj pravi poželjni ambijent koji bi omogućio samoupravnu cirkulaciju novčanog dohotka, pa i deviza, konvertibilnost dinara i stabilnost.

I da se zaključi: Emisija bankarsko-investicijskih kredita bez pokrića produkt je sistema otuđenosti procesa formiranja dohotka i akumulacije. Ona je izraz voluntarizma koji deformira sve tokove, pa i novčane. Novčani tokovi, a u tome i tokovi formiranja akumulacije, umjesto da se formiraju u čvrstoj sprezi sa realnim odnosima, formiraju se pod tim voluntarističkim utjecajem. Proizvođači postaju stoga zavisni. Distribucija je osnova procesa. Zbog svega toga se i pledira za reformu monetarnog sistema kako bi se onemogućilo odvajanje novčanih tokova od procesa formiranja dohotka i stvarne akumulacije, a time i emisija novca i novčanih kredita bez pokrića. Funkcioniranje sistema na novoj osnovi koja onemogućuje emisiju novca bez pokrića — preraspodjelu i otuđenost — stvara mogućnosti da se i drugi odnosi prilagode odnosima samoupravljanja. Eliminirao se time anonimni kapital i sadašnji bankarski kreditni mehanizam kao dominantan faktor financiranja reprodukcije, a to znači i kapital-odnos. Sistem udruživanja rada i sredstava dobiva svoju materijalnu osnovu. Taj sistem omogućuje pojavu mnoštva novih odnosa među samostalnim i međuzavisnim proizvođačima. U tim uvjetima postaje moguća i politika takozvane realne kamatne stope kao dodatnog faktora stabilizacionih kretanja i njihove veće efikasnosti. Ali, isto tako, postaju mogući i društveni odnosi među proizvođačima. Svi ti odnosi diktirani su njihovim interesima i ocjenama.

I da nam ponovno ne primijete ono što i sami dobro znamo. Tim promjenama ne povećava se akumulacija jugoslavenske privrede. Ne, ona se ne povećava, ali se povećava akumulativna sposobnost, i to zbog promjene onih odnosa koji su bitni za veću odgovornost, racionalnost i efikasnost.

Digitized by Google

Ukazivanje na inflatorno financiranje investicija *ne znači pledoaje za neku prepolovljenu stopu investicija.* To ukazivanje ide prvenstveno za tim da se formiranje i upotreba akumulacije urede na drugi sistemski način. U tom pravcu bio je usmjeren i sav napor ovog društva da razvija odnose samoupravljanja. Bez tih promjena ekstenzivne investicije i visoka stopa investicija nameću se same po sebi i probijaju snagom koju je nemoguće spriječiti bez zastoja u privrednom razvitku. Promjenama u sistemu formiranja akumulacije stopa investicija sigurno bi bila manja, ali efikasnost investicija morala bi biti mnogo veća. Stoga bi ta promjena i to smanjenje stope investicija moglo da se izvede bez privrednog zastoja, koje se kao potencijalna mogućnost može naslutiti u privredi koja je navikla na ekstenzivno investiranje uz velike investicije. Tu potencijalnu opasnost može se neutralizirati mehanizmima samoupravnog sporazumijevanja i društvenog dogovaranja o razvoju. Tome može doprinijeti i ona nužna akcija nemilosrdnijeg oslobađanja od nabujale neracionalne neproizvodne potrošnje koja je razlivena u našem društvu odozgo do dolje. U tome valorizacija svačijeg rada, proizvodnog i neproizvodnog, ima poseban značaj. Jer sve što je pred nama mora biti kretanje k radu, a ne potrošnji na račun drugih ili nepostojećeg. Međutim, samo novi sistemski odnosi, koji su u ovom društvu jasno naznačeni, stvaraju osnovu za takvo kretanje. Te nove sistemske odnose treba stoga razvijati, a pretpostavku za takav razvitak čini reforma monetarnog sistema — reforma upravo onih sistemskih odnosa koji su do sada potcijenjeni i smatrani drugorazrednim.

Digitized by Google

Adolf Dragičević

Stanje i zadaci naše političke ekonomije

Ekonomska znanost je u krizi — uvjeravaju nas misaoni i djelatni ljudi, istraživači i praktičari, znanstvenici i političari. Poklič zvuči kao beznadni vapaj nemoćnih da nađu lijeka suvremenim nedaćama i izlaz iz zastarjelih oblika materijalnog života. Kao da se u njemu traži opravdanje za neukrotive događaje i oskudne ideje. Uz to nosi u sebi još dvije skrivene poruke: uvjerenje da se bez nauke ne može više odvijati normalni materijalni život zajednice i priznanje da ekonomska znanost uvelike zaostaje za događajima i potrebama suvremenog prijelaznog društva.

Konstatacija se ipak, koliko god bila točna, najmanje odnosi na političku ekonomiju. Malo je od njene slave ostalo da bi u krizu zapalo, a ono što se doista nova na tom polju rađa pod takav sud ne potpada. Na žalost, malo je takvih novina da bi mogle biti utjecajnije u teoriji i zbilji suvremene društvene kulture, pa i to zaostajanje uvjerljivo potvrđuje da se iz krize ne može izići bez političke ekonomije. Zato je njena kritika — kritika njenih učmalosti i stavova i kritika svijeta koji treba da proučava u potrazi za boljima odnosima proizvodnje života — neobično važna u ovo naše doba i zapravo je nezaobilazna osnova

Digitized by Google

njenog konstituiranja i razvijanja u skladu s društvenim postignućima.

Nekadašnja kraljica društvenih nauka, kako je Hegel govorio, »dika ljudskog roda«, decenijama tapka u mjestu — služeći vjerno tekućoj politici i mijenjajući olako ideje i stavove sa svakim njenim radikalnijim zaokretanjem. Zaostajanje u našoj sredini utoliko teže pada jer su stvoreni ipak povoljniji okviri — doduše, ne još kakvi bi trebali biti — za samostalniji i slobodniji znanstveni razvoj. Uz to s ubrzanim širenjem visokoškolskih ustanova umnožile su se katedre političke ekonomije na sveučilištima s impozantnim brojem suradnika i nastavnika kojima je to zanimanje jedini poziv. Rezultati su, unatoč tome, ispod svakog očekivanja.

Tjeskobu izaziva saznanje da katedre političke ekonomije postaju pribježišta velikog broja neradnika koji bez znanja i znanstvenog potvrđivanja lako zaposjedaju gotovo svako upražnjeno mjesto, zadržavaju ga i čak napreduju bez teškoća. I to je slika stanja. A kad se jednom učvrsti, i ova oblomovština — kao i svaka druga — zakonito teži proširenju, s izgledima da svoj porok naturi javnosti kao prvu vrlinu sveučilišnog zvanja. Pogoduje tome i stav politike kada tom dijelu znanstveno-nastavnog staleža pruža pasivnu, pa i aktivnu podršku, i pokazuje spremnost da toleriranjem ograničenosti i neaktivnosti nagradi slijepu poslušnost.

Dogodilo se tako da od nekih gotovo tisuću nastavnika i suradnika na katedrama političke ekonomije tek nekoliko desetaka znanstveno djeluje i susreće se u naučnoj publicistici. Paradoksalna je pojava — pa i ova naša kritika — da se na red poziva upravo tu aktivnu manjinu i — da se pod lupu stavlja njenu znanstveno-istraživačku rabotu. Tako »znanstvenici-neradnici« i na ovaj način postaju nagrađeni. Razumljivo je stoga da se u prigovorima onima koji rade, pa griješe, kritičar teško othrvava nelagodnom utisku da čini veliku nepravdu. Tim više jer skreće pažnju na ono što je po njegovu sudu loše, pa tako izgleda kao da zanemaruje i osporava njihovo korisno i plodonosno djelovanje. S tim ogradama i upozorenjima treba gledati i na ovaj osvrt na našu *»akademsku« političku ekonomiju.*

Nezadovoljstvo njenim postignućima i djelovanjima dolazi redovito do izražaja u svim prosudbama i ocjenama. Predbacuje joj se sterilnost, dogmatizam, vulgarnost i apologetika — zastarjelost materije koju izlaže, slijepo prepričavanje starog štiva, krivo posredništvo u interpretiranju klasičnih djela, bijeg od vrućih tema, zaboravljanje čitavih oblasti znanstvenog istraživanja, bavljenje prakticističkim pitanjima, nasjedanje stranim utjecajima, neuvažavanje modernih istraživačkih metoda, zalaženje u druga znanstvena područja, nekritičko odnošenje prema vlastitim postignućima i društvenim procesima itd.

Dvije ocjene naše akademske političke ekonomije zaslužuju naročitu pažnju.

Digitized by Google

»U okviru prvog talasa antidogmatske obnove marksističke političke ekonomije, krajem pedesetih i početkom šezdesetih godina, izlaganje ove discipline, uz oslonac na izvorni Marksov metod, dobilo je oblik koji manje-više predstavlja i danas vladajući manir u našoj akademskoj političkoj ekonomiji. Ali napuštajući metod izlaganja 'po formacijama'... naša politička ekonomija je dospela u drugu krajnost... Odsustvo dijalektičkog razvijanja ekonomskih kategorija, koje istovremeno predstavljaju istorijsku konkretizaciju njihovog sadržaja, svelo je ovaj pokušaj reforme naše akademske političke ekonomije na spoljašnji, didaktički aspekt.

Takav razvoj naše marksističke političke ekonomije imao je za posledicu ograničeno kritičko dejstvo u odnosu na drugi pravac razvitka naše političke ekonomije, koji svoju inspiraciju nalazi u neoklasičnoj kritici građanske ekonomije. Oslanjajući se na složeniji merno-analitički instrumentarijum, tražeći način za uspostavljanje eklektičkog spoja liberalizma (sitnoburžoaskog socijalizma) sa odgovarajućom interpretacijom marksizma, ovaj pravac u našoj političkoj ekonomiji je, s dosta uspeha, naročito tokom šezdesetih godina, konkurisao 'oficijelnoj' akademskoj marksističkoj političkoj ekonomiji.

Na taj način, osnovno obeležje naše savremene akademske političke ekonomije jeste — neprevladani dogmatizam, odsustvo naučno-teorijske analize modernog društva kao jedinstvenog, dijalektičkog procesa razlaganja građanskog i uspostavljanja novog udruženog načina proizvodnje.

Ovaj dogmatizam provejava, pre svega, kroz 'podelu' političke ekonomije na onu koja se bavi 'kapitalizmom' i onu koja tretira 'socijalizam'. Ova podela isključuje iz predmeta istraživanja ove nauke upravo ona prelazna, živa područja, puna stvarnih društveno-ekonomskih protivrečnosti, u kojima se ispoljava duboka dijalektika današnjeg sveta... Ako ove praznine u našoj političkoj ekonomiji imamo u vidu, postaje jasno zašto neka principijelnija, apstraktnija pitanja političke ekonomije socijalističkog društva ostaju bez potpunije konkretizacije i interpretacije na osnovu savremenog istorijskog materijala...

Još je jedan nesumnjivi simptom 'dogmatskog oportunizma' u našoj akademskoj političkoj ekonomiji. Suštinski problemi udruženog, samoupravno-socijalističkog oblika društvenog rada, njegovi istorijski oblici i unutrašnje protivrečnosti koje u različitim njegovim oblicima traže razrešenje — manje-više ostaju 'ukras', izraz potrebe da se udovolji zahtevima političkog trenutka, a ne dobijaju mesto u razvijanju ekonomskih kategorija koje im u biti predmeta pripada. Naša akademska politička ekonomija je tako reći ostala gluva za problematiku 'otuđenog rada', koju su zahvatila polemička, kritička suočavanja naše političke prakse sa različitim ideološko-filozofskim strujanjima...

I nehotice, dajući velik prostor u svom izlaganju sferi razmene, tržištu, naša politička ekonomija ostaje u okvirima povr-

Digitized by Google

šnosti nekritičke, liberalističke ekonomske teorije, ostaje, dakle, vulgarizatorska, a ne kritička u Marksovom smislu.

Naposletku, vid dogmatskog oportunizma naše akademske političke ekonomije predstavlja i njena povodljivost i strahopoštovanje prema strujanjima u ekonomsko-socijalnoj misli velikih sila. Čitajući naše akademske priručnike političke ekonomije, dobijamo manje-više dobro obaveštenje o lepezi različitih gledišta ekonomista 'na Zapadu' i 'na Istoku', ali o buđenju nove, kritičke ekonomske misli u 'malim' zemljama gotovo da ni slova ne saznajemo.

Uvoz ekonomske teorije sa Zapada, naročito kada se izražava kroz jednostrano prenaglašavanje aparata ekonomske analize, koji je po sebi instrument, a ne bitna sadržina bavljenja ekonomijom savremenog društva.. ima poznati efekat 'deideologizacije' u našoj ekonomskoj misli. Uticaj ekonomske misli istočne provenijencije ne treba potcenjivati, iako njena istorijski ograničena ideološka osnova uglavnom sprečava da se rezultati te ekonomske misli — čak i oni koji su nesumnjiv naučni rezultat — neposredno ugrade u našu akademsku političku ekonomiju. Taj uticaj se ogleda kako u odsustvu uspostavljanja kritičke relacije naše političke ekonomije prema znatnim dogmatskim elementima u toj misli, tako i u zapostavljanju naših sopstvenih kritičkih istraživanja društveno-ekonomskog procesa razlaganja državno-centralističkog oblika socijalističkog društva... kao i... krize državnog oblika građanskog društva u svetskim razmerama.

Sve su to znaci jednog stanja zaokupljenog 'svojim' problemima, provincijalno zatvorenog i nespremnog (neorganizovanog) za prihvatanje svetsko-istorijskog izazova koji danas našoj političkoj ekonomiji baca pionirski položaj Jugoslavije kao socijalističke zemlje... i koji postavlja kao životno pitanje naše povezivanje sa oslobodilačkom, kritičkom 'stranom' dijalektičkog jedinstva savremenog sveta.«[1]

»Ova kratka analiza osnovnih sadržaja univerzitetskih udžbenika političke ekonomije ukazuje na nekoliko veoma važnih problema vezanih uz naše političko-ekonomsko obrazovanje.

1. Pre svega da je Marksov *Kapital* postao predmet interpretacije 'ekonomističkí' obrazovanih kadrova koji ni kao studenti, ni kasnije kao profesori političke ekonomije, a ni kao pisci udžbenika političke ekonomije, nisu spoznali čak ni elementarne sadržaje Hegelove logike bez kojih se Marksova misao iz *Kapitala* ne može razumeti.

2. Kad se u takvoj situaciji pisci udžbenika stave između studenta, na jednom, i Marksa, na drugom polu našeg političko-ekonomskog obrazovanja, a nisu prethodno usvojili dijalektičke sadržaje ovog Marksovog naučnog dela — onda studenti ne dobijaju iz udžbenika izvornu misao Karla Marksa, već njegovu misao

[1] A. Raič, *Dogmatizam u akademskoj političkoj ekonomiji*, »Komunist«, 30. august 1976, str. 7.

Digitized by Google

'prerađenu' u glavi pisca udžbenika ili profesora političke ekonomije na niže logičke sadržaje pozajmljene iz načina mišljenja građanske političke ekonomije.

3. Marks je sve svoje naučne spise pisao i upućivao javnosti, dakle, svom čitaocu *neposredno.*

Posredovanje pisaca udžbenika — tim pre ako i sami nisu dijalektički obrazovani — ne samo što pažnju mlade svesti skreće i neprekidno drži na onom što joj i kako joj izlaže pisac udžbenika, već ima za posledicu nešto mnogo gore: ono istovremeno *odvraća* pažnju svesti s Marksove izvorne misli koja stalno ostaje izvan vidnog horizonta studenata, tako da oni i ne znaju za drugog Marksa osim 'Marksa u licu pisca udžbenika'. Da je to 'Marks' u ruhu građanskog pozitivističkog ekonomiste — to smo pokazali na dva analizirana primera.

4. Ponovićemo zato pitanje koje smo već postavili: da li su našem obrazovanju iz Marksove političko-ekonomske misli — *pored 'živog' Kapitala* — potrebni još i udžbenici političke ekonomije — tim pre ako su nastavni sadržaji udžbenika zasnovani na *Kapitalu* i znače samo skraćeno (pa samim tim i nenaučno) prepričavanje jednog visoko naučnog sadržaja iskazanog naučno-dijalektičkim načinom mišljenja?

Mlada svest ne može primati saznanja o Marksovoj misli 'po ovom', 'po onom' ili 'po trećem' piscu udžbenika političke ekonomije — već samo po Marksu neposredno *iz* njegovog dela.

Smatramo zato da ovakvo neobuzdano izdavanje i štampanje udžbenika političke ekonomije — a ovo se u poslednje vreme čini za svaki fakultet posebno — ne samo da znači materijalnu štetu zbog relativno malog tržišta, već predstavlja direktnu štetu, ako ne i jedan vrlo agresivan napad na *jedinstvenost* Marksove — a samim tim i više društvene svesti, jedinstvenost koja je već data u Marksovom *Kapitalu,* a koja se — razvodnjavanjem preko udžbenika — sve više parcijalizuje i postaje sve više ne-jedinstvena.

5. Ovladavanje dijalektičkim sadržajem *Kapitala* bio bi samo prvi korak u našem obrazovanju iz političke ekonomije — korak koji bi eliminisao proizvoljnost i površnost političke ekonomije. Mnogo je važniji onaj drugi korak koji bi sledio iza prvog.

Ne treba mnogo naučnog znanja da se utvrdi da savremena društvena kretanja u mnogim tačkama ne odgovaraju anticipacijama Marksovog *Kapitala.* Očigledno je da se Marksova istraživanja robne proizvodnje, pa samim tim i mnoge premise njegove teorije radne vrednosti moraju podvrći naučnoj analizi i saobraziti savremenim kretanjima koja vladaju u ovoj sferi.

Međutim, iskazi jedne nauke ne mogu biti prerađeni i kritički podignuti na viši nivo od zatečenog ako se nije ovladalo baš tom zatečenom građom, i to u njenom izvornom, dijalektič-

Digitized by Google

kom sadržaju. Analize postojećih političkih ekonomista pokazuju da baš taj zadatak nije izvršen i da on *tek predstoji.*«[2]

Koliko god bile mračne, ove ocjene stoje i odnose se na pretežan dio naše akademske političke ekonomije.[3] Šturo prepričavanje Marxova *Kapitala* i Lenjinova *Imperijalizma* približava je svojevrsnom »katekizmu« dogmi i vjerovanja lišenih svakog života i smislenog raspoznavanja u aktualnim društvenim previranjima. Pridržavajući se tog manira, i nastavna izlaganja ostavljaju utisak popovskih bajanja o svijetu koji ne postoji niti će ga više ikada biti. Golem se dio nastavnog osoblja faktički i ponaša poput bogoslova koji godinama i decenijama opterećuju druge postavkama, kategorijama i zakonima čiji im sadržaj i smisao ni približno nije poznat. Unatoč tome, preuzimaju nastavna izvođenja bez ikakva kompleksa, a sredina im to omogućava opsjednuta predrasudama da je u pitanju nekakva pravovjerna trofazna politička nauka izuzetno korisna za vladajući poredak. Zvanje nastavnika političke ekonomije obavija nezasluženo aureola neprikosnovenog »ideologa« kojemu se vjeruje bez provjere. A odnos prema političkoj ekonomiji kao nekakvoj amorfnoj »*općoj teoriji*«[4] — nauci nad naukama, ili, bolje je reći, nadrinauci — pruža opet, na drugoj strani, zgodan alibi za neznanje bilo kojeg dijela ekonomske nauke i pogotovu za nesudjelovanje u znanstveno-istraživačkom radu i drugom društvenom naučnom angažiranju. Malo koja druga struka ima tako privilegirano ofucan i beznadežan status i položaj.

---

[2] D. Đukić, *Nastavni sadržaji univerzitetskih udžbenika političke ekonomije u svetlu Marksovog dijalektičkog metoda (Prilog raspravi o stanju naše političko-ekonomske misli u univerzitetskom obrazovanju)*, »Kulturni radnik«, br. 6/1980, str. 272—274.

[3] Ivan Maksimović ocjenjuje da ono što smo postigli »više predstavlja kompilaciju i kombinaciju kod nas i u svetu *postojeće* ekonomske naučne misli nego napor da se definiše nešto *novo* na novim socijalno-materijalnim i naučnim premisama«. — *Opšti problemi konceptualizacije političke ekonomije socijalizma*, u zborniku CANU *Rikardo, Marks, Lenjin i savremena ekonomska misao*, sv. 1, Titograd, 1980, str. 105.

Protivi se, međutim, krajnje pesimističkim zaključivanjima kao što je sud Ž. Papića da je dominirajući elemenat svijesti u jugoslavenskoj ekonomskoj nauci »konzervativizam, konformizam i pragmatizam«. — *O perspektivama ekonomske nauke kod nas*, »Ekonomist«, br. 3/1975. Papić polemizira s tvrdnjama Z. Pjanića koji kao predsjednik društva jugoslavenskih ekonomista nastoji da ublaži zamjerke našoj političkoj ekonomiji upućene od političkih ljudi. — *Uloga ekonomske nauke u savremenoj socijalističkoj privredi*, »Ekonomist«, br. 2/1975.

[4] Vodeći su pobornici ovog stava: A. Bajt, *Politička ekonomija socijalizma kao nauka*, »Naše teme«, br. 4/1966; B. Šoškić, *O krizi savremene ekonomske misli*, »Ekonomska misao«, br. 2/1979; B. Horvat, *Prilog diskusiji o političkoj ekonomiji socijalizma*, »Socijalizam«, br. 9/1980.

Čarobna formula o političkoj ekonomiji kao nekakvoj »općoj« ekonomskoj nauci prva je velika ljubav poluobrazovanih pisaca rutinskih udžbenika političke ekonomije. Atraktivno je pribježište jer ni na što ne obavezuje. I ta je ljubav kao sjena koju se nikad ne može doseći ma koliko za njom trčali.

Digitized by Google

Nema nikakva smisla baviti se takvim poprilično rasprostranjenim pojavama na našim sveučilištima. Nadajmo se da je i to privremena cijena »prvobitne akumulacije« visokoškolskih ustanova i znanja — koja će naskoro biti prevladana. Ono na što treba više upozoriti, to su *propusti* u svim onim nužnim zahvatima i predradnjama koje nas trebaju izvući iz ove zaostalosti i približiti svjetskoj razini. Zato moramo s nekim dilemama i predrasudama odmah raskrstiti.

Ponajprije to je pitanje *matematičke* i *ekonometrijske* znanstvene analize.

Nema znanstvene *ekonomike* u modernim prilikama bez primjene razvijene matematičke i ekonometrijske analize. U tom su pogledu građanski ekonomisti golem napredak postigli i impresivno djeluju njihove analize složenih problema u svim oblastima privređivanja. Naprotiv, u *političkoj ekonomiji* suvremenog prijelaznog razdoblja ne susreće se matematička analiza — iz jednostavnog razloga jer nisu ni izdaleka obavljene nužne predradnje, to jest nisu logičnom analizom spoznati i funkcionalno povezani odnosi i zakoni reprodukcije materijalnog života nove zajednice. Tek nakon toga moguća je plodonosna veza između *matematičkih metoda* i *kritičke analize* društva.

Strah od zaostajanja, pomanjkanja logičkih rasuđivanja i nejasnoće u određivanju predmeta političke ekonomije socijalizma — učinili su svoje. Vjeruje se u mogućnost brzog koncipiranja i osuvremenjavanja političke ekonomije socijalizma primjenom formalnog matematičkog aparata što ga je razvila građanska teorija. To pothranjuje drugu neprihvatljivu krajnost koja ne sagledava znanstveni domet matematičke analize, stavljajući ekonomska naučna postignuća potpuno izvan kompetencije matematike.

U tom se rasponu kreću i naša rezoniranja o primjeni matematičkog jezika i metoda u političkoj ekonomiji socijalizma. Općenito se u marksističkoj dijalektičkoj metodi vidi »jedinstvo kvalitativne i kvantitativne analize ekonomskih kategorija«. Greške najčešće proizlaze iz poistovjećivanja političke ekonomije i ekonomike — i, stoga, uvjerenja da se u političku ekonomiju socijalizma može unijeti sva formalna matematička aparatura koju je razvila građanska ekonomika. Oprezniji zagovornici matematičkih istraživanja upozoravaju na granice njihova dometa i opasnosti »formalizacije i apsolutizacije matematskih zakonitosti«[5].

[5] V. Pilić, *Savremeni problemi političke ekonomije — metodološki aspekti*, Beograd, 1973, str. 75. — »Matematika u ekonomiji, odnosno njena primena u istraživanjima u političkoj ekonomiji socijalizma, ima granice. Upravo kvalitativna analiza koja će uvek prethoditi matematskom istraživanju ima za cilj da pokaže koje matematske veličine nemaju realnog ekonomskog sadržaja. Zaboravljanje osnovnih postulata marksističke političke ekonomije može da dovede do formalizacije i apsolutizacije matematskih zakonitosti, a što ujedno predstavlja i granicu mogućnosti stvaralačke primene matematskih metoda u ekonomiji.«

Digitized by Google

»Teorijska politička ekonomija nije pre svega ni isključivo nauka kvalitativnih odnosa, niti su sve njene kategorije i zakonitosti podložne kvantitativnom proveravanju. Kategorije kao što su 'produkcioni odnosi', 'način proizvodnje', ili zakonitosti, kao što je zakon vrednosti, zakon dijalektičke usaglašenosti proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa, zakon prosečnog profita, zakon raspodele prema radu i sl. ne mogu biti uopšte ili mogu biti samo vrlo aproksimativno podvrgnuti matematičkim i kvantitativnim istraživanjima. Otuda *stohastičko-statističke metode* imaju ograničen značaj za teorijsku ekonomiju i moraju biti dopunjene istorijskom, deskriptivnom i komparativnom metodom proveravanja egzaktnosti i povezivanja ekonomske teorije i empirije. Međutim, kako su druge ove metode *prevashodno kvalitativne prirode*, one pre mogu da objasne specifične momente, neponovljive odnose i situacije, istorijski ambijent, različitosti odstupanja, nego što mogu da posredstvom empirijskog materijala testiraju valjanost jedne ekonomske teorije, odnosno da verifikuju hipotetične zakonitosti i njihovu naučnu valjanost.«[6]

Preuranjeno je ipak sada ulaziti u potanje ocjene mogućnosti primjenjivanja i iskorištavanja matematičkih tehnika u političkoj ekonomiji socijalizma. Budućnost će pokazati dokle se u tom pogledu može ići. Sada se pred političkom ekonomijom nalaze drugi zadaci — identificiranja *ekonomskih kategorija* i *ekonomskih zakona* prijelaznog perioda i njihova objašnjenja primjenom jedinstvenog *logičnog i historijskog metoda.* U tom zahvatu treba maksimalno koristiti Marxov pristup i njegovu metodu, minuciozno razradenu i primijenjenu u *Kapitalu* — a tu je politička ekonomija socijalizma posve zatajila.[7]

Slijedimo li Marxov uzor, lako zapažamo da se u toj prvoj fazi izlaganja tek uzgredno mogu primijeniti poneka matematička formaliziranja — pretežno ilustrativnog domašaja. Više dolaze do izražaja u kasnijim proučavanjima koja nas postepeno približavaju vidljivom realitetu, i tu što se dalje ide, to matematička analiza poprima sve istaknutije mjesto i ima sve veće značenje. Vidi se to donekle već u prvom i pogotovu u drugom i trećem svesku *Kapitala* — kod analize viška vrijednosti, reprodukcije i prometa kapitala, njegova kružnog kretanja i obrta, raspodjele profita itd.[8] Rezultati pokazuju da je Marx dobro poznavao matematičke metode i da je sagledavao mogućnosti njihove primje-

---

[6] I. Maksimović, *Neki problemi odnosa političke ekonomije i ekonomskih empirijskih istraživanja*, »Anali Pravnog fakulteta u Beogradu«, br. 1/1968, str. 76—77.

[7] »Pisci udžbenika političke ekonomije obično odaju 'dužno poštovanje' Marksovom metodu navodeći u uvodnom delu svojih literarnih tvorevina njegov dijalektički karakter, ali ne uspostavljaju u samom razvijanju sadržine ove nauke nikakav logički odnos prema tom metodu«. — A. Raič, *Marksov istorijsko-dijalektički metod razvijanja političke ekonomije*, »Privredna izgradnja«, br. 2/1978, str. 17.

[8] A. Kolman, *Karl Marks i matematika*, »Dijalektika«, br. 3/1968, str. 28.

Digitized by Google

ne — pokazujući osobit interes za probleme koji se »mogu kvantificirati«.[9] Njegovo primjenjivanje matematičke aparature nailazi na priznanje najistaknutijih predstavnika građanske ekonomske teorije.[10]

Ne smije se ipak pretjerivati u ocjeni Marxovih doprinosa matematičkoj analizi. Skromniji su od Engelsovih nagovještaja u predgovoru drugom izdanju *Anti-Dühringa* i nekih novijih veličanja. Može se sada bolje o njima suditi jer, pored matematičkih izlaganja u analizi ekonomske formacije buržoaskog društva, imamo sada tiskane i Marxove *Matematičke rukopise*[11] koji pokazuju njegov živ interes za ovo područje i njegove preokupacije. Znalo se i od ranije za to zanimanje i bavljenje pitanjima matematike i njene primjene u izučavanju društvene ekonomske strukture — jer je Marx često isticao da je *neka nauka* doista *istinski razvijena* tek kad dostigne nivo razvoja na kojem se može obilato *služiti matematikom.*

Jedno svjedočanstvo zaslužuje da bude spomenuto:

»Osim pjesnika i romanopisca, Marx je imao još jedno originalno sredstvo za duhovni odmor; to je bila matematika, koju je osobito volio. Algebra mu je davala čak moralnu utjehu; njoj bi pribjegavao u najbolnijim trenucima svog nespokojnog života. Za vrijeme posljednje bolesti njegove žene nije se mogao na uobičajeni način baviti svojim naučnim radovima; patnje životnog druga bile su stalan pritisak na njegove duševne snage, tog pritiska oslobađao se samo kad bi se udubio u matematiku. U to vrijeme teškog duševnog bola napisao je rad o računu s beskonačno malim veličinama; taj rad, kažu matematičari koji ga poznaju, vrlo je značajan i bit će objavljen u njegovim sabranim djelima. U višoj matematici nalazio je dijalektičko kretanje u najlogičnijem i u isti mah najjednostavnijem obliku; po njegovom mišljenju, neka nauka je istinski razvijena tek onda kad stigne dotle da se može služiti matematikom.«[12]

Matematika je nedvojbeno najsnažnije znanstveno oruđe do kojeg se čovjek vinuo. Ali njegova uspješna primjena zahtijeva kako vrsno baratanje ovim kompliciranim oruđem tako i pret-

---

[9] L. Smolenski, *Karl Marx and Mathematical Economics*, »Journal of Political Economy«, sept.-okt. 1973, str. 1204.

[10] P. Samuelson, *Marx as Mathematical Economics: Steady — State and Exponential Growth*, u knjizi *Stability and Macroeconomics*, London, 1974.

[11] Objelodanjeni su 1967. godine u Moskvi i zatim 1974. godine u njemačkom izdanju, a prema njemu je sačinjen i tiskan naš prijevod u Zagrebu 1978. Za njihovo bolje upoznavanje i sagledavanje uloge matematike u Marxovoj ekonomskoj analizi upućujemo na predgovor S. A. Janovske ruskom izdanju rukopisa, knjigu J. Zelenyja *Die Wissenschaftslogik und 'Das Kapital'*, Frankfurt, 1969, predgovor i uvod W. Endemanna njemačkom izdanju rukopisa, u kojima polemizira s gledištima Janovske i Zelenyja, te vrijedan informativni pogovor M. Uzelac našem prijevodu.

[12] P. Lafargue, *Sjećanja na Karla Marxa*, u zborniku *Sjećanja na Marxa i Engelsa*, uredio Ž. Tkalec, Zagreb, 1978, str. 89.

Digitized by Google

hodno potanko raščlanjivanje zbilje koju se istražuje — s jasno sagledanim odnosima i njihovim vezama i kretanjima. Sada se tek mogu tako dobiveni rezultati matematičkom tehnikom formalizirati i iskazati raznim simbolima, formulama, jednadžbama, modelima i grafičkim prikazima — te potkrijepiti statističkim podacima i drugim pokazateljima iz realnog života. Zatim dolazi upoznavanje unutrašnjih ovisnosti koje se matematičkim jezikom lakše i uspješnije može izvoditi i prikazivati. Najzad dolazi treća faza matematičke formalizacije u kojoj se njenim jezikom izažima nešto iz ekonomskog života. To je već stupanj naučne spoznaje na kojem se raspravlja o pojavama i procesima koji se mogu izraziti samo u matematičkim jednadžbama i ekonometrijskim modelima i tehnikama.

U ekonomskim se naukama kao i u drugim znanostima primjenjuje i iskorištava u novije doba sve više matematičkih formalizacija i ekonometrijskih istraživanja. U političkoj se ekonomiji matematički jezik najčešće koristi kao tehnika prikazivanja, odnosno zornog predočavanja kategorijalno već spoznatih i razvijenih sadržaja. Tome pribjegava i Marx u izražavanju pojedinih kvantitativnih odnosa i naročito u slučajevima kada su potrebna njihova uspoređivanja. Dalje od toga on tek ponegdje ide da bi prikazao unutrašnje ovisnosti i izrazio diferencirane strukture koje nastaju postvarenjem — što mu omogućava njihovu bolju interpretaciju i daljnju kategorijalnu analizu.[13]

Jedno pismo Engelsu iz 1858. godine pokazuje da mu taj napor usporava rad. Žali mu se — »Računske me pogreške tako prokleto ometaju pri razradi ekonomskih principles da sam se iz despair na brzinu iznova prihvatio algebre. Aritmetika mi je oduvijek bila strana. No putem algebre ubrzo ću ponovo ući u stvar.«

Prvi stupanj formalizacije ne zadaje takve teškoće naprosto zbog toga jer ne ide dalje od demonstracione tehnike prikazivanja spoznatih sadržaja. Drugi stupanj formalizacije zadaje i Marxu teškoće (»Neka đavo nosi ta prokleta pogrešna računanja«), ali mu omogućava da u analizi ide znatno dalje. Iz dijalektičkog prikazivanja proizlazi formalizam koji povratno djeluje na to prikazivanje kao uvjet za njegovo nastavljanje. Tako odnos između *dijalektičke analize* i *matematičke formalizacije* nije samo vanjski. Na određenom nivou znanstvene spoznaje jedno drugo uvjetuje i omogućava, te je ova povezanost dijalektike i formalizma — uloge dijalektike u formalizmu i uloge formalizma u dijalektičkom izvođenju — nezaobilazna pretpostavka zrelijeg stupnja razvoja političke ekonomije.

Dalje od toga Marx ne ide. Treći stupanj formalizacije nije našao primjenu u njegovom djelu, iako pouzdano znamo da je i to pokušavao. O jednom neuspjehu obavještava Engelsa u pismu od 31. svibnja 1873. godine.

[13] Tim se opširnije bavi W. Endemann u uvodu njemačkom izdanju *Matematičkih rukopisa* — naš prijevod str. 18. i dalje.

Digitized by Google

»Tebi su poznate tabele koje pomoću cikcak-linija prikazuju cijene, discourante itd. u njihovu kretanju u toku godine itd. U više sam navrata pokušavao — radi analize kriza — *izračunati ove ups and downs kao nepravilne krivulje, u nadi* (i još uvijek smatram da je to moguće s dovoljno provjerenim materijalom) da ću tako *matematički odrediti glavne zakone kriza.* Moore, kako rekoh, smatra da je to sada neizvedljivo. Tako sam odlučio da tu stvar for the time being napustim.«[14]

Prikaz Marxova puta u matematičkom izražavanju i proučavanju razmatranih problema ima i tu namjenu da pokaže kojim se putem mora ići ako se hoće i tom metodom u političkoj ekonomiji socijalizma nešto postići. Politička ekonomija prijelaznog perioda nije još stigla čak ni do prvog stupnja znanstvene formalizacije — naprosto zbog toga jer nije početnom dijalektičkom analizom razotkrila načine i odnose proizvodnje koji bi se u čistim oblicima i zakonitim kretanjima matematički i grafički mogli jednostavno prikazati.

Jednom riječi — matematika ne nalazi primjenu u političkoj ekonomiji socijalizma jer se nema na što primijeniti. Legije znanstvenih radnika koji se kriju iza tog poziva sa zvučnim titulama docenta i profesora nisu još uvijek obavile elementarne predradnje, to jest onaj dio posla koji je potreban da bi se ostvarila kritička i dijalektička analiza suvremene zbilje na način koji omogućava da se postignuti rezultati formaliziraju i da se potom tim jezikom i njegovom tehnikom skriveni odnosi dalje istražuju i prikazuju.

U takvoj situaciji svaki pokušaj da se *praznina* ispuni teorijom i tehnikom izlaganja građanske ekonomike, s kompliciranim matematičkim izvođenjima i atraktivnim grafičkim prikazima pojava, veličina, krivulja i trendova iz svakodnevnog života, puki je — pa ma koliko u svom kićenom raskošu izgledao veličanstven — *Let iznad kukavičjeg gnijezda.*

Ekonomika je u boljoj poziciji i može daleko prije i lakše matematičkoj formalizaciji prići. Ne smije je, dakako, fetišizirati jer i najbolja izvođenja dovode samo do približnih spoznaja i procjena. Prednost ovog jezika — matematičkih tehnika i matematičkih modela — sastoji se u tome što daje logičnu, zatvorenu i povezanu sliku zbilje i tako omogućava procjenu višestrukih, razgranatih i indirektnih veza i efekata u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. To omogućava daleko pouzdanija kvantificiranja nego što je u stanju da ih pruži intuicija i najškolovanijeg stručnjaka koji se ne služi ovim jezikom. Dostupni su mu samo direktni pokazatelji i učinci ekonomskih odnosa i promjena.

Primjena matematičke i ekonometrijske analize u *ekonomici* daje velike rezultate, premda promašaji i neuspjesi upućuju na

[14] Sudac Samuel Moore, prevodilac prve knjige *Kapitala* na engleski, bio je jedini Marxov savjetnik u matematici i po nekim novijim istraživanjima pogrešno ga je uvjeravao da u navedenom slučaju nema rješenja zbog navodnog pomanjkanja činilaca koje tek treba pronaći.

Digitized by Google

dužan oprez i još uvijek ograničen domet ovog znanstvenog oruđa u uvjetima veoma fleksibilne i krajnje neizvjesne privredne situacije. Otkad su krenuli tim putem, dali su i teoretičari socijalističke ekonomike zapažene rezultate. U ekonomskoj politici se daleko manje učinilo. Jedva da se i nađe poneka studija s ovog područja, a ono što se u visokoškolskoj nastavi pruža rijetko kad prekoračuje okvire deskripcije mjera i instrumenata kojima se ostvaruje tekuća ekonomska politika i proste opise njenih praktičnih učinaka — s obaveznim hvalospjevima.

U teoriji ekonomike i ekonomske politike ne samo da moramo koristiti ono što su građanski ekonomisti dali, nego smo na tu duhovnu baštinu jedino upućeni. Na tim područjima Marx nije posebno radio, pa tako nije ni ostavio doprinose koji bi mogli poslužiti kao osnova za teoriju *socijalističke ekonomike* i teoriju *socijalističke ekonomske politike* u uvjetima kombinirane planske i tržišne privrede. Prate je brojni poremećaji u svjetskim i domaćim gospodarskim procesima, pa je zadatak ekonomike i ekonomske politike kako u tome da traže najbolja *sistemska* rješenja i opredjeljenja, tako i u tome da iznalaze uzroke *entropijskih* pojava i da predlažu mjere za njihovo otklanjanje ili barem ublažavanje. A to može biti povezano i sa zahtjevom da se na neki način i u određenoj mjeri mijenjaju i *odnosi* društvene proizvodnje.

Ovdje se u jednom posebnom svjetlu pokazuje mogućnost i neophodnost *suradnje* političke ekonomije, ekonomike i ekonomske politike — a pogotovu nauke koja proučava kako se proizvode odnosi proizvodnje (njihovo povijesno kretanje) i nauke koja proučava kako se u datim odnosima najuspješnije privređuje. Baveći se prvim područjem, politička ekonomija ujedno zagovara usklađivanje, pa i mijenjanje odnosa proizvodnje kako bi se stvarali povoljniji okviri za funkcioniranje dostignutih proizvodnih snaga i za njihov daljnji napredak. Ako se na tome ne radi i ako se ne pristupi pravovremenom prilagođavanju odnosa proizvodnje promijenjenim proizvodnim snagama, nastupa klasični raskorak između društvenih materijalnih postignuća i zastarjelih oblika ljudskog saobraćanja — raskorak koji i sâm postaje jedna od onih *lokomotiva* koje vode kompoziciju društvenih institucija i veza u revolucionarni ili barem nešto blaži prevratnički okršaj.

Lord Keynes je dobro to uočio i svojim projekcijama *državnog kapitalizma* vidno utjecao na prilagođavanje društvenih materijalnih odnosa proizvodnim snagama između dva svjetska rata. Silno je uznapredovala »metodološka revolucija« u analizi ekonomike mješovite privrede kombiniranog kapitalističkog poduzetništva i buržoaskog državnog intervencionizma. Unatoč tome, i te su se promjene brzo iscrpile, pa postaju sve manje djelotvorne i najrafiniranije ekonometrijske metode modeliranja i usmjeravanja nacionalne privrede.

Primjećuje se raskorak između razvoja usavršenih *tehnika istraživanja* i zaostajanja *društvenih odnosa* na koje se primjenjuju — pa čak i pomanjkanje suštinski *novih ideja* koje bi širile vidokrug i pronalazile izlaz iz nesnošljivih prilika. Simboli-

Digitized by Google

zira ih i permanentna *stagflacija* u koju je zapala već duže vrijeme kapitalistička privreda, a ne može da je savlada ni sva izvanredno razrađena tehnika ekonomske analize — očito zbog toga jer nove proizvodne snage znanstveno-tehničke revolucije sputavaju preživjeli odnosi kapitalističke proizvodnje. Kriza ekonomske nauke i neuspjesi njene praktične primjene proizlaze iz stanja koje jedan naš ekonomista ocjenjuje kao sukob između *istraživačkih metoda* i *objekta proučavanja* u kojem se »nešto« dogodilo.

»Predikativna upotrebljivost tzv. 'pozitivnog' metoda u novijim fazama razvoja kapitalizma postepeno se smanjuje, da bi danas dostigla onu tačku u kojoj neuspesi metoda nadmašuju njegove uspehe. Za ovaj trend opadajuće pouzdanosti u ekonomska predviđanja jedva bi se moglo optužiti odsustvo rafiniranosti u postojećim istraživačkim metodama, imajući u vidu, pre svega, napredak ekonomskih tehnika. Pre će biti reč o tome da se sa *objektom* istraživanja dogodilo nešto što ga je učinilo nepodesnim za tradicionalne metode ispitivanja.«[15]

Slučaj je htio da se trijumfalni pohod najmlađe i najezoteričnije ekonomske nauke[16] — unatoč primjeni tehnički savršeno dotjeranih matematičkih modela na bazi kompleksnih jednadžbi, složenih krivulja i preciznih izračunavanja elektroničkih strojeva — pomiješa s gorkim okusom katastrofalnih ekonometrijskih promašaja (upravo u oblasti gdje se od njih najviše očekivalo, u privrednom predviđanju) iste godine koje je Frischu i Tinbergenu dodijeljena prva *Nobelova nagrada* baš za doprinose u ovoj znanstvenoj oblasti. Dogodilo se to u SAD — zemlji u kojoj je primjena ekonometrijskih istraživanja dosegla najviši domet. Neuspjesi su i slavom ovjenčanog Paula Samuelsona naveli da u očajanju uputi kolegama poziv: *Ekonomisti svih zemalja — ujedinite se; nemate šta da izgubite — osim svog neznanja!*

Za ovu, kako je Joan Robinson krsti, »drugu« krizu ekonomske znanosti odgovornost leži ponajviše na strani *političke ekonomije*. Zatajila je u pronalaženju novih okvira materijalnog života i uzastopnih poboljšanja i prevrata u ekonomskoj strukturi razdoblja kojemu je znanstveno-tehničko revolucioniranje proizvodnih snaga glavni povijesni zadatak. Tako bi se osiguralo djelotvornije proučavanje ekonomike i plodonosnije primjenjivanje izgrađenih modela i razvijenih tehnika ove znanstvene discipline. To je izostalo.

Jaz između *zaostale* političke ekonomije i *razvijene* ekonomike naličje je duboke provalije koja dijeli pretpotopne odno-

---

[15] Č. Ocić, *Politička versus tradicionalna ekonomika*, »Gledišta«, br. 3/1977, str. 178.

[16] *Ekonometrija*, kojoj su ime dali potkraj 1930. godine istaknuti ekonomisti Schumpeter, Fisher, Menger, Schulz i Frisch na jednom skupu u Clevelandu, Ohio. Njenom su razvoju doprinijeli u novije vrijeme naročito Tintner, Tinbergen, Goldberger i posebice Klein. Njen je razvoj jamačno najviše pridonio ustanovljenju i dodjeli *Nobelove nagrade za ekonomske nauke* od 1969. godine.

Digitized by Google

se društvene proizvodnje i proizvodne snage komunističke ekonohe. Impozantna dostignuća teoretske ekonomike i izvanredna razvijenost makroekonomske i mikroekonomske analize — ostaju *bespomoćni* u savladavanju teškoća suvremene privrede. Politička se ekonomija bavi nepostojećim odnosima materijalnog života i politikom i praksom tekućeg privređivanja. Nije prisutna u oluji burnih svjetskih i nacionalnih zbivanja niti može poslužiti kao duhovno oruđe u borbi za naprednije oblikovan i strukturiran novi svijet. Ne čuje se njena poruka na turnirima teoretskih okršaja i na sceni idejnih i političkih previranja i odlučivanja o daljnjoj sudbini čovječanstva — premda bi morala biti istaknuta i čak dominantna prethodnica. Njena raspravljanja prikriva duboka pomrčina neutralnih opisivanja, glorificiranja i katalogiziranja dnevnih pojava i na tome izgrađenih stavova — za koje je, s gledišta marksističkog svjetonazora, daleko lakše utvrditi *što nisu* nego *što jesu.*

Isticanje *proizvodnih snaga* aktualnog znanstveno-tehničkog prevrata ne ide za tim da ih utrpa političkoj ekonomiji kao poputbinu u njenom aktualiziranju. Njihovo uvođenje, raspoređivanje, funkcioniranje, reproduciranje i unapređivanje — važan je predmet izučavanja ekonomike, pa i ekonomske politike. U teoriji političke ekonomije proizvodne snage zauzimaju mjesto slično onome što ga u njenim istraživanjima i izlaganjima ima *upotrebna vrijednost.* Možda će osvrt na potonje olakšati skidanje mističnog vela s pojma proizvodnih snaga i pobližeg određivanja njihova mjesta i njihove uloge u nauci političke ekonomije.

Roba ima dva svojstva: *upotrebnu vrijednost* i *prometnu vrijednost* — sposobnost da zadovolji neku ljudsku potrebu bilo koje vrste i moć da se razmijeni za neki drugi proizvod, odnosno proda za novac. Uvriježilo se pogrešno mišljenje, koje često susrećemo u udžbenicima, da politička ekonomija ne proučava upotrebnu vrijednost — unatoč tome što je Engels u toj obradi vidio jedan od oglednih primjera uspješne primjene »njemačke dijalektičke metode«.[17]

Počelo je s Hilferdingovim odgovorom Böhm-Bawerku u poznatoj *Böhm-Bawerks Marx Kritik,* tiskanoj prvotno u *Marx-Studien* 1904. godine. Na početku studije Hilferding isključuje upotrebnu vrijednost iz »kruga promatranja političke ekonomije« i na tome, unatoč prigovorima, uporno ostaje u odgovoru kritičarima tiskanom u četvrtom broju »Neue Zeit« 1904. godine. Ustrajnost je, vjerojatno, proizlazila i iz želje da se marksistička politička ekonomija posve razgraniči i suprotstavi građanskoj ekonomskoj teoriji — što, očigledno, motivira i suvremenog marksistu Sweezyja da s istom upornošću zagovara ovaj stav.[18]

[17] F. Engels, *K. Marx, »Prilog kritici političke ekonomije«, Glavni radovi Marxa i Engelsa* (nadalje GRME), Zagreb, 1979, str. 711.

[18] »Marx isključuje upotrebnu vrijednost (ili, kako ćemo je sada zvati, 'korisnost') iz područja istraživanja političke ekonomije, jer ona neposredno ne sadrži neki društveni odnos. On provodi strogi kriterij, da ekonomske kategorije moraju biti društvene kategorije,

Digitized by Google

ranijih ekonomista — pa i njihovih najboljih predstavnika[23] — te je i ta novina i karakteristika jedna od posebnosti koje čine opravdanim da se govori o *marksističkoj političkoj ekonomiji.*

U tom svjetlu treba promatrati i *proizvodne snage* kao objekt proučavanja političke ekonomije. Svodi ih se pogrešno na objektivne i subjektivne *uvjete proizvodnje* — sredstva za proizvodnju (ili, još uže, sredstva za rad, pa čak i na sama oruđa kojima se proizvodi) i ljude koji ih proizvodno koriste[24] — i na samo *materijalno* postojanje i funkcioniranje (u naturalnom ili vrijednosnom izrazu) u proizvodnji, raspodjeli, razmjeni i potrošnji. Povodeći se olako za tim, zastupnici političke ekonomije zapadaju u neku krajnost: bilo da im ne poklanjaju dužnu pažnju u proučavanju *društvenih oblika* materijalnog života ili, pak, da zanemaruju njihovo *društveno određenje* i pokazuju interes samo za njihovo organiziranje i funkcioniranje.[25]

Krajnosti su se zaoštrile još odavno — zapravo u polemici sovjetskih ekonomista koja je započela 1927. godine sporovima o *apstraktnom radu.* Iz toga se tijekom 1928. i 1929. godine razbuktalo prepiranje o dijalektici proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa s dva suparnička stanovništva koja su neopredijeljeni nazvali — *mehanističko* i *idealističko.*[26] Slična se opredjeljenja susreću i nadalje. Različita gledanja na predmet političke ekonomije pokazuju kako se u nekim slučajevima zapostavlja materijalnu stranu proizvodnih snaga, a u drugima usmjerava političku ekonomiju na njihovu prirodnu određenost.

Poseban vid ovih zastranjivanja nalazimo u onim raspravljanjima zapadnih ekonomista koja i političku ekonomiju socijalizma svode na nekakvu »čistu teoriju«. Promatraju se ekonomski odnosi — odnosi ljudi prema stvarima — nezavisno od

---

[23] Marx izuzima jedino Jonesa i Sismondija. — *Teorije o višku vrednosti,* u: K. Marx — F. Engels, *Dela,* sv. 26, Beograd, 1969—1972, str. 326.

[24] »*Oruđa za proizvodnju* pomoću kojih se proizvode materijalna dobra, *ljudi* koji stavljaju u pokret oruđa za proizvodnju i ostvaruju proizvodnju materijalnih dobara zahvaljujući izvjesnom *iskustvu u proizvodnji i radnim navikama* — svi ti elementi skupa sačinjavaju *proizvodne snage društva*«. — J. V. Staljin, *O dijalektičkom i historijskom materijalizmu,* u njegovoj knjizi *Pitanja lenjinizma,* Zagreb, 1946, str. 520.

[25] Tipičan izraz toga zanemarivanja česta je navada nekih ekonomista i političara da u raspravljanjima o našem privrednom sistemu govore o sredstvima za proizvodnju kao »*kapitalu*« — iako taj izraz direktno protivrječi vladajućim odnosima proizvodnje. Vide u toj upotrebi samo njihovu materijalnu stranu.

[26] V. E. Manevič, *Ekonomičeskie diskusii,* u: *Ekonomičeskaja enciklopedija — Političeskaja ekonomija,* sv. 4, Moskva, 1980, str. 487. — »Pristalice idealističkog pravca (I. I. Rubin, A. I. Kušin i drugi) pogrešno su prikazivali svaku vezu između proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa, promatrajući proizvodne odnose pod uglom primata razmjene i prenoseći u tu sferu i kategoriju apstraktnog rada. Naprotiv, pristalice mehanističkog pravca (S. Bessonov, A. Kon i drugi) rastvarali su proizvodne odnose u proizvodnim snagama, dajući naturalističko tumačenje apstraktnog rada i drugih kategorija političke ekonomije«.

Digitized by Google

tehnoloških, institucionalnih i drugih činilaca razvoja. Pa kako se svugdje u svijetu susreću isti problemi privređivanja, podjednaki postupci ekonomskih subjekata i potrebe da se teškoće prevladaju i problemi riješe istim tehnikama analize, pa i sličnim zahvatima i mjerama — to se na sve privredne sisteme može navodno, *mutatis mutandis*, primijeniti iste ekonomske teorije i istraživačke metode.[27] Kad se raspravlja o materijalnoj osnovi društvenih oblika proizvodnje i saobraćanja, treba razlikovati *uvjete proizvodnje* od *proizvodnih snaga*. Uvjetima proizvodnje nazivamo predmetne i lične činioce proizvodnje, to jest sredstva za rad i predmete rada, odnosno sredstva za proizvodnju i ljude koji žive u zajednici. Proizvodne snage su sposobnosti i sile što ih posjeduju sami uvjeti proizvodnje i koje nastaju njihovim kombiniranjem u procesu materijalne proizvodnje. Gospodarenje uvjetima proizvodnje i optimalno iskorištavanje njihove proizvodne snage — »proizvodne snage rada« — predmet je izučavanja ekonomike i ekonomske politike. U političkoj ekonomiji nastupaju u sasvim *drugoj* ulozi.

Opća priroda uvjeta proizvodnje podjednaka je svim ekonomskim sistemima. Politička im ekonomija pridaje tek toliko pažnje koliko je potrebno da se sagledaju njihove glavne komponente i osobine kao podloga naročitog oblika i preobražaja društva. Njihov apstraktni prikaz ispunjava jedva desetak stranica prvog sveska *Kapitala* (glava peta, prvi dio) i služi kao uvod u teoriju viška vrijednosti — da bi pokazao kako se iskorištavanje njihovih proizvodnih snaga u kapitalističkim oblicima ostvaruje kao »jedinstvo procesa rada i procesa oplođivanja predujmljene vrijednosti«. Ovdje su proizvodne snage u funkciji *nastajanja* kapitalističkih odnosa proizvodnje i saobraćanja. Kad se ti odnosi uspostave i učvrste, oni povratno djeluju na preoblikovanje samih uvjeta proizvodnje i stavljanje u pogon novih proizvodnih snaga pod čijim se naletom odvija preobražaj društva — sve do njegova revolucionarnog *dokidanja*.

Temelj toga zaokreta, napretka i prevrata čine uvjeti proizvodnje poznati pod imenom klasične *mehanizacije* — »mašinerije« koja se sastoji od pogonskog stroja, transmisionog mehanizma i stroja alatljike ili radnog stroja — čije proizvodne snage postaju stožer krupne industrije i ona motorna snaga kapitalističkog razvoja koja najzad dovodi do epohalne *eksproprijacije eksproprijatora*. I te tipično kapitalističke uvjete proizvodnje Marx sažeto prikazuje na nekoliko stranica prvog sveska *Kapitala* (glava trinaesta, prvi dio), da bi zatim pratio kako djelovanje njihovih proizvodnih snaga utječe na kapitalističke oblike života i kako ovi povratno utječu na njih.

Drugim riječima, proizvodne snage ulaze u izučavanje kapitalističkih oblika proizvodnje kao materijalna podloga njihova *nasilnog* povijesnog uspostavljanja. Analiza apsolutnog i relativ-

[27] Kritički prikaz daje I. Maksimović, *Teorija socijalizma u građanskoj ekonomskoj nauci*, Beograd, 1958. i *O savremenoj ekonomskoj teoriji*, Beograd, 1961.

Digitized by Google

nog viška vrijednosti sada pokazuje kako se pod utjecajem tih novih odnosa preobraćaju okupljeni i specijalizirani uvjeti ručne proizvodnje u sistem mašinerije i specijalizirani zanatlije u djelomične radnike koji mogu nastupati kao proizvođači samo u zajednici s drugima pod komandom kapitala. Razvoj proizvodnih snaga modificira *manufakturnu radionicu* u *industrijsku tvornicu*. Formalnu potčinjenost nadomješta *stvarna potčinjenost rada kapitalu*. Razvoj proizvodnih snaga na toj promijenjenoj osnovi dovodi sada u pitanje same društvene oblike koji su im razvoj omogućili. Granice kapitalizma proizlaze iz samog *kapitala*, njegova reproduciranja, koje nailazi na sve veće teškoće i tjera na *promjene društvenih oblika* radi očuvanja postignutih proizvodnih snaga i njihova daljnjeg razvijanja.

Marx pridaje osobitu važnost *sredstvima za rad* smatrajući ih najpouzdanijim pokazateljem društvenih postignuća i najznačajnijim kriterijem za tehnološko uspoređivanje raznih epoha proizvodnje. »Ekonomske epohe ne razlikuju se po onome *što* se pravi, nego po tome *kako* se pravi, kojim sredstvima za rad. Sredstva za rad ne samo da su mjerilo za stupnjeve razvitka čovjekove radne snage, već nam otkrivaju i društvene odnose u kojima se radi.«[28] U tim odnosima dolazi do izražaja njihova *društvena određenost* koja nas jedino interesira u političkoj ekonomiji.

Dakle, i uvjeti proizvodnje i njihove proizvodne snage ulaze u njeno područje kad se oni usljed određenih odnosa proizvodnje modificiraju ili kada sa svoje strane modificirajući djeluju na njih. Dovoljno će biti da ovo objasnimo još jednim primjerom.

Sveukupna društvena djelovanja Marx razdvaja na dva velika područja: »carstvo nužnosti« i »carstvo slobode«. Carstvo prirodne nužnosti je oblast *materijalne proizvodnje* koja zahvaća — ekstraktivnu industriju, poljoprivredu, prerađivačku industriju i transportnu industriju. Materijalna proizvodnja je prvo čovjekovo povijesno djelo i trajan osnov društvenog života ma u kakvim oblicima ovaj dolazio do izražaja. Zato je ta djelatnost, u toj svojoj općoj određenosti, u prvi mah indiferentna prema svakoj društvenoj promjeni i uobličenosti. Promatramo li to

[28] K. Marx, *Kapital*, sv. I, str. 136—137.

U pristupu *sredstvima za rad* kao pokazatelju društvenih odnosa treba nastupati s dužnom pažnjom. Marx ima u vidu sredstva za rad koja su tipična za neki stupanj povijesnog razvoja kada se nalazi u punoj zrelosti. Tada su tek mjerilo za nivo razvitka čovjekove radne snage i tada tek otkrivaju društvene odnose u kojima se radi. Za kapitalizam je to *mehanizacija*. Za socijalizam nije. A ipak socijalizam počinje mehanizacijom.

Radi se o samom startu kada novi poredak *nasiljem* počinje da se gradi korištenjem naslijeđenih uvjeta proizvodnje. U toj fazi dominantnu ulogu u revolucioniranju materijalnog života ima ljudska radna snaga. Kasnije vodstvo prelazi na sredstva za rad koja su plod toga materijalnog prevrata. Za kapitalizam je Marx to izrazio poznatom rečenicom: »Revolucioniranje načina proizvodnje polazi u manufakturi od *radne snage*, u krupnoj industriji od *sredstva za rad*.« — Isto, str. 315.

Digitized by Google

materijalno ljudsko djelovanje »sa stanovišta njegova rezultata, proizvoda«, onda se objektivni uvjeti proizvodnje, »sredstva za rad i predmeti rada, ispoljavaju kao sredstva za proizvodnju, a sâm rad kao *proizvodan rad*«. Međutim, čitamo u daljnjem tekstu (navedenom u prvoj naznaci gornje bilješke), »ova definicija proizvodnog rada, kakva izlazi sa stanovišta jednostavnog procesa rada, nikako nije dovoljna za kapitalistički način proizvodnje«. Buržoaski odnosi proizvodnje modificiraju proizvodni rad do te mjere da se sada kao proizvodan javlja samo onaj rad koji svom gazdi na bilo koji način pribavlja *višak vrijednosti* — dakle rad koji *oplođuje kapital.*

Sada znamo da je tom kapitalistički modificiranom proizvodnom radu posvećena čuvena »šesta« glava prvog sveska *Kapitala* koja nije ušla u tisak kod njegova prvog i drugog izdanja. U većoj mjeri je obrađen u prvoj svesci *Teorija o višku vrijednosti.*

Proizvodni rad se sada pojavljuje dvojako: kao »proizvodan rad uopće« i kao »proizvodan rad s gledišta kapitala«.[29] Sve se proizvodne snage društvenog rada — pa tako i ljudska radna snaga — javljaju kao proizvodne snage kapitala. Značenje i domašaj ovih promjena i odnosa može se shvatiti samo s gledišta *metode* marksističke političke ekonomije i njenog *dijalektičkog* promatranja povezanosti, uzajamne uvjetovanosti i međuzavisnosti proizvodnih snaga i društvenih oblika materijalnog života. U protivnom se olako zaključuje da s ukidanjem kapitala nestaje i sâm proizvodni rad[30] — što je isto toliko naivno i apsurdno kao kad bismo rekli da nestaju i materijalne proizvodne snage.

Nestaje kapitalističko društveno određenje proizvodnih snaga i proizvodnog rada. Stupa na pozornicu njihovo *novo* povijesno uvjetovano modificiranje s povratnim utjecajem na sve životne društvene oblike. I upravo ovaj epohalni zaokret i prevrat današnjice ulazi u predmet izučavanja *političke ekonomije socijalizma,* koja treba da ga promatra u svjetlu aktualnog znanstveno-tehnološkog revolucioniranja proizvodnih snaga i njima odgovarajućih odnosa proizvodnje i saobraćanja. Odvija se, kao i sve što mu je prethodilo, dvojako: kao proces proizvodnje materijalnih uvjeta čovjekovog života i istovremeno kao proces reprodukcije ekonomskih odnosa — odnosa koji proizlaze iz promijenjenih oblika vlasništva i posjedovanja sredstava za proizvod-

[29] »Jedino buržoaska ograničenost, koja kapitalističke oblike proizvodnje smatra za njene apsolutne oblike — otuda za večite prirodne oblike proizvodnje — može da pobrka pitanje šta je *proizvodan rad* s gledišta kapitala s pitanjem koji je rad uopšte proizvodan, ili šta je proizvodan rad uopšte, i otuda da smatra za vrlo mudar svoj odgovor da je svaki rad koji uopšte nešto proizvodi, koji daje bilo kakav rezultat, eo ipso proizvodan rad.« — K. Marx, *Teorije o višku vrednosti,* sv. 24, str. 300.

[30] Do tog rezultata dolaze: B. Horvat, *Ogled o jugoslavenskom društvu,* Zagreb, 1960, str. 153—165; Z. Baletić, *Ekonomski proces i ekonomska teorija,* Zagreb, 1972, str. 87—96; i D. Pejović, *Proizvodan i neproizvodan rad,* u zborniku *Znanost, tehnika i društvo,* red. Z. Posavec i D. Rodin, Zagreb, 1980, str. 63—79.

Digitized by Google

nju, a nalaze svoj izraz u odnosima ljudi prema tim sredstvima i proizvodima rada i u njihovim međusobnim odnosima.

Kako politička ekonomija na sasvim specifičan način uključuje u svoje proučavanje privredne tokove i tržišne mehanizme, pokazuje isto tako uloga *ponude* i *potražnje* u objašnjenju odnosa proizvodnje i saobraćanja u redovima kapitalističkih eksploatatora — između industrijalaca, trgovaca, bankara i zemljovlasnika. Zakoni ponude i potražnje nam pokazuju kako se njihovi međusobni odnosi u modificiranom obliku uspostavljaju i reproduciraju, i kako sada ti promijenjeni odnosi — formiranjem cijene proizvodnje i prosječnog profita, poduzetničke dobiti i kamate, diferencijalne i apsolutne rente — modificiraju i samu ponudu i potražnju. Koliko se to malo razumije, pokazuju masovna nastojanja da se u političku ekonomiju uključi problematiku ponude i potražnje kako se javlja s gledišta ekonomike — funkcioniranja privrednog sistema, privređivanja ekonomskih subjekata, formiranja tekućih cijena, lične, opće i zajedničke potrošnje žitelja itd.[31]

Pogrešno bi, prema tome, bilo reći da politička ekonomija proučava samo odnose između ljudi. Ona, isto tako, proučava i odnose ljudi prema sredstvima za proizvodnju i sredstvima za potrošnju. Dapače, od sagledavanja potonjeg zavisi uspjeh cijele analize, jer oblik i karakter toga povezivanja određuje oblik i karakter svih društvenih odnosa. Pojedine se velike epohe društvene strukture ponajviše međusobno i razlikuju »po posebnom putu i načinu« na koji se *povezuju* radnici i sredstva za proizvodnju. To povezivanje daje ljudskom djelovanju pečat slobodnog, ropskog, kmetskog, cehovskog, najamnog, zadružnog, podržavljenog, udruženog itd. rada — na kojem počivaju isto tako različiti posebni *načini proizvodnje* materijalnog života društvenih klasa, kasta, staleža i slojeva.

»Stječući nove proizvodne snage, ljudi mijenjaju svoj način proizvodnje, a mijenjajući svoj način proizvodnje, način na koji podmiruju svoje životne potrebe, mijenjaju i svoje društvene odnose.«[32]

Proizvodne snage su temelj i određujući čimilac svih oblika i manifestacija materijalnog života. Od njih zavisi način proizvodnje — shvaćen kao način na koji ljudi podmiruju svoje životne potrebe. Zato ga se ne smije promatrati samo sa stajališta da je on reprodukcija fizičke egzistencije individua. Uz to on je i sasvim određen način njihova društvenog djelovanja, određen način njihova života. U tom djelatnom životu ljudi ne utječu sa-

---

[31] Na *pravoj potrošnji* kao materiji koja ulazi u predmet političke ekonomije, i to često u vidu posebnog poglavlja, inzistiraju pisci udžbenika: Deželjin, Jurin, Korać — Vlaškalić, Mazei, Nešić, Petrović, Pomak, Stojiljković, Tironi, Vrančić, Šuvakov, Maksimović, Davidović, Komnenić i drugi.

[32] K. Marx, *Bijeda filozofije*, str. 133. Pasus koji slijedi parafraza je njegovih stavova iznijetih u spisima *Njemačka ideologija*, str. 303. i *Najamni rad i kapital*, str. 406.

Digitized by Google

mo na prirodu, nego i jedan na drugoga. Pribavljaju životna sredstva radeći zajedno na određen način i razmjenjujući svoje radove među sobom. Stupaju kod toga u određene međusobne veze i odnose, i samo u granicama tih odnosa proizvodnje i saobraćanja prisvajaju prirodu i obnavljaju svoju zajednicu.

Stigli smo tako do *ekonomske strukture* društva kao cjeline odnosa u kojima se ljudi nalaze »prema prirodi« i »među sobom« — kada proizvode, raspodjeljuju i razmjenjuju svoje proizvode. Izlaganje je pokazalo u kom smislu i na koji način svi ti odnosi ulaze u *predmet* izučavanja *političke ekonomije* — zajedno sa proizvodnim snagama koje ih određuju i modificiraju, podliježući i same povratnom utjecaju.

Rezultat koji je konačno pred nama u skladu je s Marxovim iskazom u predgovoru prvom izdanju *Kapitala* da mu je zadatak istražiti određeni »*način proizvodnje* i *odnose proizvodnje i prometa* koji mu odgovaraju« — kako bi stigao do svog krajnjeg cilja »*da razotkrije zakon ekonomskog razvitka*« promatranog društva. U središtu pažnje je *društvo*[33] — promatrano u njegovom *razvitku*, što nije ni glavni ni sporedni zadatak i cilj ekonomike. Na taj *historijskomaterijalistički* i *povijesnodijalektički* pristup i sadržaj marksističke političke ekonomije snažno upućuju pohvalne riječi ruskog recenzenta Kaufmana, koje Marx s odobravanjem navodi u predgovoru drugom izdanju *Kapitala:*

»Naučna vrijednost takvog istraživanja leži u rasvjetljavanju naročitih zakona kojima se regulira postanak, življenje, razvitak i smrt nekog datog društvenog organizma i njegova zamjena nekim drugim višim organizmom.«

Marksistička je politička ekonomija duboko ukorijenjena u tokove ljudskog razvoja. U svim svojim izvođenjima toliko je zaokupljena društvenim *povijesnim* kretanjima da joj i ta karakteristika daje pečat posebne ekonomske nauke i oštrim je granicama razdvaja od klasične i vulgarne buržoaske političke ekonomije. Ta se orijentacija susreće od samog početka i pogotovu u pripremama za sastavnu kritiku Proudhonovih ekonomskih promišljanja — iz koje će izići *Bijeda filozofije* kao prvi i za razumijevanje predmeta i metode marksističke političke ekonomije najvažniji Marxov objelodanjeni rad. Izražena je koncizno u glasovitom pismu Annenkovu[34] — koje počima izlaganjem da je *društvo,* ma kakav mu bio oblik, *proizvod* uzajamnog djelovanja ljudi koji nisu slobodni u izboru svojih *međusobnih odnosa.* Ulaze u njih zavisno od stupnja razvoja svojih *proizvodnih snaga* i mijenjaju ih i unapređuju uporedo s njihovim promje-

[33] »Politička ekonomija je teorijska analiza modernog buržoaskog društva.« — F. Engels, *K. Marx, »Prilog kritici političke ekonomije«,* str. 705.

[34] Upućenom 28. prosinca 1846. U njemu sažeto izražen materijalistički pristup i dijalektička metoda promatranja načina i odnosa proizvodnje, ekonomskih kategorija i ekonomskih zakona ponovit će se još dotjeranije u kratkom *Predgovoru za »Prilog kritici političke ekonomije«* iz 1859. godine.

Digitized by Google

nama. Zahvaljujući toj činjenici, stvara se veza u ljudskoj povijesti — stvara se *historija čovječanstva.* Materijalni odnosi su samo nužni oblici u kojima se ostvaruje ekonomska djelatnost pojedinaca, kolektiva i zajednica. Temelj su svih društvenih odnosa, društvenog uređenja i polarizacije društvenih pripadnika u porodice, klase, staleže, kaste i druge grupe. Sve se to mijenja u borbi za opstanak koji prisiljava ljude da napuste naslijeđene društvene oblike — kako ne bi izgubili postignute plodove civilizacije — onog časa kad način njihova *saobraćanja* više ne odgovara *stečenim* proizvodnim snagama.

U toj usmjerenosti politička ekonomija je izrazita *ideološka* i *klasna* znanstvena disciplina — *par excellence* teorija naizmjenične i beskrajne društvene *evolucije* i *revolucije.*[35] To je bila u prošlosti i to pogotovu mora biti u sadašnjosti koju karakterizira ubrzani i svestrani svjetskohistorijski prevrat i preobražaj. Zadatak joj je da pokaže kako jednom *nasilno* uspostavljeni i održavani odnosi između *temeljnih slojeva* prijelaznog razdoblja — manuelnih radnika, administracije, tehnostrukture i znanstvenika — na koje se raspada *radnička klasa,* razvijaju naslijeđene proizvodne snage. Stvaraju tako materijalnu podlogu za svoje modificiranje, utemeljenje i uzdizanje do razine na kojoj će i ti odnosi postati *kočnica* društvenog napretka, pa će ih zbog sve veće nesnošljivosti jedna buduća generacija sporazumom ili nasiljem *ukloniti* i na toj ruševini izgraditi svijet univerzalne *komunističke* jednakosti, ravnopravnosti i samodjelatnosti.

Zato politička ekonomija ne može biti pasivan promatrač vladajuće zbilje poput *prava,* koje u svojoj pozitivističkoj statičnosti i ne može nikada doseći visove istinske znanosti. Izrazito je *dinamička* znanstvena disciplina u širokom spektru svojih interesa za porijeklo, prirodu i sudbinu proučavanih društvenih oblika. Zato je predviđanje *društvene perspektive* i otkrivanje *društvenih snaga* — u strukturi radničke klase modernog društva — koje imaju »historijski zadatak« da svojim položajem i nastojanjem preuzmu vodstvo u daljnjim društvenim kretanjima i prevratima, jedan od najvažnijih zadataka *političke ekonomije socijalizma.*

U svakoj drugoj usmjerenosti približava se *pragmatičkoj vulgarizaciji* i, ostane li na tome, iscrpljuje u *konzervativnom dogmatizmu* — zapravo *apologetici* koja je, kako zaključuje Oskar Lange, u izravnoj *birokratskoj* funkciji.

»Posebna metoda te apologetike zasniva se na naporu da se marksizam pretvori u ideološko-voluntarističku teoriju društve-

[35] O ideološkim i klasnim aspektima političke ekonomije rijetko se kad susrećemo u nas valjane rasprave. U takve spada prilog M. Škrbića *Klasni karakter političke ekonomije,* »Naše teme«, br. 5/1966. i I. Maksimovića *Nauka i ideologija u svetlosti problema političke ekonomije,* »Pregled«, br. 7—8/1964.

J. Laskin prikazuje ideologije političke ekonomije oslanjajući se na Marxov *Kapital. — Pour une theorie marxiste des ideologies,* »Cahiers de C.E.R.M.«, br. 69, lipanj 1970. Rasprava je izazvala širu diskusiju objavljenu u br. 80 iste publikacije.

Digitized by Google

nog razvoja, koja objašnjava razvoj socijalističkog društva kao proces lišen unutrašnje dijalektike nastajanja i savlađivanja protivurječnosti (u najboljem slučaju priznanje protivurječnosti koje su proizlazile iz nasljeđa starog uređenja kao i iz neprijateljskog okruženja) u kome je djelovanje masovnih društvenih snaga zamijenjeno mudrim rukovodstvom velikih pojedinaca i konstruktivnom djelatnošću društvenog aparata njima podređenog. Umjesto kritičke marksističke analize novih protivurječnosti i sredstava za njihovo savlađivanje, ostalo je samo stalno opravdavanje ispravnosti odluka tog aparata.«[36]

Najveće je lukavstvo moderne *birokracije*, političke i državne, bez obzira na socijalne sisteme, da sije vjerovanje u svoje nepostojanje i da se bezlično drvljem i kamenjem obara na vlastite grijehe — kao da se to nje ne tiče. U tome uvelike i uspijeva, pa i nema znanstvenih istraživanja o njenom položaju i djelovanju, njenim kvalitetama i odgovornostima, privilegijama i otuđenostima, nastranostima i izopačenostima. Politička se ekonomija, poput drugih fundamentalnih društvenih nauka, smješta »s onu stranu barikade« i neopredijeljeno šeta po bespuću privida iluzornog zajedništva — posve udaljena od socijalne strukture društva i gotovo patološki zaokupljena prakticističkim pitanjima robne proizvodnje, tržišnih mehanizama, funkcioniranja privrednog sistema, neostvarenih i neostvarivih pobožnih želja.

Da bi se ispravno usmjerila i valjane rezultate postigla, politička se ekonomija mora *povratiti* pravom predmetu svojih istraživanja. Marksisti u tome ne bi smjeli dvoumiti. Lako će to postići slijede li učiteljevo upozorenje da ekonomske nauke imaju *dvojak zadatak:* na jednoj strani da izučavaju kako se u okviru određenih odnosa proizvodnje najuspješnije proizvodi, raspodjeljuje, razmjenjuje i troši proizvode; a na drugoj strani da izučavaju kako se tim djelovanjima proizvode sami odnosi proizvodnje — to jest kako teče povijesno kretanje koje ih rađa, razvija i konačno onemogućava.[37] To je primarni kriterij u klasifikaciji ekonomskih nauka i polazna točka u određivanju predmeta političke ekonomije i svake druge ekonomske nauke.

U znanstvenoj praksi, razumije se, ne nalazimo tako oštra razgraničenja među njima. U pitanju je njihova temeljna orijentacija i preokupacija koja ispituje i druge strane materijalnog života — pogotovu kada su sastavni dio znanstvenog interesa, pretpostavka potrebnih istraživanja i potkrepa izvođenjima i dokazivanjima. Sve to ipak može biti zanemareno kada se pristupa sa-

---

[36] *Marksizam i buržoaska ekonomija*, u zborniku *Poljski ekonomisti o problemima socijalističke privrede*, Beograd, 1960, str. 19.

[37] »Ekonomisti izlažu buržoaske odnose proizvodnje, podjelu rada, kredit, novac itd. kao stalne, nepromjenljive, vječite kategorije... Ekonomisti nam objašnjavaju kako se proizvodi pod ovim datim odnosima, ali oni nam ne objašnjavaju kako se proizvode sami odnosi, tj. historijsko kretanje koje ih rađa.« — K. Marx, *Bijeda filozofije*, u: K. Marx — F. Engels — V. I. Lenjin, *Izabrana djela*, sv. I, Zagreb, 1963, str. 129.

Digitized by Google

gledavanju *predmeta* političke ekonomije. Treba ga tražiti na onoj »drugoj strani« — u *proizvodnji odnosa proizvodnje.*

Ta *proizvodnja* je bila temeljna Marxova preokupacija do kraja života. Posvetio joj je u cijelosti slavni *Manifest komunističke partije* — pogotovu njegove prve dvije glave koje imaju naslove »buržuji i proleteri« i »proleteri i komunisti« — koji J. K. Galbraith uvrštava u deset najboljih djela sveukupne ekonomske književnosti. Kapitalistički proces proizvodnje ga interesira s obzirom na njegov *glavni proizvod* — »proizvođenje kapitalista i najamnih radnika«.[38] Zato u njegovoj političkoj ekonomiji treba tražiti *anatomiju* buržoaskog društva.

Očigledno je da od tako usmjerene političke ekonomije ne treba očekivati da pruža rješenja za optimalna društvena privređivanja, za maksimiranje ekonomskih učinaka, za uspješno vođenje ekonomske politike i za druge racionalne gospodarske zahvate i rezultate. Zadatak joj je da izučava *društvene oblike* u kojima se sve to ostvaruje — uvjete i oblike društvene proizvodnje materijalnog života ljudi razvrstanih po toj osnovi na klase, kaste, staleže i slojeve.

Prema tome, ona treba da istražuje kako se proizvodi samo *društvo* u svojoj ekonomskoj strukturi, odnosno u datoj klasnoj podvojenosti ili nekoj drugoj socijalnoj stratifikaciji, to jest kako se proizvode njegove klase, staleži, kaste, slojevi, razne druge socijalne grupe itd. — putem određenoga načina pribavljanja sredstava za zadovoljavanje njihovih materijalnih potreba i odnosa proizvodnje i saobraćanja koji odgovaraju dostignutim proizvodnim snagama.

Stoga ni politička ekonomija *socijalističkog samoupravljanja* ne može biti reducirana na bezbrojno proučavanje društvenog proizvoda i nacionalnog dohotka, faktora proizvodnje i produktivnosti rada, robne proizvodnje, ponude i potražnje, na formiranje cijena pod njihovim utjecajima, alokacije resursa itd. Istina, politička ekonomija također izučava ove pojave i njihove pokazatelje i procese, ali iz jednog drugog ugla — posve različitog od pristupa ekonomike i ekonomske politike. Analizira ih kao teorijske izraze odnosa društvene proizvodnje, kao *ekonomske kategorije*, da bi tako sagledala porijeklo, prirodu i perspektivu ovih odnosa i razotkrila *ekonomske zakone* njihova kretanja i razvoja.

U osnovi tih preokupacija nalazi se problematika *otuđenja* i *oslobođenja rada.*[39] Ali ne uzeta spekulativno, to jest izolirano

[38] K. Marx, *Osnovi kritike političke ekonomije*, sv. 19, str. 343. — »*Proizvođenje kapitalista i najamnih radnika predstavlja, dakle, glavni proizvod procesa oplođivanja kapitala.* Obična ekonomija, koja misli samo na proizvedene stvari, to potpuno zaboravlja«.

[39] Zaostalost i neaktualnost političke ekonomije socijalizma posvjedočuje i ignorantski stav prema ovim kardinalnim problemima. Politička ekonomija je jedina fundamentalna društvena nauka u nas koja ne uzima u obzir rane Marxove spise u kojima su temeljna pitanja *otuđenja, slobode* i *humanizma* najviše zastupljena i razrađena.

Digitized by Google

— izvan prakse — već u svoj svojoj općenitosti i konkretnosti, u apstraktnim izvođenjima i realnim oblicima svoga ispoljavanja. Relevantni su kod toga kako odnosi između vlasnika i nevlasnika (i uopće vlasnički odnosi), tako i odnosi koji proizlaze iz grupnog posjedovanja proizvodnih sredstava (posjednički odnosi) i grupnog upravljanja njima, iz materijalno i društveno određenog proizvodnog i neproizvodnog rada, iz različitog stava prema prirodno potrebnom djelovanju i otud proizišlog različitog mjesta u društvenom stvaralaštvu, iz podvojenog manuelnog i duhovnog angažiranja itd.

Kompleksna i svestrana eksproprijacija eksproprijatora u svim životnim oblastima, socijalno robovanje podjeli rada, razotuđenje čovjeka, udruživanje rada i sredstava, odnosi samoupravljanja, počeci ljudskog samodjelovanja — rađanje globalnog (svjetskog) podruštvljenog čovječanstva itd. — sve su to teme moderne političke ekonomije, pitanja na koja ne pruža odgovor niti jedna druga ekonomska nauka, niti joj je to zadatak.

Ne istražuje stoga i ne izlaže u potrebnoj mjeri suvremene procese čovjekova *razotuđenja — oslobođenjem radničke klase* i *oslobađanjem rada*. Štaviše, prema potonjem izrazu ima dosta nepovjerenja i jedva da seže do njegova deklarativnog ustavnog određenja. Pisci udžbenika političke ekonomije masovno kruže oko te problematike kao mačak oko vruće kaše i tek poneki i pokatkad šturo spominje i sam pojam — *oslobađanje rada*.

Kad se prvi put ta važna društvena odrednica unosila u nacrt drugog Ustava, početkom šezdesetih godina, zametnula se među sociolozima i filozofima kavga protiv upotrebe tog termina — proizašla iz uvjerenja da je moguće samo oslobođenje radničke klase, a ne i oslobađanje rada. Da se ta magla još nije razbistrila, pokazuju i novija okomljavanja na izraz *oslobađanje rada* i ono što je vezano uz njega.

Protivi mu se Neca Jovanov uvjeravajući nas da se radi o »istorijskom procesu oslobođenja *radnika*, stvaranja 'carstva slobode' *čoveka*, a ne rada« (»Socijalizam«, br. 7—8/1980, str. 93). Neprihvatljivi su mu stoga i izrazi *udruženi rad* i *organizacija udruženog rada*. Prigovoriti mu je ukratko: u pojmu radnika i čovjeka rad nije sadržan; u pojmu rada radnik je i čovjek sadržan. I kao što je otuđenje radnika konzekvencija čovjekova otuđenja u samom radu, tako isto i oslobođenje radnika može biti samo konzekvencija čovjekova *oslobođenja u samom radu*.

Najdalje ide Žarko Puhovski. U odbacivanju kategorija našeg aktualnog društvenog prevrata, od socijalističkog samoupravljanja do oslobađanja rada, ide tako daleko da uvjerava jedan naučni skup kako o *sintagmi* oslobođenje rada »Marx uglavnom govori sa zgražanjem i sprdnjom«. — »Marks i savremenost«, sv. 8/1975, str. 138.

Ima u vidu čuveni pasus *Kritike Gotskog programa* u kojem Marx napada njegove sastavljače što u predstojećem okršaju stavljaju u izgled revolucionarnom proletarijatu »oslobođenje rada«, a ne »oslobođenje radničke klase« — kako to ističe Statut Internacionale.

Ova »*zamjena*« je bila toliko glupava besmislica da zaslužuje i više od zgražanja i sprdnje. Čovjeku manje zaljubljenom u svoje izjave ne bi bilo teško dokučiti smisao Marxova protivljenja. Ne zgraža se i ne ruga »sintagmi« oslobađanje rada — već nečem drugom. To je toliko providno da bismo, zaboravljajući trenutačno na pristojnost, zasluženo mogli okrstiti filozofovo promišljanje — blindiranim lupetanjem.

Digitized by Google

Golemu prepreku u tim nastojanjima čini uvriježena navada da se u analizi modernog socijalističkog društva operira *radničkom klasom* i njenim historijskim interesima. Prihvaćanjem Kardeljeva stava da »teoretski gledano svi ljudi koji žive od svoga rada na društvenim sredstvima za proizvodnju i na osnovi raspodjele prema radu u našem su sistemu radnička klasa«[40] — stižemo na prag neobično važne spoznaje da *temeljni odnosi* društvene proizvodnje ne leže na relaciji klasa — kontraklasa (ili neka druga društvena skupina), već se nalaze *u* samoj radničkoj klasi, u njenoj *unutrašnjoj strukturi*.

Naišlo je na Lenjinovo odobravanje Buharinovo upozorenje: »U prijelaznom periodu ne treba analizu ograničavati *pretpostavkom* potpune homogenosti klase. Pri izučavanju apstraktnih zakona kapitalističkog mehanizma nije bilo potrebno zadržavati se na molekularnim kretanjima u samim klasama i na izdiferenciranosti tih 'realnih cjelina'. Tamo su oni prihvaćeni kao više ili manje homogena veličina. Prenošenje toga shvaćanja, posve točnog u okvirima apstraktnoteoretske analize 'čistog kapitalizma' — na analizu prijelaznog perioda sa njegovim krajnje nestabilnim oblicima, s njegovom, tako reći, principijelnom dinamikom — bila bi *najgrublja* (metodološka) *greška*.«[41]

Drugim riječima, mala je korist od uopćenog promatranja radničke klase u ovo naše vrijeme. Ta apstrakcija je imala smisla u izučavanju tipično klasnog društva, kao što je bio kapitalizam, i utvrđivanju zakona i uvjeta njegova kretanja i razvoja. U doba prevladavanja klasnog društva, pogotovu u zajednici udruženog rada i samoupravljanja, svako zagovaranje apstraktnih interesa radničke klase može biti od koristi samo *birokraciji* i *tehnokraciji*. Dobro im dođe kao paravan za monopoliziranje općedruštvenih funkcija, privilegirani društveni položaj i za upravljanje ljudima i njihovim djelovanjima.

Prema tome, *nema* radničke klase u realnom životu naše samoupravne zajednice. Taj pojam je rezultat visokog stupnja uopćavanja — isto kao i izrazi udruženi rad ili dohodak — i ima opravdanja da ga se upotrebljava samo u temeljnim društvenim dokumentima, kao što je *Ustav*. Naučna analiza koja tim izrazom

---

[40] *Izlaganje političkom aktivu Ljubljane*, »Vjesnik«, 30. marta 1974, str. 11. — »Naša radnička klasa je klasa jučerašnjih najamnih radnika koja je revolucijom sebi stvorila mogućnost da sama postane gospodar uvjeta, sredstava i rezultata svoga rada i da ovlada ključnim pozicijama vlasti u državi. No, time ona postepeno uključuje u jednake proizvodne odnose i jednak društveno-ekonomski položaj i sve slojeve tehničke i druge inteligencije i svu upravljačku strukturu u cjelokupnom sistemu udruženog rada, koja je nekada bila instrument ili sastavni dio sistema klasne vlasti kapitalista nad radničkom klasom, te je zbog toga bila izraziti međusloj koji se barem jednom nogom, a dobar dio i s obje noge, nalazio u buržoaskoj klasi.«

[41] N. Buharin, *Ekonomika perehodnogo perioda*, Moskva, 1920, str. 141—142. U svojim *primjedbama* na ovu knjigu Lenjin uz ovaj stav ističe na početku: »nije stvar u 'pretpostavci' (to je idealno), nego u *materijalnom; nema* ove potpune homogenosti« — i na kraju dodaje: »Točno«.

Digitized by Google

operira i na njemu se zadržava mora biti jalova i beskorisna. Da bi nešto uspjela, treba se u većoj mjeri približiti stvarnosti i jasno sagledati temeljne slojeve samoupravne zajednice i njene radničke klase. Štaviše, mora se jasno opredijeliti za sloj čije interese zagovara i s čijih pozicija promatra suvremena društvena zbivanja i kretanja.

Dio smo *svijeta* — organski povezan s njegovim postignućima i tokovima razvoja. Ništa se u tom prijelaznom svijetu bitno ne mijenja što ne bi zahvaćalo i nas. Ništa u nas bitno nova nema a da ne bi bilo karakteristika i tog svijeta koji se kao cjelina nalazi u epohalnom povijesnom zaokretu. Na ruševinama umirućeg klasnog društva niče socijalizam kao *svjetski proces* koji će nas jednom privesti besklasnoj ljudskoj zajednici — koja je zamisliva i ostvariva samo kao jedinstveni i univerzalni svjetski poredak. Započinje svoj dugotrajni povijesni marš nasilnim uspostavljanjem *kolektivističkog društva* u nacionalnim i globalnim razmjerima, da bi *socijalističkim samoupravljanjem* jednom stigao do totalno *samodjelatne zajednice* — s univerzalnim proizvodnim snagama, univerzalnim osposobljavanjima i univerzalnim djelovanjima žitelja cijelog svijeta.

Na naslijeđenim proizvodnim snagama razvijene *mehanizacije* uspostavljaju se *kolektivistički odnosi* proizvodnje i saobraćanja — a gdje te materijalne pretpostavke nema, nju kolektivistički organizirano društvo mora brzom brzinom da stvara i to mu daje, kako bi Gorz rekao, pečat tegobnog socijalizma. U tom se okviru preuzeti uvjeti proizvodnje razvijaju i postepeno *znanstveno-tehničkom revolucijom* modificiraju — sve do masovne primjene one proizvodne snage kojom započinje »gospodarenje prirodnim silama pomoću nauke«. Htjeli to ili ne, tako preoblikovane i razvijene proizvodne snage mogu biti prihvaćene, iskorištavane i unapređivane samo *socijalističkim samoupravljanjem*. U odnosima proizvodnje i saobraćanja samoupravno udruženog rada ostvaruje se proizvodnja i ekspanzija materijalnog života *automatizacijom, kompjuterizacijom, kibernetizacijom, bionizacijom* i konačno potpunom *scijentizacijom* svih ljudskih djelovanja. Sve što na tom putu započinje u naše vrijeme dovest će najzad do razvijene *znanstvene civilizacije* — u kojoj će se potpuno slobodnim i ravnopravnim djelovanjima postizavati »samoostvarenje individuuma«.[42]

Nosioci ovih magistralnih svjetsko-historijskih kretanja upravo su pojedini slojevi na koje se razlaže *radnička klasa* prijelazne socijalističke zajednice. Četiri se njena dijela izdvajaju i osamostaljuju kao tipični reprezentanti prijelaznog društva —

---

[42] K. Marx, *Osnovi kritike političke ekonomije*, sv. 19, str. 420. — »Rad u materijalnoj proizvodnji može dobiti takav karakter samo time: 1) da se postavi njegov društveni karakter, 2) da bude naučnog karaktera, u isti mah opći rad, ne napor čovjeka kao na određeni način dresirane prirodne sile, nego kao subjekta koji se u procesu proizvodnje ne javlja samo u prirodnom, samoniklom obliku, već kao djelatnost koja upravlja svim prirodnim snagama«.

Digitized by Google

prisutni u svim sredinama, s podjednakim odnosima, usponima i perspektivama. Nazvat ćemo ih uobičajenim nazivima — *manuelni radnici*, društvena administracija, privredna *tehnostruktura* i *znanstvenici*. Nalazimo ih prisutne u svim sredinama: na istoku i zapadu, među razvijenima i nerazvijenima, na sjeveru i jugu, u svrstanim i nesvrstanim redovima, među zemljama prvog, drugog i trećeg svijeta. Karakteristika su i sudbina svake prijelazne zajednice i čitavog svijeta u njegovom zaokretu od klasnog ka besklasnom društvu. A za one koji do toga još nisu stigli vrijedi stara izreka: *De te fabula naratur!*

Odnosi proizvodnje i saobraćanja između ovih slojeva čine *ekonomsku strukturu* socijalističkog društva — onu realnu osnovu na kojoj se diže pravna i politička nadgradnja i kojoj odgovaraju određeni oblici društvene svijesti. Stožer je oko kojeg se kreće prijelazni način proizvodnje materijalnog života i cjelokupan socijalistički društveni prevrat i preobražaj. U društvenoj se proizvodnji toga života redovito obnavljaju i u određenim oblicima reproduciraju ovi slojevi i njihovi međusobni odnosi. Oni zajednički u svojoj sveukupnosti čine temelj i kičmu svih društvenih razvrstavanja, angažiranja i povezivanja suvremenog svijeta.

Stigli smo tako do društvene ekonomske strukture koja je objekt izučavanja *političke ekonomije socijalizma* — sa svojim specifičnim načinom proizvodnje života i karakterističnim odnosima proizvodnje i saobraćanja među ljudima. S takvim će se njenim usmjerenjem razviti učenje koje će upućivati zainteresirane da u političkoj ekonomiji socijalizma traže *anatomiju* prijelaznog društva. Zadatak joj je, prema tome, da istraži povijesno kretanje koje prirodno rađa ove društvene slojeve i odnose njihove proizvodnje, da prati njihovo aktualno reproduciranje i razvijanje te da razotkriva *zakone* koji upravljaju njihovim obnavljanjem i kretanjem — sve do onog dalekog prevrata kojim će biti dokinuta i ova socijalna raščlamba i uspostavljena potpuno izgrađena i potpuno formirana komunistički strukturirana i organizirana ljudska zajednica.

Socijalni slojevi prijelaznog društva nisu proizvoljan, slučajan i nekakav sporadičan proizvod povijesti. Ne nastaju tek tako — usputno i bezrazložno. Zakonit su produkt društvene historije, izrastao na suvremenim proizvodnim snagama i duboko ukorijenjen u uvjetima i procesima materijalnog života prijelaznog razdoblja. I kao što je svaka klasa u društvenoj prošlosti imala pred sobom neku važnu funkciju koju je trebala obaviti i tako svoju misiju u čovjekovom usponu ispuniti — što joj daje progresivnost i što je opravdava u očima suvremenika — tako i svaki sloj radničke klase prijelaznog društva ima pred sobom neki *povijesni zadatak*. Funkcija mu izvire iz proizvodnih snaga modernog društva, njihova razvoja i novih čovjekovih potreba, pa tek kad je ispuni, može i mora sa svjetske scene sići.

Nemaju, dakako, svi slojevi moderne radničke klase podjednako mjesto i istu ulogu u *socijalističkom razvoju* — u njegovom začetku, kolektivističkom konstituiranju, samoupravnom procesu i samodjelatnom rezultatu. U svakoj od tih faza dominantna

Digitized by Google

je uloga određenog sloja — tako da se uporedo s ovim historijskim kretanjem smjenjuju njihove zadaće i vodeće pozicije u životu prijelazne zajednice.

Radničkom sloju pripada prva sudbonosna uloga u tom svjetsko-historijskom zaokretu. Ona je društvena snaga koja je položajem i htijenjem najviše upućena na promjene i od te njegove akcije započinje rađanje nove ljudske zajednice. Od mnogih okolnosti zavisi kako će taj prevrat teći i koliko će dugo porođajni bolovi trajati. Iz iskustva sada znamo da to u nekim slučajevima može biti praćeno neočekivano golemim žrtvama i da može da se odvija kroz nekoliko decenija. Ali, koliko god taj akt trajao, s njegovim okončanjem odlazi zauvijek sa pozornice vodeća uloga radničke većine. Prati je ista sudbina kao i mužjaka vrste *Apis mellifera* koji začeće novog života plaća svojim nestankom. Ugrožavaju je vlastita djeca — izmišljajući i primjenjujući tehnička sredstva i tehnološka rješenja koja manuelnog radnika lišavaju ne samo povijesnog, nego i proizvodnog zadatka. Zauvijek nestaje iz civilizirane sredine[43] — to mu upravo odgovara jer je bitna pretpostavka njegova očovječenja, uvijek njegova konačnog i potpunog oslobođenja, pa prema tome i temeljni smisao i krajnji cilj svih njegovih vojevanja.

Administraciji, političkoj i državnoj, pripada važna zadaća okupljanja i kolektivizacije prijelaznog društva. U toj vodećoj ulozi snaga joj leži u topuzu jer je nasilje glavno oruđe ove društvene transformacije. Osobitu mu moć daje objedinjavanje jedne jedine političke *partije*, dobro organizirane države, do zuba naoružane *armije* i svugdje prisutne *policije*.[44] Kakve strahote može da proizvede to sjedinjenje u zemljama s jednopartijskim političkim režimima, pokazuju fašističke hajke, staljinističke čistke i pošasti kulturne revolucije. Uz to administracija ima ulogu i zakonitosti beskrajnog razmnožavanja — s brojnim negativnim posljedicama u vlastitim redovima i vanjskim utjecajima[45] — pa se prije ili

---

[43] Što je mjerilo stupnja ekonomskog razvoja svakog društva koje je zahvatio znanstveno-tehnološki prevrat. Najnovije informacije o vrhunskim postignućima u tim epohalnim društvenim promjenama donosi knjiga Jean-Jacquesa Servan-Schreibera *Svjetski izazov*, Zagreb, 1981.

[44] U spomenutom *Pledoajeu za dijalog o državi u socijalizmu* Neca Jovanov vidi u toj čvrstoj objedinjenosti ishodište glavnih nedaća i velikih opasnosti za naš socijalni razvitak, pa zagovara razdvajanje revolucionarnog »pokreta« od državnog »poretka« — političke partije od društvene administracije. Taman bi nam još i to trebalo. Nisu nevolje u tome što je partija prisutna u svim segmentima poretka, nego što ne djeluje kvalificirano i odgovorno kako bog zapovijeda — u skladu s našim materijalnim postignućima i aktualnim društvenim potrebama.

[45] Dva maštovita Amerikanca — S. N. Parkinson i L. J. Peter — su ih koliko šaljivo toliko i inventivno prikazali u svojim djelima: *Parkinsonov zakon i druge studije o administraciji*, Beograd, 1974. i *Peterovo načelo ili Zašto nam sve ide naopako*, Zagreb, 1980.

Pozivajući se na njih, J. K. Galbraith u nedavnom intervjuu ističe kako je *birokratizacija* velikih privrednih organizacija dovela do njihove »opće krize« koja je zahvatila čitav svijet. Kriza naročito oštro

Digitized by Google

poslije svi susreću s problemima njenog obuzdavanja i svođenja u okvire mogućnosti i potreba društva. Da to lako ne ide, pokazuju *birokratske* deformacije i devijacije u životu svake prijelazne zajednice — bez iznimke.

Tehnostruktura preuzima i dalje razvija moderne uvjete proizvodnje. Jedina je za to sposobna, pogotvu kada se radi o proizvodnim snagama aktualnog znanstveno-tehnološkog revolucioniranja materijalnog života — njihovom planskom i racionalnom iskorištavanju te neobično važnom strukturalnom i teritorijalnom razmahu i razvijanju. Ta sve šira skupina *specijaliziranih stručnjaka* posjeduje informacije i svojim organiziranim znanjem postaje *dominantan faktor proizvodnje.*[46]

Okupljena naročito uspješno u elitnim odredima džinovskih multinacionalnih poduzeća, nastupa kao *proizvođač svijeta* i igra tako pionirsku ulogu u epohalnom svjetsko-historijskom zaokretu: od širenja *međunarodne trgovine* — što je uz porast produktivnosti rada bila glavna zadaća kapitalizma — do ekspanzije *međunarodne proizvodnje* na kojoj jedino može da izraste jedinstven svjetski socijalistički proces kao temelj epohe slobodnog i samodjelatnog čovječanstva. Postiže to udruživanjem, planskim djelovanjem i grupnim upravljanjem, svojim *samoupravljanjem*, prenoseći težište ove važne funkcije na *pripremanje odluka.*

To je tek onaj revolucionarni proces koji donosi pravi zaokret, na kojem jedino može da procvjeta samoupravljanje, jer prirodnom nužnošću teče *odozdo prema gore* uz masovno učešće sve šireg kruga suradnika i povezivanjem proizvodne, financijske i prometne sfere u jedinstven privredni kompleks. Na toj osnovi prerasta *robna proizvodnja* u puki *robni promet* — što je zakonit put prevladavanja postvarenih društvenih odnosa i dokidanja sva-

---

pogađa vodeće industrijske zemlje Zapada i Istoka, namećući se, »na obje strane«, kao »problem neriješenosti dinamike velikih organizacija«.

»Ima još nešto. U velikim organizacijama postoji problem njihova starenja, do prave senilnosti. Moramo imati na umu činjenicu, sto puta potvrđenu, da su organizacije kao ljudska bića, da pokazuju isprva mladalačku žilavost i snalažljivost, ali nakon nekog vremena počinju starjeti. To dolazi do izražaja u prenatrpanosti birokratima, uglavnom zakrečenim, u prevelikoj slojevitosti, u aktivnom poticanju mediokriteta, po Peterovu principu i po Parkinsonovu principu i po raznim drugim principima. To je problem koji jednako postoji u kapitalizmu i socijalizmu.

Drugo ime za organizaciju je birokracija. Ja sam rekao 'organizacija' samo zato što je 'birokracija' uvredljiv termin — ali one su jedno isto... po ponašanju, postupcima i virulentnoj štetnosti.« — »Start«, 4. srpnja 1981, str. 19.

[46] »Taj novi faktor proizvodnje jest udruživanje ljudi koji posjeduju znanja s različitih tehničkih područja, koji posjeduju raznovrsna iskustva i različite talente, a to je udruživanje nešto što iziskuju moderna tehnologija i planiranje. To udruživanje zahvaća gotovo sav industrijski sistem: od uprava modernih industrijskih poduzeća pa gotovo sve do razine radne snage; ono ujedno obuhvaća velik broj ljudi i golemu lepezu znanja i talenata.« — J. K. Galbraith, *Nova industrijska država*, Zagreb, 1978, str. 87.

Digitized by Google

kog posredništva među ljudima. Dakako da i u tim društvenim kretanjima dolazi do mnogih odstupanja i neopravdanih monopola i privilegija, na što jasno upućuju pojave i tendencije *tehnokratizma.*

Znanstvenici zauzimaju posljednje mjesto u ovoj društvenoj raščlambi — ali zato obrazuju onaj sloj odumiruće radničke klase koji je najznačajniji i najprogresivniji rezultat mijenjanja njenog društvenog bića i sveukupnog povijesnog razvoja čovječanstva. Pronalaženje nauke najvrednije je čovjekovo otkriće. U svojoj materijalnoj primjeni djeluje tek jedno stoljeće — štaviše, sistematičnije, organiziranje i utjecajnije jedva polovicu toga razdoblja. Unatoč toj kratkoći, donijelo nam je već fantastične tehničke i tehnološke inovacije kojima započinje najrevolucionarnija revolucija svih vremena genijalno sagledana i formulirana već u samom njenom osvitu, kao — »pretvaranje procesa proizvodnje iz jednostavnog procesa rada u naučni proces, koji prirodne sile potčinjava svojoj službi i prisiljava ih da djeluju u službi čovjeka«[47]. U njenim pripremama sudjeluje svih osamdesetak milijardi žitelja koji krstare po ovoj planeti od pamtivijeka do naših dana.

Ljudi se na taj način napokon *oslobađaju* iskonskog prokletstva kojim je Jehova ispratio Adama kada mu je, istjerivanjem iz raja, podario okrutno breme otuđenog djelovanja — »Radit ćeš u znoju lica svojega«! Zahvaljujući tome, čovjek sada *razvija svoje snage,* svodi to djelovanje u jedino stvaralačko zanimanje i kroči tako prema svijetu koji će te snage i njihovo razvijanje prihvatiti kao jedino istinsko *bogatstvo* zajednice — omogućujući svakom pojedincu da podjednako i ravnopravno sudjeluje u njegovom stvaranju i unapređivanju, da s univerzalnim materijalnim i vlastitim snagama univerzalno postupa i primjenjuje ih u podmirivanju svojih i zajedničkih potreba. U toj svestranoj *samodjelatnosti* on postaje *totalni čovjek znanstvene civilizacije* koja će biti temelj i prvo obilježje besklasne komunističke epohe. Zato je put koji vodi toj budućnosti onaj pravac razvoja koji nema alternative i moraju mu stoga biti podređene sve snage i akcije, sva materijalna i duhovna blaga — jednom riječi, svi uvjeti stvaralaštva i sva djelovanja suvremenog čovječanstva.

U središtu pažnje političke ekonomije socijalizma moraju biti *načini proizvodnje* i *odnosi proizvodnje i saobraćanja* manuelnih radnika, administracije, tehnostrukture i znanstvenika — te za sada malobrojne, ali sve značajnije i u perspektivi jedine društvene skupine koja će konačno preostati nakon odumiranja radničke klase i svijeta otuđenog rada uopće.

Zadatak je političke ekonomije socijalizma: — da izučava historijsko kretanje koje u krilu klasnog društva rađa ove slojeve na koje se rastače eksploatirani proletarijat tijekom svoga oslobađanja — da pokaže kako su i ova raslojavanja zakonit proizvod određenog stupnja razvoja materijalnih proizvodnih snaga — da prati kako se pod utjecajem njihovih međusobnih odnosa i djelo-

[47] K. Marx, *Osnovi kritike političke ekonomije,* sv. 20, str. 69.

Digitized by Google

vanja mijenjaju uvjeti proizvodnje i njihove proizvodne sile — da sagleda kako te promjene sada modificiraju i same odnose socijalističke reprodukcije i tako postepeno vode budućoj zajednici slobodnih i ravnopravno samodjelatnih ljudi.

Drugim riječima, zadatak je političke ekonomije socijalizma da izučava uvjete i oblike materijalnog života *manuelnih radnika, administracije, tehnostrukture* i *znanstvenika* — tih vodećih društvenih grupa svakog socijalističkog društva i najistaknutijih podvajanja suvremenog svijeta — u njihovoj aktualnoj i povijesnoj zbilji. Treba da ispituje njihov stav prema sredstvima za proizvodnju i njihovo mjesto u organizaciji društvenog rada — sa svim utjecajima, zahvatima i posljedicama u njihovom povezivanju s uvjetima i proizvodima rada i u međusobnom odnošenju i saobraćanju kada obavljaju određene društvene poslove i ostvaruju svoje interese. Postižu to odgovarajućim učešćem u proizvodnji, raspodjeli i razmjeni sredstava za održavanje i obnavljanje svoje materijalne egzistencije. Krajnji je cilj političke ekonomije socijalizma da u tim proučavanjima razotkrije *zakon ekonomskog razvitka* socijalističkog društva i njegove utjecaje na sve životne oblike i tokove.

Nisu međusobni odnosi u novoj ekonomskoj strukturi ni najmanje jednostavni i harmonični. Skriveni su u svojoj pravoj prirodi iza šarolikog svijeta prividne skladnosti, suradnje i povezanosti. Velike grupe djeluju kao takmaci i suparnici vođeni kombiniranim zajedničkim i posebničkim interesima; stupaju u saveze i djeluju kao produžene ruke, ali i u međusobne okršaje u kojima eksplozivno dolaze do izražaja preostale društvene suprotnosti i njihove težnje da učvrste i prošire svoje interese i privilegije. Po prirodi stvari lako je moguće da u tome idu i dalje od povijesne nužnosti, pa se to ponekad u modernom društvu i ostvaruje — na što nas upozoravaju pojave i tendencije takozvanog *tehno-birokratizma.*

To nas upućuje na važan zaključak da glavne opasnosti za socijalistički društveni preobražaj ne dolaze iz redova radnika i znanstvenika, već iz redova administracije i tehnostrukture — njihova posebnog položaja u društvu, njihove uloge u materijalnom životu, različitosti njihovih interesa i težnji, stalnog suparništva i borbe za prevlast i dominaciju u sveukupnom društvenom životu.

Sile osovine *administracija — tehnostruktura* imaju kao i sve osvajačke armije svoje maršale i generale, oficire i vojnike, uvijek spremne da brane interese svoje kaste i da posežu za neosvojenim. Znaju dobro da jedni bez drugih ne mogu opstati i zato moraju zajednički živjeti i djelovati. Borba među njima vodi se za prevlast — podjednako u nacionalnim i svjetskim razmjerima[48] — u različitim oblicima, s različitim intenzitetom i sa promjenljivim taktikama i strategijama prema prilikama i procjenama.

[48] Postoji golema literatura koja to vojevanje registrira i različito interpretira. Za primjer borbe u nacionalnim granicama navodimo djelo D. Buvača *Sovjetska alternativa*, Zagreb, 1977, a u svjetskim razmjerima knjigu Barneta i Müllera *Globalni zahvat*, Zagreb, 1979.

Digitized by Google

Šezdesete su godine zapamtile veliki sudar administracije i tehnostrukture koji je uzdrmao svijet i nagovijestio početak kraja *administrativne supremacije* — unatoč okolnosti da je iz te vojne izišla kao pobjednik. Događaji potvrđuju da je to bila Pirova pobjeda privilegiranih visokorazvijenih zemalja i njihovih multinacionalnih kompanija u borbi manje razvijenih sredina i njihovih privreda za novi međunarodni ekonomski poredak i svoj brži i ravnopravniji razvitak. Stagflacija sa svim pratećim posljedicama razdire svijet razvijenih isto kao što stagnacija i zaostajanje prate socijalističke zemlje u kojima su od reda propali pokušaji privrednih reformi i promjena mjesta i uloge tehnostrukture u nacionalnoj privredi. Naša je tehnostruktura dijelila tu sudbinu i našla se u proteklom deceniju u veoma skučenom prostoru i gotovo posve pasivnom položaju.

Nasilje nije moglo ostati bez negativnih posljedica koje se tako brzo množe da ugrožavaju i pobjednike. Da bi se sačuvale postignute proizvodne snage i pogotovu da bi se one skladno i brzo razvijale dalje, mora se mijenjati odnose administracije i tehnostrukture u korist potonje društvene skupine — a ta promjena će donijeti pobjedu racionalnog nad proizvoljnim, efikasnosti nad rasipništvom, proizvodnje nad potrošnjom. Pokazat će se i ovdje kako jedna izgubljena bitka ne znači i poraz. Svojim tromim, šlampavim i neodgovornim ponašanjem administracija ugrožava proizvodne snage znanstveno-tehničke revolucije i mora uzmaći pred naletom sposobnih da ih koriste i razvijaju dalje. Nema puta i sredstva kojim bi se mogla spriječiti skorašnja *prevlast tehnostrukture* u odnosima prijelazne materijalne društvene kulture.

Proučavanje suvremenog materijalnog života zahtijeva da se strogo vodi računa kako o nacionalnim specifičnostima tako i o okolnosti da svijet tek izlazi iz *klasne civilizacije*, pa je još uvijek prožet odnosima porobljavanja i svim mogućim oblicima otuđenog djelovanja i života — tipičnim za klasna društva. Stoga se susreću situacije u kojima se administracija i tehnostruktura nalaze još donekle u funkciji interesa eksploatatorskih klasa; isto kao što se u njihovim međusobnim okršajima radnici često nalaze u podređenoj poziciji i služe ponajviše kao *pasivni pijedestal* na kojem se borba divova odvija i iza kojeg se svaki od njih demagoški sakriva.

U još se goroj poziciji nalaze znanstvenici — ti »*Prometeji suvremenog svijeta*« koje je izbacila na površinu znanstveno-tehnološka revolucija. Njihov pozitivan i stvaralački pristup stvarnosti, prije svega zadacima koji su im neposredno dati, blijedi pred rušilačkim i reakcionarnim ciljevima kojima uvelike služe. Zapali su u nezavidan položaj kao ličnosti i kao istraživački timovi jer su više nego ikada zavisni od političara i politike. Položaj im je utoliko teži ukoliko se njihovi ciljevi manje poklapaju sa političkima i ukoliko više služe različito obojenim i sukobljenim idejama i političkim opredjeljenjima. Administracije i tehnostrukture nacionalnih boja strahuju od naučnih radnika, a znanstveni radnici su neraskidivo vezani uz njih. Društveni položaj im determinira »ma-

Digitized by Google

nipuliranje prirodnim silama u okvirima lokalnih i stranačkih političkih rješenja«[49] — koja ne vode računa o drugima i često su protivna njihovim interesima.

Unatoč tome, pripada im odlučujuća uloga u mijenjanju i prevladavanju preostalih ljudskih otuđenja. Robert Heilbroner ih uspoređuje sa »skupljačima krpa« koji su potkraj feudalizma kao sitni biznismeni u sjeni plemićkih zidova stvarali i razvijali novčano tržište koje je u svoj svojoj bezazlenosti sistematski potkopavalo feudalni način proizvodnje i pridonijelo više od seljačkih buna njegovom dokusurivanju. Slična je tom ugrožavanju feudalizma i prijetnja znanstvenih radnika suvremenom klasnom i kastinskom društvu — ma koliko se inače činila nedužnom. Ekspanzija znanosti i tehnologije neopipljiva je i subverzivna prijetnja monopolističkoj poziciji i egoističnosti kapitalista, menedžera, birokrata, tehnokrata i svih drugih zastupnika otuđenog prisvajanja i obavljanja korisnih društvenih funkcija. Naučni radnici su ona *društvena snaga* pred kojom se nalazi »povijesni zadatak« da razori do temelja i ove posljednje bedeme čovjekove ograničenosti i otuđenosti. U svijetu koji tim započinje aktualna postaje deviza:

Znanstvenici svih zemalja, ujedinite se!

Naše smještanje u ovaj globalni historijski tok i okvir ne treba dokazivati. U punom je zamahu kao i kod drugih naroda. Štaviše, po svojim ostvarenjima i još više htijenjima čak smo i ispred drugih. Izlaganjem smo htjeli upravo na to upozoriti da bismo pokazali kako smo dio suvremenog svijeta i kako je naša društvena reprodukcija samo poseban oblik i specifičan put prijelaza od društva otuđenog rada do zajednice samodjelatnih individuuma. Nema političke ekonomije socijalizma bez te opće analize globalnih prijelaznih procesa — ekonomske strukture koja se vrti oko *osovine* administracija — tehnostruktura i ekonomskih zakona *njenog* kretanja i razvoja. Apsurdna je, *in nuce*, i sama pomisao da se razvije sistem ove znanstvene discipline iz jednog ustavnog i jednog zakonskog teksta, uz ponešto u to uokvirenog štiva zvanične liturgije — tim više jer odudaraju od vladajuće prakse, a pitanje je da li mogu i da li će ikada naći u njoj punu primjenu.[50]

---

[49] Šef Odjeljenja za znanstvenu politiku OECD, francuski filozof J. J. Solomon, tim rezultatom zaključuje svoju knjigu *Science et politique*, Paris, 1970.

Ilya Prigogine i Isabelle Stangers smatraju da ipak nastupaju nova vremena. U svojoj knjizi *La Nouvelle Alliance — Métamorphose de la science* (Paris, 1979) dolaze do zaključka da se moderna znanost kreće u pravcu jednog »novog saveza« u kojem se bitnom smatra pripadnost čovjeka svijetu koji ga okružuje.

To je savez između čovjeka i znanstvenih istraživanja, kojim se prevladava tradicionalni jaz između znanstvene i humanističke kulture, uspostavlja komunikaciju među njima, povezuje znanost i budućnost čovjeka i dovodi u misaono jedinstvo naučne težnje i humanističke ideale.

[50] Čuli smo u novije vrijeme od vodećih partijskih ljudi da se ustavni i zurski projekt udruženog rada nije ostvario jer konce u ru-

Digitized by Google

Budući povijesničari našeg poslijeratnog razvoja s lakoćom će zapaziti neku čudnovatu pravilnost da od uvođenja samoupravljanja približno svakih desetak godina dolaze iz političkog vrha ista kuđenja takozvanih *»centara otuđene moći«* koji vladaju društvenom reprodukcijom, a, što je najgore, ilegalno — bez formalnih zasada, javne odgovornosti i konzekvencija čak i u slučajevima kada drastične posljedice potvrđuju frapantne laičke promašaje. I ta kvadratura samoupravnog kruga pokazuje da dijelimo sudbinu svijeta u kojem moćnici izvan neposredne materijalne proizvodnje potežu konce društvene reprodukcije monopolizira-njem globalnih odlučivanja — unutar kojih se proizvodnju i akumulaciju prepušta radnim organizacijama.[51]

Centri otuđene moći su postojali, postoje sada i postojat će zacijelo još zadugo — barem do kraja stoljeća. Uzbune da ih treba »identificirati« kako bismo ih »likvidirali« samo siju maglu i iluzije koje su tim opasnije jer odgađaju njihovo proučavanje. Tko ih želi identificirati najlakše i najvjerodostojnije će to postići u kakvoj zabitnoj općini; tu dolaze do izražaja u neposrednim i nepatvorenim oblicima, a svaka ih viša razina kamuflira i mistificira idejnim omotačem koji lako zavodi na pogrešan sud. Pobožna vjera u njihovo dokidanje dio je te ideologije s nešto većim nadama jedino još kod naivnih novinara i sindikalnih prosvjetitelja — u pomanjkanju osjećaja za realnost.

Uostalom, na njih ne treba uvijek gledati krivim očima. Samo njihovo egzistiranje nije dovoljan razlog da se olako na njih obaramo drvljem i kamenjem. Prate *odumiranje države* — one države koja je bila organ eksploatatorske klase s glavnom zadaćom da u pokornosti drži eksploatirane — koje je započelo s oktobarskom i nešto kasnije keynesijanskom revolucijom.[52] U našim prilikama slijede iz prevladavanja nepotrebne državnosti strogo centralističkog tipa i sprečavanja etatističkih opasnosti — uz neizbježna osciliranja kao i u drugim sredinama. Treba ih proučavati ponajviše u političkoj ekonomiji — jer su u pitanju mahom centri otuđene

---

kama i nadalje drže politički faktori. Neposredni proizvođači nemaju veze s delegatskim vrhovima, raspolažu malim dijelom svog dohotka, ne udružuju se jer nemaju šta udruživati, ne raspolažu akumulacijom ili barem najvećim njenim dijelom, ne vladaju društvenom reprodukcijom itd.

Dobro informirani i kompetentni predsjednik Saveznog savjeta za privredni razvoj i ekonomsku politiku, Ivo Perišin, daje nedavno kategoričku ocjenu da su »produkcioni odnosi, koje želimo da razvijamo, uhvaćeni u neku zamku« i zbog toga jer je »kompletno formiranje kapitala u našoj zemlji van samoupravnog sistema«. — NIN, 14. lipnja 1981, str. 10.

[51] U sedmom dijelu svoje knjige *Der Spätkapitalismus*, Frankfurt, 1972, Ernest Mandel pokazuje kako je i ova novina jedna od bitnih karakteristika današnjeg kapitalističkog svijeta (»kasnog kapitalizma«). Smatra da je u doba liberalnog kapitalizma težište društvene moći bilo u neposrednoj proizvodnji, u doba imperijalizma u sferi akumulacije i danas u oblasti proširene društvene reprodukcije.

[52] U knjizi *Postindustrijsko društvo*, Zagreb, 1980, Alain Touraine prati ove promjene i ističe kako je sada jedna od glavnih funkcija države »snabdijevanje stanovništva«.

Digitized by Google

administrativne materijalne moći, s partijskim blagoslovom i državnom zaštitom — kako bismo ih držali u nužnim okvirima i usmjeravali prema djelovanjima kojima se skraćuju i ublažuju porođajni bolovi kolektivističkog i samoupravnog razvoja.

Problemi ekonomskog i društvenog razvoja ni najmanje se ne rješavaju histeričnim metaforama i osudama »birokratizma« i »tehnokratizma« — pogotovu kada se pod te izraze svodi svako materijalno administriranje i svako djelovanje tehnostrukture. I jedno i drugo zakonito proizlazi iz postojećeg i opravdano donekle simbolizira i karakterizira ovo naše vrijeme. Uskraćujemo svim društvenim naukama i pogotovu političkoj ekonomiji socijalizma jednu valjanu i prijeko potrebnu analizu kada tako važnim fenomenima dajemo isključivo *pejorativnu* konotaciju.

U pitanju su društveni odnosi koji u svjetskom razvoju ne mogu biti zaobiđeni i preskočeni. Proizlaze iz razgrađivanja odnosa privatnog vlasništva i rezultat su višeg stupnja podruštvljavanja. Promatrani u odnosu na ono što im je prethodilo, znače golem korak dalje u napretku čovječanstva. Doprinose nastajanju i razvoju *svjetske ekonomske zajednice* — što je prvenstveni zadatak i najvažniji rezultat suvremene prijelazne etape.[53] A da ih se ne može, i pored najpedantnije sročenih dokumenata i sinhroniziranog djelovanja subjektivnih snaga, jednostavno zbrisati, najbolje se to upravo našim razvojem i neispunjenjem želja može dokazati.

Politička se ekonomija — isto kao i filozofija, sociologija i politologija prijelaznog društva — mora jasno opredijeliti za onaj *sloj radničke klase* u čijem se društvenom položaju i djelovanju sakupljaju najvrednije tekovine revolucionarne preobrazbe i najprogresivnije težnje moderne ljudske zajednice. S njegovih pozicija mora promatrati sve druge slojeve suvremenog društva — sve slojeve moderne radničke klase koju je u svjetskim razmjerima zahvatio proces njenog odumiranja. U tome se ogleda *idejno* opredjeljenje političke ekonomije i njeno *revolucionarno* angažiranje u razvoju današnje ljudske zajednice. U svakoj drugoj orijentaciji srlja *vulgarizaciji* i *apologetici* — što je duboko prožima i onda kada praćenjem privređivanja pokušava biti »neutralna«.

---

[53] Glavne su poluge toga epohalnog zaokreta — od svjetske trgovine do svjetske proizvodnje — *nacionalne države* i *multinacionalne tvrtke*. U spomenutom intervjuu Galbraith ističe kako je taj zaokret zakonit rezultat razvoja modernih proizvodnih snaga, na njima zasnovane međunarodne trgovine i sve rafiniranije međunarodne podjele rada.

»U prošlosti, u svjetskoj trgovini nije bilo potrebno da proizvođač vidi i sretne potrošača. Proizvođač po pravilu čak nije znao kamo odlazi njegov proizvod. Ali danas se proizvode i prodaju rafiniraniji proizvodi nego nekad, za rafiniranija tržišta. Proizvođač mora imati svoje ljude tamo gdje prodaje, svoju službu pronalaženja mušterija, mora imati aranžmane s vladama u čijim zemljama prodaje i koje su, te vlade, često njegove mušterije, a svakako reguliraju prodaju njegovih proizvoda. Prije ili poslije mora doći do toga da se proizvod proizvodi ondje gdje se prodaje. I, niste se pravo snašli, a multinacionala je tu.« — Isto, str. 20.

Digitized by Google

Zadatak joj je da analizom vladajućih ekonomskih kategorija i zakona njihova kretanja i razvoja sagleda i objasni *anatomiju* suvremenog prijelaznog društva. Pozvana je da traži i iznalazi uzročne veze između prakse — koja se zakonito nameće, svjesno kreira ili tek planira — i materijalnih proizvodnih snaga koje su joj pretpostavka i osnova. Treba da se suprotstavlja sklonosti da se prijelazne pojave i procese sabija u stare kalupe i trpa u idealizirane sheme i projekcije. Dužnost joj je da se zalaže za kritičko i stvaralačko izučavanje društvenih tokova kojima se postepeno odvija zakonita smjena velikih epoha u ovo naše doba.

U svemu tome naročito joj je važna zadaća da izučava *suprotnosti* položaja i interesa velikih slojeva socijalističkog društva, a u našim prilikama još uz to i *temeljne suprotnosti* socijalističkog samoupravljanja. Ponajprije to je suprotnost između *udruživanja rada* i *pribavljanja dohotka* kao vanjskog motiva, interesa i cilja kojem teži udruženi proizvođač. Zatim suprotnost između *neposrednog rada* i *funkcije upravljanja* kao razdvojenih poslova. Pa suprotnost između *hijerarhijske organizacije rada* i *samoupravne ravnopravnosti proizvođača*. I, najzad, suprotnost u samoj funkciji upravljanja — između *pripremanja odluka* i *donošenja odluka*.[54]

Svim tim zahtjevima politička ekonomija može udovoljiti i svoju zadaću dosljedno ispuniti samo ako bude daleko *kritičkija* prema sebi — svojim opredjeljenjima i svojim stavovima i postignućima — kako bi smjelije pristupala predmetu svojih izučavanja, manje pribjegavala drugim znanstvenim područjima, hvatala se u koštac s nastranostima i deformacijama i dosljednije primjenjivala marksističke metode istraživanja i izlaganja. Na drugoj strani mora biti isto toliko kritička prema svijetu koji promatra — bilo da on nestaje, da se tek rađa ili dokumentima i planovima predviđa. Kritičko ispitivanje stvarnosti prva je odlika svake, pa i socijalističke pozitivno usmjerene znanosti. A naučna se politička ekonomija ponajviše i potvrđuje u toj preokupiranosti i angažiranosti.

U tim nastojanjima služi joj kao ideja vodilja prije svega spoznaja da je svestrano i potpuno *razotuđenje* čovjeka — *oslobođenjem radničke klase* i *oslobađanjem rada* — temeljni zadatak i najznačajniji smisao i sadržaj sveukupnog suvremenog prijelaznog razdoblja. Sve što se na tom putu uz to poduzima ima rezona i opravdanja samo ukoliko mu je nužna pretpostavka i ukoliko služi tim zadacima i najvažnijim ciljevima radničkog i socijalističkog pokreta. S tih pozicija moraju biti promatrani i ocjenjivani socijalni slojevi prijelaznog društva, a prema tome i angažman svih i osobito fundamentalnih društvenih nauka.

Zato se opravdano uvijek ističe da je problem čovjekove slobode primarno i trajno prisutno nadahnuće svake istinske moderne socijalističke zajednice. U funkciji toga epohalnog povi-

[54] Razmatramo ih šire u knjizi *Aktualna politička ekonomija*, Zagreb, 1979, str. 381. i dalje.

Digitized by Google

jesnog interesa socijalističkog društva dobro je došla svaka *radikalna kritika svega postojećeg*. Hajka protiv nje može biti od koristi samo zastarjelim odnosima društvenog života, konzervativnim političkim snagama i neopravdanim otuđenjima, prisilama, monopolima, funkcijama i privilegijama. Dakako, riječ je — što bi Edvard Kardelj rekao — o onoj svjesnoj socijalističkoj i humanističkoj akciji koju možemo shvatiti kao stalnu *kritičku analizu* postignutu s namjerom da se postave *novi ciljevi*, kao težnju za stalnim otvaranjem *novih perspektiva* i kao stalan kritički odnos prema svemu što se suprotstavlja napretku, prema svemu konzervativnom u društvu.

Trajno nezadovoljstvo postojećim i težnja za nečim novim i naprednijim — u prirodi je svake istinske društvene znanosti. Kad na taj put krene, politička ekonomija socijalizma mora biti strpljiva i spremna da prođe neizbježnu fazu svoga *»merkantilističkog« stasanja* — prikupljanja, registriranja, sređivanja, klasificiranja i sistematiziranja građe od koje tek može poći svestranije i dublje znanstveno istraživanje prijelazne društvene ekonomske strukture. A oni koji se neobuzdanoj *kritici svega postojećeg* prepuste, morat će, uz ostalo, amortizirati nasrtaje izopačenih furija ličnih i kastinskih interesa i dovoljno biti sposobni i vješti da se održe provlačenjem kroz ušice opomene koju je prota Matija uputio Simi Milutinoviću Sarajliji:

»Ako uspišeš istinu, izgubićeš glavu, jer će te poseći gospodar Miloš. Ako uspišeš laž, glava će ti ostati ali ćeš izgubiti čast.«

Digitized by Google

Milenko Marković

Nacija i međunacionalni odnosi između države i samoupravljanja

Relacija država — nacija i samoupravljanje — nacija, svakako, nije nov problem ni teorije niti društvene prakse. Ali, s obzirom na društveni trenutak, čini nam se da je ponovo aktuelizovan. Pri tome ne mislimo da je problem u tome kome će se carstvu nacija prikloniti — državi ili samoupravljanju. Jer, ako se tako još i može postaviti problem sa stanovišta strateškog opredeljenja i dominantne tendencije razvoja, on se tako ne bi mogao postavljati i sa stanovišta konkretno-istorijskog trenutka. Jer mi ćemo još za dugi period morati da računamo i sa državnim i sa samoupravnim bićem nacije. Ta unutrašnja dijalektika bića nacije u organskoj je vezi sa dijalektikom državno-političke i samoupravne strukture produkcionog odnosa.

I

I u teoriji i u politici često se upotrebljava ovaj par iskaza: integralno samoupravljanje — istorijski nužna mera države. Time se, dakako, želi izraziti dijalektičko jedinstvo dveju suprotnosti: istorijski dominantne tendencije društvenog razvoja prema integralnom samoupravljanju i konkretno-istorijskog vida njene realizacije. Prenaglašavanje integralnog samoupravljanja preko njegovih

Digitized by Google

države dovodi u pitanje i sâm taj strateški koncept. Jer stara institucija nije ukinuta ukoliko novo nije stasalo kao realna istorijska zamena. Anarhističko rušenje starog ili normativističko konstruisanje novog ne mogu biti zamena za revolucionarni čin. S druge strane, i preterano pravdanje uloge države preko istorijski nužne mere dovodi u pitanje strateški koncept odumiranja države na čijoj je podlozi tek moguće integralno samoupravljanje.

Ali, bez obzira na to koliko smo saglasni u najopštijim postulatima teorije, problem nastaje tek sa pitanjem šta je istorijski nužna mera države u određenoj fazi razvoja socijalističkog samoupravljanja. Pitanje se, dakle, mora postaviti ne apstraktno, već uvek konkretno-istorijski. No, to je, u isto vreme, i najteže i najsloženije pitanje i teorije i društvene prakse.

Imajući u vidu svu složenost konkretno-istorijske analize ovog problema, moramo se ipak zapitati za prirodu izvesnih pojava u razvoju socijalističkog samoupravljanja u novije vreme. Imamo u vidu takve pojave kao što su: stagnacija udruženog rada u raspolaganju viškom rada (proširenom reprodukcijom), preterani rast investicione potrošnje, zatvaranje tržišta, sporost u udruživanju rada i sredstava preko opštinskih, pokrajinskih i republičkih granica, sporost u praksi dogovaranja i pojave nepridržavanja dogovora, voluntaristički odnos prema ekonomskim zakonitostima robno-novčane proizvodnje itd. Legitimno je pitanje: koliko su te pojave, u sklopu ostalih uzroka, izraz istorijski nužne mere ili istorijski prekomerne uloge države? Nije li tu uveliko prekoračena granica između države u funkciji socijalističkog samoupravljanja i etatizma? Šta se onda zbiva sa samoupravnim nadilaženjem državnog činioca u samom biću nacije i u sferi međunacionalnih odnosa? Koliko se samoupravljanje, nacija i nacionalni odnosi nalaze pred novom istorijskom kušnjom etatizma — ranije saveznog, sada republičkog i pokrajinskog? To su neka pitanja koja, smatramo, vredi promišljati, makar i u naznakama.

Dijalektika državnog i samoupravnog u naciji pretpostavlja potrebu razlikovanja državnog od etatističkog. Ne mogu se, naime, nacionalna država, republička državnost kao politički izraz nacije i njenog suvereniteta *a priori* izjednačavati sa etatizmom.[1] Jer, ako bi tako bilo, onda bi se moglo da kaže da je naš Ustav odredbom o republičkoj državnosti sankcionisao republički etatizam! A, u stvari, republike su dobile natrag ono što im je svojevremeno prisvojila savezna država: izvornu državnost i suverenitet. Jer, dok se ranije državnost republika izvodila iz savezne države, sada je (to jest nakon reforme federacije i usvajanja današnjeg Ustava) taj odnos obrnut: savezna država izvodi svoj legitimitet iz izvorne republičke državnosti kao izvorne, originerne državnosti. Time je reafirmisano jedno, u suštini marksističko, saznanje — dugo vremena potisnuto staljinizmom — da je nacionalna država istorijski

[1] Mada je etatizacija nacionalne državnosti pod određenim okolnostima svakako moguća, o čemu ćemo kasnije da govorimo.

Digitized by Google

uslovljen politički izraz nacije i njenog suvereniteta, njenog neotuđivog prava da raspolaže sama sobom. To proizlazi iz Lenjinovog principa samoopredeljenja nacija bez obzira na to da li se radi o izdvojenoj državi ili o nacionalnoj državi koja dobrovoljno ulazi u sastav neke složene države. Ulaskom u neku složenu državu, ukoliko to čini na principu dobrovoljnosti, nacija ne gubi svoju državnost i suverenitet, već samo na drugojačiji način i u drugojačijem obliku ostvaruje ciljeve svoje emancipacije. Takav vid složene države naziva se u literaturi, u svetu i u nas, ugovornom, kooperativnom itd. federacijom, a, s obzirom na socijalističko-samoupravnu dimenziju političkog sistema, i samoupravnom federacijom.

Rušenjem centralističke strukture jugoslovenske federacije srušio se mit koji je pretio da se nametne kao stvarnost, mit o unitarističkom konceptu višenacionalnog zajedništva. Centralistički sistem odnosâ u federaciji stalno je tendirao uspostavi osamostaljene i hijerarhijski nadređene moći saveznog centra, koja je, dakako, mogla da opstoji na redukovanoj moći i formaliziranoj samostalnosti republika i pokrajina. Etatizam savezne države tendirao je tome da naciju liši i političkog i ekonomskog subjektiviteta u ime »višeg«, to jest klasnog, internacionalnog stanovišta.[2]

U decentralizovanom sistemu jugoslovenske federacije subjekt federacije nije više federalni centar, nego su to federalne jedinice koje su Ustavom definisane i kao državne i kao samoupravne društveno-političke zajednice (republike), odnosno kao samoupravne društveno-političke zajednice (pokrajine). U njima je locirana sva odgovornost za sopstveni razvoj i ravnopravna odgovornost za ukupan razvoj jugoslovenskog zajedništva. Ovde se polazilo od poznatog Engelsovog stava da je sloboda nacija isto toliko važna kao sloboda pojedinca. Parafrazirajući jednu Marksovu misao, mogli bismo reći da, kao što je sloboda pojedinca uslov slobode za sve, tako je sloboda nacije uslov slobode šireg, jugoslovenskog zajedništva. Tim stavovima i praksom naš revolucionarni pokret, nema sumnje, učinio je pravi obrat u odnosu na dosadašnju unitarno-etatističku praksu rešavanja nacionalnog pitanja.

Međutim, radikalnost pomenutog obrata ne izražava se samo u političkom prestrukturiranju federacije, u decentralizaciji, to jest u prenošenju vlasti i odgovornosti sa federalnog centra na republike i pokrajine. Istina, i sâm čin decentralizacije mogao bi da ima kvalifikativ radikalnosti u odnosu na postojeće sisteme

[2] Staljin je oblikovao tip federacije u kome je jedino „vodeća nacija" mogla imati privilegiju subjektiviteta, dok su sve ostale ostajale na nivou kulturne autonomije. Takav model federacije izvirao je iz njegovog shvatanja po kojem su nacije »buržoaske tvorevine«, a njihova svojstva nacionalne državnosti i suvereniteta — recidivi buržoaske demokratije.

Stoga je Staljin, praveći razliku između »socijalističke« i »kapitalističke« nacije nastojao da pokaže kako je *differentia specifica* »socijalističke nacije« u tome što ona demokratske principe međunacionalnih odnosa koji izviru iz nacionalne državnosti i nacionalnog suvereniteta supstituira principima proleterskog internacionalizma (kao »višim principima«), odnosno što opšti interes zajedništva stavlja iznad posebnog, nacionalnog interesa.

Digitized by Google

federacije u savremenom svetu, ali se samo njime ne bi bitno prekoračivale ni etatističke ni građanske granice u rešavanju nacionalnog pitanja. Stvarnu istorijsku veličinu toga obrata čini ne samo decentralizacija federacije, nego i klasno-samoupravna transformacija odnosâ u društvu.

To su, moglo bi se reći, opštepoznati stavovi, te ih je, možda, suvišno ponavljati. Pa ipak, čini nam se da ih treba i ponoviti. Jer složena problematika odnosa klasnog i nacionalnog daleko od toga da je apsolvirana kako teorijom tako i praksom. Uostalom, tu nisu moguća ni apriorna ni konačna rešenja. Iako smo se kao pokret radikalno obračunali sa dogmatizmom i šematizmom u sferi klasno — nacionalno, to ne znači da su otklonjene i mogućnosti obnavljanja apsolutizacije klasnog ili, pak, mogućnosti da nam se nameće apsolutizacija uloge nacionalnog u teoriji i društvenoj praksi. Opet, s druge strane, borba protiv apsolutizacije klasnog ne implicira i negaciju klasne suštine nacionalnog pitanja i klasnog pristupa nacionalnom pitanju niti se, pak, borbom protiv apsolutizacije nacionalnog implicira minimiziranje uloge nacionalnog u revolucionarnom razvitku društva.[3]

Sa tog aspekta posmatrana, dijalektika odnosa državnog i samoupravnog u biću nacije je, bez sumnje, složena i protivurečna.[4] Ta protivurečnost proizlazi iz okolnosti da je država još neophodna kao činilac odbrane političkog integriteta nacije, njene samostalnosti i ravnopravnosti. U isto vreme ona se javlja i u ulozi zaštitnika samoupravljanja. Da ne govorimo i o nekim njenim regulativnim funkcijama u različitim (privrednim i drugim) sferama društvenog života. S druge strane, s obzirom na fundamentalno opredeljenje našeg revolucionarnog pokreta, takva uloga države opravdava svoj istorijski smisao postojanja samo ukoliko je u fun-

[3] Kategorije klasnog i nacionalnog nisu niti mogu biti prosti identiteti u teorijskom smislu, kao što se ponekad sugeriše u pojedinim teorijskim i publicističkim napisima. Kao što, uostalom, oslobađanje rada i oslobođenje naroda, iako organski jedinstvene, nisu i identične kategorije. No, ako to nisu u teorijskom, kategorijalnom smislu, ne znači da se u realnom, konkretno-istorijskom procesu odvija — kako bi to rekao Lenjin — linearni sled događanja u smislu da »klasno pitanje« uvek prethodi »nacionalnom pitanju«, to jest da je prvo uvek »starije« od drugog. U stvari, konkretno-istorijski uzev, ponekad nacionalno može biti »starije« u smislu da predstavlja ključ za rešavanje socijalno-klasnih problema revolucije; ponekad je, pak, klasno »starije« u smislu stvaranja prostora za nove prodore u rešavanju nacionalnog pitanja. Naša revolucija pruža za to dovoljno primera: otvaranjem perspektive nacionalnih sloboda i ravnopravnosti 1941. godine stvoreni su uslovi i prostor za socijalističku revoluciju; uvođenjem radničkog samoupravljanja 1950. godine stvorene su pretpostavke za postepeno menjanje odnosâ u federaciji; najzad, radikalnom reformom federacije početkom sedamdesetih godina otvaraju se novi prostori za razvoj socijalističkog samoupravljanja. Klasno i nacionalno, prema tome, nisu dva izdvojena procesa, već, naprotiv, uvek idu zajedno, mada u različitim istorijskim situacijama jedan ili drugi momenat može da izbija u prvi plan.

[4] Ta složenost je utoliko delikatnija što se kritika etatizma republičke države može shvatiti kao atak na nacionalnu državnost.

Digitized by Google

kciji samoupravljanja, njegovog izrastanja u integralni društveni i politički sistem, odnosno ukoliko i sama pokazuje tendenciju odumiranja. Ukoliko je samoupravna tendencija dominantna karakteristika produkcionog odnosa, logično je onda očekivati da je samoupravni činilac dominantna karakteristika nacionalnog bića, njegova jača strana. Ako, međutim, imamo situaciju da je samoupravljanje u defanzivi, a posredujuća uloga države u ofanzivi, onda, uprkos drugojačijim normativima, država od zaštitnika političkog suvereniteta nacije i zaštitnika samoupravljanja postaje tutorom i nacije i samoupravljanja, faktorom nacionalnog zatvaranja u relacijama jugoslovenskog zajedništva.

Nacija, koja je istorijski nastala kao činilac političke, ekonomske i kulturne integracije društva, u isto vreme je istorijski uslov i pretpostavka širih, transnacionalnih integracionih procesa, uslov i pretpostavka izrastanja ljudske zajednice, odnosno »podruštvljenog čovečanstva« (Marks). Ako ne bi tako bilo, onda nacija ne bi zasluživala kvalifikativ faktora društvenog progresa. Jer ona se ne potvrđuje kao faktor društvenog progresa svojom samodovoljnošću, zatvaranjem u sebe, autarkizmom, već svojom otvorenošću za šire integracione procese, svojom sposobnošću, kako bi Marks rekao, za univerzalnu svetsku egzistenciju. Marks je stoga pridavao krupan (epohalan) značaj činjenici da je kapitalizam učinio istorijski anahronim stanje »stare lokalne samodovoljnosti« nacija, dovodeći ih u odnos »svestrane uzajamne zavisnosti«. Razume se, unutrašnji podsticaji za univerzalno saobraćanje i zbližavanje nacija utoliko su veći ukoliko je nacija samostalnija i nezavisnija, to jest ukoliko odsustvuje bilo koji oblik spoljne prinude.[5] Dakako, kapitalizam nije mogao da reši odnos između samostalnosti i uzajamne zavisnosti nacija. Raskinuvši sa konceptom apsolutnog suvereniteta, on dijalektiku samostalnosti i uzajamne zavisnosti nacija rešava ograničavanjem i suspenzijom samostalnosti nacija. Slično tome postupa i etatizam na tlu socijalizma: on apsolutizacijom klasnog pribegava teoriji »ograničenog suvereniteta« ili, pak, apsolutizacijom nacionalnog stavlja nacionalno iznad klasnog. Etatizam ne može da izađe iz začaranog kruga velikodržavnog, unitarističkog zajedništva, s jedne, i nacionalnog autarkizma i separatizma, s druge strane. U etatizmu, prema tome, svaki zahtev za jačanjem višenacionalnog zajedništva povlači za sobom suspenziju nacionalne samostalnosti i, obrnuto, svaki zahtev za jačanjem nacionalne samostalnosti povlači za sobom slabljenje višenacionalnog zajedništva. U socijalističkom samoupravnom društvu, u kome odumiranje države treba da bude realan proces, a ne

[5] No, sposobnost nacije za univerzalnu svetsku egzistenciju zavisi ne samo od spoljnih okolnosti, nego i od prirode i karaktera društvenog odnosa, od odnosa klasnih snaga u njoj. Istoriji nisu nepoznati primeri da su konzervativni režimi — bilo na tlu kapitalizma bilo na tlu socijalizma — branili svoj smisao postojanja nacionalnim zatvaranjima i ograđivanjima od ostalog sveta, to jest nacionalizmom. Tada se ne postavlja pitanje šta je sa nacijom, već ko posreduje njen interes, odnosno koja socijalno-klasna snaga vlada nacijom.

Digitized by Google

samo daleka istorijska perspektiva, jačanje samostalnosti nacija pretpostavka je snaženja višenacionalnog zajedništva. U tom smislu ne mogu biti u suprotnosti nacionalna samostalnost na samoupravnoj osnovi i jugoslovensko zajedništvo, ali, bez sumnje, mogu biti u suprotnosti etatistički koncept i praksa nacionalne samostalnosti i jugoslovensko zajedništvo.

U društvu socijalističkog samoupravljanja, prema tome, mora biti na delu ne samo proces dokidanja birokratskog centralizma savezne države, sa svim konsekvencama hijerarhijskog i nadnacionalnog u njoj, nego i proces dokidanja svakog centralizma, pa i republičko-državnog i pokrajinskog.[6] Jer iluzija je misliti da centralizam republike ili pokrajine može biti lek, uspešno sredstvo protiv tendencija restauracije centralizma savezne države. U ovom slučaju ne važi ona narodna: klin se klinom izbija. Uostalom, činjenica da federacija pribegava, makar i povremeno, administrativnim merama pokazuje da ona nije lišena svih prerogativa, te da potencijalno predstavlja mogućnost uzajamnog pothranjivanja centralizma. Otuda je shvatanje da se jačanjem republičke države konačno sa istorijske scene može potisnuti centralizam savezne države izraz neistorijskog mišljenja. Jer to može da učini jedino udruženi rad konstituisan kao integralno samoupravljanje.

Još je Marks na iskustvima Pariske komune došao do zaključka da je država izgubila istorijski legitimitet unutrašnjeg organizovanja nacije, njenog unutrašnjeg jedinstva, te da je ta legitimnost prešla na samoupravu radnika. Iz toga sledi da odumiranjem države ne odumire i nacija[7], već se samo postavlja pitanje ko je faktor njenog unutrašnjeg organizovanja, njen unutrašnji konstituens — država ili samoupravljanje. Koliko smo ovoj Marksovoj maksimi bliži misaono, a koliko stepenom ostvarenog u društvenoj zbilji? U odgovoru na ovo pitanje moglo bi da se kaže da u našim uslovima država, istina, gubi pomenuti legitimitet, ali da ga nije i definitivno izgubila u svim bitnim sferama društvenog

[6] U tom pogledu ne bi moglo i ne bi smelo da bude debalansa. Izvesna kumulacija državnih ingerencija republika i pokrajina nakon »razvlašćivanja« federacije bila je, verovatno, neizbežna, iako kontradiktorna samoupravnoj osnovi samostalnosti i ravnopravnosti naroda i narodnosti. Dakle, ta kumulacija mogla je imati svoje objašnjenje samo kao privremeno stanje koje je trebalo što pre i što brže prevazilaziti. Međutim, to stanje počelo je ispoljavati znake stabilizacije u pravcu etatizma, čime su strateški koncept samoupravljanja, pa time i koncept samoupravne integracije jugoslovenskog zajedništva dovedeni u pitanje.

Jedino na podlozi takvog trenda u opštejugoslovenskim relacijama — uz, razume se, uzimanje u obzir i drugih mogućih uzroka — mogao je da nastane fenomen albanskog iredentizma i nacionalizma na Kosovu.

[7] Ako je teza da odumiranjem države ne odumire i nacija tačna, onda bi bilo smisleno i konsekventno da se pravi i razlika između državnog i nacionalnog suvereniteta.

O tome nešto više u našem članku *Klasno i nacionalno u samoupravnom socijalizmu*, »Socijalizam«, br. 2/1971; takođe u članku Jovana Raičevića *U čemu je smisao parole »Kosovo republika«*, »Socijalizam«, br. 6/1981.

Digitized by Google

života, odnosno da samoupravljanje dobija taj legitimitet, ali da ga nije u svim bitnim sferama društvenog života (proširenoj reprodukciji) i izborilo. Drugo je pitanje što je u istorijskom smislu taj legitimitet unutrašnjeg činioca organizovanja nacije potpuno na strani samoupravljanja. U aktuelnom smislu, to jest konkretno-istorijski uzev, samoupravljanje još uvek deli taj legitimitet sa državom. To dvojstvo predstavlja i jednu od osnovnih protivurečnosti razvoja socijalističkih društvenih odnosa, pa time i nacije. U razrešavanju te protivurečnosti na pravcu samoupravnog transformisanja nacije ima ne samo uspona, nego i zastoja, kriznih situacija, pa čak i retrogradnih tendencija. Da li ti pomaci prema samoupravnom idu brže ili sporije, zavisi ne samo od realnih istorijskih mogućnosti, nego i od stalno promenljivog odnosa snaga u društvu, odnosno snaga promene i snaga koje se opiru tim promenama. Otuda i višeznačnost problema koji iskrsavaju u procesu razrešavanja pomenute protivurečnosti.

II

U kontekstu osnovne protivurečnosti između državno-svojinskog i samoupravno-svojinskog u odnosima proizvodnje deluje čitav niz drugih protivurečnosti koje, uzete zajedno, čine polugu ukupnog razvoja kako u sferi unutrašnje transformacije nacije tako i u sferi međunacionalnih odnosa. Tu imamo u vidu protivurečnosti kao što su: odnos klasičnog državno-političkog i samoupravno-političkog (u smislu transpolitičkog) u unutrašnjem preobražaju nacije i međunacionalnih odnosa, između teritorijalnog i transteritorijalnog principa društvene reprodukcije, nacionalnih ekonomija i jedinstvenog jugoslovenskog tržišta, svesno-planskog usmeravanja i delovanja ekonomskih zakonitosti, samostalnosti nacija i njihove uzajamne zavisnosti itd. Sve su to konkretni izrazi protivurečivog, ali jedinstvenog sadržaja klasne i nacionalne emancipacije u razvoju naše revolucije.

Tih protivurečnosti, svakako, ima daleko više i nije problem u tome što ih ima. Jer mi smo se odavno oslobodili birokratsko-dogmatskog mita o beskonfliktnom razvoju socijalizma. Međutim, uvek stoji problem — koje su realne pretpostavke, koje socijalne snage bitno utiču i u kom smeru se razrešavaju te protivurečnosti? Jedan je smer razvoja ako se društveno-istorijska bit nacije poistovećuje sa njenom klasičnom državnom egzistencijom, a drugi je smer razvoja ako se nacija razvija kao »specifičan vid samoupravljanja radnih ljudi« (Kardelj). Ako je za građansko društvo karakteristično da »spolja mora isticati nacionalnost, a iznutra se mora organizirati kao država« (Marks), onda bi *differentia specifica* socijalističkog društva morala biti u tome da ono, zadržavajući svoju nacionalnost spolja, unutrašnju organizaciju ne traži u državi, već u samoupravnoj organizaciji slobodno udruženog rada.

Jedno je od naših, nesumnjivo temeljnih, polazišta nacionalne emancipacije u stavu da je samostalnost i ravnopravnost nacija

Digitized by Google

na delu ako je nacija stavljena u položaj da može samostalno da odlučuje o svom višku rada. Temeljno polazište klasne emancipacije izražava se u stavu da je oslobođenje radničke klase na delu ukoliko ona ovladava uslovima i rezultatima svoga rada unutar nacije. Tim stavovima izražava se dijalektičko, organsko jedinstvo klasne i nacionalne emancipacije kao bitne odrednice naše revolucije.

Prvim elementom ovog jedinstvenog stava kao pokret jasno smo se opredelili za stanovište da se u višenacionalnoj zajednici kao što je naša istinska borba za oslobađanje rada može voditi samo u uslovima pune nacionalne samostalnosti i ravnopravnosti naroda i narodnosti. Jer ne može se oslobađati rad i obezbeđivati radnički klasni interes u uslovima u kojima se u ime nekog »višeg« cilja zadržavaju odnosi nacionalne neravnopravnosti, potčinjavanja i hegemonije. Takva praksa, ma gde se ispoljavala, izraz je birokratskog pojednostavljivanja, zloupotrebe i izvitoperavanja poznatog marksističkog stanovišta da je klasna emancipacija istinska podloga nacionalne emancipacije. Iz toga izvučena teza o primarnosti klasnog, odnosno o neophodnosti potčinjavanja nacionalnog klasnom, lako može, kao što dosadašnja iskustva pokazuju, da rezultira u praksi unitarizma i hegemonije. Tada se pokazuje da teorija i praksa potčinjavanja nacionalnih interesa interesima klasne emancipacije dovode u pitanje i sâm proces oslobađanja rada. U neslobodnoj naciji ne može biti slobodna ni radnička klasa te nacije. A veliko je pitanje koliko može biti slobodna i radnička klasa one nacije u višenacionalnoj zajednici koja preuzima na sebe ulogu pijemonta, predvodnika, koja »usrećuje« druge nacije. Ona u svom otuđenju može imati samo nešto više iluzija o svojoj slobodi, a nikako i više stvarne slobode u odnosu na radničku klasu »predvođenih« nacija.

Apsolutizacijom klasnog marginalizuje se značenje i uloga nacionalnog. Nacionalno iščezava u klasnom. Karakteristike te apsolutizacije izražavaju se, dakle, u nepriznavanju kategorije nacionalnog interesa, ili, ako se i priznaje u nekom marginalnom vidu, on se striktno hijerarhijski podređuje kategoriji klasnog interesa. Tada se i odnosi u višenacionalnoj zajednici, kao i odnosi između socijalističkih država, tretiraju predominantno kroz prizmu klasnog, jest kao »viši« tip internacionalističkih odnosa. U stvari, u kontekstu ove, birokratsko-etatističke teorije i prakse međunacionalnih odnosa klasno se prepoznaje kao identifikacija sa velikodržavnim sistemom višenacionalnog zajedništva.

Međutim, borba protiv apsolutizacije klasnog istovremeno obavezuje na borbu protiv apsolutizacije nacionalnog. U kontekstu ovog drugog klasno iščezava u nacionalnom, pa imamo naciju i nacionalne odnose u kojima je minimizirana klasna komponenta. Ako iz apsolutizacije klasnog proizlazi gledanje na naciju kao na anahronizam građanskog društva koji stalno emituje nacionalizam, iz apsolutizacije nacionalnog proizlazi stanovište koje klasni pristup nacionalnom pitanju označava anahronizmom velikodržavnog centralizma i prema kojem klasni princip stalno produkuje unitarizam

Digitized by Google

i hegemonizam. Jedna je krajnost kada se na potiskivanju nacionalnog vidi šansa za afirmaciju klasnog. Druga je, pak, krajnost kada se na potiskivanju klasnog vidi šansa za afirmaciju nacionalnog. I jedna i druga krajnost izraz su mehaničkog podvajanja klasnog i nacionalnog u razvoju revolucije. Pri tome je karakteristično da se i jedna i druga krajnost nastoje realizovati u pojačanoj ulozi države, u etatizmu — u jednom slučaju savezne, u drugom slučaju nacionalne države.

Stoga smo kao pokret drugim elementom pomenutog jedinstvenog stava nedvosmisleno zauzeli stanovište da su razvoj nacionalne samostalnosti i ravnopravnosti i izgradnja jugoslovenskog zajedništva nerazdvojno vezani za socijalističko samoupravljanje, za jedinstven produkcioni odnos i politički sistem. Iz takvog strateškog opredeljenja jasno proizlazi da je samostalnost republika i pokrajina (ekonomska, političko-državna, kulturna) označena ne sa stanovišta nekog apstraktno shvaćenog nacionalnog principa, već sa stanovišta samostalnosti samoupravno udruženog rada u raspolaganju viškom rada svoje nacije. Time se nadilazi državotvorni pristup koji garanciju samostalnosti nacije sagledava isključivo kroz prizmu jačanja republičke, odnosno slabljenja savezne države. Kardeljeva misao da se kompleks međunacionalnih odnosa ne može svoditi na problem decentralizacije »od Beograda prema republičkim centrima« upravo je usmerena protiv pomenutog državotvornog, u stvari etatističkog, pristupa. Takav pristup ostvarivanju samostalnosti naroda, govorio je Kardelj, vukao bi nas nazad, imao bi za posledicu umnožavanje etatističko-tehnokratskih sopstvenika društvenog kapitala.[8] Decentralizacijom koja ne bi bila u funkciji razvoja samoupravljanja imali bismo, istina, samostalnost republika i pokrajina spram federalnog centra, ali se time ništa ne bi bitno menjalo u samom produkcionom odnosu. Imali bismo za rezultat, kako kaže Kardelj, raspad državno-svojinskog sistema proširene reprodukcije na nekoliko takvih istih autarkičnih sistema.[9] Na toj osnovi, nastavlja Kardelj, stvorili bi se novi problemi u ekonomskim odnosima među narodima i, što je najvažnije, bilo bi dovedeno u pitanje »jedinstvo ekonomskog područja i tržišta«[10]. Stoga, po Kardeljevim rečima, samostalnost naroda ne sme da se razvija u smislu »etatističko-administrativne kategorije, već kao specifičan vid samoupravljanja ljudi«[11]. Drugim rečima, bit samostalnosti nacija proizlazi iz epohalnog procesa nacionalne emancipacije na bazi samoupravljanja, a ne na bazi države. Samoupravna supstanca nacije u isto vreme je i nova istorijska osnova ekonomske i svake druge integracije jugoslovenskog zajedništva.

Otuda je sa stanovišta organskog jedinstva klasnog i nacionalnog podjednako značajno da se ne dovodi u pitanje samostalnost naroda u ime nekog apstraktnog klasnog principa niti da se

[8] E. Kardelj, *Nacija i međunarodni odnosi*, Beograd, 1975, str. 91.
[9] Isto, str. 90.
[10] Isto, str. 91.
[11] Isto, str. 89. i 100.

Digitized by Google

u ime apstraktnog nacionalnog principa dovodi u pitanje klasno-samoupravna suština samostalnosti naroda. To znači da sa podjednakim intenzitetom kojim se odvijao proces transformacije centralističko-unitarističke strukture federacije mora da se odvija i proces samoupravnog preobražaja odnosâ u naciji. Drugim rečima, podjednako je značajno prevladavanje etatističkih tendencija ne samo savezne, nego i republičke države, pokrajine, pa i opštine. Jer daleko od toga da je dokidanje etatizma završeno samim činom »razvlašćivanja« savezne države, federalnog centra. Etatizam nije samo sfera nadgradnje, superstrukture višenacionalnog zajedništva, nešto što se javlja isključivo u sferi međunacionalnih odnosa, na nivou federacije. Etatizam je prevashodno sfera društvenog odnosa, što znači da njegovo prevladavanje mora da teče i u odnosima između ljudi i u odnosima između nacija. U vezi sa tim Marksova misao da se sa ukidanjem suprotnosti unutar nacije ukidaju odnosi neprijateljstva i dominacije između nacija i te kako je validna danas i za naše prilike.

Ako je etatizam univerzalna pojava, a on to, bez sumnje, jeste, on se može jedino univerzalno i prevladavati. To znači da revolucionarni proces prevladavanja etatističke strukture federacije može biti potpun i celovit ako se u korenu napadaju i etatističke tendencije u republici, pokrajini i opštini. U tom pogledu ne mogu da postoje dva aršina: kritičnost prema saveznoj državi — tolerantnost i blagonaklonost prema etatizmu svoje nacionalne države. Isto tako, ne bi mogle da postoje neujednačenosti u dokidanju etatizma ni između republika i pokrajina. U tom smislu se negde prevaga državne regulative nad mehanizmom samoupravnog odlučivanja pravda postojanjem specifičnih uslova. Tad se može otvoriti i pitanje: koje specifičnosti ostaju unutar jedinstvenog društveno-ekonomskog sistema i obogaćuju njegov razvoj, a koje specifičnosti iskaču iz sistema i prete da ugroze njegovo jedinstvo? Koliko je tačno da se etatizam može samo univerzalno prevladati, isto je toliko tačno da se socijalističko samoupravljanje može takođe samo univerzalno ostvarivati.

Razume se, konkretno-istorijski pristup obavezuje da se stalno pravi razlika između istorijski nužne mere države i nacionalne državnosti, s jedne, i etatizma, s druge strane, o čemu smo napred govorili. Jer sama povika i revolucionarna frazeologija protiv svake, pa i protiv istorijski opravdane uloge države (opravdane u konkretno-istorijskom smislu) samo vodi povratku države na istorijsku scenu u njenom starom sjaju. No, u isto vreme potrebno je imati u vidu i pojave novijeg perioda da političko-tehnokratska birokratija sa premeštanjem centra moći iz federacije u republike i pokrajine ispoljava preveliki realizam u pogledu nacionalne državnosti. Ona je, naime, sklona da nacionalnu državnost tretira kao još uvek otvoren, a ne kao dovršen proces političkog konstituisanja nacije. U tom smislu njen »realizam« stalno tendira fetišizaciji nacionalne države. Stoga i afirmaciju nacionalne samostalnosti izjednačava sa afirmacijom nacionalne države. Iako je nacionalni interes sa-

Digitized by Google

stavni deo pluralizma samoupravnih interesa, ona ga izdvaja i zadržava u kompetenciji nacionalne države, pa, konsekventno tome, i pitanje jugoslovenskog zajedništva tretira kao pitanje međudržavnih odnosa. Otuda i njena nastojanja da sve probleme i konfliktne situacije u razvoju međunacionalnih odnosa rešava pre na državnoj nego na samoupravnoj osnovi.[12] Gradeći svoju poziciju na posredovanju nacionalnog interesa, političko-tehnokratska birokratija gubi osećaj za razlikovanje nacionalne državnosti i etatizma. Verujući, valjda, da je radničkoj klasi ugodnije otuđenje u etatizmu nacionalne nego u etatizmu savezne države, ona svaku, pa i opravdanu, kritiku republičkog i pokrajinskog etatizma sumnjiči kao pledoaje za ograničavanje samostalnosti republika i pokrajina. Identifikujući svoj partikularni interes sa interesima nacije, ona je sklona da slabljenje svoje posredujuće uloge tumači i kao slabljenje nacionalne samostalnosti i ravnopravnosti. Stoga se opravdano može postaviti i pitanje koliko je posredi odbrana samostalnosti nacije, a koliko odbrana osamostaljene pozicije u naciji i u ime nacije.

Unutrašnja bit te pojavnosti nalazi se u suprotnosti između samoupravno-svojinskog i državno-svojinskog u odnosima proizvodnje, koja dokidanjem centralističke federacije postaje osnovna suprotnost unutrašnjeg preobražaja nacije. Ključno pitanje je, prema tome, ko ima veću specifičnu težinu u tom preobražaju — država ili udruženi rad. Razvoj u kojem se nacija, nacionalni subjektivitet potvrđuje više kroz državu nego kroz udruženi rad dovodi do kidanja organske veze između ekonomske samostalnosti nacije i ekonomske samostalnosti radnih ljudi u udruženom radu. »Ekonomska samostalnost naroda« — kako je govorio Kardelj — »samo je logički produžetak one ekonomske samostalnosti radnog čoveka koja mu obezbeđuje samoupravljanje u radu i raspodeli prema radu.«[13]

U višenacionalnoj zajednici kao što je naša, koliko je tačno da nije moguća samostalnost udruženog rada bez samostalnosti nacije, isto toliko je tačno da nije moguća samostalnost nacije bez samostalnosti udruženog rada. Samostalnost nacije na bazi etatizma nacionalne države može, istina, voditi njenom osamostaljivanju u odnosu na federalni centar, ali i osamostaljivanju državno-političkih i tehnokratskih struktura u odnosu na udruženi rad svoje nacije. U tom slučaju i fundamentalna premisa nacionalne samostalnosti — da svaka nacija raspolaže svojim viškom rada, pretvara se u svoju suprotnost, to jest u vladavinu centara otuđene moći nacijom i njenim viškom rada. To, sa svoje strane, rađa sasvim određene reperkusije i na planu zajedništva. Jer, ukoliko etatizam savezne države gradi nadnacionalno zajedništvo ne-

[12] Uobičajena je praksa da se odnosi među republikama i pokrajinama odvijaju logikom uzajamnih državnih poseta izvršnih veća koja se bilateralno dogovaraju u ime udruženog rada. Slično tome, i u organima federacije, međurepublički komitet ima veću težinu u društvenim dogovaranjima nego delegatska skupština.

[13] E. Kardelj, op. cit., str. 91—92.

Digitized by Google

giranjem nacionalne samostalnosti, etatizam nacionalne države svojim usko shvaćenim nacionalnim principom dovodi do dezintegracije zajedništva.

Naša istorijska dilema, prema tome, ne može biti izbor između jednog ili više etatizama. Etatizam republika i pokrajina ne može biti istorijska zamena za centralističku federaciju. Jer, kao što smo se odrekli etatiziranog klasnog interesa, tako ne prihvatamo ni etatizaciju nacionalnog interesa. Strateški koncept odumiranja države nije nešto što se odnosi samo na saveznu državu. Tu ne bi mogao da važi onaj fizikalni zakon o očuvanju energije: izgubljena u jednom obliku država se obnavlja u nekom drugom obliku. U tom pogledu samoupravna komuna mogla bi, možda, ukoliko bi joj se dala nova istorijska šansa, da pruži neka rešenja za ovu zagonetku naše, pa i svetske istorije.

Pravac razvoja koji je primeren našoj revoluciji može biti samo onaj koji je na trasi oslobađanja čoveka, klase, nacije, to jest na trasi i antikapitalske i antietatističke revolucije. U tom pogledu presudan značaj ima tempo kojim će se odvijati proces pretvaranja proširene reprodukcije u integralni deo samoupravljanja radnih ljudi, a time i nacija.[14] Jer, sve dok bude stajala u predvorju proširene reprodukcije, radnička klasa nije vladajuća klasa nacije, već klasa kojom se vlada u njeno ime. Neko je lepo i tačno rekao: ko vlada viškom rada, vlada i nacijom. U tom pogledu radnička klasa ne može stajati ispod dometa koji je ostvarila buržoazija kao hegemon svoje nacije. Inače bi bila u položaju da odumire kao klasa a da nikad ne postane vladajućom klasom. Tek ozbiljenjem vladajuće uloge radničke klase stiču se pretpostavke njenog odumiranja kao zasebne klase društva (Marks).

III

Istorijsko pravo radničke klase da samoupravnim udruživanjem u društvenoj reprodukciji ovlada celinom društvenog dohotka pretpostavlja i rehabilitaciju ekonomskih zakonitosti i regulatorsku ulogu tržišta. Dosadašnja praksa pokazuje da samoupravno udruženi rad ne može da se odriče usluga države tamo gde je ona istorijski još neophodna, ali da on ne može ni da izraste u integralni samoupravni sistem pod starateljstvom države, odnosno bez oslonca na zakonitosti robne proizvodnje i tržišta. Iskustvo, i ovo najnovije, svedoči o još jednoj činjenici: kad god se država ponaša etatistički, dolazi do suspenzije ekonomskih zakonitosti i delovanja tržišta, jača politički voluntarizam u ekonomiji, a sve to zajedno uzrokuje stagnaciju i slabljenje socijalističkog samoupravljanja. Ovde se ne radi ni o kakvom nihilističkom odnosu prema državi niti o fetišizaciji tržišta, o tome da je država apriorno negativan činilac, a da je tržište spasonosna formula socijalizma. Jednostavno, radi se o tome da su, po Kardeljevim rečima, robna proizvodnja i slobodno samoupravno tržište (ne u anarhičnom smi-

[14] Isto, str. 90.

Digitized by Google

slu) na ovom stepenu društvenog razvitka uslov samoupravljanja i vodeće uloge radničke klase u društvu.[15]

Strahovanja da tržišna ekonomija neminovno vodi u kapital-odnos izraz su zabluda, predrasuda, a ponekad i apstraktno-humanističke ili, pak, potisnute etatističke svesti. Već smo rekli da se država ne može apriorno izjednačavati sa etatizmom, a sada kažemo da se ni tržište ne može apriorno izjednačavati sa kapital-odnosom. U tom smislu vredno je podsetiti na još jednu Kardeljevu misao prema kojoj ne određuje tržište karakter proizvodnih odnosa, nego, obrnuto, proizvodni odnosi određuju karakter tržišta.[16]

Tu elementarnu činjenicu imao je svojevremeno u vidu i Lenjin kada je u cilju podsticanja privrednog razvoja zemlje u vreme NEP-a, bez ikakvog eufemizma, tražio slobodu kapitalizma u sferi prometa. Bez obzira na to koliko je Lenjin bio u pravu što je slobodu trgovine izjednačavao sa slobodom kapitalizma, dodajući pri tom da se radi o novom obliku kapitalizma, bitno je u svemu tome da on nije strahovao od restauracije kapitalizma pošto proletarijat »čvrsto drži u svojim rukama vlast, saobraćaj i industriju«[17]. Štaviše, smatrao je da kapitalizam u sferi trgovine može koristiti u onoj meri u kojoj će »pomoći u borbi protiv rascepkanosti privrede i u određenoj meri u borbi protiv birokratizma«[18].

I pored svih nesavršenosti i negativnih tendencija koje tržište sobom nosi, a njih ima utoliko više ukoliko odsustvuje komponenta svesno-planskog usmeravanja, ne mogu se osporiti ni integrativna funkcija niti antibirokratska komponenta tržišne ekonomije. A upravo to su ona svojstva tržišta koja ga u našem društvu, s obzirom na njegov višenacionalni sastav i samoupravnu usmerenost, čine istorijski nezaobilaznim. Ono predstavlja prepreku ne samo sistemu velikodržavne integracije, već i dezintegracionim tendencijama koje izviru iz etatizma republika i pokrajina. Bez pozitivnih efekata koje sobom nosi svesno usmeravano tržište nisu mogući procesi samoupravne integracije nacionalnih ekonomija niti ostvarenje vladajuće pozicije radničke klase u sopstvenoj naciji. Nacionalnoj birokratiji, dakako, odgovara bezubo, dirigovano tržište. Jer tada su i mogućnosti centralističke integracije nacionalnih ekonomija unutar republika i pokrajina daleko veće.[19]

---

[15] E. Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, Beograd, 1977, str. 69.

[16] Isto, str. 68.

[17] V. I. Lenjin, *Dela*, tom 34, Beograd, 1976, str. 103. i 233.

[18] Isto.

[19] Takvom trendu pogoduje shvatanje koje samoupravni produkcioni odnos uzima ne u procesu, već kao manje-više ostvaren istorijski nov oblik proizvodnje, pa se o tržištu govori kao o istorijski prevaziđenom obliku podruštvljavanja proizvodnje. Time se sugeriše misao da se dohodovno povezivanje u društvenoj reprodukciji ostvaruje u nekakvom »čistom« obliku koji više ne zavisi od »prljavo-judejske prakse tržišta«. Kako je to moguće a da se ipak novi oblik proizvodnje zasniva i na ekonomskim zakonitostima, ostaje tek da se objasni. Srodno tome je i shvatanje koje apsolutizovani suverenitet na-

Digitized by Google

Konsekvence etatističkog trenda su napetosti koje se stvaraju u nekoliko ključnih sfera društvenog života: u društvenom dogovaranju, na relaciji plan — tržište, nacionalne ekonomije — jedinstveno jugoslovensko tržište, u sferi društvene svojine, na planu delovanja SKJ itd. Osvrnućemo se na ova pitanja samo u najopštijim naznakama, ostavljajući da u nekoj drugoj prilici o njima podrobnije govorimo. Pođimo redom.

1) Već duže vremena suočavamo se sa pojavom da društveno dogovaranje među republikama i pokrajinama ili predugo traje ili da se sudeonici dogovaranja ne pridržavaju dogovorene politike. To onda dovodi i do blokade privrednog sistema koja sprečava društvenu reprodukciju na jedinstvenom jugoslovenskom privrednom području, što onda nanosi ne male štete ekonomskom i ukupnom razvoju zemlje. Međutim, uzroci neefikasnosti ne leže u samom principu dogovaranja — kako bi to želele da prikažu snage nostalgično vezane za centralistički sistem federacije — već, prvo, u činjenici da je on još uvek više državni nego samoupravno-delegatski princip i, drugo, da se on još uvek nedovoljno oslanja na tržišne kriterijume efikasnosti privređivanja. Stoga ima mesta za radikalna poboljšavanja prakse društvenog dogovaranja, bar u dva osnovna pravca: (a) u pravcu smanjivanja prostora državnom posredovanju, odnosno povećavanja prostora u kojem će se udruženi rad republika i pokrajina neposrednije međusobno sučeljavati i samostalnije ugrađivati i svoj klasni i svoj nacionalni interes u različitim vidovima društvenog dogovaranja i (b) u pravcu većeg respektovanja ekonomskih zakonitosti i uloge tržišta. To znači da naše društveno dogovaranje možemo i moramo oslobađati i elemenata državnog posredovanja i elemenata voluntarizma.

2) Staro pitanje: plan ili tržište još uvek se održava kao dilema ne samo naše teorije, nego i prakse. Međutim, morali bismo se brže oslobađati te i njoj sličnih dilema iz ranih faza postadministrativnog socijalizma, odnosno početnih faza razvoja samoupravljanja. Jer danas malo ko može osporavati da tržištu nije suprotnost svesno-plansko usmeravanje privrede na samoupravnoj osnovi, nego administrativno-centralistički sistem odlučivanja. Kao što, s druge strane, samoupravnom planiranju nije suprotnost tržište koje omogućava verifikaciju ekonomske racionalnosti privređivanja, nego samo ono tržište koje stihijno reprodukuje kapital-odnos.

Naša strateška orijentacija na integralno samoupravljanje ne može se ostvarivati posredovanjem državnog centralizma, već posredovanjem mehanizma tržišne ekonomije. To dvoje ne samo da nije inkompatibilno, nego se u ovoj istorijskoj fazi razvoja samoupravljanja uzajamno pretpostavlja i uslovljava.

3) Na relaciji nacionalne ekonomije — jedinstveno jugoslovensko tržište otvaraju se neka veoma složena pitanja koja ne trpe pojednostavljene odgovore. Jedno je od takvih pitanja: šta

---

cionalne ekonomije stavlja iznad ekonomskih zakonitosti. Najčešće ta shvatanja, bez obzira na njihov verbalni antietatizam, navraćaju vodu na mlin države.

Digitized by Google

se podrazumeva pod nacionalnim ekonomijama u uslovima samoupravne višenacionalne socijalističke zajednice? Pojam nacionalne ekonomije implicira ekonomsku samostalnost nacije, njeno neotuđivo pravo da raspolaže sopstvenim viškom rada i da, živeći u zajedništvu sa drugim nacijama, ravnopravno odlučuje o razvoju tog zajedništva. To je, kao što je poznato, bitna pretpostavka ekonomske ravnopravnosti bez koje nema niti može biti ni stvarne političke ravnopravnosti nacija. No, budući da se radi o samoupravnom socijalističkom zajedništvu, pojam nacionalne ekonomije uključuje jedinstvene osnove društvenog i političkog sistema kao što su samoupravni produkcioni odnos[20], društveni karakter svojine (kao druga strana, kao izraz samoupravnog produkcionog odnosa)[21], jedinstvena država kao subjekt međunarodnog prava[22], jedinstveno tržište itd.[23] Oba ta momenta — jedinstvene klasno-samoupravne osnove društvenog i političkog sistema i suverenitet nacionalne ekonomije — čine jedinstveni sadržaj pojma nacionalne ekonomije u našim uslovima. Prvi činilac ne negira drugi niti drugi negira prvi, već se međusobno pretpostavljaju i uzajamno uslovljavaju. Osobenost tih činilaca i njihov međusobni odnos daju jugoslovenskom zajedništvu takve odrednice kojima se nadilaze postojeći klasični oblici državnih sistema federacije i konfederacije ili, pak, sistemi ekonomskih integracija kao što su ZET, SEV i njima slični oblici integracija u savremenom svetu. Jer u uslovima jugoslovenskog zajedništva date su pretpostavke za ostvarivanje samoupravne samostalnosti nacionalnih ekonomija, ali i pretpostavke za njihovu dublju i svestraniju međusobnu integrisanost.

U tom kontekstu posmatrana, posebno je značajna dimenzija društvene svojine u pojmu nacionalne ekonomije. Jer, kao što je poznato, društvena svojina znači negaciju bilo čijeg svojinskog monopola. Društvena svojina, kako ju je definisao Edvard Kardelj, nije »monopolsko pravo... ni države, ni radnog kolektiva ni pojedinačnih radnika. Ona postaje zajednička svojina svih ljudi koji rade, to jest klasna svojina, u krajnjoj liniji znači da postaje svojina i svih članova društva«[24]. Prema tome, sa stanovišta razvoja društvene svojine u nas, neodrživ je ne samo svojinski monopol savezne države, nego i svojinski monopol nacionalne države, pokrajine ili opštine. To, dakako, ne znači da je društvena svojina (u smislu zajedničke svojine ili nesvojine) u koliziji sa pravom nacije da raspolaže sopstvenim viškom rada. Ali je sigurno da društvena svojina dolazi u koliziju sa retrogradnim tendencijama državno-svojinskog monopola nacionalne države. Društvena svojina nije u koliziji ni sa teritorijalnim principom društvene reprodukcije, koji

[20] U smislu procesa.
[21] Takođe u smislu procesa.
[22] Jedinstvena država u smislu funkcije nacionalne državnosti.
[23] Mogli bi se tome dodati još neki zajednički činioci društvenog i političkog sistema, kao, na primer, jedinstveni SKJ (dakako, ne u birokratsko-centralističkom, nadnacionalnom smislu), jedinstvena radnička klasa (dakako, ne u smislu anacionalnog entiteta) itd.
[24] E. Kardelj, *Pravci razvoja...*, cit. izd., str. 19.

Digitized by Google

je, kao što je poznato, bitan preduslov nacionalne državnosti i nacionalnog suvereniteta. Međutim, ukoliko se teritorijalni princip apsolutizuje, ukoliko se on pretvara u svojinski monopol u ime nacije, onda on, nesumnjivo, ne može biti kompatibilan sa pravcima razvoja društvene svojine. Teritorijalizacija rada i sredstava (društvenog kapitala), ukoliko je praćena procesom deetatizacije i jačanja samoupravljanja, ne samo da nije u suprotnosti, već je bitna pretpostavka društvene reprodukcije i procesa integracije na jedinstvenom jugoslovenskom privrednom području. Deetatizacijom teritorijalnog principa društvene reprodukcije udruženi rad dobija šansu da bude nosilac ekonomske samostalnosti naroda, a time i integracionih procesa kako unutar republika i pokrajina tako i preko nacionalnih i državnih granica. Time se stiču neophodni uslovi koji omogućavaju da, kako kaže Kardelj, isti oni principi koji važe za socijalističke ekonomske odnose među ljudima u udruženom radu vladaju, uz izvesne modifikacije, i u ekonomskim odnosima među narodima.

Iz toga proizlazi da stvarna dilema nije između nacionalnih ekonomija i jedinstvenog jugoslovenskog tržišta. Dovođenje u pitanje jedinstvenog jugoslovenskog tržišta u ime suvereniteta nacionalne ekonomije, ili, pak, dovođenje u pitanje nacionalne ekonomije u ime jedinstvenog jugoslovenskog tržišta, može da nikne samo na podlozi reetatizacije društvene svojine. Prema tome, stvarna dilema može da bude samo između samoupravno zasnovane i etatistički zasnovane nacionalne ekonomije. Nacionalne ekonomije shvaćene u samoupravnom smislu nisu niti mogu biti u suprotnosti sa jedinstvenim jugoslovenskim tržištem. Međutim, na podlozi rehabilitacije državno-svojinskog monopola one uzrokuju autarkičnost, nacionalno zatvaranje i razbijanje jedinstvenog jugoslovenskog tržišta, dakle, sve one negativne pojave sa kojima se susrećemo u praksi u novije vreme. Tako shvaćene nacionalne ekonomije u suprotnosti su ne samo sa jedinstvenim jugoslovenskim, nego i sa autentičnim nacionalnim interesom. Stoga, kad god imamo pojave autarkičnosti i zatvaranja, možemo se s pravom zapitati nisu li posredi zastoj u razvoju samoupravljanja i premoć državno-političkog racija nad racijom ekonomskih zakonitosti. Jer samo ta dva činioca uzeta zajedno — jačanje moći udruženog rada u sferi proširene reprodukcije i slobodno samoupravno tržište mogu predstavljati efikasnu branu svim vidovima zatvaranja u republičke, pokrajinske i opštinske atare. Na toj osnovi moguća je samoupravna integracija jugoslovenskog zajedništva, sa svim značenjima istorijske alternative etatizmu, kako onom separatističkom tako i onom unitarističkom.

4) Savez komunista već duže vremena stoji pred jednim relativno jasno eksponiranim problemom: kako očuvati klasno jedinstveni karakter organizacije i pri tome odlučno se suprotstavljati tendencijama birokratskog centralizma nadnacionalnog, unitarnog tipa, odnosno kako očuvati nacionalnu samostalnost njegovih delova i pri tome se ne manje odlučno suprotstavljati tendencijama sopstvene federalizacije? To je, u stvari, problem očuvanja

Digitized by Google

dijalektičkog jedinstva klasnog i nacionalnog u ulozi, delovanju i organizacionoj strukturi Saveza komunista. Svetska socijalistička i naša ranija iskustva su pokazala da etatistička organizacija društva unitarnog tipa pretvara jedinstveni (klasni) princip radničke avangarde u birokratsko-centralističku organizaciju nadnacionalnog karaktera. Oslanjajući se na model državne organizacije, kao pandan centralističkoj strukturi federalnog državnog centra, nekada je delovao snažan (u centralističkom smislu) federalni partijski centar. S druge strane, i u uslovima decentralizovane federacije, ukoliko nije usledio i dovoljno radikalan proces deetatizacije republika i pokrajina, kao pandan ojačanim (u etatističkom smislu) državnim centrima federalnih jedinica, stvaraju se njima odgovarajući nacionalni partijski centri. Ako je u prvom slučaju federalni partijski centar, u ime principa klasne jedinstvenosti avangarde, po svojoj moći odlučivanja daleko nadmašivao partijske centre republika i pokrajina, u drugom slučaju događa se obrnuto: partijski centri republika i pokrajina po svojoj moći odlučivanja daleko nadmašuju federalni partijski centar.

Ali nije problem u inverziji moći odlučivanja. Takva inverzija, štaviše, odgovara istorijskim potrebama samoupravnog društva i, razume se, izmenjenim odnosima u federaciji u kojima je težište odlučivanja preneto na republike i pokrajine. Jer izvan svake je sumnje da Savez komunista ne bi mogao da ostvaruje ulogu avangardnog borca za oslobađanje rada i intenziviranje klasno-političke aktivnosti radničke klase ukoliko se ne bi utemeljivao u nacionalnim sredinama, ukoliko ne bi bio priznata politička snaga nacije, promotor njenog interesa. Zastupajući stvarne, autentične interese naroda i narodnosti, republika i pokrajina, on nikada ne može doći u koliziju sa stvarnim, autentičnim interesima radničke klase kao celine.

Međutim, druga je stvar ako Savez komunista, odnosno njegova republička i pokrajinska rukovodstva, utemeljivanje u republici i pokrajini ostvaruje na način kojim, istina, jača svoju povezanost sa tehnobirokratskim strukturama, ali zato slabi svoju povezanost sa samoupravnim i delegatskim strukturama u bazi društva. Tada slabi i moć Saveza komunista da dvoji istinski interes nacije od interesâ birokratskih i tehnokratskih struktura koji se obično pokrivaju plaštom i samoupravnih i nacionalnih interesa. U tom slučaju povećava se i mogućnost da se i sâm Savez komunista nađe u položaju promotora usko shvaćenih, odnosno etatistički obojenih nacionalnih interesa svoje republike ili pokrajine. Problem, dakle, nastaje kada i ukoliko usko nacionalni princip počinje potiskivati klasni princip jedinstvenosti Saveza komunista, odnosno ukoliko postaje podlogom federalizacije Saveza komunista kao radničke avangarde.

Dva su moguća pravca izlaza iz začaranog kruga federalistički centralizam — unitaristički centralizam. I oba su data u našim programskim i političkim opredeljenjima.

Digitized by Google

Jedan je pravac u konsekventnom ostvarivanju uloge Saveza komunista kao unutrašnje snage samoupravnog pokreta radničke klase. To podrazumeva njegovu sposobnost, ali i rizik da katkad krene i protiv struje u naciji i nacionalnoj državi u kojoj deluje. Jer ono što je oficijelno legitimno, a birokratija ume dovoljno spretno da pribavlja oficijelni legitimitet, nije uvek i društveno i istorijski legitimno.

Drugi je pravac razvoja u produbljivanju demokratizma u samom Savezu komunista. Savez komunista može sa uspehom da se bori za ostvarivanje neposredne socijalističke demokratije samo ako po demokratizmu odnosâ i mehanizmu političkog odlučivanja u sopstvenim redovima bude išao ispred demokratizacije odnosâ u društvu. Sa tog stanovišta posmatrano, čini nam se da smo više postigli u demokratizaciji odnosâ na relaciji federalni partijski centar — republički i pokrajinski partijski centri nego na relaciji članstvo — partijska rukovodstva. To je, dakako, značajna, ali ipak samo jedna strana demokratizacije. Njen potpuniji smisao dolazi do izražaja tek u onoj meri u kojoj je partijsko članstvo u položaju stvarnog subjekta partijske politike, to jest u meri u kojoj je demokratski centralizam posredovan više subjektivitetom partijskog članstva nego hijerarhijskom pozicijom partijskih rukovodstava.[25]

*

Da rezimiramo: ne isključuju se nacionalna državnost i proces samoupravne transformacije nacionalnog bića, iako sa aspekta integralnog samoupravljanja nacionalna država ne može biti poslednja reč u rešavanju nacionalnog pitanja. Međusobno se, međutim, isključuju državni centralizam — bilo savezni bilo republički — i samoupravna osnova razvoja nacije i međunacionalnih odnosa. I jedan i drugi centralizam predstavljaju istorijski anahron teren za rešavanje nacionalnog pitanja. U centralističkoj federaciji nacionalno pitanje završava u unitarizmu; u decentralizovanoj federaciji koja bi se zasnivala na centralizmima federalnih jedinica imali bismo nacionalno pitanje na nekoj kombinovanoj etatističko-građanskoj osnovi, koje ne bi bilo lišeno ni konsekvenci unitarizma i hegemonizma, samo sa nešto drugačijim predznakom.

Istorijsko raskršće pred kojim se nalazi samoupravljanje, s obzirom na državu, relevantno je i za dalje procese nacionalne emancipacije. Jer, uz sva priznavanja realiteta državnog u biću nacije na sadašnjoj etapi njenog razvoja, istorijsku prevagu ima pitanje nacionalne emancipacije iz aspekta daljeg razvoja socijalističkog samoupravljanja, a ne iz aspekta daljeg razvoja dr-

[25] O dilemama koje se javljaju u vezi sa principom demokratskog centralizma ostavljamo sebi mogućnost da opširnije raspravljamo u nekoj drugoj prilici i na više prostora.

Digitized by Google

žave. Prevaga državnog nad samoupravnim prilazom pitanjima nacionalne emancipacije potiskivala bi ne samo razvoj socijalizma, nego bi, s obzirom na složeni nacionalni sastav skoro svih naših republika, vodila zaoštravanju međunacionalnih odnosa unutar njih, pa, razume se, i na jugoslovenskom prostoru. Razvitak socijalističkog samoupravljanja, odnosno ovladavanje udruženog rada sferom proširene reprodukcije, predstavlja ono odlučujuće prekoračenje državno-političkog nivoa nacionalne emancipacije pred kojim, inače, zastaju i kapitalizam i državni socijalizam.

Digitized by Google

Ranko Petković

Blokovi i međunarodna bezbednost

(Ravnoteža snaga, sfere interesa, vojno-politički savezi)

Ravnoteža snaga

U ranijim istorijskim razdobljima, kada je pravo na rat bilo vrhunski izraz suverenosti država, vladajuću vojno-strategijsku doktrinu je predstavljalo mišljenje da se mir može očuvati jedino uspostavljanjem ravnoteže snaga. Budući da u sistemu ravnoteže snaga učestvuje veći broj jačih i slabijih partnera, dolazilo je do stvaranja koalicija koje su, često nejednake po broju učesnika, bile približno ravne po svojoj materijalnoj snazi. Najizrazitiji primeri stvaranja koalicija velikih sila i njihovog čestog pregrupisavanja zabeleženi su u XIX veku, koji je smatran zlatnim dobom ravnoteže snaga. Dva svetska rata, koja su usledila, za jedne su bili dokaz iluzornosti sistema ravnoteže snaga, dok su za druge predstavljali dokaz da su takvi veliki sudari u međunarodnim odnosima mogući isključivo u vreme kada sistem ravnoteže snaga biva narušen usled nejednake materijalne snage koalicija velikih sila na kojima počiva.

Po mnogo čemu, koalicije velikih sila koje su nastale posle drugog svetskog rata i koje su postale protagonisti blokovske podele i hladnog rata vuku korene iz epoha u kojima su velike sile stvarale koaliciju da bi se oduprle tuđoj dominaciji ili uspostavile

Digitized by Google

svoju hegemoniju. Međutim, postoje okolnosti koje prekidaju kontinuitet sa prethodnim istorijskim razdobljima.

Prvo, politika ravnoteže snaga bila je vrhunski cilj kome su težile velike sile, pa i druge zemlje, u prošlosti da bi sprečile silu ili grupu sila sklonih ekspanzionizmu da ostvaruju svoju dominaciju i hegemoniju. Uprkos tome što se u suštini radilo o deljenju sveta, u skladu sa stepenom moći svake od velikih sila, ipak je ravnoteža snaga mogla biti smatrana regulatorom međunarodnih odnosa iz prostog razloga što drugog regulatora u to vreme nije bilo niti ga je moglo biti. U tom smislu se može istraživati u kojoj meri je ravnoteža snaga, kao istorijski uslovljena kategorija, ispoljavala svoja negativna i pozitivna dejstva. Međutim, vremena kada se putem ravnoteže snaga, koja počiva na koalicijama velikih sila, težilo regulisanju međunarodnih odnosa su neponovljivo prevaziđena. Ne samo zbog toga što je „pronađen" bolji koncept regulisanja stanja i odnosâ u međunarodnoj zajednici, već zato što ravnoteža snaga nije sprečila dva svetska rata niti može da opstane kao princip u vreme suverene jednakosti država. Umesto principa ravnoteže snaga, uspostavlja se sistem kolektivne bezbednosti koji počiva na ravnopravnosti i jednakom učešću svih država u odbrani od agresije. Zbog promene tih istorijskih okolnosti formiranje vojnih koalicija predstavlja kršenje suverene jednakosti država i obnavljanje sistema ravnoteže snaga koji je prevaziđen sistemom kolektivne bezbednosti.

Drugo, udruživanje velikih sila i grupa država u koalicije i nastojanje da se ostvari sistem ravnoteže snaga moglo je u prošlosti, uz primenu sile, da posluži prolaznom i parcijalnom obezbeđivanju mira. U naše vreme, u sklopu naučno-tehnološke revolucije, došlo je do otkrića nuklearnog oružja koje, u slučaju da bude upotrebljeno, može da dovede do sveopšteg uništenja. Usled toga grupisanje velikih sila i država u antagonističke vojne koalicije može da dovede do sukoba koji bi bili povod za upotrebu nuklearnih oružja i time do uništenja života na Zemlji. Budući da je efektivna primena sile u stvaranju svih koalicija u prošlosti i u regulisanju sistema ravnoteže snaga predstavljala glavni faktor, nastupilo je vreme u kome taj faktor može da dovede do sveopšteg uništenja. To znači da ni vojne koalicije velikih sila ni sistem ravnoteže snaga — budući da su neodvojivi od primene sile — ne mogu da budu regulator odnosâ u međunarodnoj zajednici.

Ipak, tvrdnja da i savremeni međunarodni odnosi počivaju na ravnoteži snaga može da se dokazuje i da se osporava posredstvom više argumenata. U svakom slučaju, koliko je netačno tvrditi da je ravnoteža snaga i danas osnovni regulator života međunarodne zajednice, tako je isto neuputno smatrati da ravnoteža snaga nije u savremenim uslovima jedan od važnih činilaca stanja u međunarodnim odnosima. U toj složenoj dijalektičkoj sintagmi svakako je najvažnije sledeće: (a) da se ravnoteža snaga, kao jedan od principa regulisanja međunarodnih odnosa, pojavljuje u uslovima postojanja i delovanja centara političke, eko-

Digitized by Google

nomske i vojne moći koji nastupaju sa pozicija sile i (b) da je ravnoteža snaga, kao princip regulisanja međunarodnih odnosa, nespojiva sa korenitom demokratizacijom međunarodnih odnosa.

Faktori blokovske ravnoteže snaga

Budući da su nosioci ravnoteže snaga, po pravilu, sile koje se po mnogo čemu razlikuju, postoji više koloseka na kojima se vrši uravnotežavanje njihove moći: ideološki, politički, ekonomski, vojni. To uravnotežavanje je u biti principa ravnoteže snaga, budući da on, kao statička kategorija, nikada i ne može biti apsolutno sproveden u međunarodnim odnosima, kojima je svojstven dijalektički dinamizam.

U posleratnom svetu kao najvažniji činioci ravnoteže snaga pojavljuju se vojna moć, ekonomska snaga, političko delovanje i ideološki uticaj. Budući da se pojavljuju u različitim proporcijama na strani jedne i druge blokovske grupacije, tek u svom ukupnom dejstvu utiču na uspostavljanje ravnoteže snaga u njihovim međusobnim, pa i širim međunarodnim odnosima.

a) Kada je reč o vojnoj moći kao faktoru ravnoteže blokovskih sila, u čitavom posleratnom periodu poenta je bila i ostala na njihovoj težnji za postizanjem prednosti u kvantitativnom i kvalitativnom nuklearnom i konvencionalnom naoružanju. U tom kontekstu blokovske sile pridaju veliki značaj vojnim bazama i uporištima različite vrste na teritorijama drugih država, kao i drugim komponentama vojne moći.

b) Kada je reč o ekonomskoj moći, ona u sistemu ravnoteže snaga ima trostruki značaj: prvo, pojavljuje se kao izvanredno značajna komponenta vojne moći; drugo, kao efikasno sredstvo političkog delovanja; treće, kao pokazatelj ideoloških prednosti određenog društveno-ekonomskog modela.

c) Kada je reč o političkom delovanju, ono ima nemerljiv značaj s obzirom na težnju blokova da podele svet na svoje sfere uticaja. Širenjem svog političkog uticaja blokovske sile nastoje da ojačaju svoje pozicije i da steknu odgovarajuće prednosti u sistemu ravnoteže snaga.

d) Kada je reč o ideološkom uticaju, koji u osnovi izražava pragmatične političke interese blokovskih sila, njegova upotrebna vrednost postaje sve šira u savremenim međunarodnim odnosima.

Ovi činioci ravnoteže snaga projicirani su u globalnoj strategiji blokovskih grupacija i predstavljaju ugaone stubove njihove moći i uloge u međunarodnim odnosima.

Odnosi blokova u sistemu ravnoteže snaga

Iako ravnoteža snaga nikada ne može da bude apsolutna, ipak postoji stanje ravnoteže u kome ni jedna ni druga blokovska grupacija ne poseduju takve prednosti da bi mogle ostvariti svoju

Digitized by Google

dominaciju. Pri tome treba imati u vidu dve stvari koje se, u sadašnjim međunarodnim odnosima, podrazumevaju pod stanjem ravnoteže snaga: ravnoteža snaga koja proističe iz obostranog posedovanja nuklearnog oružja i nemogućnosti da bude upotrebljeno bez opasnosti od obostranog uništenja (takozvana ravnoteža straha) i ravnoteža snaga koja proističe iz balansa klasičnih instrumenata moći i uticaja blokovskih sila. Iako se smatra da je ravnoteža atomskog straha od presudnog značaja za stanje ravnoteže snaga, ipak blokovske sile nastoje da ne dođe do neravnoteže ni u kome domenu koji ima značaja za njihove međusobne odnose.

Odnosi blokova u stanju poremećene ravnoteže snaga

Poremećaji predstavljaju zakonitost u primeni principa ravnoteže snaga. Dok slabiji partner teži uspostavljanju ravnoteže, jači partner nastoji da iskoristi prednosti do kojih je došao. U prethodnim istorijskim razdobljima takvi poremećaji ravnoteže snaga najčešće su vodili u rat. U današnje doba stečena prednost nije *carte blanche* za ulazak u globalni rat, ali biva iskorišćena za dalje jačanje stečenih pozicija. Međutim, poremećena ravnoteža snaga ne predstavlja samo podsticaj za partnera koji je stekao prednosti da ih iskoristi za jačanje svojih pozicija, već može da bude razlog za partnera koji je došao u podređeni položaj da preduzme ofanzivne korake u nekom domenu koji ulazi u sklop ravnoteže snaga da bi pojačao svoje pozicije. U današnje vreme, zbog svojevrsnog dvojstva ravnoteže snaga — relativno statična ravnoteža snaga u sferi mogućnosti obostranog nuklearnog samouništenja, uporedo s dinamičnim promenama u širem sklopu ravnoteže snaga — partner koji je došao u nepovoljniji položaj ne rizikuje po automatizmu da će jači partner iskoristiti njegove ofanzivne postupke, u ovom ili onom domenu relevantnom za ravnotežu snaga, kao *casus belli*. Otuda poremećena ravnoteža snaga obiluje opasnostima koje mogu proizaći iz riskantnih postupaka i blokovske sile koja je došla u relativno nadmoćniji i one koja je dospela u relativno podređeniji položaj. U tom smislu se i može tumačiti stav onih teoretičara koji, iako ne prihvataju tezu da je princip ravnoteže snaga regulator međunarodnih odnosa, u primenjenoj spoljnoj politici istupaju protiv svega što bi dovelo do poremećaja ravnoteže snaga dveju blokovskih grupacija.

Načini ostvarivanja prednosti u sistemu ravnoteže snaga

Kao i u svim dosadašnjim sistemima ravnoteže snaga, prednosti se ostvaruju u različitim sferama, ali najčešće: uvođenjem novih oružja, teritorijalnom ekspanzijom, uspostavljanjem savezništva, jačanjem ukupne ekonomske moći. Međutim, za razliku od vre-

Digitized by Google

mena kada se u sistemu ravnoteže snaga javljao veći broj autonomnih centara moći, u posleratnom periodu je, u većoj ili manjoj meri, izvršena bipolarizacija ravnoteže snaga na globalnom nivou: na jednoj strani — jedna supersila sa svojim blokom, na drugoj strani — druga supersila sa svojim blokom. Ipak, do totalne bipolarizacije sveta nije došlo. U takvoj situaciji prednost može da se ostvaruje, pored navedenoga, i jačanjem monolitnosti u svojoj i podsticanjem heterogenosti interesâ u suparničkoj vojno-političkoj grupaciji; privlačenjem zemalja koje se nalaze izvan vojno-političkih grupacija u svoju sferu interesa; ideološkom indoktrinacijom; sredstvima psihološkog rata; preimućstvima vlastitog društveno-ekonomskog modela razvoja; ekonomskim iznurivanjem partnera u trci u naoružavanju itd.

U ranijim istorijskim razdobljima, kada je u ravnoteži snaga učestvovao (a) veći broj partnera, kada se ona ostvarivala (b) u užim geografskim područjima i kada nije postojala (c) ravnoteža atomskog straha, neposredne opasnosti od poremećaja ravnoteže snaga bile su relativno veće. U današnje vreme, kada se ravnoteža snaga ostvaruje (a) na globalnom nivou, kada je u najvećoj meri svedena (b) na odnose supersila i kada je (c) nuklearnim paritetom obezbeđena od radikalnijih oscilacija, poremećaji ravnoteže snaga se nalaze pod relativno većim stepenom kontrole.

Sfere interesa

Kao izraz politike sa pozicija sile, sfere interesa su sastavni deo svih u istoriji poznatih sistema dominacije i hegemonije. U naše vreme svojevrstan monopol na sfere interesa ostvarile su dve supersile, uprkos sličnim pretenzijama i nekih drugih sila. Sfere interesa supersila se šire u nekoliko koncentričnih krugova: u prvi krug ulaze članice njihovih vojno-političkih grupacija; u drugi krug zemlje koje su iz istorijskih, geografskih, civilizacijskih, ideoloških i drugih razloga bliže jednoj ili drugoj supersili; u treći krug zemlje koje se nalaze u zoni takozvanih nerazgraničenih interesa. Uslovno rečeno, sa stanovišta političkih pretenzija blokovskih sila, čitav svet je podeljen na njihove sfere interesa. Iako je prvi posleratni hladnoratovski pokušaj totalne bipolarizacije međunarodnih odnosa doživeo neuspeh, supersile se nisu odrekle težnje da uspostave svoju dominaciju i hegemoniju u globalnim razmerama. Sfere interesa su postale i instrument i cilj globalne strategije blokovskih grupacija.

Iako blokovske sile nastoje da u svoju sferu interesa uključe što širi krug zemalja u skladu sa realnim mogućnostima da to u praksi i ostvare, ipak postoje izvesna pravila ponašanja u razgraničavanju koje zemlje spadaju u sferu interesa jedne ili druge blokovske grupacije.

Digitized by Google

Geopolitički faktor u sticanju i podeli sfera interesa

U ranijim istorijskim razdobljima, kada su komunikacijske veze bile znatno nerazvijenije, a mobilnost armije i domet oružja mnogo manji, geopolitički faktor u sticanju i podeli sfera interesa igrao je prvorazrednu ulogu. Sve velike sile su nastojale da u svojoj neposrednoj geografskoj blizini uspostave svoju sferu interesa. Prvo radikalnije odstupanje od tog principa u novije doba bilo je u eri podele kolonija, kada se uspostavljaju i razgraničavaju sfere interesa u prostorima geografski udaljenim od metropola. U globalnoj strategiji supersila, u vreme sve uže komunikacijske povezanosti sveta, velike mobilnosti armije i totalnog dometa modernog oružja, geografski faktor u sticanju i podeli sfera interesa i jeste i nije izgubio svoj značaj.

Nije ga izgubio kada se ima u vidu da blokovske sile s najvećom odlučnošću nastoje da spreče protezanje sfere interesa suparničke sile do svojih granica, odnosno kada nastoje da se okruže vlastitom sferom interesa. U tom pogledu ništa se nije izmenilo u odnosu na ranija vremena: susedne zemlje, po pravilu, ulaze u sferu interesa sile koja se pojavljuje kao nosilac dominacije i hegemonije. Međutim, sfere interesa se protežu i daleko od vlastitih granica i ne retko dotiču i granice suparničke blokovske sile. U tom smislu geografski faktor u sticanju i podeli sfera interesa izgubio je primat koji je nekada imao. O toj dijalektičkoj protivrečnosti svedoči i asimetrični položaj blokovskih sila u odnosu na dejstvo geopolitičkog faktora u sticanju i podeli njihovih sfera interesa: u sferi interesa jedne supersile, u prvom koncentričnom krugu, koji obuhvata zemlje Varšavskog ugovora, geopolitički faktor je igrao prvorazrednu ulogu: u sferi interesa druge supersile u prvom koncentričnom krugu, koji obuhvata zemlje Atlantskog pakta, geopolitički faktor u užem smislu tog pojma je bez vidnijeg značaja.

Istorijski faktor u sticanju i podeli sfera uticaja

Budući da je geopolitički faktor imao prvorazredan značaj u sticanju i podeli sfera interesa u prošlosti, na njega se logikom takozvanih stečenih prava nadovezuje istorijski faktor u razgraničavanju sfera interesa.

Istorijski argumenti kojima operišu blokovske sile u razgraničavanju svojih sfera uticaja datiraju kako iz ranijih epoha tako i iz novijeg vremena. Iako se teško odriču stečenih prava, promene u odnosu snaga dovode do delimičnog ili potpunog negiranja istorijskih zona uticaja. U posleratnom periodu SAD su zasnovale svoju široku sferu interesa u evropskom prostoru, dok je druga supersila prodrla i na latinskoameričko i afričko područje.

Digitized by Google

Unutrašnji sistemi kao faktor u sticanju i podeli sfera interesa

U vreme svog punog uspona papska država je imala tapiju na sve države kojima su na čelu stajali katolički vladari. Žandarmska uloga Svete alijanse počivala je na odbrani postojećih društvenih sistema od revolucionarnih potresa. Carska Rusija je imala posebne ingerencije u odnosu na takozvane zemlje pravoslavlja. To su neki najeklatantniji istorijski primeri sticanja i podele sfera interesa na osnovu ideoloških kriterija.

U nastojanju da podele svet na svoje zone uticaja, blokovske sile su kao vrhovni kriterij istakle pripadnost istoj „ideološkoj porodici". SAD su stale na čelo zapadnih, kapitalističkih zemalja, a SSSR na čelo istočnih, socijalističkih zemalja. Vojno-političke grupacije supersila predstavljene su kao produžetak i sublimacija društveno-ekonomskih sistema: Varšavski ugovor kao vojno-odbrambeni organizam socijalističkih, a Atlantski pakt kao vojno-odbrambeni mehanizam kapitalističkih zemalja. Iako se vojno-političke grupacije supersila, pa ni same supersile, ne mogu identifikovati sa društveno-ekonomskim sistemima, budući da su i socijalizam i kapitalizam svetski procesi, ipak je u blokovskoj podeli i politici supersila ideološkoj dimenziji pridata prvorazredna uloga.

U odnosu na geopolitički faktor u sticanju i podeli interesa supersila, ideološki faktor se u čitavom posleratnom periodu pokazao kao neuporedivo dinamičniji. Može se čak reći da je ideološki faktor u velikoj meri uticao i na razgrađivanje zona interesa zasnovanih na geopolitičkim i istorijskim razlozima.

U sklopu svoje globalne strategije SAD su se na različite načine angažovale u nametanju prozapadnih režima i gušenju progresivnih pokreta, štiteći i šireći svoju sferu interesa. Primerâ takve američke akcije ima na svim kontinentima. U nekim slučajevima došla je do izražaja podela uloga u okviru zapadne alijanse, naročito kada je reč o Africi.

Iz pisanja sovjetskih politikologa proističe da njihova zemlja pripisuje sebi vodeću ulogu u sprezi triju glavnih revolucionarnih faktora našeg vremena: zemalja takozvane socijalističke zajednice, komunističkih i radničkih partija u kapitalističkim zemljama i nacionalnooslobodilačkog pokreta. Time je, u suštini, definisana i široka sfera interesa ove supersile. Ta sfera interesa je specifična u odnosu na klasične sfere interesa: ne obuhvata samo države, već i društvene snage i oslobodilačke pokrete. Pobedom tih društvenih snaga i oslobodilačkih pokreta automatski bi se proširile efektivne granice zone uticaja ove supersile, pod uslovom, razume se, da društvene snage i oslobodilački pokreti o kojima je reč prihvataju njenu rukovodeću ulogu.

Značajna su neka nova teorijsko-politička objašnjenja ponašanja supersila u različitim koncentričnim krugovima njihovih zona interesa. Teorija ograničenog suvereniteta znači da vodeća sila ima pravo da interveniše u krugu zemalja Varšavskog ugovora, odnosno takozvane socijalističke zajednice, ukoliko smatra da je

Digitized by Google

u njima doveden u pitanje postojeći društveno-ekonomski sistem ili njihov međunarodni položaj. Na osnovu teorije ograničenog suvereniteta vodeća sila prisvaja sebi pravo da interveniše svim sredstvima koja joj stoje na raspolaganju u očuvanju svoje sfere interesa. Ista je sadržina shvatanja i primene principa takozvanog proleterskog internacionalizma, samo je znatno šira, budući da vodeća sila na osnovu principa proleterskog internacionalizma gradi odnose ne samo sa zemljama takozvane socijalističke zajednice, već i sa zemljama koje se nalaze »na putu socijalističke orijentacije«. Ona time daje sebi odrešene ruke za upotrebu svih sredstava koja joj stoje na raspolaganju da bi obezbedila svoju sferu interesa (Avganistan).

Sve ove okolnosti svedoče o izvanrednom značaju ideološkog kriterija u sticanju i podeli sfera interesa supersila i njihovih vojno-političkih grupacija u periodu posle drugog svetskog rata.

Obezbeđivanje postojećih i sticanje novih sfera interesa

Svaka sila ispoljava dvojaku težnju u odnosu na svoju sferu interesa: da bude što čvršća iznutra i da bude prihvaćena spolja. Zavisi od njene snage da li će uspeti i u jednom i u drugom. U okviru svoje sfere interesa vodeća sila uređuje unutrašnje odnose na način za koji smatra da će biti najcelishodniji za očuvanje suprematije. U nekim slučajevima presudna je vojna, u nekim ekonomska moć. Priznanje sfera interesa od strane drugih međunarodnih partnera vrši se u sklopu ravnoteže snaga. Ukoliko su partneri podjednake snage, tada akceptiraju uzajamne interese. Ako su nejednake snage, slabiji partner mora da bude spreman na ustupke. Ova dva modela su prisutna u svim ugovornim podelama sfera interesa u novijoj istoriji.

Priznanje sfere interesa jednog ili više partnera može biti u vidu formalnog ugovora, džentlmenskog sporazuma ili faktičkog političkog akceptiranja. U političkom i pravnom poretku Ujedinjenih nacija ne postoji mogućnost sklapanja sporazumâ te vrste, jer su protivni principu suverene jednakosti država. Sporazum u Jalti je nagovestio eru džentlmenskih sporazuma, odnosno političkih dogovora o sferama interesa.

Sudbina svih sporazuma o sferama interesa, i pisanih i nepisanih, jeste podjednaka: oni zavise od odnosa snaga. Sila koja je u ekspanziji i koja ne zazire od represalija ne mari za svečane dogovore i preuzete obaveze. Sila koja je u inferiornijem položaju nema sredstava da spreči preraspodelu sfera interesa. Nove sfere interesa se kroje diktatom ili nagodbama.

Sve je to primenljivo i na sfere interesa u periodu posle drugog svetskog rata, ali s nekim novim dimenzijama. U osnovi, postoji razlikovanje između tri područja sfera interesa. U prvo područje ulaze zemlje koje se nalaze u vojno-političkim savezima supersila. Za njih se smatra da se nalaze pod atomskim kišobra-

Digitized by Google

nom jedne ili druge supersile. Svaka supersila prihvata i priznaje vodeću ulogu druge u njenoj vojno-političkoj grupaciji. U tom prvom području zone interesa su politički akceptirane kao neprikosnovene, kao blokovski *status quo*, u kome mogu, eventualno, da nastupaju promene iz unutrašnjih, ali ne iz spoljnih razloga. U drugo područje ulaze zemlje koje faktički nisu članice vojno-političkih saveza, ali iz istorijskih, geopolitičkih i ideoloških razloga spadaju u zonu interesa jedne ili druge supersile. Te zemlje se ne nalaze, po automatizmu, pod atomskim kišobranom. Zavisi od odnosa snaga — odnosa snaga izvan nuklearnog pariteta — da li će supersile uzajamno respektovati svoje pozicije u tim zemljama. Na tom području postoji jedna konstanta stabilnosti, ali je pomeranje granica sfera uticaja moguće. Na trećem području, gde ne postoje razgraničene sfere interesa supersila, na kome je moguće širenje svog i suzbijanje suparničkog uticaja, konfrontacija supersila je latentnog karaktera. Zavisi od globalnog odnosa snaga, međunarodne konstelacije, strategije nastupanja supersila, otpornosti zemalja o kojima je reč da li će koja od supersila pristi širenju svoje sfere uticaja na tom području.

Kada je primena sile bila međunarodno-pravno legalna, sfere interesa su bile u središtu javne i tajne diplomatije velikih sila. Iako je u pravnom i političkom poretku Ujedinjenih nacija primena sile zabranjena, a suverena jednakost država zajemčena, ipak politika sfera interesa igra izuzetno značajnu ulogu u političkoj i vojnoj strategiji blokovskih sila, do te mere da po teritorijalnom opsegu koji zahvata, po svojim globalnim dimenzijama, premašuje sve primere iz prošlosti.

Vojno-politički savezi

Teza da su vojni savezi velikih sila faktor bezbednosti u svetu počiva na tvrdnji da su zemlje koje se nalaze pod atomskim kišobranom jednog bloka zaštićene od agresije drugog bloka. Smatra se da su i jedan i drugi blok do te mere izjednačili svoje snage da se moraju uzajamno respektovati, da moraju akceptirati postojeće blokovske sfere interesa i da bez opasnosti od uzvratnog udarca ne mogu izvršiti agresiju ni na jednu zemlju koja pripada suprotnom bloku. Pri tome se posebno ima u vidu da postoji ravnoteža straha, to jest da i jedna i druga blokovska grupacija raspolažu nuklearnim oružjem i da ni jedna ne bi smela da ga upotrebi bez opasnosti od obostranog uništenja.

Teza da vojno-politički savezi velikih sila nisu faktor bezbednosti ni za zemlje koje se nalaze pod njihovim kišobranom ni u okviru međunarodne zajednice u celini počiva na saznanju da se bezbednost ne može postići silom oružja. Iako se smatra da ni jedna blokovska grupacija ne sme napasti drugu zbog razorne upotrebe nuklearnog oružja, ipak politička i vojna strategija svake blokovske grupacije počiva na tvrdnji da je njena bezbednost ugrožena zbog agresivnih namera suparničke strane. Pri tome se na-

Digitized by Google

vodi da su mogući različiti oblici ratovanja bez upotrebe strategijskog nuklearnog oružja, kao što se u nekim procenama ide i dotle da bi jedna od dveju strana bila u preimućstvu zahvaljujući sposobnosti svog »prvog udara«. U političkoj atmosferi koja vlada u zemljama unutar blokovskih grupacija nije prisutno osećanje bezbednosti, već ugroženosti od napada spolja. Ovim faktima ne treba ništa dodavati: vojno-politički savezi ne samo da nisu siguran nosilac bezbednosti u međunarodnim relacijama, već su faktor konfrontacije i opasnosti od svetskog nuklearnog sukoba.

Kada je reč o pojedinačnoj bezbednosti država koje se nalaze u vojno-političkim savezima velikih sila, njihova bezbednost nije ugrožena samo latentnom opasnošću od agresivnog napada suparničke blokovske grupacije, već i od vodeće sile i grupe sila koje imaju dominantnu ulogu u dotičnoj blokovskoj grupaciji. U okviru ovog rada nema ni prostora ni potrebe za detaljnijim analiziranjem teze o sužavanju stepena ugovornog kapaciteta država koje stupaju u članstvo vojno-političkih saveza velikih sila. U svakom slučaju, reč je o tome da se države odriču izvesnih prerogativa u zamenu za određene garantije bezbednosti. U svakom vojno-političkom savezu uspostavlja se određena varijanta hijerarhije u kojoj dominantan položaj zauzima vodeća sila ili grupa sila koje obrazuju odgovarajući rukovodeći centar, formalne ili neformalne prirode. Subordinacija bi trebalo da bude u službi bezbednosti, ali ona to nije. Ova teorijska aksioma, koja je sastavni deo shvatanja suverenosti država, može da bude potkrepljena konkretnim primerima iz prakse i jedne i druge blokovske grupacije. Istina, mogla bi se praviti poređenja o »sistemu odnosa« koji vladaju u Atlantskom paktu i Varšavskom ugovoru. Teritorijalna povezanost, niži nivo ekonomskog razvoja, striktnija privrženost jednom ideološkom modelu, debalans u vojnoj i ekonomskoj moći vodeće sile i drugih zemalja članica, veći stepen međusobne integrisanosti, veća uloga oružanog faktora u specifičnim istorijskim i geopolitičkim uslovima su karakteristika stanja u okviru istočnog bloka. U okviru zapadnog bloka od presudnog značaja je ekonomska i vojna nadmoćnost vodeće sile, veći stepen pluralizma ekonomskih i političkih interesa usled teritorijalne odvojenosti vodeće sile i drugih zemalja članica, širi manevarski prostor za političko delovanje, tendencija ka uravnotežavanju ekonomske snage vodeće sile i grupacije evropskih država itd. Međutim, uprkos tim razlikama koje proističu iz niza objektivnih okolnosti, ali i koje se zloupotrebljavaju u propagandne svrhe da bi se dokazalo da je đavo na drugoj strani, sila i moć ostaju faktori od presudnog značaja za regulisanje stanja i odnosâ unutar i jednog i drugog bloka, nauštrb i nacionalnog suvereniteta i bezbednosti zemalja članica. Kao primer bi se moglo navesti da su politički krugovi u SAD čak i u trenucima dalekih nagoveštaja da bi predstavnici Komunističke partije Italije mogli ući u vladu stavili do znanja da je to u suprotnosti sa članstvom ove zemlje u Atlantskom paktu. To se u vidu političkog demarša izrazilo i prilikom ulaska četvorice komunista u francusku vladu. Prošireno je shvatanje

Digitized by Google

da bi se vodeća sila ili grupa sila zapadnog bloka angažovala ne samo političkim, već i drugim sredstvima u slučaju kada bi jedna članica bloka odlučila da ga napusti. Da se u ovom slučaju ne radi o pukim pretpostavkama, dovoljno je navesti da su sve partije evrokomunizma, pa i neke druge, koje su u suštini protiv blokovske politike, bile prinuđene da u svojim programskim dokumentima izričito navedu da u slučaju dolaska na vlast ne bi menjale međunarodni položaj svojih zemalja, odnosno da bi poštovale preuzete obaveze u okviru zapadne alijanse.

Navedene okolnosti jasno pokazuju da se zemlje učlanjene u vojno-političke saveze velikih sila javljaju kao glavni nosioci opasnosti od rata u odnosu na opštu međunarodnu bezbednost, a da je u isto vreme i njihova vlastita bezbednost dvostruko ugrožena: i od strane suprotnog bloka i od strane vodeće sile i grupe sila u vlastitom bloku. Time se potvrđuje da su vojno-politički savezi velikih sila faktor koji ugrožava i međunarodnu bezbednost i nacionalnu bezbednost država u suparničkom i vlastitom bloku.

Vojno-politički savezi velikih sila, povrh svega, ugrožavaju bezbednost zemalja koje se nalaze izvan jednog i drugog bloka. Prema blokovskim doktrinama, zemlje izvan blokova nalaze se u takozvanim sivim zonama, zonama neraščišćenih interesa, zonama podobnim za ekspanziju, konfrontaciju i pripajanje jednom ili drugom bloku u vidu novoosvojenih sfera interesa. U doba hladnog rata blokovi su nastojali da zemlje izvan blokova uvuku u orbitu svojih interesa i angažuju u međublokovskom konfliktu. U tom razdoblju međunarodnih odnosa blokovske sile su posredstvom oružanih intervencija i drugih vidova mešanja u unutrašnje poslove suverenih zemalja nastojale da podele svet na sfere uticaja u cilju uspostavljanja svoje dominacije i hegemonije. Politika sa pozicija sile bila je glavno sredstvo jačanja blokovskih potencijala u sukobljavanju sa suparničkom stranom. U »medenom mesecu« detanta velike sile i njihove blokovske grupacije su prišle sporazumnom regulisanju međusobnih interesa. To je bio vidan zaokret u odnosu na njihovo međusobno »opštenje« u toku hladnog rata. Međutim, kada su u pitanju treće zemlje, zemlje izvan blokovskih grupacija, reklo bi se da je u još većoj meri došla do izražaja ekspanzionistička politika blokova. Primirje u međusobnim odnosima, u onom prostoru u kome se nalazi težište njihovih vojno-političkih grupacija, pratila je politika osvajanja novih pozicija u zemljama koje nisu pripadale ni jednom ni drugom bloku. Na taj način ograničeni blokovski detant, koji je ispoljio niz pozitivnih efekata u regulisanju spornih pitanja u međublokovskim odnosima, nije doneo i veći stepen bezbednosti zemljama izvan blokova. Moglo bi se čak reći da je njihova bezbednost postala još ugroženija.

Ne prenebregavajući ni agresivnu i hegemonističku politiku pojedinih zemalja izvan dveju velikih vojno-političkih grupacija, slobodno se može reći da osnovnu pretnju bezbednosti neutralnih i nesvrstanih zemalja predstavlja upravo politika blokova. Suža-

Digitized by Google

vajući argumentaciju samo na evropske okvire, sasvim je izvesno da ni jedna evropska neutralna zemlja ne ugrožava bezbednost bilo koje druge neutralne zemlje, kao što ni jedna evropska nesvrstana zemlja ne ugrožava bezbednost bilo koje druge nesvrstane zemlje. To isto može da se kaže i za međusobne odnose evropskih neutralnih i nesvrstanih zemalja. One ostvaruju visok stepen saradnje u okviru Konferencije o evropskoj bezbednosti i saradnji, kao i u pokretu nesvrstanosti, u kome se evropske neutralne zemlje pojavljuju sa statusom pozvanog gosta. Prema tome, ukoliko postoji osećanje nesigurnosti i bojazan za vlastitu bezbednost u neutralnim i nesvrstanim zemljama Evrope, onda je reč o opasnostima koje proističu iz blokovske podele i politike blokova u Evropi. Upravo na ovom primeru se jasno pokazuje da vojno-politički savezi nisu faktor bezbednosti, već nosilac opasnosti od agresije.

Vojni savezi i sistem kolektivne bezbednosti

Ugovori o osnivanju vojno-političkih saveza velikih sila, u svom tekstu, vezuju se za sistem kolektivne bezbednosti Ujedinjenih nacija, posebno za član 51. Povelje o pravu na individualnu i kolektivnu samoodbranu i glavu VIII Povelje o regionalnim sporazumima. Kompletna frazeologija i Severoatlantskog pakta i Ugovora o prijateljstvu i saradnji između (NR Albanije), NR Bugarske, NR Mađarske, Nemačke DR, NR Poljske, NR Rumunije, SSSR i Čehoslovačke Republike, takozvanog Varšavskog ugovora, usredsređena je na to da ih prikaže kao sisteme bezbednosti uklopljene u politički i pravni poredak Ujedinjenih nacija. Kao svoj vrhovni interes ugovorne strane, i u jednom i u drugom slučaju, ističu želju da žive u miru i da unapređuju međunarodnu saradnju. U članu 5. Ugovora organizacije Severoatlantskog pakta se kaže: »Ugovorne strane saglasile su se da će oružani napad protiv jedne ili više njih u Evropi ili Severnoj Americi biti smatran za napad protiv svih njih i sledstveno tome se saglašavaju da će svaka od njih, ako se takav oružani napad dogodi, iskorišćavajući pravo na individualnu ili kolektivnu odbranu, priznato članom 51. Povelje Ujedinjenih nacija, pomoći stranu ili strane ugovornice tako napadnute, preduzimajući odmah individualno i u zajednici sa drugim stranama akciju koju budu smatrale za potrebno, uključujući upotrebu oružane sile, u cilju uspostavljanja i održavanja bezbednosti severoatlantske oblasti. Savet bezbednosti biće odmah obavešten o svakom takvom oružanom napadu i svima merama preduzetim usled toga. Te mere će biti okončane kada Savet bezbednosti bude preduzeo mere potrebne za uspostavljanje i održavanje međunarodnog mira i bezbednosti.« Sve to, *mutatis mutandis*, kaže se i u članu 4. Varšavskog ugovora: »U slučaju oružanog napada u Evropi bilo koje države ili više država na jednu ili na više država ugovornica, svaka će ugovornica,

Digitized by Google

ostvarujući pravo individualne ili kolektivne samoodbrane, u skladu sa članom 51. Povelje Ujedinjenih nacija, hitno pružiti pomoć državi ili državama žrtvama napada, samostalno ili u sporazumu s drugim državama ugovornicama, svim sredstvima koja smatra potrebnim, uključujući i upotrebu oružane sile. Države ugovornice odmah će se savetovati o zajedničkim merama koje treba preduzeti u cilju uspostavljanja i održavanja međunarodnog mira i bezbednosti. O merama preduzetim na osnovu ovog člana biće obavešten Savet bezbednosti, u skladu s odredbama Povelje Ujedinjenih nacija. One će biti obustavljene čim Savet bezbednosti preduzme potrebne mere za uspostavljanje i održavanje međunarodnog mira i bezbednosti.«

Pozivanje na član 51. Povelje UN, koji, kao jedini iznimak u odnosu na princip zabrane upotrebe sile i pretnje silom, dozvoljava upotrebu sile u cilju nužne samoodbrane, iskorišćeno je, u krajnjoj liniji, u političko-propagandne svrhe, kao sastavni deo političke mimikrije koja treba da pokaže miroljubivi i defanzivni karakter svake vojno-političke grupacije — u odnosu prema drugoj! S obzirom na to da se vodeće sile blokova, kao i neke druge blokovske države, nalaze među stalnim članicama Saveta bezbednosti i da su upotrebom i zloupotrebom veta i svojom celokupnom politikom u posleratnom razdoblju bile te koje su doprinele paralisanju sistema kolektivne bezbednosti Ujedinjenih nacija, sasvim je izvesno da pozivanje na član 51. Povelje ne može da izdrži iole kritičkiju analizu. Kao što se zna, član 51. Povelje UN podrazumeva odupiranje agresoru do trenutka dok ne stupi u dejstvo sistem kolektivne bezbednosti UN. Obećanje blokovskih grupacija da bi svoju vojnu akciju podredile ingerencijama Saveta bezbednosti, u tom kontekstu, predstavlja politički sarkazam. Niti bi moćne blokovske sile pristale da svoju akciju podrede Savetu bezbednosti UN niti bi Savet bezbednosti UN imao realne mogućnosti da »apsorbuje« vojnu akciju blokovskih grupacija. Član 51. Povelje UN, u stvari, ima u vidu pravo žrtve agresije da se svim sredstvima koja joj stoje na raspolaganju, uključujući i oružanu silu, brani od agresora do trenutka dok joj ne priskoči u pomoć svetska organizacija. To je, razume se, jedno rastegljivo vremensko razdoblje. U slučaju blokovskih grupacija, naoružanih nuklearnim oružjem, to rastegljivo razdoblje, od napada do stupanja u dejstvo Saveta bezbednosti, faktički apsolutno ne postoji. U prvoj sekundi nuklearnog rata, kako je izjavio doskorašnji predsednik SAD Džimi Karter, bilo bi utrošeno eksploziva kao u toku čitavog drugog svetskog rata. Bilo bi potrebno samo jedno popodne da budu bačene na neprijatelja sve postojeće rakete i bombe koje su do sada proizvedene. U takvoj situaciji pozivanje na bilo kakvu ulogu Saveta bezbednosti UN predstavlja najobičniju farsu.

Pozivanje na glavu VIII Povelje UN o regionalnim sporazumima takođe je dubiozno, budući da se u kontekst Povelje, na ta vrata, ne mogu da uvuku vojne koalicije velikih sila. Vojne koa-

Digitized by Google

licije velikih sila su u oštroj suprotnosti sa slovom i duhom Povelje. One ne samo da nisu osnažile politički i pravni poredak Ujedinjenih nacija, već su glavni uzročnik neefikasnosti Ujedinjenih nacija i, još šire, svih najkrupnijih poremećaja u međunarodnim odnosima koji ugrožavaju mir i bezbednost.

Vojni savezi i sistem bezbednosti KEBS-a

Sličan red misli može da dođe do izražaja i u analizi odnosa vojno-političkih saveza i Konferencije o evropskoj bezbednosti i saradnji. U blokovskim zemljama uživa pravo građanstva teza da su blokovske grupacije dovele do održavanja Konferencije o evropskoj bezbednosti i saradnji i da bez njihove političke spremnosti ne bi mogao da bude potpisan ni Završni akt iz Helsinkija, niti ostvaren bilo koji drugi njen politički efekat. U krajnjoj liniji, postojanje i delovanje vojno-političkih saveza velikih sila poistovećuje se sa održavanjem, tokom i rezultatima Konferencije o evropskoj bezbednosti i saradnji. Ako bi se prihvatilo to gledište, onda bi blokovske grupacije bile stubovi-nosači ovog specifičnog regionalnog sistema bezbednosti na evropskom kontinentu.

Nije sporno da bez saglasnosti blokovskih grupacija ne bi došlo do održavanja Konferencije o evropskoj bezbednosti i saradnji, kao što je i sasvim izvesno da blokovske države, koje predstavljaju gro učesnica, bitno utiču na tok i rezultate njenog rada. Međutim, Konferencija o evropskoj bezbednosti i saradnji ne predstavlja međublokovski skup. Njeno održavanje predstavlja, u neku ruku, krupan korak u procesu prevazilaženja blokovske politike u Evropi. Konferencija o evropskoj bezbednosti i saradnji je, samim činom svog održavanja, posvedočila destruktivnost i jalovost konfrontiranja blokovskih grupacija u periodu hladnog rata i kao izraz, sastavni deo i nosilac detanta ukazala da se bezbednost i saradnja u Evropi mogu postepeno ostvarivati ne u okvirima jednog ili drugog bloka niti u okvirima separatnih međublokovskih odnosa, već mimo i izvan blokovskih okvira, na platformi sveevropske saradnje. Možda bi bilo suviše simplificirano, ali ipak tačno reći da je sve što je do sada postignuto u domenu evropske bezbednosti i saradnje faktički ostvareno na liniji prevazilaženja blokovskih i jačanja sveevropskih interesa. Isto tako, sastanci u Beogradu i Madridu, kao i celokupno evropsko političko iskustvo nakon usvajanja Završnog akta iz Helsinkija su pokazali da sprovođenje principâ i ciljeva KEBS-a ugrožavaju isključivo blokovske sile i grupacije. Prema tome, apsurdno bi bilo tvrditi da su vojno-političke grupacije *spiritus movens* evropske bezbednosti i saradnje, kada je više nego očigledno da upravo one dovode u pitanje i tekovine, i kontinuitet i perspektive KEBS-a.

Digitized by Google

Na osnovu navedenih razmatranja može se nedvosmisleno zaključiti da vojno-politički savezi velikih sila ne samo da nisu racionalan sistem bezbednosti užeg ili šireg kruga država, već su osnovni faktor ugrožavanja međunarodne i nacionalne bezbednosti.

*

Labilnost blokovske ravnoteže snaga, destruktivnost politike sfera uticaja, opasnost postojanja i delovanja vojno-političkih saveza velikih sila su jedan od čvornih motiva akcije nesvrstanih zemalja za prelazak sa starog sistema dominacije na novi poredak koji će se temeljiti na miru, slobodi, ravnopravnosti i društvenoj pravdi.

Digitized by Google

Milija Komatina

Demokratija između vlasti i slobode

Da bi slobodne lišili slobode i potčinjene držali u potčinjenosti, vladajuće klase i moćnici su izgrađivali različite oblike vlasti. Ali i ljudski rod, a prije svega progresivne društvene klase, u cilju regulisanja društvenog života, prevladavanja ili bar ograničavanja otuđene moći grupa i pojedinaca, takođe su izgrađivali različite oblike vlasti.

Već prema tome čija je i čemu je trebalo da služi, vlasti je davan ovakav ili onakav oblik i sadržaj. Ali, mada se nikada i nigdje do sada nije uzdigla do slobode, da bude prema njoj samo u instrumentalnom odnosu, kao njen okvir i garant, može se reći da je gotovo svaka organizovana i legitimna vlast garantovala više sigurnosti od stanja bezvlašća. Samo će, valjda, u komunizmu, kada društvena moć ne bude imala od koga da se otuđi, jer je u tim besklasnim uslovima svi posjeduju, »bezvlašće« biti samo drugo ime za carstvo slobode.

Do tada, očito, ostaje nam ne da, kao bakunjinisti, razočarani jednom, ustajemo protiv svake vlasti, već, naprotiv, da izgrađujemo i ostvarujemo onu i onakvu vlast koja će sve manje biti prinuda, a sve više i sve dosljednije u funkciji slobode.

U našoj socijalističkoj samoupravnoj demokratiji, kakvu već imamo bar u normativno-institucionalnom vidu, vlast i sloboda

Digitized by Google

još nijesu u punom smislu usklađeni, ali nijesu ni u antagonističkom odnosu, jer je riječ o vlasti one klase koja, oslobađajući sebe, oslobađa i sve druge slojeve društva. U ovoj demokratiji, dakle, da bi postojala sloboda, da bi bila njen okvir i garant, njeno sredstvo, vlast treba da se ostvaruje, razumije se, uz punu kontrolu organizovanih snaga i institucija te iste demokratije.[1] A šta se događa?

Između »čvrste« i »meke« ruke

Suvišno je predstavljati tekovine našeg revolucionarnog razvoja, koje su svakome poznate i koje su revolucionarne upravo zato što su i demokratske, što govore o snazi organizovane radničke klase i radnog naroda koja je rušila sve despotizme i monopole i otvarala prostor za slobodno djelovanje svakoga ko je težio mijenjanju društvenih odnosa na progresivnoj socijalističkoj i demokratskoj samoupravnoj liniji.

Ovdje će biti riječi o nekim tendencijama koje su ovaj progresivni tok razvoja u svakom slučaju usporavale, a dobrim dijelom ograničavale i, što je još gore, iskrivljavale. Riječ je o odnosu prema demokratiji, o tome kako je shvatamo i koliko je uvažavamo, to jest o vidovima i uzrocima svojevrsnog suspendovanja demokratije, bilo da se ona sužava u manji okvir nego što ga njeno ime označava bilo da se nekontrolisano proširuje i izvan okvira koji su označeni onim normama i onom politikom koji se utvrđuju unutar njenih institucija.

Naš poslijeratni razvoj možemo da pratimo i kao razvoj dviju tendencija: birokratskog etatizma, s jedne, i liberalizma, s druge strane. Suština tih tendencija je dovoljno poznata. O tome su napisani tomovi knjiga, studija, članaka. Manje je, međutim, poznato — i na to želimo da skrenemo pažnju — kako se te tendencije međusobno uslovljavaju i povezuju.

Ideološka »operacija« pomoću koje se to čini sastoji se u cijepanju demokratije na njene sastavne, a, u stvari, nedjeljive elemente — na vlast i slobodu.[2] Pošto se ta dva elementa uzmu

---

[1] U ovom razmatranju pojmovi »vlasti« i »sloboda« neće se uvijek uzimati u svim i punim njihovim značenjima.

Kada će se govoriti o »vlasti«, misliće se pretežno na »pravila igre« koja je društvo izgradilo i utvrdilo, a koja su oličena u Ustavu, zakonima, raznim propisima i normama uopšte (državnim, samoupravnim, kao i normama — statutima — »zaključcima« društveno-političkih organizacija), kao i na sve mehanizme, snage i metode djelovanja koji treba da obezbijede da se ta »pravila«, to jest te norme, ta demokratija, legalna i legitimna, legalno i legitimno ostvaruje.

Kada će se govoriti o »slobodi«, misliće se pretežno na slobodu kao »slobodu« i od tih »pravila«, na prava bez odgovornosti.

Ovako shvaćene, ove pojmove ćemo dovoditi u vezu sa gledišta demokratije — mogućnosti ili nemogućnosti da se ona ostvaruje.

[2] Kada se u jednoj demokratiji operiše samo ili pretežno vlašću, onda je u tom slučaju diktatura proletarijata zamijenjena »državnom demokratijom«, pa je tada demokratija iščupana od svoga osnovnog

Digitized by Google

u svom osamostaljenom značenju, onda se, kako već treba onome ko tu podjelu vrši, manipuliše čas jednim, čas drugim elementom. Previđa se pri tome, svjesno ili nesvjesno, da svako narušavanje dijalektičkog jedinstva demokratske vlasti i slobode u izražavanju interesâ i potreba grupa i pojedinaca u društvenom ponašanju vodi narušavanju same te demokratije. Do toga dolazi bilo da vlast raste na račun slobode ili sloboda raste na račun vlasti.

Neusklađenost tih dvaju elemenata demokratije, što pokazuju mnoge činjenice koje pruža svakodnevna praksa, stvara iluzorni utisak da demokratija i nije drugačije moguća do kao vlast s mnogo manje slobode ili kao sloboda s mnogo manje vlasti.

Izlazi da je važno samo to da se izabere ono što je realnije i bolje — više i čvršće vlasti ili više i šire slobode, to jest više prava bez odgovornosti.

Tu su i zamke za ideološko-politička podmetanja i etiketiranja: ko je za više i realnije vlasti, taj naginje ka dogmatizmu, staljinizmu i slično; ko je za više slobode, taj naginje ka buržoaskom liberalizmu i anarhizmu i slično!

Svakako, polariteti — birokratski etatizam, dogmatizam, s jedne, i liberalizam, stihija, s druge strane, predstavljaju realne tendencije koje prate naš razvoj, pa ako hoćemo da im se suprotstavljamo, moramo i prepoznavati njihove nosioce i zastupnike u realnim odnosima. Činjenica je i to da se te tendencije, kao, uostalom, ni bilo koje, ne javljaju u svom čistom vidu, što znači da i to prepoznavanje i identifikovanje iziskuje istančani kritički pristup, naravno, iz ugla marksističke opservacije i na osnovu dobrog poznavanja stvarnih društvenih tokova u uslovima koji su uvijek složeni, a često i višesmjerni i višeznačni. No, kada govorimo o zamkama, nije o tome riječ.

Zbog tih podmetanja stvarala se atmosfera u kojoj nije bilo jednostavno boriti se upravo protiv one tendencije koja je u datom trenutku izrazitije prisutna. Kao zamka stajala je u rezervi ona druga tendencija koja se gotovo automatski pripisivala u naklonost kritičaru.

Prema periodizacijama koje se i u naučnom i u političkom životu daju, prvi period našeg poslijeratnog razvoja karakterisala je demokratija s više vlasti, a manje slobode. To je nesporno ako se ima na umu suština samog sistema: počelo se sa takozvanim revolucionarnim etatizmom, koji je bio više ili manje revolucionaran zavisno od toga da li je bio više ili manje etatistički, jer se etatizam nužno morao reprodukovati i kao birokratizam, odnosno kao otuđena moć grupa i pojedinaca. Ali, ako demokratiju želimo da pratimo sa gledišta koliko se ostvaruje u onim svojim oblicima i sadržajima koji su normirani (a uglavnom to će biti

---

nosioca — radničke klase, što znači da više i nije u pravom smislu demokratija. Ako se, pak, u jednoj demokratiji i u njeno ime »sloboda« shvati kao sloboda i od vlasti te demokratije, onda je to neka vandemokratska sloboda, koja se takođe ne temelji na demokratiji.

Digitized by Google

predmet ovog razmatranja), onda je pitanje da li je taj prvi period bio tako radikalno drugačiji, radikalno nedemokratskiji od kasnijih perioda. U svakom slučaju, to iziskuje konkretniju i naučno objektivniju analizu. Jer, ako je, na primjer, postojala simbioza državne i partijske vlasti i ako je velika moć bila koncentrisana u Političkom birou Partije, onda to nije izlazilo iz okvira tadašnje demokratije u tom smislu što je tako i bilo normirano. Drugim riječima, odluke donošene u užim i najužim forumima i organima nijesu bile nelegitimne, a to znači ni nedemokratske sa gledišta toga nivoa i toga karaktera demokratije.[3]

Kasnije je razvoj doveo do drugačijeg stanja, i to u dvojakom smislu.

Prvo, radikalno su prošireni okviri demokratije. U proces odlučivanja, naročito izgradnjom delegatskog sistema, ušao je veoma širok krug radnih ljudi, tako da je uveliko otvoren i proces podruštvljavanja politike.

Drugo, ovako proširena, vlast je dobila preduslove da se tako i u tom smislu realizuje oslanjajući se na jedan normativizam kakvom po obimu i po osnovnim idejnim intencijama nema premca u svijetu. Pošto je gotovo sve normirano, društvena moć, ako se uopšte poštuju norme, i ne može drugačije da se pokazuje na površini društvenog i političkog života do kao moć same demokratije. Ponašati se u skladu sa tim normama znači ponašati se u skladu sa tom demokratijom.

Ali, s druge strane, proširenje mogućnosti za ostvarivanje demokratskih sloboda i prava, kao i proširenje normativno institucionalnih okvira za obezbeđenje te demokratije, nije u odgovarajućoj mjeri pratila i društvena praksa. Naime, demokratija, oličena u normama, bilo da je riječ o državnoj ili samoupravnoj regulativi, nije se ostvarivala ni efikasno ni dosljedno.

Opadanje demokratije u tom smislu, kako je više puta zapažano, uzima i opasne razmjere. Početkom 70-tih godina bilo se počelo govoriti čak i o tome da se »vlast kotrlja ulicama«.

Tri poznata pisma predsjednika Tita odnosila su se, najvećim dijelom, upravo na to da organizovane snage društva, a prije svega rukovodstva, ne poštuju svoje sopstvene dogovore i odluke, da se izigravaju društvene norme i zakoni, da se zloupotrebljavaju društveni položaji i društvena moć i slično. Već i sama činjenica da se predsjednik Tito obraćao najširem članstvu Saveza komunista i radnim ljudima u jednom takvom vidu ukazivala je

[3] Svaka generacija nastoji da prevaziđe prethodnu. Ali progres u istoriji ne zavisi samo od tih nastojanja, već od spleta objektivnih zakonitosti. Još manje se progres može mjeriti prema subjektivnoj ocjeni koju svako rukovodstvo daje o svom radu. Kada bismo sudili prema iskazima pojedinih rukovodstava, u kojima se dnevno proglašava za epohalno i istorijsko, danas bismo bili blizu komunističkoj asocijaciji slobodnih proizvođača. U tom smislu i demokratski »skok« do koga je nesumnjivo došlo, na osnovu čega se i mogu praviti razlike između etapa našeg razvoja, veći je svakako u zamislima i propagandnim iskazima no u stvarnosti.

Digitized by Google

i na to da se bilo počelo gubiti povjerenje u »nadležne« da mogu i da hoće da se ponašaju u skladu sa svojim nadležnostima, to jest da mogu da usmjeravaju društvene tokove pravcem izgrađenih i normiranih stavova i utvrđene politike.

I Titova inicijativa koja se odnosi na kolektivni rad i jednogodišnji mandat motivisana je, pored ostalog, potrebom onemogućavanja ili bar ograničavanja liderstva, što znači nekontrolisane vlasti i moći pojedinaca, njihovog ponašanja mimo i nezavisno od postojećih normi, od ovlašćenja u okvirima demokratskih institucija.

Klackajući se između vlasti s manje slobode i slobode s manje vlasti, u našu demokratiju se, po svoj prilici, već odavno ugnijezdila ta druga, liberalizmu bliža tendencija. U ime tobožnjeg sužavanja prostora i mogućnosti za razmah demokratije »čvrste ruke«, gotovo da je stekla pravo građanstva jedna vrsta demokratije koju bismo uslovno nazvali — demokratijom »meke ruke«. U stvari, rascijepljena između vlasti i slobode, naša demokratija se danas u znatnoj mjeri pokazuje i kao sloboda bez vlasti ili, drugačije rečeno, kao demokratija u kojoj su njene sopstvene norme u nekoj vrsti »uslovnog«, fakultativnog statusa.

U svim sredinama, svim republikama i pokrajinama, kako se svakodnevno možemo osvjedočiti, i prema onome o čemu se govori u delegatskim skupštinama i o čemu se piše, što zapažamo oko sebe, naša demokratija, ako je gledamo kroz njene norme, pokazuje se veoma često maltene nemoćnom. Ono što je ova demokratija utvrdila za svoju normu, a što je oličeno u pravnoj i samoupravnoj regulativi, u politici i dogovorima, u praksi se često suspenduje: u realnom životu pojavljuje se neki, od društvene regulative osamostaljen, stihijni tok.

Iako je demokratija, oličena u novim društvenim normama, u novim institucijama, izrastala i na bazi novih, također demokratskih odnosa, a sve to skupa i na bazi novog socijalističkog humanizma i morala, nove društvenosti, u protivrječnim kretanjima u društvu su se nastanjivale i pseudoljudske potrebe i težnje. Došlo je, pored ostalog, do hipertrofije značaja materijalnih dobara, a iz toga i do prenaglašenih težnji da se po svaku cijenu, ne birajući sredstva, stekne što veći imetak. Sa tom tendencijom nužno je rasla i tendencija devijantnog društvenog ponašanja, to jest ponašanja mimo i nezavisno od postojećih društvenih normi. Naime, ako narasle egoističke aspiracije mogu da se realizuju i u okvirima demokratije, onda se i ostaje u tim okvirima. Ako, pak, to nije bilo moguće, onda se traže svi mogući i nemogući putevi da se demokratija izigra.

Što je sve to tako, stvar je za šira i dublja sociološka i psihološka razmatranja. Nas u ovom kontekstu ne interesuje toliko to da ima veliki broj ljudi koji žele da se obogate ili da bilo šta drugo steknu na račun društva, ne poštujući njegove norme, koliko nemoć naše demokratije da svemu tome parira svojim sredstvima.

Digitized by Google

Ispoljila se, čak, jedna simptomatična zakonitost: porast plime devijantnih ponašanja prati porast liberalističkog ili oportunističkog odnosa prema takvim ponašanjima.

Dospjeli smo dotle da ni pravosnažne sudske odluke nijesu uvijek ni pravosnažne ni ostvarljive. Kako je konstatovano na jednom sastanku, kada je vršena analiza idejnih problema, u Ulcinju ima preko 200 pravosnažnih sudskih odluka koje se ne izvršavaju! Koliko drastičan, primer je gotovo isto toliko i uobičajen. Ima slučajeva oglušivanja i o elementarne norme, kojih se drže sva demokratska društva. Na primjer, da se ne poziva na odgovornost neko ko zgazi čovjeka u saobraćaju!

Najviše se atakuje na društvenu imovinu, jer ispada da je u vezi sa tim i najlakše izigrati zakon i, na račun društva, nešto prisvojiti. Pomenuti primjer iz Ulcinja najvjerovatnije da govori upravo o tome. Uostalom, gdje se sve ne uzurpira zemljište koje pripada društvu, gdje se ne grade »divlje« kule i divlja naselja?!

Neustavno i nezakonito ponašaju se i radne organizacije. Zna se, recimo, kada, pod kojim okolnostima, cijene mogu i treba da rastu, pod kojim okolnostima se može ostvariti dohodak i imovina, ali i to da se veoma često cijene povećavaju mimo svih dogovora, pa opet nikome ništa. Demokratija opet ostaje nemoćna.

Ima velikih radnih organizacija koje su to više po gubicima nego po ostvarenim rezultatima. Za drugu je priču kako se stvaraju takve organizacije, čijim neznanjem i čijom samovoljom. Pomenimo samo to da se gubici takvih radnih organizacija ne rijetko pokrivaju isplaćivanjem velikih svota novca iz banaka i bez odgovarajuće demokratske procedure u okviru delegatskog sistema.

Samoupravni sporazumi i društveni dogovori, kao novi vid samoupravnih normi i samoupravnog mehanizma, već na samom početku pokazuju se takođe kao neostvarljivi. Poznato je da su pojedine fabrike morale da obustavljaju rad jer se poslovni partneri nijesu držali dogovora.

Dovoljno je pisano da se ne ostvaruje ni pravo na istinu. Koliko će društvena, samoupravna javnost saznavati o stvarnim problemima, o devijantnom ponašanju pojedinih faktora, što se, svakako, tiče te javnosti, jer neposredno pogađa njene interese, ni to veoma često ne zavisi od opšteprihvaćenih društvenih normi, već od mnogo čega drugog što je izvan ili iznad tih normi i one javnosti koja je sve to normirala.[4]

Kao što imamo inflaciju novca, imamo i inflaciju »zaključaka« političkih foruma. A vrijednost tih papira je gotovo u srazmjeri novca koji se devalvira. Razlika je čak u korist novca, jer

[4] Najdrastičnije se prikrivanje istine ispoljilo u vezi sa djelovanjem kontrarevolucionarnih snaga na Kosovu. Ne samo da je to skrivano od šire javnosti, da se o tome nije smjelo pisati, već su i legitimni državni i društveno-politički organi i forumi, čak i članovi CK SKJ (kako je izneseno na sjednici kada je o tome bila riječ) bili van domašaja pune istine o svemu tome.

Digitized by Google

i taj devalvirani novac ipak je u opticaju i služi kao sredstvo plaćanja, a papirnati zaključci ostaju samo kao istorijska dokumentacija i svjedočanstvo više ili manje konzistentno izraženih dobrih pobuda i namjera.

Analizirajući pojave ovakve i slične vrste, naša politička sociologija je konstatovala da kod nas u dužem razdoblju postoji veoma opasan raskorak između normativnog i stvarnog. Tito je o tome govorio kao o raskoraku između riječi i djela, uvijek kritički apostrofirajući demagoški i kalkulantski verbalizam ljudi iz rukovodstava.

Očevidno, moramo se najozbiljnije zapitati šta to sve skupa znači sa gledišta daljeg razvoja naše demokratije, to jest sistema socijalističkog samoupravljanja ili i — govoreći samom suštinom te demokratije — sa gledišta položaja radničke klase i radnih ljudi.

Demokratija može da teče i mimo svojih normi, a da opet bude na dobro. Propise, političke stavove, dogovore, ako je sve to na brzinu i nedovoljno demokratski utvrđivano, pod uticajem nepovoljnog odnosa snaga i slično, i ne treba striktno poštovati. Ako se neposrednom praksom organizovanih snaga dođe do boljih saznanja i opredjeljenja, koja negiraju postojeće norme, to ne ide na štetu, već, naprotiv, u prilog demokratiji. Mnogo širi od bilo kojeg i bilo kakvog normativizma, život pokazuje zaista i takve tokove koji nadilaze i samim tim koriguju postojeću regulativu. Ali ovdje nije o tome riječ, već o samovoljnom kršenju normi od strane pojedinaca i grupa, a za račun nekih svojih privatističkih interesa i o aktivnom i pasivnom tolerisanju takvog ponašanja od strane »nadležnih«.

Zato nema nikakve sumnje da je raskorak između normativnog i stvarnog, do kojeg dolazi relativiziranjem i suspendovanjem normi, katkada i onih elementarnih, o kojima se strogo vodi računa i u demokratijama koje nazivamo »formalnim«, jedan od najkrupnijih problema naše demokratije, a time i našeg revolucionarnog razvoja. To je, razumije se, problem i svake druge demokratije. Kao što je poznato, za više od sto godina gotovo svi pokreti, sve partije i svi režimi deklarisali su se za demokratiju. Nedostatak tih drugih demokratija je bio, međutim, u tome što su to najčešće bile samo propagandističke deklaracije.

Prema tome, nije toliko važno imati demokratski normativno-institucionalni okvir, još manje samo se deklarisati za demokratiju. Ono što logika istorijskog razvoja iziskuje — što je potreba razvoja proizvodnih snaga i odnosâ u društvu za kojima ljudi u svim zemljama teže — to je demokratija koja se ostvaruje, koja nije samo norma, već i društvena realnost.

Ako su norme naše demokratije građene na temeljima naše revolucije, pod uticajem i u znaku njenog razvoja, njihovo negiranje ili odustajanje od njih — a upravo o tome govori i »odustajanje« od vlasti koja je u funkciji njihove zaštite — praktički se manifestuje kao kolebanje u razvoju revolucije i socijalizma. Ne

Digitized by Google

samo pravni, već i ekonomski i politički sistem imaju svoju normativnu regulativu i mehanizme, a to znači i vlast, koji treba da obezbjeđuju da ta regulativa prožima društveni život. Ukoliko sve to dosljedno ne funkcioniše, onda to govori da se društvo i njegove organizovane snage nalaze u nekoj vrsti »blokade« iz koje se — da bi se rješavali stvarni društveni problemi i napredovalo — svakako mora izaći.

Stihija — oslonac monopola

Demokratija »meke ruke«, nasuprot »čvrstoj ruci«, izbacuje parolu nekontrolisane slobode — »neka svako radi šta hoće«. Ali to je samo privid stvari. Stihija do koje dolazi uvažavanjem te parole niti se uspostavlja sama po sebi niti je sama sebi svrha. U realnom životu ona se, po pravilu, uvijek izokreće u svoju suprotnost: u stvaranje terena za što čvršće pozicije raznih monopola i za nesmetano djelovanje, ali samo sa pozicija monopola. Parola »neka svako radi šta hoće« preobraća se u stanje u kome može da »radi šta hoće« samo onaj ko za to ima neke stečene pozicije, a one su uvijek monopolske provenijencije.

Tako se dolazi do inverzije: idući od etatističkog birokratizma ka liberalistički shvaćenim slobodama, dospijeva se opet do stanja koje karakterišu neki odnosi koje smo označavali »čvrstom rukom«.

Tražeći izvore ovakvih tendencija, morali bismo se pitati prije svega o stanju u produkcionim odnosima. Naša demokratija je koncipirana kao cjelovit i jedinstven sistem i ekonomskih i političkih odnosa. I to je čini progresivnijom od drugih demokratija koje su ostajale izvan domena produkcionih odnosa, obezbjeđujući određena prava građanima u političkoj sferi, a ostavljajući na snazi njihov najamni položaj u koji ih stavlja otuđenost od sredstava za proizvodnju na bazi privatne ili državne svojine. Suštinska karakteristika naše demokratije je u tome što se radni ljudi javljaju u dvostrukoj funkciji: u funkciji proizvođača i u funkciji upravljača. Ali, to je samo koncepcijski tako. Samoupravni produkcioni odnosi još nijesu tako i u tom smislu razvijeni da bi se sfera rada i sfera upravljanja javljale u jedinstvu. Istorijski uslovljena podjela rada po kojoj su na jednoj strani oni koji proizvode materijalna dobra, a na drugoj strani oni koji imaju monopol na raspodjeli tih dobara, koji se nalaze u upravljačko-rukovodećim strukturama, još se održava i reprodukuje u svojim tradicionalnim vidovima. I to što se na bazi razdvojenosti sfere rada i sfere upravljanja reprodukuje osamostaljeni i u sebe zatvoreni upravljački sloj, najveći je raskorak između normativnog i stvarnog. Taj sloj na razne načine drži monopol nad viškom rada; raznim državnim mjerama, poreskom politikom i slično obezbjeđuje sredstva za svoje održavanje i svoju reprodukciju. Ta sredstva koja služe za održavanje i reprodukciju upravljačko-rukovodećih struktura (nazovimo ih

Digitized by Google

sada birokratskim strukturama, jer one su to uvijek onda ako su od rada i proizvođača osamostaljene i ako imaju monopol bilo u kom vidu) mogu da rastu ili da se održavaju na istom nivou čak i onda kada opšte stanje privrede nije dobro i kada je u opadanju životni standard proizvođača materijalnih dobara. Naša praksa i taj raskorak pokazuje.

U našem društvu upravljačko-rukovodeće strukture, s obzirom na karakter društvenog sistema, ne bi trebalo da se javljaju u istovjetnom personalnom sastavu. Ali posredstvom kadrovske politike, koja je uglavnom u domenu upravo tih struktura, na rukovodećim nijestima predugo se zadržavaju jedni te isti ljudi. I promjene do kojih dolazi u personalnom sastavu upravljačko-rukovodećih struktura, a koje su i prirodne i neminovne, opet se vrše po principu — slični sličnima.

Na toj razdvojenosti rada i upravljanja, odnosno rukovođenja, i na svemu onome što omogućava da se upravljačko-rukovodeće strukture javljaju manje-više u jednom zatvorenom personalnom krugu, održavaju se i reprodukuju i određene karakteristike koje te strukture čine različitim od ljudi koji stvaraju materijalna dobra. Osobenosti upravljačko-rukovodeće strukture utoliko su izrazitije ukoliko je sfera upravljanja udaljenija od sfere proizvodnje materijalnih dobara.

Ovim smo naznačili samo neke uzroke i okolnosti koje i u našem društvu, suprotno karakteru sistema, održavaju, pa i reprodukuju birokratiju. Ako, pak, polazimo od te činjenice, nije teško shvatiti i objasniti sve one pojave koje govore o raskoraku između normativnog i stvarnog. Suština birokratije i njen način djelovanja dovoljno su objašnjavani i objašnjeni. Smisao birokratskog djelovanja i sastoji se u tome da društveni sistem i društvene odnose izokrene prema svojim spirituelnim potrebama, da ih učini svojom »svojinom«, pa, kada to postigne, da ih usmjerava prema svojoj mjeri.[5]

Što se demokratije tiče, birokratija je nikako ne odbacuje, ali se i ne odriče »prava« da joj određuje smisao i mjeru: da bude s više ili s manje vlasti, s više ili s manje slobode.

Kako u jednoj stvarnoj demokratiji, kao što je naša, vlast pripada radničkoj klasi i radnom narodu, birokratija i nema odgovarajuće mogućnosti da radikalno utiče na karakter normi, odluka, društvenih dogovora i politike uopšte. Zato ona nastoji da taj »gubitak« nadoknadi u narednoj fazi — fazi realizacije

[5] »Birokratija je imaginarna država pored realne države, ona je spiritualizam države. Svaka stvar stoga ima dvojno značenje: jedno realno i jedno birokratsko, kao što je i znanje (isto tako i volja) dvostruko: realno i birokratsko. Ali realna suština se posmatra prema njenoj birokratskoj suštini, prema njenoj onostranoj, spiritualnoj suštini. Birokratija poseduje suštinu države, spiritualnu suštinu države. Ovo je njena p r i v a t n a s v o j i n a. Opšti duh birokratije je tajna, misterija koja se održava u njoj samoj putem hijerarhije, a isto tako i javno mišljenje izgleda stoga birokratiji kao *izdaja* njene misterije... Za birokratiju je svijet samo prosti objekt njene djelatnosti (K. Marx, *Kritika Hegelove filozofije državnog prava*).

Digitized by Google

utvrđene politike. Ona to i može jer upravo u svom domenu ima državne i druge političke funkcije. Pošto se utvrdi određena politika, ona se odlučnije javlja sa svojim rezonima: da sve »provjeri« sa gledišta svojih interesa i da sve izokrene u onom pravcu i na onaj način kako to odgovara njenim birokratskim potrebama.

A pošto naša demokratija nije takva da u bilo kojem smislu favorizuje birokratiju i birokratizam i pošto se jasno odredila prema birokratskim i svim drugim uzurpacijama samoupravnih prava radnih ljudi, prema samovolji, privilegijama, subjektivizmu svake vrste, a da i ne govorimo o tendencijama koje su uperene protiv našega socijalizma, birokratiji i ne ostaje ništa drugo (ako, pak, hoće da održi svoj monopol) nego da tu istu demokratiju učini što je moguće više labavijom, rastegljivijom, praveći praznine između normi i društvene prakse kao prostor za svoje osamostaljeno i nekontrolisano djelovanje. Tu je, dakle, objašnjenje što se birokratija mora fakultativno odnositi čak i prema onim normama za koje se, voljno ili nevoljno, i sama izjasnila, »opredijelila«.

Ali nije dovoljno samo norme učiniti fakultativnim, uslovnim. Ostaje i sistem demokratije, kod nas dovoljno razvijen i klasno omeđen, koji se javlja kao smetnja da bi se, na mjesto društvenog ponašanja u skladu sa prihvaćenim normama, moglo inaugurisati neko drugo i drugačije ponašanje. Birokratija je našla načina da savlađuje i tu prepreku.

Najuočljiviji oblik kojim se izigrava mehanizam samoupravne demokratije jeste odlučivanje pomoću takozvanih neformalnih grupa. U pripremama za Jedanaesti kongres SKJ Edvard Kardelj je zapazio da je činjenica »da se ne tako retko odluke koje treba da donosi određeni organ ili institucija donose izvan njih, pa se onda te odluke u tim organima, odnosno institucijama samo formalno prihvataju«[6].

Neformalne grupe, koje nelegitimno vode politiku izvan legitimnih organa i institucija, najčešće se sastoje od takozvanih »čelnika« u pojedinim sredinama. U tome se ide čak toliko daleko da je takozvana »politička konsultacija« postala neka vrsta institucije, jača od drugih stvarnih, legitimnih institucija.[7] Dovođenjem tim putem demokratskih organa i institucija do toga da se samo formalno o nečemu izjašnjavaju demokratija se takođe formalizuje. Time se i odgovornost zamagljuje: oni koji su

[6] E. Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, »Komunist«, Beograd, 1980, str. 189.

[7] Za sastanke »čelnih« rukovodilaca, koji su održavani ponedjeljnikom, a koji su opravdavani tobožnjom potrebom da se usaglasi »kalendar« poslova koje treba da obave rukovodstva u datoj sredini, a na kojima se, u stvari, pravio dogovor gotovo o svim takozvanim osjetljivim pitanjima, postojao je termin »demokratija ponedjeljnikom«. Ako bi se kasnije, tokom nedjelje, povela rasprava na legitimnim forumima o tim istim »osjetljivim« pitanjima, onda bi se, naročito u kritičnim trenucima, kada nije bilo sigurno šta će prevagnuti, kao najvažniji argumenat navodio stav sa »političke konsultacije«.

Digitized by Google

stvarno po sistemu odgovorni, ispada da nijesu odgovorni jer su se oslonili na autoritete, a ovi drugi, opet, nijesu odgovorni jer i nijesu formalno donijeli odluke.[8]

Ovakvim i sličnim putem iščupana iz demokratije, vlast se ne gubi, ona čak raste, ali, mijenjajući subjekte, mijenja svoju prirodu, birokratizuje se. Ona se veže za uže grupe političkih upravljača.

Kada tako izađe iz svojih demokratskih okvira, otvorena su vrata za svakakve pojave. Preseljena iz demokratije, društvena moć se onda može koristiti ovako ili onako — na dobro ili na štetu zajednice. A, zna se, u demokratskom društvu malo šta može biti dobro, makar se činilo i s najboljim namjerama, ako se čini nedemokratski.

Svaka moć koja se u jednom demokratskom društvu ostvaruje mimo i nezavisno od demokratije nužno se reperkutuje kao atak na suštinu te demokratije — na razvoj društvenih odnosa na bazi društvene svojine i na zaštitu te svojine. Da je to tako, pokazuje i ta činjenica da od demokratije kao slobode bez vlasti koristi imaju samo razni grupno-svojinski i drugi privatistički monopoli, razne grupe i pojedinci koji su orijentisani da žive na tuđ račun. Iako možemo da konstatujemo da se u dosta slučajeva zakoni ne primjenjuju, da se odstupa od njihovog slova, teško je naći slučajeva da su od toga trpjeli privatistički interesi. Društvena svojina, pak, uvijek je na udaru. A ako je to tako, jasno je na čija se leđa to sve svaljuje: na noseće subjekte naše demokratije — na radničku klasu, radni narod i radne ljude.[9]

Ne oslanjajući se, dakle, na demokratiju, a da bi se ipak opravdala za svoje ponašanje, birokratija uzima za štit neke principe koji pod određenim okolnostima i mogu imati svoju svrhu i opravdanje, ali koje ona do kraja politizira i subjektivistički koristi. Od takvih principa najčešće je u upotrebi princip takozvanog političkog oportuniteta. Tim principom gotovo sve može da se opravda. Nekada se preduzme neka mjera kakvu demokratija u svom suštinskom značenju ne predviđa, neka vrsta dogmatske »čvrstine«, a nekada se odustaje od bilo kakvih mjera iako to demokratija predviđa i iziskuje. Tu je objašnjenje što su mnoge afere u vezi sa ugrožavanjem društvene imovine, raznim uzurpacijama, samovoljom i slačno ostajale nerasvijetljene

---

[8] Veoma se često napada takozvani forumski rad. Izgleda da bi kritiku trebalo okrenuti u zahtjev da se afirmišu legitimni organi i forumi. Iako je nazivamo neposrednom, naša demokratija je još daleko od mogućnosti da se u praksi može ostvarivati bez foruma. Ako već postoje, forumi i treba da rade slobodno, demokratski i društveno odgovorno. Ako forumi ne rade, onda rade neformalne grupe. Drugo je pitanje veze foruma i njihove delegatske osnove. Ali, i to je normirano. Treba se toga držati.

[9] Za razliku od društvene svojine, privatnu svojinu u ovoj našoj demokratiji, iako se ona često pokazuje »rastegljivom«, ipak nije moguće uzurpirati. Po svoj prilici, i naš pravni sistem savršeniji je kada je u pitanju privatna svojina i zaštita ličnih sloboda, što znači da se u njemu zadržalo dosta tradicionalnog, građanskog.

Digitized by Google

do kraja. Jer po toj birokratskoj logici oportunije je, recimo, sačuvati »autoritet« neke ličnosti iz političkog establišmenta nego sačuvati autoritet demokratije.[10]

U svim ovim, od naše demokratije otuđenim oblicima ponašanja birokratija je, očito, uvijek prisutna. I ranije dok se i sistemom bar donekle mogla koristiti za djelovanje sa svoje osamostaljene pozicije i kasnije, to jest sada, kada mora izlaziti iz sistema i prenebregavanjem njegovih normi obezbjeđivati svoju poziciju i otvarati puteve za svoje osamostaljeno djelovanje.

Razlika je u odnosu na raniji i današnji period u tome što u novije vrijeme, kada se jače ugnijezdio liberalizam, nužno dolazi i do jačeg »savezništva« birokratije sa drugim monopolima, među kojima počinju da uzimaju većeg maha oni monopoli koji niču na razaranju društvene svojine, na obnovi kapital-odnosa i na razmahu najrazličitijih privatističkih interesa. Proces uspostavljanja toga savezništva, pri tendenciji legalizovane stihije, takođe je stihijan. I sama birokratija biva iznenađena, pa i uplašena, tim vezama u koje i nevoljno upada.

Danas i jeste takvo stanje koje birokratiju čini neuralgičnom. Ona je, s jedne strane, vezana za društveni sistem, za državu, za poredak. Iz te vezanosti i proizlazi njena društvena moć. Prema tome, ona nikako ne želi da se te veze odrekne niti da se stvori društvena atmosfera u kojoj bi bilo očito da se ona ne ponaša u skladu sa poretkom demokratije kakvu imamo, u skladu sa društvenim sistemom i odnosima kakve razvijamo. A, s druge strane, dolazi i do takvog stanja u kome kidanje te veze postaje očevidno. Ne samo da se birokratija oglušuje o te obaveze, pa ne preduzima ono što je u njenoj nadležnosti, ne aktivira mehanizme sistema u sprečavanju raznih devijantnih ponašanja, već i njeni dijelovi počinju da se i sami ponašaju devijantno, gotovo do bezobzirnih razmjera.

To se pokazuje naročito u jednoj relativno novoj činjenici. Nekada su postojali »klasični« džeparoši, posrnuli ljudi, iščašeni iz sistema, koji su bezobzirno zavlačili ruke u tuđe džepove i u srećnijim slučajevima obijali vrata kasa. Danas su to, i kod nas kao i svuda u svijetu, u odnosu na druge vrste krađa i pljačke, gotovo dječije igre. Glavni lopovluci izvode se ili uz saradnju ili i uz ćutnju ljudi koji pripadaju rukovodećim strukturama.[11]

Recimo sada, u »prilog« birokratiji, da ona svakako nastoji da prevlada tu protivrječnost, da se, ipak, prikaže u što boljem svijetlu. Ali, ona je u tome nemoćna. Jer, da bi bar ograničila, ako ne i isključila te druge monopole, sva ta od demokratije i

[10] Veoma mnogo je pisano o slučaju Udruženja publicista u Beogradu (da ne pominjemo druge slučajeve), ali se nije otklonio utisak da se tu nešto, zbog nečega i nekoga, ipak skriva.

[11] Ima jedna granica kada raskorak između normativnog i stvarnog prelazi u krizu u pogledu mogućnosti funkcionisanja sistema. Simptom te krize je i kriza morala. Pojave o kojima je riječ još uvijek su samo pojave, a ne i suština društvenih odnosa, ali njihov broj i učestalost upozoravaju da nemoralnost raste u zabrinjavajućim razmjerama.

Digitized by Google

društva osamostaljena, devijantna ponašanja, ona mora ustati protiv svih monopola, što znači i protiv svoga sopstvenog monopola. A za tako nešto, ona ne može biti — time bi samu sebe negirala. Njeni dometi mogu da dosežu, pa tako i biva, samo do povremenih popravki onoga što nije dobro u sistemu ili u realnim društvenim odnosima.

Prevladavanje raskoraka između normativnog i stvarnog na liniji razmaha realnih tokova demokratije mogućno je, prema tome, samo prevladavanjem monopola, a prije svega birokratskog monopola.

Može li se demokratija sama sobom braniti

Sve demokratije vreba jedno permanentno iskušenje: kako se braniti od spoljnih neprijatelja i od svojih sopstvenih slabosti, od svoje nemoći da ostvaruje svoje norme i sve drugo što programira i proklamuje? Treba li, suočena s opasnostima, da izađe iz sebe same, pa da prizove u pomoć neke sebi neimanentne sile i metode djelovanja ili, naprotiv, da i tada ostane pri svojim bitnim opredjeljenjima i da se brani snagama i sredstvima koje iz nje same proizlaze i koje su joj svojstvene?

Ova pitanja su utoliko aktuelnija ukoliko su snage reakcije i kontrarevolucije, kao i protivrječnosti i slabosti svake vrste, prisutnije. A svijet u cjelini danas je suočen sa veoma oštrim konfrontacijama i konvulzijama. Potreba razvoja proizvodnje svuda u svijetu, bez obzira na karakter društvenog sistema, sve više iziskuje spajanje rada i upravljanja, što znači veći stepen demokratizacije društvenih odnosa. A i stoga dolazi do kontrademokratske ofanzive.

Socijalizam kao svjetski proces teče ne samo u znaku borbe za novo, u znaku izgradnje i ostvarivanja pozitivnih programa, već i u znaku borbe protiv najrazličitijih oblika kontrarevolucije. Socijalistička društva, pa tako i naše, razvijaju se na tlu zatečenih i drugačijih društveno-ekonomskih i idejno-političkih formacija, što znači i u uslovima kada su još prisutni i djelujući elementi klasnih odnosa koji su i samom svojom prirodom prepreka uspostavljanju novih demokratskih društvenih odnosa. Koliko je tih elemenata, kako se pokazuju na površini društvenog života i sa kakvim djejstvima, različito je u svakoj zemlji, ali je očevidno — i kada nas ne bi na to upućivale anticipacije klasika marksizma — da će ta klasna slojevitost, bar u nekom stepenu, postojati kroz cio prelazni period, sve dok se ne izgradi nova formacija — komunizam.

Klasna diferenciranost uvećava se i »proizvodnjom« novih višesmjernih, katkad i međusobno antagonističkih tendencija, odnosa i ponašanja slojeva i grupa unutar socijalističkih društava. Drugim riječima, i na tlu samog socijalizma, kao njegov sopstveni proizvod, niču različiti interesi, od kojih svaki teži da se na-

Digitized by Google

motne društvu kao opšti i neprikosnoveni, što neminovno postaje izvor određenih sukoba.

Protivrječnosti te vrste ne moraju same po sebi biti prepreka napretku, ali to postaju onda kada se društvo pokaže nesposobnim da njima u okvirima demokratije i demokratski upravlja, otvarajući put sve novijim i progresivnijim tendencijama i odnosima.

Situacija je u svakoj zemlji utoliko složenija što se nigdje ne živi ispod staklenog zvona, već u svijetu koji je, s jedne strane, veoma šarolik, s razlikama iz kojih često proističu i ljuta neprijateljstva, a, s druge strane, veoma povezan, gotovo nedjeljiv po neophodnosti da se u svakom njegovom dijelu koriste tekovine ma koje zemlje koje su od značaja za razvoj proizvodnih snaga, civilizacije i kulture, pa time i po neophodnosti i mogućnosti da svako na svakoga emituje i svoj idejno-politički uticaj. Razumije se, manje razvijena društva u situaciji su da trpe veći uticaj, što ih stavlja u dileme koje ne rijetko dovode ili do zatvaranja ili do jačanja unutrašnjih sila presije na račun demokratije.

Na sve te okolnosti socijalističke demokratije različito reaguju. Nesporna je činjenica da veći stepen protivrječnosti i antagonizma uslovljava veći stepen prisustva faktora presije. Ali ničije iskustvo nije takvo da bi se pokazivalo opravdanim da se faktori presije osamostaljuju od demokratije i da osamostaljeno djeluju. Staljin je čak prenaglašavao »zaoštravanje« klasnih protivrječnosti i »klasne borbe« da bi time opravdao ne samo restrikciju, već i potpuno negiranje sovjetske vlasti i sovjetske demokratije, vladajući subjektivistički pomoću svog grandioznog birokratskog aparata. Kontrarevolucionarni smisao te teorije i te prakse dovoljno je poznat.

Naše je programsko stanovište — i na njemu moramo dosljedno istrajavati — da se samo demokratijom mogu obuzdavati, pa i iskorjenjivati, svi oblici nedemokratije. Uspostavljati neki oblik nedemokratije i nastupati sa nedemokratskih pozicija može da dadne rezultat u nekoj trenutnoj situaciji i u borbi protiv jednog oblika nedemokratije (jednog despotizma, monopolizma itd.). Ali poslije te borbe, na mjesto jedne nedemokratije, ostaje ovaj drugi, »odbrambeni« oblik nedemokratije, koji će, prije ili kasnije, također biti kočnica progresu i imati ili iste ili bar slične negativne posljedice za stvar socijalizma, za bratstvo — jedinstvo, za položaj radnog čovjeka, kao i za ono od čega se ustuknulo nazad i pošlo u borbu sa neke retroaktivne pozicije.

Na to nas upućuje i naše pozitivno iskustvo. Pokušaji restauracije staroga — staljinističko-dogmatska i malograđanska kontrarevolucija — bilo da su ti pokušaji dolazili različitim kanalima spolja ili iznutra — nijesu nas natjerali ni na zatvaranje ni na jačanje faktora presije na način koji bi ugrožavao osnovni pravac našeg demokratskog, socijalističkog, samoupravnog razvoja. Na vrijednosti koje su nam se naturale ili spolja ili iz naše »unutrašnje emigracije« odgovarali smo jačim isturanjem sopstvenih

Digitized by Google

novih vrijednosti koje stvaramo. Značajno je iskustvo da smo svaki vid nedemokratije koji nam se nudio kao model osporavali još većom, još razvijenijom demokratijom. Opredjeljenje za samoupravljanje nije proizašlo iz sukoba sa Staljinom i staljinizmom, već iz demokratskih fundamenata i karakteristika naše revolucije, ali smo na taj despotizam mogli uspješno odgovoriti upravo time što je već bio otvoren široki pokret za demokratiju koja će dobiti izraz u socijalističkom samoupravljanju. Politički hroničar i našeg kasnijeg razvoja ne bi mogao da previdi činjenicu da smo, bez obzira na sva kolebanja, iz svih konfliktnih situacija izlazili sa novim, još demokratskijim programima.

Ali, kada se zalažemo za demokratske sadržaje, oblike i metode i u funkciji klasne političke i ideološke borbe, onda su — imajući na umu različita shvatanja i različit odnos prema demokratiji — nužna preciziranja. Riječ je ne o demokratiji u anarholiberalističkom smislu, koja podrazumijeva, pored ostalog, mirnu i ravnopravnu koegzistenciju različitih, pa i antagonističkih klasnih političkih odnosa i ideologija. I ne o demokratiji koja isključuje vlast, a podrazumijeva samo prava bez odgovornosti, samo slobodu, koja bi u tom slučaju bila sloboda za svakog, pa i za djelovanje protiv socijalizma, odnosno protiv istorijskih i konkretnih interesa radničke klase, protiv socijalističkog samoupravljanja, bratstva i jedinstva, nacionalne ravnopravnosti i politike nesvrstavanja.

Često ili zaboravljamo, previđamo ili zanemarujemo notornu činjenicu da je demokratija oblik klasne vladavine, a u našim uslovima oblik vladavine radničke klase, koja se u ostvarivanju svojih revolucionarnih ciljeva može i mora koristiti svim sredstvima revolucije, što znači svim i ideološkim i političkim sredstvima. No, ta sredstva ne smiju izlaziti izvan okvira, uopšteno govoreći, društvenog dogovora, izvan legalnih i legitimnih normi, što opet znači — izvan demokratije.

Po riječima Edvarda Kardelja, »... socijalističkom društvu je potrebna demokratija u socijalizmu, a ne demokratija kao oružje borbe protiv socijalizma. Zato moramo da istrajemo na klasnoj prirodi naše demokratije. A to ne znači ništa drugo nego da u samom sistemu te demokratije mora da bude obezbeđena neosporna *vodeća uloga interesa radničke klase, čvrsto povezane sa svim drugim radnim ljudima*, i da ona bude otvorena svakome ko priznaje tu činjenicu«[12].

I dalje: »Stoga i naš sistem samoupravne demokratije u današnje vreme — pored osnovnih društvenih funkcija koje vrši — mora biti takođe instrument održavanja, odbrane i funkcionisanja sistema klasne vlasti, to jest samoupravne vladavine, odnosno vodeće društvene uloge radničke klase u demokratskoj

[12] E. Kardelj, op cit., str. 107.

Digitized by Google

povezanosti i uzajamnoj zavisnosti sa svim radnim i demokratski orijentisanim ljudima našeg društva.«[13]

Demokratija tako shvaćena ne isključuje ni takozvana administrativna rješenja. Demagogija je ili praznoslovlje kada se — povodom privrednih i drugih teškoća — daju svečane izjave da »izlaz nije u administrativnim rješenjima«, a pri tome se ne preduzima ništa što je neophodno da bi se izašlo iz teškoća o kojima je riječ. Zaista je neosporno da administrativna rješenja ne mogu predstavljati model i metod ostvarivanja ciljeva u društvu koje se razvija na osnovama socijalističke samoupravne demokratije.

Ali, ako je demokratija i vlast, — a to jeste — onda to, prirodno, podrazumijeva da se mogu, i moraju, preduzimati i određene administrativne mjere. Demagogija nam ne treba, jer je i ona izum nedemokratije i najčešće, ako ne i uvijek, koristi se u nedemokratske svrhe. A kada govorimo o administrativnim mjerama, onda uvijek moramo da imamo na umu da je riječ o političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja, što znači da se takva rješenja moraju javljati samo u funkciji samoupravljanja i pod neposrednom kontrolom demokratskih, samoupravno organizovanih snaga, kako ne bi imala osamostaljen oblik djelovanja, hrabreći povampirenje etatističko-birokratskih i drugih monopolskih tendencija. Suština nije u tome da li preduzimati administrativne mjere, već u tome kada i kako — držeći se Ustava, zakona, samoupravnih normi i društvenih dogovora ili, pak, subjektivistički, birokratski.

Mi jesmo za odumiranje države i u tom smislu moramo svačim i u svemu podsticati taj proces, ali isto tako je neosporno da još moramo imati u nekom vidu i državnu organizaciju kao jedan od instrumenata društva koje postaje samoupravno, a koje ipak još nije ni sasvim ni u svemu samoupravno.

Kada ističemo potrebu zaštite društvene imovine, tekovina revolucije, društvenih normi i dogovora, konačno — same socijalističke samoupravne demokratije, onda ne treba imati na umu samo potrebu postojanja sila presije, još manje da one budu oličene samo u državnim organima. Svi ti ciljevi mogu i treba da se ostvaruju integralnim razvojem i afirmisanjem svih elemenata demokratije, što znači ne samo njenih institucija i normi, već i njenih unutrašnjih snaga koje su sadržane u objektivnom interesu radnih ljudi da kroz proces oslobađanja rada i demokratsko regulisanje međusobnih odnosa neprekidno proširuju okvire svojih sloboda i poboljšavaju uslove svoga života. Suština demokratije nije u njenoj restriktivnoj, već u njenoj oslobađajućoj funkciji. A to znači da se demokratska vlast mora pojavljivati samo u instrumentalnom vidu i značenju, da onemogućava sve one faktore koji sprečavaju proširivanje demokratskih prava i afirmaciju stvaralačkih inicijativa sve većeg broja u demokratskoj praksi angažovanih radnih ljudi.

[13] Ibid., str. 108.

Digitized by Google

Dokle god postoje protivrječnosti u društvu, ma u kom vidu se one javljale, mora da postoji neki stepen i vid prinude. Međutim, prinuda ne bi trebalo, kao što velikim dijelom danas jeste, da bude koncentrisana samo u državnim organima. Većim oslanjanjem na ekonomske zakonitosti, a prije svega na zakon vrijednosti, prirodnije bi se regulisao društveno-ekonomski život. Neposredna i slobodna tržišna razmjena proizvoda proširuje dimenzije slobode radnika i radnih kolektiva, jer je ta razmjena jedno od objektivnih mjerila produktivnosti rada, kvaliteta proizvoda, usklađivanja proizvodnje i društvenih potreba, rentabilnosti investicija, ekonomičnosti rada i slično. Ali, koliko god da smo u poslijeratnom razvoju otvarali put djelovanju ekonomskih zakonitosti, u isto vrijeme smo ih povremeno nekim mjerama državne politike i vještački obuzdavali, pod izgovorom da time obuzdavamo stihiju. Danas imamo takvu situaciju da se cijene proizvoda inflatorno naduvavaju i da su u protivrječnosti sa zakonom vrijednosti, čime je, zapravo, i otvoren prostor za stihiju, ali ne stihiju tržišta, već stihiju državne i druge regulative, stihiju raznih tehnokratskih i grupno-svojinskih monopola. Kod nas se gotovo i ne može dogoditi da neka radna organizacija bude likvidirana, nezavisno od toga da li je na tržištu mogla da opravda postojanje. Time se najbolje pokazuje prisustvo države u ulozi regulatora društveno-ekonomskih odnosa, umjesto da to bude zakon vrijednosti. Ovo nikako ne znači da se isključuje svaka uloga države i svjesnog usmjeravanja privrednog života. Ta uloga, međutim, treba da se izražava upravo u tome da se otvori put slobodnom djelovanju ekonomskih zakonitosti i da se u privredni život u većoj mjeri unose objektivni ekonomski kriterijumi. Bez ove relacije ekonomskih zakonitosti i državnog arbitriranja socijalističko samoupravljanje bilo bi neostvarljivo.

Istinska demokratija ne podrazumijeva samo ekonomski i politički sistem. Ona uključuje društvenu svijest u najširem smislu — ideologiju i moral. Kada bi se i ti faktori određenije i aktivnije pojavljivali na sceni društvenog života, sigurno je da bi naša demokratija postala neuporedivo moćnija. Bez svijesti o revolucionarnim ciljevima i idealima društvene norme se gube u plitkim i nesigurnim vodama pragmatizma. Bez moralnih normi ne mogu se afirmisati ni pravne norme.

I sama samoupravna organizacija podrazumijeva postojanje i prava i obaveza, a to znači i faktora koji to obezbjeđuju. Drugim riječima, i samoupravljanje ima određene faktore presije, koji su jednim dijelom institucionalizovani i oličeni u sistemu normi i organizacionih oblika poretka, a drugim dijelom se izražavaju spontano, posredstvom svijesti i neposrednim djelovanjem radnih ljudi kroz procese samoupravnog odlučivanja o uslovima svoga života i praksu ponašanja u skladu sa tim odlukama.

Već sada, u ovoj fazi razvoja, mogu i treba neuporedivo više da dolaze do izražaja svi ti imanentni faktori socijalističkog samoupravljanja. U te faktore, kao unutrašnja snaga samoupravlja-

Digitized by Google

nja, spadaju i sve naše društveno-političke organizacije sa Savezom komunista kao avangardom radničke klase i društva i faktorom odgovornim za pravac našeg društvenog razvoja, kako je i Ustavom verifikovano.

Ovako shvaćena, u svojoj cjelovitosti, sigurno je da demokratija ne mora izlaziti iz sebe i oslanjati se na neki oblik vladavine ili neke snage koji nijesu njoj imanentni — da bi se uspješno razvijala i branila.

Odreći se normi ili oportunizma

Da bismo našu demokratiju učinili efikasnijom i ostvarljivijom, treba se upitati ne samo o tome ko, zašto i na osnovu kojih moći krši, zanemaruje ili iskrivljuje društvene norme, ometajući ili onemogućavajući na taj način ostvarivanje ustavnosti i zakonitosti i funkcionisanje našeg demokratskog sistema, već i o karakteru i vrijednosti državne i samoupravne regulative, normiranja načina života i ponašanja u zajednici.

Pod pritiskom saznanja da postoji uočljiv i višestruko simptomatičan raskorak između normativnog i stvarnog, u novije vrijeme se pojavilo dosta razmišljanja sa različitim zaključcima, pa se i sugeriše utisak da je za takvo stanje kriva naša prevelika normativna aktivnost, to jest inflacija normi. Dovedena do krajnjih polariteta, razmišljanja o putevima i mogućnostima usklađivanja normativnog i stvarnog mogla bi se, zapravo, svesti na dilemu: da li da se smanji broj normi, a time i obim zahtjeva o onome čemu treba da težimo ili da se izvrši neko reorganizovanje i aktiviranje društvenih snaga, a prije svega da se osnaži i u društveni život određenije inauguriše kategorija odgovornosti.

Po svoj prilici, i u ovoj stvari, kao što to često biva, rješenje ne treba tražiti uzimanjem jedne od tih krajnosti, već ga treba tražiti i na jednoj i na drugoj strani.

Nesporno je da društvo ne može postojati bez normi, kao i to da i državne i samoupravne norme nužno podrazumijevaju i postojanje određenog oblika vlasti. Samo će, valjda, u komunizmu, kako ga marksizam anticipira, norma moći da egzistira bez vlasti u smislu prinude, jer će u tom slučaju prinudu i sankcije zamijeniti asocijacija u kojoj se svi odnosi regulišu na bazi pune dobrovoljnosti i svijesti o zajedničkim potrebama. To znači da se svaka pomisao o tome da li su nam potrebne norme sama po sebi isključuje. Isto tako, ako već postoje norme, onda je prirodno da one treba i da se ostvaruju. Neostvarivane norme, svejedno da li stoga što su neostvarljive ili iz nekih drugih razloga, i nijesu norme. Njih ne treba izjednačavati sa dogmama, ali treba sa principom obaveznosti.

Može, međutim, postojati razlika u odnošenju prema normama koje se tiču »dnevne politike«, s jedne, i koje se tiču strateških pravaca društvenog razvoja, s druge strane. Ali samo u tom smislu što se svakoj od njih različito pristupa i što nema istu te-

Digitized by Google

žinu odnos prema svakoj od njih. Norme »dnevne politike« može, a ponekad i treba, da gazi bujica nadošlih svjesnih akcija organizovanih društvenih snaga. Strategija se, pak, mora braniti svim sredstvima kojima demokratija raspolaže, jer od toga zavisi hoće li ili neće ta demokratija imati perspektivu, pa i to hoće li ili neće imati motivaciju za ostvarivanje ili, ako treba, negiranje »dnevne politike«, a, u krajnjim konsekvencama, hoće li ili neće biti stabilna.

U anarholiberalističkom konceptu demokratije izjednačava se vrijednost svih normi i sve su, ne samo filozofijski, već i praktički, »upitne«, to jest sve mogu, a i ne moraju, da se ostvaruju. Praktična konsekvenca takvog shvatanja demokratije je i ta da i naš socijalistički samoupravni pravac društvenog razvoja ne mora biti obavezan, već se i on može dovesti u pitanje na osnovu »pameti« koju neko nakupi u glavi iz kakvih knjiga ili trenutnih raspoloženja. Može se neko, recimo, »naljutiti« na neku ličnost iz poretka ili zbog neke odluke kojom je učinjena nepravda jednoj društvenoj sredini ili njemu lično, pa da zbog toga odbaci krvlju opredijeljeni pravac društvenog razvoja.

U etatističko-birokratskom konceptu demokratije strategiji se poklanja manja pažnja nego »dnevnoj« politici. Dnevnoj politici se daje apologetski značaj, bez obzira na to da li je u skladu sa strategijom. Imajući na umu prevashodno dnevnu politiku, ova demokratija prije ili kasnije gubi vezu sa strategijom, a time se i ona izrođava; apologija te politike preobraća se u apologiju birokratskog aparata, pa i u tom slučaju, kao i u anarholiberalizmu, razlaz između normativnog i stvarnog postaje neminovan.

Progresivno usmjerene demokratske snage moraju, međutim, imati pozitivan odnos prema utvrđenim normama. Neprihvatljivo je da se *a priori* sumnja u vrijednost i opravdanost postojećih normi, pa da se pod tim izgovorom one relativiziraju, da se radi mimo i nezavisno od njih.

Ali, ako se zalažemo za, čak striktno, poštovanje legalno i legitimno utvrđenih društvenih normi, to nikako ne znači da se zalažemo i za normativizam kakav imamo i za apologiju snage propisa. Dovoljno je jasno da norme same po sebi ne mogu mijenjati društvene odnose. A još je jasnije da takav efekat ne mogu imati one norme koje su subjektivistički izgrađivane bez vođenja računa o objektivnim zakonitostima i mogućnostima društvenih snaga kakve one u stvarnosti jesu.

Polazeći od tih saznanja, subjektivne organizovane snage našeg socijalizma trebalo bi, svakako, da određenije vode računa ima li, koliko i čega nerealnog u našim dogovorima o onome šta i kako hoćemo da činimo, kako da se ponašamo. Drugim riječima, da u smanjivanju raskoraka između normativnog i stvarnog idemo i od normi ka životu.[14]

---

[14] Kako navodi dr Petar Radulović, kod nas ima preko tri miliona propisa i samoupravnih opštih akata (»Politika«, 4. 9. 1981).

Digitized by Google

Puste proklamacije i kićenja perjem ptica što su na granama koje se ne mogu dohvatiti manje vrijede i od najskromnijih ostvarenja. A upravo mi imamo takvog kićenja. Da bi stvar bila još gora, mi smo i stvarnost i realne odnose ne rijetko zamjenjivali pustim željama, poniklim na smišljenom kalkulisanju za dopadanje, na svjesnoj negaciji ili na nepoznavanju objektivnih zakonitosti društvenog razvoja. U pogledu oslanjanja na norme bilo je kod nas neke vrste hegelijanstva.

»Norme i projekcije« — kako zapaža Najdan Pašić — »idu ispred stvarnosti, pokušavajući da utiču na stvarne odnose, da ih usmeravaju u jednom određenom pravcu. Međutim, upravo tu se javlja problem: postoji opasnost da taj raskorak između normativnog i stvarnog postane prevelik i da se tako stvori jedan sistem normativnih fikcija koje maskiraju realne odnose. I umesto da norme pomažu revolucionarnim snagama, da one uspešnije ostvare svoje ciljeve, takav sistem normativnih fikcija dovodi do dezorijentacije, do zbrke, do mešanja i zamenjivanja onoga što je proklamovano sa onim što stvarno jeste.«[15]

Na takvoj iluzornoj normativnosti, razumije se, neminovno se stvara i iluzorna realnost, to jest takva realnost u kojoj se zaista ne zna šta može, a šta ne može, a samim tim šta treba ili ne treba (šta nije obavezno) da se ostvari. Jedan od uzroka raskoraka između normativnog i stvarnog je upravo u tome što je projektovano i nerealno, a od društvenih snaga, samo zato što su i takve fikcije normirane, zahtijeva se i očekuje da i tu nerealnost realizuju. Naše pravne i druge norme, očito, moraju biti boljeg kvaliteta nego što jesu.

Drugi uzrok je u tome što se ostajalo pri uvjerenju da će norme same po sebi proizvoditi odgovarajuće efekte. Ta, kako kaže Najdan Pašić, »sujeverna vera u svemoć propisa, posebno državnih propisa, tipična je bolest birokratskog subjektivizma«. Birokratija se normativnom aktivnošću i »odužuje« socijalizmu. Propisi su doneseni, a poslije toga, kako praktički izlazi, neka čini šta ko hoće i može, pa i ona sama zadržava »pravo« da gleda svoja posla. A to gledanje »svoga posla« svodi se i na to da izigra u svoju korist što je moguće više te iste društvene norme.

Što su norme ili nerealne ili neadekvatne našem putu u socijalizam i što se hipertrofira njihov osamostaljeni značaj, sve je to prouzrokovano i još nečim, vjerovatno najvažnijim: time što ni sam proces odlučivanja nije u dovoljnoj mjeri i na pravi način demokratizovan. Nemoguće je, inače, smatrati da će se ravnodušno odnositi prema sudbini određenih odluka onaj ko je neposredno i bez ikakve prisile učestvovao u donošenju tih odluka. Znači, kada se pitamo otkuda raskorak između normativnog i stvarnog, nije dovoljno ostajati samo na terenu »sprovođenja u život« dogovorenog, već se treba vratiti i na to ko je sve i kako učestvovao u procesu normiranja i u izgradnji politike.

[15] »Politika«, 1. 9. 1981.

Digitized by Google

Sada dolazimo do pitanja o pokretu. Stvarni pokret socijalističkog samoupravljanja, a to prije svega znači radnička klasa, treba potpunije da preuzme kako normiranje politike i društvenih odnosa tako i »brigu« o sudbini onoga što je normirano. Radnička klasa ne smije ostati samo puki »izvršilac«. Pored ostalog i stoga što je to umnogome, ona se često ravnodušno odnosi i prema tome kakvog će karaktera biti dogovorene norme i prema tome hoće li se, kako i u kojoj mjeri one realizovati.

Kada radnička klasa preuzme cijelu stvar u svoje ruke — da normira ono što je realno, ono što iziskuje razvoj socijalizma i revolucije, a što je u vezi sa njenim i istorijskim i neposrednim interesima (a to ona može na osnovu svoga objektivnog položaja i svojih istorijskih težnji), onda se više ne može postaviti pitanje treba li se, u kojoj mjeri i u ime čega odreći postojećih normi. Preuzevši tako i u tom smislu stvar u svoje ruke, radnička klasa će donijeti još jednu inovaciju, bez čega nema realnih preduslova da se ostvaruju norme vezane za revoluciju i socijalizam: donijeće u društveni život snagu spontane i organizovane revolucionarne motivisanosti i usmjerenosti.

Naše društvo je, inače, već zapalo u jednu protivrječnost koja je istorijska i, da kažemo, prirodno uslovljena, ali koja se ne smanjuje, već povećava, što nije ni istorijska zakonitost niti prirodno. Riječ je o tome da imamo, s jedne strane, društveni sistem zasnovan na društvenoj svojini, a vrlo razvijenu tendenciju privatizacije, koja se pokazuje u svim sferama života, u preokupacijama građana, s druge strane.

Što ne postupamo u skladu sa normama, sa usvojenom politikom, što gledamo kroz prste i na razne lopovluke, naročito ako su oni u vezi sa ljudima iz političkog establišmenta, uzrok je u oportunizmu. Ali i oportunizam je izvedena pojava. I ova pojava se temelji na privatističkom interesu. Jer za oportuniste je bolje odustati od neke akcije, od neke mjere, zanemariti svoju dužnost i obavezu, zaboraviti čak i na svoju čast nego, polazeći od svega toga, »zamjeriti se« nekome ko je »važan« i tako dovesti u pitanje svoje privatističke interese — svoje već stečene pozicije, svoj društveni položaj, uslove za sticanje i održavanje materijalnog imetka i slično. Eto, ta privatistička tendencija, prisutna u opasnim razmjerama, u direktnoj je suprotnosti sa smislom i karakterom revolucije i ona je, po sili svoje sopstvene logike, svuda gdje postoji, bitna prepreka akciji na usklađivanju progresivnih i realnih normi i društvenih tokova.

Iz svega ovoga je jasno da će pravi odnos prema socijalističkim normama proizlaziti iz srazmere stvarne pobjede socijalističkih samoupravnih odnosa nad svim drugim odnosima i tendencijama, a to znači nad tehnobirokratskim, grupno-svojinskim i drugim monopolima i nad stihijom, tom baruštinom u kojoj relativno mirno borave i djeluju svi ti monopoli.

Ali ovo nikako ne znači da treba čekati da ti i takvi odnosi sami po sebi, iz društvenog poretka i proklamovane politike, spontano nadođu. Objektivne zakonitosti društvenog razvoja vode ka

Digitized by Google

ciljevima i idealima socijalističke revolucije. U tom smislu treba poznavati te zakonitosti. A poznavanje tih zakonitosti nužno podrazumijeva i svjesno djelovanje kao elemenat tih objektivnih potencija koje vode ka progresu. Zato je nezaobilazna potreba i zadatak organizovanih socijalističkih snaga, a prije svega Saveza komunista, da povedu odlučnu borbu i protiv onih pojava koje su izvedene iz dubljih uzroka, sadržanih u produkcionim društvenim odnosima, kao što su apologetika trenutno uspostavljenog stanja, egoizam i oportunizam. Pri tome, svakako, nije dovoljno samo se deklarativno odricati tih pojava. Treba tako i u tom smislu revolucionisati odnose da oportunisti, ma koliko vješto kalkulisali u svojoj trgovini na račun društva i demokratije, ne mogu imati nikakve šanse na uspjeh.

A to, dalje, znači da treba odlučnije izlaziti iz lažnog jedinstva i na oportunizmu sagrađene ravnoteže društvenih snaga. Takvo jedinstvo treba razbijati. Idejna diferencijacija, sa svim konsekvencama koje iz nje proizlaze, nezaobilazan je preduslov uspostavljanja jedinstva na čvršćim socijalističkim samoupravnim kriterijumima i jasnijim pozicijama stvarne prevlasti radničke klase i njenih istorijskih interesa i težnji.

U tako revolucionisanim odnosima demokratija će izlaziti iz ukliještenosti između sektaški shvaćene vlasti i liberalistički shvaćene slobode. Ona će biti socijalistička samoupravna norma o pravcu našeg razvoja i načinu našeg društvenog života i stvarni pokret istinski slobodarskih i demokratskih snaga koje se svakodnevno potvrđuju u ostvarivanju normi i politike koje su mu imanentne, a to znači koje na revolucionaran način i u pravcu ciljeva revolucije mijenjaju postojeće društvene odnose.

Digitized by Google

Vojislav Stanovčić

Radničko samoupravljanje i participacija u svetu

(Istorijski koreni, savremeni trendovi i oblici)

I

O samoupravljanju i participaciji danas se može govoriti kao o svetskom procesu, kad se uzme u obzir popularnost i raširenost ideja i bogatstvo oblika kroz koje se ove ideje nastoje ostvariti, kao i snage koje, iako u različitoj meri i s različitim ciljevima, stoje iza tih ideja. Kad se uzme u obzir da je pre tri decenije samoupravljanje bilo najspecifičnije jugoslovenska tema i da je u početku uvođenja samoupravljanja Jugoslavija delovala kao usamljen i izuzetan primer društvenog i ekonomskog sistema čiju važnu karakteristiku čini radničko samoupravljanje, pa se to uporedi sa današnjom situacijom kad samoupravljanje i participacija predstavljaju opštu temu i kad se još baci pogled u istoriju pa se vidi koliko je ideja samoupravljanja deo iskonskih težnji radničke klase da se oslobodi najamnog položaja i postane subjekt odlučivanja u procesu stvaranja i raspodele društvenog bogatstva — onda se može u punom smislu reči kazati da ideja samoupravljanja i radničke participacije doživljava danas svoju renesansu i čini deo opštih napora radnih slojeva da sebi izbore bolje radne i životne uslove i uzmu svoju sudbinu u sopstvene ruke. Ideja samoupravljanja postaje za radničku klasu danas onakva pokretačka

Digitized by Google

i oslobodilačka deviza kakva je ideja demokratije bila za građanstvo u XVIII i XIX veku.

Ideje o radničkom samoupravljanju i različitim oblicima učešća radnikâ u upravljanju proizvodnjom, raspodelom, poslovima zajednica u kojima rade i žive — imaju duboke korene koji sežu do samih početaka radničkog pokreta. Prve ideje iznete su u okviru učenja socijalista utopista, a kasnije su podržane čitavim nizom zahteva i organizovanih akcija samih radnika. Takve ideje i zahtevi oslanjali su se na izvesne revolucionarno-demokratske zahteve i programe i predstavljali su njihovo produbljavanje i proširivanje kako bi se od političke demokratije došlo do ekonomske i socijalne demokratije.

Među socijalistima su još u XIX veku postojale velike razlike zavisno od toga da li su smatrali da će ciljeve socijalizma, socijalnu jednakost i društveno organizovanje proizvodnje u ime radničke klase ostvarivati država ili da će socijalističko društvo biti društvo asocijacijâ slobodno udruženih proizvođača koji će preko svojih asocijacija i u njima organizovati društvenu proizvodnju, upravljati tom proizvodnjom i raspodelom proizvedenih dobara. Koliko su ove prve koncepcije, koje možemo označiti kao etatističke, međusobno različite, može se pokazati ako se kaže da ih je zagovarao lasalizam, fabijanski socijalisti u Engleskoj, dominantna struja u zapadnoevropskoj socijaldemokratiji do pred drugi svetski rat, i staljinizam. Nemački socijalista Ferdinand Lasal bio je pod velikim uticajem Hegelove političke i pravne filozofije u kojoj je centralno mesto zauzimala ideja, odnosno glorifikacija države. Nemačka socijaldemokratija, posle Marksa i Engelsa, na dolazak socijalizma gledala je kao na rezultat svoje izborne pobede posle koje bi državnu vlast iskoristila kao osnovu organizacije socijalističkog društva. Isto tako, britanski fabijanci su polagali veliku nadu u demokratsku državu kao sredstvo socijalističkog preobražaja. Paradoksalno je da je i druga velika struja u radničkom pokretu — komunistički pokret tokom 1920-tih i 1930-tih godina, pod uticajem J. V. Staljina, prihvatila krajnje etatističku koncepciju socijalizma.

Tako su u dva osnovna dela radničkog pokreta između dva svetska rata — u socijaldemokratskom i komunističkom — preovladale etatističke koncepcije o državnom upravljanju podržavljenom privredom i o ključnoj ulozi državnog aparata u organizovanju društvene proizvodnje i u odlučivanju o raspodeli društvenog proizvoda. Sve se to dogodilo uprkos tome što je socijalistički i radnički pokret imao dugu tradiciju borbe pod parolom „Fabrike radnicima" i što su istaknuti teoretičari socijalizma, pre svega Marks i Engels, zauzimali antietatistički stav.

Da bi se pokazalo koliko je Marksovo i Engelsovo učenje nespojivo sa koncepcijama autoritarnog etatizma i hipostaziranja političkog parlamentarizma u čijim se okvirima ne može rešiti pitanje ekonomskog i socijalnog oslobođenja proletarijata, dovoljno je podsetiti na neke njihove ključne stavove. Za Marksa je oslobođenje radničke klase osnovni društveni problem čije je rešenje

Digitized by Google

video u komunizmu, a samoaktivnost radničke klase video je kao imperativ tog oslobođenja. Ona je onaj istorijski subjekt koji izvodi revoluciju i koji ne može osloboditi sebe a da istovremeno ne oslobodi čitavo društvo od eksploatacije i dominacije. Marks je, dalje, izrazio stav da alijenacija (otuđenje) kao jedna opšta karakteristika radnika i čoveka uopšte u klasnom društvu ne može da se prevaziđe osim ako udruženi rad stavi pod svoju kontrolu sredstva za proizvodnju, uslove i rezultate svoga rada i da stvaranje uslovâ za vraćanje čoveku njegove generičke suštine i pun razvoj njegove stvaralačke ličnosti podrazumeva ukidanje najamnog odnosa prema drugom čoveku, odnosno prema državi.

Za Marksa je „celokupno ljudsko ropstvo involvirano u odnosu radnika prema proizvodnji, a svi ropski odnosi samo su modifikacije i konsekvence toga odnosa". Bez oslobođenja u procesu proizvodnje, bez ukidanja najamnog položaja — nema, dakle, oslobođenja kakvo je Marks imao u vidu. Na Marksovom konceptu oslobođenja rada zasnovana su ona marksistička shvatanja u savremenom svetu koja kritikuju zadržavanje radnika u najamnom položaju prema državi i sveopšte državno upravljanje proizvodnjom i raspodelom. Prisvajanje društvenog proizvoda od strane države i plaćanje od strane države radniku nadnice za utrošenu radnu snagu, pa makar nadnica bila i povećana i svima jednaka, ne ukida stare odnose proizvodnje niti stari način prisvajanja. „Proleteri mogu da osvoje društvene proizvodne snage samo tako ako ukinu svoj vlastiti dosadašnji način prisvajanja" (Marks — Engels, *Manifest komunističke partije*).

„Oslobođenje radničke klase mora biti delo same radničke klase" — ove čuvene Marksove reči iz Opšteg statuta Međunarodnog radničkog udruženja (Prve internacionale) nedvosmisleno odgovaraju na pitanje ko treba da bude subjekt revolucionarnog oslobođenja radničke klase. U nastavku Marks kaže da je „ekonomsko oslobođenje radničke klase onaj veliki cilj kome svaki politički pokret treba da bude potčinjen kao sredstvo". Naglasak na samoaktivnosti, samooslobođenju radničke klase, na samostalnosti radničkog pokreta i na ulozi radničke klase ne odnosi se samo na pripremu i izvođenje revolucije, nego i na organizovanje novog društva.

Dva su osnovna sredstva, odnosno oblika koje Marks analizira, a putem kojih radnička klasa u procesu socijalističkog preobražaja društva organizuje svoju ekonomsku i političku aktivnost posle osvajanja vlasti i podruštvljavanja sredstava za proizvodnju. To su asocijacije proizvođačâ i komune, kojima se prevazilazi klasična država.

Pariska komuna, prva proleterska revolucija u kojoj je radnička klasa ispoljila svoju sposobnost za samoaktivnost i samoupravnu organizaciju proizvodnje i komunalnu organizaciju zajednice, a čije je iskustvo Marks analizirao, visoko ocenio i uopštio kao pouku za buduće proleterske revolucije, veoma mnogo je uticala svojim idejama i rešenjima na kasniji radnički pokret. U Komuni je bila sjedinjena proizvodna i teritorijalna samouprava.

Digitized by Google

Ona je pokazala ono što je i ranije ispoljavano i što je kasnije bezbroj puta došlo do izražaja, a to je da radnička klasa u svojim revolucionarnim akcijama u kojima se masovno angažuje, po pravilu, u prvi plan ističe pitanje radničke samouprave. Evo Marksove ocene suštine Komune: „Komuna je bila sastavljena od gradskih odbornika, izabranih na osnovu opšteg prava glasa u raznim okruzima Pariza. Oni su bili odgovorni i mogli su u svako doba biti smenjeni. Većina njih, naravno, bili su radnici ili priznati predstavnici radničke klase. Komuna je imala da bude ne parlamentarno, nego radno telo, izvršno i zakonodavno u isto vreme... Pariska komuna je imala, razume se, da posluži kao uzor svim velikim industrijskim centrima Francuske. Čim bi u Parizu i u drugostepenim centrima bilo uvedeno komunalno uređenje, stara centralizovana vlast bi u pokrajinama morala da ustupi mesto *samoupravi proizvođača* (*kurziv* naš)... Prava tajna Komune bila je ova: ona je po svojoj suštini bila vlada radničke klase, rezultat borbe proizvođačke klase protiv prisvajačke klase, ona je bila najzad pronađeni politički oblik pod kojim se moglo izvršiti ekonomsko oslobođenje rada. Bez ovog poslednjeg uslova komunalno uređenje bilo bi nemogućnost i obmana. Politička vladavina proizvođača ne može postojati uporedo s ovekovečenjem njihovog socijalnog robovanja... Velika socijalna mera Komune... bila je predaja svih zatvorenih radionica i fabrika radničkim udruženjima, uz zadržavanje prava naknade, bez obzira da li je dotični kapitalista pobegao ili je smatrao za bolje da obustavi rad" (Marks, *Građanski rat u Francuskoj*).

Kritiku potencijalno mogućeg etatističkog društvenog odnosa vanredno plastično i vidovito je dao Engels u radu napisanom još za Marksova života („Utopijski socijalizam i naučni socijalizam", deo *Anti-Diringa*, 1878). Engels je pisao da „pretvaranje (privatnog) u državno vlasništvo ne ukida kapitalistički karakter produkcionih odnosa... Savremena država, ma kakav bio njen oblik, u suštini je kapitalistička mašina, država-kapitalista, idealni kolektivni kapitalist. Ukoliko više proizvodnih snaga ona preuzme u svoje vlasništvo, utoliko više državljana ona eksploatiše. Radnici ostaju najamni radnici, proleteri. Kapitalistički odnos se ne ukida; štaviše, on dolazi do krajnje tačke. Ali, na toj tački nastaje preokret. Državno vlasništvo na proizvodnim snagama ne rešava sukob, ali ono skriva u sebi formalno sredstvo, ključ za rešenje. To rešenje može se sastojati samo u tome da se faktički prizna društvena priroda savremenih proizvodnih snaga, da se, dakle, način proizvodnje, prisvajanja i razmene dovedu u sklad sa društvenim karakterom sredstava za proizvodnju. A to se može dogoditi samo na taj način da društvo, otvoreno i bez zaobilaženja, uzme u posed proizvodne snage, koje su prerasle svaki drugi način rukovođenja njima osim društvenog". Engels je bio veoma jasan u stavu da pod podruštvljavanjem ne podrazumeva podržavljenje i time su i Marks i Engels u svojim shvatanjima sušta suprotnost kasnijim etatističkim shvatanjima i interpretacijama.

Digitized by Google

„Carstvo slobode počinje u stvari tek tamo gde prestaje rad koji je određen nevoljom i spoljašnjom svrsishodnošću" — piše Marks u *Kapitalu* (III). „Sloboda se u ovoj oblasti može sastojati samo u tome da udruženi čovek, udruženi proizvođači, racionalno urede ovaj promet materije sa prirodom, da ga dovedu pod svoju zajedničku kontrolu, umesto da on njima gospodari kao neka slepa sila; da ga vrše s najmanjim utroškom radne snage i pod uslovima koji su najdostojniji i najadekvatniji njihovoj ljudskoj prirodi."

Lenjin je u više navrata i u više radova analizirao pouke i iskustva Pariske komune, kao i Marksove i Engelsove stavove o njoj. Kad su u prvoj ruskoj revoluciji 1905. spontano nikli sovjeti, Lenjin je u njima video klicu istovrsnog sistema kakav je predstavljala Komuna. U svome verovatno najpopularnijem delu *Država i revolucija* (napisanom avgusta i septembra 1917. na osnovu ranije sačinjenih zabeleški) Lenjin akcenat stavlja na marksističku teoriju odumiranja države. On piše o „osvajanju vlasti od strane radničke klase" kao o „radničkom osvajanju demokratije", pozivajući se na *Manifest* i druge Marksove i Engelsove radove, i smatra da će u socijalističkom društvu proizvodnju organizovati sami radnici: „Organizovaćemo krupnu proizvodnju mi sami radnici, polazeći od onoga što je izgradio kapitalizam, oslanjajući se na svoje radničko iskustvo, stvarajući najstrožu, gvozdenu disciplinu, koju će podržavati državna vlast naoružanih radnika, svešćemo državne činovnike na proste izvršioce naših naloga, odgovorne, smenjive, skromno plaćene „nadzornike i knjigovođe" (s tehničarima svih vrsta, tipova i stepena, razume se) — eto, to je naš proleterski zadatak, eto od čega se može i mora početi u proleterskoj revoluciji."

Ideju radničke kontrole Lenjin je kao programski zahtev istakao još u junu 1917. u članku *Preteća katastrofa i kako da se protiv nje borimo.* Kao izlaz iz privrednog haosa, radi izbegavanja gladi koja se nadnosila kao opasnost, Lenjin je predložio niz mera među kojima je na prvo mesto stavio radničku kontrolu. „Da bi se učinilo nešto ozbiljno" — pisao je Lenjin — „treba od birokratije preći, i to stvarno preći, revolucionarno preći, na demokratiju." Deviza radničke kontrole, posle Oktobra 1917, bila je sredstvo i put uspostavljanja nove vlasti. Zato je Lenjin bukvalno sutradan posle oktobarskog uzimanja vlasti napisao „Projekt Uredbe o radničkoj kontroli" u kojem se nalaže „radnička kontrola nad proizvodnjom, čuvanjem, kupovinom i prodajom svih proizvoda i sirovina", a ovu kontrolu „vrše svi radnici i nameštenici preduzeća, ili neposredno, ako je preduzeće tako malo da je to moguće, ili preko svojih izabranih predstavnika". Sumirajući povodom prve godišnjice revolucije „šta smo značajno uradili u ovoj godini", Lenjin je referisao: „Moramo reći da je urađeno sledeće: od radničke kontrole, tih prvih koraka radničke klase... pristupili smo neposrednom ostvarenju radničkog upravljanja industrijom... Mi nismo odmah dekretovali socijalizam u celoj našoj industriji zato što on može nastati i učvrstiti se tek onda kad se radnička klasa nauči da upravlja, kad se učvrsti autoritet radničkih masa... Mi

Digitized by Google

smatramo da je najvažnije to što su se sami radnici prihvatili toga upravljanja, da smo od radničke kontrole... došli do radničkog upravljanja industrijom u opštenacionalnim razmerama."

Osim u oblasti teorije, ideja radničke samouprave došla je do izražaja i u spontanim i organizovanim akcijama radničke klase da revolucionarnim putem izvojuje promenu svoga položaja. Svi istorijski značajniji pothvati ove vrste vršeni su na liniji antietatističke i asocijativističke orijentacije, što potvrđuje i činjenica da je u svojim revolucionarnim akcijama radnička klasa rušila ne samo stare oblike političkog vladanja, nego i ekonomskog upravljanja i raspolaganja, nastojeći ih zameniti ne novim etatističkim oblicima, nego oblicima kroz koje bi radnička klasa vršila aktivnu ulogu bilo neposredno bilo preko delegata izabranih iz njenih redova i preko tela na koja bi mogla vršiti neposredan uticaj. Takvi poznatiji istorijski slučajevi su se redali od Pariske komune (1871); ruskih revolucija u kojima su nicali sovjeti radničkih, vojničkih i seljačkih deputata — koji su postajali važan oblik masovnog demokratskog učestvovanja klase u vršenju vlasti; mađarske revolucije 1919, u kojoj je za pitanje koje razmatramo naročito važna uloga Radničkog saveta Budimpešte, koji je trebalo da bude centralni radnički savet za čitavu Mađarsku; do sovjetskih republika u Nemačkoj i pokreta fabričkih saveta u Italiji (1919).

Ideja sovjeta, republike sovjeta kao oblika nove, revolucionarne proleterske vlasti i ideja radničke kontrole i radničkog upravljanja išle su posle oktobarske revolucije i naročito posle završetka prvog svetskog rata uporedo, nadopunjavale su se, i radnička klasa ih je isticala zajedno gde god su došle do izražaja njene revolucionarne namere da menja društvene odnose.

Gramši je u fabričkim savetima u Italiji video organe radničke demokratije koji imaju ekonomske, političke, vaspitne funkcije u „razvijanju novog društvenog duha, koji je proletarijat uspeo da izrazi na osnovu živog i plodnog iskustva radne zajednice". „Radnička solidarnost" — pisao je Gramši — „koja se u sindikatu razvijala u borbi protiv kapitalizma, u patnjama i žrtvama, ta solidarnost je u savetu pozitivna, trajna, oličena i u najnevažnijem trenutku industrijske proizvodnje, sadržana u radničkoj svesti da je čovek organska celina, homogen i čvrst sistem koji, korisno radeći i nesebično proizvodeći društveno bogatstvo, potvrđuje svoju suverenost, potvrđuje svoju vlast i ostvaruje stvaralačku slobodu."

Pokrete sa sličnom orijentacijom i zahtevima, a sa još većom revolucionarnom spremnošću da se oni ostvare imali smo u Nemačkoj za vreme kratkotrajne Bavarske sovjetske republike i u revolucionarnim radničkim akcijama u Berlinu, a zatim i u Austriji i na drugim mestima (u Nemačkoj i u takozvanoj novembarskoj revoluciji koja je počela pobunom u Kilu). Pokret za radničku kontrolu i samoupravljanje organizovani kao pokret fabričkih poverenika i gildsocijalizam bili su u toku prvog svetskog rata vrlo razvijeni i aktivni u Velikoj Britaniji. Iako taj pokret u Britaniji nije bio inspirisan marksističkim idejama, nailazio je na

Digitized by Google

Lenjinovu podršku, a iz redova aktera tih pokreta kasnije je stvorena Komunistička partija Velike Britanije. Ideje pokreta fabričkih poverenika u Engleskoj, kao i ideje industrijskog unionizma Danijela de Leona, i francuskog sindikalizma, koji je takođe zastupao ideju radničkog samoupravljanja, izvršile su veliki uticaj na Gramšija. Ovaj opšti zahtev radničke klase toga vremena našao je odjeka i u odlukama II kongresa Komunističke internacionale (Moskva, 1920) o radničkoj kontroli kao neposrednom cilju borbe fabričkih i zavodskih komiteta. Ali, ova odluka bila je u zvaničnom komunističkom pokretu istovremeno i labudova pesma idejama radničke kontrole i samoupravljanja.

Zvanična vođstva socijaldemokratskih partija nisu nikada rado gledala što ove ideje nailaze na podršku radničkih masa. U procesu jačanja zapadnoevropskih socijaldemokratskih partija, još krajem XIX veka, njihovim vođama je izgledalo da im izborna i parlamentarna politička borba pruža odlične šanse. Tako je niz vođa gledao na državu kao na predmet i cilj borbe koja se vodi za vlast i kao na sredstvo preobražaja društva kad se ta vlast jednom uzme. Takva etatistička shvatanja gotovo su izjednačavala državu sa socijalizmom. Doduše, bilo je u socijaldemokratiji pisaca koji su državu i socijalizam suprotstavljali (E. Vandervelde) i onih koji su bili, pa i kasnije, za vreme Kominterne, ostali dosledni kritici državnog socijalizma (kao A. Panekuk, osnivač Komunističke partije Holandije, koji je smatrao da se socijalizam mora zasnivati na organizaciji proizvodnje od strane radnika), kao i onih koji proces socijalizacije nisu mogli poistovetiti sa podržavljenjem, pa su svaki korak radničkog napredovanja ka uvođenju svog upravljanja industrijom smatrali kao korak oslobađanja „četvrtog staleža" (na primer, K. Korš). Ipak, preovlađujuća struja koja je davala ton politici socijaldemokratskih partija bila je u velikoj meri ona etatistička orijentacija, iako demokratski obojena, koju je predvodio K. Kaucki i čiji se koncept demokratije iscrpljivao u granicama klasične političke demokratije.

Posle novembarske revolucije u Nemačkoj došlo je do izrazite podele koja se prenela i na socijaldemokratiju. U okviru ove poslednje takođe su postojale duboke podele na pitanju da li uspostaviti vlast radničkih i vojničkih deputata, čemu su naginjali vođi organizacije „Spartak", ili novoproglašenoj republici temelje postavljati putem klasno heterogene, više građanski orijentisane ustavotvorne skupštine. Kad je vođa većine Nemačke socijaldemokratske partije Filip Šajdeman proglasio republiku, Karl Libkneht je proglasio socijalističku republiku, koja je trebalo da se oslanja na revolucionarna radnička veća koja su nicala po Nemačkoj. U Nemačkoj je, uprkos ustanku u Berlinu koji su vodili „spartakovci" i sovjetskim republikama u Bremenu i Bavarskoj, pobedila struja koja je zagovarala put mirnog parlamentarnog razvitka. Čak je i Centralno veće radničkih i vojničkih veća podržalo ideju ustavotvorne skupštine, koja je februara 1919. počela sa zasedanjima u Vajmaru, a 31. jula 1919. donela je poznati Vajmarski ustav. U njega je kao deo obećanja radničkim i vojničkim veći-

Digitized by Google

na uneto nekoliko odredbi o savetima radnika pogona (pogonski radnički saveti) i o privrednim savetima preko kojih bi radnici i nameštenici zajedno s poslodavcima učestvovali u regulisanju uslovâ rada i nagrađivanja, kao i razvoja proizvodnih snaga. Ovo radničko predstavništvo je bilo neke vrste kompromis između onoga što su radnici želeli i tražili i što su posedničke klase bile spremne da prihvate. Čim je ekonomska i društvena kriza prošla, učešće radnikâ predviđeno Vajmarskim ustavom i na njemu zasnovanim propisima ostalo je puko pravo bez praktičnog efekta.

U Velikoj Britaniji, gde su se u toku prvog svetskog rata bile toliko ukorenile ideje i pokret usmeren na ostvarenje radničkog samoupravljanja u industriji da je 1917. i nimalo revolucionarni Kongres tredjuniona odbacio fabijansku etatističku koncepciju, a usvojio koncepciju radničke kontrole, a 1918. je čak i Laburistička partija prihvatila gildsocijalističku koncepciju, došlo je, kao i u ostalim evropskim zemljama, posle 1920. do opadanja revolucionarnog pokreta. U novoj situaciji poslodavci više nisu hteli da prihvate čak ni ideju mešovitih odbora sa savetodavnim pravima, nego su na njih gledali kao na ograničavanje „suvereniteta privatne svojine". U daljim traženjima, tokom 1930-tih godina su u laburističkom pokretu vođene velike diskusije o oblicima upravljanja budućom nacionalizovanom industrijom. Pobedila je struja koja je predlagala javnu korporaciju — to jest džinovsko državno preduzeće koje obuhvata čitavu jednu granu i vezano je direktno za odgovarajuće ministarstvo, a zadržava određenu poslovnu samostalnost — kao oblik organizovanja nacionalizovane industrije.

Slična zbivanja i razvijanje sličnih ideja u drugim zemljama doveli su do toga da je u zapadnoevropskoj socijaldemokratiji, osim kod pojedinih pisaca koji su zastupali drugačije ideje, preovladala etatistička koncepcija državnog upravljanja i uloge države u distribuciji nacionalnog dohotka. Takav trend dobio je kao jedan od svojih ideoloških izraza teoriju „države blagostanja", iako je ova teorija imala i druge motive i progresivnu ulogu u suprotstavljanju tada naraslim koncepcijama o totalitarnoj „državi moći".

Odnos prema ideji radničkog upravljanja u komunističkom delu radničkog pokreta proizišao je u najvećoj meri iz rezultata diskusija koje su se o ovom pitanju vodile u boljševičkom rukovodstvu. U Sovjetskoj Rusiji je od kraja 1919. do prve polovine 1921. izneto više mišljenja i vođene su diskusije o tome kako organizovati upravljanje socijalističkom privredom, kako prevazići period i sistem ratnog komunizma, na kakve uopšte temelje postaviti dalji ekonomski i društveni razvitak. Mnoga od ovih i još niz drugih pitanja postavljena su i raspravljana tokom takozvane diskusije o sindikatima. Treba imati na umu da su se ideje o tome kako bi socijalizam trebalo da izgleda i na kojim temeljima da se izgrađuje suočavale sa realnošću koja se karakterisala političkim i vojnim sukobima, neprijateljskim okruženjem, razorenom zemljom, vekovnom zaostalošću. U takvoj situaciji, suočeni

Digitized by Google

sa ranije nepoznatim problemima i dilemama, ni boljševici nisu bili jedinstveni u stavovima. Trebalo je utvrditi stavove o ulozi partije, sindikata, o karakteru diktature proletarijata, o oblicima i subjektima upravljanja podruštvljenom industrijom i drugim granama privrede. U kontekstu tih diskusija treba gledati i jedan stav iz odluke II kongresa Kominterne da „radnički industrijski saveti ne bi trebalo da zamene sindikate". Isto tako, još u to vreme se osetila tendencija u rukovodstvu Boljševičke partije i Kominterne da se ideja radničke kontrole iskoristi pre svega kao parola za revolucionarne akcije. U narednom periodu takva orijentacija je sve očiglednija, naročito u svetlosti odluka X kongresa RKP(b), marta 1921, koji je zalaganje „radničke opozicije" za upravljanje privredom od strane neposrednih proizvođača ocenio kao anarhosindikalističko skretanje.

Uoči X kongresa se raspravljalo i njemu je podneto nekoliko platformi. Jedna od njih je bila i platforma „radničke opozicije", u kojoj su najaktivniji bili funkcioner sindikata A. Šljapnikov i Aleksandra Kolontaj, koja je tada bila član CK RKP(b), a kasnije postala prva žena ambasador. „Radnička opozicija" je kao svoj osnovni cilj postavljala promenu celokupnog sistema upravljanja narodnom privredom. Smatrali su da je osnovno pitanje koje se postavlja pred partiju: na koji će se način u prelaznom periodu voditi privredna politika: „uz pomoć sindikalno organizovanih radničkih masa ili iznad njihovih glava, na birokratski način uz pomoć kanonizovanih činovnika... da li ćemo dopustiti radnicima da ostvaruju komunizam ili će to raditi činovnici iznad njihovih glava?"

„Radnička opozicija" je kao organe upravljanja privredom predviđala radnike organizovane u sindikatima. Predstavnici „radničke opozicije" su oštro upozoravali na tendencije rasta i učvršćivanja birokratije i u predlaganim merama videli su lek protiv toga. Oni su takođe upozoravali da se partija udaljava od klase i da se počinovničuje. Pisali su da oni „umesto birokratizma kao sistema traže sistem inicijative radnih masa". Izvesna jednostranost i sektaštvo stavova „radničke opozicije" videli su se u odnosu prema seljaštvu koje su smatrali kao „srednju klasu" i prema inteligenciji. Na X kongresu ideje „radničke opozicije" su kritikovane i ocenjene kao anarhosindikalističke. Odlukom CK RKP(b) od 12. januara 1922, koju je napisao Lenjin, podržana je orijentacija na „koncentrisanje pune vlasti u ruke fabričke uprave". Iako se Lenjin nije nikada odrekao radničke samouprave kao perspektive i cilja, a, isto tako, i uslova uspostavljanja istinskog socijalizma, početkom 1920-tih godina je tekuća politička orijentacija išla u drugom pravcu. To se dešavalo pod pritiskom političkih i ekonomskih teškoća i idejnih kolebanja u Boljševičkoj partiji, a na sve to je uticalo i opadanje revolucionarnog pokreta širom Evrope i slabljenje mogućnosti da se revolucionarni preokret prenese na evropski Zapad.

Tako je opadanje revolucionarnog poleta i stabilizovanje kapitalizma u zemljama zapadne Evrope uticalo da u obe glavne stru-

Digitized by Google

je radničkog pokreta preovladaju etatističke koncepcije o upravljanju privredom u socijalizmu. Dalji razvoj događaja u Sovjetskom Savezu posle Lenjinove smrti i jačanje etatističkog trenda našli su izraza i u usvajanju principa „jedinonačalija" kao organizacionog modela rukovođenja privredom kojim je isključena iz procesa odlučivanja u upravljanju privrednom organizacijom i sindikalna i partijska organizacija. Taj model je uticao i na komunističke partije učlanjene u Kominternu da bez kritičkog ispitivanja uzmu taj sistem upravljanja privredom kao odgovarajući. Jedino su pojedinci, koje smo već pominjali, ostajali pri svojim stavovima o potrebi neposrednog učešća proizvođača u upravljanju privredom, zbog čega su i kritikovani i isključivani iz komunističkih partija. Međutim, tamo gde je uticaj radničkih masa bio još jak i gde je dolazilo do revolucionarnog poleta, dolazilo je i do ideja i pokušaja ostvarivanja sistema radničkog upravljanja, kao što je to bio slučaj u Kataloniji za vreme građanskog rata u Španiji.

Iako je etatistički model upravljanja privredom preovladao uoči drugog svetskog rata, krajem toga perioda uočene su i krupne slabosti toga modela. S jedne strane birokratska dominacija, a s druge isključenje masa iz učešća u političkom životu doveli su do deformacija, koje su već uoči rata nametnule temu o demokratskom socijalizmu. Posle birokratizacije koja je pratila i mere laburističke nacionalizacije posle drugog svetskog rata, pokazalo se da ni u okvirima klasične političke parlamentarne demokratije ne može da se izbegne birokratizovanje sistema odnosa u privredi ukoliko njom upravlja državni aparat. Zato je krajem 1940-tih godina došlo na više strana do kritika deformacija i neefikasnosti birokratskog sistema upravljanja. Sve je prisutnije bilo shvatanje o potrebi vraćanja na autentične humanističke izvore i stavove o socijalizmu i na izgrađivanje demokratskih alternativa koje bi čoveku i proizvođaču u socijalizmu dale pravo mesto. Aktuelizirane su ideje „industrijske demokratije" na Zapadu. U Jugoslaviji je došlo do aktueliziranja stare devize radničkog pokreta „Fabrike radnicima" i započeo je proces uvođenja i ostvarivanja ideje radničkog samoupravljanja. Nade u demokratske promene koje je radnička klasa u istočnoevropskim zemljama gajila da će proizići iz pobede nad fašizmom nisu bile zadovoljene. Krajem i neposredno posle drugog svetskog rata radnička klasa je neposredno bila angažovana i bili su uspostavljeni izvesni oblici njene kontrole u privredi kako bi se ova stavila u službu obnove i kako bi se izvršile određene društvene promene, a pre svega promena vlasništva osnovnih sredstava za proizvodnju. Ali, čim su te promene izvršene i nova, narodnodemokratska vlast se učvrstila, počeo se sistem makar i delimičnog učešća radnika potiskivati sistemom strogo centralizovanog državno-birokratskog upravljanja. Takav sistem upravljanja doveo je nekoliko godina kasnije do masovnih akcija radničke klase (Poljska i Mađarska 1956, Čehoslovačka 1960-tih godina) u kojima se ideja radničkog samoupravljanja ponovo spontano javlja kao masovni zahtev same klase.

Digitized by Google

II

Danas, kada su ideje o participaciji i samoupravljanju radnikâ, odnosno proizvođačâ postale veoma uticajne na svim kontinentima i kada ove ideje podržavaju, iako iz različitih motiva, veoma raznorodne društvene snage, veoma su brojni i oblici kroz koje se ove ideje oživotvoruju. Ovi oblici zavise od mnogo činilaca — od toga koje i kakve snage zagovaraju ove ideje, od društvenih ciljeva pred kojima se pojedine zemlje nalaze, od tradicije, od ideoloških opredeljenja, dostignutog stepena razvijenosti, razvijenosti radničkog pokreta i njegove vezanosti za izvesne starije ideološke koncepte ili za novija strujanja itd. Svaki ovaj činilac mogao bi se posebno ilustrovati na primeru više zemalja, ali nam to prostor ne dozvoljava, pa ćemo samo, ilustracije radi, izneti neke karakteristike širokog pokreta ka participaciji i samoupravljanju da bi se videlo kako nikakva apriorna ocena ne može izdržati sud prakse. Tako, na primer, iako sindikati kao najmasovnija radnička organizacija moraju najviše biti zainteresovani za globalna društvena rešenja od kojih zavisi položaj radničke klase, nisu svi sindikati pristalice samoupravljanja i participacije, a ima ne malo i onih koji se toj ideji i pokušajima njena ostvarenja suprotstavljaju. Negde se smatra da sindikati moraju ostati u ulozi opozicije u industriji nasuprot menadžerstvu koje se uzima kao industrijska vlada — primenjuje se, dakle, na odnose u proizvodnji mehanička analogija sa shvatanjem da je postojanje vlade i opozicije uslov demokratije. Ovakva shvatanja su bila vrlo raširena tokom 1950-tih i početkom 1960-tih godina u Velikoj Britaniji i u nekim drugim zapadnim zemljama, a ima ih i danas i van Evrope. Negde su vlade te koje podržavaju ideju i uvode određene oblike participacije, a negde samo snage koje su u opoziciji ističu to kao svoj programski zahtev. Nisu uvek snage koje se deklarišu kao avangarda radničke klase zagovornici samoupravljanja, i dok su u pojedinim zemljama komunisti za, u nekim drugim su do nedavno bili protiv, ali promena stava u prilog samoupravljanja nije dobila nikakvu razradu ili karakter programske platforme. U nekim sindikalnim organizacijama unutrašnji odnosi su toliko birokratizovani da strah rukovodstva da bi uvođenjem samoupravljanja opao značaj sindikata i njihovih rukovodstava navodi ove da oponiraju onima koji se zalažu za samoupravljanje. Koliko je jaka tradicija, može se ilustrovati na primeru zemalja i sa različitim stepenom razvijenosti i različitih kultura i geografske lokacije. Na primer, jedna paternalistička tradicija uticala je na De Gola da u kategorijama te tradicije razmatra potrebe radničke participacije. Gandijevski koncept starateljstva (*trustship*) po kojem oni koji imaju moraju voditi brigu o onima koji za njih rade, jer se prvi nalazi u funkciji punomoćnika i obojica moraju sarađivati, koncept koji je duboko utkan u moralnu i filozofsku tradiciju Indije, jedan je od važnih izvora inspiracije za niz indijskih vlada poslednje dve-tri decenije (i bez obzira na to da li na vlasti bila kongresna vlada ili njena opozicija, orijentacija vlade na radničku

Digitized by Google

participaciju ograničenih razmera ostaje kao trajna konstanta politike). Tradicionalni oblici plemenskog života u nekim zemljama Afrike povezani su u novije vreme s modernim idejama radničke participacije i daju jedan rezultat koji ima crte lokalne i proizvodne samouprave. U nizu zemalja u razvoju inspiracije dolaze s različitih strana. Od strane evropske socijaldemokratije, koja je poslednjih godina sve aktivnija, održavaju se bilateralni i multilateralni simpozijumi posvećeni radničkoj participaciji. Isto tako, prodire uticaj onih marksistički orijentisanih partija i intelektualaca koji zagovaraju radničko samoupravljanje i participaciju (kao što je Komunstička partija Indije (marksista), dok druge komunističke partije u istoj zemlji imaju rezervisan stav). Na manje radikalne grupe još uvek veliki uticaj vrše anarhistička i trockistička shvatanja (oba naročito u Južnoj Americi, a ova druga i u Šri Lanki). Katolička crkva je, na osnovu nekih stavova encikliká iz 1960-tih godina, u pojedinim zemljama Južne Amerike naklonjena participaciji. Rezultati industrijske sociologije i industrijske psihologije, kao i strah od nasilnih radikalnih promena, podstiču i pojedine poslodavce da u participaciji vide sredstvo novih odnosa u industriji. Rukovodstva većine komunističkih partija u zemljama gde su na vlasti promenila su za poslednjih četvrt veka odnos prema radničkom samoupravljanju od frontalne osude i optužbi za anarhosindikalizam i korporativizam u načelno prihvatanje ideje i njeno stavljanje u programske dokumente i ustavne tekstove, pri čemu se realizacija ideje sagledava tek u daljoj budućnosti. Ali, i takva promena je od ogromnog značaja. Jasno je već na prvi pogled da ovako različite snage, sa isto tako različitim i raznorodnim motivima, ne mogu imati ista shvatanja o samoupravljanju čak i kad koriste iste reči.

Motivi uvođenja radničke participacije su raznovrsni. Na opredeljenja u prilog samoupravljanja i participacije utiču politički, ekonomski, moralni, religijski i drugi razlozi. U razvijenim industrijskim zemljama zapadne Evrope sa tradicijom političke demokratije već je odavno uočeno da — kako to piše u jednom socijalističkom manifestu — nezadovoljstvo radnika njihovim položajem u društvu raste u onoj meri u kojoj im iskustvo pokazuje raskorak između njihovih prava kao građana i njihove uloge u radionici gde su tretirani maltene kao puka cifra u nekom ekonomskom računu (*Socijalizam dvadesetog veka*, London, 1956). Etatističke koncepcije socijalizma urodile su deformacijama i nedostacima i na Istoku i na Zapadu. Čak i kad su bile podstaknute demokratskim namerama, one su u procesu ostvarivanja dovele do koncentracije ekonomske i političke moći u iste centre i vodile su u pravcu birokratizma, totalitarnih tendencija i političkog autoritarizma, kao i male ekonomske efikasnosti. Svi ovi nedostaci postali su vremenom jak motiv za traženje demokratske alternative autoritarizmu i etatizmu u društvu i u proizvodnim odnosima.

Naglašavanje humanizma kao bitnog izvora i karakteristike marksističke socijalne filozofije našlo je u idejama o prevazilaženju alijenacije i u stvaranju uslovâ za život dostojnih čoveka jak

Digitized by Google

podsticaj da se na odnos ciljeva i sredstava u socijalizmu gleda drugačije nego kako je to nametala staljinistička predstava socijalizma. Građenje društva po meri radnog čoveka, društva u kojem individualna sreća ima svoje mesto i društveno razumevanje, a politički subjekti se okanjuju shvatanja da je usrećivanje drugih ljudi njihova politička funkcija — našlo je izraza i u oživljavanju i oživotvoravanju takvih deviza radničkog pokreta kao što su „Fabrike radnicima", „slobodni udruženi rad", solidarnost i uzajamnost i drugi principi čije dosledno ostvarivanje vodi sistemu u kojem se može ostvariti samoodređenje proizvođača, to jest samoupravljanje.

Mlade progresivne snage koje su na vlasti u više zemalja u razvoju i koje ekonomski preobražaj i industrijski razvoj svojih zemalja vide kao svoju primarnu funkciju, nalaze u idejama i oblicima radničke participacije veoma pogodno sredstvo političke mobilizacije radničke klase na ovim ekonomskim i socijalnim programima koje vlade tih zemalja nastoje ostvariti. U nekim zemljama, i to kako na strani vlada tako i na strani menadžera i vlasnika, u radničkoj participaciji se vidi sredstvo uspostavljanja takozvanog industrijskog mira, to jest sprečavanja ili smanjivanja konfliktnih situacija i štrajkova, a u nekim situacijama i sredstvo porasta produktivnosti rada, većih ušteda, većeg stepena socijalne kontrole itd. Frustriranost koja se ispoljava u industrijama u kojima rutinske operacije čine čoveka dodatkom mašinc, takođe ima ne samo individualne ili socijalno-psihološke, nego i zdravstvene i ekonomske posledice.

U više zemalja želi se, uz pomoć oblika participacije i samoupravljanja i odnosa koji se stvaraju na takvoj osnovi, pojačati osećanje zajedništva i time odgovornosti i osećanje dužnosti. Postoji mnoštvo drugih motiva koje nalaze istraživači rasprostranjenosti oblika samoupravljanja i participacije u pojedinim regionima i zemljama, a koje iznose oni društveni subjekti koji se za uvođenje samoupravljanja i participacije zalažu. Industrijska sociologija, koja je razvila takozvani *human relations* pristup industrijskim odnosima i problemima koji se u njima javljaju, dosta je doprinela formiranju svesti da se takvim problemima mora pristupati polazeći od čoveka, a ne od sredstava ili od interesa vlasnika ili organizatora proizvodnje koji na sve probleme proizvodnje gledaju isključivo sa tehničko-ekonomskog stanovišta.

U jednom tekstu koji je napisao svega nekoliko dana pred svoju smrt kao „Predgovor" za knjigu *O samoupravljanju u Jugoslaviji i o učešću radnika u odlučivanju u Indiji*, a koja je plod jugoslovensko-indijske saradnje, Edvard Kardelj je rekao: „Savremena društva, kako ona najrazvijenija tako i zemlje u razvoju, bez obzira na njihove društvene sisteme i na nivo njihove materijalne i ukupne društvene razvijenosti, suočena su sa protivrečnostima i dilemama u svom unutrašnjem razvoju i to pre svega u pogledu traženja puteva i oblika za demokratski i progresivan razvoj uopšte i za razvoj takvog sistema društvenih odnosa u kojem će čovek i kao pojedinac u svom radu i stvaranju i u društvenom ži-

Digitized by Google

votu kao celini postepeno moći sve više da dođe do izražaja i da svesno živi kao slobodan i ravnopravan učesnik u zajedničkim naporima društva za njihovo razrešavanje. Razume se, niko ne može da bude toliko naivan da bi stvarao utopijsku iluziju da je to moguće učiniti preko noći ili voluntarističkom odlukom manjine progresivnih ljudi. To će biti dugotrajan istorijski proces. Taj proces, koji na jedan ili drugi način već započinje, ja bih nazvao osnovnim ili prvim koracima socijalizma. Jer je on dugoročna i u isto vreme osnovna pretpostavka industrijskog, poljoprivrednog, odnosno materijalnog razvoja i demokratskog napretka zemalja u razvoju."

Oblici samoupravljanja i participacije, institucionalizovani i neformalni, kroz koje radnička klasa, odnosno proizvođači vrše uticaj i učestvuju u odlučivanju o svom položaju u radnom procesu i u raspodeli društvenog proizvoda, zaista su raznovrsni. Najčešće su oblici određeni motivima, odnosno ciljevima koji se žele postići. Tako, na primer, ako je cilj da se osigura takozvani industrijski mir, bez suštinske promene u položaju radnikâ, onda će se kao telo pogodno za taj cilj naći neki odbor za zajedničke konsultacije ili oblik nekog neobaveznog proizvodnog savetovanja. Ovim poslednjim oblikom proizvodnog savetovanja želi se dati utisak kao da je ideja masovnog učešća radnikâ ostvarena, a radnici se ipak drže izvan stvarnog procesa odlučivanja. Jer najosetljivija i za radnike najčešće najvažnija pitanja obično će biti isključena iz kompetencije ovakvog skupa i takva pitanja će biti rezervisana kao „neprikosnovena prava" inokosnog rukovodioca. Ako, pak, neka partija ili sindikat zaista teže radikalnoj promeni odnosâ u proizvodnji, oni će onda zahtevati tela (sastavljena na predstavničkom ili delegatskom principu) koja bi bila neposredno birana od strane radnika i koja bi imala širok obim nadležnosti.

Međunarodna organizacija rada (MOR), sa sedištem u Ženevi, kao specijalizovana agencija Ujedinjenih nacija u kojoj se okupljaju predstavnici vlada, radnika i poslodavaca, nekoliko godina posle drugog svetskog rata nije želela ni da razmatra predloge nekih predstavnika sindikata o radničkoj participaciji. Danas ta organizacija prati i izučava oblike participacije koji se uspostavljaju u raznim zemljama i uzima radničku participaciju kao važnu dimenziju takozvanh radnih odnosa. Danas i Međunarodna banka za obnovu i razvoj, takođe važna specijalizovana agencija UN, registruje postojeće oblike samoupravljanja i radničke participacije i prati ekonomske i finansijske efekte tih oblika. Sve ovo pokazuje promenu odnosa prema ideji i oblicima njenog ostvarivanja u poređenju sa vremenom od pre tri decenije.

U razvijenim zapadnoevropskim zemljama više oblika participacije je uvedeno iz različitih razloga posle drugog svetskog rata. Zapadna Evropa je rodno tle ne samo prvih ideja i prvih oblika radničkog samoupravljanja i participacije, nego i ideja socijalizma. To čini da ona u pogledu razvoja teorije, programskih vizija i teorijske analize mogućih oblika ima bogatu i dugu tradiciju. Partijsko-politički i sindikalni pluralizam i slobodno propagiranje

Digitized by Google

ideja doprineli su postojanju više koncepcija i ogromne literature koja se bavi ovim problemima. Treba uočiti veliku razliku između vizionarskih koncepcija izloženih u literaturi i uglavnom skromnih postignuća u praksi. U ovom pogledu možemo reći da u Zapadnoj Evropi dominiraju (u praksi) oblici ograničene participacije koji ne dovode u pitanje postojeći društveno-ekonomski i politički sistem.

Engleska se može uzeti kao kolevka ideja radničkog samoupravljanja niklih u radničkom pokretu, a u njoj je nikao i niz struja i predloga o realizaciji ove ideje. Videli smo da je uoči drugog svetskog rata ta ideja bila potisnuta, a laburističkim dolaskom na vlast posle rata prihvaćena je i potvrđena koncepcija o delimičnoj nacionalizaciji i ograničenom učešću radnikâ u upravljanju nacionalizovanim industrijama. Kako su praktični rezultati bili skromni, to je izazvalo nezadovoljstvo radom zajedničkih konsultativnih komiteta u kojima su bili predstavnici javnih korporacija i organizovanih radnika i konstatovano je da ovaj oblik može poslužiti kao kanal komuniciranja uprave i radnikâ, ali da ne doprinosi takozvanoj industrijskoj demokratiji i ne menja suštinski položaj radnikâ. Tokom 1960-tih godina došlo je, međutim, do oživljavanja ideja industrijske demokratije i radničke kontrole s radikalnijih pozicija. U Notingamu je organizovan Institut za radničku kontrolu, javile su se kritike koncepcija o „državi blagostanja". U to vreme je i Evropska ekonomska zajednica ocenila da je participacija radnikâ „demokratski imperativ" i da „oni kojih se tiču odluke socijalnih i političkih ustanova moraju biti uključeni u proces donošenja tih odluka". Laburistička vlada je pod pritiskom sopstvene levice formirala komisiju pod rukovodstvom poznatog istoričara Alana Baloka da pripremi izveštaj o industrijskoj demokratiji. Objavljeni izveštaj (januara 1977) predlaže da se u svim preduzećima sa preko 2.000 zaposlenih imenuju predstavnici zaposlenih u upravnom odboru.

Francuska takođe ima bogatu tradiciju u pogledu ideja radničkog samoupravljanja, a u periodu posle drugog svetskog rata bili su radi jačanja zajedništva i kopartnerstva uvedeni izvesni oblici ograničene participacije. Od političkih partija u Francuskoj za ideju radničkog samoupravljanja značajna je Socijalistička partija, koja je krajem 1960-tih godina napustila tradicionalnu socijaldemokratsku orijentaciju i okrenula se ka konceptu samoupravljanja. Demokratska konfederacija rada, sindikat sa oko 150 hiljada članova, blizak Socijalističkoj partiji, shvata samoupravljanje kao oblik demokratizacije i razotuđenja radničke klase. Generalni sekretar ovog sindikata Edmon Mer (čija je knjiga *Samoupravljanje — sutrašnjica* u nas prevedena) polazi od krize savremenog društva i od nemogućnosti kako kapitalizma tako i sovjetskog modela socijalizma da prevaziđe otuđenje radnika i njegovog proizvoda rada. On od samoupravljanja, osim podruštvljavanja privrede, očekuje i promenu odnosa vlasti i hijerarhije u preduzeću i u društvu. U okviru Socijalističke partije deluje radikalno levo krilo — CERES — koje zastupa ideju samoupravljanja i nastoji da u praktičnoj akciji nešto učini za ostvarenje te ideje. U

Digitized by Google

Francuskoj deluje i Pokret za socijalizam putem participacije, čiji je generalni sekretar Filip de Šartr u jednom izveštaju (1975) jugoslovensko iskustvo naveo kao dokaz da samoupravljanje nije utopija i da omogućuje rešenja čak i u jednoj zemlji koju su opterećivale nacionalne i verske podele, pritisak velikih sila itd. U okviru Socijalističke partije Žil Martine je isticao nedovoljnost tradicionalnih socijalističkih zahteva koji su se svodili na nacionalizaciju i smatrao je da samoupravljanje daje okvir za promenu života i rade radnikâ. Komunistička partija Francuske dugo se držala krutih staljinističkih šema i modela. Njeno ranije suprotstavljanje samoupravljanju, i posle XX kongresa KPSS, Žan Elenštajn je tumačio njenom nasleđenom doktrinarnom ograničenošću. Otapanje KPF počelo je orijentacijom na „socijalizam francuskih boja" i došlo je do verbalnih prihvatanja samoupravljanja, ali u njenim programskim koncepcijama ta ideja još nije našla mesto, iako se može pretpostaviti da će izborni poraz KPF prinuditi na duboku raspravu o njenoj doktrini i politici, gde će se, sigurno, određene snage zalagati za samoupravljanje kao programski koncept.

U Nemačkoj je posle drugog svetskog rata došlo do vraćanja, pod pritiskom pobednika, na neka rešenja iz perioda Vajmarske republike, pa i na neke ideje fabričke demokratije. Cilj uvođenja ovih oblika bio je i da se razbije tradicionalno autoritarna organizacija nemačke industrije. Tako je još od 1946. počeo da važi Zakon o savetima pogona, a kasnije je doneto više zakona kojima je izgrađivan poznati nemački sistem „Mitbestimmung-a", to jest saupravljanja. Smenjivanje entuzijazma i nezadovoljstva i ravnodušnosti sindikata izraz je dometa ovih mera koje su ispod očekivanja sindikata, a pokušaji nekih novih zahvata poslednjih godina nisu naišli na odobravanje liberalnog partnera koalicije, dok su neki istaknuti poslodavci (kao Krup) izrazili zadovoljstvo sistemom radničkog učešća u upravljanju.

Ideje o učešću radnikâ u upravljanju privredom u Sovjetskom Savezu i socijalističkim zemljama istočne Evrope imale su svoje uspone i padove. U Sovjetskom Savezu kritike izrečene početkom 1920-tih godina nisu dovođene u pitanje sve do posle XX kongresa. U nizu zemalja istočne Evrope (Mađarska, Čehoslovačka, Poljska) bile su početkom 1945. uvedeni fabrički odbori, saveti preduzeća, saveti pogona kao predstavništvo zaposlenih koji su istovremeno bili i osnovni izvršni organi jedinstvene sindikalne organizacije, ali ovi organi nisu smeli da se mešaju u upravljanje, već je trebalo da drže kontakt sa direkcijom radi poboljšavanja rada, ali su u procesu stroge centralizacije krajem 1940-tih i početkom 1950-tih godina i ove simbolične funkcije saveta zanemarene. Tek 1956. u Mađarskoj i Poljskoj javili su se odlučni zahtevi da se uspostave radnički saveti. Bile su donete političke odluke i pravni propisi o uvođenju radničkih saveta, ali, čim je situacija smirena, doneti su novi propisi kojima su funkcije radničkih saveta ograničene. Ocene kojima je bacana krivica na staro rukovodstvo 1956. i objašnjenja kojima je popraćeno vraćanje na staru

Digitized by Google

praksu veoma su se duboko dojmili poljskih radnika, koji su se osetili u to vreme izigrani od državne i partijske birokratije. „Deklaracija" Savetovanja dvanaest komunističkih i radničkih partija socijalističkih zemalja proglasila je „opšte zakonitosti socijalističke revolucije i izgradnje" i opštevažeće modele, na osnovu kojih kao da je proizlazila obaveza mađarskih i poljskih komunista da, ako ne mogu ukinuti, bar svedu na formalnost radničke savete u svojim preduzećima. To je i učinjeno.

U Sovjetskom Savezu je 1960-tih i 1970-tih godina došlo do napuštanja stava frontalne osude radničkog samoupravljanja i njegovih oblika, pa je došlo do načelnog odobravanja radničkog učešća kao elementa socijalističke demokratije i do koncepta o budućem komunističkom samoupravljanju. Ovo je našlo izraza i u Programu KPSS i u Ustavu SSSR-a. Time je samoupravljanju priznata uloga u dalekoj budućnosti, a u sadašnjosti se ostalo pri oblicima proizvodnih savetovanja i na pravu radnika i službenika da učestvuju u upravljanju proizvodnjom preko sindikata, organa narodne kontrole, opštih skupština, proizvodnih savetovanja, konferencija i različitih oblika društvene inicijative radnika i službenika (član 97. Osnovnog zakonika o radu, 1970). Pomenuta promena u načelnom stavu o samoupravljanju kao principu budućeg komunističkog društva ima velikog značaja jer otvara mogućnost drugačijeg teorijsko-ideološkog tretiranja samoupravljanja, pa zavisno od prilika i orijentacije rukovodstva — i eventualno uvođenje sadržajnijih oblika participacije i samoupravljanja radnika. Važno je da učinjena promena čini zahtev za samoupravljanjem legitimnim, a, s obzirom na dosadašnju istoriju, može se uzeti da će se takvi zahtevi javljati u trenucima kad radnička klasa u svojim autentičnim zahtevima dođe jače do izražaja.

U Socijalističkoj Republici Rumuniji odlukom partijskih i vladinih tela od 3. aprila 1968. formirani su upravni odbori kao organi kolektivnog upravljanja državnim preduzećima, a 1971. i 1978. položaj i funkcije organa upravljanja regulisani su novim zakonima prema čijim odredbama se sredstva opštenarodne imovine poveravaju na korišćenje i upravljanje onima koji njima rade; svaki radnik je shvaćen kao participant, a najnoviji organizacioni oblik jeste „savet radnog naroda u preduzeću" i „savet radnog naroda centrale".

U evropskim socijalističkim zemljama preovladala je ideja i saznanje da je demokratizacija odnosâ u proizvodnji i učešće radnika u upravljanju važan elemenat socijalističke demokratije. Praktična rešenja zaostaju za ovim saznanjem.

U Kini su 1950. bili osnovani organi u kojima su radnici učestvovali u upravljanju, a njihov oblik je zavisio od sektora privrede s obzirom na vlasništvo. Svi ti organi imali su karakter kontrolno-nadzornih organa. Godine 1957. je celokupna privreda podržavljena, a sledeće godine je počela politika „velikog skoka unapred" i u sprovođenju te politike izgubili su značaj svi oblici participacije, pa je bilo zaustavljeno i formiranje eksperimentalnih saveta radnika i službenika. Početkom 1960-tih godina nagla-

Digitized by Google

šavala se ponovo uloga sindikata u upravljanju, ali je kulturnom revolucijom ponovo došlo do promena. Ponegde su formirani komiteti radnika koji su preuzimali kontrolu i upravljanje, ali su takvi komiteti kasnije rasformirani. U najnovije vreme je orijentacija na kombinovanje socijalističkog rukovođenja sa planiranjem koje uključuje neke tržišne mehanizme i davanje veće samostalnosti preduzećima. Orijentacija na jačanje položaja radnih kolektiva kao samoupravnih subjekata došla je do izražaja i u najnovijoj odluci partijskih i državnih organa o radničkim kongresima u preduzećima.

U Aziji ima dosta zemalja sa velikim problemima vezanim za ekonomsku nerazvijenost i demografsku eksploziju, pa se u takvim situacijama pribegava ideji i oblicima participacije radi intenziviranja procesa industrijalizacije, održanja jakom ideje zajedništva i u novim uslovima industrijskih radnih zajednica kad se kidaju mnogi stari oblici. Ideje paternalizma i solidarizma veoma su prisutne u ovom regionu, a očita je i namera vlade i političkih partija da se participacija iskoristi kao sredstvo političke mobilizacije. Svojina je u nizu ovih zemalja shvaćena kao socijalna funkcija. Gandi je učio da priroda sve daje, a ona nije ničije privatno vlasništvo, te sve što neko ima samo mu je povereno. Rad i kapital su partneri u zajedničkoj stvari. U islamskim zemljama slična shvatanja su zasnovana na učenju Kurana prema kojem su oni koji imaju obavezni da onima koji nemaju daju takozvani zekat. Tradicionalni pasivizam, rezignacija, fatalizam — ne pogoduju participaciji.

Koliko se u pojedinim azijskim zemljama računa na participaciju, može se videti na primeru Indije. Posle dužeg, ali neefikasnog postojanja fabričkih komiteta radi uspostavljanja harmoničnih industrijskih odnosa po ugledu na britansko iskustvo, kad se Indija orijentisala na socijalistički put razvoja, radničko učešće je uzeto kao elemenat tog razvoja. U jednoj vladinoj rezoluciji iz 1956. o industrijskoj politici se kaže: „U socijalističkoj demokratiji rad je partner u zajedničkom zadatku razvitka i trebalo bi da u njemu participira sa oduševljenjem... zauzet je stav koji sve više priznaje obaveze i menadžmenta i rada. Treba uspostaviti zajedničko konsultovanje, i radnici i stručnjaci trebalo bi da, ako je i gde je moguće, budu postepeno povezivani sa upravljanjem." U vladinom programu (vlada Indire Gandi iz 1975) od 20 tačaka govori se o proizvodnji i produktivnosti kao primarnim participativnim funkcijama radničkih saveta, čime je, po izvesnim indijskim ocenama, naglasak pomeren sa prava na odgovornost radnika. Amandmanom 42. na Ustav Indije „radnička participacija" je uključena kao jedan od „rukovodećih principa državne politike", a amandmanom 43a otvorene su mogućnosti da se pitanje participacije reguliše zakonom za razliku od dosadašnjeg ugovornog regulisanja na bazi zainteresovanosti i saglasnosti radnika i menadžera, odnosno vlasnika, što je participaciju u Indiji ograničavalo i po sadržaju i po obimu preduzeća koja obuhvata. Na razvitak industrijske demokratije pojedini indijski pisci gledaju kao na po-

Digitized by Google

željno podruštvljavanje radnog mesta. Primer Indije pokazuje kako smena vlada na vlasti ne smanjuje njihovu opredeljenost da participaciju koriste kao sredstvo svoje politike. U Indiji je vrlo raširena ideja o demokratizaciji svojine kao motiv za uvođenje participacije na široj osnovi.

I primeri suseda Indije, Bangladeša i Šri Lanke, takođe pokazuju kako smena vlada ne dovodi u pitanje orijentaciju na participaciju, iako je ona ograničenih razmera. Slučaj Bangladeša je karakterističan i za suprotstavljanje sindikata ideji participacije. Naime, pošto je 1972. bilo nacionalizovano oko 85% industrije, vlada je bila napravila i program razvoja radničkog učešća u upravljanju, ali se taj projekat nije uspeo ostvariti jer su se suprotstavljali sindikalni vođi koji su favorizovali sistem kolektivnog pregovaranja. U privatnim preduzećima u Bangladešu postoji participacija ograničenih prava radnika, a u takozvanim radničkim kooperativama jedna vrsta samoupravljanja radnika. Šri Lanka bi se takođe mogla uzeti kao primer zemlje u kojoj smena vlada različite orijentacije ne dovodi u pitanje orijentaciju na participaciju. Tu se takođe može primetiti da je oblik javne korporacije po ugledu na Britanju imao niz slabosti, ali je ozbiljnije razmatranje problema participacije počelo tek kad je Međunarodna organizacija rada prihvatila radničku participaciju kao legitiman oblik upravljanja preduzećima. Godine 1979. donet je Zakon o savetima zaposlenih, koji su konsultativna tela, a sindikati i levica kritikuju vladu zbog navodne demagogije i pokušaja zaobilaženja sindikata. Najviši predstavnici Šri Lanke su i zvanično izrazili želju da se pobliže upoznaju s jugoslovenskim iskustvima i primili su grupu jugoslovenskh naučnih i političkih radnika koji su ih s našim iskustvima upoznali.

U islamskim azijskim zemljama koncepcija participacije je prožeta i koncepcijom kopartnerstva. Osnovni zadatak konsultativnih tela uspostavljenih u više zemalja jeste razvijanje simpatije i razumevanja između radnika i poslodavaca. Jedna od ideja na kojoj se zasniva sistem koupravljanja u Siriji jeste ideja o kolektivnom prisvajanju. Irak je posle 1968. uveo sistem odlučivanja u kojem predstavnici radnika imaju značajnu ulogu. U takozvanim zajedničkim komitetima, čije su kompetencije u upravljanju široke, polovinu članova biraju radnici, a polovinu imenuje država.

U nizu zemalja Azije susrećemo se s naporom vlada da stvore što jači državni sektor privrede sa državnom ulogom ili monopolom u upravljanju, jer se na taj sektor gleda kao na sredstvo koje omogućuje veliku koncentraciju ograničenih sredstava. A s druge strane se u participaciji vidi sredstvo mobilizacije radne snage na izvršavanju istih zadataka ekonomskog razvoja. U više zemalja ovog područja velike su potrebe ruralnog razvoja, pa se i tu neki stari oblici lokalne samouprave povezuju s modernijim idejama participacije.

U Africi se mogu zapaziti neke specifičnosti karakteristične za arapski deo severne Afrike i neke druge koje nalazimo u zem-

Digitized by Google

ljama južno od pustinjskog dela. Na severu izvesni oblici participacije najstariji su u Egiptu, gde i najnoviji Ustav predviđa da predstavnici radnika i seljaka u svim političkim telima moraju činiti najmanje polovinu članova i gde je postojala jedna šema koupravljanja, ali gde je takođe državni sektor privrede bio opterećen ogromnom birokratijom koja je svaku participaciju činila samo formalnom. Kad su od sredine 1970-tih godina preduzeća počela dobijati veću autonomiju, istovremeno se počeo kočiti sistem participacije koja je sada u stagnaciji. Druga zemlja severne Afrike u kojoj je sistem radničkog samoupravljanja i participacije najrazvijeniji za ovo područje jeste Alžir. Tu su različiti oblici participacije primenjeni u poljoprivredi i industriji. U poljoprivredi su na velikim posedima, kojima su vladali Francuzi, osnovana kolektivna poljoprivredna dobra sa vrlo razvijenim samoupravljanjem zaposlenih preko radničkih skupština i radničkih saveta i sa direktorom kao predstavnikom države. U industriji, koja je 1971. podržavljena, važi Zakon o socijalističkom samoupravljanju u preduzećima. Preduzeća su vlasništvo države kao „predstavnika nacionalnog kolektiviteta". Na drugom mestu se kaže da „preduzeće pripada svim radnicima posredstvom države" i da su „interesi države i proizvođača neodvojivi". Radnička skupština, koja se retko sastaje, bira dva predstavnika radnika u upravni savet; ovaj radi pod rukovodstvom direktora koji se smatra za predstavnika države preko kojeg se „postiže jedinstvo državno-administrativnih i radničko-samoupravnih funkcija", odnosno koji ima važnu ulogu u uklapanju preduzeća u jedinstveni sistem centralizovanog upravljanja koji omeđuje i stavlja granice sadržaju nadležnosti samoupravnih tela.

U nizu drugih zemalja Afrike postoje oblici samoupravljanja i participacije (Mali, Kongo, Angola, Etiopija, Gvineja, Gana), ali su najinteresantniji primeri Tanzanije i Zambije. U Tanzaniji je posle 1967. zauzeta orijentacija ka egalitarističkom društvu zasnovanom na „afričkom socijalizmu", pa je u skladu s takvom orijentacijom izvršena nacionalizacija i stvoren javni sektor privrede. Uvedeni radnički saveti su uglavnom konsultativnog karaktera, a u operativnije izvršne komitete koji okupljaju sve važnije menadžere radnici biraju dva svoja predstavnika. U Zambiji, na osnovu Kaundine koncepcije podruštvljavanja vlasti, smatra se da treba omogućiti čoveku da odlučuje o pitanjima za koja je životno zainteresovan. Tu je uveden sistem u kojem kolegijum direktora ima najvišu vlast, a radnički savet ima jednu vrstu veta na odluke kolegijuma; o eventualnom sporu ta dva tela izjašnjavaju se radnici, a konačnu reč ima specijalni sud.

Društvena struktura većine afričkih zemalja je nerazvijena. U trenutku sticanja nezavisnosti mnoge od tih zemalja nisu imale ni radničke klase ni tehničke ili druge inteligencije. Te su se države, koje su tek nedavno stekle nezavisnost, morale naprezati da je očuvaju i učvrste. Ubrzano se formirala upravljačka elita koja je državnom aparatu i državnoj intervenciji poklonila veliku

Digitized by Google

pažnju. Tako je i participacija deo nastojanja za socijalni i ekonomski preobražaj čiji je nosilac država.

Područje Južne Amerike karakteriše se ogromnim razlikama u stepenu razvijenosti zemalja ovog kontinenta. Tu se ukrštaju nastojanja da se utiče na opredeljivanje ovih zemalja, pa se i u oblasti participacije zagovaraju vrlo različite ideje. Neke su inspirisane anarhizmom i trockizmom, koji ovde imaju korena, druge uticajem katoličke crkve, treće nastojanjima Socijalističke internacionale da ove zemlje pođu putem koji ona zagovara, četvrte se oslanjaju na kubansko iskustvo i ideologiju koja ga podržava. Ideje peronističkog pokreta o samoupravljanju su svojevrsne i još uvek uticajne. S pojedinih američkih univerziteta i drugih institucija poslednjih godina održavaju seminare na kojima preovlađuje zalaganje za participaciju zapadnoevropskog tipa. Južna Amerika u perspektivi pruža priliku za razne zadružne i samoupravne oblike u poljoprivredi, čija latifundijska struktura teško može da se održi i moraće biti zamenjena drugim tipom odnosâ, pa i upravljanja. Najinteresantniji pokušaji sa samoupravljanjem i participacijom su primer Čilea za vreme Aljendea i danas primer Perua, a i Gvajane.

Oblici kroz koje se samoupravljanje i participacija danas u svetu odvijaju mnogobrojni su i, osim u „čistim" oblicima, postoje i u kombinacijama. Oblikâ je sve više i više: radnički saveti, fabrički saveti, pogonski saveti, zajednički konsultativni odbori, skupštine zaposlenih, proizvodni odbori, kolektivno pregovaranje, paritetni odbori, tripartitni odbori, upravni odbori, nadzorna tela, radnički direktori, radnički poverenici, unutrašnje komisije, sindikati kao činioci takozvane negativne kontrole, učešće radnika u deobi dohotka posredstvom akcija itd. — sve su to samo neki od postojećih oblika. Postoje brojni sistemi učešća u dohotku ili dobiti, zatim oblici koji se ne ograničavaju na učešće u odlučivanju na nivou preduzeća, već posredstvom kojih se učestvuje u odlučivanju na višim nivoima (gde se sa predstavnicima poslodavaca ili države utvrđuje položaj čitavih profesija ili grana delatnosti i slično). Svi pomenuti i drugi oblici kao takvi nam uglavnom ništa ne kazuju sami za sebe. Njihovo mesto i uloga mogu se razumeti samo u kontekstu konkretnih uslova.

Ipak se ova panorama oblika može uzeti kao pokazatelj da su ideje samoupravljanja i participacije u svojoj evoluciji došle do stupnja na kojem je sve aktuelnije pitanje njihovog ostvarivanja. Očigledno je da među ovim oblicima preovlađuju oni koji bi se mogli nazvati oblicima ograničene participacije. To nam nameće i pitanje odnosa i stava prema tim oblicima, za koje smo videli da su rezultat toliko raznorodnih, protivrečnih, suprotnih motiva, ciljeva, interesa. Participacija kao reč znači „učešće" i nema sama po sebi nikakvih pejorativnih prizvuka. U političkom sistemu njome se označava učešće u političkom životu, gde, za razliku od izraza „mobilizacija", podrazumeva dobrovoljno učešće. Politička participacija je bio zahtev demokratske teorije i demokratskih pokreta u vreme kada građani nisu imali političkih prava.

Digitized by Google

Na društveno-ekonomskom i socijalnom planu govori se o participaciji u društvenom bogatstvu, u kulturnim vrednostima, u nacionalnom dohotku, a, isto tako, i o učešću radnika u upravljanju privrednim preduzećima i uopšte u situacijama gde jedan činilac, pa bio to pojedinac u različitim svojstvima ili grupa, organizacija, ustanova, učestvuje u donošenju neke odluke s drugim pojedincima, grupama, organizacijama itd.

S obzirom na to da danas u najvećem broju zemalja imamo samo „participaciju", to jest parcijalno, delimično učešće radnika, a ne njihovo samostalno i puno odlučivanje, to je u našoj publicistici više puta, kao i na pojedinim naučnim skupovima, pravljena oštra distinkcija između participacije na jednoj i samoupravljanja na drugoj strani. Između ovih pojava zaista postoji suštinska razlika, ali se u utvrđivanju odnosa između ovih pojava, pa i u stavu prema njima, ne sme ispuštati iz vida činjenica da se radi o procesima koji imaju svoju evoluciju i da treba pratiti tendencije kretanja, a ne samo trenutno stanje razlika ili „raskoraka". Razlike nisu samo kvantitativne, one se ne tiču samo obima ovlašćenja i broja pitanja o kojima radnici mogu odlučivati, nego su razlike i kvalitativne i tiču se položaja proizvođača u proizvodnom odnosu. Ali, insistirajući na razlikama, mi sami sebe izdvajamo iz jednog širokog pokreta čije su osnovne tendencije progresivne i koji objektivno predstavlja i podršku našim stremljenjima, kao i potvrdu njihove dalekovidosti i uticaja kao jedne humanističke alternative otuđenju, dominaciji i eksploataciji u savremenom svetu. Čak, ako se kritički osvrnemo na sopstveni pređeni put, zar ne bismo mogli reći da su radnici u prvim fazama razvitka samoupravljanja u nas samo „participirali" u donošenju odluka o jednom broju problema, dok je niz drugih važnih ostajao (pa i danas ostaje) izvan dometa njihovih odluka.

U već navedenom tekstu Edvarda Kardelja stoji da „oblici samoupravljanja radnika, njihov domet, karakter i konkretni društveno-istorijski značaj jesu i biće u budućnosti veoma različiti, kao što su različite i društvene prilike u pojedinim zemljama u svetu. Ali, to će upravo još više doprineti njegovom snaženju i jačanju, obogaćivanju njegovog sadržaja i suštine". A u nastavku piše da „mi u Jugoslaviji nikada nismo tvrdili niti tvrdimo da je naš sistem socijalističkog samoupravljanja savršen, a pogotovu ne jedini mogući oblik samoupravljanja. Zato smo uvek sa interesovanjem i pažnjom ne samo pratili rezultate i iskustva postignute praktičnim sprovođenjem različitih oblika učešća radnika i radnih ljudi u odlučivanju o društvenim pitanjima u drugim zemljama, nego smo takva iskustva i rezultate uvek smatrali doprinosom teoriji i praksi socijalističkog samoupravljanja koji obogaćuje borbu progresivnih demokratskih snaga, pre svega radničke klase, u nastojanjima da čovek-radnik postane gospodar svoje sudbine, to jest da zajedno i ravnopravno sa drugim ljudima odlučuje o sebi".

Mnogi teoretičari na participaciju gledaju kao na prvi korak, koji, doduše, ne donosi sobom odmah suštinske promene, ali ima

Digitized by Google

logiku koja neizbežno vodi ka takvim promenama. Učestvujući u izvesnim oblicima odlučivanja, radnici će sticati ne samo upravljačka iskustva, nego i potrebu za sve većim udelom u odlučivanju. Participaciju kao pojavu i trend karakterističan za savremeni svet treba uzimati kao proces i ne praviti zid između „viših" i „nižih" oblika participacije, nego te oblike posmatrati kao različite domete proizvođača u različitim zemljama u nastojanjima da zadovolje svoje socijalne potrebe i da ostvare svoje težnje da budu aktivan činilac u svojim radnim i društvenim zajednicama.

Digitized by Google

Džemal Sokolović

Povijesno-ontološke pretpostavke udruženog rada

Rad kao takav, neovisno od njegovog društvenog oblika, jeste *društven*. Društvenost rada je, dakle, ono supstancijalno svakog konkretnog istorijskog oblika kroz koji se rad ispoljava kao društven. Udruženi rad je samo jedan od tih istorijskih oblika društvenosti rada. I on je, kao i svi drugi istorijski oblici, određen tom svojom osnovom — *društvenošću rada*.

Ali prije nego razmotrimo društvenost rada kao supstanciju svih istorijskih oblika te društvenosti, pa i udruženog rada kao jednog od njih, upitajmo se: šta je to što stoji u osnovi društvenosti rada, njegove društvene prirode? To jest, šta je to što je supstancija društvenosti rada?

Čovjekova društvenost i društvenost rada

U osnovi društvenosti rada stoji *društvenost čovjeka*. Čovjek je po svojoj prirodi društveno biće.[1] Čovjek se ne može ispoljavati, odnositi prema spoljašnosti a da se ne ispoljava društveno; čov-

[1] Za Aristotela je »čovek po prirodi društveno biće, a onaj ko zbog svoje prirode, a ne slučajem, stoji van društvene zajednice ili je rđav ili je bolji od ljudi« (*Politika*, BIGZ, Beograd, 1975, str. 5).

Digitized by Google

jekovo ispoljavanje je ispoljavanje njegove društvenosti.[2] Kao društveno biće čovjek je *supstancija* društvenosti rada; kao društveno biće čovjek je supstancija *rada*, budući je *društvenost* ono supstancijalno rada. Ukratko, čovjek je suština rada, a ne obrnuto.[3] Da bi se, prema tome, otkrila suština rada, to jest suština društvenosti rada, potrebno je otkriti suštinu čovjeka, to jest suštinu društvenosti čovjeka.

Čovjekova društvenost je *dvostrukog* karaktera. Čovjek se ispoljava, odnosi spram spoljašnosti na dvostruk način. On *opći, komunicira, saobraća*, ali i *razmjenjuje*. Kada opći, čovjek se spram spoljašnosti, kako spram drugog čovjeka tako i spram prirode, odnosi predmetno-praktički. Ili, obrnuto, kada se spram spoljašnosti odnosi predmetno-praktički, on opći. Predmetno-praktički se odnositi znači *uopćavati se, udruživati se* sa tom spoljašnošću. A do uopćenja, do udruženja sa spoljašnjim svijetom dolazi u onom trenutku kada ga čovjek *producira*. Stvarajući svoj svijet, čovjek neposredno ispoljava svoje društveno biće. Kada, pak, razmjenjuje, čovjek se spram spoljašnosti, kako spram drugog čovjeka tako i spram prirode, odnosi također *društveno*, ali *unutar otuđenja*. Čovjekova društvenost ispoljena kroz razmjenu jeste *društvenost posredovana otuđenjem*. To i jeste ono što čini karakternu razliku između ova dva oblika čovjekove društvenosti.

Razmjena, kao oblik društvenosti čovjeka, međutim, i pored svog otuđenog karaktera, igra povijesnu ulogu u ozbiljenju čovjeka kao takvog, dakle u ozbiljenju čovjeka kao društvenog bića.[4] Bez njenog povijesnog razvitka, kao ni bez njenog povijesnog ukidanja, nema ozbiljenja čovjekove društvenosti kao takve, dakle ni društvenosti kao općenja, kao komunističke društvenosti. Upravo stoga je potrebno pozabaviti se otkrićem karaktera one društvenosti koja se ispoljava kao razmjena, i to kako radi toga da bismo otkrili oblike društvenosti koji se kriju unutar nje same, tako i radi toga da bismo otkrili njenu povijesnu ulogu u razvitku autentične čovjekove društvenosti.

Za prvi oblik društvenosti čovjeka rekli smo da se ispoljava kao *produkcija*, kao čovjekova stvaralačka djelatnost. Drugi oblik društvenosti čovjeka, koji se ispoljava kao razmjena, vjerovatno je već bilo očigledno, jeste *rad*. Prema tome se, govoreći o dvostrukom karakteru društvenosti čovjeka, radi o društvenosti *izvan i unutar rada*. Govoriti o društvenosti unutar rada ima smisla samo ako je ona u vezi sa društvenošću izvan rada, to jest

---

[2] Pod društvenošću ovdje treba podrazumijevati ne samo odnos prema drugim ljudima, nego i univerzalnu društvenost, zajednicu s prirodom. Marx: »Dakle, *društvo* je dovršeno suštinsko jedinstvo čovjeka s prirodom, istinsko uskrsnuće prirode, provedeni naturalizam čovjeka i provedeni humanizam prirode« (K. Marx — F. Engels, *Rani radovi*, »Naprijed«, Zagreb, 1967, str. 277).

[3] Vidjeti o tome opširnije u: Dž. Sokolović, *Rad i samootuđenje*, »Veselin Masleša«, Sarajevo, 1980, str. 11—39.

[4] Uporediti: K. Marx, *Ekonomsko-filozofski rukopisi iz 1844*, u: *Rani radovi*, str. 305.

Digitized by Google

utoliko ukoliko je ona posredovanje do te društvenosti. Od te pretpostavke i polazimo ukoliko uopće i govorimo o društvenosti čovjeka unutar rada, odnosno o društvenosti rada.

I *društvenost rada* je, također, *dvostrukog* karaktera. Ovaj je određen dvostrukim, dihotomnim karakterom rada. Po svojoj prirodi rad je predmetno-nepredmetan, konkretno-apstraktan, kvalitativno-kvantitativan.[5] Iz toga logično proizlazi i dvostruki, u osnovi protivurječan, karakter društvenosti rada.

Sasvim općenito govoreći, društvenost rada se sastoji u tome da čovjek uvijek *radi za druge*.[6] S jedne strane, to mu omogućuje rad stoga što je predmetan, konkretan, kvalitativan; s druge, čovjek radi za druge zahvaljujući i tome što je njegov rad apstraktan, kvantitativan. U prvom slučaju proizvod rada važi kao *upotrebna vrijednost*, te kao takav može poslužiti kao predmet potrebe svakog čovjeka; kao *konkretan* rad je društven stoga što služi zadovoljavanju ne samo potreba radnika, nego i potreba bilo kojeg drugog čovjeka. U drugom slučaju proizvod rada važi kao *vrijednost*, to jest kao određena količina u njemu opredmećenog rada. Zahvaljujući tome što čovjekov rad može proizvesti manju ili veću, a ne datu, količinu proizvoda, čovjek može proizvesti manje ili više iznad svojih potreba. Od toga kolika je *vrijednost* proizvoda čovjekova rada, da li manje ili više preko njegovih potreba, zavisi da li će proizvesti *upotrebnu vrijednost za sebe* ili i *za druge*. Stoga se može reći da ove dvije strane rada, koje određuju i različite oblike društvenosti rada, stoje u neposrednoj vezi. Bez obzira na njihovu različitost, čak suprotstavljenost, one se međusobno uslovljavaju i određuju.

Dvostruki karakter rada čini *rad kao takav društvenošću unutar otuđenja*.[7] Bilo da se radi o društvenom odnosu prema ljudima ili o društvenom odnosu prema prirodi, uvijek to ostaje društvenost unutar otuđenja ako počiva na radu. Rad se kao takav prvobitno javlja prije svega kao odnos zajednice prema prirodi. Pojava i postojanje rada prvobitno ne znači otuđenje unutar zajednice, otuđenje među ljudima, nego *otuđenje zajednice od prirode*. Rad postaje osnovom otuđenja unutar zajednice, otuđenja među ljudima tek kao *podijeljen* rad; društvena podjela rada je

---

[5] Marx rad određuje dihotomno od svojih najranijih spisa: u početku je to predmetno-nepredmetna djelatnost, a kasnije (u kritici političke ekonomije) konkretno-apstraktna djelatnost. O ovome opširnije u: *Rad i samootuđenje*, str. 16—20.

[6] »Naposletku, čim ljudi ma na koji način rade jedni za druge, dobija njihov rad *društven* oblik« (K. Marks, *Kapital*, I, »Kultura«, 1947, str. 36).

[7] Lukács, naprotiv, uopće ne dovodi rad u vezu s otuđenjem. On radu pridaje ontologijsku ulogu, iako i sam priznaje ontologijski karakter *ljudske samodjelatnosti* u odnosu na rad: »Bit ljudskog rada počiva, međutim, na tome da on, prvo, nastaje usred borbe za opstanak, i drugo, da su sve njegove etape proizvodi ljudske samodjelatnosti«. Već zbog ovoga bi Lukács mogao imati na umu da je rad otuđenje samodjelatnosti.

Digitized by Google

oblik društvenosti rada *unutar otuđenja među ljudima.*[8] Ali osnova i tog nivoa otuđenja data je u samom radu kao čovjekovom društvenom odnosu unutar otuđenja prema prirodi. Da je *rad kao takav* društven ali unutar otuđenja, potrebno je pokazati upravo na radu koji nije poznavao podjelu rada, dakle na *prvobitnom* obliku rada koji je prije svega čovjekov odnos prema prirodi. Potrebno je, dakle, pokazati dvije stvari: prvo, da je *rad*, bez obzira na njegov istorijski nivo i društveni oblik, *društven* i, drugo, da je ta društvenost *unutar otuđenja.*

Ponovo dokazati da je rad *kao takav* društven ne pokazuje se izlišnim ako se zna da se to odnosi i na Lukácsa. On u svom *Prilogu ontologiji društvenog bitka: rad* piše: »Bitni je sadržaj teleologijske postavke sada, međutim, — sasvim općenito i sasvim apstraktno govoreći — pokušaj da se drugog čovjeka (ili grupu ljudi) potakne na to da i sami vrše konkretne teleologijske postavke. Taj se problem javlja čim je rad već postao društven utoliko što počiva na kooperaciji više ljudi; ovaj put nezavisno od toga da li se javlja problem razmjenske vrijednosti ili je kooperacija usmjerena samo na upotrebne vrijednosti. Zbog toga se taj drugi oblik teleologijske postavke, kod kojeg je postavljeni cilj neposredno postavka cilja drugih ljudi, može pojaviti već na vrlo primitivnom stupnju.«[9] Govoriti se o radu kao modelu društvene prakse može samo ako ovaj počiva na kooperaciji više ljudi. Za Lukácsa, dakle, društvenost rada počiva na uključivanju više ljudi u sam *radni proces;* istina, zanemarljivo je da li je ta kooperacija usmjerena ka proizvodnji razmjenske vrijednosti ili nije. Ukratko, rad se potvrđuje kao *društven* samo ako u procesu rada više ljudi rade *zajedno.* Time je Lukács postigao ono što je unaprijed htio: pokazati da je *društvenost* svojstvena samo čovjeku. U osnovi te društvenosti stoji teleologijski karakter rada: društvenost je *telos* rada.

Rad, međutim, nije društven samo ukoliko kao proces uključuje više ljudi. Rad je *društven* i kao rad samo *jednog čovjeka.* Izuzev ako ovaj, naravno, nije Robinzon. Radni proces koji obavlja samo jedan čovjek također je društven jer je društvenost rada njegova priroda, njegov temelj, a ne cilj koji tek treba dosegći. Proizvod rada i samo jednog čovjeka važi kao *upotrebna vrijednost,* te kao takav može biti predmet zadovoljenja potrebe bilo kojeg drugog čovjeka. Proizvod rada i samo jednog čovjeka, također, može *kvantitativno* prevazilaziti njegove potrebe i tako opet biti predmetom zadovoljenja potreba drugog čovjeka. Oba ova uslova su data već u samom radu kao odnosu čovjeka prema prirodi; da bi rad postao društven, nije neophodno da ga ljudi obav-

[8] Za K. Axelosa sa podjelom rada eksploatacija prirode biva zamijenjena eksploatacijom među ljudima (*Marx penseur de la technique,* Les éditions de Minuit, Paris, 1969). Podjela rada zaista postaje pretpostavkom eksploatacije među ljudima, ali ona ne eliminira eksploataciju prirode.

[9] G. Lukács, *Prilog ontologiji društvenog bitka: rad,* »Kulturni radnik«, Zagreb, 1980, str. 66.

Digitized by Google

ljaju zajedno. Pri tome je, također, nevažno da li pojedinac obavlja svoj rad za razmjenu ili ne. Rad je kao takav, pa i pojedinačan rad, društven. Priroda društvenosti rada nije rezultat, nego polazna osnova rada: ona proizlazi iz *društvenosti prirode*. Kada arhajski čovjek radi, on proizvodi takvu upotrebnu vrijednost u tolikoj količini koja će moći poslužiti kao predmet potrebe ne samo drugog čovjeka koji obavlja neki drugi rad, nego i onome ko uopće nije sposoban da radi. On radi za svoju djecu. Time je rečeno da je čovjekova društvenost (u ovom slučaju njegov odnos prema djeci), kao prirodna društvenost (ako se baš hoće: biotička društvenost), osnova iz koje proizlazi i rad. Za razliku od Lukácsa koji kaže: »O društvenom bitku možemo umno govoriti samo ako pojmimo da njegova geneza, njegovo izdizanje iz baze, njegovo osamostaljivanje, počiva na radu, tj. na neprestanom ozbiljenju teleologijskih postavki.«[10]

Prema tome, rad je društven jer je čovjek društveno biće, a ne obrnuto, što znači da čovjekova društvenost počiva na ontologijski širem pojmu od rada.[11] To, istina, sasvim općenito, priznaje i sam Lukács, ali i neprestano zanemaruje.[12] Društvenost rada kao takvog, koja zaista ima svoj cilj u čovjekovoj vezi sa drugim čovjekom, pa makar ovaj bio i njegovo vlastito dijete, počiva na radu kao *društvenoj vezi sa prirodom*. Ali, dok je u prvobitnim oblicima društvenost rada kao čovjekova veza s drugima — još neotuđena, dotle je rad kao veza s prirodom — već *unutar otuđenja*. To treba, također, dokazati.

Rad je, dakle, oblik čovjekove društvenosti (prema prirodi) ali unutar otuđenja. Sa pojavom rada zajednica zaista stupa u jedan novi društveni odnos prema prirodi; priroda se putem rada uspostavlja u svom određenju *»za nas«*.[13] Čovjek kroz zajednicu pretvara prirodu radom u *upotrebnu vrijednost*, kako za sebe tako i za druge. To je dvostruko čovjekovo ispoljavanje kao *društvenog* bića: prema prirodi i prema drugim članovima zajednice. Ali, samim tim, proizvodeći *zajednički*, čovjek otkriva *proizvodnu snagu svoga rada*, to jest sposobnost da proizvede više nego što je potrebno njemu samom, ali i zajednici u cjelini. Rad ne samo da uspostavlja prirodu za nas, nego je uspostavlja u njenom određenju *»za sebe«*. Priroda se tako uspostavlja ne samo kao upotrebna vrijednost, kao bivstvovanje za nas, nego i kao *bivstvovanje za sebe*, kao *vrijednost*. Na mjesto društvenog odnosa prema prirodi, rad uspostavlja društvenost unutar otuđenja.

Društvenost rada se pokazuje dvostrukog karaktera, dakle protivurječnom, već u radu kao takvom. Nije bilo potrebno da se rad uspostavi kao protivurječno društven unutar same zajednice; štoviše, rad je osnov iz kojeg proizlazi svaka protivurječnost nje-

---

[10] Ibid., str. 29.

[11] H. Burger, *Lukácseva filozofija i »ontologija društvenog bitka«*, predgovor za Lukácsev *Prilog ontologiji...*, str. 15.

[12] G. Lukács, ibid., str. 20.

[13] Uporediti: K. Marx, *Ekonomsko-filozofski rukopisi iz 1844*, u: *Rani radovi*, str. 286.

Digitized by Google

govog društvenog odnosa prema drugim ljudima. Ili, konkretnije govoreći, dvostruki, protivurječni karakter čovjekovog društvenog odnosa prema prirodi rezultira istim takvim odnosom i unutar zajednice. Radi se samo o tome da se protivurječnost društvenog odnosa prema prirodi mora dovoljno razviti da bi se uopće pojavila protivurječnost i u odnosima među ljudima.

Istorijski oblici društvenosti rada

Istorijski oblik društvenosti rada koji nije bio protivurječan unutar odnosâ među ljudima bio je *zajednički rad.* Zajedničkim ga nazivamo zato što, s jedne strane, počiva na radu zajednice, a s druge zato što sama zajednica počiva baš na takvom karakteru rada. Niti bi rada bilo bez zajednice niti bi, pak, zajednica mogla opstati bez zajednički obavljenog rada. Pri tome je oblik u kome se zajednički rad obavlja bez značaja za određenje njegova pojma. Zajednički rad se obavlja ili kao *jedan rad* u kome učestvuje *više ljudi ili čitava zajednica* ili kao *više radova* koje obavljaju različiti članovi zajednice *pojedinačno.* To da li u procesu rada učestvuju članovi zajednice pojedinačno ili zajednički, zanemarljivo je; bitno je da u upotrebi proizvoda rada učestvuju zajednički, a ne pojedinačno. Bitno je, dakle, za konstituiranje pojma zajedničkog rada to da je to onaj *rad koji konstituira zajednicu.* Prije nego pokažemo na čemu počiva društveni karakter zajedničkog rada podsjetimo što još o radu kao modelu društvene prakse kaže Lukács.

Zajednički rad je takav oblik čovjekovog društvenog odnosa prema prirodi koji konstituira i čovjekovu zajednicu. Bitno je pri tome da konstitucija zajednice počiva na radu kao proizvodnji upotrebne vrijednosti, a ne vrijednosti. To je ono što određuje i karakter te zajednice. Međutim, kakvu zbrku u određenju rada kao ontologije društvenog bitka pokazuje Lukácsevo brkanje upotrebne vrijednosti i vrijednosti. Za njega je upotrebna vrijednost teleologijski niži oblik društvenosti rada. On piše: »Zato u tako općenitim razmatranjima možemo bez odstupanja od istine shvatiti upotrebne vrijednosti, dobra, kao konkretne proizvode rada. To ima za posljedicu da u upotrebnoj vrijednosti možemo uočiti objektivni društveni oblik predmetnosti. Njezina je društvenost utemeljena u radu...«[14] Društvenost upotrebne vrijednosti nije utemeljena u radu — naprotiv, ona je temelj društvenosti rada. Banalan dokaz za to je postojanje upotrebne vrijednosti i van rada, a pravi dokaz jeste upravo onaj oblik rada čija je polazna osnova upotrebna vrijednost — zajednički rad. Upotrebna vrijednost je ontološka osnova rada: osnova kako rada kao čovjekovog odnosa

[14] G. Lukács, ibid., str. 94. Koliku je zbrku napravio Lukács, pokazuje i njegovo izjednačavanje vrijednosti i upotrebne vrijednosti: »Dakako, sada se još bavimo jednim elementarnijim načinom pojavljivanja vrijednosti, s upotrebnom vrijednošću, kod koje je prisutna neukidljiva povezanost s prirodnim opstankom« (ibid., str. 93).

Digitized by Google

prema prirodi, tako i odnosa prema drugim ljudima. Upravo je zajednički rad onaj oblik društvenosti rada, dakle *rada za druge*, u kome čovjek stvara takav proizvod koji i za druge postoji kao upotrebna vrijednost. Koliko zbunjujuće djeluje Lukácsevo negiranje ontologijskog karaktera upotrebne vrijednosti, pokazuje upravo proglašavanje vrijednosti za ontologijsku osnovu društvenosti rada. On piše: »Moramo zato i kod vrijednosti istaći njezin društveno ontologijski »ako... onda« — karakter; nož je vrijedan ako može dobro rezati itd.«[15] Ako je i od Lukácsa, suviše je! Da se ovdje ne radi o pukoj zamjeni upotrebne vrijednosti vrijednošću, nego o bitnoj jednostranosti u shvatanju društvenosti koja počiva na radu, potvrđuje i Lukácsev nekritički odnos prema podjeli rada i razmjeni. Sa podjelom rada i razmjenom rad postaje društveniji, ali o onoj drugoj, negativnoj strani te društvenosti Lukács ne govori.

Vraćajući se našoj analizi zajedničkog rada, ističemo odmah da njegova društvenost, koja proizvodi *istinski* društveni odnos među ljudima, ne počiva na podjeli rada niti na proizvodnji vrijednosti. Baš stoga je zajednički rad i mogao uspostaviti istinsku zajednicu ljudi, makar i na elementarnom, nerazvijenom nivou.

Na čemu, dakle, počiva zajednički rad? Kao prvi istorijski oblik društvenosti rada zajednički rad počiva na *proizvodnji upotrebne vrijednosti* i *prirodnoj raspodjeli rada*. Kod zajedničkog rada je prisutno to da je identičan svom društvenom obliku. Tu je nemoguće razlikovati rad od njegovog društvenog oblika; identitet rada i društvenog oblika rada počiva na činjenici da je rad proizvoditelj upotrebne vrijednosti koja je, sa svoje strane, osnov društvenosti tog rada. Ali zajednički rad kao *rad* i kao *društveni oblik tog rada* postaju osnovom razvitka takvog *oblika rada* koji će postati pretpostavkom razvitka takvih *oblika društvenosti rada* koji će se *razlikovati od samoga rada*. Zajednički rad, naime, uspostavlja takav oblik rada čiji cilj više neće biti samo upotrebna vrijednost, kao oblik proizvoda rada za druge, nego vrijednost, kao jedan *bitno drugačiji oblik proizvoda rada za druge*. To već znači i uspostavljanje bitno drugačijeg oblika društvenosti rada. Time se rad i njegov društveni oblik razdvajaju, prestaju biti jedno te isto; rad i dalje ostaje *zajednički (kooperativan)*, ali njegov društveni oblik postaje bitno različit od njega. Taj *bitno novi rad*, koji uspostavlja i protivurječan odnos sa svojim društvenim oblikom, proizlazi iz *prirodne proizvodnosti rada* koju omogućava društveni karakter zajedničkog (kooperativnog) rada — prirodna raspodjela rada.

Čovjek sam ne bi mogao opstati ne samo biotički, nego ni kao radnik, jer jedan izolovan rad ne bi bio dovoljno proizvodan za zadovoljenje čovjekovih potreba. Obavljen zajednički (kooperativno), na jedan ili na drugi način, rad postaje proizvodan do te mjere da može zadovoljiti potrebe ne samo onih koji u njemu učestvuju, nego i članova zajednice koji nisu sposobni za rad —

[15] Ibid., str. 99.

Digitized by Google

djece, starih, bolesnih.[16] Već u tom prvom obliku društvenosti rada vidi se njena veza sa društvenom proizvodnom snagom rada. Iz *prirodne društvenosti rada*, koja počiva na prirodnoj raspodjeli rada, javlja se i proizvodna snaga rada koja prevazilazi svoj prirodni nivo i postaje osnovom novih viših oblika društvenosti rada, ali i novog karaktera te društvenosti.

Novi istorijski oblik društvenosti rada koji bitno mijenja i karakter te društvenosti jeste *društvena podjela rada*. Pod pretpostavkom društvene podjele rada silno se razvija društvenost rada, ali na osnovi onog oblika proizvoda rada za druge koji počiva na vrijednosti. Karakter društvenosti rada u obliku društvene podjele rada počiva prije svega na kvantitativnoj strani rada. Ono što radu daje karakter *rada za druge* jeste prije svega uvećana proizvodnost rada, to jest uvećana *količina* proizvoda rada. Prema tome, rad koji se obavlja u uslovima društvene podjele rada nije promijenio samo svoj *društveni oblik*, nego i *karakter društvenosti rada*. Dok je karakter društvenosti zajedničkog (kooperativnog) rada u uslovima prirodne raspodjele rada počivao prije svega na *kvalitativnoj* strani rada, na *upotrebnoj vrijednosti kao proizvodu rada za druge*, dotle karakter društveno podijeljenog rada počiva prije svega na *kvantitativnoj* strani rada, na *vrijednosti kao proizvodu rada za druge*. U prvom slučaju proizvod rada postoji za druge već samim tim što je upotrebna vrijednost; u drugom on je upotrebna vrijednost tek ukoliko je proizvod rada *određene vrijednosti*, vrijednosti preko prirodnih potreba proizvođača. U oba slučaja, sasvim je jasno, upotrebna vrijednost je *conditio sine qua non* društvenosti rada[17], ali je u drugom i vrijednost taj *neizostavni uslov*.

Društvena podjela rada kao istorijski viši oblik društvenosti rada ne anulira zajednički rad kao takav; ono što se anulira jeste društveni oblik (i karakter, svakako) zajedničkog rada — prirodna raspodjela rada. Bitna posljedica promjene društvenog oblika (i karaktera) rada jeste promjena oblika i karaktera ljudske zajednice. Dok zajednički (kooperativni) rad kao takav uspostavlja istinsku, komunističku zajednicu ljudi, dotle zajednički rad u uslovima društvene podjele rada uspostavlja zajednicu na višem nivou, ali bitno nedruštvenog karaktera. O tome nalazimo potvrdu i kod Marxa: »*Podjela rada i razmjena* dvije su *pojave* pri čijem se razmatranju nacionalni ekonomist hvali društvenošću svoje nauke i u jednom dahu nesvjesno izgovara protivurječnost svoje nauke, zasnivanje društva pomoću nedruštvenih posebnih interesa.«[18]

Istina, društvena podjela rada, kao novi oblik društvenosti rada, djeluje, sa svoje strane, kao nova proizvodna snaga. Ona

---

[16] Aristotel, ibid., str. 12—13.

[17] »Naposletku, nikakva stvar ne može da bude vrednost ako nije predmet za upotrebu. Bude li nekorisna, onda je nekoristan i rad sadržan u njoj, ne važi kao rad, pa stoga ne stvara ni vrednost« (K. Marks, *Kapital*, I, str. 9).

[18] K. Marx, *Ekonomsko-filozofski rukopisi iz 1844*, str. 305.

Digitized by Google

razvija čitav niz konkretnih radova kao i potreba koje se tim radovima mogu zadovoljiti. Tako se društvenost rada pod pretpostavkom podjele rada i kvalitativno obogaćuje. To i jeste pozitivna strana društveno podijeljenog rada i njena istorijska uloga u ozbiljenju čovjeka.[19] Ali ona s razvitkom podjele rada sve više uzmiče i ustupa mjesto egoizmu, otuđenosti i nedruštvenosti.

Razlika između ova dva istorijska oblika društvenosti rada, zajedničkog (kooperativnog) rada koji je *prirodno raspodijeljen* i rada koji je *društveno* podijeljen, proizlazi iz, kako smo već rekli, dvostrukog karaktera društvenosti rada, to jest dvostrukog karaktera rada kao takvog. I kod jednog i kod drugog oblika društvenost proizlazi i iz kvantitativne i iz kvalitativne strane rada, to jest i iz svojstva proizvoda rada da je vrijednost kao i iz svojstva da je upotrebna vrijednost. Samo što kod zajedničkog rada koji počiva na prirodnoj raspodjeli proizvod postoji kao *društvena upotrebna vrijednost*, upotrebna vrijednost za druge, samim tim što je upotrebna vrijednost, a ne zato što je proizveden u određenoj količini. (Čak i kada je proizvod rada proizveden u količini koja je dovoljna samo za potrebe onoga koji ga je neposredno izradio ili čak bio nedovoljan i za njegove potrebe, proizvod rada će i tada egzistirati kao društvena upotrebna vrijednost, kao upotrebna vrijednost za one koji nisu neposredno učestvovali u njegovoj proizvodnji; proizvod *istinski zajedničkog rada* se uvijek *raspodjeljuje prema potrebama* svih članova zajednice. To, dakle, znači da je njegovo svojstvo da je vrijednost, određena količina opredmećenog rada uopće, irelevantna za njegovo *društveno postojanje.)* Kod društveno podijeljenog rada stvari stoje obrnuto.[20] Tu proizvod, svakako, ne može postojati kao društvena upotrebna vrijednost, kao upotrebna vrijednost za druge, ako nije upotrebna vrijednost. To jeste neizostavan, ali ne i dovoljan uslov. Proizvod rada koji nastaje u uslovima društveno podijeljenog rada ne postaje društvena upotrebna vrijednost samim tim što je upotrebna vrijednost. Štoviše, da bi uopće bio upotrebna vrijednost, proizvod rada već unaprijed mora biti proizveden za druge, kao društvena upotrebna vrijednost. Da bi, dakle, proizvod rada bio društvena upotrebna vrijednost, on mora biti proizveden u sasvim izvjesnoj količini, količini koja prevazilazi potrebe proizvođača. Svojstvo proizvoda rada da je *vrijednost*, da je u njemu opredmećena izvjesna količina rada uopće, postaje njegovo osnovno svojstvo, dominantno svojstvo. Društvenost rada koji je društveno podijeljen

[19] Utoliko Lukács ima pravo kada kaže: »Jer mi smo već u poglavlju o Marxu kao i sadašnjim razmatranjima morali ustanoviti da ne mogu opstojati ekonomijski čini — od prvobitnog rada do čisto društvene proizvodnje, koji se ujedno u najširem smislu, dakle od geneze do razvijenosti, ne bi temeljili na njima ontologijski imanentnoj intenciji prema čovjekovu postajanju čovjekom« (ibid., str. 105).

[20] Uporediti: »Nadilaženje otuđenja može biti realizirano samo s onu stranu heteronomne sfere društveno podijeljenog rada« *(Zbogom Andre Gorza proletarijatu*, Intervju, »Le Mond Dimanche«, 12. oktobar 1980.

Digitized by Google

počiva, prema tome, na kvantitativnoj, apstraktnoj strani karaktera rada. Društvenost, pak, rada koji je prirodno raspodijeljen počiva na kvalitativnoj, konkretnoj strani karaktera rada.

Udruženi rad kao najviši istorijski oblik društvenosti rada

Udruženi rad je najviši istorijski oblik društvenosti rada i najviši oblik društvenosti čovjeka koji se može razviti unutar rada. Time je rečeno da je udruženi rad i mogućnost, ali i granica društvenosti čovjeka. To, također, znači da je udruženi rad *contradictio in adiecto*, ali *zbiljska* protivurječnost: to je sfera slobode unutar nužnosti: društvenost (udruženje) unutar otuđenja.[21]

Kao oblik društvenosti rada i udruženi rad je dvostrukog karaktera i određen je dvostrukim karakterom rada kao takvog. Bitna, određujuća strana udruženog rada je *kvalitativna, konkretna strana rada.* To i jeste ono što udruženi rad odvaja od društveno podijeljenog rada, ali to je ono što udruženi rad čini identičnim sa zajedničkim radom. Zajednički rad arhajskog čovjeka i udruženi rad modernog proizvođača polaze od bitno iste osnove. Udruženi rad, kao i prirodna raspodjela u uslovima zajedničkog rada, razvijaju društvenost rada, pa time i društvenost čovjeka, na temelju svojstva rada da proizvodi *upotrebnu vrijednost.* Društveni oblik rada čiji je osnovni cilj upotrebna vrijednost uspostavlja i sebi odgovarajući oblik društvenosti čovjeka, to jest oblik zajednice. Kao što je društvena podjela rada oblik društvenosti rada unutar otuđenja, koji razvija i čovjekovu društvenost unutar otuđenja, a zajednicu kao otuđenu zajednicu, tako i udruženi rad razvija društvenost rada iz koje proizlazi konkretno društven čovjek, a time i zajednica asocijativnog karaktera.

Dva momenta koji pojmovno određuju sintagmu društvenost rada jesu *rad* i *društvenost.* Bez njihove istorijske promjene nema ni promjene društvenosti rada u istorijski novi oblik — *udruženi rad.* Zato ćemo sada razmotriti one bitne promjene koje se zbivaju u radu i društvenosti kao pretpostavke udruženog rada. *Rad i njegov društveni oblik* (a time i zajednica kao njegov teleologijski cilj) su istorijsko-ontološke pretpostavke udruženog rada. Analizu njihove promjene morat ćemo početi na nivou kapitalističkog načina reprodukcije koji ih je i razvio. Upravo kapitalizam, razvijajući kako rad tako i društvenost rada, stvara revolucionarne

[21] Govoreći o carstvu slobode i carstvu nužnosti na glasovitom mjestu u III tomu *Kapitala*, Marx piše: »Sloboda se u ovoj oblasti može sastojati samo u tome da udruženi čovek, udruženi proizvođači, racionalno urede ovaj svoj promet materije s prirodom, da ga dovedu pod svoju zajedničku kontrolu, umesto da on njima gospodari kao neka slepa sila; da ga vrše s najmanjim utroškom snage i pod uslovima koji su najdostojniji i najadekvatniji njihovoj ljudskoj prirodi. Ali to uvek ostaje carstvom nužnosti.«

Digitized by Google

pretpostavke za promjenu i rada i društvenosti rada, a time pretpostavke udruženog rada.[22]

Promjena rada kao pretpostavka udruženog rada

Još jednom podsjetimo da pretpostavljamo razliku rada i njegovog društvenog oblika. Radikalna promjena društvenosti rada na kojoj počiva udruženi rad nezamisliva je bez isto tako radikalne promjene samoga rada. Kao što govorimo o istorijskim oblicima društvenosti rada (i njima odgovarajućim oblicima ljudske zajednice), tako isto možemo govoriti i o njima odgovarajućim istorijskim oblicima rada. Ali o *radikalno* novom obliku društvenosti rada kakav je udruženi rad ne može se govoriti bez promjene *karaktera* te društvenosti, a ove nema bez radikalne promjene samoga *rada*, što će reći bez promjene u *karakteru* rada.

Najopćenitije govoreći, promjena karaktera rada koja se sastoji u uspostavljanju konkretnog rada kao njegovog osnova znači uspostavljanje *rada kao sredstva*.

U uslovima društveno podijeljenog rada, dakle rada čija je društvenost počivala na njegovoj apstraktnoj strani, na proizvodu rada kao vrijednosti, rad kao takav je za čovjeka postavljen *kao cilj*. Smisao rada u društvenoj podjeli rada jeste rad sâm, rad uzet apstraktno, to jest što veća količina proizvoda rada.[23] Ako društvenost rada počiva na vrijednosti, svojstvu proizvoda rada da samo u određenoj količini može poslužiti kao upotrebna vrijednost za druge, onda upravo to svojstvo proizvoda rada, njegova kvantitativna strana, postaje ciljem rada. Postavljanje vrijednosti proizvoda rada za svrhu rada do te mjere apstrahira njegovu upotrebnu vrijednost da proizvođač i ne zna da li će njegov proizvod biti potvrđen u potrošnji kao takav. »Fabrikant može prvo da proizvede artikle, a onda da potraži potrošače za njih.«[24] Postavljanje proizvoda rada u njegovom apstraktnom obliku za cilj rada u stvari je postavljanje *rada kao cilja samoga sebe, kao samosvrhe*.

Prvo i bitno što se, dakle, pod pretpostavkom udruženog rada, i što je bitna pretpostavka udruženog rada, zbiva jeste upravo uspostavljanje rada kao sredstva. Da bi do toga došlo, potrebno je da dođe do radikalne promjene smisla čitave društvene reprodukcije. Za sada se nećemo baviti realnim mogućnostima takvog epohalnog prevrata, nego ćemo samo ukazati na ono što je u njemu bitno. Prema tome, pitanje je: u čemu se sastoji ta radikalna promjena rada, njegovog karaktera, pa otuda i karaktera društvenosti rada i čovjekove društvenosti? Tek odgovor na

[22] Svi istorijski oblici društvene podjele rada razvijaju unutar sebe i različite oblike kooperativnog, zajedničkog rada, kapitalizam posebno. Zajednički, kooperativni rad je osnova udruženog rada.

[23] Već se ovdje gubi Lukácsev teleologijski karakter rada i uspostavlja samosvrhovitost rada.

[24] A. Čuprov, *Železnodorožnoe hozjajstvo*, Moskva, 1875, str. 69. Citirano prema: K. Marx, *Kapital*, II, str. 26.

Digitized by Google

ovo pitanje bi mogao ukazati na ontologijsku stranu teleologijskog karaktera rada.

Radikalna promjena rada, uz sve nužne konzekvencije koje sa njom nastupaju, sastoji se u sve većoj *konkretizaciji* rada, to jest primjeravanju rada proizvodnji onih upotrebnih vrijednosti koje su u skladu sa *ljudskim potrebama.* Radikalno preobraćanje proizvoda rada iz vrijednosti u upotrebnu vrijednost nije samo moralno pitanje i pitanje dobre volje, nego prije svega pitanje ekonomije i njenog moralnog stanovišta. Uslov da proizvod rada prestane biti vrijednost jeste promjena kako društvenog oblika rada tako i samog rada. Da bi, dakle, proizvod rada prestao biti vrijednost, potrebno je (a) da proizvod rada *prestane biti roba* i (b) da se proizvod rada *obezvrijedi.*

O uslovima i mogućnostima da proizvod rada prestane biti roba govorit ćemo kasnije, kada budemo razmatrali promjenu društvenosti rada kao pretpostavku udruženog rada. Govoriti o mogućnostima i uslovima pod kojima se obezvređuje proizvod rad spada upravo ovdje kada raspravljamo o promjeni rada kao pretpostavci udruženog rada.

Podsjetimo na ono što Marx u *Kritici Gotskog programa* piše o mogućnosti da proizvod rada prestane biti vrijednost: »U društvu koje počiva na zadružnim načelima, koje se bazira na zajedničkoj svojini sredstava za proizvodnju, proizvođači ne razmenjuju svoje proizvode; ni rad koji je utrošen na proizvode ne pojavljuje se ovde *kao vrednost* tih proizvoda, kao neko materijalno svojstvo koje oni poseduju, jer sad već, suprotno onom što imamo u kapitalističkom društvu, individualni radovi postoje ne okolišno, nego neposredno kao sastavni delovi celokupnog rada.«[25] Ovdje Marx govori i o uslovima pod kojima proizvod prestaje da se razmjenjuje, prestaje biti roba, zbog čega ćemo se na ovo vratiti kasnije. Osnovno u ovom Marxovom predviđanju jeste njegovo očekivanje da vrijednost proizvoda rada prestane biti njegovim osnovnim svojstvom. Prestajući biti mjerom vrijednosti proizvoda, rad prestaje biti smislom i ciljem proizvodnje. Upravo ta promjena samog teleologijskog karaktera rada, promjena rada od proizvođača *robâ* i proizvođača *vrijednosti* u proizvođača *upotrebnih vrijednosti,* pokazuje se kao osnovna pretpostavka uspostavljanja istorijski najvišeg oblika društvenosti rada — udruženog rada. Tek tada, kaže Marx, individualni radovi neposredno postoje kao sastavni dijelovi cjelokupnog rada, to jest *neposredno* postoje kao društveni radovi. Prije toga, u kapitalističkom načinu proizvodnje, koji počiva na proizvodnji vrijednosti, individualni radovi kao dijelovi cjelokupnog rada, to jest kao društveni radovi, postoje samo *posredno,* preko vrijednosti.

Međutim, da li je ovo Marxovo očekivanje, koje se odnosi na nižu fazu komunizma, sasvim realistično?

---

[25] K. Marks, *Kritika Gotskog programa,* u: *Izabrana dela,* II, »Kultura«, 1950, str. 13.

Digitized by Google

Prvo razmotrimo pretpostavke na kojima Marx gradi zaključak o eliminiranju rada kao vrijednosti proizvoda. Te pretpostavke su: društvo koje počiva na zadružnim načelima zasnovano na zajedničkoj svojini sredstava za proizvodnju i isključenost razmjene iz odnosa među proizvođačima. Sve su ovo, svakako, nezaobilazne pretpostavke. Ali, na njihovom temelju, kao što dalje nastavlja i sam Marx, može izrasti samo *raspodjela prema radu*. A ova nije ništa drugo nego *razmjena* između individualnih proizvođača i predstavljene zajednice. Tamo gdje proizvođač »istu količinu rada koju je dao društvu u jednom obliku dobija nazad u drugom obliku«, tu »očigledno vlada isti princip koji reguliše razmenu robe ukoliko je ta razmena razmena jednakih vrednosti«.[26] Šta je drugo što određuje odnos kvantuma rada koji je proizvođač dao društvu i kvantuma sredstava potrošnje koja dobija iz društvenih zaliha nego opet rad uopće, apstraktan rad.[27] Proizvod njegova rada, dakle, i pored svega, još uvijek postoji prije svega kao *vrijednost*. Baš stoga rad sâm, jer je mjerilo proizvoda rada kao vrijednosti, još uvijek postoji za čovjeka *kao cilj*.

Nije, prema tome, dovoljno da se rad obavlja zadružno, kooperativno, zajednički, da sredstva za proizvodnju budu zajednička i da proizvođači ne razmjenjuju svoje proizvode, da bi rad utrošen u proizvodnji *prestao biti vrijednost* proizvoda. On to ostaje i dalje, a njegovi proizvodi i dalje egzistiraju prevashodno kao vrijednosti. Stoga rad i dalje postoji kao svoj vlastiti cilj, kao svrha samoga sebe. Da bi to prestao biti, nije dovoljna nikakva promjena društvenog oblika rada. Radikalna promjena društvenosti rada, u stvari, i ne može nastupiti sama po sebi. Govoriti o mogućnosti uspostavljanja radikalno novog oblika društvenosti rada nemoguće je neovisno od promjene samoga rada kao proizvođača vrijednosti. Kao što smo vidjeli, taj zahtjev je postavio i sam Marx, ali je, isuviše optimistički, očekivao da će do odstranjenja vrijednosti doći samom promjenom društvenog oblika rada: podruštvljenjem sredstava za proizvodnju i eliminiranjem razmjene među proizvođačima. Pokazali smo da je ta uzročno-posljedična veza obrnuta: eliminiranje vrijednosti je pretpostavka novog društvenog oblika rada.[28]

Rad će prestati biti cilj, njegovi proizvodi prestati biti prevashodno vrijednosti, a on mjera te vrijednosti tek kada dođe do

---

[26] Ibid., str. 14.

[27] »On dobija od društva potvrdu da je dao toliko i toliko rada (posle odbitka njegova rada za zajedničke fondove), i na osnovu te potvrde dobija iz društvenih zaliha sredstava potrošnje onu količinu sredstava potrošnje na koju je utrošeno isto toliko rada... Ovde očigledno vlada isti princip koji reguliše razmenu robe ukoliko je ta razmena razmena jednakih vrednosti« (ibid., str. 14).

[28] Analizirajući ovo isto mjesto iz *Kritike Gotskog programa*, i Žarko Puhovski ispušta momenat *vrijednosti*, jedinu riječ u tom fragmentu koju je Marx, kao i mi, naglasio pišući je *kurzivom*. Svaka diskusija koja zaobilazi pitanje vrijednosti ostaje bitno na pojavnoj strani stvari. Diskusija o robnoj proizvodnji, kojoj ćemo se vratiti kasnije, i jeste najčešće takva.

Digitized by Google

radikalne *istorijske promjene rada.* Ta promjena nije akt, nego *proces neprestanog smanjenja vrijednosti proizvoda rada.* Samo smanjenjem vrijednosti proizvoda rada, njegovim obezvređivanjem, izbit će u prvi plan njegova druga strana — upotrebna vrijednost. A proizvod rada postaje utoliko manje vrijedan koliko *raste proizvodna snaga rada.* Kako sa rastom proizvodnosti rada opada učešće ljudske radne snage, to se povećava učešće sredstva za rad. Proizvodnije sredstvo za rad, s jedne strane, smanjuje učešće radne snage u stvaranju vrijednosti, a s druge smanjuje i veličinu vrijednosti koju sredstvo za rad prenosi na proizvod.[29]

Prema tome, proizvod rada nikada neće prestati egzistirati dihotomno, pa, dakle, ni kao vrijednost, kao količina u njemu opredmećenog rada. Ali, ono što će se zbiti zahvaljujući procesu njegovog obezvređivanja jeste restauracija proizvoda rada kao upotrebne vrijednosti, njegove kvalitativne strane. Cilj rada će biti prevashodno kvalitativnog karaktera, što *bolja* upotrebna vrijednost, baš zahvaljujući tome što je već postignuto da se proizvede proizvod što manje vrijednosti ili, što je isto, da se proizvede sasvim dovoljna količina proizvoda uz vrlo malo utrošenog rada. Iz tako izmijenjenog dihotomnog karaktera rada, koji je mogao biti ostvaren samo pod pretpostavkom visoko podignute proizvodnosti rada, nastupit će i *istorijska izmjena u karakteru društvenosti rada.* Tek kao upotrebna vrijednost, koja kao takva postoji *neposredno,* proizvod rada će biti proizvod udruženog rada. Kao proizvod zanemarljivo male vrijednosti proizvod rada će biti proizvod neposrednog rada za druge. Individualni radovi neće tada biti društveni radovi, to jest dijelovi cjelokupnog rada, posredstvom vrijednosti, nego neposredno.

Društvenost takvog, visoko proizvodnog rada, čiji je cilj proizvodnja upotrebnih vrijednosti visokog kvaliteta, a ne količina proizvoda, pokazat će se neposredno kao autentična *čovjekova društvenost.*

Tek tako istorijski uspostavljen rad poslužit će kao *sredstvo* uspostavljanja i istorijski novog oblika društvenosti rada — *udruženog rada.* Time rad postaje sredstvom čovjekove društvenosti, njegovog društvenog povezivanja s drugim ljudima, sredstvo njihove *slobodne asocijacije.*

I najzad, tek kao takav, kao sredstvo svog vlastitog novog oblika društvenosti, dakle kao sredstvo novog oblika društvenosti čovjeka unutar rada, rad može postati čovjekovom »prvom životnom potrebom«[30]. Tek konkretizirani rad, koji je obezvrijedio svoje proizvode, pokazuje se kao konkretan cilj čovjeka.

---

[29] »Videli smo da proizvodnost mašinerije stoji u obrnutoj srazmeri prema veličini onog dela vrednosti koji prenosi na proizvod« (K. Marks, *Kapital,* I, str. 325).

[30] K. Marks, *Kritika Gotskog programa,* str. 15.

Digitized by Google

Promjena društvenosti rada kao pretpostavka udruženog rada

Podnaslov zvuči pomalo kao pleonazam. Mi tražimo promjenu društvenosti rada kao pretpostavku udruženog rada koji je, opet, oblik društvenosti. Da se ne radi o pleonazmu, pokazat će analiza koja slijedi.

Već smo rekli da je pretpostavka udruženog rada dvostruka: promjena rada i njegovog društvenog oblika. Ali već u analizi promjene rada naveli smo također dvostruki uslov te promjene: kako ukidanje vrijednosti, koje nastupa sa promjenom istorijskog nivoa, to jest proizvodnosti rada, tako i ukidanje proizvoda rada kao robe. A ovo drugo već spada u analizu, kao što smo rekli, promjene društvenosti rada. Prema tome, promjena rada, radikalna istorijska promjena rada, ma koliko se pokazivala kao temeljni uslov promjene društvenosti rada, i sama se pokazuje uslovljenom istom takvom, radikalnom promjenom dihotomnog karaktera društvenosti rada.

Promjena rada, ontološki preokret rada iz proizvođača vrijednosti u proizvođača upotrebe vrijednosti, do kojeg može doći samo obezvređivanjem proizvoda rada, dakle podizanjem proizvodnosti rada, jeste uslov udruženog rada kao radikalno novog oblika društvenosti rada, ali je jasno da se i udruženi rad, sa svoje strane, pokazuje kao velika nova proizvodna snaga rada koja revolucionira rad i podiže ga na najviši istorijski nivo. Prema tome, ne pokazuje se promjena društvenosti rada samo kao pretpostavka udruženog rada, kao oblika društvenosti rada koji je radikalno novog karaktera, nego i kao pretpostavka promjene samoga rada, podizanja njegove proizvodnosti i karaktera. To govori o očiglednoj vezi između rada i njegovog društvenog oblika, ali, isto tako, i o stanovitoj uzajamnoj neovisnosti. Ne samo da promjena rada uspostavlja i sebi primjeren društveni oblik, nego i određeni društveni oblik djeluje povratno na rad uspostavljajući ga u sebi adekvatnom obliku. Zato se i događa, tokom njihovog istorijskog mijenjanja, da katkada jedan ide ispred drugog. Tako i udruženi rad može biti uspostavljen u sebi neodgovarajućim oblicima rada, baš kao što je, u svoje vrijeme, kapitalistički način društvenosti rada ukidao zanatski rad i stvarao sebi primjeren oblik rada — mašinski.

Pitanje o promjeni društvenosti rada nije samo pitanje o promjeni oblika, već prije svega pitanje o promjeni karaktera te društvenosti. Zato smo i naglasili da je promjena društvenosti rada u dvostrukom smislu pretpostavka udruženog rada: neposredno kao pretpostavka novog oblika društvenosti, ali i kao pretpostavka promjene rada čiji je cilj obezvređivanje proizvoda. Time promjena društvenosti rada postaje uslovom uspostavljanja radikalno novog karaktera društvenosti rada.

Kao što smo analizu promjene rada kao pretpostavke udruženog rada počeli navođenjem Marxovog predviđanja iz *Kritike Gotskog programa*, tako ćemo se i sada, kao što smo i najavili,

Digitized by Google

podsjetiti tog istog mjesta: »U društvu koje počiva na zadružnim načelima, koje se bazira na zajedničkoj svojini sredstava za proizvodnju, proizvođači ne razmenjuju svoje proizvode; ni rad koji je utrošen na proizvode ne pojavljuje se ovde *kao vrednost* tih proizvoda, kao neko materijalno svojstvo koje oni poseduju, jer sad već, suprotno onom što imamo u kapitalističkom društvu, individualni radovi postoje ne okolišno, nego neposredno kao sastavni delovi celokupnog rada.« Ranije smo već iznijeli našu sumnju da će se odstraniti rad kao proizvođač vrijednosti sa promjenom društvenog oblika rada, sa uklanjanjem razmjene, ali smo i ukazali na ontološku utemeljenost Marxovog zahtjeva za uklanjanjem vrijednosti. *Razmjena* se ne može odstraniti a da se ne odstrani *rad kao proizvođač vrijednosti,* a ovo ne nastupa, kao što smo pokazali, sa pukim eliminiranjem razmjene.[31] Oblik društvenosti rada koji se ispoljava kroz razmjenu, a posredstvom vrijednosti, jeste društveno podijeljen rad. Njegovo odstranjenje, koje se manifestno pokazuje kao odstranjenje razmjene, pretpostavka je udruženog rada. Raspravljati o udruženom radu, dakle o promjeni društvenosti rada, znači raspravljati nezaobilazno o sudbini razmjene, to jest robne proizvodnje.

Najopćenitiji utisak koji se stiče o aktualnim diskusijama o robnoj proizvodnji, koje se svode uglavnom na diskusiju između ekonomije i drugih društvenih nauka i na diskusiju onih koji zagovaraju i onih koji su protivnici robne proizvodnje, jeste taj da se one svode na diskusiju o *kapitalističkoj* robnoj proizvodnji. Utisak se odnosi kako na jedne tako i na druge. Sasvim općenito govoreći, to je zato što se pojam kapitala, koji se uvijek shvaća kao *društveni* odnos[32], reducira na društveni odnos *među ljudima,* a ne shvaća kao *društveni odnos između čovjeka i prirode.* A ovo je samo konzekvencija još temeljnijeg brkanja koje ne razlikuje *rad,* uzet kao sasvim »razumna apstrakcija«, kao *odnos između čovjeka i prirode* od *društvenog oblika rada* koji je, u stvari, *oblik odnosa među ljudima.* Sve što hoće takvi diskutanti o robnoj proizvodnji jeste to da promijene društveni oblik rada, to jest kapital kao taj oblik. Ono što oni ne shvaćaju nije samo to da se u tome ne sastoji radikalna promjena, nego da te promjene u odnosima među ljudima nema bez radikalne promjene čovjekova odnosa prema prirodi. Diskusija o robnoj proizvodnji, kao društvenom obliku rada, uvijek zaboravlja na ono svoje supstancijalno — rad.

Robnu proizvodnju, prije svega, ne bi trebalo da identificiramo sa kapitalističkom proizvodnjom. Robna proizvodnja nije ono bitno kapitalizma: *roba nije bit kapitala.* Robnu proizvodnju je čak moguće eliminirati, barem teorijski, a da se ne dirne u suštinu kapitala; sâm kapital to neprestano čini. Suštinu kapitala Marx je izrazio u »općem obrascu kapitala« i ona nastupa pretvaranjem novca, kao najrazvijenijeg i najopćenitijeg oblika robe,

[31] Puko odstranjenje razmjene ne anulira djelovanje zakona vrijednosti.

[32] Uporediti: K. Marx, *Kapital,* III, str. 705—706.

Digitized by Google

u kapital: N — R — N'. Ono bitno kapitalističke proizvodnje je proizvodnja *kapitala*, proizvodnja *viška vrijednosti, oplodnja vrijednosti*. Novo društvo, socijalizam, prema tome, može ukinuti kapitalizam *dekretom* o zabrani oplodnje vrijednosti, kao što se to u primitivnim primjerima novog društva i događa.[33] Ali time se ni najmanje nije dirnulo u proizvodnju vrijednosti, jer su tu dekreti vrlo neefikasni i nemoćni. A proizvodnja vrijednosti je uvijek ono supstancijalno oplodnje vrijednosti, proizvodnje viška vrijednosti, kapitala, kapitalizma.

S druge strane, novo društvo može jednostavno eliminirati robnu proizvodnju, razmjenu, kao što to u svojim naivnim ali vulgarnim oblicima i čini[34], a da pri tome ostane nedirnuta suština kapitalističke proizvodnje. Kapital pri tome biva odstranjen kao društveni odnos među ljudima, ali ostaje naglašeno prisutan u svom uopćenom obliku odnosa zajednice prema prirodi.

I u jednom i u drugom slučaju kapitalizam kao društveni odnos među ljudima ostaje virtualno prisutan i do njegove restauracije neminovno dolazi kad-tad.

Novo društvo, socijalizam, ne sastoji se u promjeni društvenog oblika rada niti je ta promjena moguća sama po sebi. On je novi ne po tome što odstranjuje kapitalističku robnu proizvodnju, pa i robnu proizvodnju uopće. On to, u stvari, jest, ali jest samo ukoliko odstranjuje ono supstancijalno kako kapitalističke tako i svake druge robne proizvodnje. A to je proizvodnja *vrijednosti*. »Vrednost je rad.«[35] Zato do radikalne promjene proizvodnje vrijednosti ne može doći bez promjene rada. I to je ono što izmiče iz vidokruga mnogih današnjih diskutanata o robnoj proizvodnji. Za one koji ne uviđaju ni nužnost ni mogućnost odstranjenja robne proizvodnje[36] nas nije ni briga; stalo nam je do onih koji stoje na Marxovom stanovištu. Njihova kritika zato ne smije zaobići pitanje vrijednosti.[37]

Kao što smo rekli da je kapitalizam taj koji priprema promjenu rada kao povijesno-ontološku pretpostavku udruženog rada, tako se to isto može kazati i za promjenu društvenosti rada. Unu-

---

[33] Elemente ovoga možemo naći u kineskom socijalizmu iz doba kulturne revolucije, kampućijskom socijalizmu, a takve su i neke (teorijske) verzije islamskog socijalizma.

[34] Skorašnji primjer je Kampućija, a sličnu zabludu nije mogla zaobići ni sovjetska Rusija neposredno poslije revolucije.

[35] K. Marx, ibid., str. 706.

[36] A. Dragičević, *Marksistička politička ekonomija*, »Stvarnost«, Zagreb, 1976, i M. Korać, *Socijalistički samoupravni način proizvodnje*, I, »Komunist«, Beograd, 1977. Spisak njihovih istomišljenika je podugačak.

[37] Kritičari robne proizvodnje, gdje, svakako, spada i Žarko Puhovski, zbog čega ga i svrstavamo među one rijeđe koji stoje na autentično Marxovom stanovištu, svode svoju kritiku na kritiku kapitalističke robne proizvodnje ako zaobilaze *kritiku vrijednosti*. Kapitalistička robna proizvodnja je samo *poseban*, iako najrazvijeniji, oblik robne proizvodnje. Novo društvo odstranjuje robnu proizvodnju kao takvu, a odstranit će je tako radikalno samo ako odstrani vrijednost, što traži Marx.

Digitized by Google

tar samog kapitala zbivaju se takve promjene koje pripremaju kako obezvređivanje proizvoda rada tako i eliminiranje *robnog oblika proizvoda rada*. On je protivurječan u samome sebi: način proizvodnje koji je sve proizvode učinio robama, a prije svih radnu snagu[38], od samog svog početka, od svojih najnerazvijenijih oblika, otpočinje proces odstranjenja robne proizvodnje.[39] Odstranjenje robne proizvodnje ima svoj smisao samo ako je u funkciji odstranjenja proizvodnje vrijednosti, obezvređivanja proizvoda rada; kapitalu je svojstvena upravo takva uloga: da obezvređuje proizvod neposredno, povećavajući proizvodnu snagu rada, i da, odstranjujući razmjenu, ukida onaj društveni oblik proizvoda rada u kome ovaj uopće i postoji kao vrijednost — *robu*.

Protivurječni karakter odnosa kapitala prema samome sebi proizlazi iz istog takvog, protivurječnog odnosa kapitala prema vlastitoj pretpostavci iz koje proizlazi: *zajedničkom, kooperativnom radu*. Kooperativni, zajednički rad je polazna tačka kapitalističkog načina proizvodnje sa kojom je ovaj u potpunoj suprotnosti. Kapital, kao najnedruštveniji društveni odnos, podigao je kooperativni rad na najviši društveni nivo. O tome Marx piše: »Dejstvovanje većeg broja radnika u isto vreme i u istom prostoru ili, ako se hoće, na istom polju rada radi proizvođenja iste vrste robe pod komandom istog kapitaliste, istorijski je i pojmovno *polazna tačka kapitalističke proizvodnje*.«[40] Kapital, dakle, razvija društvenost rada, iako u jednom istorijskom obliku koji čini rad društveno još više podijeljenim.

Da kapital ne samo mijenja društveni oblik rada i uspostavlja sebe kao novi (kapitalistički) društveni oblik rada, nego da u istom trenutku stvara i pretpostavke svog ukidanja i uspostavljanja novog oblika društvenosti rada, vidi se već u prostoj kooperaciji. Prosta kooperacija, koja počinje na osnovi zanatskog rada, obliku rada koji nije adekvatan kapitalizmu, s jedne strane, centralizira sredstva za rad, a s druge odstranjuje razmjenu između tih radova. Ta promjena društvenog oblika zanatskog rada, koja se zbiva pod kapitalom, nosi u sebi klicu podruštvljenja sredstava za rad i uklanjanja razmjene iz odnosa među proizvođačima, što i jeste cilj novog društva. Kapitalizam tako, od samog početka, priprema uslove za rješenje protivurječnosti između rada

[38] Žarko Puhovski traga za određenjem pojmova robna proizvodnja i kapitalistička robna proizvodnja i zaključuje da je to u prvom slučaju ona proizvodnja u kojoj »svi ili većina proizvoda poprima formu robe«, a do ovoga dolazi tek kada i radna snaga poprimi robnu formu. Time je implicirano izjednačavanje robne i kapitalističke robne proizvodnje. Ovakav zaključak iznenađuje, jer upravo citirana mjesta iz *Kapitala*, na koja se Puhovski poziva, to ne potvrđuju. Robna proizvodnja je samo društveni oblik kapitalističke proizvodnje, oblik kojeg se kapitalizam može osloboditi i oslobađa ga se. Uporediti: Ž. Puhovski, *Povijest i revolucija*, CKD SSO, Zagreb, 1980, str. 89—91.

[39] O ovoj protivurječnoj prirodi kapitala, u odnosu na razmjenu, pisao sam opširnije u: *Koncentracija kapitala i udruživanje rada*, »Politička misao«, br. 2—3/1976.

[40] K. Marx, ibid., str. 255.

Digitized by Google

i njegovog društvenog oblika time što je razvija. Kapital odstranjuje razmjenu kao odnos između pojedinačnih radova, da bi proizvod njihovog zajedničkog, kooperativnog rada učinio eminentno robom.

Protivurječni karakter kapitalističkog načina proizvodnje još više dolazi do izražaja u *manufakturi*. Dok prosta kooperacija proizlazi neposredno iz kapitalističkog načina proizvodnje, dotle *kooperativni* karakter manufakture proizlazi neposredno iz samog manufakturnog načina rada, kao njena »tehnička nužnost«. Manufakturni rad je prvi oblik rada adekvatan svom kapitalističkom društvenom obliku. On i nastaje iz zanatskog rada kao posljedica prethodno izvršene promjene njegovog društvenog oblika — kapitalističke kooperacije. Tu sâm oblik manufakturnog rada — djelomični rad, iziskuje da ljudi rade *udruženi*.[41] Manufaktura nije značila samo još viši stepen centralizacije sredstava za rad, nego i novi korak u procesu *odstranjenja razmjene*. Djelomični radovi manufakturnih radnika ne proizvode robe, nego djelomične proizvode, što i čini nužnim *udruženi* karakter njihovog rada. Zbog toga ovo rasparčavanje manufakturnog rada i nema karakter društvene podjele rada, već je to raspodjela djelomičnih radova među različitim djelomičnim radnim snagama. Ali kapital, kao i kod kooperacije, odstranjuje razmjenu iz manufakture samo radi toga da bi proizvod ukupnog manufakturnog rada učinio također eminentno robom. Zato ova raspodjela rada u manufakturi, koja se vrši pod kontrolom kapitala, ostaje samo virtualno udruženi rad.

Opšti kooperativni karakter manufakture nema karakter udruženog rada zato što izvan manufakture, između različitih kapitala, nema kooperativnog odnosa; manufakturni kapital, koji počiva na *kooperativnom radu* svojih radnika, odnosi se prema drugim kapitalima samo konkurencijom, putem razmjene, kao prema proizvođačima roba. Da bi ljudi bili međusobno udruženi i izvan manufakturne radionice, a njihovi radovi poprimili karakter neposredno društvenih radova, bilo bi potrebno uspostaviti *svjesnu društvenu kontrolu i opštu organizaciju društvenog procesa proizvodnje* kojom bi se istisnula konkurencija i egoističnost iz njihovih međusobnih odnosa.[42]

Tehničke uslove za takvu društvenu organizaciju društvenog rada stvara *mašinerija*. »Sklop društvenog procesa rada« — piše Marx — »u manufakturi je *sasvim subjektivan*, to je *kombinacija* djelomičnih radnika; mašinski sistem krupne industrije sasvim je *objektivan* organizam proizvodnje koji radnik *zatiče* kao gotov materijalni uslov za proizvodnju. U prostoj kooperaciji, pa čak i u kooperaciji koja počiva na podeli rada, još uvek zavisi više manje od slučaja hoće li *kolektivni* radnik istisnuti izolovanog radnika. Mašinerija, međutim, osim izuzetaka koje ćemo docnije navesti, funkcioniše samo vođena neposredno podruštvljenim *zajedničkim* radom. Sada dakle *kooperativni karakter* procesa

[41] Ibid., str. 268.

[42] Uporediti: ibid., str. 285—286.

Digitized by Google

rada postaje *tehničkom nužnošću* koju nameće *sama priroda sredstva za rad.*«[43] Sredstvo za rad u određenom *istorijskom* obliku nužno traži da bude *društveno upotrijebljeno.* To sredstvo za rad, koje kao objektivna nužnost traži društvenu upotrebu, a rad uspostavlja kao *neposredno podruštvljen zajednički rad,* bilo je *mašina.* Kao takav, mašinski rad čini rad velikog broja ljudi *neposredno* društvenim, *neposredno* povezanim u jedan cjelovit radni proces. *Neposredna društvenost* takvog zajedničkog (kooperativnog) rada mnogih znači da oni međusobno *nisu povezani razmjenom,* nego tehničkom prirodom samoga rada. Kao takav, mašinski rad *eliminira razmjenu,* a svoj proizvod ne uspostavlja kao *robu.* Tek u određenom *društvenom* (kapitalističkom) *obliku* proizvod mašine se pojavljuje kao roba; kapital i stavlja mašinu na mjesto manufakture da bi proizvod rada učinio robom u još većoj mjeri, eminentno robom. Uzeta sama po sebi, mašina je silno *sredstvo za udruživanje ljudi u procesu rada;* kapitalistički upotrijebljena, ona je sredstvo njihovog najdrastičnijeg *otuđivanja.*

Sredstvo za rad u obliku mašine može učiniti rad *neposredno društvenim* zajedničkim radom, to jest odstraniti razmjenu unutar takvog radnog procesa, baš zahvaljujući tome što čini ono tehnički nužnim *podruštvljenje* veće mase sredstava za rad. Proizvodnije funkcioniranje većeg broja mašina postiže se pod komandom jednog kapitala. Tako mašinerija i krupna industrija otvaraju proces do tada nezamislivog povezivanja društvenog rada. Centralizacija sredstava za proizvodnju, s jedne strane, i odstranjenje razmjene, to jest društvene podjele rada kao društvenog oblika rada koji je i doveo do nastanka i razvitka kapitalizma, jesu pretpostavke anuliranja kapitalističkog načina proizvodnje, ali one same to nisu.

Stvarajući tehničku osnovu udruživanja ljudi u procesu jednog društvenog rada, kapital će, očekuje i Marx, ali samo »pod odgovarajućim odnosima«, stvoriti uslove svog vlastitog ukidanja: »Isto tako, jasno je i to da se sastavljanje kombinovanog radnog osoblja iz individua oba pola i najrazličitije dobi, makar da se ono u svom samoniklom, brutalnom kapitalističkom obliku, gde radnik postoji za proces proizvodnje a ne proces proizvodnje za radnika, nužno predstavlja vrelom pokvarenosti i ropstva, mora pod odgovarajućim odnosima naprotiv preokrenuti u izvor humanog razvitka.«[44]

Teleologijski karakter kapitala nije određen zajednicom ljudi, nego »prometnom vrijednošću i njenim uvećavanjem«. Nošen tom pobudom, kapitalista širi krug onih koje uključuje u društveni proces rada. »Kao fanatik oplođavanja vrednosti on bezobzirno *prisiljava* čovečanstvo na *proizvodnju radi proizvodnje,* a stoga i na razvijanje društvenih proizvodnih snaga i na stvaranje onih *materijalnih uslova proizvodnje* koji jedini mogu biti *stvarna osnovica* nekog višeg društvenog oblika, kome je temeljni princip puno

[43] Ibid., str. 310.
[44] Ibid., str. 400.

Digitized by Google

i slobodno razvijanje svake individue.«[45] Ova tendencija kapitalistički organizovanog društvenog rada je sama »istorijska tendencija kapitalističke akumulacije«[46]. Nakon što je eksproprirao sredstva za proizvodnju autarkičnih proizvođača i tako njihov rad učinio društvenim radom pod svojom vlastitom kontrolom, kapitalu ne preostaje ništa drugo nego da nastavi proces eksproprijacije, ali u jednom novom obliku.[47] »Ono što se sada ima da eksproprište nije više radnik koji samostalno privređuje, već kapitalista koji eksploatiše mnoge radnike.«[48]

Udruživanjem radnika u jedan društveni proces zajedničkog rada, s jedne strane, i centralizacijom sredstava za proizvodnju, s druge, kapital stvara *dva bitna uslova* za promjenu društvenog (kapitalističkog) oblika rada, to jest sebe kao društvenog oblika rada. *Udruživanje radnika* i *udruživanje sredstava za proizvodnju*, to jest pretvaranje rada u *društveno organiziran rad*, a sredstava za proizvodnju u *društveno upotrebljiva sredstva za proizvodnju*, dvije su neizostavne pretpostavke ukidanja podjele rada i privatne upotrebe sredstava za proizvodnju, to jest ukidanja dosadašnjeg istorijskog oblika društvenosti rada. Obe ove pretpostavke, kao svog grobara, razvija sâm kapital. Po tome je on najrevolucionarniji i najprotivurječniji način proizvodnje do sada. Ali, ono što kapital ne može, a ne može jer ne može ukinuti sebe, jeste to da *ne može ukinuti rad*. Kapital može ukinuti sebe kao određeni društveni oblik rada, ali ne može ukinuti *rad kao suštinu samoga sebe*.

Nastavljajući govoriti o ovoj protivurječnoj, revolucionarnoj i konzervativnoj, istorijskoj tendenciji koju sobom nosi kapital, Marx piše: »Ova *eksproprijacija* vrši se igrom unutrašnjih zakona *same kapitalističke proizvodnje, centralizovanjem kapitala*. Jedan kapitalista ubija mnoge. Ruku pod ruku sa ovom centralizacijom, ili *eksproprijacijom mnogih kapitalista od strane malo njih*, razvija se kooperativni oblik procesa rada u sve većem razmjeru, svesna tehnička primena nauke, planska eksploatacija zemlje, pretvaranje sredstava za rad u samo zajednički upotrebljiva sredstva za rad, ekonomisanje svima sredstvima za proizvodnju njihovom upotrebom kao sredstava za proizvodnju kombinovanog društvenog rada, obuhvatanje svih naroda u mrežu svetskog tržišta, a time i internacionalni karakter kapitalističkog poretka. Sa stalnim opadanjem broja kapitalističkih magnata koji nasilno prisvajaju i monopolizuju sve prednosti tog preobražajnog procesa, raste masa bede, pritiska, ropstva, degeneracije i eksploatacije, ali i *re-*

[45] Ibid., str. 489.

[46] Ibid., str. 644—646.

[47] »Čim je ovaj *preobražajni proces* dovoljno razorio staro društvo i u dubinu i u širinu, čim su radnici pretvoreni u proletere, a njihovi *uslovi rada u kapital*, čim kapitalistički način proizvodnje stane na svoje noge, dalje podruštvljenje rada i dalje pretvaranje zemlje i drugih sredstava za proizvodnju u društveno eksploatisana, dakle *zajednička sredstva za proizvodnju*, a otud i dalja *eksproprijacija privatnih sopstvenika*, dobija jedan nov oblik« (ibid., str. 645).

[48] Ibid.

Digitized by Google

volt radničke klase koja stalno nabujava i koju sâm mehanizam kapitalističkog procesa proizvodnje školuje, ujedinjuje i organizuje (kurziv — Dž. S.). Kapitalov monopol postaje okov za način proizvodnje koji je s njim i pod njim procvetao. Centralizacija sredstava za proizvodnju i podruštvljavanje rada dostižu tačku na kojoj više ne mogu podnositi kapitalističku ljusku i razbijaju je. *Kuca poslednji čas kapitalističke privatne svojine. Eksproprijatori bivaju eksproprirani.*

Kapitalistički način prisvajanja, koji proizlazi iz kapitalističkog načina proizvodnje, dakle *kapitalistička privatna svojina* jeste *prva negacija individualne privatne svojine zasnovane na sopstvenom radu.* Ali nužnošću kakvog prirodnog procesa kapitalistička proizvodnja rađa svoju vlastitu negaciju. To je *negacija negacije.* Ova ne uspostavlja iznova radnikovu privatnu svojinu, ali uspostavlja *individualnu svojinu* na osnovici tekovine kapitalističke ere: na osnovici *kooperacije* i *zajedničkog poseda zemlje i sredstava za proizvodnju koje je proizveo sam rad.*

Pretvaranje rasparčane privatne svojine, koja počiva na sopstvenom radu individua, u *kapitalističku* svojinu jeste, naravno, nesravnjivo dugotrajniji, mučniji i teži proces negoli pretvaranje kapitalističke svojine, koja stvarno već počiva na društvenom načinu proizvodnje, u *društvenu.* Tamo se radilo o eksproprijaciji narodne mase od strane malog broja uzurpatora, ovde se radi o eksproprijaciji malog broja uzurpatora od strane narodne mase.«[49]

Kapital, dakle, stvara pretpostavke jednog *novog (nekapitalističkog) društvenog oblika rada — udruženog rada.* Kapital, prema tome, stvara uslove za ukidanje *kapitalističkog* društvenog oblika rada. Ali *kapitalistički društveni oblik rada* nikada nije ni bio ono supstancijalno *kapitalističkog oblika rada.*[50] Kada bi se proces uzajamne eksproprijacije kapitalâ dokrajčio u konačnom obliku *jednog centraliziranog kapitala,* način djelatnosti — *rad* ne bi izgubio ništa od svog kapitalističkog karaktera. Jedino što bi se time dobilo bilo bi to da bi se ukupan društveni rad pretvorio u *jednu kooperaciju,* u *zajednicu rada.*

Do sada smo u analizi naglašavali razliku između rada i njegovog društvenog oblika. Rad se, istina, ispoljava kroz svoje različite društvene oblike, ali bi trebalo imati na umu da je i *on sâm, rad kao takav, oblik društvenosti, oblik društvenosti čovjeka.* Neovisno od toga kakav je njegov društveni oblik, to jest kakav je oblik odnosa *među ljudima* u procesu rada, rad je uvijek *oblik čovjekovog društvenog odnosa prema prirodi.*

---

[49] Ibid., str. 645—646.

[50] To potvrđuje našu raniju tezu da klasno društvo nije nužno društveni oblik ispoljavanja kapitala *(Teze za jednu novu kritiku građanskog društva,* »Praxis«, br. 1—2/1974. Objavljeno i u knjizi *Rad i samootuđenje).*

Digitized by Google

Kapital, dakle, stvara uslove ukidanja sebi odgovarajućeg (kapitalističkog) društvenog oblika rada i uspostavljanja novog, ali nikada ne i odstranjenja rada kao oblika društvenosti. Ti se uslovi stiču tek unutar novog, istorijski najvišeg, društvenog oblika rada — unutar udruženog rada. Zato je udruženi rad ne samo novi oblik društvenosti rada, nego i pretpostavka novog oblika *čovjekove društvenosti.*

Digitized by Google

Radovan Kovačević

Problemi spoljnotrgovinske razmene Jugoslavije

Najmarkantniju karakteristiku posleratnog platnog bilansa Jugoslavije i njegov osnovni problem predstavlja hroničan deficit koji se čitavo to vreme konstantno održava. Već niz godina opada učešće jugoslovenske privrede u međunarodnoj ekonomskoj razmeni, a posebno učešće našeg izvoza. Strukturna neusklađenost naše privrede i visoka uvozna orijentisanost predstavljaju determinirajuće faktore platnobilansnog i trgovinskog deficita. Ispoljene autarkične tendencije u okviru naše privrede sve više otežavaju transmitovanje pozitivnih uticaja svetskih privrednih kretanja.

Kao posledica aktuelne platnobilansne situacije i stepena spoljne zaduženosti uočava se i usporavajući ritam ukupne privredne aktivnosti.

Konkurentnost naše privrede na svetskom tržištu slabi po svim bitnim obeležjima, pa se to pojavljuje kao ključni usporavajući faktor našeg izvoza.

Uz respektovanje navedenih, a inače dobro poznatih problema, potrebno je sagledati način i utvrditi mere kojima će se ostvariti pozitivno dejstvo na rast našeg izvoza.

Rastući negativan saldo u platnom bilansu znak je da se u Jugoslaviji već duže vreme troši više nego što se proizvodi. Ovaj nesklad je finansiran transferom inostrane akumulacije. Zaduže-

Digitized by Google

nost u inostranstvu u cilju finansiranja platnobilansnog deficita već je dostigla kritične granice. Oštrina ispoljenih problema nalaže što hitnije reduciranje platnobilansnog deficita u prihvatljive okvire. U tom cilju dinamiziranje izvoza i postizanje boljih izvoznih performansi zauzima posebno mesto. U tom kontekstu treba posmatrati i ulogu kreditiranja jugoslovenskog izvoza kao faktora koji doprinosi njegovoj ekspanziji.

Razlozi za primenu mera podsticanja izvoza

Zaostajanje jugoslovenskog izvoza u protekloj deceniji, sa naročito naglašenom tendencijom u poslednjih nekoliko godina, ima više pojavnih oblika. Karakteristično je zaostajanje domaćeg izvoza, u kvantitativnom pogledu, u odnosu na kretanja u svetu, što se naročito uočava posle naftne krize. Drugi oblik usporavanja jugoslovenskog izvoza je njegovo zaostajanje za uvozom. U okviru druge karakteristike nameće se pitanje: da li je povećanje uvozne zavisnosti istovremeno i faktor pogoršanja konkurentne sposobnosti jugoslovenske privrede? Izvršena su i radikalna pomeranja u strukturi jugoslovenskog izvoza: umesto agrarno-sirovinskog sektora i obojene metalurgije, kao tradicionalnih izvoznika, dominirajući akteri na izvoznoj sceni sve više postaju metaloprerađivački, elektrotehnički i hemijski kompleks.

Uzroci postojećeg stanja i kretanja u jugoslovenskoj privredi su unutrašnjeg i spoljnog karaktera. Značajan unutrašnji faktor usporavanja jugoslovenskog izvoza je nizak nivo produktivnosti. Dobro je poznato da je problem produktivnosti veoma složen i da je rezultanta brojnih faktora, od kojih su mnogi specifični za pojedine zemlje. Ipak, činjenica je da produktivnost svake privrede utiče na njen spoljnoekonomski položaj, odnosno na njen izvoz. Kao kompleksan fenomen, produktivnost ostvaruje najneposredniji uticaj na konkurentnost jugoslovenskog izvoza. Uticaj svih faktora koji opredeljuju produktivnost se u krajnjoj liniji sublimira u nivou izvoznih cena.

Imajući u vidu činjenicu da se kreditiranje izvoza pojavljuje kao značajan faktor naše izvozne konkurentnosti, nedovoljna mogućnost tog kreditiranja znatno se reflektuje na izvoznu konkurentnost.

Kada se uzme u obzir dejstvo svih navedenih faktora na konkurentnost jugoslovenskog izvoza, moguće je primetiti da su u toku 70-tih godina, koje je karakterisala visoka inflacija u većini zemalja i znatne razlike u stopama inflacije između pojedinih zemalja, dominantan uticaj na kretanje globalne konkurentnosti imala dva osnovna faktora: (a) kretanje opšteg nivoa relativnih cena prema glavnim trgovinskim partnerima i (b) istovremene promene kursa domaće valute u odnosu na valute tih zemalja.

Digitized by Google

Poznato je da promene relativnih cena upoređene sa promenama kursa domaće valute predstavljaju indikator globalne konkurentnosti naše privrede. Neka istraživanja pokazuju da je u Jugoslaviji od 1971. do danas prisutan trend daleko dinamičnijeg rasta cena na veliko u poređenju sa našim glavnim trgovinskim partnerima, što ima za posledicu bitno pogoršanje naše izvozne konkurentnosti.

Pored dominantnog uticaja *cenovnog faktora*, na konkurentnost jugoslovenske privrede značajno utiču i necenovni faktori. »Imajući u vidu da Jugoslavija ima najviše problema u izvozu na tržišta visoko razvijenih zemalja tržišne privrede, sigurno da je to posledica i nedovoljno dinamičnog povećanja kvaliteta naših proizvoda koje izvozimo na to područje.«[1]

Očigledno je da pogoršanje izvozne konkurentnosti ima negativne reperkusije na naš spoljnotrgovinski bilans u smislu otežanog izvoza, što se može videti iz tabele 1.

Posmatranjem spoljnotrgovinskih tokova nameće se zaključak o postojanju sve većeg raskoraka između dinamike uvoza i izvoza na konvertibilno područje. Pokrivenost uvoza izvozom sa ovog područja od 1976—1979. u neprekidnom je opadanju, da bi 1979. iznosila samo 42,0%.

Neravnoteža robne razmene Jugoslavije sa konvertibilnim područjem u 1979. godini je dostigla upozoravajući nivo, pa je to bio jedan od osnovnih razloga za izvršenu devalvaciju dinara. »U našim uslovima visoke uvozne zavisnosti, sklonosti ka pretjeranoj apsorpciji, slaboj pokretljivosti faktora proizvodnje, devalvacija više daje impuls destabilizaciji nego što djeluje stabilizujuće.«[2] Činjenica je da ukupnu spoljnotrgovinsku neravnotežu opredeljuje deficit u robnoj razmeni sa razvijenim zemljama. Iz tabele 1 je uočljiv izuzetno snažan rast spoljnotrgovinskog deficita u 1979. godini, a posebno deficita koji se odnosi na konvertibilno područje. Izuzetno nepovoljan trend spoljnotrgovinske razmene je delimično ublažen u 1980. zahvaljujući devalvaciji i oštrim restrikcijama na strani uvoza. To je imalo za posledicu da ukupna pokrivenost uvoza izvozom u 1980. dostigne 59,6%, a na konvertibilnom području 50%. Ne treba izgubiti iz vida da su se sva ova prestrojavanja u 1980. godini izvršila u uslovima jačanja recesionih tendencija u svetu, povećanja cena nafte, valutnih kolebanja u svetu, dok se na domaćoj sceni ubrzano razvijala inflacija sa značajnim posledicama na korekcije odnosa izvozno-uvoznih cena. Naime, »devalvacija samo u prvi mah ostavlja domaće cene netaknutim«,[3] što se potvrdilo i kod poslednje devalvacije,

---

[1] Dr Dragomir Vojnić, *Uvozna ovisnost i konkurentna sposobnost jugoslavenske privrede*, red. dr Mlađen Kovačević, *Trgovinski deficit i konkurentnost jugoslavenskog izvoza*, Zagreb, 1978.

[2] Dr Dragoljub Stojanov, *Cijena izvozne strategije*, »Ekonomist«, br. 3/1980, str. 366.

[3] Dr Žarko Mrkušić, *Međunarodne finansije*, »Informator«, Zagreb, 1968, str. 118.

Digitized by Google

Tabela 1

— u mil. dolara —

	1973.	1974.	1975.	1976.	1977.	1978.	1979.	1980.
Izvoz	2852,6	3805,1	4072,3	4878,1	5254,2	5671,0	6793,9	8977,5
Konvert. područje	1894,5	2381,5	2555,3	3191,1	3602,5	3767,7	4766,2	5655,6
Klirinško područje	958,1	1423,6	1517,0	1687,0	1651,7	1900,0	2027,7	3321,9
Uvoz	4511,1	7542,2	7696,7	7366,8	9633,9	9988,3	14019,1	15064,4
Konvert. područje	3350,0	5812,4	6144,8	5671,2	7444,8	7942,9	11336,3	11321,0
Klirinško područje	1161,1	1729,8	1551,9	1695,6	2189,4	2045,4	2682,8	3743,4
Deficit trgovinskog bilansa	—1658,1	—3737,1	—3624,4	—2488,7	—4379,7	—4317,3	—7225,2	—6086,9
Konvert. područje	—1455,5	—3430,9	—3589,5	—2480,1	—3842,3	—4175,2	—6570,1	—5665,4
Klirinško područje	—203,0	—306,2	—34,9	—8,6	—537,4	—142,1	—655,1	—421,5
Pokrivenost uvoza izvozom (u%)	63,2	50,6	52,9	66,2	54,5	56,8	48,5	59,6
Konvert. područje	56,6	41,0	41,6	56,3	48,4	47,4	42,0	50,0
Klirinško područje	82,5	82,3	97,8	99,5	75,4	92,9	75,6	88,7

Izvor: Godišnji izveštaji NBJ i Indeks SZS.

Digitized by Google

jer je visok inflacioni pritisak omogućio pokretanje cena na gore. Kao konačna posledica javilo se postepeno topljenje efekata devalvacije, da bi rast cena u krajnjoj liniji u potpunosti anulirao cenovnu atraktivnost naših izvoznih proizvoda.

S obzirom na prirodu fenomena inflacije, uloga monetarnih faktora u njenom nastajanju ne može se negirati. »Monetarni faktori u principu mogu doprineti pojavi deficita u bilansu plaćanja i zbog inflatornog finansiranja investicija, odnosno privrednog razvoja, kao i zbog kreiranja novčanih kupovnih fondova koji premašujući robne fondove konstantno pothranjuju inflaciju. Inflacija zatim otežava izvoz, a uvoz čini atraktivnim i na taj način pogoršava platni bilans.«[4]

Nesumnjivo da ova kretanja potvrđuje i uverenje da »pretežan deo jugoslovenskog trgovinskog deficita u posleratnom periodu potiče upravo iz porasta spoljnotrgovinskih cena.«[5] S obzirom na veličinu jugoslovenske privrede, nerealna su očekivanja da bi ona mogla osetnije da utiče na nivo i strukturu cena na svetskom tržištu. U periodu do 1972. godine promene vrednosti izvoza i uvoza formirale su se pretežno kao rezultanta promena realnog obima ovih kategorija, dok period posle 1972. godine beleži osetnije kolebanje vrednosti izvoza i uvoza više kao rezultat cenovnih promena. Ovakva dinamika kretanja spoljnotrgovinskih cena doprinosi sve većem širenju trgovinskog deficita, što se nepovoljno reflektuje na platni bilans.

Tabela 2

*Kretanje spoljnotrgovinskih cena u periodu 1973—1980. godine**

Godina	Lančani indeksi		Bazni indeksi 1972 = 100	
	Izvoz	Uvoz	Izvoz	Uvoz
1973.	119	120	119	120
1974.	132	146	157	175
1975.	109	105	171	184
1976.	104	103	178	189
1977.	113	114	201	216
1978.	109	105	219	227
1979.	115	119	252	270
1980.	119	120	300	324

* Godina 1972. može se uzeti kao poslednja »normalna« godina pretkodnog perioda s obzirom na relativno mirno kretanje cena u toj godini, mada treba imati u vidu da ona nije »normalna« za jugoslovensku spoljnotrgovinsku razmenu jer je u njoj ostvaren suficit u tekućem platnom bilansu i pokrivenost uvoza izvozom od 69,2%.

[4] Dr Oskar Kovač, *Spoljnoekonomska ravnoteža i privredni rast*, PFV »Oeconomica«, Beograd, 1973, str. 182.

[5] Mr Ratko Borojević, *Uticaj rasta spoljnotrgovinskih cena na visinu trgovinskog deficita Jugoslavije*, »Jugoslovensko bankarstvo«, br. 5/1981, str. 43.

Digitized by Google

Prosečne izvozne cene u periodu 1973—1980. godine porasle su, kako se vidi iz tabele 2, tri puta, dok su prosečne uvozne cene povećane 3,2 puta. Znatan raskorak izvoznih i uvoznih cena je ostvaren posebno u 1979. i 1980. godini. Već se iz relativnih podataka uočava dominantan uticaj porasta spoljnotrgovinskih cena, dok su efekti još izrazitiji ukoliko se posmatraju u apsolutnim veličinama.

Tabela 3

*Izvoz i uvoz u periodu 1973—1980. godine**

— Stalne cene 1972. godine —

— u mil. dolara —

Godina	Izvoz	Uvoz	Trgov. deficit	Pokrivenost uvoza izvozom
1973.	2397	3759	1362	63,8
1974.	2422	4292	1870	56,4
1975.	2378	4184	1806	56,8
1976.	2739	3888	1149	70,4
1977.	2612	4460	1848	58,6
1978.	2584	4401	1817	58,7
1979.	2694	5194	2500	51,9
1980.	2993	4651	1660	64,4
Ukupno	20817	34829	14012	59,8

* Fusnota ista kao i za prethodnu tabelu.

Pretpostavka da spoljnotrgovinske cene stagniraju nije realna, ali njihov dinamičan rast, kako se vidi iz tabele 2, doprineo je da jugoslovenski trgovinski deficit u periodu 1972—1980. bude 33,5 mlrd. dolara, dok bi iznosio samo 14 mlrd. dolara da nije bilo tog porasta. Očigledan je zaključak da je preko 75% porasta trgovinskog deficita u posmatranom periodu posledica kretanja spoljnotrgovinskih cena i da njihov porast predstavlja znatno opterećenje za jugoslovensku privredu.

Strukturno posmatrano, u okviru rasta spoljnotrgovinskog deficita posebnu komponentu čine deficiti nastali usled pogoršanja odnosa razmene. Jasno je da odnosi razmene reflektuju promenu položaja zemlje u međunarodnoj razmeni. »Njihovo poboljšanje za jednu zemlju znači povećanje kupovne snage ostvarene izvozom roba, veći kapacitet uvoza uz isti izvozni napor.«[6]

Dakle, deficit trgovinskog bilansa nastao na ovaj način realno predstavlja gubitak dela nacionalnog dohotka, a njegovo eliminisanje je moguće ili realnim povećanjem izvoza ili realnim smanjenjem uvoza.

Iz tabele 2 se vidi da su prosečne uvozne cene u periodu 1973—1980. godine povećane za 24 indeksna poena više od prosečnih izvoznih cena. Pošto je jugoslovenska privreda izložena po-

[6] Dr Sava Obradović, *Odnosi razmene i privredni razvoj*, Institut za ekonomska istraživanja, Beograd, 1976, str. 8.

Digitized by Google

meranju odnosâ razmene, što u krajnjoj liniji predstavlja redistribuciju dohotka između zemalja, potrebno je u cilju poboljšanja jugoslovenske spoljnotrgovinske razmene početi sa unutrašnjim prestrukturiranjem proizvodnje i njenim adekvatnijim uključivanjem u međunarodnu podelu rada.

»Regionalno posmatrano, problem deficita u platnom bilansu javlja se u tom smislu što je hronična pasiva karakteristična za naše ekonomske odnose sa razvijenim kapitalističkim zemljama, a povremena ravnoteža ili manji deficit prema socijalističkim zemljama.«[7]

U pogledu valutne strukture, nesklad između priliva i odliva konvertibilnih sredstava plaćanja postaje sve veći.

Tabela 4

Struktura kretanja izvoza po grupama zemalja

Zemlje	1976.	1977.	1978.	1979.	1980.
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Razvijene zemlje	42,1	40,3	38,7	44,0	37,4
Socijalist. zemlje	42,4	40,9	43,1	40,4	46,3
ZUR	15,5	18,1	18,2	15,6	16,3

Regionalna struktura spoljnotrgovinske razmene već u dužem periodu naglašava značaj socijalističkih zemalja u našem izvozu. Tako u 1980. godini imamo učešće socijalističkih zemalja u našem izvozu sa 46,3%, dok je ovaj odnos u 1979. godini bio 40,4%. Paralelno posmatrano, naš izvoz u razvijene zemlje u 1980. godini je opao u odnosu na 1979. i iznosi 37,4%. Ova kretanja su u znatnoj meri nastala kao rezultat depresijacije dinara u 1980. godini i kasnijeg 10% umanjivanja stimulacija u vreme promene deviznog kursa. Naime, problem je utoliko jasniji ako imamo u vidu kretanje inflacije u Jugoslaviij i zemljama OECD. Uzimajući u obzir istaknute momente, nije nerealna ocena da su efekti devalvacije u 1980. iscrpeni već u februaru 1981. godine. Efekti takvih ekonomskih kretanja sugerišu ocenu o potrebi adekvatnijeg koncipiranja mera podsticanja izvoza kada je u pitanju područje razvijenih zemalja.

Tabela 5

Struktura kretanja uvoza po grupama zemalja

Zemlje	1976.	1977.	1978.	1979.	1980.
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Razvijene zemlje	45,1	57,1	56,6	60,8	52,8
Socijalist. zemlje	30,6	29,1	31,0	25,4	30,1
ZUR	14,3	13,8	13,4	13,8	17,1

[7] Dr Oskar Kovač, op. cit., str. 182.

Digitized by Google

Na strani uvoza primetno je dominantno učešće razvijenih zemalja u našem ukupnom uvozu. Doduše, u 1980. godini imali smo za 7,4% njihovo manje učešće u ukupnom uvozu u odnosu na prethodnu godinu, ali to nije nastalo kao rezultat normalnih tržišnih odnosa, već kao refleks naglašenih uvoznih restrikcija.

Imajući u vidu činjenicu da Jugoslavija učestvuje u svetskom društvenom proizvodu sa oko 0,6%, u svetskom izvozu sa oko 0,4% i u svetskom uvozu sa oko 0,8%, jasno je da se tendencija povećanja raskoraka između izvozne i uvozne stope odrazila na pogoršanje pokrivenosti uvoza izvozom. Razlozi opadanja našeg izvoza delimično su izraz i nastojanja ekonomske politike da održi visoke stope rasta u kontekstu svetske ekonomije koju su od 1973. godine zahvatila recesiona kretanja.

U literaturi se ne retko sreću i mišljenja da je osnovni problem spoljnotrgovinskog bilansa vezan za stvaranje proizvodne strukture koja je u znatnoj meri oslonjena na uvoz stranih reprodukcionih materijala, što implicira tezu da je stvaranje proizvodne strukture sa minimalnim uvoznim sadržajem jedini način za eliminisanje deficita platnog bilansa. Iako je svakako tačno da strukturna komponenta proizvodnje ima značajan uticaj na deficit platnog bilansa, ima mesta i mišljenju da i agregatni faktor neravnoteže ima značajnu ulogu u generiranju platnobilansnog deficita. U neposrednoj vezi sa uzrocima platnobilansnog deficita je koncipiranje adekvatne strategije za njegovo eliminisanje. »Procena da je platni deficit agregatnog karaktera vezana je i za ocenu da je monetaristička platnobilansna strategija adekvatniji pristup, što opet implicira da se platni bilans može stabilizovati u vremenskom horizontu od tri godine« ... »treba ukazati na činjenicu da zemlje koje imaju stabilizovan platni bilans uvek imaju agregatno uravnoteženu privredu i stabilan valutni kurs, dok istovremeno često imaju velike strukturne debalanse koje rešavaju kroz masivnu spoljnotrgovinsku razmenu (npr. Japan)«.[8] Citirano mišljenje nedvosmisleno sugeriše monetaristički pristup platnobilansnoj stabilizaciji. Ipak, treba imati u vidu da se stabilizacija platnog bilansa više ne može sprovoditi strategijom visokih stopa ekonomskog rasta, koje podrazumevaju neto transfer akumulacije iz inostranstva.

Danas smo suočeni i sa kriznim funkcionisanjem svetske privrede koje se ispoljava kao rezultat fundamentalnih neusklađenosti njenih globalnih tokova. Indikatori takvog stanja su višestruki. To su usporenije stope ekonomskog rasta, platnobilansne neravnoteže, visok nivo nezaposlenosti, akceleracija inflacije itd. »Usled toga preti opasnost kritičnog reduciranja stope rasta društvene proizvodnje, koje naročito u nerazvijenom delu sveta može dovesti do zabrinjavajućeg smanjenja dohotka per capita.«[9]

[8] Dr Milutin Ćirović, Referat na savetovanju »Aktuelni problemi privrednih kretanja i ekonomske politike Jugoslavije 1980—1981«, Opatija, 24—25. decembar 1980, »Ekonomist«, br. 4/1980, str. 458.

[9] Dr Srboljub Jović, *Problem svetske inflacije*, »Ekonomist«, br. 3/1980, str. 339.

Digitized by Google

Budući da Jugoslavija ispoljava visoku uvoznu zavisnost i da je readaptacija proizvodne strukture visoka cena stabilizacije platnog bilansa, očigledno je da se rešenja moraju potražiti na izvoznoj strani. Da bi izvoz postao dinamizirajući činilac privrednog razvoja i faktor anuliranja deficita platnog bilansa, potrebno je prilikom definisanja ekonomske politike jasno razgraničiti koji instrumenti ekonomske politike treba da obezbede razvojnu i stabilizacionu dimenziju ekonomske politike. »Po mom mišljenju, razvojna dimenzija ekonomske politike svake zemlje trebalo bi u osnovi da bude obezbijeđena putem adekvatnih tokova fiksnih investicija i izvoza.«[10] Dakle, »zbog samih strukturnih karakteristika jugoslovenske privrede, kao i zbog ostvarivanja ciljeva opće efikasnosti privrednog razvoja, relativno visok nivo uvozne zavisnosti jugoslovenske privrede bit će njena trajnija karakteristika, a apsolutni rast uvoza nužno će teći s daljnjim općim privrednim rastom zemlje. Zato je osnovni zadatak razvojne politike *izgradnja i ekspanzija efikasnog izvoznog potencijala zemlje*«[11]. Međutim, pogrešno bi bilo zaključiti iz iznetih ocena da ne treba činiti napore za *postepenu* izmenu proizvodne strukture, koja svakako treba da predstavlja dugoročan proces. »Mada se dugoročni deficit platnog bilansa Jugoslavije može u osnovi pripisati visokoj stopi rasta investicija i društvenog proizvoda, on se delom duguje i neprikladnoj strukturi proizvodnje za razmenu sa inostranstvom.«[12]

Korisno je podsetiti i na neke primere strukturnog debalansa koji su aktuelni u jednom dužem periodu. Možda najizrazitiji primer strukturnog debalansa predstavlja poljoprivredno-prehrambeni deficit Jugoslavije u toku prve dve decenije posle rata, pa i dalje, a zatim disproporcije u razvoju između baznih i prerađivačkih grana industrije stvorile su takođe hroničan izvor strukturnih poremećaja platnog bilansa. Strukturne neusklađenosti koje su, pod uticajem investicione politike, nastale u razvoju jugoslovenske privrede doprinele su, svakako, produbljavanju platnobilansnog deficita.

Na osnovu prezentiranih analiza ostaje nam kao realno rešenje da se u sadašnjem trenutku koncipiraju mere ekonomske politike čiji bi efekti doprineli dinamiziranju izvoza, uz adekvatno lociranje stope ekonomskog rasta u okvire dopustivog ritma koji ne bi trebalo da bude u disharmoniji sa ritmovima velikog koncerta koji priređuje OECD. Strukturna politika privrednog razvoja mora biti konzistentna sa nižim stopama privrednog rasta, pri čemu se moraju respektovati investicioni prioriteti koji znače uvoznu supstituciju, kao i domaću proizvodnju sa niskim uvoznim sadržajem.

---

[10] Prof. dr Milutin Ćirović, *Monetarizam i stabilizacija*, »Ekonomist«, br. 3/1980, str. 359.

[11] Dr Dragomir Vojnić, op. cit., red., dr Mijo Sekulić, *Uvozna ovisnost i konkurentna sposobnost jugoslavenske privrede*, str. 657.

[12] Sava Obradović, *Problemi platnog bilansa Jugoslavije*, »Savremena administracija«, Beograd, 1972, str. 90.

Digitized by Google

Na institucionalnom planu se mora ugraditi mehanizam jačeg korišćenja valorizacionog instrumentarija kod valorizovanja utrošaka i rezultata. Istovremeno je potrebno omogućiti šire respektovanje kriterijuma svetske cene, kako bi pritisak međunarodne konkurencije uticao na troškovnu strukturu u domaćoj privredi. U krajnjoj liniji, svi zahtevi se svode na potrebu jačanja ekonomskih zakonitosti ukoliko se želi da naša proizvodnja bude konkurentnija na svetskim tržištima.[13]

Veći izvoz i njegova ekonomska koncipiranost u sklopu ukupnog privrednog razvoja treba da doprinese da se domaća privreda postavi kao ravnopravniji partner industrijski razvijenim zemljama i zemljama u razvoju nego što je to do sada slučaj.

Očigledan je zaključak da na temelju naše sadašnje efikasnosti, individualne i društvene produktivnosti rada, nismo u stanju da, na osnovu povećanog i poskupelog uvoza reprodukcionog materijala i opreme, ostvarujemo konkurentan izvoz. Sa tog stanovišta, povećana uvozna zavisnost očigledno pogoršava konkurentsku sposobnost jugoslovenskog izvoza.

Moglo bi se zaključiti da konkurentnost naše privrede na svetskom tržištu slabi po tri bitna osnova:

1) cene pretežnog broja naših izvoznih proizvoda rastu sporije nego u zemljama koje su naši važniji spoljnotrgovinski partneri, dakle, pogoršava se »*terms of trade*«;

2) kvalitet naših izvoznih proizvoda (veći deo) znatno zaostaje za kvalitetom iste vrste proizvoda na svetskom tržištu;

3) u pogledu rokova isporuke i pridržavanja ostalih ugovornih obaveza, mnogi domaći proizvođači često nisu u mogućnosti da ih realizuju.

Analize pokazuju da je nedovoljna konkurentnost u izvozu sve značajniji faktor koji utiče na deficit platnog bilansa. Sa tog aspekta posmatrano, podsticanje našeg izvoza je nužno.

S druge strane posmatrano, okolnost da većina zemalja u svetu u svojoj spoljnoekonomskoj politici primenjuje mere nevidljive zaštite — primorava i nas da primenjujemo mere podsticanja izvoza.

Podsticanje izvoza

U cilju usmeravanja domaće proizvodnje na izvoz većina zemalja preduzima mere stimulacije zahvaljujući kojima izvoz postaje rentabilniji nego prodaja na domaćem tržištu, uz obezbeđenje konkurentnosti domaće robe na spoljnom tržištu. Ovo je od po-

[13] Mišljenja o ulozi i značaju izvoza za dalji privredni razvoj Jugoslavije su podeljena. Neki autori u izvozu vide determinirajući faktor privrednog razvoja. Drugi preporučuju izvoznu orijentaciju kao realnije rešenje. U vezi sa tim interesantne su diskusije na savetovanju »Mogućnosti i pravci društveno-ekonomskog razvoja Jugoslavije 1981—1985«, »Ekonomist«, br. 1—2/1980.

Digitized by Google

sebnog značaja za zemlje u razvoju, čija je industrija tek na početku svog razoja i koja najvećim delom ne bi mogla da se pojavi na svetskom tržištu kad ne bi bila posebno stimulisana, jer je kvalitet njihovih proizvoda prilično nizak, a cene visoke — nekonkurentne. Pitanje potrebe da društvena zajednica interveniše i organizovano podstiče izvoznu aktivnost se i ne postavlja, već se samo valja opredeliti za što adekvatnije mere i pravilno postaviti kriterijume, to jest odlučiti šta stimulisati. Intenzitet kojim će se vršiti stimulisanje izvoza treba pravilno odmeriti, jer u suprotnom može da donese neželjene efekte i da time mnogo više košta zajednicu nego što iznose ostvarene koristi (ovo poređenje, naravno, treba vršiti na duži rok, dok se na kraći često mogu dopustiti veći troškovi podsticanja u ime budućih, multipliciranih efekata).

Ranije istaknutim problemima neujednačene regionalne distribucije jugoslovenskog izvoza, koji se moraju respektovati prilikom primene mera podsticanja izvoza, pridružuje se i pitanje izvozne strukture naših proizvoda.

Iz sledećih podataka se vidi da je do 1977. godine ostvarena mala izmena strukture jugoslovenskog izvoza u korist proizvoda visoke prerade.

Tabela 6

Struktura izvoza po stepenu prerade proizvoda

— u % —

Stepen prerade	1972.	1973.	1974.	1975.	1976.	1977.	1978.	1979.	1980.
Ukupno	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Neobrađeni proizvodi	12,0	8,4	9,5	8,6	9,5	9,0	7,9	8,2	6,8
Proizvodi obične prerade	33,9	36,8	29,9	28,5	18,9	27,5	26,1	27,1	23,6
Proizvodi visoke prerade	53,9	54,8	60,6	62,9	61,6	63,5	66,0	64,8	69,6

Značajan porast učešća proizvoda visoke prerade u ukupnoj izvoznoj strukturi ostvaren je u 1978, da bi u 1980. godini ovo učešće dostiglo skoro 70%.

Podaci su vrlo indikativni s obzirom na postojanje potrebe podsticanja izvoza, pa se prilikom doziranja izvoznih podsticanja moraju maksimalno uzimati u obzir. Naime, prilikom podsticanja izvoza mora biti prisutna i težnja da se u izvoznoj strukturi sa dominantnim učešćem pojave proizvodi visoke prerade. Ovaj zahtev implicira logična okolnost da je u proizvodima više faze prerade sadržano i više domaćeg rada, što ima povoljne efekte na ritam unutrašnje privredne aktivnosti. U tom smislu se postavlja i zahtev za adekvatnijim koncipiranjem mera podsticanja izvoza.

Digitized by Google

Tabela 7

Struktura izvoza po grupama zemalja

— u % —

Zemlje	1972.	1973.	1974.	1975.	1976.	1977.	1978.	1979.	1980.	I—IV 1981.
Ukupno	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Razvijene zemlje Zapada	57,0	56,1	46,9	36,3	42,1	40,3	38,7	44,0	37,4	31,6
Socijalističke zemlje	35,4	32,3	38,7	46,3	41,7	39,1	42,2	39,6	46,3	51,3
ZUR	7,6	11,6	14,4	17,4	16,1	20,6	19,1	16,4	16,3	17,1

Regionalno posmatrano, problem našeg deficita je posebno istaknut u spoljnotrgovinskim odnosima sa razvijenim zemljama Zapada. Iz prethodne tabele se jasno uočava usporavajući dah našeg izvoza, posmatrano strukturno, na tržišta razvijenih zemalja Zapada. Ovo stanje se javlja kao posledica oštre konkurencije na međunarodnom tržištu, gde dolaze do izražaja različiti nacionalni interesi, različita shvatanja, a jasno se manifestuju i iznijansirani nivoi nacionalnih produktivnosti i intenzivnosti rada. U 1980. godini smo bili suočeni sa situacijom da je samo 37,4% ukupnog izvoza bilo ostvareno na tržištima razvijenih zemalja Zapada. Trend sve osetnijeg opadanja našeg izvoza na ova tržišta nastavljen je i u prvoj polovini 1981. godine. Na drugoj strani imamo sve uočljiviji rast učešća našeg izvoza u region socijalističkih zemalja istočne Evrope. Učešće ovog regiona u ukupnom jugoslovenskom izvozu u 1980. godini bilo je 46,3%, a rastući trend je zabeležen i u prva četiri meseca 1981. godine. Konačno, struktura učešća zemalja u razvoju (ZUR) u našem izvozu beleži vrlo spor rast, pa je njihovo učešće u 1980. godini iznosilo 16,3%.

Sve ovo ukazuje na izuzetno delikatan problem regionalnog stimulisanja izvoza, pri čemu se u prvi plan ističe potreba većeg stimulisanja izvoza u ZUR. Istina, oštrina izvoznih problema na tržištima razvijenih zemalja Zapada sugeriše potrebu rafiniranog pristupa podsticanju izvoza i na ovo područje.

Dejstva mera stimulisanja izvoza

Sa aspekta razvoja odnosâ u domaćoj i inostranoj privredi podsticanje izvoza naših proizvoda je nužno, o čemu je bilo reči. Jasno je da ta podsticanja proizvode određena pozitivna i negativna dejstva, pa je potrebno i na njih skrenuti odgovarajuću pažnju. Ukoliko se podsticanjem izvoza obezbeđuje adekvatan priliv deviza kojima se plaća neophodan uvoz, ili ukoliko se ujedno proizvođač prisiljava da poboljša kvalitet svojih proizvoda, stimulacija može da bude racionalna za privredu u određenom periodu. Međutim, ako se merama podsticanja izvoza ne ostvaruje pove-

Digitized by Google

ćanje dohotka koji bi se ostvario angažovanjem tih sredstava na domaćem tržištu, onda to znači da se moraju uložiti dodatni izdaci da se savlada razlika koja postoji u višoj ceni između domaćeg i inostranog proizvoda. Sličan je problem ukoliko su razlike u produktivnosti i konkurentnosti takve da je nužan podsticaj izvoza ili su veštačke prepreke velike, te nastaje odlivanje dohotka privrede koji se ne može nadoknaditi.

Sa svim ovim problemima, kako su pokazale naše prethodne analize, suočena je jugoslovenska privreda u sadašnjem trenutku svog razvoja.

Međutim, politika podsticanja izvoza donosi sa sobom i brojne dileme. U dosadašnjoj praksi prilagođavanja platnog bilansa dinarske stimulacije izvoza su uticale na formiranje lepeze efektivnih deviznih kurseva preko kojih se postizala korekcija domaćih i inostranih cena. Međutim, istovremeno je izvršeno prelivanje sredstava iz grane u granu, pri čemu su proizvođači dovođeni u različite pozicije sticanja i raspodele dohotka. »Politika podsticanja izvoza putem izvozne stimulacije de facto označava da je kao racionalna i celishodna metoda prilagođavanja platnog bilansa često prihvaćena i politika precenjene valute. U odnosu na alternativu — realan devizni kurs — očekivani povoljni efekti, »kombinacije« su selektivnost u podsticanju izvoza i impuls razvoju koji dolazi od precenjene valute.«[14]

Ne sme se izgubiti iz vida da izvozne stimulacije koje počivaju na precenjenom kursu dinara dovode do toga da se rad i marginalnih proizvođača vrednuje kao društveno priznat rad, dok njihova produktivnost sve osetnije snižava nivo nacionalne produktivnosti.

U stručnoj literaturi je opšte prihvaćeno mišljenje da »efektivnost višestrukih kurseva daleko više zavisi od toga da li su oni sinhronizovani sa drugim merama ekonomske politike.«[15]

U našim uslovima često se događa da su izvozne stimulacije alimentirane iz primarne emisije, pa iz toga proističe i njihovo inflatorno dejstvo. Na ovaj problem vratićemo se nešto kasnije.

I pored brojnih diskutabilnih efekata na razvoj odnosâ u domaćoj privredi, primena izvoznih stimulacija je nužna na sadašnjem nivou našeg privrednog razvoja. Međutim, u stimulaciji izvoza neophodno je raščistiti pitanje da li da se uvede jedinstvena ili diferencirana stopa stimulacije. U tom pogledu postoje različita mišljenja. »Konačno, za ZUR nije preporučljivo *linearno stimulisanje izvoza i linearno penaliziranje uvoza* zbog neravnomerne dinamike privrednog rasta u svim granama proizvodnje.«[16]

---

[14] Dr Dragoljub Stojanov, op. cit., str. 369.

[15] Dr Miljko Trifunović, *Teorija i praksa sistema deviznih kurseva*, »Ekonomska politika«, Beograd, 1971, str. 91.

[16] Dr Žarko Mrkušić, op. cit., str. 119.

Digitized by Google

U principu, stimulacija bi trebalo da bude selektivna, a ovaj princip da bude i trajnija osnova zaštitne politike. Razlog diferenciranih stimulacija skriven je u nastojanju da se stimuliše ona proizvodnja koja ima povoljnije izglede za međunarodnu afirmaciju. Međutim, naša zemlja je danas, a biće i duže vremena, u situaciji da zbog potrebnog priliva inostranih konvertibilnih sredstava plaćanja nužno uvede opštu stimulaciju. Pođemo li od navedenog problema, skloni smo da poverujemo da je prilikom stimulisanja izvoza potrebno koristiti jednu graduelnu skalu na kojoj bi određen nivo predstavljao granicu stimulacija za sve izvozne proizvode. Drugi deo skale, od opšteg nivoa pa do njenog maksimuma, predstavljao bi zonu fleksibilnog kretanja stimulacija pojedinih proizvoda u skladu sa razvojnim ciljevima na duži rok. U tom ciju potrebno je prethodno utvrditi koji jugoslovenski proizvodi ostvaruju najpovoljniju konkurentnost (ne apsolutnu) na svetskom tržištu, pa na bazi takvih informacija adekvatno postaviti mere stimulacije njihovog izvoza. Ovakav pristup ne sme u sebi sadržavati mere kratkog daha, već se mora bazirati na utvrđenim dugoročnim procesima strukturnih promena. Naime, izvozne delatnosti koje danas imaju dominirajuću poziciju u izvozu pokazuju ujedno i visok stepen uvozne zavisnosti. To nam indicira potrebu visoke opreznosti prilikom podržavanja izvoza ovih delatnosti. Problem komplikuje i činjenica da finalni izvoznici najvećeg broja proizvoda nisu i neposredni uvoznici repromaterijala za tu proizvodnju, što neizbežno generira određene unutrašnje tenzije zbog različitog sistemskog tretmana finalnih izvoznika na jednoj i uvoznika repromaterijala na drugoj strani. Sve ovo ukazuje na izuzetnu delikatnost primene mera podsticanja izvoza i stvara određene teškoće prilikom njihove neposredne primene.

Bez obzira na to koliko uspešno vrše funkciju stimulisanja izvoza, izvozne premije deluju na nacionalnu privredu inflatorno, jer izvoznici dobijaju premiju kao dodatak na onaj iznos koji im plaćaju inostrani uvoznici (kupci). Treba istaći da izvozna premija kao vid stimulisanja izvoza veštački pomera unutrašnje vrednosti koje su determinisane dostignutim stepenom produktivnosti rada. Ako je izvozna premija uniformna, onda ona deluje na depresijaciju domaće valute, koja treba da dovede do poboljšanja platnobilansne situacije zemlje kroz povećanje izvoza i smanjenje uvoza (pod pretpostavkom da je suma cenovne elastičnosti tražnje za uvozom u našoj zemlji i zemlji partneru veća od jedinice). Izvozna premija deluje na porast cena na domaćem tržištu (zato što teži povećanju izvoza, a sa ovim raste tražnja domaće robe), a omogućuje jeftiniju prodaju u inostranstvu, pa time utiče na pogoršanje odnosa razmene. Da bi premiranje izvoza bilo efikasno, nužno je odmeriti pravilan iznos sredstava namenjenih ovoj aktivnosti. Od posebnog značaja su premije u vidu poreskih olakšica, koje se vrlo široko primenjuju i u zemljama u razvoju, ali i u visoko razvijenim zapadnim zemljama, dajući vidne rezultate.

Digitized by Google

U sferi ekonomskih odnosa sa inostranstvom devizni kurs i politika kursa nacionalne valute direktno utiču preko izvoznih i uvoznih cena na konkurentnost određene privrede na svetskom tržištu, determinišu ponašanje privrednih subjekata i utiču na zaštitnu politiku zemlje. Novi sistem ekonomskih odnosa sa inostranstvom, koji je stupio na snagu 1977, decidirano se opredelio za politiku realnog kursa dinara. Uprkos tom opredeljenju, u praksi nije došlo do njene realizacije. Postojanje kursnih ingredijenata, koji su se formirali preko mehanizma izvoznih stimulacija i uvoznih dažbina, koji su postojali do devalvacije od 6. juna 1980, dezavuisalo je politiku realnog kursa nacionalne valute. Politika kursa dinara u prethodnom periodu, koja je zbog postojanja kursnih ingredijenata bitno odstupala od realnog kursa, imala je za neposredne posledice: (1) konstantno obezvređenje nacionalnog novca, (2) poremećaje na domaćem tržištu i (3) uticaj na platnobilansni deficit.

Kurs i politika kursa dinara je imanentno fundamentalno sistematsko pitanje i kao takvo je vezano za ukupnu strategiju razvoja privrede zemlje i njenih spoljnoekonomskih odnosa. U složenim međunarodnim privrednim i monetarnim odnosima i u uslovima zaoštravanja konkurencije na svetskom tržištu, uz velike međuvalutne promene, politika kursa nacionalne valute postaje sve ofanzivnija, a dobro vođena i efikasna — sredstvo za uključivanje odnosne privrede u svetske tokove.

Kreditiranje izvoza kao faktor jačanja konkurentnosti

Institucija finansiranja i osiguranja izvoznih kredita je iznikla iz potrebe povećanja stepena konkurentske moći i poboljšanja performansi pojedinih zemalja na svetskom tržištu. Politika izvoznog kreditiranja je integralni deo šire politike organizovanja spoljnotrgovinskih tokova, koja je usmerena na postizanje određenih makroekonomskih i mikroekonomskih ciljeva. U okviru makroekonomskih ciljeva najvažnija su sledeća tri: povećanje izvoznih prihoda, rešavanje platnobilansnih problema i pospešivanje privrednog rasta.

Kratkoročno finansiranje izvoznih poslova u Jugoslaviji obavljaju poslovne banke, koje u krajnjoj liniji obezbeđuju sredstva za ove kredite korišćenjem reeskontnog mehanizma kod Narodne banke. Prema tome, sredstvima iz primarne emisije novca vrši se finansiranje najvećeg dela odobrenih kratkoročnih izvoznih kredita. Prema vrednosti i rokovima trajanja mnogo je značajnija oblast srednjoročnog i dugoročnog finansiranja izvoznih aranžmana, o čemu će biti više reči u nastavku teksta.

Od 1967. godine uspostavljen je u jugoslovenskom sistemu kratkoročnog kreditnog regulisanja novi mehanizam alociranja kredita poslovnim bankama iz emisije od strane centralne ban-

Digitized by Google

ke. Prema ovom konceptu, ugrađen je mehanizam indirektnog regulisanja strukture kratkoročnih kreditnih plasmana poslovnih banaka. U momentu maksimalne eskalacije reeskontnih kanala (početkom 1971. godine) u prvu kategoriju najviše korišćenih kredita po ovom osnovu ulazili su krediti poslovnih banaka vezani za izvoz robe i usluga, počev od proizvodnje i pripreme robe za izvoz, preko kreditiranja izvršenog izvoza do momenta naplate, sve do kreditiranja i izvoza robe na komercijalni kredit. Stepen reeskontnog kreditiranja pojedinih izvoznih poslova stoji u funkciji atraktivnosti i makroekonomskog značaja datog izvoznog posla.

Razuđeni selektivni programi kreditne politike imaju za posledicu da primarna emisija često prevazilazi svoju monetarnu, u osnovi rezidualnu funkciju i »time se dovodi u pitanje i osnovna funkcija Narodne banke da regulira potrebnu količinu novca. Tada već i monetarna politika postaje neefikasna i inflatorna«[17].

Kao što je poznato, mehanizam selektivnih reeskontnih kredita centralne banke pretenduje da nalazi optimalni spoj kvantitativnog regulisanja i regulisanja strukture kreditnih plasmana banaka. Zato se često i događa da primarna emisija dolazi u »neravnotežno stanje«, zbog kreiranja veće sume novca od obima potrebnog porasta novčane mase, što u krajnjoj liniji izaziva šire poremećaje u privredi.

U literaturi je veoma sporno šta se i koliko sme finansirati iz primarne emisije. Profesor Ivan Ribnikar skreće pažnju na postojanje teorijske koncepcije koja tvrdi da se »ne samo emisionim, nego i širim bankovnim kreditima ne sme finansirati ni jedan oblik finalne potrošnje.«[18] Nesporno je da treba povećati količinu novca u opticaju, a isto tako je jasno da se dodatni potreban novac u opticaj ubacuje preko emisionih kredita. Paradoks između citirane teorijske koncepcije i stvarne potrebe primarne emisije profesor Ribnikar jednostavno razrešava: »Emisionim kreditima mora se finansirati povećanje količine novca kod transaktora — povećanje njihove blagajne... Ovi krediti se raspoređuju transaktorima po istom kriterijumu kao svi krediti banaka. Isto su tako ograničeni kao i neemisioni krediti, i to raspoloživom akumulacijom. Njihova jedina specifičnost jeste u tome da se akumulacija na osnovu koje se oni odobravaju privredi za finansiranje obrtnih sredstava nalazi u obliku dodatnog novca koji trebaju i zato zadržavaju transaktori van privrede.«[19]

Na osnovu nekoliko citiranih mišljenja već se stiče utisak o suptilnosti fenomena primarne emisije i složenosti problema njene distribucije. Naši dosadašnji problemi proisticali su uglavnom iz prekomerne primarne emisije, koja je bila dodatni či-

[17] Dr Milan Golijanin, *Alokacija primarne emisije*, »Poduzeće — banka«, br. 12/1980, str. 2.

[18] Prof. Ivan Ribnikar, *Kredit i novac*, »Ekonomist«, br. 1/1979, str. 64.

[19] Ibid., str. 65.

Digitized by Google

nilac bujanja inflacije. »U kritičkoj analizi selektivne reeskontne politike centralne banke treba na prvom mestu istaći da je teorijski nekonzistentno rešenje da se dva cilja ekonomske politike rešavaju putem jednog instrumenta ekonomske politike.«[20]

Sa gledišta stabilnog funkcionisanja ekonomskog mehanizma nužno je izvršiti razdvajanje instrumenata koji imaju za cilj kvantitativno regulisanje novčane mase i kreditnog potencijala banaka od instrumenata koji imaju za cilj selektivno delovanje na strukturu kreditnih plasmana poslovnih banaka. Razdvajanje kvantitativnih i kvalitativnih ciljeva na planu kreditnog regulisanja stvara i proširene mogućnosti za selektivno regulisanje strukture kreditnih plasmana. To će omogućiti i adekvatnije koncipiranje selektivne politike podsticanja izvoza.

Značaj mera selektivne kreditne politike na planu podsticanja izvoza može se i kvantitativno sagledati iz tabele 8.

Evidentno je da je procenat primarne emisije koji je odlazio na kratkoročne selektivne kredite bankama i Jugoslovenskoj banci iz godine u godinu rastao, posmatrano od 1976. godine. Taj procenat je u 1979. godini iznosio 28,6%, da bi u 1980. porastao na 36,8%. Očigledan je trend rastućeg učešća selektivnih kredita u ukupnoj sumi primarne emisije. Međutim, iz relativnog rasta ovog učešća ništa se ne može zaključiti o procentu primarne emisije koji je odlazio na kreditiranje izvoza, pa ćemo to analitički prezentirati u tabeli 9.

Podaci iz tabele 9 pokazuju da se od 1978. godine povećava učešće selektivnih kredita iz primarne emisije u ukupnim selektivnim kreditima. Ovaj trend može poslužiti kao opipljiv indikator rasta uloge primarne emisije i na području selektivnih namena. Naime, učešće primarne emisije u ukupnim selektivnim plasmanima doseže takve granice, pa je uočljiv postepen pad učešća ostalih izvora, prvenstveno sredstava osnovnih banaka. Ukoliko se ima u vidu generalno opredeljenje našeg privrednog sistema da se smanjuje uloga kreditnog odnosa, onda je iz podataka jasno da u stvarnosti još nismo krenuli u tom smeru. S druge strane, vredno je upozoriti na činjenicu da u poslednjim godinama ukupna primarna emisija kvantitativno znatno nadmašuje definisane okvire potrebne količine novca, što nije bez odgovarajućih efekata na generiranje inflatornih trendova. Navedeni momenti sugerišu ocenu o potrebi stalnog preispitivanja oportunosti korišćenja primarne emisije za selektivne namene.

U strukturi korišćenja selektivnih kredita iz primarne emisije, kako se vidi iz tabele 10, iz godine u godinu raste učešće kredita koji se odobravaju za izvoz i kredita za poljoprivredu. Tako se zapaža da je učešće kredita iz primarne emisije odobrenih za izvoz u strukturi ukupnih selektivnih kredita iz primarne emisije poraslo sa 16,4 mlrd. dinara u 1976. godini na 49,9 mlrd. dinara u 1980. godini. I ovaj podatak može ići u prilog oceni da su ote-

[20] Dr Milutin Ćirović, *Monetarno-kreditni sistem*, »Savremena administracija«, Beograd, 1978, str. 334.

Digitized by Google

Tabela 8

Stanje krajem godine — *Alokacija primarne emisije* — u mil. dinara —

	1976.		1977.		1978.		1979.		1980.	
	Iznos	%	Iznos	%	Iznos	%	Iznos	%	Iznos	%
1. Monetizacija	—	—	3.597	2,5	6.732	4,0	14.537	7,1	19.281	8,3
2. Kratkoročni selektivni krediti bankama i Jugoslovenskoj banci	32.523	26,2	35.890	24,5	43.832	26,1	61.704	28,6	92.560	36,8
3. Krediti za likvidnost bankama	4.203	3,4	5.284	3,6	4.696	2,8	8.815	4,3	3.737	1,6
4. Svega (1 do 3)	36.726	29,6	44.771	30,6	55.260	32,9	82.056	40,0	100.634	43,3
5. Dugoročni krediti i potraživanja	87.179	70,4	101.884	69,4	112.946	67,1	123.454	60,0	131.758	56,7
6. Ukupna primarna emisija (4 + 5)	123.905	100,0	146.655	100,0	168.206	100,0	205.510	100,0	232.392	100,0

Digitized by Google

Tabela 9

*Ukupni selektivni krediti**

— u mlrd. dinara —

Stanje krajem perioda	Selektivni krediti		% učešća selektivnih kredita iz primarne emisije u ukupnim selektivnim kreditima
	Ukupno selektivni krediti	Sredstva iz primarne emisije	
1976.	76,0	33,1	43,6
1977.	90,7	35,8	39,5
1978.	135,6	43,8	32,3
1979.	181,4	61,0	33,6
1980.	245,1	94,6	38,6

* Izvor: Bilten Narodne banke Jugoslavije, br. 2/1981.

Tabela 10

*Ukupno dati krediti NB Jugoslavije**

— u mlrd. dinara —

Stanje krajem perioda	Ukupno	Za izvoz	Za poljoprivredu	Za usmeravanje uvoza	Za prodaju opreme u zemlji
1976.	33,1	16,4	10,7	4,7	1,3
1977.	35,8	17,5	11,6	4,2	2,5
1978.	43,8	22,9	14,8	1,9	4,2
1979.	61,0	30,9	21,7	2,2	6,2
1980.	94,6	49,9	33,4	2,5	8,8

* Izvor: Bilten Narodne banke Jugoslavije, br. 2/1981.

Tabela 11

Struktura selektivnih kredita iz primarne emisije po namenama

— u % —

Namena	1976.	1978.	1980.
Ukupno selektivni krediti	100,0	100,0	100,0
Za izvoz	49,5	52,3	52,7
Za poljoprivredu	32,3	33,8	35,3
Za usmeravanje uvoza	14,2	4,3	2,6
Za plasman domaće opreme u zemlji	3,9	9,6	9,3

Digitized by Google

žani uslovi izvoza imali za posledicu sve veće korišćenje kredita iz primarne emisije u cilju podrške izvozu. Sličan zaključak se nameće i na bazi podataka procentualnog učešća pojedinih namena u ukupnim selektivnim kreditima iz primarne emisije (tabela 11). Naime, uočava se da u strukturi ukupnih selektivnih kredita iz primarne emisije krediti za izvoz takođe pokazuju rastuće učešće. Njihovo učešće u 1976. godini u ukupnim selektivnim kreditima iznosilo je 49,5%, a u 1980. godini 52,7%.

Svi istraženi trendovi dozvoljavaju nam da zaključimo da sprovođenje selektivne politike kroz kreditiranje selektivnih namena zauzima značajno mesto u politici ukupnih plasmana banaka i predstavlja značajan deo poslovne i kreditne politike banaka.

Opredeljenje da se sužavaju selektivne namene i smanjuje intervenisanje primarnom emisijom se ne ostvaruje. Broj selektivnih namena je proširen sa tendencijom daljeg proširivanja, što se odražava na povećano intervenisanje Narodne banke Jugoslavije i držanje visokog nivoa obavezne rezerve.

Prisutni su brojni, veoma različiti i diferencirani uslovi, po selektivnim namenama, za korišćenje kredita iz primarne emisije.

Za veće i intenzivnije angažovanje banaka na stimulativnijem kreditiranju izvoza neophodno je poboljšati likvidnost banaka i reeskontni limit.

U kreditiranju izvoza opreme i brodova prisutan je i problem nedostajućih sredstava (za 1978. i 1979. godinu nedostajuća sredstva iznose po 1.850 mil. dinara, odnosno ukupno 3.700 mil. dinara), koja treba da obezbede sve osnovne banke putem samoupravnih sporazuma, udruživanjem sredstava kod Jugoslovenske banke za međunarodnu ekonomsku saradnju. Time se angažovanje potencijala banaka i njihovo učešće u ukupnim selektivnim kreditima još više povećava.

Sa namerom podizanja funkcije finansiranja izvoznih poslova na kvalitativno viši nivo, u 1979. godini je osnovana Jugoslovenska banka za međunarodnu ekonomsku saradnju. Osnovne aktivnosti Jugoslovenske banke jesu srednjoročno i dugoročno finansiranje izvoza i osiguranje od izvoznih rizika. Međutim, nesmetano obavljanje ovih poslova komplikuje nedovoljnost sredstava za ovu svrhu, koja bi se prilivala iz trajnih izvora. Uzroci ovih teškoća su višestruki. Problemi nastaju iz niske likvidnosti bankarskog sistema i nezainteresovanosti banaka za aktivnije učešće u finansiranju izvoza. Ne retko se nailazi i na primedbe o kriterijumima na osnovu kojih se određuju obaveze banaka u pogledu obezbeđenja sredstava.

Velika dezintegrisanost bankarskog sistema predstavlja jednu od najvećih teškoća u obezbeđivanju sredstava za finansiranje srednjoročnih i dugoročnih izvoznih poslova.

Za finansiranje prodaje na inostranom tržištu inostrani izvoznici koriste tuđa sredstva. Bitna je funkcija banaka da dopri-

Digitized by Google

nesu realizaciji spoljnotrgovinskih poslova i u vezi sa tim da preduzmu kreditne, finansijske i druge aspekte operacija sa inostranstvom.

U industrijski razvijenim zemljama izvoznici nisu dužni da samofinansiraju izvozne poslove, čak ni najveći izvoznici, već jednostavno da obezbede avansno plaćanje od uvoznika. Jedan od osnovnih zadataka u podsticanju izvoza je u tome da se izjednače domaći izvoznici sa inostranim. To je važno pravilo o kome je potrebno voditi računa i pri formiranju našeg sistema srednjoročnog i dugoročnog finansiranja izvoza i pri formulisanju politike i kriterijuma finansiranja.

Zaključna razmatranja

Položaj naše privrede je nepovoljan jer moramo savlađivati sve vrste prepreka, pri nedovoljnoj konkurentnosti, sa težnjom da se smanjuje nezaposlenost rada i sredstava uz istovremeni uvoz resursa iz inostranstva koje ne posedujemo. Otuda smo primorani da merama zaštitne i podsticajne politike odstranjujemo te razlike između domaće i inostrane privrede. Međutim, rešenje tih problema je moguće samo u trajnim naporima za porast naše izvozne konkurentnosti. Prilikom izbora sektorâ za podsticanje izvoza treba obratiti pažnju na to da oni ne budu orijentisani isključivo ka inostranim privredama i tržištima, nego da u svojoj aktivnosti budu povezani sa drugim domaćim granama, kako bi na taj način cela privreda bila uključena u izvoznu ekspanziju. Tada bi se otklonio njihov privilegovan položaj.

Privredne mere bilo koje vrste ne mogu se u svom delovanju ograničiti na određeni sektor privredne aktivnosti, a pogotovo ne isključivo na spoljnotrgovinsku razmenu. Međutim, moguće je da jedna privredna mera, ili ceo sistem ekonomskih instrumenata, prvenstveno i neposredno deluje na određeni privredni sektor, premda će se reperkusije primarnih dejstava, kao sekundarni efekti, uvek lančano prostirati i prenositi na druge sektore, pa će, kroz promene koje izazivaju u tim sektorima, povratno delovati, sa više ili manje intenziteta, i na sektor na koji su bile prvobitno usmerene.

Ovo prvenstveno važi za mere podsticanja izvoza. Njihov neposredan cilj je povećanje ili održavanje izvoza na istom nivou i zato su značajan instrument za uravnoteženje platnog bilansa i uklanjanje strukturnih poremećaja. Ali, ekonomski efekti pomoći izvozu, neposredno upravljani na spoljni sektor, dovode do promena i u drugim sektorima koji su od značaja za formiranje spoljnotrgovinskih tokova. Tako mere podsticanja izvoza dejstvuju dvostruko na izvoz i spoljni sektor: kroz prvobitno povećanje izvoza; posredstvom promena koje su rezultat prvobitnog povećanja izvoza, kao i promena nastalih u platnom bilansu, dohotku i cenama.

Digitized by Google

Politika pomoći izvozu može da ima za posledicu povećanje inostrane tražnje, i to kako zbog smanjenja izvoznih cena koje izaziva, tako i usled uticaja, isključivo psihološkog karaktera, na sklonost inostranih kupaca da povećaju uvoz.

Primenom mera pomoći izvozu stvara se mogućnost diferenciranog dejstva na odnose među troškovima proizvodnje izvoznih proizvoda. Ovo usled toga što je lako vezati dejstvo mera pomoći izvozu, već prema njihovom karakteru, za formiranje materijalnih troškova, troškova za radnu snagu, energiju, reprodukcioni materijal, formiranje profita ili akumulacije, poreska opterećenja. Zato mera ili mere pomoći izvozu deluju nekad na cenu finalnog proizvoda isto tako intenzivno kao i na onaj trošak na koji se ovim merama ili merom želi uticati.

Neposredno i osnovno ekonomsko dejstvo mera pomoći izvozu, naročito onih koje deluju na formiranje izvoznih cena, sastoji se u veštačkom pomeranju odnosa unutrašnjih vrednosti prema spoljnim, i to u poređenju sa postojećim koji odgovaraju nivou postignutih odnosa produktivnosti. Samim tim, merama pomoći izvozu, u visini njihove protivvrednosti u domaćoj valuti, ili čak i više, u dohotku privrednih subjekata, stvara se ekvivalenat onoga što bi se inače u privredi dogodilo da je zaista došlo, pod ostalim jednakim proizvodnim uslovima, do porasta produktivnosti.

Obično grana u kojoj se dohoci smanjuju radi obezbeđenja pomoći izvozu drugim granama i sektorima nije grana u kojoj je produktivnost stvarno pala ispod nacionalnog proseka produktivnosti više nego obično. Naprotiv, za opterećenje porezom i na drugi način služi upravo grana sa višom produktivnošću, jer njeni dohoci lakše podnose teret ubiranja prihoda koji su potrebni grani ili granama koje uživaju pomoć izvozu.

Kada podršku izvozu koristi grana koja ima relativno nizak stepen produktivnosti, ekonomsko opravdanje traži se u tome što ovakva politika predstavlja način da se izvoz održava na nivou koji obezbeđuje platnobilansnu ravnotežu, ili je pružanje podsticaja odgovarajućoj grani niske produktivnosti uslov da se kroz njen dalji razvoj postignu strukturne promene.

U minulom periodu »plivanja« dinara nailazilo se na različita mišljenja o realnosti kursa dinara. Za jedne on nije bio realan ili se, pak, može oceniti kao približno realan. Pri tom je očigledno da se pojam »realnosti« često interpretira jednostrano: ili samo preko odnosa kupovne moći domaće i inostranih valuta ili samo kroz nepokrivenost tražnje deviza ponudom, po utvrđenom kursu. Zaboravlja se u prvom slučaju to da je za devizni kurs merodavan samo paritet kupovnih snaga dobara i usluga. A u drugom slučaju se zanemaruje činjenica da se devizni kurs nigde ne formira samo na bazi ponude i tražnje deviza, već uz intervencije monetarnih organa. S tim u vezi može se reći da se jugoslovenska privreda nalazi u situaciji kada deficit trgovinskog i platnog bilansa iznuđuje porast deviznog kursa inostranih va-

Digitized by Google

luta, iako taj porast, sa stanovišta odnosa kupovnih snaga domaće i nekih inostranih valuta, nije opravdan.

U odnosu na politiku realnog kursa dinara, ekonomska politika se nalazi u izboru između stope rasta koja se želi ostvariti i da se u isto vreme deficit platnog bilansa počne smanjivati. Jer dosledna politika realnog kursa domaće valute vodi ka smirivanju stope rasta na nivou koji omogućuje domaća akumulacija, kao i dopunska sredstva iz inostranstva, ali samo u obimu koji neće imati za posledicu da obaveze otplate duga vrše snažan pritisak na devizni kurs u pravcu iznuđivanja nepotrebnog potcenjivanja domaće valute u odnosu na inostrane, mereno paritetom relevantnih kupovnih snaga. To je pitanje maksimalnog i optimalnog privrednog rasta, a o tome još nema jasnih stavova. Zalažemo se za stabilizaciju, a podržavamo takve stope rasta koje u sebi nose nestabilnost.

Ključnu dilemu politike realnog kursa dinara predstavlja pitanje da li jednom utvrđen realni kurs održavati stabilnim zahvatima u domaćoj privredi ili, pak, što je posebno potencirano u sistemu fluktuirajućih kurseva, prikloniti se politici stalnog pomeranja kursa, odlažući tako zahvate na planu domaće politike, nezavisno od saznanja da to može trajati sve dotle dok problemi koji iz toga proizlaze ne iznude drugačije ponašanje. Depresijacijom intervalutarne vrednosti domaće valute samo potvrđujemo neuspeh stabilizacione politike i prepuštamo se nadi da ćemo na taj način poboljšati konkurentnost izvoza i stanje platnog bilansa, ne vodeći računa da potcenjivanjem domaće valute darujemo deo našeg dohotka inostranstvu.

Kada se prati samo kretanje cena na malo i dovodi u vezu s nominalnim kursevima valuta koje su od značaja za spoljnoekonomske odnose Jugoslavije, jasno je da raspon dispariteta nameće potrebu prilagođavanja kursa u pravcu devalvacije dinara. Međutim, smanjenje vrednosti nacionalne valute ima višestruke posledice na ukupna kretanja u privredi. Stoga apriorni zaključak da zbog dispariteta u cenama treba menjati kurs nacionalne valute, bez posebnog sagledavanja mogućih efekata na pojedine grane i delatnosti, kao i dugoročnih efekata na razvojne pravce i uslove privređivanja, a posebno bez sagledavanja mera koje treba paralelno i sinhronizovano preduzeti i konsekventno i konzistentno sprovoditi — ne bi trebalo prihvatiti. U uslovima postojanja visoke stope inflacije i u uslovima kada se to predviđa i za naredni period devalvacija dinara bi za veoma kratko vreme bila anulirana. Na to upozoravaju i iskustva ranijih devalvacionih zahvata. Uostalom, treba uzeti u obzir i činjenicu da pritisak u pravcu devalvacije nije jednako izražen u celoj privredi i u svim republikama i autonomnim pokrajinama. To ukazuje na složenost problema u ovoj oblasti. Neki proizvođači vide svoju ekonomsku računicu u ingredijentima koji treba da budu stimulativniji i selektivniji, dok je drugi vide u promeni kursa i u ingredijentima.

Digitized by Google

Kurs nacionalne valute nije samo monetarna kategorija. Njegova neadekvatnost predstavlja, uslovno rečeno, rezultantu ukupnih ekonomskih odnosa u zemlji. To znači da promena deviznog kursa, sama po sebi, ne bi bila u stanju da reši sve otvorene probleme. Ukoliko se o ovome ne bi vodilo računa, veoma brzo bi došlo do novih dispariteta u cenama, do povoljnijih uslova za plasman na domaćem tržištu, uz gubljenje interesa za izvoz. Ceo valorizacioni sistem bi se ponovo našao u *circulus vitiosusu* stalnog pritiska na obezvređenje nacionalne valute.

U krajnjoj liniji, politika realnog kursa dinara bi omogućila afirmaciju valorizacionog sistema, koji je ozbiljno doveden u pitanje domaćom praksom formiranja cena.

Na osnovu iznetog moguće je zaključiti da je politika realnog, jedinstvenog i relativno stabilnog deviznog kursa u kontekstu zajedničke ekonomske i devizne politike jedina alternativa stabilnog privrednog razvoja, pa se moraju preduzeti odgovarajući napori u cilju njenog sprovođenja.

Digitized by Google

Pero Rakočević

Nesvrstanost u osamdesetim godinama

Više od 80 naučnika, političara, diplomata, publicista i javnih radnika iz preko 30 zemalja raspravljalo je za okruglim stolom u Novom Sadu od 28. do 31. avgusta ove godine o perspektivama politike i pokreta nesvrstanosti u osamdesetim godinama. Organizatori su bili Institut za međunarodnu politiku i privredu i časopis „Međunarodna politika" iz Beograda. Zanimljivo je da je ova rasprava okupila, pored učesnika iz nesvrstanih zemalja, i veći broj naučnih i javnih radnika iz zemalja koje nisu članice pokreta nesvrstanosti (Francuska, Velika Britanija, Irska, Finska, SAD, Austrija, Kina i još neke).

U središtu novosadskih razgovora bila su pitanja kojima će se pokret baviti u nastupajućim godinama, kao i analiza iskustava stečenih u prethodne dve decenije, od istorijske Beogradske konferencije naovamo. Osnovni cilj rasprave bila je razmena mišljenja o situaciji u pokretu nesvrstanosti, osvetljavanje osnovnih problema i dilema sa kojima se suočavaju zemlje članice i ukazivanje na puteve i perspektive razvoja pokreta u deceniji koja je pred nama. Iako je u ovoj razmeni mišljenja bilo ponekad različitih tonova, akcenata, pa i mišljenja, mora se reći da se ni u jednom izlaganju nije pojavila sumnja u ulogu politike i pokreta nesvrstanosti u razvoju međunarodnih odnosa; naprotiv, očekuje se da

Digitized by Google

ta uloga u narednoj deceniji bude još veća, a nikako manja. Sasvim je izvesno — smatraju poznati svetski naučnici i javni radnici — da, i pored kriza koje ga povremeno potresaju, pokret ima »obezbeđenu« budućnost.

Iako je rasprava vođena o globalnoj temi, mogle su se uočiti tri grupe pitanja koja su posebno privlačila pažnju učesnika skupa. Reč je, pre svega, o analizi političkih kretanja u pokretu i svetu uopšte i o perspektivama u narednoj deceniji, zatim o problemima vezanim za pregovore o novom međunarodnom ekonomskom poretku i o nekim »organizacionim« pitanjima iz prakse delovanja pokreta nesvrstanosti.

1

O tome da je razrešavanje blokovskih suprotnosti i nastajanje sveta bez blokova moguće samo u jednom istorijskom procesu u kojem će se menjati svet kao celovit sistem ekonomskih i političkih odnosa među narodima, postignuta je široka saglasnost za okruglim stolom u Novom Sadu. Zato i nisu slučajno pominjane reči Edvarda Kardelja da se svet neće izmeniti raspuštanjem blokova, već će blokovi nestati menjanjem sveta.

Nije neophodno isticati — naglašeno je u Novom Sadu — da politika nesvrstavanja, koju danas službeno predstavljaju dve trećine čovečanstva, u punoj meri izražava istorijske težnje naroda ka oslobađanju, dostojanstvu, svetu sa više pravde i manje nasilja, punom poštovanju nezavisnosti i suvereniteta kao osnovnih i bitnih preduslova za progresivne društveno-ekonomske preobražaje.

Posebno izvorište krize posleratnog sveta jeste stalno produbljavanje jaza između razvijenih zemalja i zemalja u razvoju. S obzirom na to da su razvijene zemlje mahom svrstane u blokove, a blokovi su i na ekonomskom planu stvorili zatvorene grupacije, to je pokret nesvrstanosti morao, kao jedan od svojih strateških ciljeva, postaviti i upornu borbu protiv ove negativne i opasne tendencije i stvoriti političku platformu borbe za novi međunarodni ekonomski poredak. Istovremeno, mobilizacija nesvrstanih zemalja u borbi za njegovo ostvarenje pojavila se kao bitan elemenat jačanja kohezije u pokretu.

Još od samog svog početka nesvrstanost se iskazala kao politika koja nije samo kritika nečeg što postoji, već pozitivna alternativa onome što postoji. Ako konferencije na vrhu uzmemo kao kamene međaše političke istorije nesvrstanosti, onda ćemo jasno zapaziti kako su izvorni principi nesvrstanosti utvrđeni još u Beogradu bili potvrđivani u Kairu, Lusaki, Alžiru, Kolombu i Havani, ali i dalje obogaćivani pod uticajem bogatih iskustava svetskog razvoja i naraslih potreba samog pokreta.

Ono što ni jednog trenutka nije dolazilo u pitanje jeste činjenica da su izvornost i bitni principi nesvrstavanja bili posledica nužnosti svetskog razvoja i izraz najnaprednijih težnji i životnih

Digitized by Google

potreba čovečanstva. U tome je trajna vrednost nesvrstanosti i njeno istorijsko opravdanje.

Danas su odnosi među zemljama, među nacijama, među kulturama toliko razvijeni da prevazilaze sve striktne birokratske granice ili diplomatske šeme. Kad se pokret nesvrstanih rađao, međunarodna igra je imala jasnije konture. Postojali su blokovi, geografska ograničenja, osvajačke, odnosno hegemonističke ideologije. Nije sve to sada iščezlo, ali je mnogo više isprepleteno, kompleksno. I sami blokovi su u mnogo čemu evoluirali, ali su i dalje česte nove podele i infiltracije. Osim toga, ima i sukoba unutar samog pokreta nesvrstanih zemalja, što sve čini situaciju još složenijom.

Nesvrstanost nalazi svoja izvorišta u oslobodilačkim tokovima drugog svetskog rata iz kojih je započela i antiimperijalistička, odnosno antikolonijalna revolucija. Snažna struja nacionalnog oslobođenja i emancipacije naroda koja je zahvatila posleratni svet suočila se sa tendencijama vraćanja na stari model međunarodnih odnosa zasnovanih na privilegijama, na sferama interesa i na hegemoniji vodećih sila sveta.

Iz dubokih protivurečja i sudara nastalih u redovima pobednika nad fašističkim silama proizašao je hladni rat, formirani su blokovi i ojačala je opšta tendencija ka blokovskim podelama. Činilo se da dolazi do bipolarnosti sveta u kojem nema drugog izbora osim opredeljivanja za jedan ili drugi blok. U takvoj situaciji, u kojoj je blokovski mentalitet zavladao svetskom političkom scenom, pojavljuje se nesvrstanost koja nagoveštava mogućnost postojanja i delovanja zemalja izvan blokovskih rasporeda.

Ovim pitanjima istorijskih korena nesvrstavanja bavilo se više učesnika u debati za okruglim stolom u Novom Sadu. Naglašeno je da je na prelazu iz pete u šestu deceniju ovog veka trebalo, uz ostalo, pospešiti i konačno uklanjanje kolonijalizma i s njim povezanog rasizma sa svetske scene, ali i omogućiti ekonomski razvoj manje razvijenih zemalja. Kraće rečeno, bilo je potrebno sistematizovati i koordinirati sve one aktivnosti koje su se već odvijale i čiji su nosioci bile zemlje koje je trebalo u prvom redu okupiti na konferenciju. Naziv pod kojim se Beogradska konferencija pripremala i pod kojim se održala u septembru 1961. bila je nesvrstanost. Ovaj akcenat na nesvrstavanju stvorio je pogrešan utisak kod mnogih posmatrača koji su analizirali pokret kao da je odnos prema blokovima bio osnovni motiv i centralni zadatak koji je pred sebe postavila Beogradska konferencija, pa i sam pokret. Pažljivi analitičari tog perioda tvrde — a to se izrazilo i u Deklaraciji koju je usvojila I konferencija — da je platforma pokreta bila mnogo šira od zauzimanja stava prema blokovima. Moglo bi se, ukratko, reći da je nesvrstavanje bilo osnovna pretpostavka cele platforme koju je izradila konferencija u Beogradu. Ono je bilo ujedno i pretpostavka političke delatnosti i Tita i Jugoslavije kao nezavisne zemlje. Bez nesvrstavanja kao osnovne polazne tačke ne može se uopšte shvatiti cela akcija koja je dovela

Digitized by Google

do Beogradske konferencije. Štaviše, bez toga ona ne bi bila ni moguća ni potrebna. S tim u vezi je konstatovano da je osnovna slabost Konferencije u Bandungu bila u tome što se pri okupljanju učesnika nije o tome vodilo računa.

Pokret je, konstatovano je u Novom Sadu, sačuvao jedinstvo u pogledu svoje osnovne linije razvoja. Osnivača više nema, problemi se uvek i iznova postavljaju, ali polazne pozicije za njihovo rešavanje su tu i one mogu poslužiti kao temelj za raspravu i u budućnosti. To što je debata o osnovama pokreta vođena u rasponu od dvadeset godina i što je toliko trajala uloga makar i samo jednog od osnivača, pozitivan je znak, jer pokazuje da pokret živi i bori se ne samo s teškoćama, nego i s pitanjima kako ih savladati, a to je znak njegove vitalnosti.

2

Jedan od interesantnih delova rasprave za okruglim stolom u Novom Sadu bio je i onaj o izvornim principima pokreta. Po prirodi stvari, pod tim terminom bi trebalo da se podrazumevaju principi koji se nalaze u temeljima politike i pokreta nesvrstanosti, to jest principi koji određuju nezavisan, vanblokovski karakter i ulogu nesvrstanosti u međunarodnim odnosima. Međutim, nije teško doći do saznanja da u pojedinim nesvrstanim zemljama postoje razlike u pogledu toga šta se podrazumeva pod izvornim principima nesvrstanosti. Više učesnika u raspravi se bavilo i analizom odstupanja od autentičnog tumačenja principa nesvrstanosti, ističući da se ta odstupanja kreću, uglavnom, u dva pravca: prema protagonistima takozvane teorije prirodnog savezništva, fundamentalni princip nesvrstanosti je samo antiimperijalizam, sa svim poznatim konsekvencama koje iz toga proizlaze; prema protagonistima takozvane teorije ekvidistance, fundamentalni princip nesvrstanosti trebalo bi da bude jednaka distanca prema jednome i drugome bloku, uz maksimalistički cilj da nametanjem ekvidistance neutrališu aktivnosti nesvrstanih zemalja koje su u suprotnosti sa interesima zapadnog bloka.

Polaznu tačku za utvrđivanje izvornih principa nesvrstanosti, po mišljenju više učesnika u raspravi, predstavlja sagledavanje mesta i uloge nesvrstanosti u sklopu globalnih istorijskih i društvenih kretanja u drugoj polovini dvadesetog veka. U svojoj biti, nesvrstanost i jeste izraz i sastavni deo svetske antiimperijalističke revolucije, ali i više od toga. U našem vremenu svetska antiimperijalistička revolucija ima dve nerazlučivo povezane komponente: nacionalnooslobodilačku i socijalnooslobodilačku komponentu. Ova prva se ostvaruje prevashodno u sklopu antikolonijalne revolucije, a druga u okviru razvoja socijalizma kao svetskog procesa, sa neizbežnim tačkama dijalektičkog prožimanja. To su osnovni tokovi prevazilaženja društvenog i međunarodnog *statusa quo* i stvaranja novog sistema međunarodnih političkih i ekonomskih odnosa.

Digitized by Google

Ove istorijske tendencije se ne mogu svesti na odnose i borbu između dva bloka, s tim da jedna personifikuje socijalizam, a druga kapitalizam. Ne zanemarujući krupne razlike koje u raznim domenima postoje između dva bloka, ni savremeni socijalizam ni savremeni kapitalizam se ne mogu ukleštiti u vojno-političke beočuge Varšavskog ugovora i Atlantskog pakta. Ove vojno-političke grupacije su, u istorijskim merilima, ipak prolazni vid ostvarivanja državnih interesa velikih sila.

U zaključku ovih istorijsko-teorijskih reminiscencija bi se bez dvoumljenja moglo reći da su izvorni principi nesvrstanosti najlapidarnije elaborirani u definiciji politike i pokreta nesvrstanosti kao nezavisnog, vanblokovskog i globalnog faktora u međunarodnim odnosima. Sprega ova tri elementa — vanblokovskog položaja, nezavisnog delovanja i uloge u međunarodnim odnosima čini suštinu izvornih principa nesvrstanosti.

3

U novosadskoj raspravi veoma su bila zanimljiva i zapažanja o korelaciji između nesvrstanosti i društvenog progresa u pojedinim zemljama. Jer, nesvrstana zemlja ima mogućnosti za takav razvoj i takve forme društvenih odnosa kakvi odgovaraju njenim stvarnim potrebama. Stoga je razumljivo da su nesvrstanost i društveni progres u korelaciji u mnogom pogledu. A pre svega u tome što nesvrstana pozicija zemlje obezbeđuje neke od bitnih objektivnih preduslova za društveni progres, a to su sloboda, nezavisnost, suverenost i ravnopravnost zemlje.

Poreg toga, nesvrstanost je izraz demokratskih i progresivnih težnji današnjeg sveta. Ona se bori za demokratizaciju međunarodnih odnosa na svim područjima. Nesvrstanost nije neutralnost, ne znači pasivan odnos prema svetskim problemima. Ona se ne miri sa sadašnjim svetskim *statusom quo*. Nesvrstanost je aktivan proces menjanja svetskih odnosa. Pokret nesvrstanosti se bori za transformaciju sveta na progresivnim osnovama. Nesvrstanost, koja znači demokratsko i progresivno opredeljenje na međunarodnom planu, ima, logično, svoj veliki uticaj i na unutrašnja zbivanja u zemlji. Spoljna i unutrašnja politika su u međusobnoj povezanosti. S jedne strane, spoljna politika je u osnovi izraz i produžetak unutrašnje politike, a, s druge strane, međunarodna opredeljenja neke države, njeno ponašanje u međunarodnom životu, aktivno utiču i na njenu unutrašnju sferu, na njen način rešavanja unutrašnjih problema, na celokupan njen društveno-ekonomski i politički razvoj.

Sve to, naravno, nipošto ne znači da se pomenuta korelacija ostvaruje automatski i u svim slučajevima. Međutim, u celini uzev, sigurno je tačno da politika nesvrstanosti, što znači napredna međunarodna politika, koja se zalaže za demokratizaciju međunarodnih odnosa, pozitivno utiče i na unutrašnje odnose u zemlji. Ona podstiče snage društvenog progresa. Nesvrstanost, dakle, stva-

Digitized by Google

ra neke od objektivnih preduslova za društveni progres u svakoj zemlji. Naravno, stepen pretvaranja objektivnih mogućnosti u stvarnost zavisi od unutrašnjih snaga u svakoj zemlji.

Pozitivan tok i očiglednu evoluciju u odnosu političkih partija i pokreta prema politici i pokretu nesvrstanosti više učesnika u raspravi videlo je kao širi i dugoročniji proces u međunarodnim odnosima. Nije reč samo o državnim strukturama, već o široj skali progresivnih i demokratskih partija i pokreta, o nizu nacionalnih i međunarodnih naučnih institucija, o istaknutim političkim, parlamentarnim, naučnim, univerzitetskim i kulturnim radnicima i ličnostima.

Njihov odnos prema politici nesvrstavanja proizlazi pre svega iz njihovog pogleda na savremeni svet koji potresaju duboke krize ekonomskih, političkih i moralnih odnosa i shvatanja interesa sopstvenih naroda. Taj odnos, ili, bolje reći, način na koji se on artikuliše, ponekad je pod dejstvom sasvim određenih okolnosti i neposrednih preokupacija i konjunkturnog oportuniteta. Zato se on kod pomenutih subjekata i ne izražava na isti način. U tom kontekstu konstatovan je rastući interes progresivnih, demokratskih snaga za jačanje opredeljenja za politiku nesvrstanosti. Ideje i ciljevi politike nesvrstanosti ugrađuju se u programske orijentacije mnogih političkih i društvenih snaga na svim kontinentima. Platforma politike nesvrstanosti postaje osnova za saradnju i povezivanje progresivnih, demokratskih snaga u traženju i zaštiti zajedničkih interesa.

S tim u vezi je obnovljena »stara« diskusija o pitanju učešća političkih partija na skupovima nesvrstanih. Bez obzira na svu delikatnost ove teme, rečeno je da je to pitanje i dalje veoma aktuelno i zaslužuje da se sa pažnjom temeljito razmotri. Jer nisu samo države subjekti međunarodnih odnosa. Očigledno je da se pokretanjem ovog pitanja imalo u vidu da će se u narednoj deceniji dalji prodor, širenje i afirmacija politike nesvrstanosti i njenog vrednosnog sistema u značajnoj meri ostvarivati u Evropi i na drugim kontinentima preko progresivnih i demokratskih partija i pokreta.

4

Novosadski skup se veoma mnogo bavio i pitanjem odnosâ među velikim silama i blokovskom podelom sveta, naravno, sve u kontekstu saznanja da blokovska podela ne može pružiti izlaz iz dubokih protivurečnosti savremenog sveta, da ona ne može biti osnova izgradnje novog sistema međunarodnih odnosa, niti može pružiti povoljne uslove za nastavljanje procesa oslobađanja i emancipacije naroda.

Razume se da svaki pokušaj angažovanja pokreta nesvrstanosti u nadmetanju supersila — umesto u borbi protiv sistema međunarodnih odnosa u kojem to nadmetanje ugrožava nezavisnost mnogih zemalja i mir u svetu — mora da slabi akcionu spo-

Digitized by Google

sobnost pokreta, njegovu mogućnost da, vodeći računa o prvenstvu mira, uspešno razgrađuje imperijalističku i hegemonističku piramidu današnjeg poretka. Slabi je čak i više od međusobnih sporova i sukoba nesvrstanih zemalja. Velika debata o značenju i ciljevima nesvrstanosti nije, dakle, samo teorijska rasprava, nego i posao od velikog praktično-političkog značaja, istovremeno izraz i uslov borbe za jedinstvo i akcionu sposobnost pokreta nesvrstanih zemalja.

Takođe je, s razlogom, naglašeno da u novim i već izmenjenim međunarodnim uslovima moć velikih sila nije neograničena. Moćni nisu svemoćni. Svet je po broju i raznolikosti aktivnih i uticajnih činilaca sve pluralističkiji. Svet se ne sastoji od velikih sila i blokova niti je odnos među tim silama i blokovima jedini i isključivi svetski odnos. Velike svetske sile nisu, same, sposobne da iznalaze prihvatljiva rešenja za otvorene svetske probleme niti su u poziciji da odlučuju o sudbini ostalog sveta. Sve dok postoji moć oružja, postojaće i interes za politiku sfera interesa. Nova Jalta, od koje svet toliko zazire, međutim, istorijski je neponovljiva, jer su međunarodni uslovi bitno izmenjeni i u njima takozvani »ostali« nisu više pasivni objekt. Nove svetske realnosti nalažu potrebu da velike svetske sile vrše preispitivanje svojih strateških koncepcija, kao i preispitivanje sopstvenih shvatanja o takozvanom vitalnom interesu.

S tim u vezi je naglašeno da nesvrstanost nije samo sinonim nezavisnosti ni efemerna distanca od blokova, već celovita doktrina koja teži ostvarivanju suštinskih promena u međunarodnim odnosima. Nesvrstani pokret predlaže svetu alternativu novog organizovanja međunarodnih odnosa koji se ne bi zasnivali samo na opštem, globalnom miru, već i miru na svim nacionalnim granicama, miru čiji bi sadržaj činili demokratski ravnopravni odnosi koji omogućuju punu emancipaciju čoveka i naroda.

Nesvrstanost uvažava ulogu i odgovornost velikih sila u pogledu mira i bezbednosti u svetu; ona nije proizvod afiniteta prema ovoj ili onoj sili; nije protiv, već se zalaže za saradnju sa velikim silama. Nesvrstanost ne pravi apriornu ekvidistancu u odnosu na velike sile, već svoj odnos utvrđuje prema konkretnoj politici, stavovima i pozicijama bilo kog međunarodnog subjekta, uključujući i velike sile.

5

Izuzetno sadržajan i zanimljiv bio je deo rasprave o sudbini detanta u osamdesetim godinama. Rečeno je da detant ne bi zapao u krizu niti bi se našao u zastoju da su se uvažile procene i upozorenja nesvrstanih zemalja. Međutim, prevagnula su blokovska obeležja detanta i on se više javljao kao promena u metodima konfrontacije nego kao napuštanje konfrontacije i nadmetanja.

Detant nije niti može biti isključivo proces čija je jedina sadržina i smisao regulisanje odnosâ između supersila i blokova.

Digitized by Google

Samo je korak od takvog sadržaja pa do daljeg deljenja sfera interesa i ostvarivanja prava moćnijeg i pretvaranja vojne i ekonomske sile u najviši kriterij pravde.

Kad je detant zakucao na vrata međunarodnog života, neki su smatrali da je nesvrstanost završila svoj život zato što su svetski silnici seli za pregovarački sto, pa im više nisu potrebne posredničke usluge ni moralni apeli nesvrstanih zemalja. Ta presuda nesvrstanosti zasnivala se na zabludi da svet može propasti samo u sudaru „supersila", a da će živeti ako se one nagode. A kad je detant počeo da se davi u krizama koje nisu nastale neposrednim sudarom supersila, nego iz posrednih konfrontacija u kojima su one angažovane, postalo je i ponovo postaje očigledno da su međunarodni odnosi ipak znatno složeniji (i postaju sve složeniji), da će politika i pokret nesvrstanosti i dalje morati da pokreće i podstiče nova »smirivanja«, nastojeći da ona budu bolja od prethodnih, da budu bar pomak ka stabilnom miru. Da nesvrstanost na tom polju nije izgubila svoju ulogu — pokazuje sadašnje stanje međunarodnih odnosa.

Oživljavanje detanta je konkretna akcija: to je čitav lanac akcija za rešavanje postojećih kriza, za mirno rešavanje sporova između zemalja, za likvidiranje vojnih intervencija i okupacija tuđih zemalja, za smanjivanje oružanih snaga i za razoružanje, za novi međunarodni ekonomski poredak i ciljeve »treće dekade strategije razvoja«, za rešavanje međunarodnih ekonomskih problema, za dovršenje procesa dekolonizacije. U tome je suština detanta, upravo to čini proces popuštanja međunarodne zategnutosti.

U Novom Sadu osvetljen je i aspekt odnosa pokreta nesvrstanosti i Organizacije ujedinjenih nacija. Naglašeno je da su nesvrstane zemlje postale osnovni podsticajni faktor demokratizacije Ujedinjenih nacija. Menjajući raspored snaga u svetskoj organizaciji, one su suzile prostor dominacije velikih sila i blokova, osporile njihove monopole i obezbedile bolju zastupljenost i učešće šireg broja zemalja u organima UN i njihovo odlučivanje o ključnim problemima. U Ujedinjenim nacijama je stvorena nova većina koja nije ni blokovska ni automatska, već izražava prioritetne probleme savremenog sveta. Glas i interes većine nesvrstanih i drugih zemalja u razvoju postepeno su postajali deo međunarodnog konsensusa za rešavanje ključnih međunarodnih problema. Taj konsensus se, zapravo, postepeno stvarao oko platforme nesvrstanosti, jačajući time proces međuzavisnosti u svetu.

6

Možda najinteresantniji deo rasprave vođene u Novom Sadu jeste onaj o ekonomskim odnosima u savremenom svetu, odnosno o borbi za novi međunarodni ekonomski poredak. Jer izazov koji očekuje svet u osamdesetim godinama biće pre svega ekonomske prirode. Istaknuto je da je nesvrstanost, u svojoj srži i od samog početka, podrazumevala jedan novi svetski poredak zasnovan na

Digitized by Google

suverenitetu zemalja i njihovoj ravnopravnosti u svakom pogledu. Pioniri nesvrstanosti to nisu shvatali samo kao odgovor na hladni rat. Oni su krenuli da grade nešto novo — poredak zasnovan na globalnoj saradnji a ne konfrontaciji, na miru i razumevanju a ne strahu i zebnji, na opštem prosperitetu i progresu a ne eksploataciji i dominaciji. Shodno tome, prema njihovoj viziji, ciljevi dekolonizacije, razoružanja i ravnopravnog ekonomskog poretka bili su sastavni deo nesvrstanosti.

Rastući jaz između razvijenih zemalja, na jednoj, i nerazvijenih (zemalja u razvoju), na drugoj strani, iako je u osnovi posledica delovanja ekonomskih, ali ne samo ekonomskih, faktora, stavio je svoj poseban pečat na međunarodne političke odnose i doprineo razvoju svojevrsne političke konfrontacije koja je u popularnom žargonu dobila naziv Sever (razvijene zemlje) i Jug (zemlje u razvoju). Tako živimo u svetu koji je ekonomski podeljen na Sever i Jug. Ili, kako se u raspravi neko slikovito izrazio, nesvrstani se nalaze prikovani u središtu krsta čiju vertikalu čine odnosi Sever—Jug, a horizontalu Istok—Zapad.

Posleratni ekonomski odnosi zemalja u razvoju — koje su, gotovo bez izuzetka, proizvođači sirovina — i razvijenih zemalja — koje su, gotovo sve, industrijalizovane — predstavljaju veliku prepreku političkoj stabilnosti sveta i uravnoteženom rastu svetske privrede. Razlike u standardu života, sposobnosti za proizvodnju i pregovaračka moć sprečavaju racionalno korišćenje bogatstava sveta u korist sadašnjih i budućih generacija. Ako konferencija u Kankunu (Meksiko) u oktobru 1981. godine ne uspe, konflikt Severa i Juga ući će u novu fazu čije su posledice nepredvidive, rečeno je u novosadskoj razmeni mišljenja.

Insistiranje na pregovorima ima i drugi teorijski i praktični smisao: današnji međunarodni poredak je silom nametnut većem delu sveta. Ideja novog poretka se zasniva na ravnopravnosti, saradnji i učešću svih zemalja u odlučivanju o svetskim poslovima. Ovakvi principi se nužno postižu pre svega miroljubivim sredstvima, snagom argumenata i uzajamnim interesima. Zbog toga bi pokušaj nametanja novog poretka konfrontacijom i ekonomskim ratom bio promašaj. Ono što bi se rodilo iz takvih postupaka, čak da su oni objektivno i mogući pri postojećem odnosu snaga, po svojoj suštini bi odudaralo od osnovnog cilja. Ne mogu se postići ciljevi jednog karaktera metodima drugih obeležja. Međutim, bilo bi jednostrano i nedovoljno efikasno ako bi se ostalo samo na tome.

U takvoj situaciji nesvrstane zemlje su inicirale globalne pregovore o međunarodnoj ekonomskoj saradnji za razvoj da bi putem sveobuhvatnog prilaza bio postignut dogovor o rešenjima za najvažnije probleme međunarodnih ekonomskih odnosa i svetske privrede. Osnovna strateška zamisao zemalja u razvoju je u tome da globalni pregovori treba da znače nešto novo u Ujedinjenim nacijama — po suštini, organizaciji i ishodu.

Po suštini, globalni pregovori treba da obuhvate najvažnije probleme međunarodnih ekonomskih odnosa i svetske privrede,

Digitized by Google

čija bi rešenja koristila ne samo nesvrstanim i ostalim zemljama u razvoju, već bi značila i doprinos bržem prevazilaženju kriznog stanja koje vlada u međunarodnim ekonomskim odnosima i svetskoj privredi.

U novosadskoj raspravi postignuta je široka saglasnost da organizacija globalnih pregovora treba da bude takva da se o svim problemima pregovara uporedo i istovremeno, čime se obezbeđuje njihova međuzavisnost. Radi toga treba, takođe, osigurati politički nivo pregovora, jer se samo na taj način mogu očekivati odgovarajuće odluke.

Ishod globalnih pregovora treba da bude ne više u formi rezolucija, odluka, deklaracija i programa akcija, već međunarodnih sporazuma za čija bi se izvršenja predvidele obaveze za sve zemlje koje ih prihvate. Jedno od osnovnih obeležja globalnih pregovora je uključivanje energije, kao jedne od pet oblasti (sirovine, energija, trgovina, razvoj, novac i finansije) u kojima treba identifikovati najvažnije probleme za pregovaranje i postići odgovarajuće sporazume.

7

U raspravi za okruglim stolom u Novom Sadu o pokretu i politici nesvrstanosti u osamdesetim godinama nisu zaobiđena ni neka bitna »organizaciona« pitanja položaja pokreta i odnosa među nesvrstanim zemljama. Jer u svetu nesvrstanih sve je više prisutna i dilema vezana za pitanje — da li nesvrstanost, kao forma okupljanja velikog broja zemalja u savremenom svetu, ostaje i treba da ostane i dalje međunarodni politički pokret ili ona poseduje, odnosno stiče svojstvo svojevrsne međunarodne organizacije. U odgovoru na ovo pitanje pojedini učesnici su govorili o nesvrstanosti kao organizaciji, pri čemu se obično podrazumeva da proces institucionalizacije i praksa prijema u članstvo približavaju nesvrstanost pojmu međunarodne organizacije. Štaviše, u nekim sredinama nesvrstanog sveta i na zvaničnom nivou se katkad insistira na preduzimanju mera koje bi, u praksi, pokret nesvrstanih transformisale u svojevrsnu međunarodnu organizaciju. U dokumentima V i VI samita, međutim, u kojima je na do sada najpotpuniji način regulisana materija vezana za prijem u članstvo i način formiranja i kompetencije tela za koordinaciju u samom pokretu, kao i za način donošenja odluka, došla je do izražaja koncepcija većine zemalja članica prema kojoj nesvrstanost treba da sačuva obeležja međunarodnog političkog pokreta u okviru kojeg se odnosi zemalja članica nalaze u neprekidnom procesu demokratizacije. Pitanje o kojem je reč ostaje, međutim, i dalje otvoreno u jednom broju nesvrstanih zemalja.

Da li u orijentaciji pokreta nesvrstanih treba insistirati na daljem širenju ovog pokreta i prijemom što je moguće većeg broja novih zemalja u članstvo ili bi on trebalo da se svede u uže okvire, da bude reduciran na uži krug zemalja istomišljenika

Digitized by Google

— sledeće je pitanje koje se još uvek postavlja u nekim, doduše ograničenim, sredinama nesvrstanog sveta, a koje je došlo do izražaja i u debati u Novom Sadu. I na ovo pitanje daju se različiti odgovori, pri čemu se u manjem broju zemalja, isticanjem takozvanog kvaliteta na račun kvantiteta i davanjem prednosti efikasnosti pokreta nad njegovom širinom, zagovara njegovo sužavanje. Prema stavu ogromne većine, međutim, koji je došao do izražaja u dokumentima svih do sada održanih skupova nesvrstanih zemalja, a osobito VI samita u Havani, širina pokreta smatra se, s pravom, jednim od glavnih izvora snage nesvrstanosti, pa se, polazeći od takvog stanovišta, insistira na daljem povećanju broja zemalja članica, uz naglašavanje neophodnosti da pokret sačuva svoju samosvojnost.

*

Čini se da je osnovni cilj novosadskog skupa — okupljanje jednog broja kompetentnih ličnosti radi razmene mišljenja o pitanjima sa kojima će se politika i pokret nesvrstanosti susretati u osamdesetim godinama, uz nužna osvrtanja na prošlost — u potpunosti ostvaren. Štaviše, u četvorodnevnoj raspravi, u kojoj je vršena sveobuhvatna razmena mišljenja i analiza ukupnog stanja međunarodnih odnosa, a pokreta i politike nesvrstanosti posebno, mnoštvo ideja, zapažanja i predloga ukazuje na opravdanost organizovanja jednog ovakvog skupa i, još više, na eventualno ustaljivanje prakse sličnih sastanaka i ubuduće.

Digitized by Google

Pravni sistem Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije

(Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana, 1981, strana 116)

1. Ovu publikaciju je izdala Slovenska akademija znanosti in umetnosti u zbirci *Razprave razreda za zgodovinske in družbene vede* (Rasprave Odeljenja za istorijske i društvene nauke), a njeni autori su akademik dr Alojz Finžgar, akademik dr Jože Goričar, akademik dr Stojan Pretnar, akademik dr Lado Vavpetič, akademik dr Rudi Kyovsky, prof. dr Bojan Zabel, dr Janez Šmidovnik i prof. dr Bojan Špicar. Time se i slovenačka pravna nauka intenzivnije uključuje u širi jugoslovenski prostor, u kome je poslednjih godina bilo više pokušaja sistematizovanja jugoslovenskog prava, među kojima se svojom konstruktivnošću ističu onaj na savetovanju koje je organizovao beogradski Institut za uporedno pravo (vidi publikaciju *O sistemu prava*, Beograd, 1979) i, drugi, na naučnom savetovanju o jugoslovenskom pravnom sistemu i pravnoj nauci koje je organizovao Pravni fakultet u Novom Sadu (vidi »Zbornik« toga fakulteta za godinu 1980).

Autori su građu tako podelili da uvod čini prilog profesora Finžgara o razvoju, stanju i problemima sistematizacije jugoslovenskog prava. U prilogu su pregledno i dokumentovano izloženi posleratni pogledi na klasifikaciju jugoslovenskog prava — od poznatog referata *Prilog pitanju sistema socijalističkog prava FNRJ* koji je profesor Đorđević podneo Trećoj međufakultetskoj konferen-

Digitized by Google

ciji pravnih fakulteta 1950. godine u Beogradu, preko dilema oko civilnog kodeksa, do Zakona o udruženom radu, koji, zajedno s ustavima iz 1974. godine, pravo na rad društvenim sredstvima postavlja kao ishodišni institut jugoslovenskog prava.

Uvodnom prilogu slede rasprave od kojih svaka sa svog užeg stručnog područja obrađuje one probleme koji su aktuelni na sadašnjem stupnju razvoja pravnog sistema SFRJ. Tematski one su podeljene na dva dela: u jednom su rasprave koje se odnose na opštija i načelnija pitanja, a u drugom one koje se bave pojedinim pravnim granama i grupama prava. U prvu grupu možemo uvrstiti razmišljanja J. Goričara *(Prilog pitanju o strukturi pravnog sistema SFRJ)*, S. Pretnara *(Pravni sistem Jugoslavije)* i L. Vavpetiča *(Nekoliko poglavlja iz samoupravnog prava)*, a u drugu rasprave R. Kyovskog *(Radno pravo — pravna grana novog pravnog sistema)*, A. Finžgara *(Društveno-svojinski odnosi i pravni sistem Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije)*, B. Zabela *(Pravo udruženog rada u pravnom sistemu)*, J. Šmidovnika *(Delatnosti od posebnog društvenog interesa — kao područja pravnog studija)* i B. Špicara *(Socijalno pravo)*.

Ti prilozi sadrže građu kojom se utemeljuje, omogućava ili ocrtava *Skica pravnog sistema SFRJ* (u daljem tekstu: Skica), kako ju je u decembru 1979. prihvatila Grupa Odseka za društvene nauke u Odeljenju za istorijske i društvene nauke. Skica zastupa stav da se posebnosti jugoslovenskog pravnog sistema ispoljavaju u četiri osnovne grupe prava koje sačinjavaju pojedine pravne grane kao uže sistematizacione jedinice.

Prva grupa obuhvata propise koji obrađuju uređenje društvene zajednice i osnovna prava čoveka i građanina. Tu spada, naročito, ustavno pravo koje uređuje osnovne pravne institute celokupnog pravnog sistema. Ustavom se utvrđuju i osnovna načela pravnog sistema. U Skici se kaže da su za jugoslovenski sistem karakteristični načelo samoupravljanja, načelo nagrađivanja prema radu, odnosno ukidanja eksploatacije, načelo uzajamnosti i solidarnosti, načelo socijalističkog humanizma i načelo ravnopravnosti naroda i narodnosti SFRJ.

U drugoj grupi su propisi kojima se regulišu društveno-ekonomski odnosi. U njoj posebnu podgrupu čine pravne grane koje se odnose na društvenu svojinu, na samoupravno udruživanje rada i sredstava (pravo udruženog rada) i na radne odnose. Te tri pravne grane povezuje u celinu ista metoda pravnog uređivanja: po toj metodi pravni odnosi su tako oblikovani da se ne radi ni o odnosima ravnopravnosti niti o odnosima nadređenosti i podređenosti, već o »mešovitim odnosima« koji su »sporazumskog« karaktera. Pri tom se postavlja pitanje da li i građansko pravo može biti posebna pravna grana. Skica taj pojam ne priznaje, a u tu grupu kao posebne pravne grane uvrštava obligacione odnose i svojinsko-pravne odnose. Veza između ovih i društveno-svojinskih odnosa nije potpuno prekinuta jer i »društvena svojina je svojina u ekonomskom smislu, društvena sredstva su takođe stvari, novčana sredstva, društvena sredstva su po pravilu 'društvena sredstva u određenom društvenom pravnom licu' i sredstva koja su u pravnom prometu«. A to znači da se svojinsko-pravni i društveno-pravni odnosi mogu u određenom smislu uzeti kao celina i da se kao takvi mogu i obrađivati.

Za treću grupu su karakteristični propisi koji pokrivaju pravne odnose s područja društvenog standarda. U toj grupi ima više pravnih grana. U posebnu pravnu granu su grupisani propisi koji se odnose na delatnosti od posebnog društvenog interesa s područja obrazovanja, kulture, zdravstva itd. U Skici se konstatuje da je to područje u domenu udruženog rada i da je i tu reč o novim samoupravnim ili sporazumskim odnosima. A osobena je ta grana po tome što građani u toj sferi zadovoljavaju potrebe na poseban način, kao

Digitized by Google

i po tome što istovremeno treba stvarati odnose u kojima se mogu ostvarivati osnovna ljudska prava. U toj grupi je i pravna grana »socijalne zaštite«. Ta grana obuhvata one pravne odnose pri kojima pojedinac ima pravo da od organa društvene zajednice zahteva određena davanja ili usluge. Po tom kriterijumu, tu spadaju, naročito, penzijsko i invalidsko osiguranje i još neka druga područja. U treću grupu Skica uvrštava i porodično pravo, koje utvrđuje društvenu zaštitu porodice, i nasledno pravo, koje na osnovu Ustava garantuje pojedincu koristi koje mu donosi nasleđivanje.

U četvrtu grupu spadaju javno-pravne grane kao što su upravno pravo, krivično pravo, organizacija sudova i drugih pravosudnih organa, krivični postupak, opšti upravni postupak, parnični postupak, društvena samozaštita i narodna odbrana. Skica dopušta da se u tu grupu uvrsti i »društveno planiranje« kao posebna pravna grana.

2. Ishodište za oblikovanje te četiri grupe prava su naročito društveni odnosi koje regulišu opšta i apstraktna pravna pravila. Iz ovakve podele na grupe može se zaključiti da prva grupa obuhvata samo one pravne grane koje su od osnovnog i ishodišnog značaja za celokupan pravni sistem. Posebno je značajno što su u tu grupu uvršteni i propisi koji se odnose na osnovna prava i slobode čoveka i građanina. Slobode i prava treba uopšte da čine temelj ustavnog prava. Oslonac takvom stanovištu daje naročito nesvojinska priroda društvene svojine. U pravnom jeziku to znači da noseći pravni institut može da bude samo rad, odnosno pravo na rad društvenim sredstvima.

U drugu grupu su uvršteni svi oni propisi koji uređuju »ekonomsku bazu društva«. Ta grupa je pravno najspornija jer obuhvata dve različite vrste pravnih odnosa. Prvi su oni u kojima su subjekti priređeni, ravnopravni i autonomni (građansko-pravni odnosi), dok je za drugu grupu pravnih odnosa karakteristično da su nosioci ovlašćenja (prava) ujedno i nosioci dužnosti (dužnosna ovlašćenja): tu pravni subjekti deluju i u interesu drugoga (na primer, u opštem interesu) i zato sopstvene interese mogu ostvarivati samo utoliko ukoliko su u skladu s namenom i sa socijalnom (interesnom) vezanošću pojedinih ovlašćenja (sporazumski odnosi).

Skica uzima u obzir te razlike i zbog toga ne prihvata šire koncepcije prava udruženog rada. Po jednoj od tih koncepcija, u pravo udruženog rada spadaju i takve pravne jedinice (grane) koje nisu oblikovane istom metodom pravnog regulisanja. Tako je, na primer, profesor Geršković, uz pravo rada društvenim sredstvima, dohodovne odnose, samoupravno organizovanje udruženog rada, društveno planiranje, radne odnose i sporazumsko pravo, uvrstio u pravo udruženog rada i obligaciono pravo, koje je građansko-pravne prirode. Skica se od Geršковićevog predloga (od njegovih teza) ne razlikuje samo po tome što u pravo udruženog rada uključuje jedino samoupravne ili sporazumske odnose, već i po tome što tu pravnu granu shvata veoma usko. Ako u pravo udruženog rada spada jedino samoupravno udruživanje rada i sredstava, onda je očigledno da niz sporazumskih pravnih odnosa ostaje izvan njegovog domašaja. Skica je svesna te opasnosti i izbegava je tako što u posebnu podgrupu združuje sve one društveno-ekonomske pravne odnose koji su oblikovani sporazumskom metodom pravnog regulisanja.

Treća osnovna grupa je nekakva »socijalna i kulturna« nadgradnja drugoj. U tome je njena sociološka srž koju njen naziv (pravni odnosi s područja životnog *standarda* — M. P.) samo delimično adekvatno i jasno izražava. Što se tiče metode pravnog regulisanja, ta grupa je, svakako, najheterogenija jer se nadovezuje na najmanje tri vrste pravnih odnosa: na građansko-pravne, koji u prilično meri daju pečat naslednom pravu, na sporazumske, koji su karakteristični za delatnosti od posebnog društvenog interesa, i na

Digitized by Google

one pri kojima pojedinac ima pravo da od organa društvene zajednice zahteva određena davanja ili usluge (socijalna zaštita). Tim oznakama pravnih grana moglo bi se zameriti da sadržinski nisu jednobojne. Tako, na primer, profesor Špicar upozorava na povezanost socijalnog prava s pravom udruženog rada, a dr Šmidovnik, u opreci sa Skicom, povezuje delatnosti od posebnog društvenog interesa s predmetima o javnoj upravi.

Prve tri grupe se odnose naročito na materijalne pravne odnose, a četvrta obuhvata one koji su povezani sa zaštitom pojedinca i društvene zajednice. Propisi o zaštiti posebno naglašavaju opšte društvene interese i po pravilu su prinudnog karaktera. S te strane je ova grupa prava jedinstvena, ali, pojmovno gledano, njoj, nesumnjivo, pristaje oznaka za koju po tradiciji kažemo da je javnopravne prirode.

3. U Skici su primenjena dva klasifikaciona postupka: s oslanjanjem na predmet i s oslanjanjem na način pravnog uređivanja. Predmet prava su društveni odnosi: oni nisu pravni sami po sebi, već sadrže samo više ili manje oblikovanu građu i elemente koji su takve prirode da zbog njih određeni društveni odnosi moraju biti pravno definisani. Ako je ta konstatacija tačna, onda »golom« društvenom odnosu pravni oblik daje tek pravna norma. Prema tome, u čemu su pravne karakteristike predmeta prava, ne vidi se iz društvenog odnosa kao takvog, već iz toga kako je dati društveni odnos pravno obuhvaćen.

Pri obrazovanju osnovnih grupa prava Skica daje načelnu prednost predmetu prava. Time se ona udaljava od klasične sistematizacije prava, koja već samom dihotomijom na javno i privatno pravo ukazuje na način pravnog uređivanja. Skica, dakle, ne prihvata ovaj ili njemu sličan postupak (uporedi podelu na društveno i građansko pravo kako je daje profesor Goričar) i zato se oslanja na sociološki kriterijum, koji u slučaju četvrte grupe dopunjava i pravnim vrednovanjem (uvođenje javno-pravne grupe prava). Pri ovakvom pristupu je razumljivo da prve tri grupe ne mogu biti pravno jedinstvene: to važi naročito za drugu i treću grupu propisa koji su oblikovani primenom više metoda pravnog regulisanja. Na drugoj strani, za Skicu je karakteristično da o tom aspektu vodi računa naročito pri razvrstavanju propisa u osnovne interne (nacionalne) pravne grane: u njih tako spadaju samo ona opšta i apstraktna pravna pravila koja na isti način obuhvataju određeno šire i u sebi zatvoreno područje društvenih odnosa.

Takav ili drugačiji postupak pri raspoređivanju je bar u izvesnoj meri stvar konvencije. Kada to znamo, moramo se čuvati svakog apriorističkog stava pri oceni Skice i njene konačnosti. To bi bilo u suprotnosti i sa samom Skicom i sa svrhom na koju se ukazuje u pojedinim raspravama: u suprotnosti zato što prilozi ne zahvataju sva pravna područja, već se odazivaju samo na one probleme koji u ovom trenutku spadaju među najspornije. U suprotnosti bi bilo i zato što je Skica samo skelet odgovora na pitanja o kojima će tek biti reči.

Marijan Pavčnik

Dr Marjan Britovšek: Borba za Lenjinovo nasljeđe

(»Stvarnost«, Zagreb, 1981, knj. 1—2, strana 267 + 276)

Jugoslovenska marksistička misao, koja se razvijala u više pravaca i tokova, bavila se problemom staljinizma kao složenim fenomenom, koji zahteva interdisciplinarni pristup, pre svega sociološko-politikološki. Međutim, i pored interdisciplinarnosti kao opšteprihvaćenog pristupa i kriterijuma, nedovoljno su bila zastupljena siste-

Digitized by Google

matska istoriografska istraživanja građe i dokumenata; postojeća istraživanja bila su svedena na parcijalne rezultate istraživanja pojedinih pitanja u sklopu ovog problema. Delimično su tome doprineli objektivni uzroci — nepristupačnost izvorne građe i arhiva, koji su tek u najnovijem periodu postali u nešto većoj meri dostupni istraživačima. Profesor dr Marjan Britovšek je sistematski i dugo prikupljao građu i podvrgao je kritičkoj analizi. Svoju dvotomnu studiju autor je nazvao *Borba za Lenjinovo nasljeđe* i u njoj je prezentirao obimnu građu koja pokazuje razvoj istorijskih procesa od oktobarske revolucije do XIII kongresa Komunističke partije Sovjetskog Saveza.

Za razliku od nekih savremenih pisaca koji su svoje teorijske radove o staljinizmu zasnivali na delimičnom istorijskom materijalu, polazeći od pretpostavke da je on dovoljan za dalja teorijska uopštavanja i izučavanje jednog izuzetno kompleksnog fenomena, profesor Britovšek je najpre sistematizovao izvornu građu. On je definisao određeni problem istraživanja: idejno-politički sukob u KPSS poslednjih godina Lenjinova života, i pokazao da u tom istorijskom procesu treba tražiti metodološko-teorijska polazišta za ocenu staljinizma kao istorijskog fenomena. Pisac je pitanja razmotrio u pet poglavlja (tri u prvoj i dva u drugoj knjizi). Pošao je od najužih mikrosinteza (biografije sovjetskih partijskih rukovodilaca) ka istraživanju opštijih pitanja, konstitutivnih za sovjetsko društvo, ali i za savremeni socijalizam: pravni i politički sistem (federalizam i nacionalno pitanje su predmet 2. poglavlja: »Stvaranje prvog sovjetskog Ustava i formiranje federacije«), proces boljševizacije RKP(b) (3. poglavlje: »Prvi kongres RKP(b) bez Lenjina — XII kongres stranke«), problem ideoloških sukoba o strateškim pitanjima razvoja socijalizma (4. poglavlje: »Ideološki poraz Trockoga — XIII partijska konferencija«) i idejno-politička i organizaciona konsolidacija staljinizma (5. poglavlje: »Učvršćenje i jačanje RKP(b) na novim osnovama«). Ključni problemi socijalizma, koji će se rešavati tokom svih sledećih decenija, postavili su se u Sovjetskom Savezu prvih godina posle revolucije: pitanje pravca razvoja privrednog sistema, agrarno i nacionalno pitanje, problem vlasti i moći. Specifičnost Sovjetskog Saveza kao višenacionalne zajednice i teško istorijsko nasleđe tražili su specifična demokratska rešenja. Pitanje odnosa centralizma i decentralizacije ostalo je jedno od ključnih pitanja socijalizma. Za razliku od društveno-ekonomskog sistema koji se može izgraditi relativno brzo, međunacionalni odnosi su rezultat i proizvod celokupnog razvoja društva, kao i prethodnog istorijskog nasleđa. Marksističke postavke o rešavanju nacionalnog pitanja koje je Lenjin razvijao u praksi Sovjetskog Saveza ostvarivale su se u veoma složenim uslovima koji su nastali kao proizvod ne samo recidiva prošlosti, već i protivurečnosti koje je nosio socijalizam. Nastojeći da ove probleme verifikuje i utvrdi njihovo delovanje u određenoj epohi, autor je prikupio i sistematizovao veoma obimnu građu, koja je do najnovijeg vremena bila nepotpuno poznata, teže dostupna istraživanju ili nesistematizovana.

Polazeći od postavke da istorijski proces može da se oceni na osnovu kritičkog marksističkog pristupa i ocene istorijskih činjenica, pisac je sebi postavio zadatak da utvrdi određene istorijske procese i delovanje jednog kruga ličnosti koje su najviše doprinele revoluciji i razvoju socijalističkog društva u njegovim prvim godinama. Ovakav autorov pristup predstavlja doprinos u svakoj naučnoj sredini, a s obzirom na predmet istraživanja veoma je značajan za našu sredinu: pristup profesora Britovšeka zadovoljava ne samo kriterijume analitičkog istraživanja, već pokazuje da neki aktuelni problemi radničkog i komunističkog pokreta još nose tragove delovanja i posledice staljinizma. Dijalektika razvoja socijalizma ni-

Digitized by Google

je završena, već je aktuelan i dinamičan proces, koji pisac posmatra sa aspekta njegovih istorijskih pretpostavki. Autor postavlja pitanje da li su, u skladu sa najnovijim metodološko-teorijskim saznanjima, istorijske činjenice o genezi staljinizma marksistički proveravane i ocenjene. Pisac određuje značaj problema koji istražuje: »Ovo djelo obrađuje jedno od najdramatičnijih razdoblja u povijesti sovjetske republike, vrijeme kad je Lenjin napuštao političku pozornicu, i kad su se njegovi najbliži suradnici zapleli u oštre frakcijske borbe, pa je svaki htio na svoj način tumačiti Lenjinovo učenje« (str. 7). Pisac je primenio metod istorijske analize i rekonstrukcije, uzimajući u obzir praznine u poznavanju istorijske geneze staljinizma: »Zbivanja obrađujem njihovim povijesnim redosljedom, registriram polazišta jezgra partije i opozicije, te detaljno raščlanjujem neslaganje između Lenjina i Staljina u doba kada je Lenjin napuštao političku pozornicu. Pokušao sam osvijetliti spor između jezgre i lijeve opozicije s Trockim na čelu. Na temelju pristupačna gradiva ocrtao sam bitna ishodišta spora, pratio dramatske diskusije po novinama, na partijskim konferencijama, plenumima i kongresima RKP(b). Uzimao sam u obzir i polazišta opozicije registrirajući njezinu aktivnost. S pomoću brojnih citata pokušao sam čitatelju predočiti sadržaje članaka koji su objašnjavali službena ili opoziciona gledišta. Klonio sam se sintetičkih zaključaka koji bi mogli zamagliti oštrinu spora. Radije sam navodio više nego manje prepuštajući čitatelju da sam stvori sud o razdoblju usko povezanom s genezom staljinizma« (str. 7—8).

Autor je prikupio izuzetno obimnu građu i sistematski je obradio. Period koji je relativno kratak, ali je od izuzetnog značaja za razvoj socijalizma i međunarodni radnički pokret, analitički je prikazan kroz pregled dokumenata, štampe i periodike, teorijskih i publicističkih radova. Ovakav pravac istraživanja omogućio je nastajanje jednog koherentnog i celovitog dela, u kome pisac dokazuje svoju ideju o kompleksnom karakteru istorijskih procesa i njihovom delovanju u društvu. Kao istoričar, autor studije *Borba za Lenjinovo nasljeđe* vidi svoj doprinos u sistematizaciji i proveri istorijske građe, kako bi ona mogla postati osnov i pretpostavka daljih istraživanja, posebno interdisciplinarnih. Autor je posebno razmatrao odnose u Komunističkoj partiji Sovjetskog Saveza. Problemi koji su postojali i o kojima se otvoreno raspravljalo za vreme Lenjinovog života, u prvom redu odnos centralizma i demokratije u komunističkoj partiji, pitanje revolucije i odnosi u međunarodnom radničkom pokretu, zaoštrili su se i doveli do krize u KPSS: »Za Lenjinova života Centralni komitet partije predstavljao je stvarni izraz zajedničkog vodstva partije i države. Lenjin nije nikada nametao svoje poglede suradnicima. Uvjeravao ih je i strpljivo razlagao svoje mišljenje. Uvijek je strogo pazio na to da se provode pravila partijskog života, da komunisti postupaju prema statutu partije, da u pravo doba sazivaju kongrese partije i plenume Centralnog komiteta« (knj. 2, str. 169).

Socijalizam je rešavao u praksi jedan od najsloženijih problema savremene epohe: nacionalno pitanje u uslovima etnički izuzetno heterogenog i zaostalog društva: »Sovjetska federacija stvarala se u vrlo teškim uvjetima, jer su za vrijeme građanskog rata strani osvajači i bjelogardijci zaposjedali područja jedna za drugim. Samom osnivanju žestoko su se protivili ruski velikodržavni šovinisti i buržoaski nacionalisti. U pograničnim predjelima nije bilo dovoljno iskusnih partijskih kadrova, što je također povećavalo teškoće. Samo strpljivim Lenjinovim nastojanjima mogle su se svladati protivnosti i stvoriti potrebna zbijenost radnika svih nacionalnosti u jedinstvenu armiju boraca za pobjedu proleterske stvari« (knj, 1, str. 183). Međunacionalni odnosi i internacionalizam su pitanja koja su se pojavila već u prvim godinama konstituisanja SSSR i ostala su

Digitized by Google

aktuelna i za socijalizam savremene epohe.

Kriza u partiji, sukob Staljina i Trockog, neuspeh revolucije u Nemačkoj 1923. godine pisac je razmatrao kao faze u razvoju jednog kompleksnog društvenog procesa. U završnom delu svoje studije autor je dao stručni aparat (napomene i imenski registar).

Studija profesora Marjana Britovšeka *Borba za Lenjinovo nasljeđe* predstavlja značajan doprinos jugoslovenskoj marksističkoj nauci, u kojoj je ovaj autor prisutan kao kompetentan poznavalac istorije radničkog i komunističkog pokreta. Svesno odabirajući jedan problem, pisac je pokazao da tek treba učiniti sistematske napore u pravcu istorijskih sinteza i usvajanja konačnih ocena o istorijskoj genezi i razvoju staljinizma. Ova studija je rezultat višegodišnjih istraživanja, a u metodološko-teorijskom smislu bila je osnov za autorovo delo *Carizam, revolucija, staljinizam*, u kome je dalje razvio svoju osnovnu zamisao. U studiji *Borba za Lenjinovo nasljeđe* pisac ne daje ocenu određenih procesa, iako je na osnovu prezentirane građe mogao da donese određene zaključke. Profesor Britovšek je svojom studijom omogućio da dalja istraživanja fenomena staljinizma budu zasnovana na saznanju celovito i kritički analizirane istorijske građe.

Dubravka Stajić

Grupa autora: Enver Hodžina Albanija

(Tanjug, Beograd, 1981)

Za suvremenu političku povijest Albanije koban je bio trenutak kada se na njenoj političkoj sceni pojavio Enver Hodža, čovjek kontradiktorne politike i ideologije, smjese buržoaskog nacionalizma i »istinskog marksizma i lenjinizma«, Staljinov sljedbenik, te protivnik svih »revizionizama«, a posebice »jugoslavenskog revizionizma«. Iz zakletve položene u Đirokastri 1936. godine raspoznatljiva je njegova ambicija vezana uz ideju »Velike Albanije«, koja će postati njegov program zaodjenut »istinskim marksizmom i lenjinizmom« kao kamuflažom te ideje. Njegova pojava znači korak nazad za narod Albanije, koji moramo distancirati od političke samovolje i apsolutizma njegovog »vođe«.

Prvi kontakti između KPJ i albanskih komunista počinju prije osnivanja Komunističke partije Albanije, a ona je osnovana 1941. ujedinjenjem komunističkih grupa različitih ideologijskih izvora i shvaćanja. Prvi, a zacijelo i najveći posao bio je njihovo ujedinjavanje i organiziranje u Komunističku partiju. CK KPJ je »doneo... sredinom 1939. godine, na inicijativu Kominterne, odluku da pomogne komunistima iz Albanije« (str. 26) pri njihovom organiziranju i ujedinjenju. U tom pogledu značajnu pomoć pružili su jugoslavenski komunisti Dušan Mugoša i Miladin Popović, koji su učestvovali na osnivačkoj konferenciji partije u Tirani. Na toj konferenciji imenovan je Centralni komitet Komunističke partije Albanije kao privremeno političko tijelo. U njegov sastav ušao je, pored ostalih, i Enver Hodža kao privremeni rukovodilac, koji će tu svoju prvu političku funkciju zauvijek ovjekovječiti.

Tokom rata jugoslavenski narodi s KPJ pružali su pomoć albanskom narodu i albanskim komunistima. Ta je pomoć i poslije rata nastavljena, kada je Albaniji pružena ekonomska pomoć u visini od dvije milijarde dinara za izgradnju privrede, zatim vojna, tehnička i stručna pomoć. Privredna obnova Albanije do Rezolucije Informbiroa temeljila se isključivo na pomoći naše zemlje. Revitalizirani privredni objekti, u prvom redu tvornice »su bile, u stvari, kompletno opremljene iz Jugoslavije« (str. 57). Jugoslavija je radila i na priznanju Albanije. Ukratko, bili su vrlo dobro razvijeni politički odnosi između Jugoslavije i

Digitized by Google

Albanije. Albansko rukovodstvo s Enverom Hodžom na čelu nije imalo riječi da izrazi zahvalnost na pruženoj pomoći. Dobri i prijateljski odnosi između dvije zemlje uvjetovali su da sa albanske strane potekne ideja o potencijalnoj federaciji, što je bilo neprihvatljivo zbog objektivnih okolnosti ekonomske i političke naravi u kojima je bila Jugoslavija.

Obrat i prekretnica u političkim odnosima između Jugoslavije i Albanije nastupa objelodanjivanjem Rezolucije Informbiroa, koju je Jugoslavija odlučno odbacila. Pristajanjem Envera Hodže, odnosno Albanije uz Rezoluciju, pogažena je njegova riječ o trajnom prijateljstvu Jugoslavije i Albanije, zaboravljeno je sve što je Jugoslavija pružila albanskom narodu. Sve će to biti izbrisano i negirano u čistki činjenica povijesti i zamijenjeno cijelim arsenalom lažnih optužbi protiv Jugoslavije. I ne samo čistki činjenica povijesti, već i čistki naših ljudi kojima će se u razdoblju ibeovštine suditi načinom suđenja Borisu Davidoviču ili entim nepoznatim i nestalim u mračnjaštvu moderne staljinističke inkvizicije. Optužbe protiv naših građana koji su se u to nezgodno vrijeme našli u Albaniji nisu se ni po čemu razlikovale od sličnih iskonstruiranih optužbi i procesa u zemljama u kojima se tada provodio staljinski teror. Sve to dovelo je do zaoštravanja, zahlađivanja jugoslovensko-albanskih odnosa. Albansko prihvaćanje Rezolucije značilo je okretanje prema SSSR-u i Staljinovoj politici. Pristajući uz Staljinovu politiku, Enver Hodža će zasnovati vlastito političko učenje koje se naslanja na Staljinovo. Svrha tog učenja jest obrana kako Staljinovih tako i vlastitih napada na Jugoslaviju, te opravdavanje čistki protiv onih koji su mu se suprotstavljali u zemlji. Vodeći motiv njegova učenja jest borba protiv »jugoslavenskog revizionizma«, čiji se kraj vidi jedino u njegovom konačnom slomu.

Na XI plenumu CK KPA i na I kongresu kada se partija na Staljinov prijedlog preimenuje u Albansku partiju rada, Hodža izvodi temeljite čistke unutar partije, čisteći najbliže suradnike iz vremena osnivanja Komunističke partije Albanije i one koji su pružali otpor njegovoj politici. Sječa protivnika i lov na vještice provjerene su metode poznate nam politike. Staljinska ideologizacija partije osnivala se na vrlo malom popisu literature: Staljinovi referati i pisani materijali, jasno uz to i *Kratak kurs istorije SKP(b)*, te Rezolucije IB uzimali su se kao temeljni politički kanoni i kao uputstvo za djelovanje.

Pristajanje uz Staljina E. Hodža je iskoristio dobivši od Sovjeta ekonomsku pomoć, koju je više trošio za izgradnju policijsko-propagandnog sistema upregnutog protiv »jugoslavenskog revizionizma«, a manje na privredni razvoj zemlje. Ekonomski i politički odnosi Albanije i SSSR-a razvijali su se sve do trenutka unutrašnjih političkih promjena u SSSR-u. One su započele Staljinovom smrću i XX kongresom KPSS, s kojim službeno otpočinje proces destaljinizacije, odnosno demokratizacije sovjetskog društva. Kakav je stav E. Hodža zauzeo o XX kongresu KPSS? Analogno svojoj politici, on je najprije podržao odluke i zaključke kongresa, da bi kasnije Hruščovljev referat označio kao »zvanični papir savremenog revizionizma« (str. 85). Ovdje se primjećuje početak konfrontiranja sa SSSR-om. Na stav E. Hodže prema SSSR-u znatno je utjecao i stav SSSR-a prema Jugoslaviji. SSSR je Beogradskom deklaracijom priznao princip nemiješanja u unutrašnje poslove Jugoslavije i princip različitosti putova u socijalizam. Deklaracijom je došlo do normalizacije jugoslavensko-sovjetskih odnosa. Ova politika proglašena je »revizionističkom«, a naročito je oštro napadnut Hruščov.

Destaljinizacija u SSSR-u nikako nije išla na ruku E. Hodži jer se mogla odraziti i u Albaniji i eto nevolje. Istina, bilo je pokušaja od onih koji su smatrali da su potrebne promjene i demokratizacija zemlje, ali su ti pokušaji vrlo

Digitized by Google

brzo bili kažnjeni čistkama u partiji. Normalizacijom odnosa između SSSR-a i Jugoslavije E. Hodža je izgubio suradnika u borbi protiv »jugoslavenskog revizionizma«. To je bitno utjecalo, a i uvjetovalo zaoštravanje sovjetsko-albanskih odnosa, koje je bilo označeno kao ideološko razilaženje i ideološki sukob. On je tinjao sve do XXII kongresa KPSS, kada je definitivno došlo do potpunog raskida između Albanske partije rada i KPSS. Hruščov je tada oštro kritizirao Albansku partiju rada zbog nepromijenjenog staljinskog kursa, kao i zbog težnji da se on ponovno nametne sovjetskom društvu.

Tako je, poslije Jugoslavije, došlo do razlaza i sa SSSR-om. No, E. Hodža i njegova Albanija morali su pronaći novog saveznika i sumišljenika protiv Jugoslavije. U to vrijeme bila je to Kina. Zaokret prema Kini započinje kada je Albanija podržala Kinu u njenom sukobu sa Sovjetskim Savezom. Ona ju je podržala 1960. na Savjetovanju 81 radničke i komunističke partije. Za taj zaokret prema Kini relevantno je bilo uklapanje Kine u »revolucionarnu viziju E. Hodže« (str. 92). Iz tog prijateljstva, koje će potrajati oko sedamnaest godina, E. Hodža je uspio isposlovati i dobiti dosta veliku ekonomsku pomoć, pa se i tu potvrdio njegov sitni trgovački duh, jer je, mijenjajući prijatelje, uvijek kao izraz prijateljstva tražio pomoć. Prijateljstvo s Kinom bit će narušeno onog trenutka kad se Kina počinje otvarati prema svijetu, što, svakako, nije išlo u prilog E. Hodži jer bi se moglo desiti da Albanija krene za kineskim primjerom i eto opet nevolje za njegov režim. Neslaganja nisu bila samo političke prirode, već i ideološke, poglavito ove posljednje u vezi s Maovom teorijom o »tri svijeta« (str. 94), po kojoj je Albanija u trećem planu. Ova pozicija za Albaniju nije bila prihvatljiva jer se kosila s Hodžinom idejom o »Velikoj Albaniji«. Stvar se još više zaoštrila uspostavljanjem kinesko-američkih odnosa, a posebice kinesko-jugoslavenskih odnosa. Uspostavljanjem ovih posljednjih Hodža je još jednom izgubio »saveznika protiv Jugoslavije« (str. 96). Kao i obično kada se prilike kod njegovog saveznika mijenjaju, on to proglašava »revizionizmom«, svojom, izgleda, najomiljenijom političkom optužbom.

Izgubivši Kinu kao saveznika, E. Hodža je ostao sam u borbi protiv svih i protiv svega, ostavši i dalje vjeran jedino Staljinu. Da vidimo protiv koga i protiv čega je? On je protiv samoupravljanja, jer je ono drugačiji sistem organizacije društva koji se kosi s njegovim modelom, stoga što isključuje monopol vlasti partije ili države ili jedne ličnosti. Ono je, nadalje, takav sistem koji ne potiskuje humanizam, već ga, naprotiv, razvija, što se opet kosi s njegovom vladavinom »istinskog marksiste i lenjiniste«, koji je kao »istinski« zaboravio što je to humanizam, koji u njegovom vrijednosnom sustavu, izgleda, ne vrijedi ništa. Samim tim on je i protiv socijalističke demokracije. Njeno prihvatanje značilo bi kraj njegovoj vladavini. On je za birokratski, da ne kažemo autoritarni socijalizam koji isključuje socijalističku demokraciju. On je protiv nesvrstanosti koja je »reakcionarna« politika. Njemu ne odgovara evrokomunizam koji je »revizionističko-reformistička politika« komunističkih partija zemalja razvijenog kapitalizma.

Političkim redukcionizmom Hodža je protiv svih i izgleda kao da je okružen mnoštvom neprijatelja. Stvaranje umjetnih neprijatelja i zatvaranje zemlje čini dojam ugroženosti i opsadnog stanja, slikovito predočenog mnoštvom bunkera diljem Albanije. Ugroženost od koga? To je ugroženost od umjetno stvorenih, izmišljenih neprijatelja, što pospješuje psihičku napetost, okupljanje i zbijanje oko jedne ličnosti. Sredstvo okupljanja jeste vrlo moćna propaganda koja dezinformira i manipulira ljudima i oblikuje njihovo javno mišljenje. Svijet je, prema ovoj propagandi, »Titanic« na pragu potopa i kataklizme, a jedino je u Albaniji sve u redu. Da ne bi doživio kataklizmu, svijet se treba

Digitized by Google

ugledati na Albaniju. Propaganda tako želi odstraniti istinu o događajima u svijetu, a glorificirati i kozmetizirati stanje u Albaniji. Zaštita od vanjskih i unutrašnjih neprijatelja obiluje dekretima, koji više zabranjuju nego dozvoljavaju. Tako, pravno nema boga, on je zabranjen, a propovjednici su poslani na »ideološko preodgajanje«. Ovaj voluntaristički čin doveden je do granica apsurda, da ne kažemo gluposti. Pošto potencijalnih neprijatelja ima svagdje, ograničeno je kretanje iz mjesta u mjesto, a da ne spominjemo mogućnost putovanja preko granice. Za sve one koji se ne pokoravaju redu i disciplini koji su propisani pozitivnim zakonima ili za koje se utvrdi da su neprijatelji, postoji vrlo širok dijapazon kazni: od radnih logora, doživotne robije do smaknuća. Sedamdesetih je godina u trogodišnjim čistkama uklonjeno trideset tisuća ljudi optuženih da su neprijatelji naroda, kojima sudi narodni sud, pošto je ukinuto ministarstvo pravosuđa. Neprijatelji, propaganda, strah, nasilje, napetost, nesigurnost temeljne su psihologijske kategorije na kojima se zasniva vlast jedne ličnosti, a ne naroda. Ovdje je narod objekt vlasti na koji se treba pomoću ovih kategorija djelovati kako bi se što uspješnije očuvala vlast pojedinca.

Ostavši sam, izoliravši se od vanjskog svijeta, zatvorivši se u okvire zemlje, Hodža nikako nije napustio ideju iz mladosti o »Velikoj Albaniji«. Ali, kako mu i ovdje trebaju suradnici i istomišljenici, on ih pronalazi preko svojih diplomatskih predstavnika u nacionalističkim i profašističkim proalbanskim grupama. Odjednom se »istinski marksista i lenjinista« svrstava s grupama koje nemaju veze niti s marksizmom niti s lenjinizmom. Ali to nije važno. Važno je da cilj opravdava sredstvo. Pristajanje uz spomenute grupe proizlazi iz njegove kontradiktorne politike i ideologije koja se provlači od njegovog stupanja u politiku pa sve do danas.

Kontradiktorna jer je zastupao ideju o »proleterskom internacionalizmu i svjetskoj revoluciji« (str. 123) i ideju o »Velikoj Albaniji«. Krajnji cilj te politike i ideologije jest »Velika Albanija«. Tek usputno, za ilustraciju ove politike, spominjemo da je nedavno bila sačinjena karta te »Velike Albanije« koja bi obuhvaćala današnji teritorij Albanije, dio Crne Gore, dio Makedonije, Kosovo, manji dio južne Srbije, zapadni dio Grčke prema Albaniji, koju je E. Hodžin režim rasturao po čitavom svijetu. Svoju naklonost prema profašističkim grupama koje također zastupaju ideju »Velike Albanije« pokazao je tokom drugog svjetskog rata. Zbog grešaka u rukovođenju partijom i revolucijom i upravo zbog oportunističkog držanja u pregovorima sa profašističkom formacijom »Bali Kombtar«, koja je zastupala ideju »Velike etničke čiste Albanije«, bio je kritiziran na Beratskom plenumu 1944. godine. Izoliravši se i ostavši sam protiv svih neprijatelja, uz nešto malo podrške iz vana od ultralijevih komunističkih frakcija a proalbanske orijentacije, profašističkih grupa koje zastupaju istu ideju kao i on pred kraj, valjda gubeći strpljenje, otvoreno je pokazao što smijera oko Jugoslavije. Politički patologizam i voluntarizam kao relevantne crte njegove ličnosti došli su do punog izražaja onda kada je proljetos pozvao na otvoreno prekrajanje granica. Navodimo jedno mjesto iz knjige koje o tome dosta govori: »Izbijaju na videlo, dakle, stare pretenzije Envera Hodže, jer se traži teritorijalno i administrativno ujedinjenje Albanaca u Jugoslaviji u jednu federalnu jedinicu, tj. republiku, što će, u aprilu 1981. godine, biti glavna parola neprijateljskih demonstracija na Kosovu. Istovremeno, tražeći prekrajanje granica republika unutar Jugoslavije, albansko rukovodstvo nastoji da izazove sukobe između naših federalnih jedinica« (str. 181).

Ovo je mjesto koje rasvjetljava posljednja zbivanja na Kosovu, čije ideologijsko porijeklo nije potrebno posebno isticati. E. Hodžin albanski nacionalizam javno je pokazao svoje lice i tako potvrdio

Digitized by Google

svoj kontinuitet od zakletve položene u Đirokastri 1936. do danas. Još se jednom pokazao nemoćan u svojim namjerama spram Jugoslavije. Čovjek koji sebe naziva »istinskim marksistom i lenjinistom« nema veze ni s Marksom ni s Lenjinom, u čijim učenjima ne možemo prepoznati nacionalizam, a još manje ugnjetavanje čovjeka, hapšenja, inscenirania sudskih procesa, zatvorska mučenja najrazličitijim metodama, radne logore, logore za takozvano preodgajanje. Ipak su ovo metode i praksa čovjeka koji je marksizmu nanio velike štete i od njega napravio karikaturu. No, on je umro, ali ne i staljinizam koji ima svog dosljednog, da ne kažemo ortodoksnog nastavljača u E. Hodži, koji, čini se, od Marxova i Lenjinova učenja ništa nije usvojio. I na kraju kako je uopće moguće pored svega ovoga izreći: »Dobrodošli u jedinu pravu demokratsku zemlju sveta« (str. 9). Za sada nećemo sigurno doći niti u jedinu niti u pravu demokratsku zemlju, što ne znači da Albanija to jednoga dana neće biti, kada i ako se oslobodi staljinskog despotizma. Ne smijemo zaboraviti postojanje racionalnog demokratskog jezgra koje, nadamo se, nije u cijelosti uništeno u bezumnoj i bezobzirnoj borbi za vlast ličnosti koja je do krajnosti iskazala politički instrumentalizam u očuvanju vlasti.

Anđelko Milardović

M. Popović — M. Ranković: Teorije i problemi društvenog razvoja

(BIGZ, Beograd, 1981)

U sociologiji se ne pojavljuju često radovi koji se bave opštim teorijskim pitanjima. To je posledica prevashodne orijentacije istraživača na područja posebnih sociologija ili na probleme užeg teorijskog značaja. Knjiga *Teorije i problemi društvenog razvoja* osetno popunjava ovu prazninu. Knjiga ima dva dela. Prvi, koji je napisao Miodrag Ranković, sadrži pregled teorijskih shvatanja o društvenim promenama i društvenom razvoju. U drugom delu, koji je napisao Mihailo Popović, izloženi su najopštiji teorijski i posebni sociološki problemi savremenog društva. »Autor se trudio da ih posmatra i analizira sa marksističkog teorijskog stanovišta, što, naravno, ne znači da je uvek u tome i uspeo« (str. 7). Ova autorova ograda u predgovoru, videće se kasnije, nije izraz skromnosti ili nepoverenja u sopstvene misaone mogućnosti, već više priznanje teorijske nedoslednosti koja postoji u ovom radu.

Prvi deo knjige, znatno obimniji, bavi se najznačajnijim sociološkim teorijama u kojima su razrađeni teorijski problemi promene i istorijskog razvitka. Od pozitivizma Ogista Konta, koji je u sociologiju uveo pojmove »socijalna statistika« i »socijalna dinamika«, do savremenih sociioloških strujanja misao o društvu prešla je dug razvojni put na kome su se umnožavala i ukrštala teorijska shvatanja, gradili i sukobljavali idejni okviri, nastajali i nestajali mnogi sociološki pojmovi i objašnjenja. Uzimajući u središte analize pojmove »društvene promene« i »istorijskog razvitka«, M. Ranković se opredelio za interpretaciju teorijskih stanovišta u kojima je problematika društvene promene i društvenog razvoja najrazvijenija. Ta stanovišta su veoma brojna, nejednaka po teorijskoj plodnosti, često protivrečna, ponekad i problematična, pa je veoma važan kriterijum koji služi za njihov izbor i interpretaciju.

Autor ne naglašava jasno kojim se kriterijumom rukovodi u svom izlaganju. Polazeći od analize klasičnog pozitivizma, preko funkcionalizma, do savremenih shvatanja društvene statike, dinamike, promene, razvoja i modernizacije, autor ovlaš naznačuje i marksističke pristupe ovoj problematici. Iako ukazuje na njihovo siromaštvo, on pokušava da pruži sopstveno određenje osnovnih problema koje analizira: »statičko i

Digitized by Google

dinamičko su momenti koji se međusobno prožimaju, odnosno da su to integralni delovi jedinstvenog teorijskog i metodološkog stanovišta koji u objašnjenju i proučavanju društvenih pojava i procesa samo menjaju mesta« (str. 23). Svodeći marksistički pristup na jedno od mogućih teorijskih stanovišta, uz to nedovoljno razvijeno, autor se izložio opasnosti da nekritički prikaže pojedina stanovišta ne ulazeći dublje u njihovu teorijsku vrednost i značaj.

To se najbolje vidi kod prikaza teorija o društvenom razvitku. Autor decidirano ističe da »postoje tri glavne idejne struje kao vidovi osporavanja pozitivizma i evolucionizma u sociologiji XIX veka: istoricizam, ciklizam i marksizam« (str. 48). Marksističkom shvatanju, koje se tretira kao »klasična i moderna teorija društvenog razvitka u sociologiji«, dato je nešto više prostora nego Maksu Veberu i Pitirimu Sorokinu, koji je, po jednom istraživaču, zastupao najtipičnije idealističko shvatanje društva i istorije, ali se u okviru ovog poglavlja razmatraju poglavito stavovi Plehanova, Lenjina, Roze Luksemburg, Đerđa Lukača i strukturaliste Altisera. Čak se na bazi kritike nekih teoretičara nagoveštava potreba preispitivanja nekih klasičnih teza u okviru marksizma. To se odnosi na značaj sistema društvene moći sa stanovišta teorije klasa i klasnih sukoba, na značaj grupnih sukoba u društvenim razmerama, na problem institucionalizacije rešavanja društvenih sukoba u savremenim sistemima, na osobenosti današnjih društvenih pokreta i na ulogu tehničko-tehnoloških otkrića u društvenim promenama.

Iako u ovom delu knjige autor ne daje celovitu i obuhvatnu definiciju osnovnih teorijskih pojmova i problema koje istražuje i ne pruža potpuniji i pregledniji presek marksističke teorije i marksističkog shvatanja o ovim pitanjima, on ističe da odgovori na prethodna pitanja »nameću temeljna proučavanja savremenog društva, to, pre svega, što podrazumeva preispitivanje, pa i eventualne korekcije nekih klasičnih rešenja u okviru marksizma« (str. 89).

Problematiku pojmovnih određenja društvene promene i razvoja i klasifikacije modernih teorija o njoj autor obrađuje u posebnim poglavljima. Složena problematika zaslužuje kompleksan analitički i komparativni pristup koji će čitaocima razgovetno predočavati savremena teorijska dostignuća u ovoj oblasti, sličnosti i razlike, prednosti i nedostatke pojedinih shvatanja, ali i to kako marksistički sociolozi »da dođu do stvarnosti savremenog društva, da zaista naučno rešavaju njegove probleme«, što je u predgovoru istaknuto. Međutim, kao što postoji veliki broj pojmovnih određenja, u savremenoj sociologiji postoje prilične neujednačenosti u postavljanju pojmovno-analitičkih okvira društvenih promena i društvenog razvoja. Autor interpretira pojedina gledišta, ali nedovoljno analizira njihova pozitivna i prihvatljiva svojstva i ne uopštava ili ne sintetiše određena teorijska objašnjenja. Ovakav pristup ne omogućava jasniju i dosledniju distancu u odnosu na teorijska dostignuća građanske sociologije i ne rezultira potpunijim prikazom i daljim teorijskim obogaćivanjem marksističkog stanovišta.

Ovako je analiza prevashodno interpretativnog karaktera, usko okrenuta problemima promene i razvoja, bliža teorijskoj apstrakciji nego sociološkom sagledavanju problema društvene stvarnosti. Time se ona približava tradicionalnim pogledima u ovoj oblasti. Za dublje teorijsko promišljanje i sociološku opservaciju promena i razvoja savremenog društva bilo bi potrebno više kreativnosti u pristupu, ako ne i u adekvatnijem prezentiranju teorijskih dostignuća marksizma. Na to ukazuje i podatak da se na više mesta navode radovi M. Popovića, koautora ove knjige, kao značajni za sociološka razmatranja pojedinih pitanja, što ga svrstava u marksističke teoretičare najčešće citirane u knjizi.

Na kraju svojih razmatranja autor pristupa rezimiranju i izdvajanju osnovnih odrednica za jed-

Digitized by Google

nu opštu sociološku definiciju društvenog razvitka. Ističući da »u savremenoj sociologiji gotovo da nema primera celovite i precizne definicije ovog pojma«, autor ukazuje na njegova izvesna određenja. »Društveni razvitak je, više ili manje, povezana i strukturirana celina više vrsta društvenih promena na jednom području ili u razmerama čitavog globalnog društva sa održavanjem istog smera tih promena« (str. 252). Korelacija više promena može se izraziti »obrascima razvitka«, a vrsta i osobenost razvitka određuje se zavisno od nivoa i dominantne linije promena. Objašnjenje karaktera društvenog razvoja zasniva se na proučavanju datih istorijskih uslova i vremenskih granica u kojima se odvija. Razvoj se ostvaruje pod uticajem određenih društvenih snaga, što usmerava sociološko proučavanje na to: »koji su svesni i kulturni faktori datog razvitka, koliki je njihov udeo (širina, brzina promene, sredstva koja se u tome koriste itd.) i koje su vrednosne relacije u tome angažovanju društvenih slojeva i grupa« (str. 259).

Pokazatelji društvenog razvoja mogu biti opšti i specifični. Prvi se odnose na stepen razvitka globalnog društva, a specifični pokazatelji se odnose na »pravce i oblike promena u društvenoj strukturi i društvenom sistemu«. Sve brojnija teorijska istraživanja ukazuju na potrebu da se konstituiše posebna sociologija društvenog razvitka sa problematikom koja »nije bila zastupljena u marksizmu«.

Otvoren poziv da »naša domaća sociologija prihvati ovu istraživačku orijentaciju« potvrđuje zalaganje da se preuzmu strukturne postavke sociologije građanske orijentacije. Prepreka za to nije samo veoma različita teorijska osnova marksističke i građanske sociologije, već pre svega saznajno-idejni horizont ili vizija koju imaju pred sobom. Druga temeljna slabost ovog pristupa sastoji se u tome što je autor, raspravljajući o eminentnim problemima opšte sociologije, skliznuo na stanovište o posebnoj sociološkoj disciplini koja bi se konstituisala oko njih. Ova problematika zahteva kompleksniji pristup, kao što ne dopušta da se zaobiđu nesumnjivi teorijski rezultati savremenog marksizma, posebno u našoj zemlji, kao i brojna istraživanja koja osvetljavaju društvene procese, tokove razvoja, pozitivne i negativne aspekte kretanja i njihove posledice.

U drugom delu knjige izlažu se sociološki problemi društvene stagnacije, promene i razvoja. Autor polazi od teze da su sociolozi marksisti »počeli ne samo ozbiljnije da se bave problemima održavanja i funkcionisanja novog društvenog sistema nego i da prihvataju i istražuju one kategorije i pojave koje su uglavnom ili u većoj meri analizirali sociolozi funkcionalisti (sistem, struktura, institucija, društvena uloga, položaj itd.)« (str. 297). Iako se marksizam i funkcionalizam tradicionalno nalaze u ideološkom i teorijskom sporu, ovaj primer nagoveštava područje moguće konvergencije. To je, u stvari, stari sociološki problem koji je postavljen na početku knjige — odnos između »socijalne statike« i »socijalne dinamike«. Na različit način on se postavlja i razrešava u građanskoj i marksističkoj sociologiji, što se ne može prevazići terminološkim približavanjem. Analize od Marksa naovamo pokazuju da se nedostatak koherentnog teorijskog okvira ne može nadomestiti preuzimanjem import stanovišta.

Društvena statika i dinamika mogu se posmatrati sa stanovišta društvenog kretanja i društvene promene. Razlika između njih je u tome što kod društvene promene postoje značajne strukturne izmene u nekoj od sfera društvenog života. Autor pokazuje da kod ovih procesa postoje dve tendencije: jedna teži da zadrži, a druga da izmeni određeno stanje. Od razmera njihovog delovanja zavisi razvrstavanje društava na stagnantna i dinamična. Posebnu pažnju zaslužuje pokušaj da se Jugoslavija sociološki predstavi kao dinamično društvo. Kao karakteristične osobine razvoja jugosloven-

Digitized by Google

skog društva autor navodi: visoku stopu ekonomskog rasta, visok stepen preobražaja društveno-ekonomskih odnosa, česte promene u sistemu pravno-političkih institucija i stvaranje psihologije i ideologije kulta promene. Svodeći složena obeležja razvoja našeg društva na četiri pojavna oblika, autor zapostavlja jedno od najvažnijih područja za razumevanje ovog razvoja koje obuhvata ciljeve i subjekte razvoja. Na taj način sociološki pristup je sveden na spoljašnje činioce, na nepotpune i ograničene indikatore. Ako se tome doda da se o promenama u pravno-političkoj nadgradnji raspravlja na 25 redova ili na dva pasusa knjige i da se zaključci o predstavama o samom društvu izvode na osnovu neobjavljenog istraživanja, onda se može razumeti zašto analitička razrada određenog teorijskog pristupa ne daje očekivane rezultate.

Možda su bolje izložene karakteristike stagnantnih društava, društava koja ne doživljavaju značajnije strukturne promene, zahvaljujući široj analizi njihovih obeležja i uslova u kojima deluju ili se ispoljavaju određeni procesi.

Iz svega autor zaključuje da je jedna od bitnih karakteristika društvenog razvoja njegova neujednačenost ili neravnomernost. To može biti u razvoju različitih globalnih društava, u razvoju različitih oblasti u okviru jednog društva, u ritmu promena između određenih društvenih podsistema i u neravnomernoj raspodeli društvenog tereta napretka jednog društva. Ovaj zaključak je u neskladu sa definicijom društvenog razvoja koja je data u prvom delu knjige, a po kojoj je razvitak strukturisana celina više vrsta promena istog smera. Ideja neravnomernog razvoja očito je preuzeta iz radova klasika marksizma o razvoju kapitalizma, ali u savremenim uslovima ona zahteva teorijsku razradu i obogaćivanje jer su istorijska obeležja pojedinih društvenih sistema i globalnih društava mnogo složenija i protivrečnija. Na stranu što je teško očekivati da se ista pojmovna mreža može uspešno primeniti u analizi različitih sistema.

Tražeći uzroke neravnomernom razvoju, autor na prvom mestu ističe ograničenu količinu ljudskih i materijalnih sredstava, što ima za posledicu koncentraciju sredstava i energije u jednoj oblasti i zanemarivanje drugih, a zatim i neravnomeran raspored tereta proizvodnje (što je napred već označeno kao oblik neravnomernosti). Iz svega se izvodi sociološka hipoteza »da je zaostajanje ili stagnacija u određenim područjima društvenog života često uslov ili cena napredovanja u drugim područjima« (str. 408). Ova hipoteza nije dalje razvijena, a nije dovoljno obrazložen ni stav da ograničeni resursi uslovljavaju neujednačeno i parcijalno društveno napredovanje (autor na više mesta ističe da je zaostajanje nekih oblasti »cena društvenog razvoja«, pojam koji u nedostatku sociološkog objašnjenja služi kao relativistička figura nejasne teorijske vrednosti).

Završavajući opsežnu raspravu, autor izdvaja nekoliko zaključaka, pretpostavki i pitanja. Njihov smisao sastoji se u sublimiranju i pregnantnom formulisanju osnovnih ideja i problema koje ukupna rasprava nudi. Jedna od osnovnih zakonitosti društvenih promena je njihova neravnomernost, one se nalaze u međusobnoj interakciji i pod uticajem unutrašnjih karakteristika i spoljašnjih činilaca. Kao faktori društvene stabilnosti ili dezintegracije su: odnos proizvodnih snaga i produkcionih odnosa, uloga države i uloga ideologije. Nesklad ili visok stepen klasne zaoštrenosti između proizvodnih snaga i produkcionih odnosa izazivaju korenite društvene promene; savremena država je regulator društvenih promena u okviru postojećih društvenih odnosa, a društvena uloga ideologije ne zavisi samo od sadržaja, nego i od društveno-istorijskih uslova u kojima deluje. Ovakvi zaključci nameću određene pretpostavke i pitanja sociološki relevantna za dalja istraživanja. Odgovore na njih, ali i na mnoga druga koja se javljaju u kontekstu ove rasprave,

Digitized by Google

treba očekivati od novih sociooloških studija.

Knjiga je korisna ne samo što osvetljava veoma značajnu problematiku društvenog razvoja, što predočava brojna shvatanja o njoj, već što ukazuje na potrebu da se iznalaze produbljeniji odgovori kojima će se dalje razvijati, ali i prevazilaziti postignuto u teorijskom razvoju sociologije.

Stanoje Ivanović

Hans Magnus Encensberger: Nemačka, Nemačka, između ostalog

(BIGZ, Beograd, 1980)

Kritičko i angažovano analizovanje opštih pretpostavki, pojavnih oblika i medija ideološkog i uopšte nesamostalnog mišljenja nije novo. U novijoj literaturi, naročito onoj koja je inspirisana Marksom i marksističkim određenjem ideologije, ima dosta autora koji su o ovome napisali značajna dela (Lukač, Manhajm, From, Markuze i drugi). U takve napore spada i knjiga nemačkog pesnika i esejiste Hansa Magnusa Encensbergera *Nemačka, Nemačka, između ostalog*. Ova knjiga ima takođe za osnovni predmet analizovanje oblika nesamostalnog mišljenja u našem vremenu. U tom smislu ona se može pokazati i kao neposredno, kritičko i odgovorno, a često i gnevno svedočenje o stanju duha u našem vremenu.

Knjiga *Nemačka, Nemačka, između ostalog* nije celovito delo, već zbirka eseja. Pitanja koja se pokreću u njoj brojna su, a naslovi nekih eseja često su dovoljan indikator za procenu misaonog i društvenog naboja koji ova knjiga nosi: *Industrija svesti, Svetski jezik moderne poezije, Aporije avangarde, Slučaj Pablo Neruda, Kockice za jednu teoriju medija, Novinarstvo kao ples između jaja, Jesam li Nemac?, Prilog kritici političke ekologije, Razmišljanje pred staklenom kabinom, Prilog teoriji izdaje, Revolucionarni turizam.*

Šta, u stvari, zaokuplja H. M. Encensbergera u ovim raznorodnim esejima? Najprostije rečeno, on hoće da testira jednu vekovnu evropsku preokupaciju — optimističku opsesiju samosvešću. »Svaka glava, pa i najnesamostalnija, zamišlja da poseduje samovlasnu svest. Otkako se o duši govori još jedino kad se priziva ispovednik ili psihoanalitičar, svest je poslednje pribežište pred propašću sveta, koje subjekt u sebi samom traži i misli da nalazi, kao da je to neka tvrđava kadra da odoli svakodnevnoj opsadi. Čak ni pod uslovima krajnje totalitarne vlasti, i upravo tada niko nije voljan da sebi prizna da je ona možda odavno pala«. Zato može da se tvrdi da je središna i povezujuća tema raznorodnih eseja sabranih u knjizi — rasprava o moći koja se na području svesti pokriva prividom jednakosti, slobode i samosvesti. Tom ideološkom prividu, koji traje kao stvarnost građanskog društva od njegovog nastanka do danas, on se odlučno suprotstavlja. Svest o samosvesti ili evropska preokupacija o samosvesti ili subjektnosti subjekta što ju je nametnula već teorija prirodnog prava, a potom prosvetiteljstvo, nemački idealizam i marksizam, samo je »prazno verovanje«, »oronula filozofija od Dekarta do Huserla«. Ta se ocena odnosi naročito na one oblike građanske privatističke filozofije koje Encensberger naziva i idealizmom u papučama zato što sva pitanja svodi na meru privatnoga.

Polazeći od ovakvih uverenja, autor koncentriše u jednu žižu sve opšte stavove i analize. To je kritika industrije svesti, onog stanja duha koje bi moglo da se odredi kao *proces ukidanja vlastitog uverenja ljudi*. Encensberger zapravo i hoće da pokaže neke oblike nesamostalnog razumevanja savremenog sveta i medije koji u tome posreduju (novinarstvo, ekološki pokret, avangarda kao najkurentnija roba u industriji i tržištu kulture, nametanje nacionalne i na-

Digitized by Google

cionalističke svesti, neki osobeni instrumenti legalističke svesti itd.). On analizira, najzad, i snage otpora industriji svesti. Tako se pokazuje da predmet Encensbergerovih analiza nisu samo načela industrije svesti, već najpre oblici njenog proizvođenja, dakle mediji i njihova upotreba.

Osnovna tema i osnovni esej iz knjige odnose se na potrebu da se industrija svesti shvati kao radikalno nova, rapidno rastuća sila, ali istovremeno i na potrebu da se pronađu druga merila koja će objašnjavati ovu industriju i tako utemeljiti novo, produktivno delovanje u njoj.

Po svojoj suštini industrija svesti ne proizvodi robe. Njeni proizvodi nisu ni knjige, slike, ploče — to su samo njeni materijalni izrazi. Ona proizvodi mišljenje, sudove, predrasude, pristanak, odobravanje, emocije. Dalje, rečeno jezikom političke ekonomije, u uslovima ove industrije ne iznajmljuje se samo radna snaga, već i sposobnost mišljenja i odlučivanja. »Obrazovanje svesti«, »unošenje svesti«, »svest masa« i slično i njihovo usmeravanje postaje bitno za sva moderna društva, to je čak njihov bitni unutrašnji moment. Usmeravanju svesti naročita pažnja posvećuje se u socijalističkim zemljama.

Šta je to zapravo novo u proizvođenju svesti danas? Upravo se to pitanje mora postaviti ako se prihvati Encensbergerov stav da je svako korišćenje medija manipulacija i nalaz da manjina misli, sudi i odlučuje za većinu otkako uopšte postoji ikakva podela rada. Zato i jeste pravi problem u tome da se pronađe ono što savremeno posredovanje svesti pretvara u industriju svesti.

Posredovanje svesti odigravalo se ranije na neposredan način, a, u stvari, uvek lično (učitelj je izlazio pred učenike, govornik pred slušaoce, majstor pred kalfe, sveštenik pred pastvu). Posredovanje svesti postaje problem onoga časa kad mora da dobije industrijske razmere, da se podvrgne tržištu. To se događa u poslednjih sto godina. Industrijsko posredovanje svesti od polovine devetnaestog veka postaje značajna, a u dvadesetom veku »ključna« industrija. »Gde god se danas okupira ili oslobađa neka visokorazvijena zemlja, gde god dođe do državnog udara, revolucije, prevrata, novi režim ne osvaja prvo puteve i sredstva teške industrije, nego radio-stanice, štamparije i telegrafske službe« (str. 10).

U čemu je osnov za kritičko i otvoreno delatno suprotstavljanje današnjoj upotrebi sredstava masovnog komuniciranja, upotrebi koja se definiše kao industrija svesti? Prvo od čega se u analizi mora poći, to je saznanje da za određenje industrije svesti nije presudan sistem u kome ona funkcioniše, već njen društveni zadatak. A taj zadatak se u oba danas vladajuća načina života može odrediti kao ovekovečenje postojećeg. To znači da je dominantna funkcija ove industrije ideološka. To pitanje koje se u krajnjem slučaju svodi na pitanje vladanja Encensberger postavlja u eksplicitnoj formi: »Ko je gospodar, a ko sluga ne rešava se samo na osnovu toga ko raspolaže kapitalom, fabrikama i oružjem, nego — što dalje to jasnije — ko raspolaže svešću drugih« (str. 13). I to je bitna uloga svake države kao »integralne hegemonije« (Gramši). Svaka vlast, odnosno njeno održanje zavisi i od toga koliku saglasnost dobija od onih kojima vlada. To naročito važi za moderne države jer oni kojima se danas vlada nisu robovi ni kmetovi. U takvu ulogu uklapa se industrija svesti, i to kao najbitniji moment održanja postojećeg. Ona razvija i učvršćuje svest o postojećem kao jedinom okviru delovanja ljudi. Utoliko se ona pokazuje kao ideološka, paseistička, dakle zarobljena u postojeće. Konkretno, industrija svesti ne radi na izmeni postojećeg, već na stvaranju privida izmene. Tako se ne ukida iskorišćavanje, već svest o iskorišćavanju; ne ukida se manipulacija, već svest o manipulaciji. Tako se, po Encensbergeru, samo krivotvori istorija i ljudske potrebe. Tako on dolazi do onoga što smatra najporaznijim rezulta-

Digitized by Google

tom industrije svesti — prihvatanje postojećeg. »Što je većina prihvatila i dobrovoljno podnosi ovo stanje, to je danas najvažnije postignuće industrije svesti.« Ovim kritičkim nalazom Encensberger se pridružuje onom naporu koji su u marksizmu snažno afirmisali klasici, a potom Lukač i Gramši, da se izvrši kritika legalističke svesti, vezivanje za državu i postojeće pozitivne forme života kao za jedini okvir delovanja.

U svojoj kritici industrije svesti Encensberger ide šire od kritike ideologije i političke propagande, odnosno novih medija koji su u njihovoj upotrebi. Njegove analize odnose se i na radio, TV, nauku, vaspitanje, novinarstvo, religiju, turizam, modu, reklamu. Njemu se čini da su dosadašnje rasprave o industriji svesti izazivale svojevrsnu uznemirenost i usmerenost, ali da nisu doprle do suštine ove industrije, naprosto zato što je nisu analizovale celovito. Kritika industrije svesti, naročito ona koja je izvedena u okviru marksizma, bila je reducirana na analizu komercijalnog karaktera i zbog toga nije pogađala stvar, jer, na kraju krajeva, možda nije ništa manje moralno umnožavati vesti nego automobilske točkove. Zato on uverava da se u kritici industrije svesti mora da pređe sa prebacivanja da se ona bavi »rasprodajom« kulturnih vrednosti (što je njena kapitalistička varijanta) i da se dođe do njene sveobuhvatnosti, čak do njene univerzalnosti.

U tome je, pak, nužno da se prouče protivrečne mogućnosti novih medija i njihova različita upotreba. Jer, kako on uverava, prvi put u istoriji mediji omogućavaju masovno učestvovanje u jednom društvenom i podruštvljenom procesu čija bi se sredstva nalazila u rukama samih masa. »Takvo korišćenje omogućilo bi da mediji komunikacije, koji su dosad neopravdano nosili to ime, ostvare svoju pravu prirodu«.

Encensberger nalazi da se mogu utvrditi dva mogućna, a nejednako praktikovana oblika korišćenja medija: *represivno* i *emancipatorsko*. Represivno korišćenje medija ima sledeće odlike — centralni program, jedan pošiljalac — mnogo primalaca, imobilizacija izoliranih pojedinaca, pasivni potrošački stav, intenzivna depolitizacija, proizvodnja koju obavljaju stručnjaci, kontrola koju sprovode vlasnici i birokratija. S gledišta stvaranja, ovo korišćenje medija zasniva se na proizvodnji, koja je visoko stručna, a zahteva formalno priznata znanja. Reč je pre svega o tradicionalnoj umetnosti pisanja. Ta formalizacija osnov je represivne upotrebe medija, a kao svoja bitna svojstva rađa elitizam, sektaštvo, ritual. U tom smislu novi mediji, ali i neki stari (narodna književnost) u načelu su antisektaški, »prljavi« (mikrofon i telefon, na primer, ne traže nikakva formalna znanja i pravila).

Emancipatorsko korišćenje medija ima kao bitne karakteristike sledeće: decentralizovan program, svaki primalac je potencijalni pošiljalac, pokretanje masa, mešanje učesnika, proces političkog obrazovanja, kolektivna proizvodnja, društvena kontrola posredstvom samoorganizovanja.

Šta će biti emancipatorsko korišćenje medija, nije određeno unutrašnjom prirodom i strukturom medija, već prvenstveno aktivnošću koja se oko toga može organizovati (na primer, opismenjavanje, rasprave i slično). Ali po unutrašnjoj prirodi novi mediji omogućavaju jednakost i svako ih može koristiti uključivanjem dugmeta, što znači da nisu ekskluzivni, i to je jedan od bitnih razloga zbog kojih ih tobožnja elita prezire. Oni su takođe i kolektivne strukture, što sprečava njihovu privatističku upotrebu: čovek koji ima magnetofon, šesnaestomilimetarsku kameru ili bezazleni radio-odašiljač neće postati proizvođač sve dok je izolovan — program koji proizvodi izolovani amater uvek je samo rđava kopija onoga što on i onako prima.

Sve u svemu, novi mediji nose u sebi prevratničke osobine i znatne demokratske mogućnosti, te ih mnogi danas doživljavaju kao prevratničku silu. To pokazuju i

Digitized by Google

ilegalni politički pokreti i njihove akcije koje istovremeno zahtevaju i maksimalnu tajnost i maksimalni publicitet istovremeno. Zbog tih osobina novih medija nije mogućan ni nacionalni izolacionizam, ali ni suverenitet. Encensberger navodi za to jedan žestok primer: za francuski masakr na Madagaskaru (oko 100.000 mrtvih) znali su samo čitaoci »Mond-a«. Sa tranzistorima znali bi to milioni ljudi. Nije bez osnova Franc Fanon uveravao da tranzistorski prijemnik predstavlja najvažnije oružje u oslobodilačkoj borbi »trećeg sveta«. Ali stvar postaje složenija kad se u raspravu uključi i odašiljač tranzistorskih poruka — on onda može da bude sredstvo proizvođenja nesamostalne svesti: Amerikanci čak besplatno dele tranzistore po Južnoj Americi.

Uz analizu same suštine industrije svesti (esej *Industrija svesti)* i protivrečnih mogućnosti novih medija (esej *Kockice za jednu teoriju medija),* pažnju privlače i Encensbergerove neposredne indikacije sa konkretnim povodom: o novinarstvu kao igri skrivalice sa istinom (esej *Novinarstvo kao ples između jaja),* o višeznačnosti i nesamostalnom dejstvu ekološkog pokreta (esej *Prilog kritici političke ekologije),* o umetničkoj avangardi kao adutu na tržištu kulture (esej *Aporije avangarde)* i, najzad, nadahnuta i samosvesna razmišljanja o nacionalnosti kao nametnutoj ulozi i očekivanju da nešto *a priori* prihvatimo ili odbijemo (esej *Jesam li Nemac?).* U ovim esejima zapravo se analiziraju značajni posrednici koji proizvode nesamostalno mišljenje.

No, vredelo bi posebno istaći i onaj deo Encensbergerovih razmatranja za koji se može reći da sadrži nešto što bi se moglo nazvati, sasvim uslovno rečeno, programom socijalističke kulturne akcije u najširem smislu. Reč je o propitivanju mogućnosti i snaga otpora industriji svesti. Pitanje je: da li se možemo oteti industriji svesti? Encensberger daje odgovor koji je jednoznačno realistički: *danas se teško izmiče programu industrije svesti i njenoj estetici.* Zato je najgore rešenje da se ona ignoriše tako što ćemo se zatvoriti u akademsku ekskluzivnost. U korišćenju industrije novih medija nužno je da se napravi razlika između »defetizma« i »nepodmitljivosti«. To se može učiniti samo tako što ćemo se upustiti u »opasnu igru« ove industrije. Zato se pravo pitanje mora postaviti na drugi način: *šta učiniti sa tim što nudi industrija svesti?* Ovo pitanje on postavlja nasuprot maniru levice koja je ovu industriju odbacivala (»U nekim studentskim pobunama kompjuter je bio poseban predmet agresije«). Uopšte, za stav levih pokreta u poslednje vreme on nalazi da ga karakteriše strah i fasciniranost novim medijima istovremeno. U tome je posebno mesto imala Markuzeova teza o represivnoj toleranciji koja je postala, najposle, oruđe rezignacije. Zato je nova levica šezdesetih godina razvoj novih medija svela na pojam manipulacije. Taj pojam je u početku bio podsticajan kao osnov za kritička istraživanja, ali je kasnije postao dogmatski aprioristički okvir ili, kako on to kaže, šlagvort koji sve drugo prikriva. Takvu recepciju industrije svesti on naziva defanzivnom i, više od toga, on veruje da ona preti begom u defetizam jer ne oslobađa snage koje bi se produktivno nadovezale na neke oslobodilačke mogućnosti industrije svesti.

Encensbergerov odnos prema industriji svesti je takođe radikalan, ali u drugom smeru: *nije stvar u tome da se odbace obećanja ove industrije, već u tome da se ona shvate doslovno i da se pokaže kako se ona mogu odbaciti tek putem revolucije u kulturi.* Tako se svojevrsnom levom sektaštvu prema novim medijima suprotstavlja zahtev za produktivnim korišćenjem novih medija. Razumljivo, ono novo i oslobađajuće ne može se izvući tek iz tehničkih mogućnosti medija, već obrnuto — tehničke mogućnosti medija trebalo bi da se podrede oslobađajućim vrednostima kao puka sredstva. U tome je bitno da se odnos mišljenja i društve-

Digitized by Google

ne moći postavi drugačije. Mišljenje mora da zauzima odgovoran, kritički i napet odnos prema otuđenim moćima. Zato poziv inteligencije i mišljenja koji bi hteli da budu produktivni mora da se pretvori u moment delanja masa, pa makar samo do mere koju je jednom on odredio kao poziv poezije na sledeći način: gnev u svetu povećati za jedan gram. Sledeći poznatu Gramšijevu parabolu »Pesimizam inteligencije, optimizam masa« — on uverava da inteligencija može da bude delatna samo kao »agens masa« kako bi one postale »produktivni agensi istorije«.

Najvažniji i odlučujući moment otpora industriji svesti je pokretanje masa između ostalog ili pre svega ostalog. Svaka socijalistička strategija mora nastojati da prevaziđe izolovanost pojedinačnih učesnika u društvenom procesu, odnosno da uspostavi uzajamno delovanje. U svakom slučaju, ljudi se moraju pokrenuti, učiniti pokretljivijima mnogo više nego što su danas. Tako on dolazi do onog po svemu ključnog momenta njegovog stanovišta: drugačija pozicija masa. I zato upozorava da onaj pokret ili partija koji mase posmatraju kao predmet politike ne mogu ih pokrenuti, oni ih posmatraju kao »paket koji se gura tamo-amo«. A to je danas vladajući odnos prema masama: marševi, kolone, parade ubijaju samostalnost i pokretljivost masa, a propaganda koja ne podstiče, nego slama samostalnost deo je iste političke i društvene sheme. To je shema depolitizacije (str. 99).

U savremenom svetu, uprkos razvoju tehnike i na izgled masovnoj politizaciji, Encensberger ne nalazi primere razvoja produktivnosti masa. U SSSR glavni mediji su i dalje štampa, knjiga i pozorište, a razvoj radija, filma, televizije politički je blokiran. Na Zapadu borba za slobodu mišljenja vodila se uglavnom u okviru građanske klase (ili već privilegovanih), a sloboda za mase bila je samo fikcija. Pravo rešenje da novi mediji budu istinski produktivni je »slobodno socijalističko društvo«. Toj ideji bi morala da se primeri i taktika revolucionarne borbe: socijalistička perspektiva koja ne ide dalje od napada na postojeće odnose svojine ograničena je — ona mora da predvidi i socijalističku transformaciju celine društvenih odnosa. »Vredelo bi oduzeti svojinu Špringeru, ali bi bilo dobro znati kome da se predaju mediji. Partiji... Verovatno da nije slučajno što je levica do sada propuštala da načini analizu odnosa manipulacije u socijalističkim zemljama« (str. 104).

Moglo bi se, najzad, reći da Encensbergerovi eseji ne izazivaju osećaj prijatnosti kad se čitaju: oni stalno navode na pomisao da se mnogo toga što on saopštava, možda, i nas tiče. U svakom slučaju, njegovi eseji, i onda kad se ne slažete s njim, deluju otrežnjavajuće, a iznad svega instruktivno za onaj proces koji bi bio antipod industriji svesti, dakle za osvajanje samostalnog mišljenja.

Ratko Nešković

4 6915
Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

PERIODICALS

Digitized by Google

GENERAL LIBRARY - U.C. BERKELEY

B0005b8673

Digitized by Google

Digitized by Google